

ДЕНИС КОЗАК

Венеди

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Денис КОЗАК

Венеди

КИЇВ • 2008

У монографії підсумовано результати 30-річних досліджень пам'яток зубрицької культури, вперше відкритих автором у Подністров'ї та на Волині. Значна джерелознавча база дозволила висвітлити цілий спектр питань життєдіяльності зубрицьких общин: генезу, характер матеріальної культури, основні риси господарства, світогляд і військову справу, зв'язки з сусідніми народами та етнокультурними групами.

Співставлення писемних та археологічних джерел дає підстави вважати, що зубрицька культура та наступні пам'ятки черняхівського типу регіону належали західній частині численних племен венедів, описаних римським істориком Корнелієм Тацитом. Подібність матеріальної культури зубрицьких пам'яток Західної України, пізньозарубинецьких і київських старожитностей Подніпров'я переконливо доводять, що землі між Віслою і Дніпром у першій половині I тисячоліття н. е. належали до слов'янської ойкумени.

Книга розрахована на археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, студентів гуманітарних факультетів, а також всіх, хто цікавиться історією України.

В монографии подведены итоги 30-летних исследований памятников зубрицкой культуры, впервые открытых автором в Поднестровье и на Волини. Значительная источниковедческая база позволила осветить целый спектр вопросов жизнедеятельности зубрицких общин: генезис, характер материальной культуры, основные черты хозяйства, мировоззрение и военное дело, связи с соседними народами и этнокультурными группами.

Сопоставление письменных и археологических источников дает основания считать, что зубрицкая культура и последующие памятники черняховского типа региона принадлежали западной части многочисленных племен венедов, описанных римским историком Корнелием Тацитом. Сходство материальной культуры зубрицких памятников Западной Украины, позднзарубинецких и киевских древностей Поднепровья убедительно свидетельствует, что земли между Вислой и Днестром в первой половине I тысячелетия н. э. относились к славянской ойкумене.

Книга рассчитана на археологов, историков, этнографов, краеведов, студентов гуманитарных факультетов, а также всех, кто интересуется историей Украины.

Наукове видання

Відповідальний редактор: д. і. н., професор *Терпиловський Ростислав Всеволодович*

Рецензенти: д. і. н. *Магомедов Борис Вікторович*
к. і. н. *Абашина Наталя Серафимівна*

Затверджено до друку Ученою радою
Інституту археології НАН України

Редагування та ілюстрації: *авторські*
Технічний редактор: *Петрашенко О. М.*
Комп'ютерна верстка: *Горбаненко С. А.*

ЗМІСТ

Частина I

<i>Вступ</i>	7
<i>Розділ I.</i> Формування культури венедів	11
<i>Розділ II.</i> Час існування	43
<i>Розділ III.</i> Поселення	57
<i>Розділ IV.</i> Посуд	71
Ліпна кераміка	75
Гончарна та імпортна кераміка	84
<i>Розділ V.</i> Господарська діяльність	87
Землеробство і тваринництво	87
Ковальське та інші ремесла	98
<i>Розділ VI.</i> Вендська община	105
<i>Розділ VII.</i> Військова справа	113
<i>Розділ VIII.</i> Світогляд	133
<i>Розділ IX.</i> Взаємовідносини з сусідніми народами	173
Венеди і дакійці	173
Венеди і сармати	190
Венеди і германці	200
<i>Заключення</i>	215

Частина II

<i>Розділ I.</i> Досліджені пам'ятки венедів у Подністров'ї	225
Велика Слобідка I	225
Давидів	233
Звенигород	237
Зубра	238
Пасіки Зубрицькі	241
Підберізці	257
Підбірці	285
Сокільники	287

Розділ II. Досліджені пам'ятки венедів на Волині	301
Боратин	301
Гірка Полонка II	309
Городок	327
Урочище Пасовище	327
Урочище Острів	331
Загаї II	354
Линів	366
Урочище Щербата Долина	366
Урочище Друга Безодня	367
Підріжжя	402
Хорів	420
Хрінники	422
Література	458
Список скорочень	469

ЧАСТИНА I

ВСТУП

Монографія є результатом понад 30-річних досліджень автора на території Подністров'я та Волині. За цей час розкопано десятки пам'яток різних епох і культур. Найвагомим відкриттям стало виявлення поселень та могильників пізньолатенського часу (пшеворської культури), а особливо, численних, невідомих раніше поселень, які ми об'єднали назвою — «зубрицька культура». Таким чином, в науковий обіг було введено потужний, новий культурний пласт, який відображає значний та важливий період в історії України.

Вивчення історичних джерел та їх співставлення із здобутим археологічним матеріалом, дало змогу встановити, що зубрицька культура належала давньослов'янському етносу, а точніше — племенам венедів. Становлення цього етносу було пов'язане з досить складними етнокультурними процесами, де перепліталися в різних конфігураціях кілька культурно-етнічних спільностей Вісло-Дніпровського межиріччя.

В археологічному відношенні землі від Західного Бугу до Горині і від Прип'яті до Збруча є найбільш вивченими. Цим ми завдячуємо Львівському науковому центру, у якому працювали такі відомі польські археологи, як К. Гадачек, Л. Козловський, І. Коперницький, В. Деметрикевич, Г. Оссовський, Б. Януш, В. Пшебиславський, а пізніше — співробітники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, насамперед М. Смішко, В. Баран, В. Ауліх, О. Ратич, І. Свєшніков.

Проте археологічні дослідження краю були розділені територіально. Окремо вивчалися пам'ятки Подністров'я, окремо — старожитності Волині. Найбільша увага приділялася культурно-хронологічним та етнічним визначенням певних старожитностей, що у переважній більшості належали до другої чверті I тис. н. е. Не були відомі пам'ятки пізньолатенського часу, а ранньоримський період представляли лише нечисленні старожитності липицького типу. Відповідно до наявної джерельної бази робилися узагальнення щодо культурно-історичного розвитку регіону. Однак широкомасштабні багаторічні дослідження на Волині і в Подністров'ї засвідчили, що ці райони становили на початку нової ери єдине культурне ціле.

Внаслідок проведених нами робіт виникла можливість пов'язати всі культурно-етнічні утворення західноукраїнських земель, простежити характер зв'язків між ними і на підставі цього відтворити хід історичного процесу і його особливості протягом I ст. до н. е.— IV ст. н. е. Цілком очевидно, що для здійснення такої роботи потрібний єдиний принцип, єдина теоретична передумова.

Така передумова, на наш погляд, полягає у виявленні специфіки культурно-етнічного процесу в регіоні. Загально визнано, що Північно-Західна Україна завдяки географічному розташуванню історично склалася як одна з найбільш активних контактних зон Європи. Західний Буг, праві притоки Прип'яті та Дністер на той час були важливими транспортними ар-

теріями. Вони пов'язували давні народи Центральної, Північної та Східної Європи з цивілізаціями Півдня. Сприятливі природні умови, зокрема м'який клімат, велика кількість річок і потічків, лісів і лугових долин, родючі землі притягували сюди різні етнічні групи населення Європи. Це створювало умови для контактів і посмужного проживання [Крушельницька, 1985, с. 37].

На відміну від територій, що були центрами розвитку тих чи інших культур, у контактній зоні етнічні і культурні процеси мають свої особливості. Поки що вони не стали об'єктом широкого розгляду істориків, а вивчаються переважно етнографами, при тому на більш пізніх матеріалах і мають попередній характер [Бромлей, 1973; Козлова, 1976, с. 39—48; Корольок, 1975]. Серед археологів цю проблему вивчав В. Ф. Генінг [1970; 1976, с. 3—36]. Аналізуючи етнічний процес в областях із змішаним населенням, дослідник дійшов необхідності виділення такого поняття як «археолого-етнічний тип» (АЕТ) — моделі мікроструктурної одиниці, сума яких утворює археологічну культуру. Ми визначаємо його як культурний компонент (КК). У тому випадку, коли різні комбінації АЕТ (КК) систематично повторюються, на думку В. Ф. Генінга, можна говорити про археологічну культуру, вірніше особливий її різновид [Генінг, 1976, с. 3—36].

Спиряючись на аналіз великої кількості археологічного матеріалу, видобутого під час розкопок автором та іншими археологами, а також використовуючи розробки В. Ф. Генінга, можна окреслити деякі особливості етно-культурного процесу у досліджуваній нами контактній зоні.

Її історичний розвиток, на наш погляд, характеризується суперечливістю. З одного боку, ця територія є периферією основного масиву інших культур, що зумовлює уповільнений розвиток окремих їх елементів і навіть консервативність цілих культурних явищ. З іншого боку, в результаті поєднання впливу кількох культур створюються передумови для виникнення нових культурних явищ. Однак процес новоутворення проходить повільно і, як правило, не завершується, перериваючись новою культурною інвазією. Звідси впливає принциповий висновок: у контактній

зоні на заключному етапі первісної доби не може бути сформованих так званих «чистих» культур. Тут існують лише локальні варіанти культур, або те, що В. Ф. Генінг окреслив як «особливу різновидність археологічної культури», а ми визначаємо поняттям «культурна група» (КГ).

Під нею ми розуміємо сукупність пам'яток, розташованих у контактній зоні в певний період часу, які характеризуються наявністю кількох спільних культурних компонентів (або КК), що перебувають в процесі інтеграції. Структурно культурна група складається із 2—3 блоків, які умовно можна назвати «культурно-етнічними типами» (КЕТ). КЕТ утворюється, у свою чергу, рядом пам'яток культурної групи, що об'єднують у собі певну частину її — КК (рис. 1). Пам'ятки різних КЕТ можуть співіснувати посмужно або поступово змінювати одна одну. Необхідною частиною кожного КЕТ є наявність у ньому одного спільного для культурної групи КК. У процесі розвитку відбувається поступове злиття всіх КЕТ у напрямі утворення нового цілісного культурного явища — археологічної культури. КГ відбиває одну із заключних фаз в процесі утворення АК.

Таким чином, основу історико-культурного розвитку у контактній зоні становить багатоетнічна одиниця, яку ми назвали культурно-етнічним типом (КЕТ). Ця одиниця складається з кількох окремих етнічних одиниць (культурних компонентів), що існують на одному поселенні у певний проміжок часу і перебувають у стані інтеграції. У процесі цієї інтеграції у складі культурної групи (КГ), яку об'єднує один спільний культурний компонент (етнічна одиниця) всі КЕТ зближуються і набувають сталих рис у матеріальній і духовній культурі і трансформуються в окрему археологічну культуру (АК). Остання є нічим іншим, як одним з культурних компонентів (етнічною одиницею) у наступному витку спіралі історико-культурного розвитку регіону (рис. 1).

З попереднього розгляду особливостей етно-культурного розвитку в контактній зоні впливає важлива роль міграції племен. Міграції — риса, притаманна всьому періоду первісної доби, — є, як відомо, результатом екстенсивної економіки. Міграції періоду становлення класового суспільства відрізняються від більш

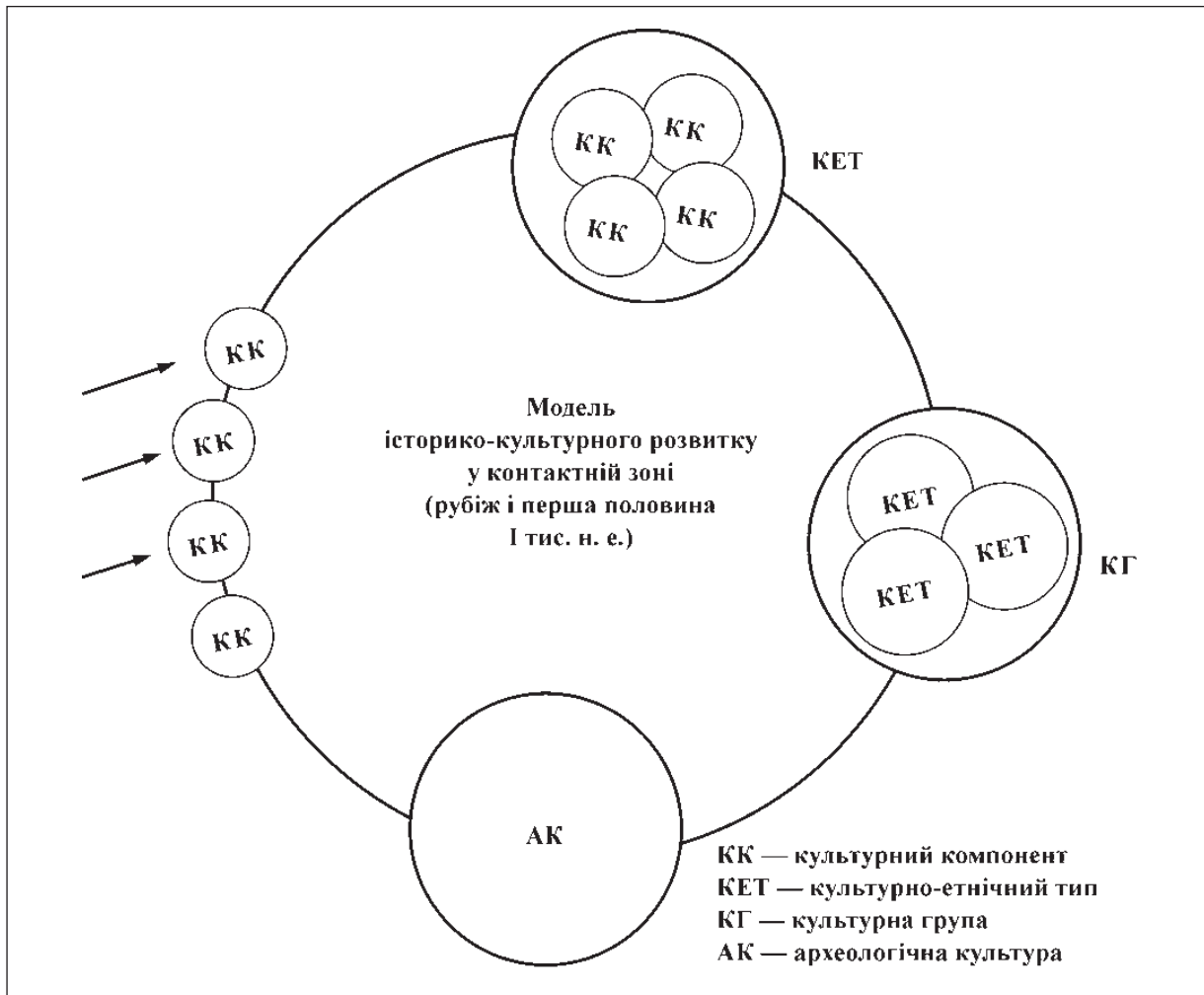

Рис. 1. Модель історико-культурного розвитку у контактній зоні (рубіж і перша половина I тис. н. е.).

ранніх тим, що мігранти при освоєнні нових земель не витіснили місцевого населення, а підкоряли його. Це призводило до змішування племен, інколи зовсім різних за походженням і етнічною належністю, суттєво змінюючи хід і характер етнічних процесів.

Проте, як свідчать численні археологічні матеріали, вирішальну роль в цих процесах відіграло субстратне населення. Це, простежується хоча б за наявністю у кожному новому культурному явищі багатьох компонентів попереднього культурного явища.

Очевидно, лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для поступального культурно-етнічного процесу в регіоні.

Практичним підтвердженням дії поданої вище моделі є формування у Подністров'ї та на Волині пам'яток пшеворської, липицької та зубрицької культур, на Подніпров'ї — пізньозарубинецьких пам'яток та київської культури.

Виходячи з вищезазначених положень в роботі систематизовано всі наявні матеріали зубрицької культури. На цій основі розглянуто процес формування зубрицьких пам'яток, визначено їх хронологічні межі та етноплемінна належність. Детально проаналізовано матеріальну культуру носіїв зубрицьких старожитностей, визначено основні риси господарської діяльності та світогляду, розвиток військової справи та суспільних відносин. Значна увага приділяється висвітленню взає-

мовідносин західного венедського масиву з сусідніми племенами: дакійцями, германцями, кочовиками-сарматами.

Саме в результаті цих взаємозв'язків, на наше переконання, сформувалися потужні ве-

недські етноплемінні та міжплемінні групи, які протистояли готам у III—IV ст. н. е., аварам у VI ст., разом з ними під етнонімом «дуліби» взяли участь у колонізаційних походах на Балкани та Західну Європу.

РОЗДІЛ I

Формування культури венедів

Для висвітлення цього питання ми залуцаємо, в основному, археологічні матеріали здобуті в процесі розкопок на території України починаючи з 70-х років минулого століття, а також наявні писемні джерела, що висвітлюють події на землях північніше Карпат на рубежі ер.

Вивчення процесу формування зубрицької культури, як і сусідніх синхронних, а також пізніших культур Правобережної України, тісно переплетене з глобальною проблемою археологічної науки — етногенезом слов'янських народів, у тому числі зародкових етапів української нації.

Ця проблема — одна з «вічних», завжди актуальних і гострих в історичній науці. Їй віддала свій талант велика когорта вчених Європи, в тому числі такі блискучі дослідники як П. Шафарик, І. Лер-Сплавінський, Л. Нідерле, О. О. Шахматов, Ю. Костшевський, Г. Ловмянський, П. М. Третьяков, В. П. Петров та інші.

Кожен з них, базуючись на певній категорії джерел (писемних, етнографічних, лінгвістичних, топонімічних, археологічних), створив оригінальну гіпотезу слов'янського етногенезу. Вміщуючи в собі, без сумніву, раціональне зерно, такі концепції мали низку прогалин, оскільки претендували на всеохоплення, будувалися на принципі «від невідомого до відомого», від найглибших початків до історичних часів.

В останні десятиліття, завдяки значному поповненню джерельної бази новими матеріалами, в основному археологічними, кількість точок зору на проблему походження

слов'ян обмежилась, спостерігається зближення позицій дослідників. Важливе значення для вирішення питання походження слов'ян мало відкриття та вивчення ранньосередньовічних слов'янських культур: празької та пенківської. Суть проблеми тепер зводиться до вирішення питання про генезис цих культур. Наявна докторінна зміна у методології досліджень. Раніше дослідники, залуцаючи численні, але багатобічні факти суміжних наук, прагнули створити загальну схему слов'янського етногенезу, тепер вони намагаються уникнути її, концентруючи увагу на певній, невеликій ділянці досліджень, пошуках концептуальних підходів. Основною моделлю став рух не від невідомого, а навпаки. Опорним пунктом при цьому стали слов'янські старожитності, які добре пов'язуються з писемними даними про слов'ян. Цей підхід забезпечує поступове виявлення глибших ланок, пов'язаних зі слов'янським етногенезом. Дослідження набули конкретного характеру, зусилля вчених спрямовуються на вирішення вузьких проблем, але з глибоким і всебічним аналізом.

Сьогодні визначилися три основні напрямки у пошуках джерел ранньослов'янської культури, можна говорити про три наукові школи: краківську, московську та київську. Кожна з шкіл ґрунтується на певних методологічних принципах, іншими словами, експлуатує певну ідею. Так, в основі гіпотези «краківської» школи (Й. Вернер — ФРН, К. Годловський — Польща, М. Б. Щукін — Росія) лежить ідея порівняльного аналізу соціально-економічної

моделі слов'янського суспільства середньовіччя і суспільств Європи попереднього римського часу. Вчені цього напрямку відстоюють думку про те, що коріння слов'ян треба шукати на території Верхнього Подніпров'я, Подесення та Білорусі, в області поширення пам'яток київської культури.

Дослідники «московського» напрямку (І. П. Русанова, В. В. Сєдов), виходячи з морфологічних ознак матеріальної культури, головним чином з подібності чи ідентифікації певних форм ліпної кераміки, елементів поховального обряду слов'янських і дослов'янських культур, висунули гіпотезу, що коріння слов'ян знаходиться в межиріччі Одри і Вісли, в областях поширення пам'яток пшеворської культури.

Не вдаючись до детального розбору цих концепцій, зазначимо лише, що вони, поряд з позитивними рисами мають ряд вад, викликаних недостатньою вивченістю тих чи інших пам'яток, абсолютизацією певних культур чи явищ. Обидві гіпотези виходять з позицій міграціонізму, який, як і автохтонізм у чистому вигляді, вже неодноразово доводив свою безперспективність у висвітленні історичного процесу первісної епохи.

На підставі багаторічних польових робіт, величезної кількості нового археологічного матеріалу київським дослідникам (В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, Б. В. Магомедов та інші) вдалося створити якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона виходить з позицій автохтонності слов'янства між Дніпром і Одрою, враховуючи одночасно важливу роль міграційних явищ. Методологічною основою київської концепції є положення, згідно якого формування слов'янського етносу мало поступовий характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

Суть поглядів київських вчених в узагальненому вигляді така.

До рубежу III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив, головним чином, між Віслою і Одрою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської і кльошової культур. З виникненням

зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена з домішкою місцевих компонентів (балтських, іраномовних), центр слов'янської історії перемістився до межиріччя Вісли і Дніпра. Синхронна зарубинецькій на території Польщі пшеворська культура сформована, головним чином, східногерманськими племенами, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але свого виразу в матеріальній культурі слов'яни з пшеворського ареалу до VI ст. не мали.

У другій половині I ст. зарубинецька культура Подніпров'я розпадається під ударами кочівницьких сарматських племен. Основна частина зарубинецького населення залишає свої домівки і відходить до лісових районів Верхнього Подніпров'я та Подесення, частково — у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни вступали в асимілятивні процеси з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення у I—II ст. своєрідних пам'яток пізньозарубинецького типу, які стали основою для формування у III ст. київської культури. З цієї культури у V—VI ст. складаються ранньосередньовічні слов'янські старожитності — колочинська і частково пеньківська культури. Зарубинецьке населення, яке залишилося у Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими сюди східнопшеворськими племенами, а також увібривши деякі балтські та сарматські елементи, створило так звані пізньозарубинецькі пам'ятки. На жаль, ці пам'ятки поки що досліджені дуже незадовільно.

Деяким іншим шляхом йшов процес розвитку слов'янських старожитностей у західному регіоні України. У середині I ст., приблизно в той же час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували на південь у район Волині і Подністров'я.

У процесі інтеграції зарубинців з носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури — нащадками поморсько-кльошових племен, які мешкали на Волині і Подністров'ї та асимілювали певну частину германців, у другій половині I ст. н. е. виникають пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком природно, оскільки обидві

етнокультурні спільності мають у своїй основі єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що сягає корінням до поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких та пізньозарубинецьких старожитностей були венеди, описані Тацітом.

У III ст. зубрицьке населення в інтеграції з фракійцями, основними носіями липицької культури Подністров'я, під впливом провінційно-римської культури створює старожитності черняхівського типу. До ареалу черняхівської культури увійшла також частина пізньозарубинецьких племен Середнього Подніпров'я, інша влилася до київської культури. На підставі цих старожитностей формується ранньосередньовічна празько-корчацька, а також частково пеньківська культура слов'ян.

У даній ситуації ми зупинимося на деяких характеристиках однієї з найменш відомих у літературі ланок гіпотези київських дослідників — давньослов'янських старожитностях, які заповнили хронологічний проміжок між пшеворською і зарубинецькою культурами рубезуєри та черняхівською культурою III—IV ст., зокрема у Подністров'ї та на Волині.

Ранньоримський період на території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом був представлений до недавнього часу невеликою групою пам'яток липицького типу [Smiszko, 1932; Циглик, 1981], а також поодинокими пам'ятками, розташованими на периферії пшеворської і зарубинецької культур (Гриневичі Великі на Західному Бuzі, Рахни на Південному Бuzі, Оболонь, Лютіж, Грині, Дівич Гора в Середньому Подніпров'ї).

У 70-ті рр. в результаті систематичних польових робіт на Подністров'ї автором відкрито ряд нових пам'яток I—III ст. (Підберізіці, Со-кільники, Підбірці, Давидів). Кілька аналогічних пам'яток стали об'єктом досліджень і на Волині (Підріжжя, Хорів). Всі ці старожитності були систематизовані [Козак, 1984] і розглядалися в контексті еволюції пшеворської культури як один із заключних етапів її розвитку в Подністров'ї. Дещо пізніше вони були виділені у волино-подільську групу пшеворської культури [Козак, 1984]. У 80-ті рр. велику кількість пам'яток першої чверті I тис. виявлено автором на Волині.

У 1980 р. розкопано поселення в с. Пасіки-Зубрицькі у верхів'ях Західного Бугу. На

площі 1400 м² досліджено 5 жител, три великі господарські приміщення, 14 ям-погребів. Зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, знарядь праці. В 1981—1982 рр. широкою площею досліджувалося поселення Боратин I над Стиром. Відкрито площу 1750 м². Більша частина поселення знищена річкою. Вдалося простежити 2 житла, 4 господарські приміщення, 7 ям-погребів.

Протягом 1983—1984 рр. вивчалось поселення Гірка Полонка II поблизу м. Луцька. На площі 2100 м² виявлено 5 жител, 3 господарські споруди, 84 ями-погреби. У великій кількості представлений керамічний матеріал, інші вироби домашнього ремесла, знаряддя праці.

У 1985 і 1987 рр. проводилися роботи на поселенні Загаї II. Досліджено ще 5 жител, 3 господарські споруди, 23 ями-погреби. Значно поповнилася колекція керамічного посуду, предметів особистого користування, знарядь праці.

У 1988—1989 рр. значні за масштабами роботи проведені на багаточаровому поселенні Линів II на Південно-Західній Волині. На площі понад 3 тис. м² виявлено кілька скупчень об'єктів I—II ст., серед них 8 жител, 7 господарських споруд, 19 ям-погребів. Великий інтерес становить зібрана на поселенні дещо своєрідна кераміка, інші предмети. Крім того, на ряді поселень проведені розвідкові роботи різного масштабу (Линів I, Рокині, Новосілки, Боремель, Загаї I, Загаї III, Жидичин, Милуші), де виявлено по одному або кілька археологічних об'єктів.

У 1990—1992 роках археологічні розкопки велися на пам'ятках біля с. Городок Луцького району Волинської області. Досліджено повністю два поселення, які відображають два хронологічні періоди розвитку зубрицької культури на Волині.

З 1993 року і до сьогоднішнього дня дослідження проводяться на зубрицьких поселеннях біля с. Хрінники Демидівського району Рівненської області в урочищі Шанків Яр. Отримані археологами матеріали значною мірою розширили наше уявлення про характер культури венедів на Волині (рис. 2).

Відкрита площа поселень I—II ст., включаючи і подністровські, становить понад 26 тис. м². Всього знайдено понад 70 жител, більше 50 господарських споруд, близько

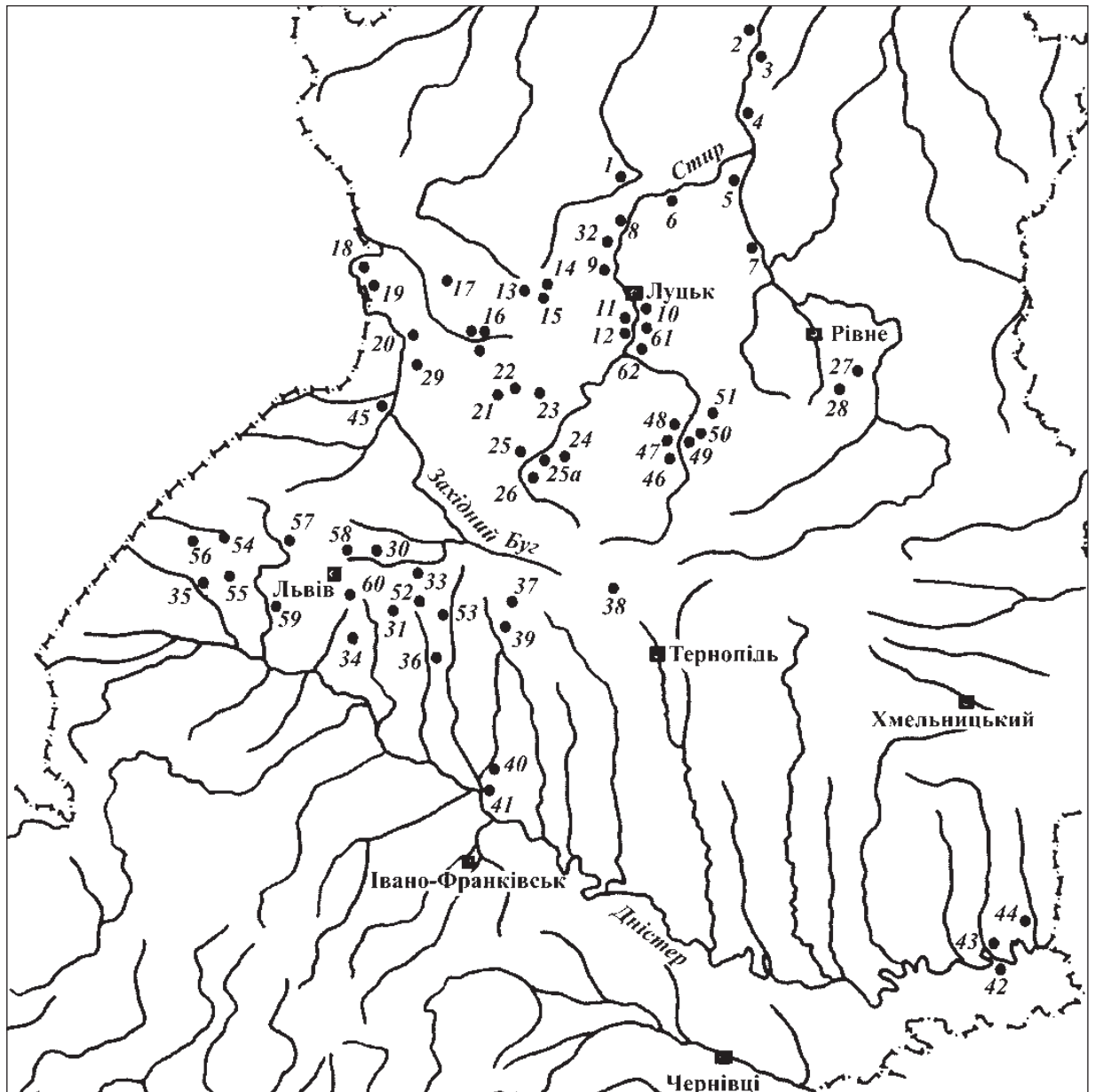

Рис. 2. Схема досліджених пам'яток зубрицької культури першої чверті I тис. н. е. на території Західної України:

1 — Підріжжя, 2 — Новосілки, 3 — Балаховичі, 4 — Куликовичі, 5 — Семки, 6 — Розничі, 7 — Цумань, 8 — Рокині, 9 — Луцьк-Гнідава, 10 — Новостав I, 11 — Борагин, 12 — Новостав II, 13 — Баїв II, 14 — Гірка Полонка II, 15 — Гірка Полонка III, 16 — Линів, 17 — Фалемичі, 18 — Лежниця, 19 — Лежниця II, 20 — Литовиж, 21 — Загаї I, 22 — Загаї II, 23 — Загаї III, 24 — Більче, 25 — Боромель, 25a — Хрінники, 26 — Велике Дерев'янче, 27 — Хорів, 28 — Малі Ципцевичі, 29 — Хотин, 30 — Підбірці, 31 — Пасіки-Зубрицькі, 32 — Свитазів, 33 — Підберізці, 34 — Зубра, 35 — Комарно, 36 — Звенигород, 37 — Новосілки, 38 — Майдан-Гологірський, 39 — Липівці, 40 — Бурштин, 41 — Бовшів, 42 — Оселівка, 43 — Велика Слобідка, 44 — Лука-Врублівецька, 45 — Белз, 46 — Клоки, 47 — Великі Загірці, 48 — Тараканів, 49 — Дубно-Волиця, 50 — Марковичі, 51 — Костянець, 52 — Давидів, 53 — Стрілки, 54 — Прилбичі, 55 — Стоділки, 56 — Волиця, 57 — Грядя, 58 — Малі Підліски, 59 — Довгомости, 60 — Сокільники, 61 — Городок I, 62 — Городок II.

200 ям-погребів. Значний набір керамічного матеріалу, знарядь праці, прикрас, предметів побутового користування.

На тлі широчайшої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток ранньоримського часу Волині і Галичини порівняно з синхронними старожитностями Повіслення, де поширені пам'ятки пшеворської культури, а також певні відмінності від пам'яток пізньозарубинецького типу на Подністров'ї та Південному Побужжі.

Це дозволило розглядати волино-подільські пам'ятки як своєрідне культурно-історичне явище Південно-Східної Європи і виділити їх в окрему зубрицьку культуру¹.

Початок формування зубрицької культури припадає на середину I ст. н. е. і збігається з часом, коли на Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен [Каспарова, 1981, с. 3—9]. Пояснення причин раптового розпаду зарубинецької культури дослідники частіше всього уникають. Є. В. Максимов висловив припущення, що поліські зарубинці залишили місця свого перебування під тиском повісленських германських племен [Максимов, 1983, с. 41]. Проте в середині I ст. на згаданій території будь-яких значних рухів племен не відбувалося. Культурна ситуація на Правобережному Повісленні в цей час характеризується стабільністю [Godłowski, 1985, s. 481]. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише на стадії B2 ранньоримського часу, тобто набагато пізніше часу зникнення зарубинецької культури Полісся. Бронзові коронки з Подніпров'я, поховання в Пухівці та інші пам'ятки, які Є. В. Максимов датує I ст. і розцінює як свідчення міграції вельбарців в цей час через Полісся на Подніпров'я [Максимов, 1983, с. 43], насправді належать до латенського часу і не мають з цим народом нічого спільного. Отже фактор «загрози» при розгляді причин міграції зарубинецьких племен з Полісся прийняти не можна. Він не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі і в історичній ситуації рубежу ер в Європі.

¹ Від назви населеного пункту Пасіки-Зубрицькі, де досліджено одну з найяскравіших пам'яток цієї культури.

Археологічні та етнографічні матеріали свідчать, що давні мешканці Європи не були схильні часто змінювати місця перебування, оброблені землі, а також корисні угіддя. Нормою був тісний зв'язок з освоєною землею як засобом існування. Людина того часу була безпосередньо включена в природний ритм, складала з природою єдине ціле. Вона усвідомлювала свій органічний зв'язок із землею, на якій мешкала і працювала, так само, як усвідомлювала органічний зв'язок зі своїм сімейно-родовим колективом. Протягом багатьох поколінь давні племена населяли все ті ж селища і залишали звичні для них місця тільки за виняткових природних чи соціальних катаклізмів [История крестьянства..., 1985, с. 105]. Оскільки зовнішньої загрози стосовно зарубинецьких племен Полісся не існувало, то необхідне інше пояснення. Пересування носіїв зарубинецької культури на нові місця, очевидно, було викликане винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи зниженням рівня ґрунтових вод. Це нерідко трапляється в болотистих Поліських районах. Цікавим щодо цього є факт, що ці болота, за визначенням фахівців, є молодими, сформованими в результаті значного зниження висоти корінних порід, викликаного, можливо, тектонічними опусканнями [Природа Волинської області, 1975, с. 18—24]. Можливо також, що селища в Поліссі були залишені в результаті окислення землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь. Це явище призводило до різкого падіння врожайності, хвороби і смерті тварин [История крестьянства..., 1985, с. 97—98]. Не виключено, що обидва фактори збігалися у часі.

Зарубинецькі племена не зникли безслідно. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо на схід, в область перебування етнічно і культурно споріднених племен Подніпров'я, а найбільша кількість на південь, на територію Західної Волині і у Подністров'ї. Це знайшло дуже чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. Наведемо для прикладу селище Гірка Полонка II на Волині². У ряді досліджених тут заглиблених об'єктів виявлено виключно пшеворську кераміку з потовщеними, профільованими двома-трьома гранями,

² Детальний опис поселень подано у частині II.

вінцями. Їх можна за аналогією з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі датувати стадіями А—А3 пізньолатенського часу. Разом з тим у двох житлових комплексах і значній кількості господарських споруд, крім ліпної пшеворської кераміки, містилися уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відрізняється від виявленої у попередніх пшеворських житлах. Вона характеризується рисами, властивими кераміці кінця пізньолатенського часу, тобто першої половини I ст. Відсутні грані на вінцях, потовщення вінець неохайне. Частина пшеворських горщиків вже має орнамент зарубинецької культури. Одне житло з такою керамікою мало квадратну форму. Ця форма не траплялася раніше на пшеворських селищах.

Із описаного випливає, що поселення у Гіркій Полонці II, закладене у I ст. до н. е. носіями пшеворської культури, стало місцем, куди в першій половині I ст. підселилися зарубинці з Полісся, які принесли елементи своєї культури. Пізніше на цьому поселенні мешкали разом дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. кожна з цих груп втратила особливості своєї культури, сформувалася нова, спільна культура, названа нами зубрицькою. Бронзова шпилька з округлою спіралеподібною голівкою і бронзовий дротяний браслет, характерні для зарубинецької культури Полісся і знайдені на цьому селищі, додатково підтверджують наявність зарубинецького компонента.

Така ж картина простежена на поселенні Загаї II. Ряд виявлених тут споруд належить до пшеворської культури. Керамічний комплекс ще кількох господарських споруд і житло I характеризуються поєднанням пшеворських і зарубинецьких посудин. Причому, на один типовий пшеворський горщик нанесений зарубинецький орнамент. Ще кілька об'єктів мають вже синкретичний матеріал — ілюструють подальший процес розвитку зубрицької культури. Це ж явище повторюється в кількох об'єктах на поселеннях в Боратині, Линеві, Городку. Аналогічні приклади представляють і матеріали Подністров'я, зокрема поселення в Пасіках-Зубрицьких. Це поселення було закладене пшеворцями на рубежі стадій А1 — А2 пізньолатенського часу. Саме їм належать житла 2, 9, кілька господарських споруд та ям.

Друга фаза існування поселення представлена об'єктами, для яких властиве поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів. Це житла 1 і 10, господарська споруда 2, кілька господарських ям.

Третю фазу функціонування пам'ятки представляють матеріали з жител 3 і 11, господарських споруд 1 і 3, ряду ям-погребів, в яких вже важко виділити пшеворські чи зарубинецькі елементи. Вони є результатом симбіозу цих двох культур. У цьому ж ряді стоять поселення в Черепині, Підберізцях. На всіх цих поселеннях виявлені об'єкти з суто пшеворським матеріалом, а також зі змішаними пшеворсько-зарубинецькими елементами. У більшості випадків в останніх переважають пшеворські риси, інколи вони врівноважені, а в деяких основними є зарубинецькі елементи. На поселенні в Підберізцях в житлі 1, яке належить до стадії В1 ранньоримського часу (друга половина I ст.) виявлений явно архаїчний матеріал, який сягає поморсько-кльшової культури. Його також слід пов'язувати з певними окремими групами переселенців з Полісся, які зберегли або ж відродили в умовах розвалу звичайних суспільно-економічних устоїв, давні традиції своєї культури.

До цього часу на Волині і в Галичині не виявлено жодного зарубинецького поселення чи могильника, які б належали до другої половини I ст. і пізніше. Очевидно, зарубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізненими, вірогідно, сімейно-родовими групами і не створювали власних поселень. Вони зупинялися на вже існуючих пшеворських поселеннях, вступаючи у щільні контакти і змішуючись з їх поселенцями.

Зростання чисельності населення привело до різкого збільшення кількості пам'яток у другій половині I—II ст. Поряд з уже існуючими селищами виникло багато нових зубрицьких поселень. Розміри селищ збільшилися порівняно з попереднім часом у 2—3 рази. Якщо на пшеворських поселеннях одне житло розміщалося, в середньому, на площі 1050 м², то на зубрицьких — на площі 432 м². Враховуючи кількість нових поселень, густоту їх заселення, а також беручи до уваги природний ріст населення, можна припустити, що загальна кількість населення території Північно-Західної України збільшилася у другій половині I ст. щонайменше в 2,5—3 рази.

Зарубинецький вплив відчутний практично на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він значною мірою торкнувся планової структури селищ, зокрема співвідношення житлових і господарських об'єктів. Якщо на пшеворських селищах на одне житло припадає, в середньому, одна господарська яма, то на зубрицьких селищах — 6—8 господарських ям. На ряді поселень господарські ями концентруються великими групами, територіально віддаленими від житлової частини. Подібне співвідношення житлових і господарських об'єктів у плануванні селищ характерне для зарубинецької культури Полісся [Кухаренко, 1964, с. 18] та Подніпров'я [Максимов, 1983, с. 92]. У пізніший час ця особливість простежується на пам'ятках черняхівського типу Подністров'я [Баран, 1981, с. 21—22] і на пам'ятках київської культури Подесення [Терпиловський, 1984, с. 10].

Зарубинецький внесок у зубрицьку культуру особливо помітний в керамічному комплексі. Аналізуючи його, ми під терміном «пшеворські форми» маємо на увазі, як правило, не чисті форми цієї культури, які можна виділити лише в об'єктах фази I зубрицької культури. Це ж стосується і терміну «зарубинецькі форми». Йдеться про форми, які мають прототипами пшеворські чи зарубинецькі посудини. Кераміка зубрицької культури, увібравши в себе зарубинецький компонент, значно відрізняється від пшеворської. Змінюється спосіб обробки поверхні, значно зменшується число рустованої і лощеної кераміки, замість цього збільшується кількість посудин з шорсткою поверхнею. Якщо в пшеворській культурі рустована кераміка становила 25—40 % всіх виявлених уламків, то в об'єктах зубрицької культури її залишилося тільки 11—17 %, а у фазі III існування культури її кількість зменшується до 1—6 %. Кількість лощеної кераміки в пшеворській культурі становить 20—25 %, а в зубрицькій — 6,7—10,7 %. Кількість посудин з шорстковою поверхнею становить в останній 63—85 %. У пшеворській культурі таких посудин налічується 34—37,5 %. Змінюється порівняно з пшеворською культурою асортимент посуду, і особливо кількісне співвідношення видів кераміки. У пшеворській культурі кількість горщиків становила 51,3, кухликів 23,4, мисок 25,3 %. У зубрицькій культурі горщики

становлять, у середньому, 60,2, миски — 22,6, кухлики — 7,7 %. У комплексах зубрицької культури фази III у Подністров'ї основну масу посуду вже становлять горщики (до 95 %). Серед кераміки Подністров'я трапляються уламки гончарного посуду липицького типу, а пізніше, у фазі III існування культури, ще й довізна провінційно-римська кераміка у вигляді мисок, амфор, червонолакових посудин. На зубрицьких пам'ятках північного регіону (Підріжжя) на посуді спостерігаються деякі впливи культури штрихованої кераміки.

Змінюється порівняно з пшеворською культурою форма горщиків, кухликів. Вони мають прототипами не тільки пшеворські, але й зарубинецькі посудини. У виділених на зубрицьких пам'ятках дев'яти типах горщиків шість походять від зарубинецької кераміки, а три — від пшеворської. Причому, деякі типи, наприклад, 1, 2, 7, 9 є надзвичайно близькими до зарубинецької культури, а тип 6 — до пшеворської. У відсотковому відношенні кількість «пшеворських» і «зарубинецьких» форм в керамічному комплексі майже рівна. Перші становлять 47,5, другі 52,6 %. Серед мисок співвідношення приблизно таке ж. Пшеворські гострореберні миски становлять 52, а зарубинодні — 48 %. Кухлики, в основному, повторюють пшеворську форму. Новим видом кераміки у зубрицькій культурі є конічні кухлики. Вони поширилися, вірогідно, під впливом липицьких племен, хоча близькі посудини відомі і в поморсько-кльошовій культурі, і на зарубинецьких пам'ятках. Все ж, вони частіше трапляються у Подністров'ї, де зубрицькі племена мешкали в умовах безпосередніх контактів з липицькими племенами. На Волині кухлики такої форми становлять незначний відсоток.

З'являються плоскі диски чи сковорідки без бортиків. Їх кількість у керамічному комплексі досить помітна і становить приблизно 10 %. Поширення цього виду посудин безпосередньо пов'язане із зарубинецькими племенами, серед яких він був звичним. На пшеворських пам'ятках сковорідок до цього часу не виявлено. Не отримав подальшого розвитку тип пшеворських горщиків із загнутими всередину краями, досить поширений на синхронних пшеворських пам'ятках. Зникли горщики грушоподібної і зворотньо-грушоподібної форми, низка орнаментальних мотивів, характерних

для пшеворської кераміки. Проте необхідно зазначити, що на ранніх зубрицьких пам'ятках (фаза I) продовжують існувати пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це свідчить про поступове відмирання пшеворських форм посуду і про безпосередню участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури.

На різних пам'ятках співвідношення зарубиніодних і «пшеворських» форм кераміки різне. Так, у Хорові, Підберізцях, Підбірцях переважають «пшеворські» посудини. Тут вони становлять відповідно 70, 69,5 і 55,6 %. На ряді селищ переважають «зарубинецькі» форми кераміки. У Підріжжі вони становлять серед горщиків 80, в Загаях II — 71,4, в Гіркій Полонці II — 76 %. У Боратині, Зубрі та інших поселеннях кількість «зарубинецьких» і «пшеворських» форм майже однакова.

Загалом, на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Подністров'я — пшеворські.

Зазначимо групу горщиків і мисок, які мають безпосередні аналогії на пізніх пам'ятках зарубинецької культури, а також в пшеворській культурі ранньоримського часу, тобто часу синхронного існуванню зубрицької культури. Вони є ще одним доказом спільної участі зарубинців і пшеворців у формуванні зубрицьких пам'яток, а також щільних контактів їх носіїв з племенами пшеворської культури Повіслення та Посяння.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень і косих насічок по краю вінця. Причому, на кожному з селищ переважає один з видів орнаменту. У Підбірцях, наприклад, улюбленим був орнамент у вигляді пальцевих вдавлень. Він нанесений з обох боків вінця. Таким орнаментом прикрашено тут 28 % горщиків і переважна більшість скворідок. В Загаях II переважав орнамент у вигляді косих насічок по вінцях. Ним оздоблено 32 % горщиків.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках порівняно з пшеворськими, сталися в житловому будівництві. Житла робляться більш заглибленими у материк. Це, переважно, напівземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма — квадратна напівземлянка. Житла такого типу становлять 13—15 %. Ці зміни відбу-

лися не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив тут не викликає сумніву. Квадратні житла не були властиві пшеворцям, але дуже характерні для зарубинецької культури. Для останньої також характерні напівземлянки. Інтер'єр, система будівництва стін переходять з пшеворської у зубрицьку культуру. З нею треба співвідносити також зубрицькі прямокутні житла із заглибленою долівкою. Не трапляються у зубрицькій культурі напівземлянки коритоподібної форми, які були досить поширеними на пшеворських поселеннях.

Таким чином, у житловому будівництві також спостерігається певний синкретизм пшеворських і зарубинецьких традицій, але меншою мірою, ніж у керамічному комплексі.

Очевидно, нові природні умови, в яких опинилися носії зарубинецької культури примусили їх прийняти, переважно місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до цих умов, доповнивши їх найбільш доцільними своїми елементами.

На жаль, відсутність поховальних пам'яток зубрицьких племен не дає можливості простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Але можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу поховальних звичаїв, невлених поки що для археологів. Це свідчить про виникнення в середовищі зубрицьких племен нових своєрідних світоглядних уявлень. На жаль, ця сторона ідеології венедів поки що не доступна нашому пізнанню.

Отже, матеріали свідчать про те, що починаючи з середини I ст. на Волині і Подністров'ї триває процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. У Подністров'ї в нього були втягнуті і липицькі племена. Це ілюструють матеріали могильників у Звенигороді, де зафіксовано співіснування липицького і пшеворського поховальних обрядів, поселення в Ремезівцях, на якому поряд з липицькими знайдені матеріали зарубинецької і пшеворської культур. На поселеннях зубрицької культури ліпна кераміка дакійців становить приблизно 2 %. Досить часто на зубрицьких пам'ятках Подністров'я трапляються фрагменти гончарного посуду і прясла липицької культури. Цікавою є невелика група слабопро-

фільованих, близьких до циліндроконічних, великих горщиків, виявлених в ранніх зубрицьких об'єктах, що не мають прямих аналогій у жодній з культур. Віддалено вони нагадують тюльпаноподібні липицькі горщики і є, ймовірно, похідними від них. Процес взаємодії означених племен носив на території Західної України повсюдний характер і став, власне, основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури. Поки що тут не виявлено жодної чистої пшеворської чи зарубинецької пам'ятки, яка б датувалася часом пізнішим, ніж середина I ст. Всі вони характеризуються наявністю пшеворських і зарубинецьких елементів. У ранніх комплексах зубрицької культури, які відповідають фазі I розвитку культури (Черепин, Пасіки-Зубрицькі, Гірка Полонка II, Підбірці), ці елементи представлені ще в досить чистому вигляді. У пізніших, що відповідають фазам II і III розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, а також житлові споруди, які поєднують у собі елементи зарубинецької і пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підріжжя, Загаї II, Зубра, Хорів, Підберізіці, Соکیلники II, Линів тощо).

Крім Волині, Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя, зубрицькі пам'ятки формуються і на території Середнього Подністров'я. У пізньолатенський час тут були поширені старожитності поєшті-лукашівської культури, а також пам'ятки, близькі до ясторфської і пізньопоморської культур [Пачкова, 1983, с. 54]. У пізніший час, очевидно, на кінець пізньолатенського часу, в цей регіон з Верхнього Подністров'я проникають носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Про це свідчать матеріали поселення в Бернашівці Вінницької обл. [Козак, 1983, с. 103—104]. Селище датується за дряною фібулою і комплексом кераміки першою половиною I ст., а його матеріали поєднують в собі пшеворські і дакійські елементи. Пам'ятку такого ж характеру дослідили Б. О. Тимошук і Г. Ф. Нікітіна у Неполоківцях тієї ж області [Тимошук, Никитина, 1978, с. 91—94]. З другої половини I ст. культурна ситуація у Середньому Подністров'ї ще більше ускладнюється, ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I—II ст. Велика Слобідка I у Хмельницькій обл. Пам'ятка досліджена нами частково в

1980 р. [Козак, 1988, с. 52—53], у наступні роки повністю розкопана експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура [Винокур, 1998, с. 23—24]. Виявлені тут житлові споруди мають близьку до овальної у плані форму і трохи заглиблену в материк долівку. Площа жител не перевищує 16 м. Посередині більшості жител розміщалося вогнище округлої форми, викладене з каменю. Вздовж стін зафіксовані ямки від стовпів. Форма, конструктивні особливості цих жител близькі до житлових споруд відомих на цій території у попередній час.

Кераміка, зібрана на поселенні в об'єктах I—II ст., представлена горщиками, мисками, сковорідками. За формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами вона ідентична посуду зубрицької культури. З виділених нами тут п'яти типів горщиків три є близькими до зарубинецької і два до пшеворської культури. Перші становлять 46,2, другі — 53,8 %. Серед мисок переважають зарубиноїдні форми. Кухлики, в основному, конічної форми (80 %), що, як вже згадувалося вище, є властивим дакійській кераміці. Дакійським є орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями, нанесений на ряд горщиків, а також кілька слабопрофільованих посудин.

Аналогічний описаному матеріал отриманий на поселенні в Оселівці В. М. Цигиликом, на поселенні Лука-Врублівецька Е. О. Симоновичем [Симонович, 1955, с. 23—33]. Таким чином, у Середньому Подністров'ї, починаючи з кінця I ст., як і у верхів'ях Дністра, Західного Бугу і Волині теж відбувався процес формування пам'яток зубрицької культури. Її складові частини аналогічні волинським і верхньодністровським, але з виразнішими місцевими дакійськими елементами. Вони особливо чітко виявляються у житловому будівництві і деяких рисах кераміки.

Просування носіїв зубрицьких пам'яток у Середнє Подністров'я і далі на південь, аж до Буджацького степу можна пояснити надлишком населення на Волині і Верхньому Дністрі, що утворився внаслідок переселення туди значних груп зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся у другій половині I ст. н. е.

На жаль, через недостатню вивченість території Польщі, важко визначити етнокульту-

турну ситуацію західного ареалу на рубежі зубрицької і пшеворської культур. Останні дослідження на прилеглий до Волині території Люблінщини (Грубешівське воєводство) певною мірою показали складність культурних процесів, які відбувалися тут у пізньолатенський час і в першій чверті I тис.

В останні століття до н. е. у східній частині Грубешівського воєводства існували окремі пам'ятки зарубинецької культури. Це поховання в Путновцях, досліджене Я. Гурбою, поселення у Вербковицях-Которов'ю, розкопане Т. Ліаною і Т. Домбровською [Liana, Pieśka-Dąbrowska, 1962, s. 142—174; Dąbrowska, Liana, 1963, s. 44—58; Kokowski, 1983, s. 2—7]. На думку польських дослідників, зарубинецькі матеріали цієї території є хронологічно ранішими, ніж пшеворські. З другої половини I ст. тут, як і на Волині та Подністров'ї, відсутні чисті, тобто існуючі ізольовано, зарубинецькі чи пшеворські старожитності. Вони поєднуються на одних і тих же пам'ятках — поселеннях, житлах, господарських будівлях, ямах-погребях, похованнях. Прикладом можуть бути матеріали поселення у Вербковицях-Которов'ю. Тут з чотирьох виділених авторами розкопок типів горщиків два належать до зарубинецької культури, два до пшеворської. Поселення, на думку Т. Домбровської і Т. Ліани, належать до пізньолатенського часу, на нашу думку до самого кінця цього часу, тобто до середини I ст. Ще чіткіше демонструють змішування зарубинецьких і пшеворських елементів матеріали могильника у Гриневичах Великих, верхній рубіж яких визначається пізніми варіантами вічкових фібул II ст. [Szmit, 1927, s. 107—122].

Іншу ситуацію демонструють матеріали з Чернічина, Масломенча та інших археологічних пам'яток, виділених А. Коковським у чернічинську групу [Kokowski, 1983, s. 4]. На пам'ятках цієї групи відсутні матеріали зарубинецької культури. Основними є елементи пшеворської, ясторфської і поморської культур. У пізніший час зникають ясторфські і поморські елементи, пам'ятки набирають типових рис пшеворської культури.

Отже у східній частині Люблінщини наприкінці пізньолатенського і в ранньоримський час існували дві групи пам'яток, розміщені поряд. Одна з них, представлена поки що пам'ятками у Вербковицях, Путновцях і деяки-

ми іншими, за основною ознакою — поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів — не відрізняється від зубрицьких першої фази розвитку.

Ще менш зрозуміла культурна ситуація на прилеглий до Подністров'я території Посяння. Тут майже повністю відсутні досліджені пам'ятки останніх століть до н. е. і I ст. н. е. Але на велику увагу заслуговує той факт, що старожитності стадії В2 ранньоримського часу і С1 пізньоримського періоду, тобто кінця I — початку III ст. мають багато спільних рис з синхронними зубрицькими поселеннями фази II і III їх розвитку. Так на поселеннях у Закшові (дослідження К. Москви) і Оталенжі (дослідження А. Барловської) багато ліпних горщиків і мисок близькі і аналогічні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Аналогічні орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок по краю вінець. Спільними для пам'яток Посяння і зубрицьких поселень, є плоскі диски-сковорідки і конічні кухлики, що не зустрічаються на пшеворських поселеннях. На пам'ятках обох регіонів відсутні горщики із загнутими всередину краями (на синхронних пшеворських пам'ятках вони становлять помітну кількість). У III ст. у Посянні відомі старожитності, що мало чим відрізняються від верхньодністровських поселень черняхівського типу, які сформувалися на основі зубрицьких [Koperski, 1978, s. 4].

Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що західна межа пам'яток зубрицької культури проходить лівим берегом Західного Бугу, охоплюючи прилеглу до нього частину Люблінщини, а на півдні східні райони Посяння. Тут пам'ятки зубрицької культури сусідять з поселеннями та некрополями пшеворської культури. На західніших територіях поширені суцільним масивом пшеворські старожитності, що за більшістю ознак чітко відрізняються від зубрицьких.

Досить складним є питання східних границь венедів. Його розгляд можливий лише на основі співставлення зубрицьких, пізньозарубинецьких та київських старожитностей. При цьому основну увагу ми приділяємо матеріалам поселень, оскільки могильники цього періоду мало досліджені. Якщо між пам'ятками цих територій виявиться достатня кількість спільних елементів, то можна припустити, що

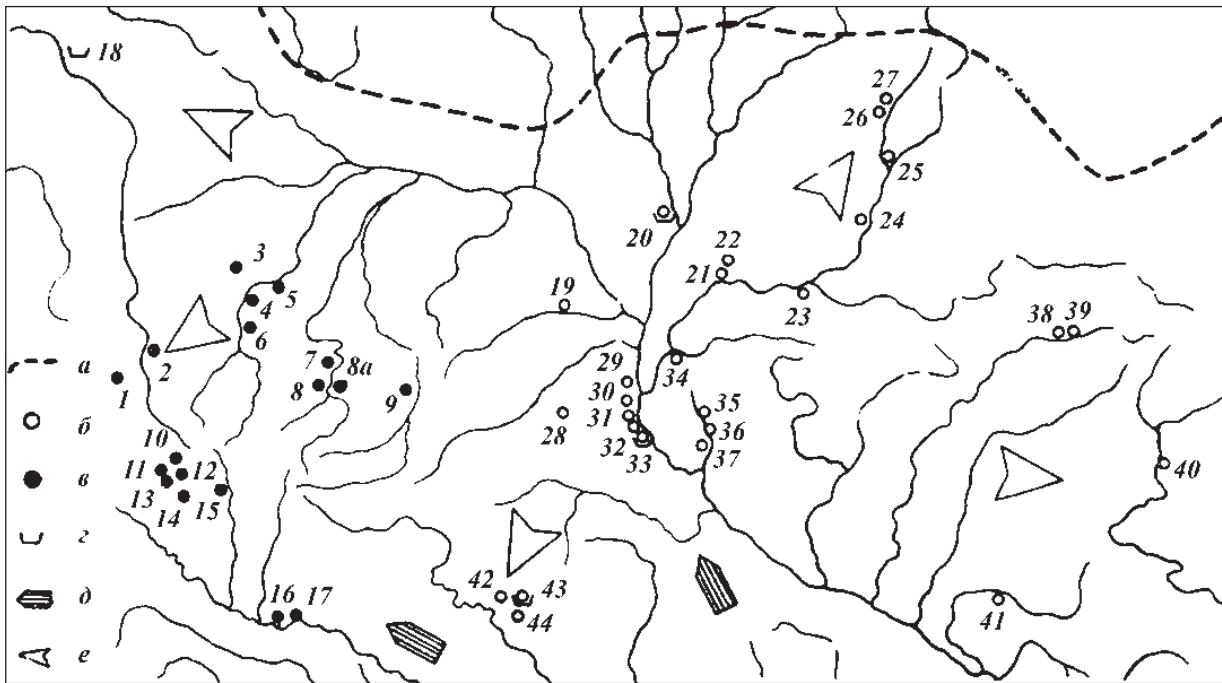

Рис. 3. Пізньозарубинецькі пам'ятки та пам'ятки зубрицької культури кінця I — середини II ст. н. е.:

1 — Белз, 2 — Свитазів, 3 — Підріжжя, 4 — Боратин I, 5 — Семки, 6 — Луцьк-Гнідава, 7 — Більче, 8 — Боромель, 8a — Хрінники, 9 — Хорів, 10 — Підберізіці, 11 — Підбірці, 12 — Пасіки-Зубрицькі, 13 — Зубра, 14 — Звенигород, 15 — Майдан-Гологірський, 16 — Велика Слобідка II, 17 — Оселівка, 18 — Гриневиці Великі, 19 — Мартиновичі, 20 — Чаплин, 21 — Киселівка, 22 — Змійвка, 23 — Стара Бутівка, 24 — Чулатово, 25 — Грем'яч, 26 — Синьково, 27 — Почеп, 28 — Бородянка, 29 — Лютіж, 30 — Оболонь, 31 — Нові Безрадічі (ур. Глибоке), 32 — Таценки, 33 — Дівич Гора, 34 — Бірки, 35 — Селище, 36 — Коржі, 37 — Вовчків, 38 — Шмирево, 39 — Картамишеве, 40 — Шосейне, 41 — Йосипівка, 42 — Носівці, 43 — Рахни, 44 — Мар'янівка.

Умовні позначення: *a* — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.), *b* — пізньозарубинецькі поселення, *v* — поселення зубрицької культури, *z* — пізньозарубинецькі могильники, *d* — напрям руху сарматів, *e* — напрям руху населення Середнього Подніпров'я в I—II ст.

подібні пам'ятки знаходяться і на недостатньо вивченій території Східної Волині, що розділяє ці райони України, а також, можливо, в суміжних областях (рис. 3).

Розглянемо в загальних рисах пам'ятки I—II ст. н. е. Київщини. На жаль, вони тут вивчені ще недостатньо [Кравченко, Гороховський, 1979, с. 53—60; Обломский, 1987, с. 68—85]. Відомі лише матеріали житлового будівництва з поселення на Оболоні у Києві. Інші досліджені пам'ятки I—II ст. н. е. (Грині, Лютіж, Дівич Гора у Подніпров'ї, Рахни, Мар'янівка, Носівці у Південному Побужжі) дали незначну кількість матеріалу. Більшість старожитностей, які дослідники відносять до цього часу, відома за окремими знахідками або фрагментар-

ним розвідковим матеріалом [Максимов, 1983, с. 124—132]. Отже даних для узагальнюючої характеристики цих старожитностей поки що недостатньо. Тому не можна однозначно вирішувати питання культурно-етнічної інтерпретації цих пам'яток. Є. В. Максимов вважає, що вони є безпосереднім продовженням розвитку зарубинецької культури [1983, с. 81—130]. Проте цій думці суперечить ряд даних. Найважливішим є факт відсутності зарубинецьких могильників, які б існували з пізньолатенського часу до II ст. н. е. Всі відомі могильники цієї культури припинили існування протягом I ст. н. е. Різняться зарубинецькі та пізньозарубинецькі селища. Інший набір прикрас. Традиції зарубинецької культури продовжує лише

частина керамічного комплексу [Обломский, 1987, с. 68]. Всі ці дані, ймовірно, дозволили Н. М. Кравченко та Є. Л. Гороховському виділити пізньозарубинецькі пам'ятки в окремий культурно-історичний тип, підкреслюючи проте їх тісний зв'язок із зарубинецькою культурою [Кравченко, Гороховский, 1979, с. 57—60].

Цілком очевидною є наявність різновекторних міграцій населення: зарубинецького у Південне Побужжя, Подесення і на схід Дніпровського Лівобережжя, пшеворського із заходу у Середнє Подніпров'я, балтського на південь, сарматського на північ. В цих умовах проходить складання кількох локальних груп пам'яток, носіями яких були різноетнічні общини. Зараз дослідники виділяють пам'ятки типу Лютіжа в районі Середнього Подніпров'я, південнобузькі пам'ятки типу Рахнів, пам'ятки типу Почепа у Подесенні, типу Картамишево-2 — Тернівки-2 на сході Дніпровського Лівобережжя і в басейні Сіверського Дінця, типу Гринів у Подніпров'ї.

Жодна з цих груп не є прямим продовженням зарубинецької культури, за виключенням, можливо поселень типу Лютіжа у Середньому Подніпров'ї, але кожна з них має зарубинецький компонент.

Саме тому ми маємо підстави говорити про специфіку процесу становлення у Подніпров'ї слов'янського (венедського) етносу. Вона полягає в асиміляції балтського етносу, що відображають змішані юхнівсько-зарубинецькі пам'ятки типу Почепа та пам'ятки типу Гринів, де, крім зарубинецьких, є елементи культури штрихованої кераміки.

Асимілятивні процеси венедів з носіями пшеворських пам'яток (очевидно, змішаного слов'яно-германського населення) і з сарматами, відображають матеріали поселень Південного Побужжя, поселень типу Картамишево-2 — Тернівки-2.

Порівнюємо матеріали Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя I—II ст. н. е. із зубрицькими.

Селища пізньозарубинецької культури, на відміну від зарубинецьких, розташованих, в більшості, на мисах корінного берега, знаходилися на дюнах, в межах заплави або на краю надзаплавних терас. На селищах відкрито житла й значну кількість господарських ям-погребів.

Житла заглибленого типу, ймовірно напівземлянки, прямокутної і квадратної форми. Стіни каркасної конструкції покриті глиною (Оболонь). Всередині знаходилося вогнище, яке розміщувалося на рівні підлоги або в неглибоких ямках. Інколи вогнища мають глинобитну або кам'яну основу, подекуди представлені скупченням вугликів та попелу. Місце розташування вогнищ не однакове — в одному з кутів або посередині житла (рис. 4).

Для керамічного комплексу найхарактернішими є великі широкогорлі посудини і горщики середніх розмірів з високими розхиленими шийками та високими округлими плечиками, реберчасті біконічні горщики (рис. 5). Столовий посуд представлено мисками. Переважають посудини S-подібного профілю з плавними або реберчастими лініями заломів. Нерідко трапляються миски циліндроконічної форми. Якість лошіння середня. В керамічний комплекс входять також сковорідки, рідше — конічні накривки.

Набір металевих виробів, зокрема частин одягу, носіїв пізньозарубинецьких пам'яток, на відміну від зарубинецьких, не відрізняється від середньоевропейських. Це провінційно-римські сильнопрофільовані фібули різноманітних типів, прикраси з виїмчастою емаллю, очкоподібні фібули, пряжки, шпори, підвіски й інші речі [Кравченко, Гороховский, 1979, с. 53—59]. Значної своєрідності пізньозарубинецьким пам'яткам надають матеріали пов'язані з пізньоантичним культурним комплексом. Це сірі лощені глиняні античні миски, світло-жовті і червоноглиняні амфори, фібули, наміста тощо.

Порівняння пізньозарубинецького культурного комплексу із зубрицькими матеріалами дозволяє говорити про їх схожість. Не відрізняються житлові споруди (рис. 4). Це квадратна чи прямокутна напівземлянка із залишками вогнища або без нього. Однаковою є структура селищ з великою кількістю господарських ям-погребів. Близький керамічний комплекс (рис. 5), хоча відсоткове співвідношення форм кераміки не однакове. Так, найпоширеніші на пізньозарубинецьких пам'ятках горщики з високою розхиленою шийкою і високими округлими плечиками становлять на зубрицьких пам'ятках лише 10,6%. Горщики реберчастої біконічної форми, теж з найпоширеніших

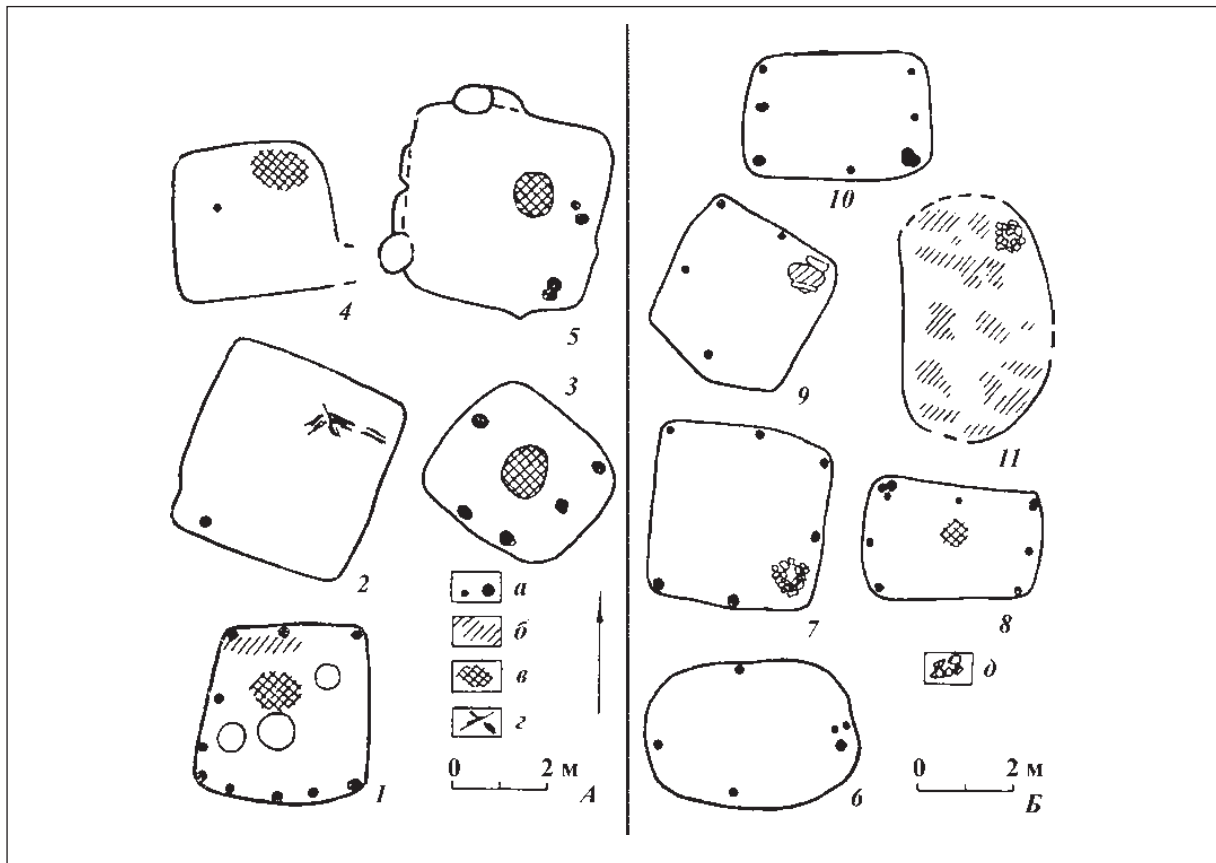

Рис. 4. Основні типи жител рубежу нашої ери — III ст. н. е. з пам'яток: А — Середнього Подніпров'я, Б — Верхнього Подністров'я та Західної Волині:

1, 6 — житла рубежу I ст. н. е.; 2, 3, 7, 8 — житла кінця I — середини II ст.; 4, 5, 9—11 — житла кінця II — III ст. (1 — Пилипенкова Гора; 2, 3 — Лютиж; 4 — Грині; 5 — Сушки 2; 6, 9—11 — Пасіки-Зубрицькі; 7, 8 — Підберізіці)

Умовні позначення: а — стовпові ями, б — скупчення глиняної обмазки, в — місце вогнища, г — горіле дерево, д — каміння.

у Подніпров'ї та Південному Побужжі, становлять серед зубрицьких форм 6,9%. Миски напівсферичної форми, а також близькі до циліндроконічних, що є основними на пізньозарубинецьких пам'ятках, особливо південно-бузьких, на зубрицьких селищах складають 16 і 32,2%. Спільним в обох культурах є орнамент у вигляді пальцевих вдавлень і косих насічок по краю вінець. Схожості надають не лише зарубинецькі риси на зубрицьких, а й пшеворські на пізньозарубинецьких пам'ятках.

Проникнення пшеворських елементів у Середнє Подніпров'я почалося в пізньолатенський час. Воно пов'язане, мабуть, із значною за масштабами експансією пшеворських

Венеди

племен на схід і південь у I ст. до н. е., коли ними були зайняті регіони Волині, Верхнього Подністров'я і Посяння. Проникнення у Середнє Подніпров'я на той час мало спорадичний характер і обмежувалося, можливо, культурними зв'язками. Про це свідчать матеріали пам'яток у Пуховці, Вишеньках. Тут виявлено посудини, які є місцевим наслідуванням пшеворських форм [Максимов, 1983, с. 110—111].

З середини I ст. н. е. кількість пшеворських елементів у Середньому Подніпров'ї збільшується. Вони поширюються також на Південне Побужжя. На ряді пізньозарубинецьких пам'яток з'являються форми кераміки, які не мають місцевого коріння. До них відносяться

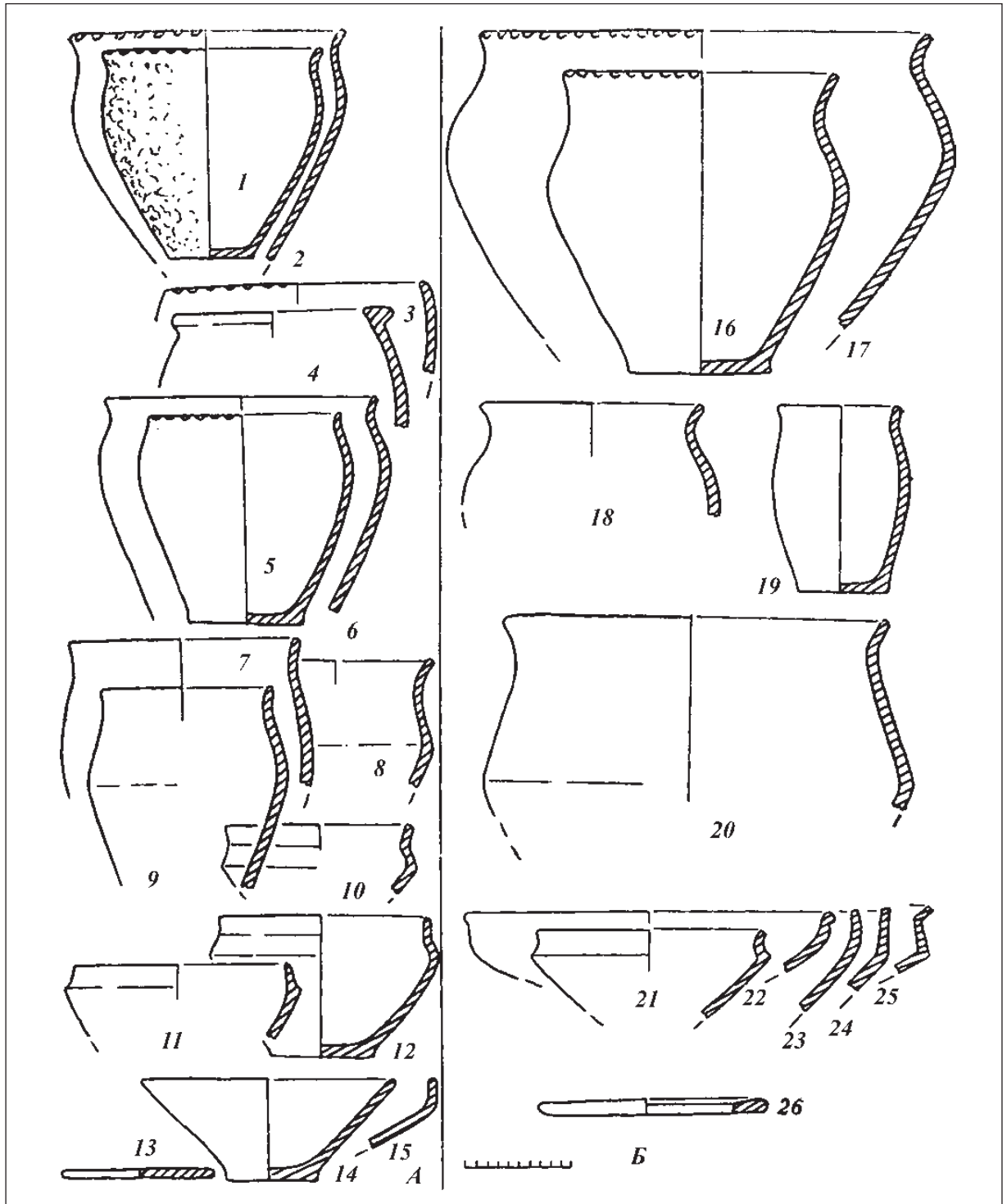

Рис. 5. Основні форми посуду з поселень кінця I — середини II ст.: *А* — зубрицької культури, *Б* — пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я.

1—9, 13, 16—20, 26 — кухонна і тарна кераміка; 10—12, 14, 15, 21—25 — столова кераміка (1, 2, 4, 5 — Пасіки-Зубрицькі; 3, 12, 13 — Підбірці; 5—7, 8, 10, 14, 15 — Підберізці; 9 — Хорів; 11 — Зубра; 16, 18, 21, 25, 26 — Лютіж; 17, 19, 23, 24 — Оболонь; 20, 22 — Дівич Гора).

гострореберні глибокі миски, горщики з короткою шийкою і слабо виділеними плечиками та переломом стінок дещо вище половини висоти (тип VI зубрицької культури) і деякі інші близькі до пшеворської культури. Деколи трапляються посудини з рустованою поверхнею, посудини з орнаментом у вигляді нігтьових зачіпів, нерегулярних штрихів по стінках.

Західне походження мають деякі типи прикрас, зброї, зокрема сильнопрофільовані і очкоподібні фібули, шпори. Фібули західних і південно-західних типів виявлено у Грищенцях, Ржищеві, Хмільні на Подніпров'ї, у Рахнах, Мар'янівці, на Південному Побужжі [Максимов, 1983, с. 110—111]. На думку Є. В. Максимова, наявність елементів західного походження є своєрідною рисою пам'яток I—II ст. н. е. Середнього Подніпров'я [Максимов, 1983, с. 111]. Ця обставина привела дослідника до висновку, що у вказаному районі, а також у Лісостеповому Дніпровському Лівобережжі мешкали не тільки нащадки зарубинецької культури, а й змішані пшеворсько-зарубинецькі групи населення [Максимов, 1983, с. 114, 126].

Особливо тісні зв'язки з пшеворською культурою спостерігаються у носіїв південно-бузьких пам'яток I—II ст. н. е. [Хавлюк, 1975, с. 7—13]. Елементи цієї культури займають помітне місце не лише у керамічному комплексі, житлобудуванні, прикрасах, частинах одягу і предметах зброї, а й у поховальному обряді. Це добре ілюструють матеріали єдиного, відносно широко дослідженого могильника пізньозарубинецької культури у Рахнах. Пшеворські елементи обрядності виявляються тут у наявності залишків вогнища в похованнях, перепаленого інвентарю, у звичай супроводжувати поховання уламками перепаленої кераміки. Про змішаний пшеворсько-зарубинецький характер могильника Рахни свідчать деякі посудини з поховань, що мають пшеворські, хоча і трансформовані місцевими традиціями риси [Максимов, 1983, с. 130—131].

Про те, що пшеворські риси поховальної обрядності увійшли в сферу ідеології пізньозарубинецьких племен не лише Поділля, а й Подніпров'я, свідчать матеріали могильника Дівич Гора [Циндровська, 1984, с. 79—81]. Йдеться про ямне трупоспалення № 6, де виявлено залишки вогнища. Поховання супроводжувалося перепаленими уламками ліпної

кераміки. У центрі поховання знайдено залізну голку, встромлену вістрям у дно поховальної ями. Всі названі елементи, особливо встромляння гострих предметів у дно поховальної ями, є найхарактернішими рисами поховального обряду пшеворських племен.

Контактами населення Подніпров'я із західними племенами пояснюється також наявність спільних рис в організації їх ремісничої діяльності. Йдеться про виникнення у II ст. н. е. великих залізодобувних центрів в районі м. Умань на Черкащині й поблизу с. Курган у Житомирській області. Тут відкрито залишки металургійного виробництва, аналогічні пшеворським центрам у районі Св'єнтокжицьких гір, поблизу Варшави і ряді пунктів недалеко від Кракова. Масштаби і характер цього виробництва дозволяють дійти висновків, що в даному випадку мали місце не тільки тісні культурні контакти, а й значна інфільтрація пшеворців на територію Південноєвропейського Лісостепу [Бидзиля та ін., 1981, с. 3—12].

Таким чином, пам'ятки зубрицької групи та пізньозарубинецькі матеріали Середнього Подніпров'я й Південного Побужжя схожі між собою. Основою цієї подібності є наявність на них двох компонентів: зарубинецького і пшеворського. Але якщо на Західній Волині та Подністров'ї основним був пшеворський компонент, то в Середньому Подніпров'ї — зарубинецький. Дещо ближчими до зубрицьких старожитностей є пізньозарубинецькі пам'ятки Південного Побужжя.

Етнічний процес у Подніпров'ї відрізнявся більш складним переплетінням зв'язків різних етнічних груп, аніж це мало місце у Подністров'ї. Все ж основою цього процесу була асиміляція зарубинецьким, очевидно, давньослов'янським населенням, балтського, сарматського, частково германського населення, що знайшло своє відображення у складанні різнотипових груп пам'яток. У результаті взаємодії всіх цих культурно-історичних груп у кінці II—III ст. н. е. викристалізовується нова давньослов'янська киявська культура.

Не зважаючи на низку спільних елементів у східно- та західновенедських культурах, між ними є певні відмінності, зумовлені різними контактами та впливом субстратного населення. Якщо венедська людність Подніпров'я вступила в асимілятивні процеси, в основному, з

балтським (носіями юхнівської культури, культури штрихованої кераміки) та іраномовним (сарматами) населенням, то давні слов'яни Подністров'я та Волині тісно контактували з дакійськими (носіями липицьких пам'яток) та германськими (носіями пшеворської культури) групами населення.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережньої України стабілізується. У Подніпров'ї зникають сарматські поховання. На думку спеціалістів, основна маса сарматів у цей час перемістилася до римських кордонів.

У слов'янського люду відроджуються традиційні види ремесел, способи обробітку землі. Значного розвитку набула металургія. Саме в цей час виникають потужні металургійні центри, які працюють на ринок. Слов'яни західного регіону використовують у господарстві нові, більш ефективні знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним обухом, напилек, токарний станок тощо). Ці прогресивні запозичення слов'яни сприйняли від населення римських провінцій, можливо, через посередництво дакійських племен Подністров'я. Звідси передові прийоми землеробства та ремесел поширюються і серед спорідненого населення Подніпров'я.

II ст. — це століття стабільного життя у лісостеповій смузі України. Археологічні джерела фіксують тісний і зростаючий культурний зв'язок між слов'янськими групами, що населяли Волинь, Поділля та Подніпров'я, поступову уніфікацію і політичну консолідацію слов'янських племен венеців між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці [Козак, Терпиловський, 1986]. Політична ситуація, що склалася в цей час у центрі цивілізаційних імпульсів — півдні Східної Європи — значною мірою сприяла цьому процесу. Римська імперія, підпорядкувавши елліністичні центри, утвердила своє панування на Балканах і у Північному Причорномор'ї, а після Маркоманських війн простягла свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала, таким чином, близькою периферією пізньоантичної цивілізації. Необмежена, по суті, потреба римських центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі, створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венецькими землеробськими племенами. Торгівля значною мірою

стимулювала економічний розвиток слов'ян, в першу чергу, землеробство і тісно пов'язане з ним тваринництво, тобто ті галузі господарства, які дозволяли збільшувати експорт.

Економічне піднесення племен, що населяли Лісостеп, фіксується, насамперед, за величезною кількістю римських монет, розширенням гончарного, склоробного товарних ремесел, які були орієнтовані не на привілейовану племенну верству, а на основний прошарок населення. Це значить, що основу венецького суспільства почали складати вже не родові, а сусідські общини, в які об'єднувалися економічно самостійні домогосподарства. Саме ці домогосподарства володіли виробленою продукцією та вільно розпоряджалися її залишком. При активному розвитку торгових відносин з Римом кожне таке самостійне господарство було зацікавлене у виробництві максимального додаткового продукту, який можна було обміняти на римські монети, гончарний посуд, вироби скляного та ювелірного ремесла [Павленко, 1989, с. 200—238].

Соціальна стратиграфія за археологічними матеріалами не простежується, мабуть вона була нечіткою. Але зростання цінності землі, з одного боку, розпад традиційних сімейно-кланових зв'язків, з іншого, вели до концентрації земельних та інших багатств у руках військової верстви. Слов'янське суспільство йшло до встановлення ранньокласових відносин.

У цих умовах схожість культурного розвитку венецьких племен західних областей України і Подністров'я значно збільшується, хоча він і був порушений інвазією готів на Волині і витісненням проживаючого тут зубрицького населення з Подністров'я. На цих землях поряд із селищами, що існували з ранньоримського часу, виникають нові (Давидів, Сокольники і їм подібні), які відображають фазу III розвитку зубрицької культури (рис. 6).

Нові селища розміщуються виключно на середній частині сонячних схилів, на відміну від раніших, які розташовувалися переважно на перших надзаплавних терасах, мисах, дюнах в долинах. Більш сталий і одноманітний характер мають житла. Це виключно прямокутні й квадратні напівземлянки з вогнищем або глиняною піччю посередині чи в одному з кутів, пристінним прилавром, стовповими ямами по кутах і посередині протилежних стін. У цей час з'являються наземні житла з глинобитними

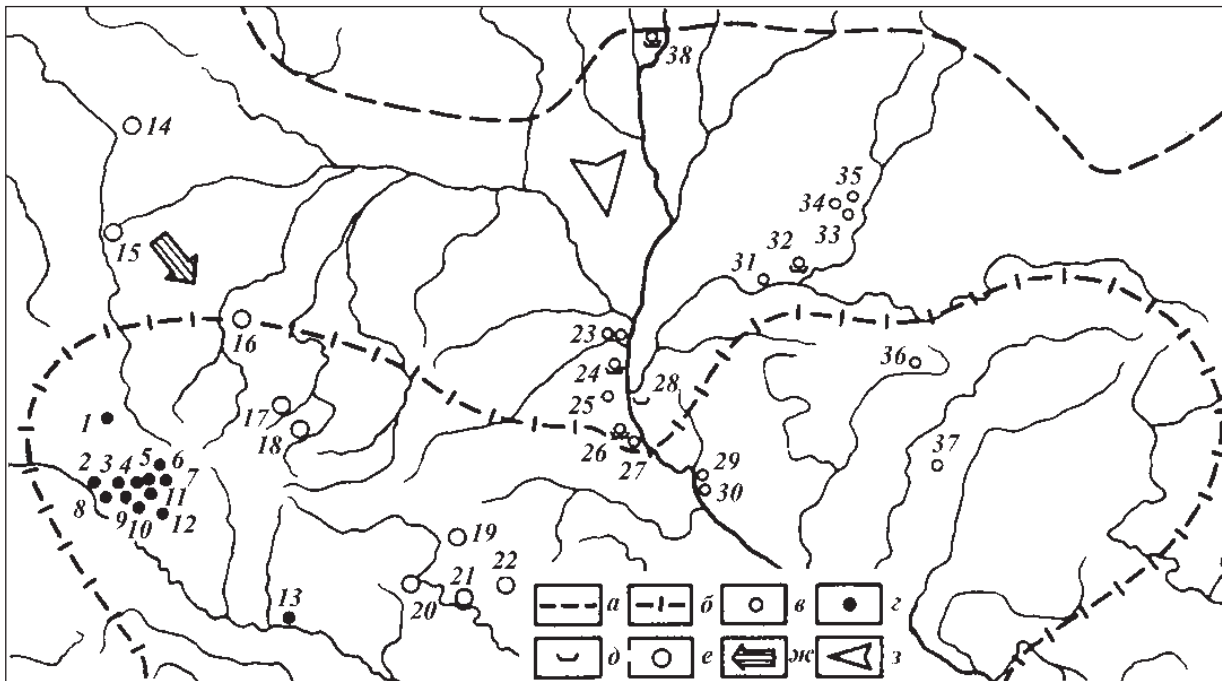

Рис. 6. Пам'ятки кінця II — III ст. н. е. на території України:

1 — Корчівка, 2 — Березень, 3 — Сокольники II, 4 — Підберізці, 5 — Давидів, 6 — Кожичі, 7 — Жирівка, 8 — Твірж, 9 — Сокольники I, 10 — Борщовичі, 11 — Пасіки-Зубрицькі, 12 — Воля-Гомулецька, 13 — Велика Слобідка I, 14 — Брест-Тришин, 15 — Любомль, 16 — Боратин I, 17 — Боромель, 18 — Лепесівка, 19 — Слобідка, 20 — Гунька, 21 — Зяньківці, 22 — Демидівка, 23 — Грині, 24 — Козаровичі (ур. Буслівка), 25 — Білогородка, 26 — Нові Безрадічі (ур. Митьків Кут), 27 — Обухів III, 28 — Бортничі, 29 — Решітки, 30 — Сушки, 31 — Мена 5, 32 — Киреївка, 33 — Лавриків Ліс, 34 — Форостовичі, 35 — Колодязний Бугор, 36 — Беседівка, 37 — Вовки, 38 — Абідня.

Умовні позначення: а — межа балтських культур лісової зони (за В.В. Седовим та ін.), б — межа черняхівської культури (за Е.О. Симоновичем та ін.), в — пам'ятки типу Грині і ранні пам'ятки київської культури, г — пам'ятки зубрицької культури типу Сокольники I — Давидів, д — могили київської культури, е — пам'ятки вельбарської культури, ж — напрям руху вельбарських племен, з — напрям переселення верхньодніпровських пізньозарубинецьких племен.

стінами. Значно простішим і одноманітнішим є керамічний комплекс. Основною формою є горщик видовжених пропорцій з легко відігнутою шийкою і високими округлими плечиками, біконічні посудини, опуклобок горщики з слабо вираженими похилими плечиками та переломом стінок дещо вище висоти (типи 3, 5, 6, 8). У кераміці зрідка простежуються риси липицької культури. Миски, сковорідки, кухлики представлені поодинокими екземплярами. Зникають орнамент, лощений посуд, горщики з рустованою поверхнею. Натомість з'являються сіроглиняні гончарні миски, амфори, червонолакові посудини (рис. 7).

Найранішим об'єктом з гончарною провінційно-римською керамікою є житло 3 з Пасік-Венеди

Зубрицьких, що датується бронзовою фібулою типу А 84. Гончарної кераміки тут 14%. Ще один ранній комплекс з сіроглиняною керамікою провінційно-римського типу виявлено у Підберізцях (житло 7). В житлі знайдено фібулу, похідну від гостропрофільованих останньої чверті II ст. н. е. і 6,7% гончарної кераміки. В цей час на селищах значно збільшується кількість металевих виробів, знярядь праці, прикрас. За даними палеоботанічного аналізу відбитків злаків на кераміці, більшість зерен культурних рослин походить з об'єктів кінця II—III ст.

Пам'ятки, аналогічні верхньодністровським кінця II—III ст., поширені й у Середньому Подністров'ї. Матеріали для такого виснов-

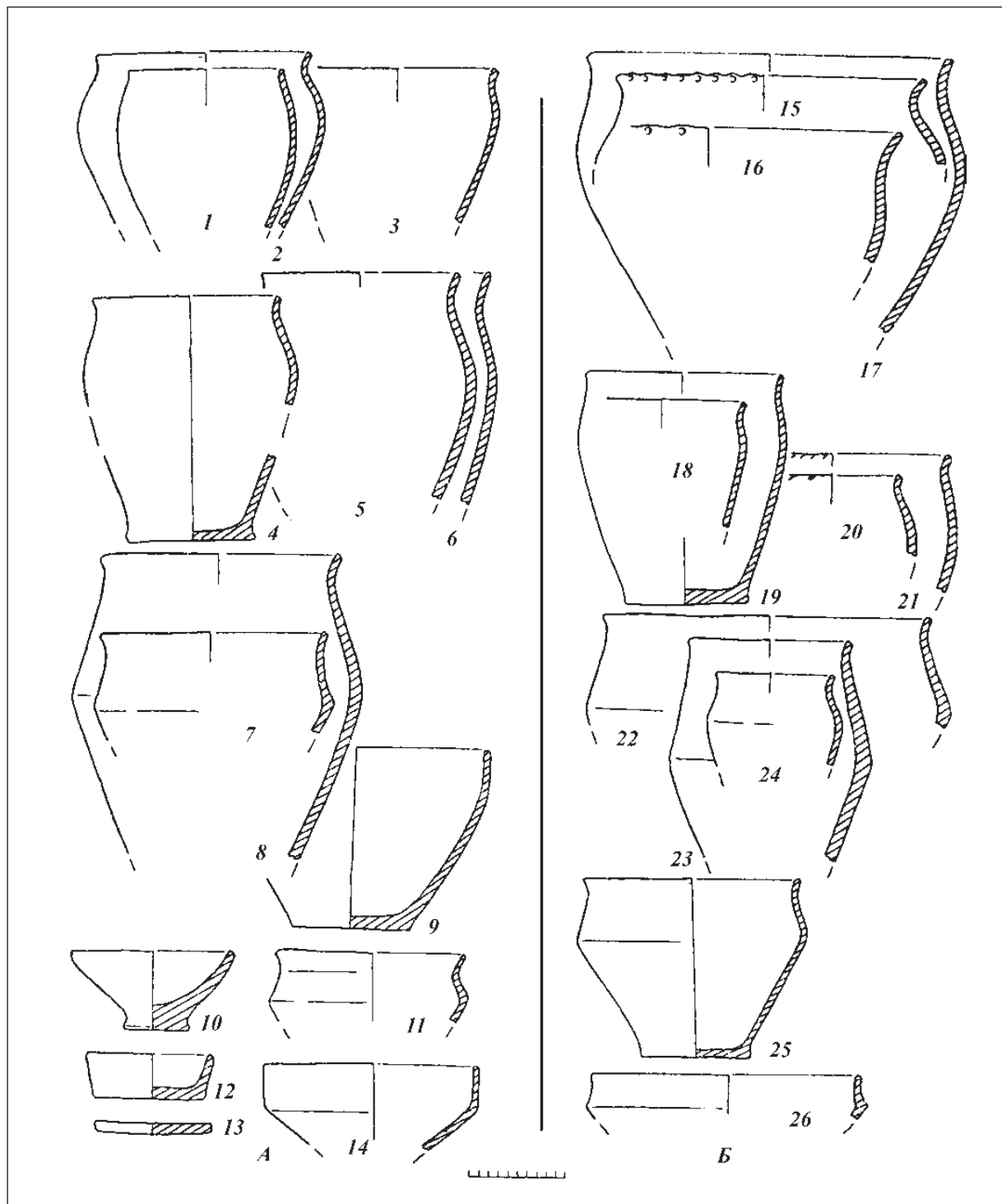

Рис. 7. Основні форми посуду з комплексів кінця II — III ст. пам'яток: *А* — зубрицької культури типу Сокольніки I — Давидів, *Б* — типу Грині і ранніх пам'яток київської культури Середнього Подніпров'я:

1, 4, 11 — Давидів; 2, 3, 8, 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5—7, 10, 14 — Сокольніки I; 12, 13 — Підберізіці; 15, 24, 25 — Сушки 2; 16—22 — Грині II; 17—21, 23 — Козаровичі; 26 — Грині I.

ку отримані при дослідженні селища Велика Слобідка I (верхній шар). Тут виявлено ряд об'єктів з ліпною керамікою, типологічно близькою зубрицькій з ранніх об'єктів цього самого селища і аналогічною верхньодністровській. Як і на Верхньому Дністрі, в керамічному комплексі значно менше дакійських рис. Житла, на відміну від попереднього часу, теж не відрізняються від зубрицьких. У житлі 4 знайдено бронзову фібулу з накладним рубчастим кільцем і литим корпусом, що відноситься до першої половини III ст. н. е. В об'єктах знайдено невелику кількість сіроглиняної гончарної кераміки провінційно-римського типу.

Слов'янські групи населення у цей час також, очевидно, вільно проникали у сарматські степові регіони, вступаючи у союзи з сарматами. Не випадково, на наш погляд, у римській дорожній карті III ст., так званих «Певтінгерових таблицях», у степах, на північ від Дунаю вміщено напис «венедо-сармати». Кишинівськими і одеськими археологами знайдено археологічний відповідник цього народу у Буджацькому степу. Це пам'ятки етулійської групи, що мають змішані сармато-слов'янські елементи [Фокеев, 1988, с. 7—8].

М. М. Фокеевим виділено у середовищі етулійських пам'яток три групи, які пов'язані з культурними традиціями іранських племен, носіїв зубрицької, пізньозарубинецької та київської культур. Так, у групі пам'яток типу Холмське II переважають, як показав М. М. Фокеев, риси скіфо-сарматської культури, серед кераміки пам'яток типу Алчедар — зубрицькі, а у групі пам'яток, репрезентованих поселенням Нагорне IV, чітко спостерігаються елементи київської культури [Фокеев, 1988, с. 7—8].

Всі групи пам'яток датуються часом від III до IV ст. н. е. На думку дослідника, пам'ятки етулійської групи не можна розглядати, як цілком нове синкретичне утворення. Ці пам'ятки з'явилися тут в результаті переміщення в межиріччя Дністра і Прута у різний час кількох груп населення, які багато в чому зберегли риси, притаманні їм у вихідних районах, і їх взаємодії з місцевим населенням.

Час появи слов'янських груп населення у Буджаку збігається з початком експансії готів на землі Волині і Поділля, масовою міграцією людей з цих регіонів. Для нас, в даному випадку, важливо відзначити те, що слов'яни, ряту-

ючись від германців, повинні були мігрувати у прийнятне для життя, близьке середовище по добре знайомих шляхах. Крім Верхнього Подністров'я та Подніпров'я, де жили споріднені групи населення, таким середовищем виявилися і степові регіони, заселені сарматами. Зрозуміло, що проживання на спільній території повинно було сприяти поступовому зближенню степових і землеробських общин, взаємопроникненню культурно-господарських звичаїв, духовного пласту життя обох суспільств³.

Порівняння зубрицьких пам'яток фази III типу Сокільники-Давидів з синхронними пам'ятками Подніпров'я (Сушки II, Казаровичі, Обухів III), що репрезентують ранній етап київської культури [Абашина, Гороховський, 1976, с. 61—71; Максимов, Орлов, 1974, с. 11—21] і продовжують, головним чином, традиції пізньозарубинецької культури [Терпиловский, 1984], свідчить про значну близькість між ними. Вона проявляється у характері поселень, особливо в керамічному комплексі. Основними типами кераміки на пам'ятках обох регіонів є конічні горщики з максимальним розширенням у верхній частині, біконічні посудини і опуклобокі горщики з переломом стінок вище половини висоти (рис. 7). Перші два типи походять від зарубинецької культури, третій — від пшеворської.

Як і у Подністров'ї, на пам'ятках київської культури відсутні або трапляються поодинокі лощені миски, сковорідки, кухлики, зрідка посуд орнаментовано. На відміну від зубрицьких пам'яток, серед яких є незначна кількість гончарної провінційно-римської кераміки, на середньодніпровських селищах вона майже відсутня. Останні виділяються також наявністю елементів культури штрихованої кераміки.

У зв'язку з описаним вище, припускаємо, що зближення культури обох регіонів проходило не лише за рахунок спонтанного розвитку, а й за рахунок притоку в Середнє Подніпров'я нових груп зубрицьких племен, витіснених з Волині вельбарцями. Наявність тісних зв'язків між зубрицькими і пізньозарубинецькими племенами у I—II ст. робить це припущення вірогідним. Проте, для повного і широкого висвітлення цього питання необхідні додаткові дослідження пам'яток київської культу-

³ Детальніше про це в розділі «Сармати і венеди».

ри, насамперед на Правобережжі Середнього Дніпра.

Таким чином, наприкінці II—III ст. процесом уніфікації матеріальної культури, в основі якої лежать пшеворські та зарубинецькі елементи з включенням сусідніх субстратів, охоплена велика територія. На півночі вона межує з археологічними культурами штрихованої кераміки — дніпро-двінською і мощинською, що пов'язують з балтським етносом; на Волині — з вельбарською культурою, яка головним чином належала германцям; на заході, у верхів'ях правих приток Вісли і Західного Бугу, — з пшеворською культурою, що суттєво відрізняється від зубрицької; на сході сягає Десни і Сіверського Дінця [Терпиловский, 1985, с. 58].

Уніфікація матеріальної культури населення в межах даної області може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше — венедським. Проте цей процес був припинений дальшим розвитком інвазії вельбарських племен на схід і південний схід, а також подіями, що супроводжували формування черняхівської культури.

На базі пізньозарубинецьких пам'яток середньодніпровського регіону формуються пам'ятки київської культури і, ймовірно, якась частина пам'яток черняхівської. У Верхньому Подністров'ї зубрицькі пам'ятки змінюються протягом III ст. старожитностями черняхівського типу, дослідженими достатньою мірою В. Д. Бараном [1982].

Ми неодноразово зупинялися на питанні співвідношення двох типологічно і генетично споріднених груп пам'яток, що відбивають різні етапи поступового розвитку одного і того ж етносу Подністров'я [Козак, 1982, с. 31—48; 1984, с. 61—66; 1985, с. 33—34]. Розглянемо його детальніше.

Питанню походження черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя чимало уваги приділив В. Д. Баран [1961, с. 92—98; 1970, с. 44—52; 1976, с. 49—61]. Вже в одній із своїх ранніх праць автор, співставляючи матеріали поселень черняхівської і липицької культур у Черепині, показав повну неспроможність пануючих у цей час поглядів про їх типологічний зв'язок [Баран, 1961, с. 93—97]. Він довів, що це не хронологічно різні етапи однієї культури, як вважалося, а дві різні культури з властивими їм риса-

ми керамічного комплексу, житлобудівництва і поховального ритуалу, не пов'язані між собою ні типологічно, ні етнічно [Баран, 1970, с. 47]. Не знаходить підтвердження в матеріалах, на думку автора, і гіпотеза Г. Діакону про виникнення черняхівської культури в результаті злиття липицької і пшеворської, оскільки ці пам'ятки залишені різними за походженням і етнічною належністю племенами і не мають нічого спільного між собою [Баран, 1970, с. 47]. До аналогічних висновків прийшов і дослідник липицької культури В. М. Цигилик [1975, с. 160—163].

Г. Ф. Нікітіна, аналізуючи ліпний посуд черняхівських племен, зазначала, що він має багато спільних рис з керамікою пшеворської культури. На цій основі вона висловила думку про домінуючу роль пшеворських племен у створенні черняхівської культури [Никитина, 1965, с. 11—16]. Цієї самої думки дотримувався також В. В. Кропоткін [1962, с. 283—284]. Подібними є погляди і В. В. Седова, який на підставі лінгвістичних, антропологічних і археологічних даних виділив середньодніпровський варіант черняхівської культури, що виник у результаті проникнення сюди пшеворських племен і асиміляції ними місцевого скіфо-сарматського населення [Седов, 1972, с. 116—131]. Натомість В. Д. Баран, розглядаючи співвідношення черняхівської і пшеворської культур на території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя, прийшов до протилежних висновків. Відповідно до характеру пшеворських пам'яток, представлених тоді виключно окремими похованнями зі зброєю і специфічною чорнолощеною керамікою, дослідник зробив логічне припущення про їх відмінність від матеріальної культури черняхівських племен [Баран, 1970, с. 47—49]. Наявність певної кількості пшеворських матеріалів (кераміка, вироби з металу) на липицьких і черняхівських пам'ятках він пояснював результатом зіткнення згаданих культур на цій території [Баран, 1970, с. 48].

Шукаючи генетичні корені черняхівської культури у межиріччі Дністра і Західного Бугу та на ширшій території, В. Д. Баран висловив думку про її зв'язок із зарубинецькими старожитностями [Баран, 1970, с. 51]. Згідно з цим положенням, зарубинецькі племена в перших століттях нашої ери просунулися зі своєї основної території на Південно-Західну Волинь,

Подністров'я і Південне Побужжя, асимілювали певну частину фракійського населення і стали основним компонентом черняхівської культури в цьому районі [Баран, 1970, с. 51]. Прикладом пам'ятки, на якій зароджуються елементи нової культури, В. Д. Баран вважає поселення в Ремезівцях, де поєднуються липицькі й зарубинецькі матеріали з поодинокими вкрапленнями пшеворських, представлених керамічними фрагментами [Баран, 1976, с. 51]. Проте для обґрунтування цієї думки необхідна наявність на Верхньому Подністров'ї «чистих» пам'яток зарубинецької культури I—II ст. н. е. Таких пам'яток тут поки що не виявлено. Зарубинецька культура в її класичному вигляді в цей час вже не існує і засвідчена в Подністров'ї, як і в інших районах, більш чи менш значними елементами у старожитностях зубрицької культури (Ремезівці, Пасіки-Зубрицькі, Підбірці, Хорів, Підріжжя, Боратин, Підберізіці, Вербковиці, Зубра, Майдан-Гологірський та ін.) [Циглик, 1975, с. 153—157], які належали місцевим племенам венедів.

Що дає порівняння матеріалів зубрицької культури з пам'ятками черняхівського типу на цій території? З'ясуємо, насамперед, їх хронологічне співвідношення, зокрема верхню межу зубрицької та нижню черняхівської культури.

Найпізнішим датуючим матеріалом на зубрицьких поселеннях є підв'язні фібули з високим приймачем та трискладові кістяні гребені. Такі ж речі характерні і для ранніх комплексів черняхівської культури в регіоні.

Для пам'яток черняхівської культури характерною є велика кількість гончарної кераміки. У Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі вона становить від 40 до 65 % всього керамічного матеріалу [Баран, 1972, с. 119]. На пшеворських пам'ятках Польщі такий посуд, на думку більшості дослідників, поширюється з другої половини III ст. н. е. На зубрицьких пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя гончарна кераміка представлена дуже незначною кількістю. Так, на поселенні в Підберізіцях вона становить ледве 2 %, враховуючи і липицьку гончарну кераміку, а на поселенні Соکیلники I — 4,8 %. Найпізнішим відомим нам зубрицьким об'єктом є житло 7 з поселення в Підберізіцях, де зібрано 21 фрагмент гончарних посудин провінційно-римського типу. На долівці цього житла знайдено фі-

булу типу похідного від гостропрофільованих, яка датується другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. В інших об'єктах, що належать до заключного періоду існування зубрицької культури на цій території (житла 9, 22 з Підберізіців, житла і господарські споруди з поселення Соکیلники I), трапилося від одного до чотирьох фрагментів гончарної кераміки. Чим же пояснити таку незначну кількість її на зубрицьких пам'ятках? Адже поруч функціонували вже довгий час черняхівські поселення з гончарськими печами і масою різноманітної гончарної кераміки.

Якщо прийняти за верхню дату час існування підв'язних фібул IV ст. н. е., то треба визнати факт співіснування зубрицьких і черняхівських поселень принаймні протягом 100 років. Нездатність зубрицького населення засвоїти за цей проміжок часу такий порівняно нескладний елемент культури, як гончарна кераміка, суперечить закономірностям соціальної і культурної еволюції [Васильев, 1976, с. 29—30], отже, не може бути визнана. Слід додати, що такою керамікою в цей час вже користувалися пшеворські племена на території Польщі. Населення ж Подністров'я познайомилося з нею набагато раніше, ще в I ст. н. е., внаслідок тісних контактів з племенами липицької культури, що підтверджується знахідками такого посуду в пшеворських об'єктах ранньоримського часу.

Привертає увагу поселення Соکیلники I, де, як вже зазначалося, гончарна кераміка становить 4,8 %. Поруч із ним, у 50 м на схід, розташоване поселення черняхівської культури. У закладених на ньому шурфах виявлено гончарську піч, залишки наземного житла, господарську яму і велику кількість керамічного матеріалу, представленого переважно уламками гончарного посуду. В наземному житлі знайдено залізу шпору з асиметричними дужками і гачком біля шипа. Такі шпори з'являються лише в другій половині III ст. н. е. [Jahn, 1921, N 21, S. 38, 61]. Отже, період існування черняхівського поселення, в усякому разі початковий, визначається другою половиною III ст. Виходячи з датування зубрицького поселення, де поряд з бронзовою фібулою, що мала високий приймач, трапилася фібула з плоским приймачем, можна зробити висновок, що ці поселення співіснували протягом майже 70 років.

У такому випадку теж важко пояснити порівняно незначну кількість гончарної кераміки, виявленої на пшеворській пам'ятці, тим більше, що поблизу, на черняхівському поселенні, функціонувала майстерня масового виробництва цього посуду. Всі ці невідповідності знайдуть пояснення лише при умові, що зубрицькі поселення припинили своє існування тоді, коли тут формувалася черняхівська культура. Період співіснування був незначний. Цей факт певною мірою підтверджується відсутністю на зубрицьких пам'ятках пізнього амфорного матеріалу, зокрема амфор інкерманського типу, які часто трапляються на всіх черняхівських поселеннях. Всі виявлені фрагменти амфор належать до вузькогорлих світлоглиняних з асиметрично профільованими ручками, датованих II — першою половиною III ст. н. е. [Шелов, 1972, с. 117—118; Зеест, 1966, табл. XXXVIII, 19]. Відсутні на зубрицьких об'єктах також фібули, що датуються IV ст. н. е. (наприклад, екземпляри провінційно-римського типу, відомі на всіх черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я).

Привертає увагу також фактура тіста і форма гончарного посуду із зубрицьких поселень. Він виготовлений з очищеного, щільного тіста, добре випалений, має лощену поверхню і представлений в основному мисками. На поселенні Соکیلники I виявлено також ранній зразок амфороподібного глека. Найближчі аналогії цим посудинам зафіксовано не в черняхівській культурі, хоча у ній такі форми теж представлені незначною кількістю, а в провінційно-римських пам'ятках Північного Причорномор'я у комплексах II—III ст. н. е. [Бураков, 1976, табл. VII, 31; IX, 4—7].

Таким чином, верхня дата зубрицьких поселень тісно пов'язується з датою виникнення на цій території черняхівської культури. На думку В. Д. Барана, нижня хронологічна межа черняхівських поселень визначається рубежем II—III ст. н. е. [Баран, 1976, с. 51]. До найраніших цей дослідник відносить поселення в Черепині і Дем'янові. Підставою для такого датування в Черепині є очкова фібула і посуд типу terra sigillata [Баран, 1976, с. 51]. На наш погляд, дані, наведені В. Д. Бараном на користь нижньої дати цього поселення, непереконливі. Очкоподібна фібула, що належить до пізнього пруського варіанта, як слушно зазна-

чав М. Б. Щукін, найімовірніше походить з липицького горизонту, тим більше, що така сама була виявлена на могильнику у Верхній Липиці [Smiszko, 1932, tabl. XIII, 22; Щукін, 1976, с. 309]. Уламки посуду terra sigillata з цього поселення, як пише дослідник, знайдені в одному випадку в житлі, перекритому зверху шаром глиняної обмазки, разом з асиметричною шпорою з гачком біля шипа, в другому — разом з бронзовою арбалетною фібулою [Баран, 1961, с. 30—32].

У Дем'янові, на думку В. Д. Барана, кінець II ст. засвідчують одночленна підв'язна фібула, липицька кераміка і монета Адріана [Баран, 1971, с. 112]. Проте у Дем'янові одночленної фібули немає. В описі матеріалу зазначено, що у голівці фібули є отвір для стержня пружини [Баран, 1971, с. 111], отже, вона двоскладової конструкції і належить до III—IV ст. н. е. Що ж до кількох уламків кераміки, близької до липицької, то вона в даному разі свідчить про зв'язок черняхівських пам'яток з місцевим культурним субстратом, ймовірно, про більш ранню дату виникнення цього поселення порівняно з іншими, але не можна визначати цю дату кінцем II ст. н. е. З приводу монети Адріана слід зазначити, що датуючі можливості цієї категорії речей неодноразово й обґрунтовано піддавалися сумніву [Щукін, 1976, с. 307—308].

Таким чином, виникнення черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі визначається не рубежем II—III ст. н. е., а III ст. н. е. Як найраніший датуючий матеріал у ній виступають підв'язні фібули двоскладової конструкції, шпори з асиметричними дужками, кістяні дугоподібні трискладові гребені, посуд типу terra sigillata, тобто речі, що є найпізнішими у зубрицькій культурі на цій території. Ми не ставимо своїм завданням визначити більш вузьку дату виникнення черняхівських старожитностей. В даному випадку для нас важливо встановити той факт, що зубрицька і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі утворюють хронологічно послідовний ряд з частковим перекриттям одна одної. Закономірно припустити, що ні зникнення зубрицьких, ні поява черняхівських пам'яток не були одночасним актом. Серед перших одні припинили своє існування раніше, інші — пізніше. Відповідно й черняхівські пам'ятки виникали неодноразово.

Тому очевидним є співіснування протягом певного часу обох культур.

Розглянемо в порівняльному плані основні риси культури зубрицького і черняхівського населення. Оскільки характер матеріальної культури зубрицьких племен у процесі свого розвитку зазнавав значних змін, до уваги братимуться лише культурні ознаки, властиві пізнішому етапу.

Важливим елементом культури є вибір місця для поселення. Він обумовлений характером господарської діяльності, необхідністю захисту від ворогів. Топографічне розташування зубрицьких поселень залежно від часу було різним. Ранні пам'ятки розташовані серед лугових угідь, на піщаних мисах або ж на перших терасах біля долин, а пізніші влаштовуються на сонячних схилах підвищень, балок, поблизу долин і струмків. У таких самих топографічних умовах розміщені й селища черняхівського часу. Характерно, що часто зубрицькі і черняхівські поселення займали одні й ті самі місця. Так, у Сокільниках I черняхівське поселення розміщене на тому самому схилі, що й зубрицьке, і вони відділені одне від одного лише невеликим простором. Аналогічне явище спостерігається і в Пасіках-Зубрицьких, де розвідувальні роботи показали, що в нижній частині схилу трапляється переважно кераміка характерна для пшеворської культури пізньолатенського часу. Дещо вище зібрано посуд римського часу. Тут же виявлено і поселення черняхівської культури. Слід зазначити, що традиція зубрицьких племен у виборі місця для поселення поблизу долин зберігається також у черняхівського населення. Так розташовані пам'ятки Черепині, Ріпнів II, Дем'янів [Баран, 1961, рис. 1; Баран, 1964, с. 213; Баран, 1971, с. 103].

Для з'ясування співвідношення двох культур необхідно порівняти й особливості житлобудування.

На черняхівських поселеннях зафіксовано житла трьох типів: наземні, напівземлянки і землянки. Перші нечисленні і трапляються, очевидно, лише на пам'ятках найранішого часу (Сокільники I, Незвисько). На цих же пам'ятках також відкриті лише напівземлянкові житла. Землянки виявлені в Бовшові, Ріпневі II, де наземних жител немає.

Для зубрицької культури Подністров'я характерні в основному напівземлянки. Наземні жит-

ла траплялися в незначній кількості і становили 20 % усього числа виявлених житлових споруд.

Житла наземної конструкції порівнювати складно, оскільки вони, як правило, погано збережені. Їх залишки в обох культурах ідентичні і представлені скупченнями глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін, з глинобитним або кам'яним вогнищем у куті.

Більше матеріалу для співставлення дають краще збережені заглиблені житла, зокрема напівземлянки. Як в одній, так і в другій культурі вони чотирикутні, площею від 12 до 25 м², з розхиленими стінками і добре утрамбованою долівкою. Збігаються і елементи внутрішнього облаштування цих жител (рис. 8). Однакова, зокрема конструкція вогнищ, представлених здебільшого нашаруванням попелу і вугілля, або викладених камінням і розташованих посередині чи в одному з кутів житла. У деяких житлових спорудах черняхівської культури, як і у зубрицьких, вогнища відсутні. В окремих черняхівських будівлях (Чижикив, Лука-Врублівецька, Ріпнів II) виявлено також глиняні печі, жодного разу не зафіксовані на зубрицьких пам'ятках. Такі печі в перших століттях нашої ери на цій території були відомі в житлах липицької культури [Цигилик, 1975, с. 66—67].

У багатьох зубрицьких житлах вздовж стінок простежено материкові виступи-лавки. Ця традиція продовжується і в спорудах черняхівського часу. Напівземлянки з пристінними прилавками відомі в Черепині, Ракобутах, Дем'янові, Бовшові [Баран, 1961, с. 33; Баран, 1964, с. 250—252; Баран, 1971, с. 104].

Важливою ознакою, що свідчить про зв'язки зубрицьких традицій житлобудування з черняхівськими, є ямки від стовпів, розміщені по кутах, а інколи й посередині протилежних стінок. Ідентичність їх розташування в житлах обох культур зумовлена спільністю конструктивних особливостей. Ця спільність підтверджується і такою рисою, як наявність шару обпаленої глиняної обмазки у верхніх шарах заповнення жител. Подібні об'єкти є на зубрицьких поселеннях в Підберізцях (житла 6, 18, 22, споруда 2), у Сокільниках I (житло 6). Відомі вони і в черняхівській культурі [Баран, 1969, с. 39—40].

В окремих черняхівських житлах у долівці знайдено підвальні ями. Ця риса, нехарактерна

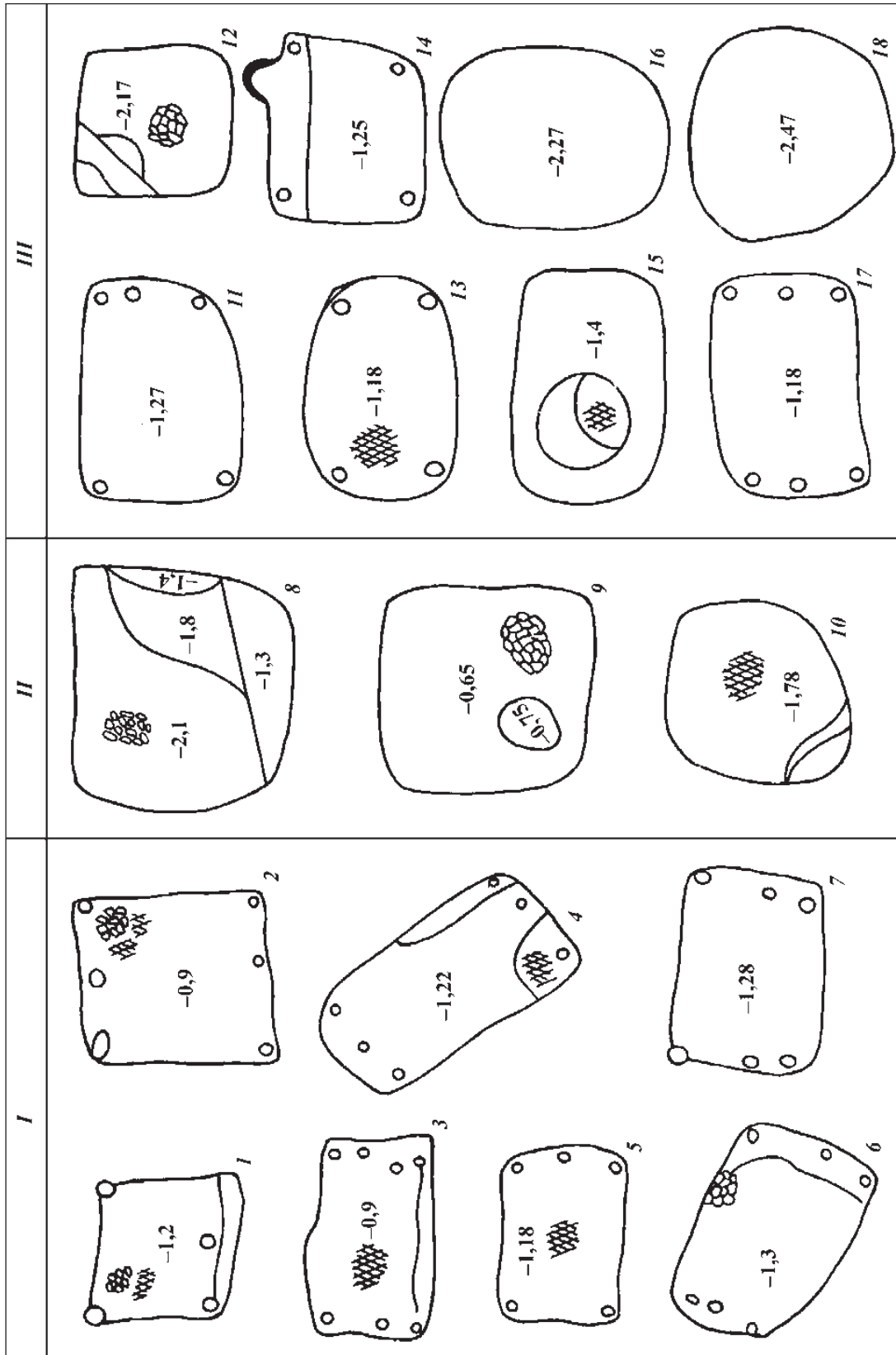

Рис. 8. Основні групи заглиблених жител: I — зубрицькі, II — липицькі, III — черняхівські.

1, 3-5 — Підберізіці; 2 — Підбірці; 6, 7 — Сокільники I; 8 — Верхня Липиця; 9, 10 — Ремезівці; 11, 14, 17 — Дем'янів; 13 — Бовшів; 12, 15, 16, 18 — Рішнів I.

для зубрицьких споруд, простежується у липицькій культурі [Цигилик, 1975, с. 67].

Крім напівземлянок, як зазначалося, на черняхівських пам'ятках є і землянки, глибиною до двох чи більше метрів. Такі житла у зубрицькій культурі невідомі. Привертають увагу липицькі землянки, що, як і черняхівські, мають округлу або овальну форму і близькі конструктивні особливості внутрішньої і зовнішньої будови.

Отже, в житлобудуванні черняхівських племен найбільш чітко відображені традиції зубрицького населення. Наземні житла, а також житла напівземлянкового типу в обох культурах однакові. Виразно простежуються також традиції липицького населення. Зокрема у черняхівську культуру перейшов звичай будувати в деяких житлах глиняну піч, підвальну яму. Очевидно, липицьким впливом слід пояснювати наявність на черняхівських поселеннях овальних або округлих жител-землянок.

Вирішальне значення у характеристиці співвідношення різних культур має кераміка, як найбільш масовий речовий матеріал, що водночас найповніше відображає місцеві особливості пам'яток (рис. 9).

На пам'ятках зубрицької культури Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя виявлено ліпну кераміку. Вона включає різні типи горщиків, мисок, кухликів. Характерною особливістю черняхівських пам'яток цього району є також велика кількість ліпного посуду і перевага його над гончарним. Кількісно ця кераміка представлена неоднаково на різних поселеннях, що пояснюється, очевидно, хронологічним фактором. На тих, які виникли раніше (Черепин, Дем'янів, Незвисько), вона становить до 65 %, на пізніших її менше (Ріпнів II — 34 %, Бовшів — 52,3 %).

Основною формою ліпного посуду на черняхівських пам'ятках є горщики різних типів. Як виняток трапляються миски і кухлики конічної форми. Слід зазначити, що зникає, порівняно з попереднім часом, столовий, а не кухонний посуд. Його відсутність у черняхівській культурі пояснюється повною заміною цієї категорії ліпних посудин гончарною керамікою. На поселеннях зубрицької культури остання представлена виключно гончарними мисками (Підберізіці, Сокільники I). Паралельно на цих пам'ятках зменшується кількість ліпних мисок

і кухликів. Так, у Сокільниках I — найпізнішому зубрицькому поселенні, де відкрито близько 1,5 тис. м², — знайдено лише вісім мисок і два кухлики. На поселенні в Зубрі, що датується II ст. н. е., лише в одному житлі виявлено три миски і один кухлик.

Цікаву картину співвідношення посуду дає матеріал з Підберізіців. Так, у житлі 16 пізньолатенського часу виявлено 18 визначних форм. З них п'ять горщиків, стільки ж мисок і вісім кухликів. У житлі 10 I ст. н. е. з 18 визначних форм було дві миски та сім кухликів, а в житлі 18 першої половини II ст. н. е. з 20 форм — відповідно три і чотири. Кількість мисок зменшується в другій половині II — першій половині III ст. н. е. Так, у житлі 9 із дев'яти посудин трапилася лише одна миска, в житлі 22 — теж одна і ще кухлик. Незначний процент їх і в житлі 7, де найбільше виявлено гончарної кераміки. Таким чином, у пізньолатенських і ранньоримських об'єктах кількість мисок і кухликів досить велика і приблизно однакова, але значно менша в житлах з керамікою провінційно-римського типу.

Отже, на самих зубрицьких поселеннях можна простежити процес поступової зміни асортименту ліпного посуду, в результаті чого столова кераміка замінюється більш досконалими гончарними посудинами. Із збільшенням кількості цієї кераміки, що досягає 40—65 % усієї маси керамічного матеріалу, на черняхівських поселеннях витісняється не лише ліпний столовий, але й деякі форми кухонного посуду, зокрема піфосоподібні посудини, столові горщики. Якщо від ліпної зубрицької кераміки відрахувати столову (миски, кухлики, лощені горщики), то процент ліпних кухонних посудин буде в обох культурах приблизно однаковий.

Звернемося до характеру обробки зовнішньої поверхні ліпної кераміки в обох культурах.

Ліпна черняхівська кераміка має грубу фактуру. В тісті є значна домішка шамоту, інколи жорстви, навіть піску. Поверхня черепка нерівна, випал слабкий, нерівномірний. Деякі посудини мають зглажену поверхню. Орнамент, як правило, відсутній [Баран, 1961, с. 78].

Зубрицький посуд досконаліший. У тісті є домішка шамоту і піску, випал рівномірний, міцний. Столовий посуд чорного або світло-брунатного кольору, лощений. Кухонні горщики мають зглажену, спеціально шорстковану

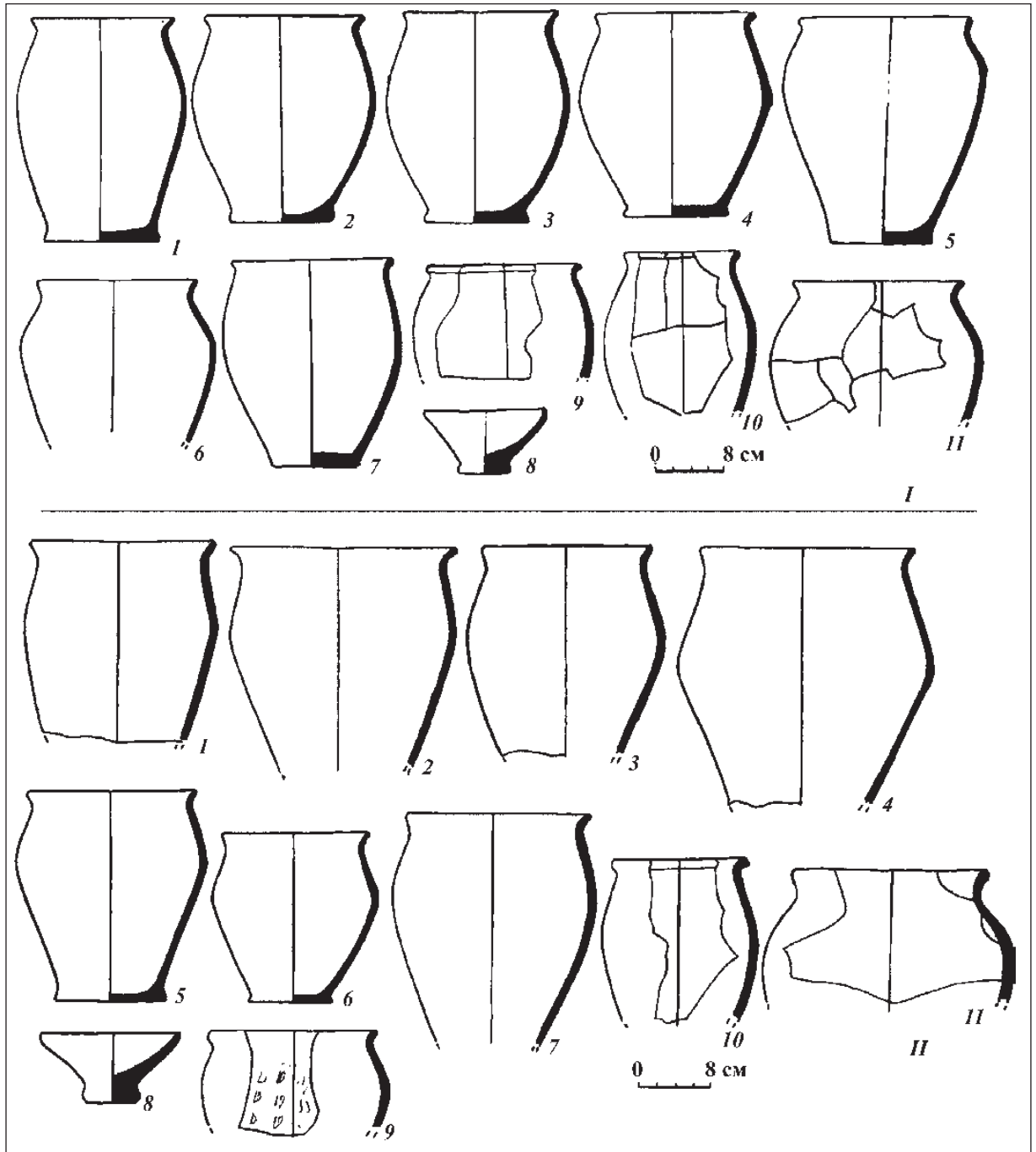

Рис. 9. Схема співвідношення посуду з пам'яток Подністров'я: I — черняхівської культури; II — зубрицької культури.

або шорстку поверхню. Посудини часто орнаментовані. Проте, якщо розглядати зубрицьку ліпну кераміку в її хронологічному розвитку, з'ясовується інша картина. Закономірність змін у характері обробки зовнішньої поверхні тут

полягає у зменшенні з часом кількості лощеної, підлощеної і спеціально шорстокваної кераміки і збільшенні числа посудин з шорсткою, неорнаментованою поверхнею. Так, кількість лощеної кераміки зменшується від 20,5%, у

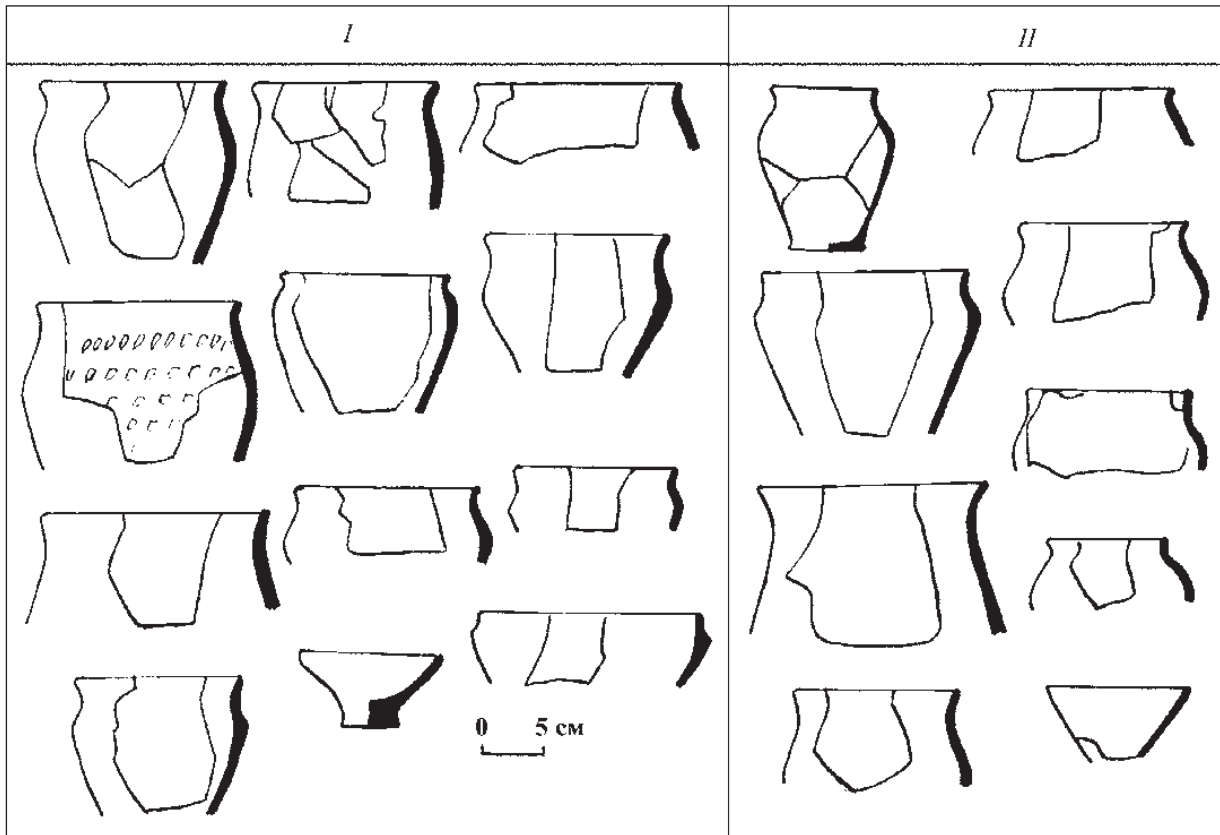

Рис. 10. Липна кераміка з поселення Соکیلники I на Львівщині: I — зубрицька, II — черняхівська.

пізньолатенський час до 8 % наприкінці II — на початку III ст. н. е., спеціально шорсткованої — від 25—40,6 % до 6—10 %. Чисельність виробів з шорсткою поверхнею зростає від 34—37 % у пізньолатенський час до 68—86 % наприкінці II — початку III ст. н. е.

Кераміка стає більш грубою, потовщуються стінки, збільшується кількість і розміри домішок у тісті, зникає орнаментация, тобто за способом обробки зовнішньої поверхні і фактурою вона не відрізняється від липної кераміки черняхівської культури. Особливо чітко це виявляється на прикладі поселення в Соکیلниках I (рис. 10). Тут майже відсутній лощений і спеціально шорсткований посуд, який становить відповідно 3,8 і 4,7 %. Більшість кераміки (91,5 %) має шорстку зовнішню поверхню. Лише один горщик був прикрашений пальцевими защипами на бочку. Проте частина посуду ще добре випалена, з домішкою піску в тісті, тобто цілком відповідає ознакам, характерним для зубрицьких керамічних комплексів

Венеди

II ст. н. е. Але інша частина вже нічим не виділяється за фактурою й обробкою зовнішньої поверхні серед липної кераміки, виявленої на розташованому поруч поселенні черняхівської культури. Очевидно, з появою гончарного посуду до виробництва липного ставилися менш ретельно. Цим і слід пояснювати деяку недбалість у виготовленні липного посуду в черняхівський час. Але лощена кераміка не зникає відразу. Вона виступає в більшій чи меншій кількості майже на всіх поселеннях черняхівського часу [Баран, 1961, с. 83]. В Черепині, наприклад, виявлено близько 40 таких фрагментів [Баран, 1961, с. 53], що відповідає кількості лощеної кераміки на пізніх зубрицьких пам'ятках у цьому районі.

Для порівняння форм посуду двох культур ми взяли лише горщики, оскільки миски й кухлики в черняхівській культурі відсутні, про що зазначалося вище. На рис. 8, 9 і 10 ми наводимо більшість опублікованих зразків горщиків з поселень у Черепині, Дем'янові, Бовшові, Ріп-

неві II. Ідентичні не лише основні типи посудин в обох культурах, але й форми, які на черняхівських пам'ятках виступають в одиничних випадках і частіше зустрічаються на зубрицьких. У свою чергу, в черняхівській культурі більш поширені горщики вижовжених пропорцій, із легко відігнутими вінцями і високими плечиками, а на зубрицьких пам'ятках вони трапляються порівняно рідше. Очевидно, саме ця форма набуває в черняхівський час особливого поширення. Це свідчить про поступове відмирання деяких видів посуду та їх певну уніфікацію.

Близькі у горщиків обох культур також деталі формування вінець, шийки, ступінь опуклості тулуба та інші риси, що є незаперечним свідченням їх типологічної спорідненості. Серед відмінностей звертає увагу спосіб формування донець, які в горщиках зубрицької культури, на відміну від черняхівських, часто не виділені в профілі. Слід зазначити і таку форму, як горщики із загнутими до середини вінцями, відомі на пізніших черняхівських поселеннях (Ріпнів II, Бовшів). У зубрицькій культурі Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя вони знайдені лише в окремих екземплярах на пам'ятках I ст. н. е. Їх наявність на деяких черняхівських пам'ятках пояснюється, очевидно, запозиченням від сусідніх общин. Багато таких посудин виявлено на пізньопшеворському поселенні у Вікнинах Великих (Фонди Інституту українознавства НАН України. Розкопки М. Ю. Смішка), поселенні вельбарської культури в Ромоші [Крушельницька, Оприск, 1975, рис. 1, 2], які розташовані дещо північніше досліджуваних нами пам'яток.

Очевидно, слід припустити проникнення на деякі черняхівські поселення Верхнього Подністров'я окремих груп носіїв цих пам'яток. Звідси й запозичено форму горщика, яка побутувала у місцевих племен ще і в VI—VII ст. н. е. [Баран, 1972, с. 35, рис 11].

Порівняння ліпного посуду в обох культурах перекоонує нас в його спорідненості. Серед черняхівської ліпної кераміки немає форм, які б не знаходили своїх відповідників на більш ранніх пам'ятках зубрицького типу в цьому районі (рис. 9, 10). Техніка й особливості виготовлення ліпних посудин теж близькі. Отже, цей посуд виготовляло населення з однаковими культурними традиціями і навиками.

Ідентичні в обох культурах і інші матеріали, зокрема господарсько-побутові предмети (ножі, шила, гребені, прясла), прикраси (фібули, пряжки), тобто всі речі відомі на ранніх черняхівських пам'ятках.

Слід зазначити, що в черняхівській культурі загалом набір речей набагато ширший і більш досконалий, оскільки це зумовлено вищим рівнем економічного розвитку в черняхівську епоху.

Що ж до поховального обряду населення двох культур, то для його порівняння ми, на жаль, не маємо даних. Поховальні пам'ятки кінця II — першої половини III ст. н. е. представлені лише окремими похованнями зі зброєю, сконцентрованими у верхів'ях Західного Бугу і вздовж обох берегів середньої течії Дністра. Всі вони виявлені випадково під час земляних робіт і не дають матеріалів для з'ясування їх зв'язку з існуючими тут зубрицькими поселеннями. Але виходячи з того, що час появи цих поховань збігається з періодом найбільш активної експансії західних пшеворських племен на схід і південь, ми схильні трактувати їх як нове, чуже місцевій зубрицькій культурі явище.

Таким чином, зіставлення основних елементів культури зубрицького і черняхівського населення свідчить про їх значну близькість, у багатьох відношеннях ідентичність. Певні відмінності, які є між ними, пояснюються різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорідненого населення. Так, у черняхівській час широко використовується гончарна кераміка, в силу чого стає менш досконалим ліпний посуд, зменшується його асортимент. Паралельно з цим збагачується і удосконалюється набір господарсько-побутових речей, прикрас.

Всі ці факти свідчать на користь того, що в III ст. н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині зміна культури не привела до зміни населення. Основними носіями нової культури черняхівського типу були місцеві племена, які проживали на цій території з пізньолатенського часу. Перехід однієї культури в іншу був поступовим, що підтверджується наявністю в Подністров'ї пам'яток перехідного типу, тобто таких, де приблизно в рівній мірі співіснують характерні елементи обох культур. Так, на поселенні поблизу с.Черепин в об'єктах і

культурному шарі виявлено значну кількість зубрицьких матеріалів більш раннього часу. Виділяючи цей органічно вплетений в цілісний комплекс матеріал, В. Д. Баран трактує його як свідчення зв'язків мешканців поселення із суміжною пшеворською культурою [Баран, 1961, с. 90].

Вимагає застереження, в першу чергу, факт наявності численної зубрицької кераміки на поселенні, в усіх напівземлянкових житлах. До цього слід додати, що автор виділив лише лощений посуд, який на зубрицьких пам'ятках виступає у процентному відношенні в тій самій кількості, що й в Черепині.

Не торкаючись питання культурної належності цього поселення загалом, слід припустити, що його заклало місцеве населення, яке ще значною мірою зберегло свої давні культурні традиції. На це вказує керамічний матеріал деяких жител, тотожний за своїм характером матеріалам пізніх зубрицьких об'єктів. Він є, очевидно, найранішим на поселенні, як наприклад, комплекс житла XI, де переважає ліпна кераміка, в тому числі чорнолощені фрагменти, і де виявлено лише кілька уламків гончарних посудин, виготовлених з добре очищеної глини [Баран, 1961, с. 41]. Хронологічно близьким до нього є комплекс житла VII, де теж переважає ліпний посуд, серед якого було п'ять чорнолощених і лише одна гончарна миска, виготовлена з добре відмученої глини. Такого самого характеру була кераміка і в житлі VI [Баран, 1961, с. 32—33]. Знайдена в ньому залізна шпора з асиметричними дужками і гачком біля шипа дає підстави припустити, що згадані житла функціонували не раніше другої половини III ст. н. е. Склад керамічних комплексів цих об'єктів аналогічний зубрицьким житлам 7, 9, 22 у Підберізцях, що датуються серединою III ст. н. е., спорудам з поселення того самого часу в Соکیلниках I.

Пізнішим на черепинському поселенні є житло V. Тут теж трапилася незначна кількість гончарної кераміки, представленої шістьма мисками, і, крім того, горщиком з шорсткою поверхнею [Баран, 1961, с. 28—29]. Слід зазначити, що в найраніших об'єктах черепинського поселення, як і в пізніших зубрицьких, гончарна кераміка являє собою в основному миски з лощеною поверхнею. Останні були, ймовірно, найранішими формами гончарних посудин, якими ко-

ристувалося населення Подністров'я в цей час. Що ж до решти об'єктів згаданої пам'ятки, то в них гончарна кераміка наявна в значно більшій кількості і представлена не лише фрагментами мисок, але й горщиками з шорсткою поверхнею, піфосами. Одночасно в цих житлах зменшується процент ліпної кераміки.

Таким чином, на матеріалах поселення в Черепині добре простежується процес дальшого розвитку матеріальної культури зубрицьких племен Верхнього Подністров'я і Західної Волині.

Аналогічним черепинському є поселення поблизу с. Незвисько, де теж виявлено численний зубрицький матеріал, безпосередньо пов'язаний з черняхівським горизонтом [Смирнова, 1957, с. 101—108; Смирнова, 1961, с. 196—212]. Еволюцію цієї культури характеризують досліджені пам'ятки черняхівського типу в Дем'янові, Ріпневі II, Бовшові та ін.

Таким чином, аналіз великої кількості археологічного матеріалу Північно-Західної України II ст. до н. е. — IV ст. н. е. дозволив виявити генетичний зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного. Встановлено, що пам'ятки черняхівського типу цього регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури. Останні утворилися внаслідок процесу етнокультурної консолідації пшеворської й зарубинецької культур з включенням у Подністров'ї дакійських, а на півночі Волині — частково балтських племен. В свою чергу, одним з субстратів для пшеворської і зарубинецької культур стали поморсько-кльшові старожитності, поширені у Південно-Східній Польщі і північно-західних областях України наприкінці IV — II ст. до н. е.

Зроблений висновок дозволяє стверджувати, що носіями вищезгаданих культурно-історичних типів пам'яток був один і той же етнос.

У розгляді питання щодо історичного визначення цього етносу вирішальне значення мають археологічні дослідження В. Д. Барана на Дністрі. На основі детального аналізу археологічних матеріалів черняхівського типу і ранньосередньовічних слов'янських старожитностей ним переконливо доведений їх генетичний зв'язок. Близькість між двома групами пам'яток виявляється у всіх елементах культу-

ри і особливо чітко в керамічному матеріалі. Це дозволило В. Д. Барану дійти висновку, що носіями старожитностей черняхівського типу Подністров'я була одна з груп східних слов'ян [Баран, 1981, с. 163—262]. Нові дослідження В. Д. Барана на Середньому Дністрі, зокрема матеріали з поселення у Теремцях підтвердили його попередні висновки. Селище у Теремцях добре датується фібулами IV—V ст. Воно відноситься до заключної фази розвитку черняхівської культури в цьому регіоні. В керамічному матеріалі поселення поєднуються риси пізньоримського черняхівського часу з елементами характерними для ранньосередньовічних слов'ян. Житлові споруди типові для празько-корчацької слов'янської культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з піччю-кам'яною [Баран, 1983, с. 5—47].

Розробки В. Д. Барана і наші дослідження дозволяють зв'язати в єдиний ланцюжок етнокультурний розвиток регіону протягом значного часу і розглядати його як ряд послідовних етапів еволюції слов'янського етносу. Це означає, що регіони між Дністром, Прип'яттю і Західним Бугом були частиною земель, де здавна мешкали племена, ядро котрих складав слов'янський етнос. Цей етнос, судячи за археологічними матеріалами, пройшов складний шлях прогресивного історичного розвитку, вступаючи у взаємодію з сусідніми групами населення, вбираючи елементи їх культури і відповідно змінюючи власну.

Порівняємо дані отримані в результаті наших археологічних досліджень з відомими і добре опрацьованими писемними джерелами, що висвітлюють події ранньоримського часу.

Загальновідоме повідомлення Йордана, яке відноситься до VI ст., відносно того, що слов'яни, які знані в його час під назвою «анти», «склавени» і «венеди», походять від одного кореня і в давнину називалися спільним іменем «венеди» [Йордан, 1960, с. 34, 35, 119]. Найраніші повідомлення про венедів містяться в книгах Плінія Старшого, Таціта і Птолемея.

Римський географ і природознавець Пліній Старший (помер у 79 р.) у «Природничій історії» (IV, 97), описуючи територію, розташовану на схід від Вісли, зазначає: «деякі говорять, що ці [землі] населені аж до р. Вісли сарматами, венедями, скірами та гірами» [Мишулін, 1941, с. 230].

Римський історик Тацит повідомляє у праці «Германия» (видана у 98 р. і відображає реалії другої половини I ст. н. е.): «Тут кінець Свебії. До кого ж віднести певкінів, венедів і феннів до германців чи сарматів — достеменно не знаю, хоча певкіни, котрих деякі називають бастарнами, мовою, способом життя, осілістю і житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, паразитизм і млявість серед знаті. Через змішані шлюби їх вигляд робиться все паскуднішим і вони набувають сарматських рис.

Венеди перейняли багато з їхніх звичаїв, бо заради грабунків рискають по всіх лісах і горах між певкінами і феннами.

Проте швидше їх можна зарахувати до германців тому, що споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішими, притому з великою швидкістю: все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возах і на коні» [Тацит, 1970, с. 372] (рис. 11).

Птолемей (помер близько 178 р.) викладає матеріал зібраний у раніший період. При описі Сарматії він говорить, що цей край населяють великі народи, серед них венеди по всьому Венедському заливу. Птолемей згадує також венедські гори [Мишулін, 1941, с. 230—231].

Детально проаналізувавши ці джерела, Г. Ловмянський, Д. А. Мачинський, Є. Колендо переконливо довели, що поєднання даних Плінія Старшого і Птолемея з даними Таціта є неможливим. Ці дослідники вважають повідомлення Птолемея помилковими, локалізацію в них венедів — умоглядною конструкцією. Дані Плінія, на їх думку, відносяться до ранішого часу (IV—I ст. до н. е.). Його венеди розміщуються на великій територіальній і хронологічній відстані від венедів-слов'ян Йордана [Мачинський, 1976, с. 84; Kolendo, 1981, s. 65—78; Lowmianski, 1963, s. 159—166].

На думку більшості дослідників-лінгвістів, лише дані Таціта відбивають реалії I ст. н. е. Вони локалізують венедів на цій території, де, виходячи з загальних історичних і лінгвістичних міркувань, необхідно шукати давніх слов'ян [Мачинський, 1976, с. 95; Kolendo, 1981, s. 77; Lowmianski, 1963, s. 159—166].

Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі даних Таціта та інших античних письменників. Це питання добре опрацьоване у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наведемо лише висновки, отримані Д. А. Мачинським

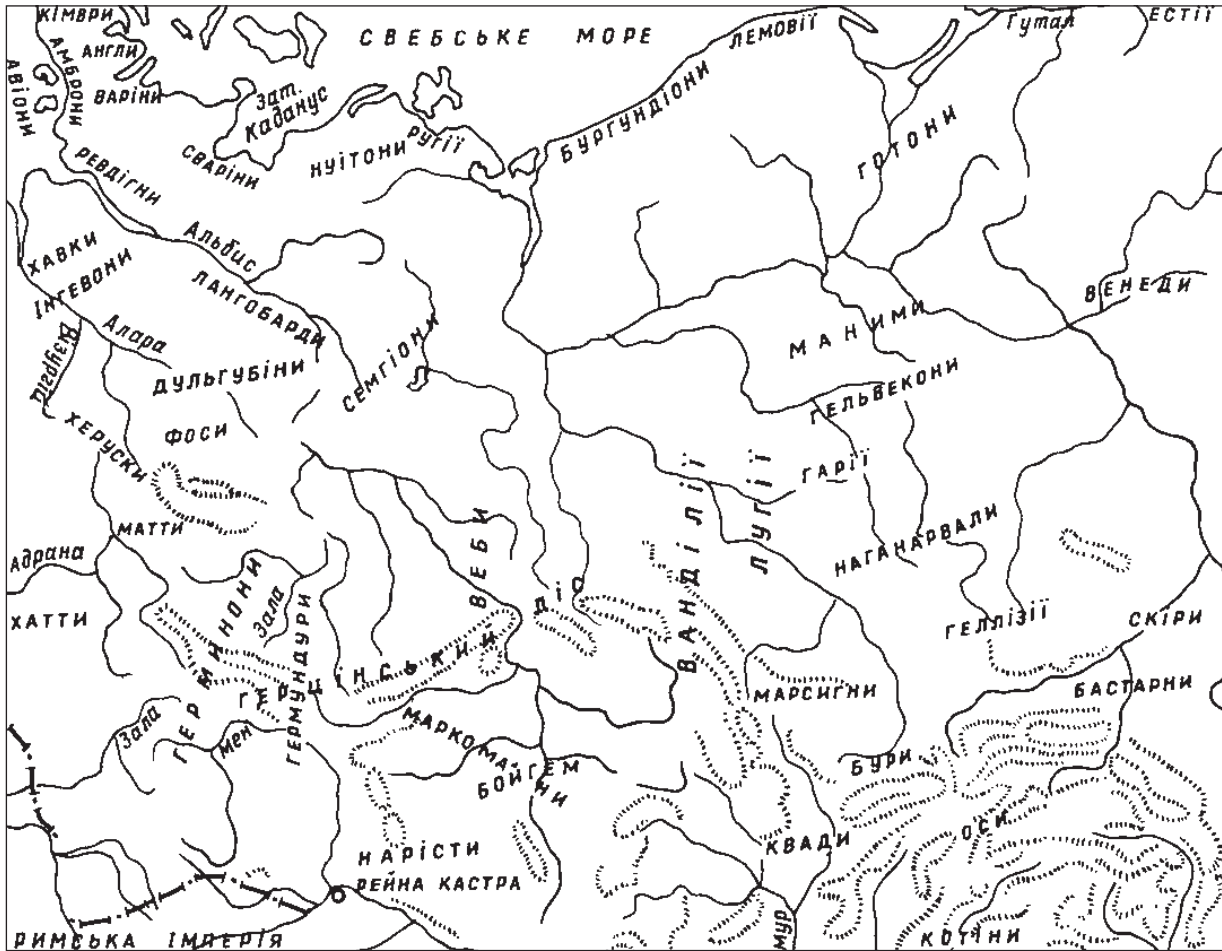

Рис. 11. Карта Європейських племен за Тацитом.

при аналізі даних «Германії», проведеному з врахуванням всіх останніх писемних джерел [Мачинський, 1976, с. 87—92], а потім співставимо їх з висновками, отриманими нами в результаті археологічних досліджень.

1. Більша частина даних, що наводяться Тацитом, отримані римлянами наприкінці 60-х років. Ці повідомлення могли поповнюватися до 98 р. н. е., коли була завершена «Германія».

2. До опису венедів Тацит підходить рухаючись із заходу на схід. Тому повідомлення про венедів, ймовірно, відноситься до більш відомої римлянам і германцям західної частини венедської території, тобто до західної частини Полісся, Волині й Поділля.

3. Територія можливого домінування венедів з другої половини I ст. н. е. межує з областю германців, тобто обмежується приблизно середньою течією Західного Бугу. На південному

Венеди

заході вона тягнеться через Подільську височину, не сягаючи, проте, течії Верхнього Дністра, де жили бастарни, а пізніше, з останньої третини I ст. — дакійське плем'я костобоків. На півдні кордон між областями домінування венедів та іраномовного кочового світу пролягав через північну частину Лісостепу по верхній течії Південного Бугу і, можливо, дещо північніше Росі виходив до Дніпра. Східний кордон за писемними джерелами не простежується.

4. Територія проживання і область нападів венедів Таціта відповідає північній частині тієї області «взаємного страху» між германцями і сарматами, яка, за Тацитом, обмежує Германію зі сходу. Венеди, з одного боку, ймовірно, наражалися нападів сарматів, з іншого — самі виступають як активна воєвнична сила.

На цій території венеди нібито мешкають (будують житла), але їх життя якимось нестабіль-

не і характеризується постійними грабунками і пересуванням («рискають ради грабунку»). Складається враження, що у районах між Верхньою Прип'яттю і Дністром венеди у другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що з'явилася нещодавно, як завойовники, що не повністю освоїли цю територію.

Д. А. Мачинському не вдалося співставити наведені нами висновки з даними археології, оскільки в середині 70-х років на окресленій ним за писемними джерелами території не були відомі виразні археологічні пам'ятки.

У наш час така можливість існує.

1. Час, описаний Тацитом, співпадає з часом утворення і функціонування селищ зубрицької культури.

2. За аналізом Д. А. Мачинського, визначена Тацитом територія проживання венедів співпадає з ареалом зубрицької культури, котра займає регіони Західної Волині та Західного Поділля.

3. Співпадають дані щодо кордону стику венедів і германців відповідно з ареалом зубрицької й пшеворської культури.

Пам'ятки зубрицької культури, як показано вище, на заході обіймають райони дещо західніше Західного Бугу, але до верхньої течії Вісли, де вони межують з пам'ятками пшеворської культури, носіями якої були головним чином племена об'єднані в союз лугів.

Проте Д. А. Мачинський, без всяких на це підстав, відносить регіон Верхнього Подністров'я до території проживання бастарнів. Археологічні матеріали переконливо доводять, що племена Верхнього Подністров'я склали у I—II ст. н. е. єдине культурно-етнічне ціле з Волинню. На початку I ст. н. е. у Подністров'ї з'являються дакійці, можливо, костобоки, які проживали черезсмужно з зубрицьким населенням. Ймовірно, бастарни проживали на рубежі нашої ери в районі Середнього Подністров'я, де відомі пам'ятки поєднані-лукашівської культури, а пізніше — змішані пшеворсько-дакійські пам'ятки.

Південний кордон венедів, окреслений Д. А. Мачинським за даними писемних джерел, співпадає з кордоном поширення пізньозарубинецьких пам'яток, близьких до пам'яток зубрицької культури.

4. Значний інтерес викликають дані писемних джерел, які свідчать, за Д. А. Мачинським, що венеди у другій половині I ст. н. е. з'являються між Прип'яттю і Дністром як нове, тільки-що прибуле населення, яке ще не повністю освоїло територію.

Це спостереження цілком підтверджується археологічними матеріалами. Вони переконливо доводять появу в цьому регіоні у другій половині I ст. н. е. нового населення, котрим були племена зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Саме в цей час пам'ятки зубрицької культури, що сформувалися за участю зарубинців, з'являються також в районі Середнього Дністра, де жили сармати і нащадки певкінів-бастарнів. Ймовірно, з поступовим освоєнням цієї території пов'язані повідомлення Тацита про постійні воєнні сутички венедів з іншими племенами («рискають ради грабунку»).

З усього викладеного можна дійти висновку, що або носії зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, просунувшись на Волинь і Верхнє Подністров'я, змішавшись з пшеворськими племенами, дали їм назву венедів, або навпаки, зарубинці, розчинившись у пшеворському середовищі, прийняли їх племінну назву.

Як бачимо, два незалежні джерела (археологічні матеріали й повідомлення античних письменників) цілком узгоджуються, підтверджуючи і доповнюючи одне одного. Вони свідчать, що починаючи з пізньолатенського часу на території Північно-Західної України проживали слов'янські племена — носії пам'яток поморсько-кльошової, зарубинецької, пшеворської, зубрицької культур та пам'яток черняхівського типу, які мали щонайпізніше з другої половини I ст. н. е. назву венеди і склали, ймовірно, західну частину великого етнічного масиву Південно-Східної Європи.

РОЗДІЛ II

Час існування

Аналіз археологічного матеріалу від рубежу ер до третьої чверті I тис. н. е., співставлення його з історичними джерелами дозволяє запропонувати кілька хронологічних етапів розвитку ранньослов'янського суспільства у цей проміжок часу.

На наш погляд, він поділяється на два чіткі періоди, які ми пропонуємо назвати венедським і дулібо-антським. Венедський період за наявними археологічними культурами розділяється на дві фази — ранню, якій відповідає час існування зубрицької культури та пізньозарубинецьких пам'яток, і пізню, якій відповідає час функціонування пам'яток черняхівського типу Подністров'я та київської культури у Подніпров'ї. Дулібо-антському періоду розвитку ранньослов'янського суспільства відповідає час функціонування празько-корчацької та пеньківської культур. Цей період переходить у наступну фазу — час міжплемінних літописних об'єднань VIII—IX ст.

У монографії ми розглянемо детально хронологію венедського періоду розвитку слов'ян, зокрема його ранню фазу, яка відповідає часу функціонування зубрицької культури.

Як найбільш загальний часовий репер можна використовувати історичні дані, а саме, працю римського історика Таціта «Германія». Відомо, що ця робота була видана у 98 р. н. е. і, на думку більшості дослідників, відображає реалії другої половини I ст. н. е. У цей же час жив і творив інший римський вчений — географ і природознавець — Пліній Старший (помер у 79 р.). Його «Природнича історія», в якій згадується венедський народ, теж, очевидно, стосується етнокультурної ситуації в Європі у другій половині I ст. н. е.

Таким чином, найперші дані, що стосуються венедського народу, з яким ми асоціюємо зубрицьку археологічну культуру, відносяться до середини—другої половини I ст. н. е.

Проте, згадані історичні документи свідчать лише про наявність в цей час даного явища, але не визначають ні його початку, ні його кінця. Більш точну хронологічну характеристику можна отримати при співставленні синхронних, більш пізніх і ранніх культур із зубрицькою культурою Волині та Подністров'я. Так можна встановити відносну хронологію зубрицької культури. У розробленій нами колонці культур Західної України останніх століть до нашої ери і першої половини I тис. н. е. зубрицькі пам'ятки лежать вище пшеворських і нижче вельбарських на Волині та черняхівських у Подністров'ї і синхронні липицьким та пізньозарубинецьким старожитностям (рис. 12).

Кінцева дата пшеворської культури Подністров'я та Волині встановлена нами за матеріалами поселень і могильників з надійними хронологічними реперами. В цьому відношенні найбільш показовими є матеріали могильника у Гриневі біля Львова, зокрема ті, які пов'язані з останнім етапом його існування, а одночасно існування всієї пшеворської культури у Західній Україні.

Мова йде про найбагатше з виявлених поховань з трупоспаленням — № 3. Його дата визначається фібулою типу А67, яка відноситься до III фази пізньолатенського часу і датується 20—40 рр. н. е. [Kossak, 1962, С. 128]. До інших предметів заключного етапу пізньолатенського стилю в цьому похованні належать: меч, окуття піхов меча, наконечник списа, бойові ножі, ажурне окуття пояса,

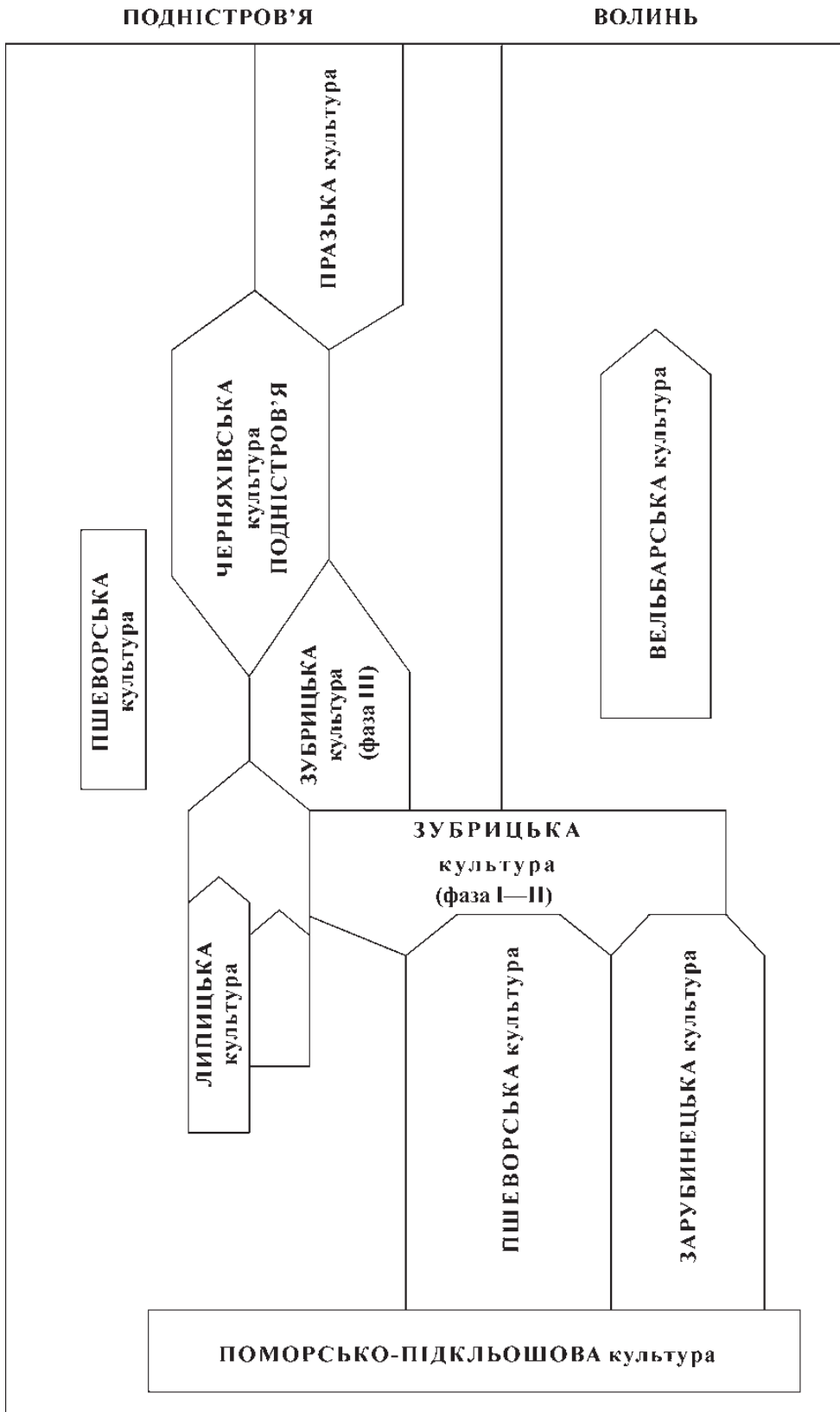

Рис. 12. Схема розвитку етнокультурної ситуації у Подністров'ї та на Волині у першій половині I тис. н. е.

урна. Разом з тим тут наявні речі ранньоримського стилю: умбон типу 6 за класифікацією М. Яна, шпора типу 46 за класифікацією того ж дослідника, які на пам'ятках Польщі характерні для стадії В1 ранньоримського часу [Jahn, 1921, S. 41—42]. В цьому ж похованні виявлені залізні ножиці, форма і стиль яких з'являються у пшеворській культурі на стадії В1. Беручи до уваги, що пізньолатенські знахідки представлені, в основному, зброєю і імпортом, тобто предметами, які могли довго зберігатися, комплекс поховання № 3 треба віднести до ранньоримського, а не пізньолатенського типу і датувати кінцевим рубежем існування фібул типу А67, тобто 40-ми роками I ст. н. е.

Функціонування могильника у Гриневі в середині I ст. н. е. підтверджується також іншими знахідками, виявленими випадково мешканцями села при оранці площі могильника чи посадці дерев. Це бронзова гостропрофільована фібула типу А68, що датується 40—70 рр., вісімкоподібна пряжка до пояса, які побутували протягом I ст. н. е., дві гостропрофільовані фібули з трубчастими голівками близькі до типу А75, які синхронні фібулам типу А68 та пізнім варіантам фібул типу О за класифікацією Ю. Костшевського і шпорою типу 46 за класифікацією М. Яна (рис. 13).

Це також поховання з Монастирихи і Хотимира, а ще пшеворські матеріали із змішаних пшеворсько-дакійських поховань на трьох могильниках у Звенигородці («Гоева Гора», «Загуменки», «Садиба Великача») [Козак, 1984, с. 36—44].

Найранішими пам'ятками вельбарської культури, яка замінила зубрицькі пам'ятки, є могильники Баїв II, Любомль, селища у Хрінниках, Боратині, Лепесівці.

Початкова дата могильника Баїв II визначається золотою S-подібною підвіскою з філігранними кінцями [Козак, 1992, с. 98]. Хронологія цих прикрас досить чітка. Польські дослідники відносять такі підвіски до фази В2 і В2/С1, але вважають їх основними для стадії В2 — С1, тобто останньої чверті II ст. [Grabarczuk, 1983, с. 23—24] (рис. 14).

Найраніші комплекси могильника у Любомлі датуються бронзовою фібулою типу А41, яка відноситься до кінця II — початку III ст. н. е. [Almgren, 1923, с. 17; Козак, 1992, с. 98; Кухаренко, 1980].

Стадію В2/С1 могильника Могиляни-Хмельник представляє поховання № 2 з односкладовим гребенем типу В-II за класифікацією С. Томас [Каспарова, Щукин, 1979, с. 160—163]. Початок існування поселень у Лепесівці і Хрінниках

теж відноситься до стадії В2 — С1. Цю дату підтверджують у Лепесівському поселенні також гребені типу II за класифікацією К. Раддатза, а також бронзовий наконечник пояса [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 105].

У Подністров'ї умовною лінією, що визначає кінець раннього етапу венедської історії в межах зубрицької культури є початок функціонування поселень типу Дем'янів—Теремці, досліджених В. Д. Бараном [Баран, 1981; Баран, Гопкало, 2005]. На думку В. Д. Барана, початок цих пам'яток припадає на кінець II ст. н. е. [Баран, 1981, с. 151]. Проте наявний археологічний матеріал, що піддається хронологічним визначенням, не підтверджує цю дату. На більшості поселень є підв'язні двочленні фібули пізніх варіантів, трискладові гребені, шпори з асиметричними дужками, специфічно «верхньодністровські фібули» з високим приймачем, які в цілому дозволяють віднести час їх виникнення до середини—кінця III ст. (група VII О. Альмгре-на) [Баран, 1981, с. 132—151].

Це дозволяє припустити, що трансформація зубрицької культури у культуру провінційно-римських впливів типу Дем'янів—Черепин проходила протягом кінця II — першої половини III ст. н. е. і завершилася у другій половині III ст. н. е.

Таким чином, можна констатувати, що зубрицькі пам'ятки почали формуватися у другій половині I ст. н. е. і існували на Волині до останньої чверті II ст. н. е., а у Подністров'ї — до середини III ст. н. е., а можливо, і довше.

Археологічний матеріал, здобутий при дослідженні зубрицьких пам'яток, підтверджує ці дати (табл. I).

Важливим для визначення часу існування пам'яток зубрицької культури на Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі є датування довготривалого поселення в с. **Підберізіці**. При визначенні його хронології ми будемо спиратися і на порівняльно-типологічний аналіз різноманітних керамічних комплексів з численних об'єктів. Це дає можливість не лише датувати поселення загалом, але й визначити відносну хронологію окремих об'єктів.

Найранішою на поселенні є кераміка, що входить у виділену нами групу пізньолатенського часу. Її характерною особливістю є наявність потовщених, профільованих двома—трьома гранями вінець (рис. 14). У хронологічній таблиці, складеній на матеріалах широко дослідженого пшеворського могильника пізньолатенського

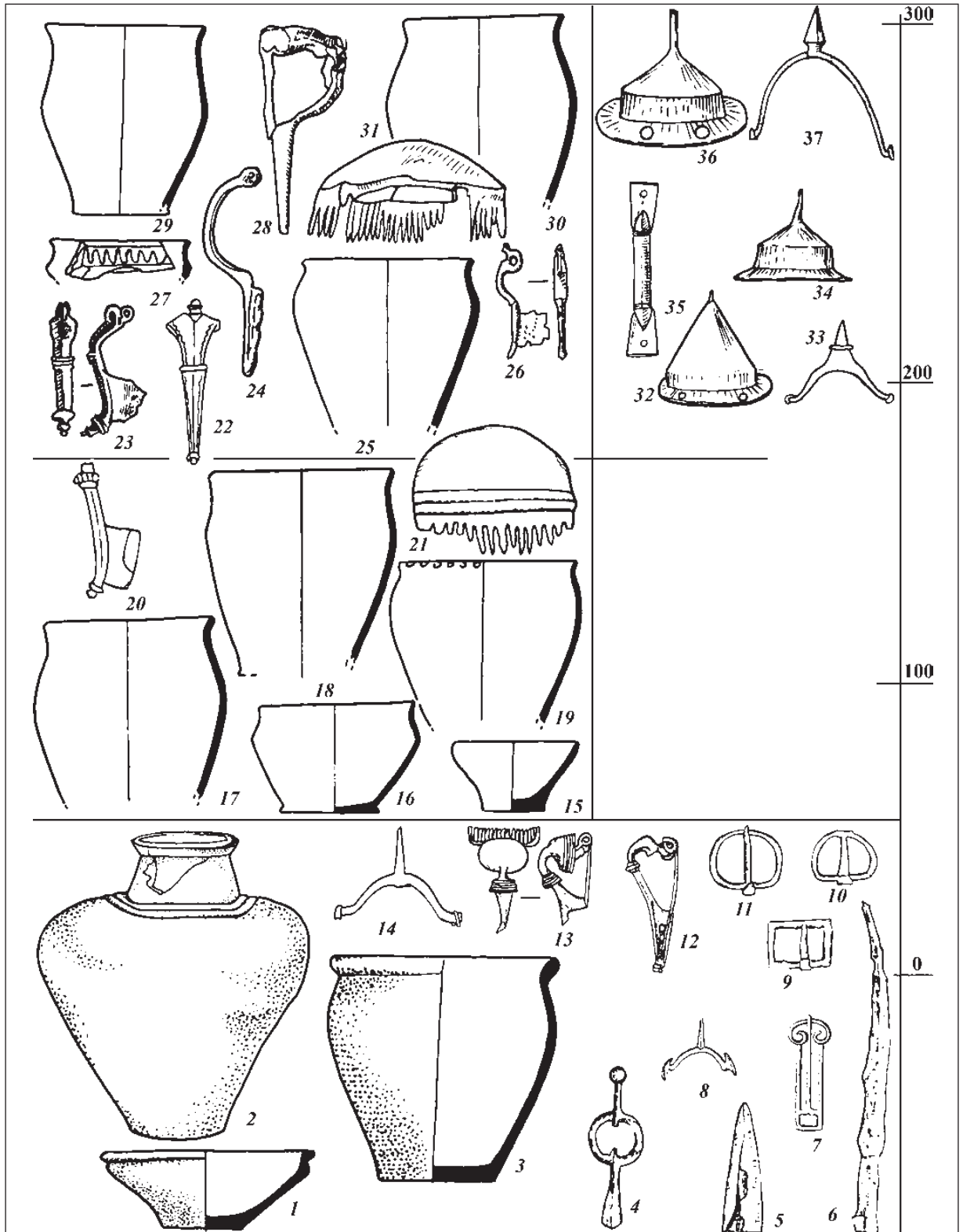

Рис. 13. Розвиток матеріальної культури Подністров'я у I—III ст. н. е.: 1—14 — пшеворська культура, 15—31 — зубрицька культура, 32—37 — пізньопшеворська культура.

Хронологічне співвідношення досліджених пам'яток
зубрицької культури Волині і Подністров'я

Назва пам'ятки	Регіон	Періоди			
		I ст. до н. е.	I ст. н. е.	II ст.	III ст.
Підберізіці	Подністров'я	—————			
Пасіки-Зубрицькі		—————			
Сокільники		—————			
Зубра		—————			
Підбірці		—————			
Давидів		—————			
Велика Слобідка I		—————			
Боратин	Волинь	—————			
Гірка Полонка II		—————			
Загаї		—————			
Линів		—————			
Городок (Пасовище)		—————			
Городок (Острів)		—————			
Хрінники		—————			
Підріжжя		—————			

і ранньоримського часу у Карчевці (Мазовія), вона відповідає середній і пізній фазі пізньолатенського часу [Dąbrowska, 1973, tabl. LI—LIII]. Це датування ґрунтується на знахідках аналогічної кераміки в численних поховальних комплексах могильника з різноманітними фібулами пізньолатенської конструкції [Dąbrowska, 1973, tabl. II, 3—15; XVI, 11—25; XXVIII, 12—21; XXIX, 6, 7; XLIII, 1—21; XLVII, 6—21]. Подібна кераміка знайдена у могильнику пізньолатенського часу у Вілянові [Marciniak, 1957, tabl. II—LXXXIX], пізньолатенських похованнях на могильнику в Добжанкові та ряді інших пам'яток. Це дає можливість припустити, що поселення в Підберізіцях існувало вже у середині I ст. до н. е. Саме до цього періоду слід віднести житла 1, 16, деякі господарські ями (1, 14), де виявлені ліпні посудини виключно пізньолатенських форм.

Таким самим часом датує аналогічні керамічні комплекси в Півоніцах К. Домбровський [Dąbrowski, 1958, tabl. III—IX].

Більш пізніми на поселеннях у Підберізіцях є житла 5, 6, 10, 11, 18 і господарська споруда 2. Серед керамічного матеріалу, зібраного на цих об'єктах, поряд з пізньолатенськими формами є посудини, характерні для римського часу. Фрагменти вінець з профільованими краями становлять у житлах від 7 до 33 % до загальної кількості

Венеди

виявлених вінець. Привертає увагу і характер обробки зовнішньої поверхні порівняно з керамічними комплексами жител пізньолатенського часу. Значний процент спеціально шорсткованої, підлощеної і лощеної кераміки. Якщо в пізньолатенських житлах її кількість становила в середньому відповідно 33 %, 22,2 %, 20,3 %, то в розглядуваних об'єктах — відповідно 11 %, 11,4 % і 16,2 %. В цей же час майже вдвічі збільшується кількість нелощеної шорсткої кераміки (від 35,7 до 60 %).

Отже, аналіз керамічного матеріалу дає можливість дані об'єкти віднести до другої половини I — першої половини II ст. н. е. Найранішими з них є, очевидно, житла 6, 10, 11, споруда 2, де посудини з пізньолатенськими формами становлять відповідно 25 %, 26 %, 33 %. Вони, найвірогідніше, належать до другої половини I ст. н. е. (стадія B1). Житла 5 і 18 могли існувати у першій половині II ст. (стадія B2). Пізньолатенські форми становлять, відповідно 7 і 9,2 %. Датування об'єктів цим часом підкріплюється знахідками п'яти фрагментів липицької гончарної кераміки у житлі 5, фрагменту липицької чаші на високій ніжці у житлі 6, двох ліпних посудин цієї культури у житлі 11. Час існування даних жител обмежуємо першою половиною II ст. Підставою для цього служать добре датовані комплекси у Півоніцах, де у житлах II ст. вже не знаходять по-

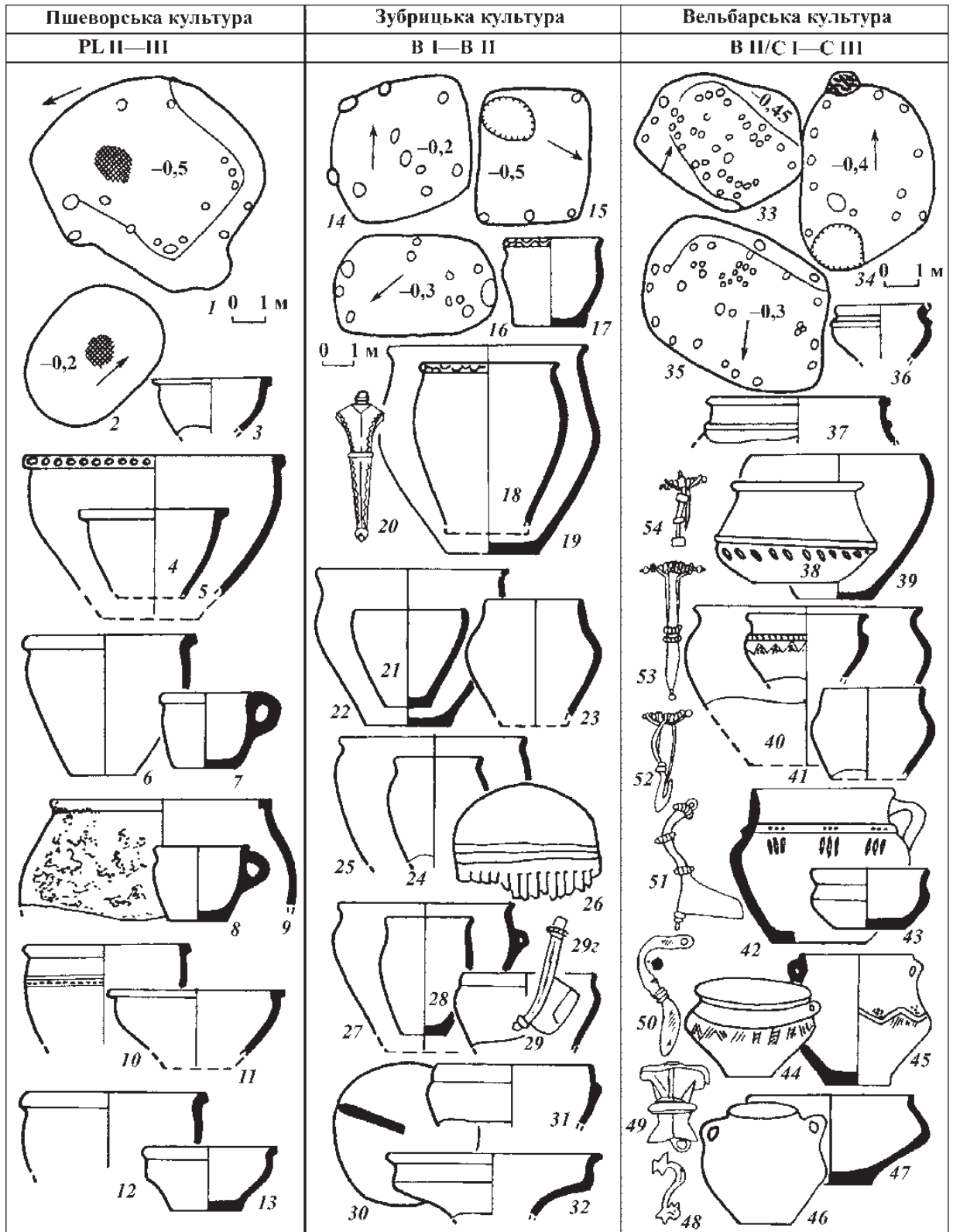

Рис. 14. Основні риси матеріальної культури населення Подністров'я та Волині.

судин пізньюлатенського типу або ж вони поодинокі [Dąbrowski, 1958, tabl. X—XIII].

Пізніше з'являються житла 7, 9, 22. Основну масу кераміки становлять форми, характерні для римського часу. Переважають горщики з шорсткованою поверхнею (75,4%). Кількість кераміки з спеціально шорсткованою поверхнею у житлі 7 становить до 2,5%, у житлі 9 — до 6,7%. Дещо більше її у житлі 22 — 20,9%. Значно зменшується, порівняно з попереднім часом, кількість лощеної і підлощеної кераміки. Так, у житлі 22 кераміка з підлощеною поверхнею становить 3,7%, у житлі 7 — 5,6%. У житлі 9 вона відсутня. Процент лощеної кераміки становить у середньому 8,2%. Серед керамічного матеріалу виявлено фрагменти гончарних мисок. Їх форма і склад тіста характерні для провінційно-римської кераміки (житло 9 — 1 фрагмент, житло 7 — 21 фрагмент). Таке співвідношення кераміки на поселенні добре датується бронзовою фібулою виявленою на долівці житла 7 (рис. 15, 11). Фібула належить до типу похідних від гостропрофільованих і не має точних відповідників у системі О. Альмгрена. Т. Ліана, що вивчала такі фібули, датує їх другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. [Liana, 1970, s. 444].

Серед цієї групи об'єктів дещо ранішим (друга половина II ст.) є житло 22, де відсутня гончарна кераміка і більше спеціально шорсткованої кераміки.

Функціонування поселення в II—III ст. н. е. підтверджується знахідками уламків світлоглиняних вузькогорлих амфор і уламків червонолакових посудин типу *terra sigillata*. Вузькогорлі амфори з ребристими асиметрично профільованими ручками широко відомі в Причорномор'ї і Криму в II—III ст. н. е. [Зеест, 1960, табл. XXXVIII, 19; Шелов, 1978, с. 10—20]. Фрагментарність уламків посудин типу *terra sigillata* позбавляє нас можливості більш точно визначити їх характер і дату. На пам'ятках пшеворської культури ця кераміка датується кінцем II — першою половиною III ст. н. е.

На жаль, не можна визначити час існування наземних жител. Поганий стан збереження об'єктів, фрагментарність і малочисельність речового матеріалу не дають можливості зробити хронологічні співставлення з іншими спорудами. Деякі дані одержані лише при стратиграфічних спостереженнях. Так, вогнище і східна частина наземного житла 8 перекривали напівземлянку 10. Керамічний матеріал з житла 10, як зазначалося, належить до I ст. н. е., отже,

житло 8 є більш пізнім і могло існувати як у II, так і у III ст.

Важливими для хронологічних визначень є дві фібули і кістяний гребінь з культурного шару поселення (рис. 15, 5, 9—10). Обидві фібули — одна бронзова, друга залізна належать до типу підв'язних двочленної конструкції і відносяться до групи VI у системі О. Альмгрена [Almgren, 1897, s. 71—91, tabl. VII]. Дані фібули типологічно пізніші підв'язних одночленної конструкції і датуються III—IV ст. н. е., зрідка трапляються у V ст. [Almgren, 1897, s. 79—85; Kostorzewski, 1958, s. 250—251]. Найбільш масово такі фібули поширені у III ст. у пшеворській культурі [Sawichka, 1923, s. 25—28, rys. 2, 8; Jakimowich, 1921, s. 145—156]. Р. Ямка вважає, що цей тип фібул виник у пшеворській культурі у другій чверті III ст. н. е. і існував лише у III ст. [Jamka, 1962, s. 144—145].

Слід зазначити, що деякі польські дослідники вважають хронологічно пізнішими підв'язні двочленні фібули з багатограними спинками. Саме такою є бронзова фібула з Підберізців. Підставою для цього послужили комплекси, де такі фібули знайдені з матеріалом III—IV ст. Проте цей факт свідчить лише про існування таких фібул як у III, так і у IV ст. н. е., і що при їх конкретному датуванні слід виходити з характеру всього комплексу. В нашому випадку немає підстави переносити час існування цієї фібули у IV ст., оскільки датуючих предметів, які можна було б з певністю віднести до IV ст., на поселенні не виявлено.

Це ж стосується і трикладового кістяного гребеня з дугоподібною спинкою. Він відноситься до варіанту 1 першого типу гребенів за класифікацією С. Томас. Автор датує цей варіант III ст. н. е. і зазначає можливість його існування пізніше, в першій половині IV ст. [Thomas, 1960, S. 120]. Проте у пшеворській культурі такі гребені траплялися і в ранніх комплексах. Так, на могильнику в Опатові уламки гребеня такого типу виявлено разом з фібулою, що належить до ранніх форм серії 8 групи V О. Альмгрена і датується кінцем I—II ст. н. е. Аналогічні гребені знайдені у 18 похованнях на могильнику в Специм'єжі [Marciniak, 1957, tabl. I—XIV]. Шість з них добре датовані, два відносяться до II ст. н. е., два — до другої половини II — першої половини III ст., два останні — до кінця III — IV ст. н. е. Отже, такі гребені у пшеворській культурі з'являються вже в II ст. н. е. і співіснують якийсь час з гре-

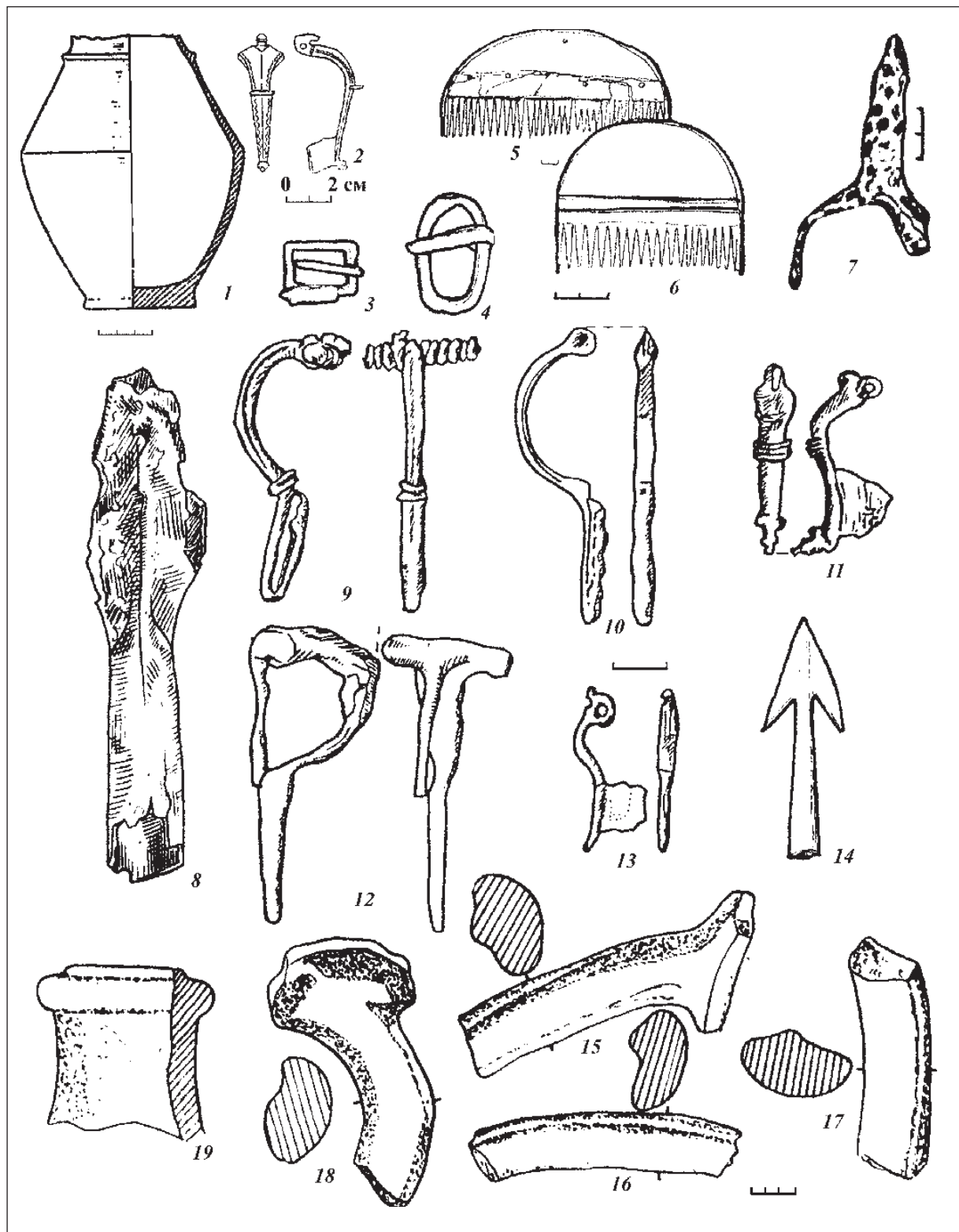

Рис. 15. Датуючий матеріал з пам'яток зубрицької культури: 1, 2, 7, 8 — Пасіки-Зубрицькі, 5, 9—11, 14, 17—19 — Підберізіці, 12, 13, 15, 16 — Сокільники.

бенями односкладової конструкції. Найчастіше вони трапляються в комплексах III ст. н. е. Так, два екземпляри трискладових гребенів виявлено на могильнику в Крапковіцах, який існував у другій половині II — першій половині III ст. н. е. На могильнику в Цьоснах такий гребінь містився у похованні 23 разом з фібулою типу 183 О. Альмгрена, що датується першою половиною III ст. н. е. [Jamka, 1962, s. 107, rys. 51h]. До III ст. відносять гребені з дугоподібною спинкою з поселення в Півоніцах К. Домбровський.

Наведені дані дають підстави віднести гребінь з Підберізіців до III ст. З цього часу у пшеворській культурі поширюються і овальні поясні пряжки, одна з яких виявлена у Підберізіцях.

Таким чином, всі виявлені у Підберізіцях матеріали вкладаються у рамки другої половини I ст. до н. е. — III—IV ст. н. е. Порівняльний типологічний аналіз керамічних комплексів з об'єктів дає можливість поділити час їх існування на три періоди:

1 — друга половина I ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.;

2 — друга половина I ст. н. е. — перша половина II ст.;

3 — друга половина II — перша половина III ст. н. е.

Об'єктів, які б існували у IV ст., на поселенні не виявлено. Найбільш пізні житло 7 датуються фібулою другою половиною II — першою половиною III ст. У цьому житлі знайдено найбільшу кількість провінційно-римської гончарної кераміки (21 фрагмент, що складає 7,8 % всієї кераміки з житла). Загалом на поселенні гончарна кераміка представлена дрібними уламками мисок з лощеною поверхнею, виготовлених з добре очищеної глини. Аналогічній кераміці знаходимо на провінційно-римських пам'ятках північного Причорномор'я в комплексах II—III ст. н. е. [Бураков, 1976, табл. VI, 31; IX, 4—7].

Кераміка з такою ж фактурою характерна і для ранішого періоду черняхівської культури [Смішко, 1952, с. 373, 376; Махно, 1952, с. 157—159], вірніше, періоду її формування, який, на думку М. Б. Щукіна, тривав з 70—80-х рр. II ст. н. е. до 60—70-х рр. III ст. [Щукин, 1974, с. 60].

Отже, слід припустити, що поселення у Підберізіцях перестало існувати у період формування черняхівської культури, тобто у III ст. Це певною мірою підтверджується відсутністю на поселенні пізнього амфорного матеріалу, зокрема амфор ін-

керманського типу, піфосоподібних гончарних посудин, кухонних горщиків з домішкою піску в тісті. Не знайдено на поселенні також і фібул провінційно-римського типу (серії 187—188 О. Альмгрена), кістяних гребенів, що датуються IV ст. н. е. і наявні на пам'ятках черняхівського типу Подністров'я.

Тим самим часом визначаємо хронологію поселення **Сокільники I**. Датуючи предмети представлені тут бронзовою і залізною фібулами та трискладовим гребенем з дугоподібною спинкою (рис. 15, 12—13). Щодо гребеня, то вони існували, як зазначалося, в III ст. н. е. Бронзова фібула належить до типу з високим приймачем [Амброз, 1966, табл. 12, 14] (рис. 15, 13). Аналогічні фібули знайдено на поселеннях черняхівського типу в Подністров'ї, де вони датуються III — початком IV ст. н. е. [Баран, 1961, с. 69].

Залізна фібула належить до типу арбалетних двоскладових (рис. 15, 12). Їх хронологічним показником є приймач, утворений із розкладеного і загнутого в сторону стержня ніжки. Арбалетні фібули даного типу хронологічно пізніші, ніж фібули з підв'язним приймачем і датуються другою половиною III — першою половиною IV ст. н. е. [Almgren, 1897, tabl. VII, 169]. До III—IV ст. н. е. відносить час існування цих фібул і А. К. Амброз [Амброз, 1966, табл. 10, 19].

Отже, поселення належить до III — першої половини IV ст. н. е. Проте, визначаючи хронологію цього поселення, слід враховувати і наступні обставини. Як і на поселенні у Підберізіцях, тут виявлено гончарну кераміку провінційно-римського типу, яка за складом тіста не відрізняється від місцевої. Кількісно в Сокільниках цієї кераміки більше, ніж у Підберізіцях, трохи ширший її асортимент (табл. II). Тут були не лише фрагменти мисок, але й глечик. Це дає можливість припустити, що поселення у Сокільниках існувало довше, ніж у Підберізіцях. Наявність тут типологічно пізніших фібул підкріплює цю думку.

У зв'язку з археологічними роботами на поселенні черняхівського типу в Сокільниках, з'явилися підстави уточнити хронологічні рамки пам'ятки зубрицької культури.

Черняхівське поселення розташоване у 50 м на схід від зубрицького. На його площі закладено кілька шурфів, в яких виявлено гончарну піч, господарську яму, залишки наземного житла і велику кількість керамічного матеріалу, представленого переважно фрагментами гончарних посудин. Вони

виготовлені з добре очищеної глини, кілька уламків мають домішку піску в тісті. У розвалі глиняної обмазки наземного житла знайдено також залізу шпору з асиметричними дужками і гачком біля шипа. Такі шпори, як зазначалося, датуються другою половиною III ст. н. е. Отже, початковий період існування черняхівського поселення визначається III ст. н. е. Виходячи з датування зубрицького поселення, можна зробити висновок, що воно співіснувало з черняхівським протягом 70—100 років. У такому випадку знову ж таки важко пояснити причину наявності незначної кількості гончарної кераміки на зубрицьких об'єктах, тим більше, що поряд існувала майстерня для виготовлення гончарної посуду. Залишається лише припустити, що зубрицьке поселення припинило своє існування до виникнення черняхівського, або ж, що період їх співіснування був нетривалим. Щодо нижньої дати виникнення зубрицького поселення, то воно могло функціонувати в другій половині II ст. н. е. До цього періоду відносяться, можливо, об'єкти, на яких відсутня гончарна кераміка.

Поселення в **Зубрі** не мало датуючих матеріалів, тому при визначенні часу його існування ми вимушені спиратися на типологічне порівняння кераміки. Тут відсутні пізньолатенські форми, які у зубрицьких комплексах трапляються ще на початку II ст. Переважають кухонні горщики з шорсткою поверхнею, а також чорнолощені гострореберні миски. Загалом ліпна кераміка поселення близька до керамічного комплексу житла 7 у Підберізцях, що датується фібулою другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. Та на відміну від останнього, де є гончарна кераміка провінційно-римського типу, на поселенні в Зубрі така кераміка не виявлена. Отже, поселення в Зубрі припинило своє існування раніше, ніж поселення в Підберізцях. У культурному шарі трапилося кілька уламків гончарної кераміки липицької культури. Ці дані дають можливість визначити час існування поселення II ст. н. е. Ця дата підтверджується уламком наконечника списа з житла 1, форма якого характерна для ранньоримського часу, та фрагментами липицької гончарної кераміки.

Близький до зубрицького керамічний матеріал знайдено на поселеннях Хорів, Велике Дерев'янче.

Для керамічного комплексу поселення **Підбірці** характерна велика кількість спеціально шорсткованої кераміки, співіснування форм пізньолатенського і ранньоримського часу. Такий

керамічний комплекс властивий житлам другого періоду існування підберізцівського поселення і відноситься до I ст. н. е. Цим часом і визначається період існування поселення в Підбірцях.

Так само ми змушені спиратися на порівняльно-типологічний аналіз кераміки при визначенні хронології поселення **Велика Слобідка I**.

Серед керамічного комплексу трапився лише один фрагмент посудини з профільованими потовщеними вінцями та формою, характерною для пшеворських керамічних комплексів Подністров'я пізньолатенського часу. Більшість форм кераміки мають аналогії у пшеворській і зарубинецькій культурах та керамічних дакійських комплексах I—II ст. Це зокрема гострореберні миски, конічні горщики, диски-сковорідки тощо.

Житлові та господарські будівлі з такою керамікою слід датувати I—II ст. н. е. (житла 2, 6, 8).

Пізнішими на поселенні є об'єкти (житло 4, господарська споруда 1, яма № 2), в яких, поряд з ліпною керамікою близькою до керамічних комплексів попередніх об'єктів, виявлені уламки гончарного посуду черняхівського (провінційно-римського) типу. Цей комплекс датується бронзовою фібулою з високим приймачем і дротяним рубчастим кільцем III ст. н. е. [Амброз, 1968, с. 79]. Ймовірно, до III ст. належали уламки ручок і стінок від світлоглиняних амфор. Таким чином, загальні рамки існування поселення Велика Слобідка I слід визначити кінцем I—III ст. н. е.

Для визначення часу існування поселення у **Пасіках-Зубрицьких** використовуємо не лише датуючі речі, але й порівняльно-типологічний аналіз керамічних комплексів. Отанні, зокрема, дозволяють визначити нижню хронологічну межу існування селища. Ми маємо на увазі характерні керамічні форми з потовщеними, профільованими вінцями (рис. 16, 1—10). Ця кераміка, що в кількох об'єктах складає 100 %, побутує у пшеворській культурі в пізньолатенський час [Dańbrowska 1973, табл. II—VII]. Судячи зі способу профілювання вінця вона є найбільш типовою для фаз A2—A3 пізнього періоду пізньолатенського часу [Dańbrowska 1973a, табл. LI—LIII]. В цілому, ця кераміка не відрізняється від кераміки ряду інших пізньолатенських пшеворських комплексів досліджених нами у Верхньому Подністров'ї і датованих тим же хронологічним відрізком часу [Козак, 1983, с. 83; 1984, с. 39—40]. Можна лише відзначити перевагу на досліджувано-

Кількісне співвідношення ліпної і гончарної кераміки на поселенні Сокільники I

Об'єкт	Ліпна кераміка			Гончарна кераміка	Всього фрагментів	
	Шорстка	Лощена	Спеціально шорсткована		Ліпна	Гончарна
Житло 2	12	2	2	1	16	1
Житло 4	134	4	2	4	140	4
Житло 6	98	5	4	4	107	4
Житло 7	11	2	2	3	15	3
Яма 2	26	1	—	1	27	1
Яма 3	10	—	1	6	11	6
Яма 4	31	1	—	2	32	2
Яма 5	31	—	—	—	31	—
Яма 7	12	2	1	—	14	—
Культурний шар	420	19	32	26	471	26
Всього фрагментів	882	37	46	47	965	77
Всього, %	91,5	3,8	4,7	4,8	95,2	4,8

му поселенні форм, характерних для фази А2 пізнього періоду пізньолатенського часу.

Більш пізній час на поселенні представляє шпора з житла 10 з округлим шипом та пластинчатими дужками (рис. 16, 18). На території Польщі такі шпори зустрічаються в комплексі з вічковими фібулами, умбонами типу 7Б за класифікацією М. Яна та іншими речами, які датуються в цілому II ст. н. е., точніше його першою половиною [Okulicz, 1973, рис. 122, f]. I—II ст. датуються античні намистини виготовлені з єгипетського фаянсу [Алексеева, 1978, с. 27], одна з яких знайдена в Пасіках-Зубрицьких.

Найбільш пізнім датуючим матеріалом на поселенні є бронзова фібула типу 84 за класифікацією О. Альмгрена (рис. 16, 30). У літературі пропонується різноманітна хронологія таких фібул. А. К. Амброз датує їх II — початком III ст. [Амброз, 1966, с. 38]. Є ще й вужчі дати — перша половина II ст. н. е. [Kolnik, 1961, с. 245; Bichir, 1973, с. 187], кінець II — початок III ст. [Pieta, 1974, с. 100]. Деякі автори пропонують віднести їх до II ст. [Wielowiejski, 1970, с. 40] або ж до кінця I—II ст. [Parducz, 1944, с. 65]. Зібравши усі дані, що стосуються цих фібул, Є. Л. Гороховський дійшов висновку, що вони найчастіше зустрічаються з речами третьої чверті II ст. н. е. і продовжують існувати до кінця цього сторіччя [Гороховский, 1980, с. 136].

Таким чином, хронологічні рамки існування поселення визначаються I ст. до н. е. — II ст. н. е. Порівняльно-типологічний аналіз керамічних

комплексів з житлових та господарських споруд у кореляції з датуючими речами дозволяє розділити увесь період існування поселення на кілька фаз.

До найранішої належать два житла — 2 і 9 та господарська яма № 3, де виявлена винятково ліпна кераміка, характерна для пізнього періоду пізньолатенського часу. Ці об'єкти слід датувати I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е.

Більш пізніми на поселенні є житло 1, господарська споруда 2, господарська яма № 8. Тут, поряд з пшеворськими пізньолатенськими формами кераміки, виявлені пшеворські посудини ранньоримського часу, а також горщики близькі до зарубинецької культури Полісся. Крім того, в житлі 1 та господарській споруді 2 знайдено кілька уламків гончарної кераміки липицької культури. Відомо, що пізньолатенський стиль кераміки утримується в пшеворській культурі до кінця I ст. н. е. З іншого боку, липицька кераміка могла з'явитися на поселенні лише після появи населення цієї культури у Подністров'ї, тобто з другої половини I ст. н. е. Співставлення цих даних дозволяє визначити найбільш вірогідну дату існування названих об'єктів, як другу половину I ст. н. е. Очевидно, дещо пізнішим часом слід датувати житло 10 та господарські ями № 1, 5. У керамічних комплексах цих об'єктів відсутні пізньолатенські форми. Шпора з житла 10 дозволяє датувати такі комплекси у рамках першої половини стадії В2 ранньоримського часу.

До третьої, найбільш насиченої культурними залишками, фази поселення належать житла 3, 4, 11, господарські споруди 1 та 3, кілька

Таблиця III

Співвідношення видів кераміки в об'єктах поселення Пасіки-Зубрицькі фази III

Назва об'єкта	Горщики		Миски		Диски
	Ліпні	Гончарні	Ліпні	Гончарні	
Житло 3	10	1	—	4	—
Житло 11	5	—	—	—	—
Споруда 1	8	—	—	3	—
Споруда 3	4	1	2	2	2
Загалом	27	2	2	9	2

господарських ям. У керамічному комплексі цих об'єктів, поряд з ліпними посудинами, характерними для попередньої фази, є більша чи менша кількість кераміки провінційно-римського типу (табл. III). У двох об'єктах (житло 3, споруда 3) виявлені, крім того, по одному фрагменту горщиків липицької культури. Керамічний комплекс такого характеру датується фібулою типу 84, за класифікацією О. Альмгрена, другою половиною II ст. н. е. Таким чином, матеріал, який ми маємо у наявності, дозволяє доволі чітко виділити на поселенні три фази його безперервного розвитку:

фаза I — I ст. до н. е. — середина I ст. н. е. (пшеворська культура);

фаза II — друга половина I — перша половина II ст. н. е. (фаза I зубрицької культури);

фаза III — друга половина II ст. н. е. (фаза II зубрицької культури).

Датування поселення у **Городку (уроч. Пасовище)** провести важко, оскільки будь-які датуючі предмети відсутні. Єдиним хронологічним індикатором пам'ятки може бути керамічний комплекс. Його характерною ознакою є поєднання пізньолатенського і ранньоримського стилю виконання та форм. Так, в пізньолатенській манері виготовлені миски і окремі кухлики, що мають потовщені вінця. Подібна кераміка датується, як зазначалося вище, фазами II—III пізньолатенського часу, тобто I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е.

Враховуючи, що потовщені вінця на кераміці з цього поселення не мають профільованих граней, що є ознакою деградації стилю і пізнішого часу, а також те, що така кераміка співіснує з формами, характерними для ранньоримського часу, її слід датувати часом від середини I ст. н. е.

Найімовірніше, що поселення в **Городку** в урочищі Пасовище існувало впродовж другої половини I ст. н. е. За матеріалом воно дуже подібне і мабуть синхронне до окремих комплексів на пам'ятках зубрицької культури фази I її існуван-

ня Боратин, Гірка Полонка II, Загаї, Підріжжя на Волині [Козак, 1991, с. 30—62], окремих об'єктах в Підберізцях, Пасіках-Зубрицьких, Черепині у Верхньому Подністров'ї [Козак, 1984, с. 6—68].

Ранньоримськими рисами відрізняється керамічний матеріал з поселення у **Городку (уроч. Острів)**. Тут відсутні пізньолатенські елементи, вже немає виразних пшеворських чи зарубинецьких комплексів. Посереднім показником хронології поселення є характер житла 2 та кераміки з нього, які мають аналогії у пізньозарубинецькій культурі і близькі до київської культури [Максимов, 1982; Терпиловский, Абашина, 1992].

Таким чином, зубрицьке поселення у **Городку** в урочищі **Острів** могло існувати в межах I—II ст. н. е. Враховуючи той факт, що поселення функціонувало недовго, цей термін можна звузити до кінця I — першої половини II ст. н. е.

Загальні рамки існування зубрицького поселення у **Линеві** можна визначити часом датування кістяного односкладового гребеня знайденого у житлі 7. Керамічний комплекс цього житла позначений рядом архаїчних рис. Це зокрема посудини близькі до кераміки поморсько-кльошової та зарубинецької культур, а також уламки горщиків та мисок з потовщеними профільованими вінцями — рисою характерною для посуду пшеворської культури. Комплекси з таким набором кераміки складають найраніший пласт у зубрицькій культурі і відносяться до другої половини I ст. н. е.

Аналогічний набір керамічних форм має житло 1. Дещо пізнішу фазу складають керамічні комплекси жител 3, 12, 19, споруди 6. У них вже відсутні елементи пшеворської культури пізньолатенського часу. Як встановлено рядом польських дослідників та нашими спостереженнями, пізньолатенські елементи остаточно зникають у пшеворській культурі в кінці I ст. н. е. Очевидно, таким часом, можливо, включаючи і самий початок II ст., слід датувати другу, найбільш активну,

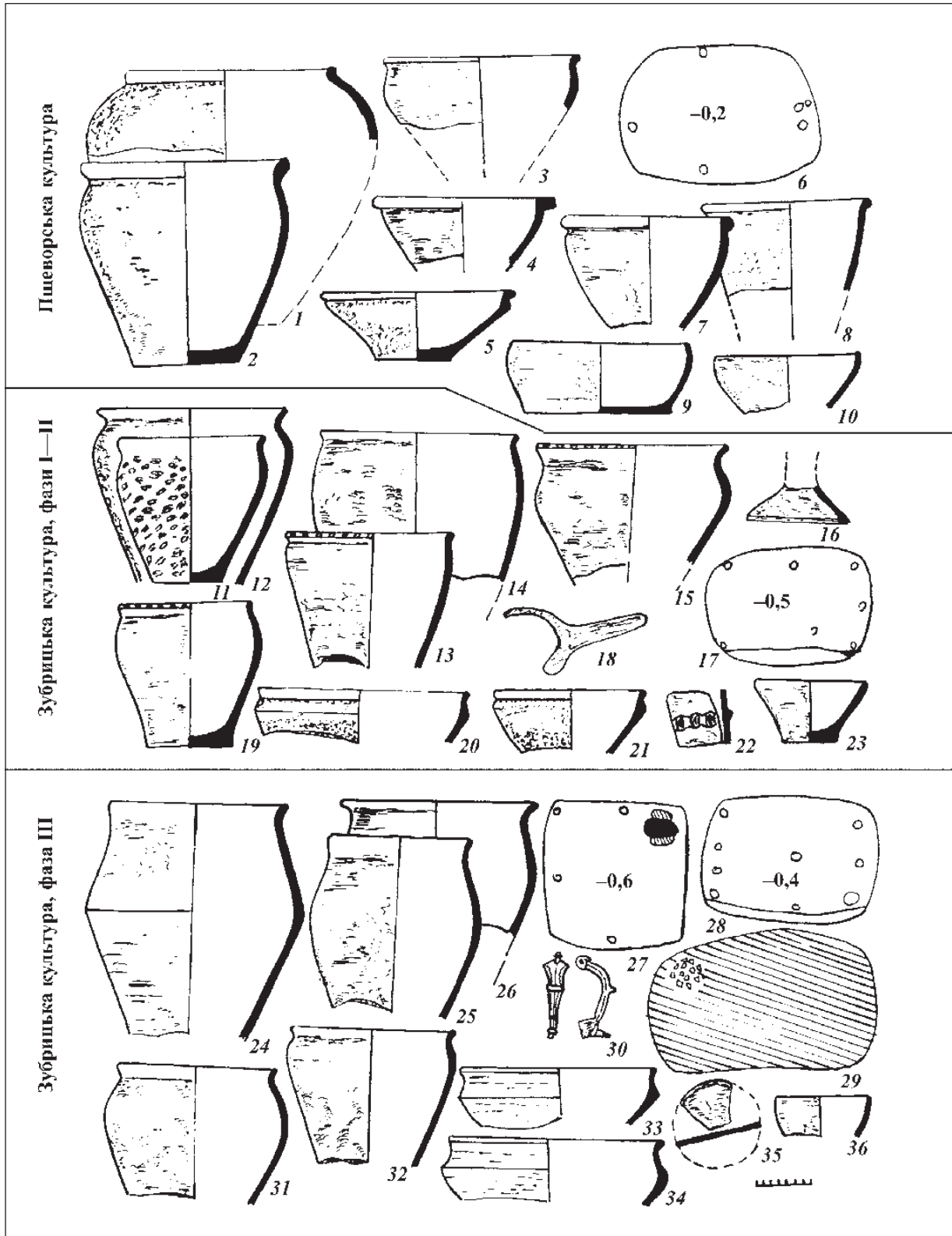

Рис. 16. Періодизація поселення у Пасіках-Зубрицьких.

судячи за кількістю об'єктів, фазу існування селища в Линеві. Найпізнішими є житла 8, 11, 16, споруда 15, керамічні комплекси яких є типовими для зубрицької культури II ст. н. е.

Значна кількість керамічного матеріалу, який містить у собі хронологічні ознаки, добре опрацьована стратиграфічна колонка культур Волині останніх століть до нашої ери і першої половини I тис. н. е., аналогії з іншими пам'ятками зубрицької культури дозволяють досить впевнено визначити відносну хронологію поселення у **Хрінниках**.

До першої фази відносяться об'єкти поселення — житла 6 і 49, господарська яма № 49, у керамічному матеріалі яких простежується поєднання пізньолатенських і ранньоримських форм посуду з порівняно чистими елементами пшеворської і зарубинецької культур.

Такі об'єкти на волинських пам'ятках зубрицької культури (Загаї II, Хорів, Боратин, Гірка Полонка, Городок) датуються, за аналогіями у пшеворській і зарубинецькій культурах, фазою B1 ранньоримського часу, що відповідає другій половині I ст. н. е. [Козак, 1992, с. 39].

В інших об'єктах поселення Хрінники (житла 16, 66, 68, господарські споруди 2, 5, господарські ями № 40, 57) виявлено ліпні горщики типово зубрицьких форм, часто з насічками по краю вінець, ребристі миски з гострим заломом плечиків, півсферичні та конічні кухлики характерні для ранньоримського часу.

Повністю відсутні посудини з потовщеними вінцями, немає виразних пшеворських і зарубинецьких елементів. Датування таких об'єктів II ст. н. е. підтверджується рядом знахідок (шпора, фібула типу A84, односкладові кістяні гребені) з поселень Пасіки-Зубрицькі, Городок, Майдан-Гологірський [Козак, 1992, с. 66—69]. Існування поселення в цей час підтверджується знахідкою тут (культурний шар) односкладового гребеня.

Таким чином, час існування поселення зубрицької культури у Хрінниках можна визначити другою половиною I — II ст. н. е. Як і інші пам'ятки Волині, поселення у Хрінниках припинило своє існування у зв'язку з експансією готів на цю територію в останній чверті II ст. н. е.

У цьому ж хронологічному діапазоні функціонували поселення Боратин, Гірка Полонка II, Загаї, де виявлено аналогічний до вищеприписаного за характером керамічний матеріал, односкладові кістяні гребені.

Отже, час існування зубрицької культури належить визначити другою половиною I — кінцем II ст. н. е. на Волині і другою половиною I — III ст. н. е. у Подністров'ї. Археологічний матеріал, здобутий при дослідженні зубрицьких пам'яток, дозволяє виділити три фази їх розвитку (табл. I).

До фази I існування зубрицької культури слід віднести ряд об'єктів, керамічний матеріал яких характеризується співіснуванням пізньолатенських пшеворських і ранньоримських форм з чистими зарубинецькими елементами. Такі комплекси виявлені на багатьох селищах: житло 7 із Загаїв II; поселення в Хорові; житло 1 з Підбірців; житло 1 з Пасік-Зубрицьких; ряд жител з Підберізців. Пізньолатенські форми кераміки становлять в цих об'єктах від 7 до 33 %. Фаза I датується серединою I — початком II ст. н. е.

Для об'єктів II ст. н. е. (фаза II зубрицької культури) характерним є інший керамічний комплекс. Повністю відсутні пізньолатенські форми пшеворської і зарубинецької кераміки. Стає важко виділити чисті пшеворські чи зарубинецькі типи горщиків, мисок. Посуд набуває синкретичного характеру, властивого лише для зубрицьких пам'яток. З'являються сковорідки. У житлах і господарських спорудах та ямах-погребях Подністров'я зустрічаються уламки від кружальних посудин або ліпні горщики липицької культури. Датування селищ з таким набором кераміки II ст. н. е. підтверджується деякими датуючими предметами. Це шпора і намистина з єгипетського фаянсу, а також фібули з Пасік-Зубрицьких і Загаїв II, кістяні односкладові гребені з Загаїв II та Майдана-Гологірського.

Пізніший час на пам'ятках зубрицької культури представляє фібула з житла 3 у Пасіках-Зубрицьких типу A84.

Кінцем II ст. н. е. закінчується розвиток зубрицьких селищ на Волині, їх жителі під тиском вельбарських племен відійшли до Подністров'я. Тут зубрицька культура продовжує існувати до середини — кінця III ст. (фаза III). З'являються нові елементи пов'язані з впливом провінційно-римської культури. Більш чітко викреслюються самобутні риси. Протягом III ст. пам'ятки зубрицької культури, з посиленням провінційно-римських впливів, поступово трансформуються у пам'ятки черняхівського типу [Козак, 1984, с. 62—65].

РОЗДІЛ III

Поселення

Територія поширення і топографія

Сьогодні з повною достовірністю можна говорити про наявність близько 100 поселень, які відносяться до зубрицької культури. На їх основі можна приблизно окреслити територію яку займали венеди у першій чверті I тис. н. е.

На півночі ця територія охоплює верхні течії правих притоків Прип'яті. Найпівнічнішим дослідженим пунктом зубрицької культури тут зараз є поселення біля с. Підріжжя. На сході територія західної частини венедів охоплює верхів'я, а можливо і середню течію Горині. Добре дослідженими тут є поселення на березі Хрінницького водоймища (Хрінники, Боромель) та ряд поселень в районі м. Дубно.

Ситуація у більш східних районах, між Случем і Дніпром, поки що є менш дослідженою. Можна припустити, що ці землі були своєрідним резервним фондом для освоєння носіями зубрицької культури і пам'яток пізньозарубинецького типу. Територією стику обох етнічно споріднених груп давніх слов'ян був басейн Південного Побужжя, де розміщені пам'ятки типу Рахнів, що мають риси схожості із пізньозарубинецькими і зубрицькими старожитностями [Хавлюк, 1975, с. 7—13].

У Подністров'ї територія зубрицьких поселень охоплює райони Розточчя та Опілля (широко розкопані в цьому регіоні є поселення Підберізці, Пасіки-Зубрицькі, Бурштин, Давидів, Сокільники). Тут селища зубрицької культури існували чerezсмужно з липицькими

поселеннями. Найбільш південними є зубрицькі поселення в районі м. Кам'янця-Подільського (Велика Слобідка I, Оселівка, Лука-Врублівецька) (рис. 2).

Отже, археологічні матеріали цілком очевидно підтверджують дані Таціта про північні і південні межі венедів (між «феннами» та «певкінами») [Тацит, 1970, с. 372].

Досить невиразною є західна межа зубрицьких пам'яток. Небагаті на археологічні матеріали ранньоримського часу регіони Люблінщини вказують на культурну строкатість. Тут переживаються не лише територіально, але й на одних і тих же пам'ятках елементи пшеворської і зарубинецької культур, пізні прояви поморсько-кльошової та ясторфської культур, про що мова йшла вище.

Очевидно, це була перехідна зона або зона контактів між слов'янами-венедями та східно-германськими племенами. Цьому не суперечать дані Таціта, з тексту якого можна зробити висновки, що венеди розміщалися на схід від Вісли («Тут (на Віслі) кінець Свєбії»). Далі на схід, за його даними живуть певкіни, венеди і фєнни [Тацит, 1970, с. 372].

Більш впевнено про венедські пам'ятки можна говорити відносно території Посяння, що прилягає до басейну Верхнього Дністра, причому, з кінця I ст. н. е. Про це можуть свідчити матеріали поселень в Оталенжу (розкопки А. Барловської), Закшові (розкопки К. Москви), поселення досліджені А. Коперським. За твердженням польських дослідників (А. Коперський, А. Коковський), у пізньоримський

Рис. 17. Поселення поблизу с. Сокільники (реконструкція П. Л. Корнієнка).

час відомі в Посянні поселення мало відрізняються від пізньовенедських пам'яток Верхнього Подністров'я [Корєксі, 1978, s. 239—246]. Таким чином, регіон Посяння, очевидно, входить до ареалу венедських общин.

Селища зубрицької культури розташовані на чорноземних ґрунтах, деякі на луговому чорноземі. Вони займають сонячні схили пагорбів, балок, перші тераси підвищень над широкими луговими долинами, по яких протікають річки, невеликі потічки, над озерами. Причому, з часом, спостерігається тенденція до зміщення

місць проживання з нижніх на середні частини сонячних схилів (рис. 17).

Закономірністю у топографії поселень є наявність широкої лугової долини та чорноземних ґрунтів. Це явище пояснюється, ймовірно, господарством, основою якого було землеробство та приселищне тваринництво.

Є і винятки. Поселення в районі сс. Хрінники — Боромель (Рівненська область) розміщені на високих, плоских берегах р. Стир. В такому ж місці розміщене поселення біля с. Боратин (Волинська область).

Денис Козак

Таблиця IV

Досліджені поселення зубрицької культури

Назва пам'ятки	Дослідже- на площа, кв. м.	Кількість жител			Кількість господарських споруд	Кількість гос- подарських ям
		Напів- землянки	Із заглибле- ною долівкою	Назем- ні		
Підберізці	1350	7	3	4	2	8
Сокільники	1450	4	—	3	6	6
Сокільники II	250	—	1	1	—	—
Підбірці	350	1	—	—	—	1
Зубра	260	—	1	—	—	—
Давидів	100	—	—	—	1	—
Пасіки-Зубрицькі	1400	4	—	1	3	14
Хорів	620	—	—	—	—	1
Боратин	1740	2	—	—	4	7
Гірка Полонка	2100	—	4	1	3	84
Підріжжя	1600	3	—	—	4	7
Загаї II	2000	4	1	—	2	15
Велика Слобідка	700	1	4	—	1	5
Хрінники	5600	5	—	1	6	17
Линів	3400	7	1	—	7	17
Городок (Острів)	3900	4	—	—	8	25
Городок (Пасовище)		2	—	—	8	8
Всього	27 918 ≈28 000	46 66 %	13 19 %	11 15 %	55	238

Зовсім іншою є топографія поселення Велика Слобідка I (Хмельницька область). Воно розміщене на похилому схилі над височенним каньйоном, біля джерела, яке функціонує до сьогоднішнього дня.

Селища різні за розмірами. Основна їх кількість займає площу 1,5—2 га (Пасіки-Зубрицькі, Загаї II, Гірка Полонка, Боромель, Давидів). Є також невеликі поселення з кількома житлами, площею, що не перевищує 0,5 га (Підбірці, Зубра, Хорів, Боратин, Хрінники).

Культурний шар на поселеннях залягає неглибоко (0,2—0,3 м від сучасної поверхні). Він досить насичений знахідками у Подністров'ї і практично без знахідок на поселеннях Волині.

Внаслідок незначної глибини, велика частина археологічного матеріалу, особливо у Подністров'ї, зрушена і знаходиться на поверхні ґрунту. На поселеннях у Підбірцях, Давидові, Сокільниках I наземні споруди порушені оранкою, а глиняна обмазка та археологічний матеріал із них розкидані по поверхні. На волинських поселеннях знахідки концентруються, переважно, навколо житлових і господарських приміщень. Потужність культурного шару складає 0,2—0,4 м.

Площа поселень забудована досить густо. Підраховано, що на селищах Подністров'я одне житло припадає, приблизно, на площу 432 м². На Волині щільність забудови ще більша, проте кількість об'єктів на них менша, ніж у Подністров'ї.

Особливістю деяких поселень, характерною для Волині, є наявність великої кількості ям-погребів. Так, на поселенні у Підріжжі їх відкрито 30, у Гіркій Полонці — 84, у Городку — 25 (табл. IV).

В цілому, у Подністров'ї на одне житло припадає, в середньому, одна господарська споруда та один погріб, а на Волині, в середньому, на одне житло — одна господарська споруда та близько 15 господарських ям-погребів. Велика кількість ям-погребів на поселеннях є характерною рисою зарубинецької культури Полісся та Подніпров'я, а пізніше і київської культури Подесення [Кухаренко, 1964, с. 18; Максимов, 1983, с. 92; Терпиловський, 1984, с. 10, рис. 4].

Всього зараз досліджено 27 918 м² площі зубрицьких поселень. На цій площі виявлено 70 жител, 55 господарських споруд та 238 ям-погребів (табл. IV).

Розкопки зубрицьких поселень великими площами дозволяють зробити певні висновки щодо їх планування.

За способом розміщення будівель і господарських об'єктів поселення можна розділити на дві групи. У першій селище поділено на дві частини. Одну, як правило, вищу по схилу, займали господарські споруди (ями-погреби, інші господарські будівлі). Нижче або ближче до води розміщалися житлові будівлі. Дуже чітко таку систему планування ілюструють поселення у Линеві, Городку (ур. Острів), а також поселення у Підріжжі та Гіркій Полонці. Наприклад, поселення у Гіркій Полонці виразно розділено на дві частини. Одну з них, південно-західну, займають виключно господарські ями-погреби і господарські споруди. Причому, ями-погреби розміщені групами, по 3—6 у кожній, нерідко вони перекривають одна одну. Другу, південну частину селища, займають житлові споруди. Біля кожної з них теж розміщені 2—3 господарські ями. Такі житлово-господарські комплекси розташовано на відстані 10—20 м один від одного.

На поселеннях другого типу об'єкти розташовані групами або господарськими комплексами, до яких входили житло та кілька господарських ям, інколи одна господарська споруда (Загаї II, Боратин, Пасіки-Зубрицькі). На поселенні у Підберізцях такі комплекси розміщалися вздовж схилу на відстані 8—16 м один від одного, деколи складаючи одну лінію, що нагадує вулицю. На поселенні у Сокольниках всі відкриті житлові споруди розміщалися двома рівними рядами вздовж схилу. Чи було це закономірністю для всього поселення — визначити важко, оскільки досліджена не вся його площа.

На найбільш повно дослідженій пам'ятці зубрицької культури у Хрінниках (ур. Шанків Яр) на площі розмірами 150 × 40 м виявлено п'ять окремих житлово-господарських комплексів, розділених відстанню 23—30 м один від одного. Такі комплекси розміщені на поселенні без видимого порядку. До кожного з них входило одне житло, від однієї до трьох господарських споруд різної форми та призначення і від 3 до 10 ям-погребів. Найбільш насиченим об'єктами був комплекс з житлом 49, до якого входило 3 господарські споруди та 10 ям-погребів розміщених на площі 10 × 12 м. Наймен-

шим був комплекс з житлом 16, якому належали одна споруда та дві господарські ями розміщені поряд з житлом.

Характер планування селища відбиває рівень соціального розвитку общин, які проживали на ньому. Про це буде йти мова в одному з наступних розділів. Зазначимо, що перший тип планування характерний лише для території Волині, у Подністров'ї він не зафіксований. Другий тип характерний для всіх поселень Подністров'я і для деяких селищ Волині (Боратин, Хрінники (ур. Шанків Яр), Загаї II).

Житлові споруди

Сьогодні на поселеннях зубрицької культури відкрито 70 житлових споруд (рис. 18). Найбільшу кількість складають заглиблені споруди (85 %). Серед них виділяються два типи — житла-напівземлянки (66 %) та житла з незначно заглибленою в материк долівкою (13 %). До напівземлянок відносимо споруди, долівка яких опущена у материк не менше, ніж на 0,4 м. Висота земляних стінок інших складає від 0,2 до 0,35 м. Житла із заглибленою долівкою виділялися, можливо, на поселенні дещо вищою наземною частиною. Форма їх не завжди регулярна, що пояснюється незначною заглибленістю у материк і складністю фіксації. Вона, як правило, прямокутна. В одному випадку квадратна, кути заокруглені. Лише житло 9 з Підберізців мало кути близькі до прямих. Стінки нерівні, що пояснюється станом збереженості, орієнтація витримана — всі житла направлені довгими стінами по лінії схід—захід. Лише одне житло із поселення в Сокольниках (житло 2) орієнтоване кутами за сторонами світу. Долівка ретельно знівельована, добре утрамбована, особливо у середній частині навколо вогнища. Розміри жител коливаються від 3,7 × 4,7 до 4,8 × 5,2 м.

Практично у всіх житлах були вогнища. Вони збереглися у вигляді прошарків попелу і вугликів, деколи як шматки обпаленого дерева. Всі вони розміщені посередині житла у невеликих заглибленнях, рідше — материкових виступах, форма овальна розмірами 0,8 × 1,2 м.

У долівках виявлено ряди стовпових ям, які служили опорою стінок і верхнього перекриття. У двох житлах з Підберізців (11, 16) простежено материкові виступи шириною 0,6—1 м та висотою 10—13 м від рівня долів-

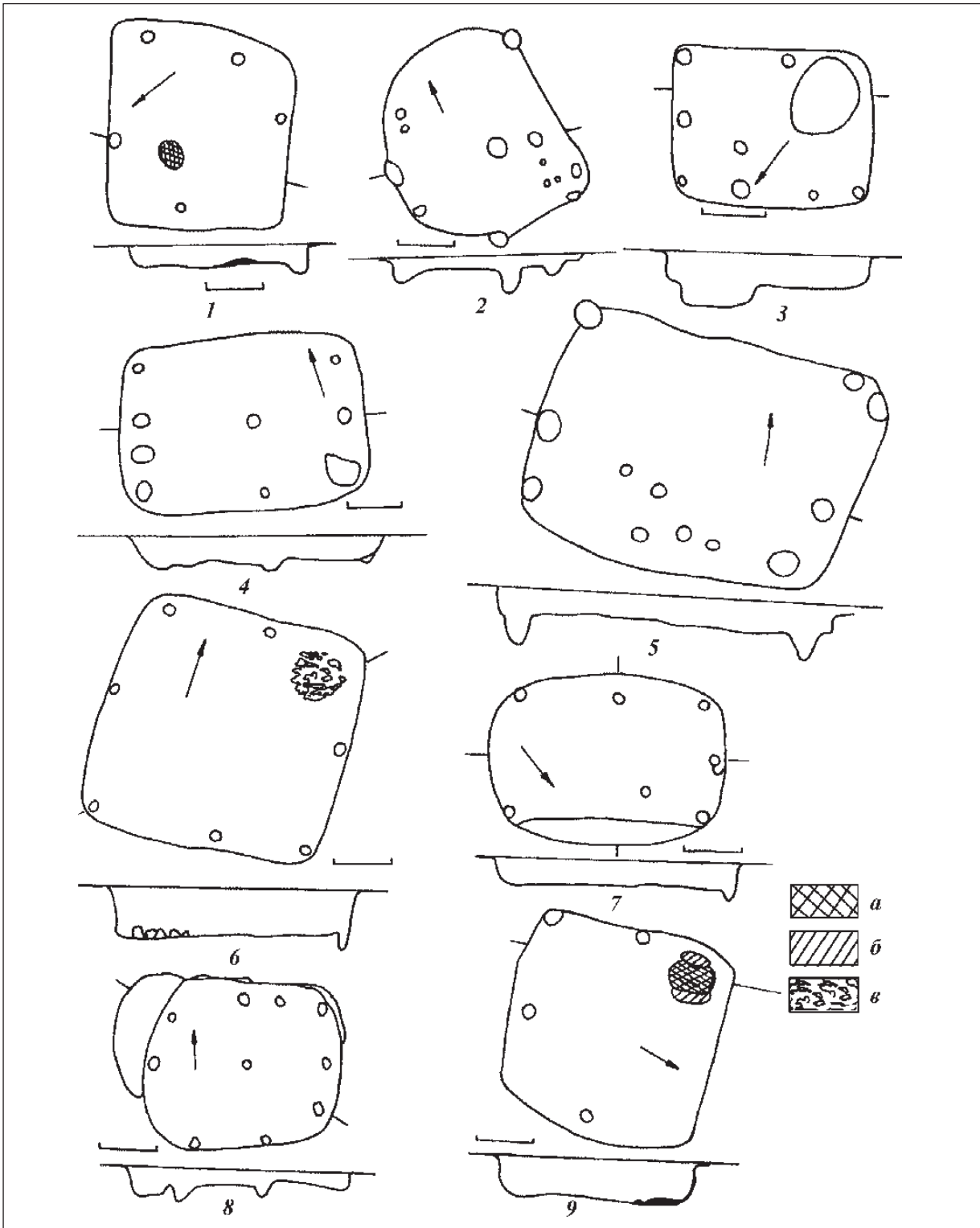

Рис. 18. Житла зубрицької культури: 1, 8 — Загаї; 2 — Гірка Полонка; 3 — Боратин; 4, 7, 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5 — Соکیلники; 6 — Підберізці.

Умовні позначення: *a* — обпалена глина, *б* — необпалена глина, *в* — кам'яне вогнище.

ки. Вони розміщалися вздовж північної стіни, були прилавками і використовувалися для побутових потреб або як лежанки.

Краще збереженими, а тому і більш інформативними, є житла-напівземлянки. Форма цих жител прямакутна, квадратна або овальна. Перші дві форми переважають у Подністров'ї, третя — на Волині. На поселенні у Линеві, Городку та Хрінниках трапилися житла незвичайної форми. Так, житло 6 з Городка мало форму горошини, ще три житла з Городка (3) та Линева (7, 19) мали вузьку видовжену форму (рис. 19, 2, 7). Кілька жител з Хрінників мали форму близьку до трикутної — у гострому куті знаходилася опалювальна споруда (рис. 20, 1, 3).

Стінки жител вертикальні або дещо звужені до долівки, не завжди рівні, що пояснюється різним станом їх збереженості. Більшість жител орієнтовано стінками за сторонами світу. Долівка земляна, рівна, добре утрамбована, особливо у центральній частині. Одне житло з селища Гірка Полонка II (5) мало долівку підмазану шаром глини товщиною 2—3 см. Долівка житла 7 з Сокільників була підсипана піском. На селищі Гірка Полонка II трапилися житла, які мали, вочевидь, дощату підлогу. Про це свідчать материкові виступи, що розміщалися уздовж стін на глибині 0,4 м від рівня виявлення житла. Ширина виступів 10—12 см. На ці виступи могли спиратися краї дощок. Нижче, вздовж однієї зі стінок розміщувалася яма шириною 1 м і глибиною 0,6 м від рівня виступів (підлоги). Яма використовувалася як підвальне приміщення житла.

Розміри напівземлянок не однакові. Звичайними є житла площею 12—16 м². Найменшими є два житла з Боратина, площею близько 10 м²; житло 9 з Гіркої Полонки II, площею 11 м²; житло 16 з Линева, площею 9 м². Великими розмірами виділяються житло 3 із Загаїв II, житла 7 та 22 з Підберіздів, житло 7 з Линева. Їх площа складає 22—26 м².

Висота земляних стін коливається від 0,4 до 0,9 м від рівня долівки. Переважна більшість жител заглиблена на 0,5—0,6 м.

У 38 % жител виявлені опалювальні споруди. У більшості випадків такі споруди представлено відкритими вогнищами овальної форми розмірами 0,8—0,13 м. Вони збереглися у вигляді прошарку вугликів і попелу, деколи —

шматків обпаленого дерева. Як правило, такі вогнища розміщені у центрі житла, в невеликій ямі, рідше — на невеликому материковому підвищенні.

Іншим, більш практичним, типом опалювальної споруди є вогнища підкладені камінням. Такі вогнища мають округлу форму діаметром 0,7—1,4 м і розташовані в одному з кутів з північного боку, але деколи їх робили у південно-східному куті. У житлі 9 з Підберіздів вогнище відгороджене невисокою стінкою-перегородкою (рис. 21). Від неї збереглися стовпові ями розміщені дугою. Привогнищеву частину житла відділено від решти площі перегородками також у житлі 7 з Підберіздів, у житлі 6 з Сокільників. В одному випадку (Сокільники I) вогнище було підкладене глиняними вальками і розміщалося під стіною у невеликому заглибленні.

У двох житлах (Пасіки-Зубрицькі, житло 1; Боратин, житло 2) виявлено глиняні печі. У Боратині піч розміщувалася посередині короткої західної стіни, у Пасіках-Зубрицьких — у північно-західному куті. Основою Боратинської печі був дерев'яний каркас, обмазаний глиною. Свідомством цього є відбитки від гілок на глиняній обмазці. Стінки і склепіння не збереглися. Черинь глиняний, підпрямокутної форми, розмірами 0,6—0,64 м і товщиною 1,5—2 см. Піч з Пасік-Зубрицьких була побудована на материковому останці, вирізаному у південній короткій стінці. Вона мала прямокутну форму шириною 1 м і довжиною 0,76 м. Кути не збереглися. Черинь добре випалений, глиняний, товщиною 3 см. Челюсті печі виходили в житло.

У кількох житлах з Линева (1, 7, 16), Хрінників (66, 68) відкриті глинобитні вогнища. У Хрінницьких домівках вони розміщалися на високих материкових останцях у кутах, у Линеві (житло 16) у куті, на борту земляних стін. Перед вогнищами у Хрінниках були великі ями з добре утоптаним дном. У житлі 1 з Линева було два глинобитні вогнища — посередині житла та під західною стіною (рис. 20, 5). Діаметр вогнищ складав від 0,5 до 1,3 м, товщина череня 1,5—2,5 см.

Цікавою за конструкцією є опалювальна споруда у житлі 12 з поселення в Городку (ур. Пасовище). Глинобитне вогнище діаметром 0,9 м розміщалося тут у кінці великої ніші,

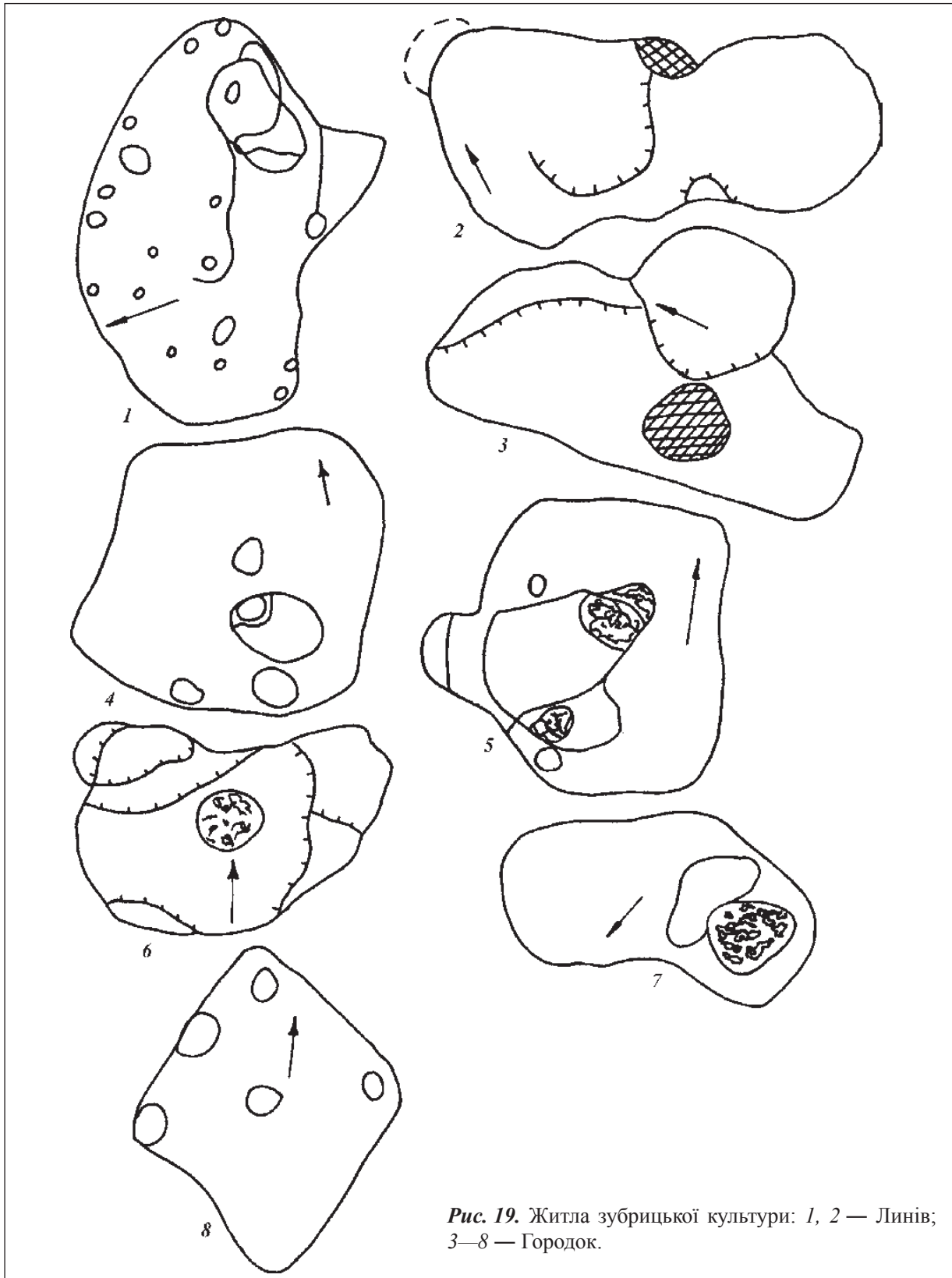

Рис. 19. Житла зубрицької культури: 1, 2 — Линів; 3—8 — Городок.

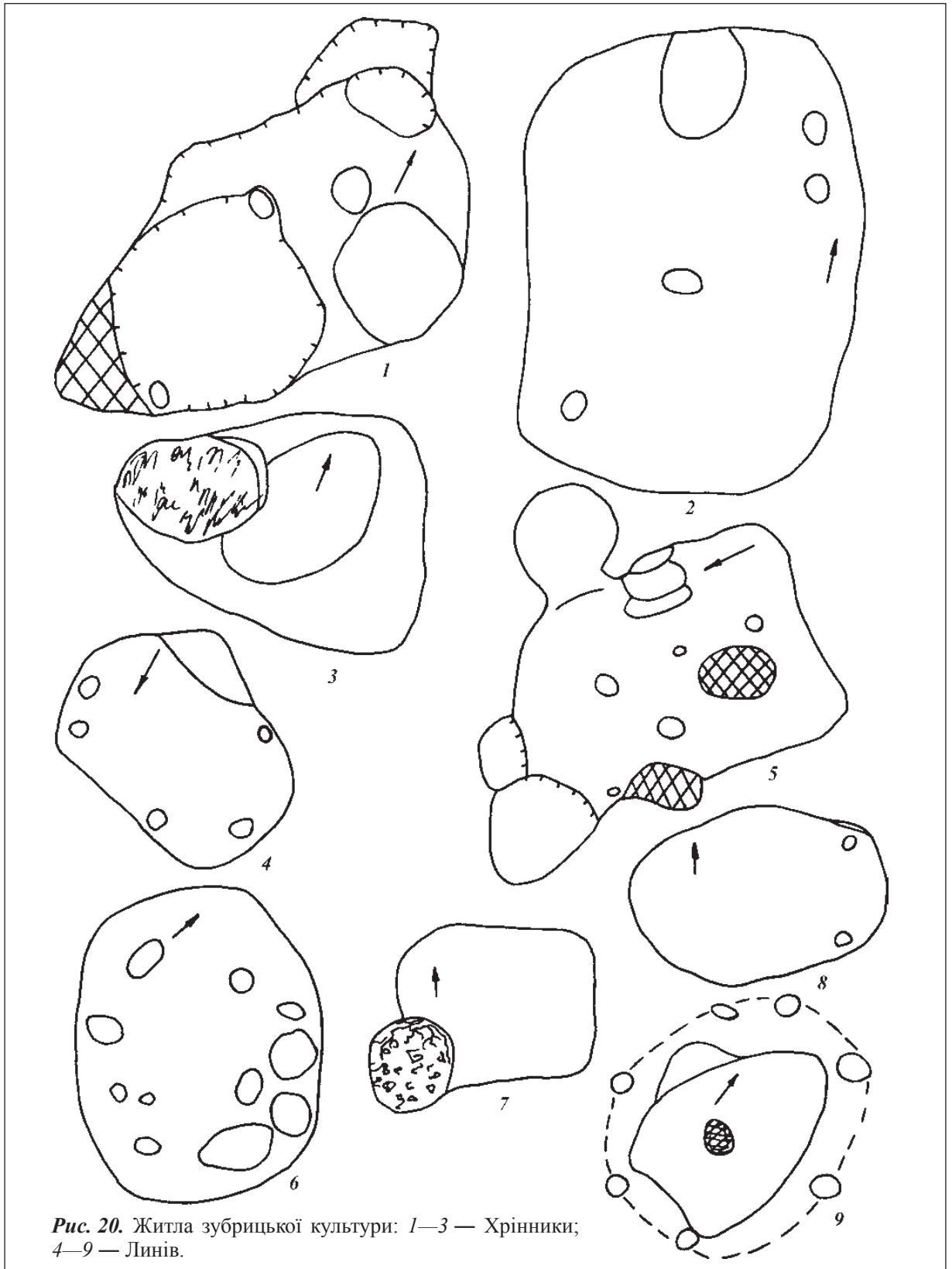

Рис. 20. Житла зубрицької культури: 1—3 — Хрінники;
4—9 — Линів.

Рис. 21. Реконструкція житла-напівземлянки 9 з поселення Підберізці.

виритий у долівці. До вогнища вели три сходинки. Ще одне глинобитне вогнище діаметром 0,35 м знаходилося у стінці ніші, праворуч від входу (рис. 19, 5).

У більшості зубрицьких жител опалувальні пристрої відсутні. Таке явище є характерним для культур Європи першої половини I тис. н. е. Але це не означає, що такі житла не опалувалися. При дослідженні жител нами нерідко фіксувалися на долівці в різних місцях,

Венеди

найчастіше в середній частині, невеликі аморфні плями випаленої глини, скупчення попелу та вугликів. Можна припустити, що в таких житлах були відсутні стаціонарні вогнища. Їх, при необхідності, в холодний період року, розпалювали безпосередньо на долівці. Після обігріву чи приготування їжі залишки вогнища прибирали і викидали з житла. Ймовірно, дослідники фіксують у житлах залишки вогнища у вигляді скупчень попелу та вугликів лише у тих випад-

ках, коли з якихось причин їх не викинули. З цього випливає, що фіксацію відкритого вогнища у житлі слід розглядати як випадковість, а його відсутність як закономірність. Крім того, треба мати на увазі, що мешканці залишали житла в літній період року.

У значній кількості напівземлянкових споруд знаходилися материкові виступи-прилавки шириною 0,4—0,6 м і висотою 0,3—0,4 м від рівня долівки. Вони розміщені вздовж північних, південних і східних стін житла. У деяких житлах (Городок, житло 4; Линів, житло 19 та інших) було декілька материкових останців. Так, у житлі 6 з Підберізців, крім пристінного прилавка, був ще один материковий виступ, розмірами 1,7 × 1,3 м, який займав південно-східний кут. У житлі 7 з поселення у Сокольниках такий виступ-прилавок містився у північно-східній частині споруди. Два пристінних прилавка виявлено і в житлі 7 з Підберізців. Очевидно, кількість прилавків, чи їх відсутність визначалася побутовими та господарськими потребами і не була регламентована якимись традиціями.

У більшості випадків пристінні прилавки підтримувалися трьома—п'ятьма стовпами, від яких залишилися ямки, діаметром 0,13—0,5 м і глибиною 0,15—0,18 м. Очевидно, такі стовпи підтримували дерев'яну обшивку прилавка.

У кількох житлах зафіксовані привогнищеві ями (житло 22 з Підберізців, житло 3 з Городку (ур. Острів), житла 66 та 68 з Хрінників). Виходячи з того, що в таких ямах не було попелу, а дно було витоптаним, можна стверджувати, що влаштовувалися вони для зручності у використанні вогнищ.

Привертає увагу інтер'єр житла 7 з Підберізців. Крім двох пристінних прилавків, укріплених стовпами, у житлі виявлено значну кількість інших ямок від стовпів, що дають уяву про його внутрішнє планування. Чітко виділена чотирма стовповими ямками південно-східна частина житла розмірами 1,6 × 3,6 м з вогнищем на материковому виступі в куті. Це могла бути своєрідна кухня, відгороджена від решти площі житла. Простір між першою і другою стовповими ямками був, очевидно, відкритий і служив входом до неї. Праворуч від нього розміщені три стовпові ямки, що утворювали трикутник. Стовпи, вкопані тут, могли бути опорою кухонного столу. Ще три ямки розта-

шовані в центрі житла, відстань між ямками становила 0,4 м. Стовпи були основою якоїсь дерев'яної конструкції, можливо, столу.

Цікавим за внутрішнім обладнанням є житло 6 з поселення в Сокольниках та житло 9 з поселення в Підберізцях, де привогнищєва частина також відділена від решти площі стовповими ямами. Житло 19 з Линева розділене стовпами на дві частини по діагоналі.

У деяких житлах (Городок (ур. Пасовище, ур. Острів); Линів, житла 1, 19; Хрінники, житла 66, 68 та інші) були ями-погребі. Вони розміщалися у кутах або під стіною, деколи підбоєм у стіні. Діаметр ям-погребів складав 0,8—0,14 м, глибина до 0,6 м від рівня долівки.

Таким чином, внутрішнє планування зубрицьких жител, судячи з матеріалів розкопок, було довільним і залежало від вподобань мешканців і господарських потреб.

Практично у кожній дослідженій споруді на зубрицьких поселеннях у долівці виявлено від 4 до 15 ям від стовпів. Вони розміщені по кутах, вздовж довгих стін, посередині протилежних коротких стін. Діаметр ямок 0,25—0,45 м, глибина 0,2—0,4 м від рівня долівки. Усі ці стовпові ямки є основою для реконструкції стін та даху житла. Найповніші дані дають житла 5 з Гіркої Полонки II, 7 із Загаїв II, 9 з Підберізців, 1 з поселення в Зубрі.

Один з прийомів будівництва стін ілюструють матеріали житла 1 з поселення в Зубрі. Виявлені тут 9 стовпових ям діаметром 0,3—0,4 м, що розміщувалися вздовж довгих стінок на відстані 0,8 м одна від одної, вказують на стовпово-каркасну конструкцію. При зведенні стін у поздовжні пази вертикальних стовпів вкладалися одна на одну дерев'яні колоди, можливо обтесані з двох боків. Товщина опорних стовпів для такої конструкції достатня. Цікаві дані, що підтверджують наше припущення отримані при дослідженні житла 9 у Підберізцях (рис. 21). Вздовж північної стінки цього житла простежено невелике нішоподібне заглиблення шириною 10 см і глибиною 4—6 см. Своїми краями воно впиралося у центри стовпових ям. В окремих місцях заглиблення траплялися залишки обвугленого дерева-плахи. З великою долею вірогідності можна думати, що цей жолобок визначав положення нижньої колоди, край якої вкладали у поздовжні пази вертикальних стовпів у кутах житла.

Проте така система спорудження стінок можлива лише тоді, коли ями від стовпів у долівці розташовані на одній лінії безпосередньо біля стінок (житло 1 в Зубрі; житла 9, 10 в Підберізцях). У більшості заглиблених в землю житлових споруд стовпові ямки знаходилися на невеликій відстані від стінок і лише по кутах та посередині протилежних стін. Тому при каркасній системі будівництва можлива інша конструкція. Плахи могли монтуватися не між кожною з вертикальних опор, оскільки протилежних стовпів не виявлено, а укладалися по всій довжині стінок. Із внутрішньої сторони вони підтримувалися вертикальними кутовими стовпами, а із зовнішньої — земляною стінкою і вище — земляною підсипкою. Така конструкція стін була практичною при будівництві невеликих за розмірами жител.

Незначні розміри земляної камери (0,4—0,7 м) передбачають досить високу наземну частину. Сумнівно, щоб наземна підсипка із зовнішньої сторони піднімалася на значну висоту. Очевидно, наземні дерев'яні стіни були невисокими, а необхідна висота житла досягалася за рахунок високого даху [Ляпушкин, 1958, с. 193—194].

Стіни житла обмазувалися глиною. Підтвердженням цього є наявність великої кількості глиняної обмазки у заповненні жител. Принаймні глиною обмазували частину стіни поблизу вогнища, щоб захистити її від вогню. Із зовнішнього боку стіни могли утеплюватися хмизом, соломою, опалим листям. Подібні прийоми боротьби з холодом застосовують ще й сьогодні у поліських селах України.

Для реконструкції даху можна використати стовпові ями, розташовані як по кутах, так і по середині коротких стінок. Кутові стовпи не тільки закріпляли дерев'яну обшивку житла, але й були опорою даху. Осною даху були, ймовірно, стовпи розміщені один проти одного посередині коротких стін. Ями від цих стовпів у всіх житлах виділяються серед решти великими розмірами і глибиною. Отже вкопані тут стовпи були товсті і вищі, ніж кутові. На ці стовпи вкладався сволок, до якого прикріплювалася верхня частина крокв. Нижні кінці крокв спиралися на плахи бокових стінок [Приходнюк, 1971, с. 32, рис. 4]. Отже, дах був двосхилим і досить високим. Зверху дерев'яний каркас накривався наявним у селян-землеробів матеріа-

лом: землею, хмизом, очеретом, соломою, сіном. За визначенням О. М. Приходнюка, вибір матеріалу був обумовлений кутом нахилу стінок. Дерев'яно-земляне накриття передбачає невеликий схил даху, солом'яне — більший. У першому випадку це зменшує змивання землі, у другому — сприяє швидкому стоку води. Таким чином, головними матеріалами для покриття були солома, хмиз, сіно, очерет.

Вхід у житла за археологічними даними не простежений. Загальноприйнятно вважати, що він знаходився у куті однієї із стін, оберненої до схилу, навпроти вогнища. Можливо, слідами розташування дверей є специфічне розташування стовпових ям біля коротких стін (житло 18 в Підберізцях, житло 1 в Зубрі, житло 11 в Городку, житло 19 в Линеві та ін.)

Досить складним для реконструкції стін і даху є ряд жител з території Волині, які мають аморфну форму і, в більшості, не мають слідів стовпових ям у долівці (Линів, Городок, Хрінники). Можливо, стовпи, на які спиралися стіни та дах, розміщалися за межами котловану і мали, найімовірніше стовпово-плетневу конструкцію. Будівництво стін за такою системою венедами Волині підтверджується матеріалами жител 3 та 19 з Линева. Тут стовпові ямки були розміщені вздовж овальних стін на невеликій відстані одна від одної. Між стовпами сплїтали прутья, які тримали стіну. Із зовнішньої сторони ця конструкція утримувалася, очевидно, земляною підсипкою або опорними стовпами (рис. 20, 9).

Без сумніву волинський тип слов'янського житла є більш архаїчним і примітивним порівняно з житлами, які будувалися у Подністров'ї. Особливе місце серед волинських жител, за формою, займає споруда 2 у селищі Загаї II, яка була святилищем. За конструктивними особливостями вона не вирізняється від решти жител.

Наземні житла складають близько 15 % від загальної кількості жител і представлені двома типами. Перший виявлено лише в межах Подністров'я, другий — лише на Волині.

У Подністров'ї залишки наземних жител представлено більшим чи меншим скупченням глиняної обмазки на тогочасній поверхні. Не завжди можна визначити форму і розміри споруд.

Найбільш повно збережене житло 3 з Підберізців мало прямокутну форму, розмірами

3 × 5,2 м. Очевидно, близьким до нього були й інші наземні споруди з цього поселення. Так, житло 8 мало ширину 8 м. Житло 14, контури якого простежені за вкрапленням глиняної обмазки в чорноземі та її окремими скупченнями, також мало близьку до прямокутної форму розмірами 4,8 × 6 м. Житло 3 з поселення в Сокильниках мало розміри 3 × 4 м. На даному типі жител не вдалося виявити, в жодному випадку, залишків долівки. Усі наземні житла Подністров'я мали сліди вогнищ. У восьми спорудах вони викладені з каменю, в одній простежено глинобитне вогнище. У житлі 8 з Підберізців основу вогнища становила кам'яна вимостка, яка зверху була обмазана глиною. Вогнища мали овальну або округлу форму розмірами 0,7—0,14 м. Товщина глиняного череня 10—12 см. Розміщалися вони у північно-західному, північно-східному або південно-західному кутах житла. Лише дві споруди мали ямки від стовпів розташовані по кутах або посередині однієї з стінок житла.

На основі виявлення залишків важко зробити реконструкцію жител наземного типу. Характер відбитків дерев'яних конструкцій на глиняній обмазці дає можливість зробити висновок, що вони побудовані на дерев'яному каркасі. Опорою для стінок служили, очевидно, вбиті у землю стовпи, що стояли по кутах і, можливо, посередині довших стінок. Підтвердженням цього є стовпова ямка зафіксована в одному з кутів житла 3 на поселенні в Сокильниках.

Очевидно, стовпи перепліталися дерев'яними прутами, що мали діаметр 1—3 см. Поверхня стінок обмазувалася глиною. Слідів верхнього перекриття наземних жител не простежено. Воно, очевидно, не відрізнялося від перекриття жител заглиблених у землю.

На Волині виявлено, поки що два наземні об'єкти, які були житловими (Гірка Полонка II, житло 10; Линів, житло 11). Житло на селищі Гірка Полонка II зафіксоване за вкрапленнями вугликів та попелу і спалених дерев'яних колод. Житло прямокутної форми і орієнтоване кутами за сторонами світу з деякими відхиленнями на захід. Розміри споруди 3 × 4,5 м. Долівка житла глиняна, сильно утрамбована. На долівці лежав шар чорного гумусу, перемішаного з попелом та вугіллям, товщи-

ною 0,2 м. Це, ймовірно, залишки спалених стін. Глиняна обмазка відсутня. У північно-західному куті була ямка від стовпа. На долівці лежало п'ять спалених стовпів, товщиною 0,15—0,2 м та довжиною близько 1 м. Посередині долівки — глинобитне вогнище округлої форми діаметром 0,8 м. Очевидно, стіни цього житла мали каркасно-стовпову конструкцію й не були обмазані глиною. Зважаючи на чіткість форми, можна припустити і зрубну конструкцію стін.

Наскільки житла такого типу характерні для пам'яток зубрицької культури важко визначити. Для їх виявлення і фіксації необхідний добре збережений культурний шар. Таких пам'яток дуже мало. Можливо, подібні житла знаходилися там, де на материк фіксується глинобитне вогнище або вогнище викладене камінням. Такі об'єкти відомі нам за дослідженнями у Хрінниках, Городку, Линеві, Підберізцях та інших поселеннях.

Ще одне житло наземного типу, але дещо іншої форми та конструкції трапилося на поселенні Линів (житло 11). Основу цього житла складало невелике заглиблення у материк (0,4 м) яйцеподібної форми. Посередині заглиблення зафіксовано залишки відкритого глинобитного вогнища. У західній стіні заглиблення була материкова приступка-сходінка, яка, можливо, визначала вхід у житло. Довкола заглиблення на відстані 0,2—0,4 м розташовано 8 ямок від стовпів на відстані 0,8—1 м одна від одної. Виходячи з розміщення ям, житло мало близьку до округлої форму з стовпово-плетневою конструкцією стін. Між вертикально поставленими стовпами впліталися дерев'яні жердини, пліт обмазувався глиною. Судячи з відбитків на глиняній обмазці, діаметр жердин складав 4—5 см. Отже, за конструктивними особливостями стін, житло 11 з Линева близьке до наземних об'єктів Подністров'я, проте форма і інтер'єр відрізняються.

Цікаво зазначити, що традиція будівництва таких жител залишилася на Волині і у пізньоримський час, перейшовши у вельбарську культуру.

Аналогічний об'єкт, але без вогнища середині, виявлено на поселенні вельбарської культури у Хрінниках (житло 40) [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, рис. 23].

Господарські споруди

Крім жител, на поселеннях знаходилися господарські будівлі — споруди та ями-погреби. Перших виявлено 55, других — 238 одиниць (табл. IV).

Більшість господарських споруд мали заглиблену долівку (0,2—0,3 м). Кілька споруд з Боратина та Хрінників глибші — висота земляних стін складає 0,4—0,8 м. Вони мають неправильну, близьку до квадратної, овальну, округлу форми і, подібно до жител, орієнтовані, здебільшого, за сторонами світу. Площа будівель невелика — від 5 до 12 м². Кілька споруд з Боратина і Хрінників мали більшу площу — 17—20 м². Стіни, як і у жител, рівні, долівка слабо утоптана або без слідів утрамбованості. У ряді споруд (Сокільники I, Боратин, Гірка Полонка II, Хрінники, Линів) відкрито підвальні ями округлої форми, які розміщалися в одному з кутів, посередині житла або під однією з стінок. У долівці окремих споруд зафіксовано ямки від стовпів розташованих вздовж стінок, деколи впритул, деколи на незначній відстані від них. Це сліди стовпів, що підтримували каркас стін і покриття споруд.

У заповненні окремих об'єктів, на долівці і над нею, знайдено завали глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одному з боків. Ймовірно, стіни, а можливо і перекриття, були обмазані глиною. Підтвердженням останнього є форма глиняного завалу над спорудами 2 у Гіркій Полонці II, 1 у Загаях II, 2 у Підберізцях та інших, яка співпадає з формою заглибленої частини.

У заповненні цих споруд знахідки, які б визначали їх призначення, відсутні. Мабуть, ці будівлі використовувалися для збереження продуктів харчування (молока, зерна, плодів, овочів).

У Хрінниках досліджено споруду, що була стаціонарною коптільнею і сушаркою. Її основу складала велика і глибока яма, на дні якої розміщалося потужне глинобитне вогнище. До ями вели три сходинки, вирізані у материку. Зверху, по периметру стін залишені бортики для опори дерев'яних прутів. На них, очевидно, підв'язували м'ясо чи рибу для копчення. При необхідності продукти для сушки чи копчення могли бути покладені на пруті.

Будівлю іншого призначення виявлено у Гіркій Полонці II. Вона мала неправильну форму, близьку до прямокутної та складалася з двох

частин. Східна частина, розмірами 1,2 × 1,6 і глибиною 0,3 м від рівня материка, мала дуже утрамбоване дно й вертикальні стіни. У другій, західній частині розмірами 1,3 × 1,7 м — глинобитне вогнище. Черинь вогнища підпрямокутної форми, розмірами 1,2 × 0,8, товщиною 2 см. Зверху черинь перекрито шаром попелу та вугликів перемішаних з перепаленою глиною товщиною 30—40 см. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії південь—північ.

Судячи з конструкції, споруда використовувалася для виробничих цілей. Найвірогідніше, що тут випалювався посуд.

Особливе призначення мали, мабуть, дві наземні споруди з Сокільників I та одна з Гіркої Полонки II. Вони простежені за стовповими ямками діаметром 0,4—0,6 м на тогочасній поверхні. У плані становлять прямокутник площею 17—20 м². Між ямами ніяких знахідок не виявлено. Ймовірно, це були наземні будівлі стовпово-плотової конструкції — стайні, де утримувалися тварини та зберігався корм.

Цікаву споруду господарсько-виробничого призначення виявлено у Пасіках-Зубрицьких. Це велика будівля прямокутної форми площею 37 м², заглиблена у материк на 1,47 м. В середину вели східці, вирізані у материку. Споруда складалася з трьох з'єднаних між собою площадок і однієї ями, відділеної від них материковим останцем. Біля площадок, дно яких сильно утрамбоване, у материкових стінках вирізано приступки, прилавки, дрібні ями-погреби. На одному з прилавків на висоті 0,7 м від рівня дна площадки, лежали два добре збережених жорнових каменя від ротаційних жорен. Вони виготовлені з черепашника. У заповненні споруди на дні площадок знайдено ще чимало уламків жорен.

Великі розміри споруди, її оригінальна внутрішня конструкція, що включала систему ям-погребів і прилавків, жорнові камені свідчать про її громадське призначення. Цілком імовірно, що будівля служила сховищем для продуктів землеробства і була місцем помелу зерна мешканцями селища.

Найбільш примітивними за конструкцією та зручними у використанні господарськими будівлями були ями. Вони мають округлу, овальну або неправильну форму. Стінки конусоподібної, діжкоподібної, інколи грушоподібної в розрізі форми. Дно плоске або лінзопо-

дібне. Розміри ям від 0,6 до 2,4 м у діаметрі і глибиною від 0,3 до 1,6 м. Звичайними є ями діаметром 0,8—1,2 м і глибиною 0,4—0,8 м. Кілька ям з Підберізців, Сокільників I, Боратина, Гіркої Полонки II мали обліплені додатковим шаром глини і випалені дно та нижню частину стін. Товщина обпаленої обмазки 3—6 см.

На дні ями № 6 з Підберізців містилося глинобитне вогнище. Яма була заповнена попелом і деревним вугіллям. На дні ями № 12 з того самого поселення виявлено великі уламки глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній з сторін. Очевидно, покриття цієї ями було обмазане глиною.

Заповнення ям не відрізняється від заповнення жител. Основними знахідками тут є фрагменти посуду, інколи цілі горщики (яма № 2 з Сокільників I), кістки тварин, знаряддя праці або прикраси.

Господарські ями, як і споруди, призначалися головним чином для зберігання продуктів. У окремих з них ховали відходи. Деякі

використовувалися для виробничих цілей. Одна яма була заповнена деревним вугіллям, яке використовується при залізодобувному процесі.

На поселеннях у Підберізцях, Боратині, Гіркій Полонці II, Загаях II та інших виявлено глинобитні вогнища або вогнища обкладені камінням. Найбільше їх виявлено на поселенні у Підберізцях. Вони мають округлу форму діаметром 0,6—0,8 м. Камінь дуже перепалений. Вони розташовані на рівні тогочасної поверхні, поза об'єктами. Можливо, такі вогнища використовувалися мешканцями селищ для господарських і виробничих потреб. Таку можливість припускають, описуючи аналогічні об'єкти на липицьких і черняхівських поселеннях, також В. Д. Баран і В. М. Цигилик [Баран, 1981, с. 106; Цигилик, 1975, с. 67]. На поселенні Сокільники I, наприклад, біля глинобитного вогнища знайдено скупчення глиняних лячок для розливу металу.

Можливо, також, що це сліди від наземних жител зрубної чи каркасної конструкції, про що йшлося вище.

РОЗДІЛ IV

Посуд

Одним з найпоширеніших предметів домашнього ужитку у племен зубрицької, як і інших давніх культур, був посуд. Беручи до уваги величезну сферу застосування посуду, як певного об'єму для утримання рідини та твердих речовин, можна припустити, що він виготовлявся з різноманітного доступного матеріалу: рослин, дерева, глини, каменя. Найпоширенішим був, очевидно, посуд з глини, що ліпився, а потім, для міцності випалювався. Цей вид посуду був унікальним винаходом людства, оскільки мав найбільшу природну базу та відрізнявся простотою виготовлення і міцністю.

У зубрицьких общинах глиняний посуд виготовлявся ще ручним способом, кожною сім'єю окремо (рис. 22, 23). Спосіб його виготовлення, асортимент, форма, орнаментация мали у венедів зубрицької культури глибокі традиції, були сталими. Коріння цих традицій знаходяться у попередніх культурно-етнічних спільностях, зокрема, зарубинецьких і пшеворських, а ті, в свою чергу, сягають до поморсько-кльошової культури останніх століть до нашої ери (рис. 24). Лише в другій половині II ст. н. е. венеди Подністров'я ознайомилися з більш досконалим глиняним посудом, що виготовлявся на гончарному колі ремісниками-гончарями. Цим знайомством давні слов'яни завдячували своїм південним сусідам — дакійським общинам, які були близькі до народів, що населяли північні римські провінції, і тісно з ними контактували. Але в широкий вжиток цей посуд не увійшов. У кінці II ст., завдяки сусідству з дакійцями і, очевидно, через їх посередниц-

тво, до венедів Подністров'я почали проникати предмети провінційно-римської культури, а серед них, гончарний посуд. Спочатку це були парадні столові миски, потім горщики, дзбани, вази, кухлики, келихи тощо. У середині III ст. гончарний посуд у венедів західного регіону складав 50—60 %. Венедські общини Волині не знали гончарного посуду липицької культури, а провінційно-римський почали використовувати після переселення на Поділля з кінця II — початку III ст. н. е.

Археологічний матеріал, отриманий в процесі дослідження зубрицьких поселень дав можливість встановити приблизно кількість глиняних посудин, які знаходилися у вжитку венедської сім'ї. Для цього нами використані результати повністю дослідженого поселення зубрицької культури у с. Линів на Західній Волині.

Тут, для визначення форм посуду, їх типології, використано не лише цілі посудини, але й ті, які вдалося реконструювати і верхня частина яких збереглася до перелому плечиків. Однотипність з цілими формами визначалася візуально. Така система класифікації дає можливість охопити переважну кількість існуючого в господарстві посуду. В результаті отримано 80 форм. З них 54 (67 %) — горщики, 15 (19 %) — миски, 11 (14 %) — кухлики і одна курільниця. Таким чином, основну кількість посуду у господарстві склали горщики. Це співвідношення асортименту посуду не випадкове. Воно повторюється практично на всіх зубрицьких пам'ятках і близьке до спів-

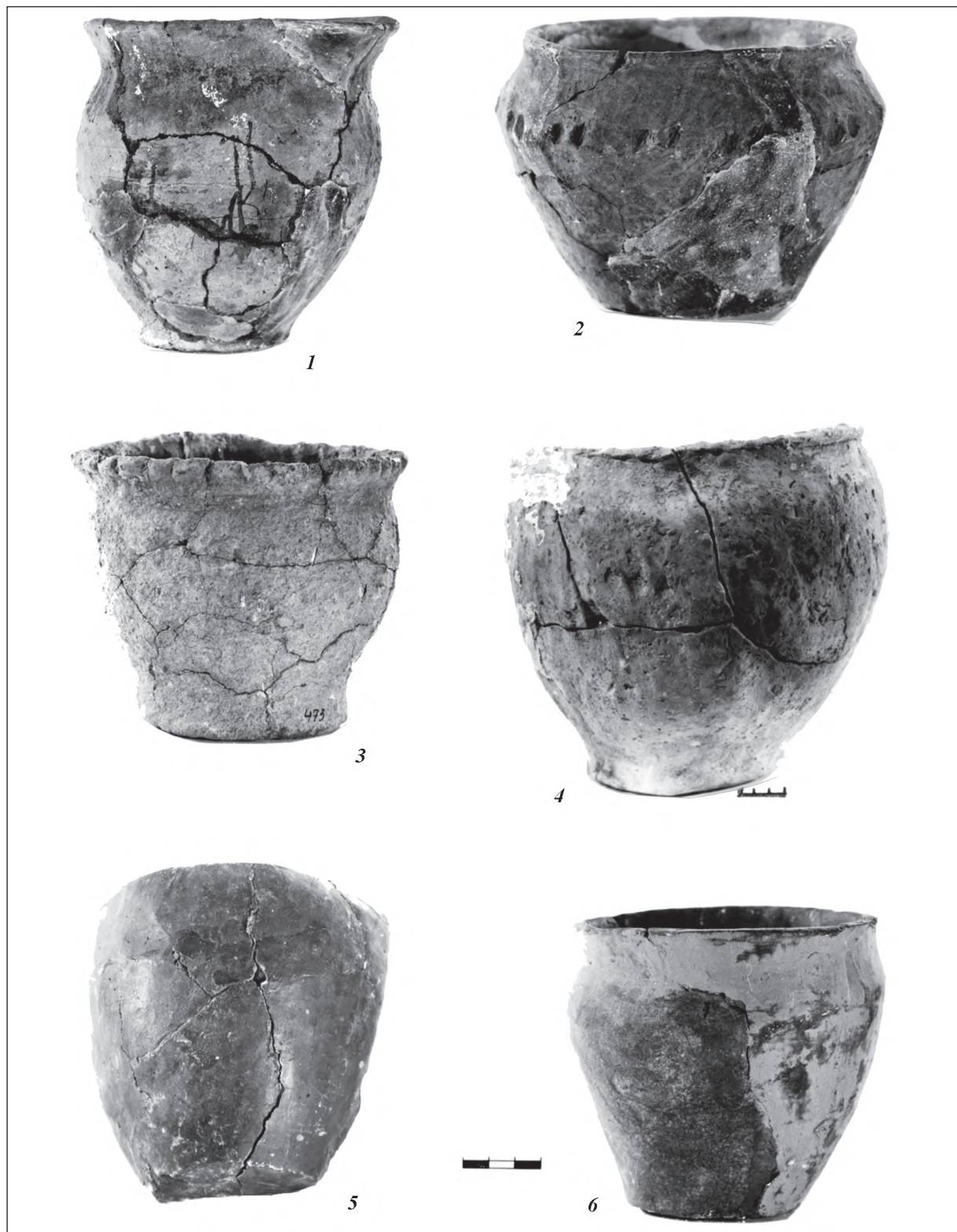

Рис. 22. Ліпна кераміка з поселень зубрицької культури: 1, 2 — Підберізці; 3, 5, 6 — Гірка Полонка II; 4 — Пасіки-Зубрицькі.

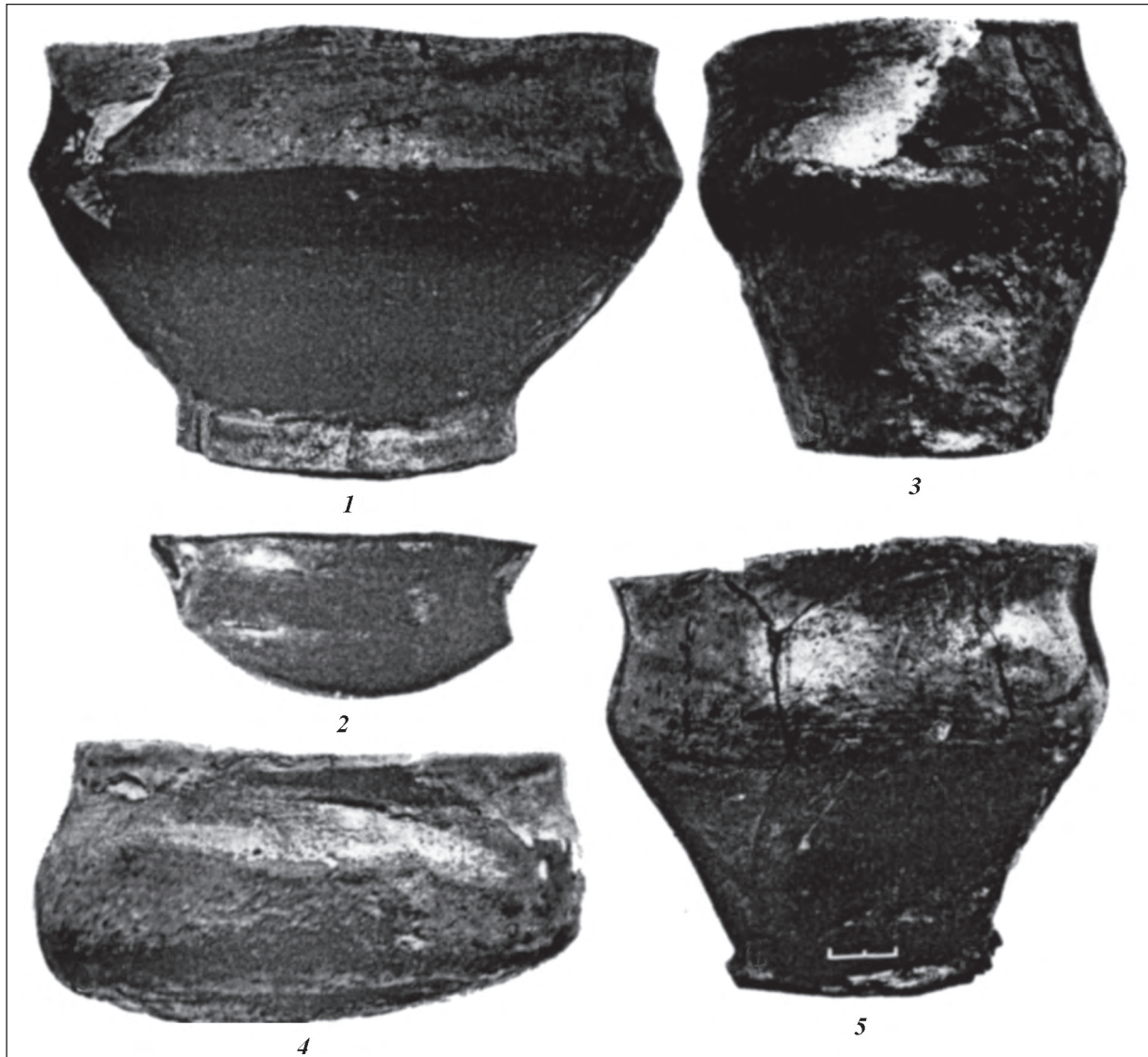

Рис. 23. Посуд з поселень зубрицької культури: 1—4 — Підберізці; 5 — Зубра.

відношення цих видів посуду у культурі в цілому: горщики 60,2 %, миски — 22,6 %, кухлики 7,8 %. Беручи до уваги те, що площа поселення у Линеві досліджена практично повністю, можна припустити, що виявлені на ньому посудини складають саме ту кількість посуду, яка була у використанні його мешканців. У такому випадку можна, розділивши цю величину на наявні житла, отримати кількість посудин, яка була в одному господарстві.

В результаті підрахунків виходить, що кількість горщиків складала 6—7 одиниць, мисок 2—3 одиниці, кухликів 1—2 одиниці. Але

Венеди

беручи до уваги ту обставину, що при дослідженні знайдено не весь посуд, а також те, що якась його частина виносилася чи викидалася за межі поселення, можна припустити, що у господарстві було до 10 горщиків, 4—5 мисок, 2—3 кухлики.

Враховуючи те, що в кожній домівці проживало, в середньому (за підрахунками ряду дослідників), 4—5 осіб, приходимо до висновку, що кількість горщиків, приблизно у два рази перевищувала кількість мешканців дому. Це значить, що горщик був багатофункціональним посудом. Він використовувався для приго-

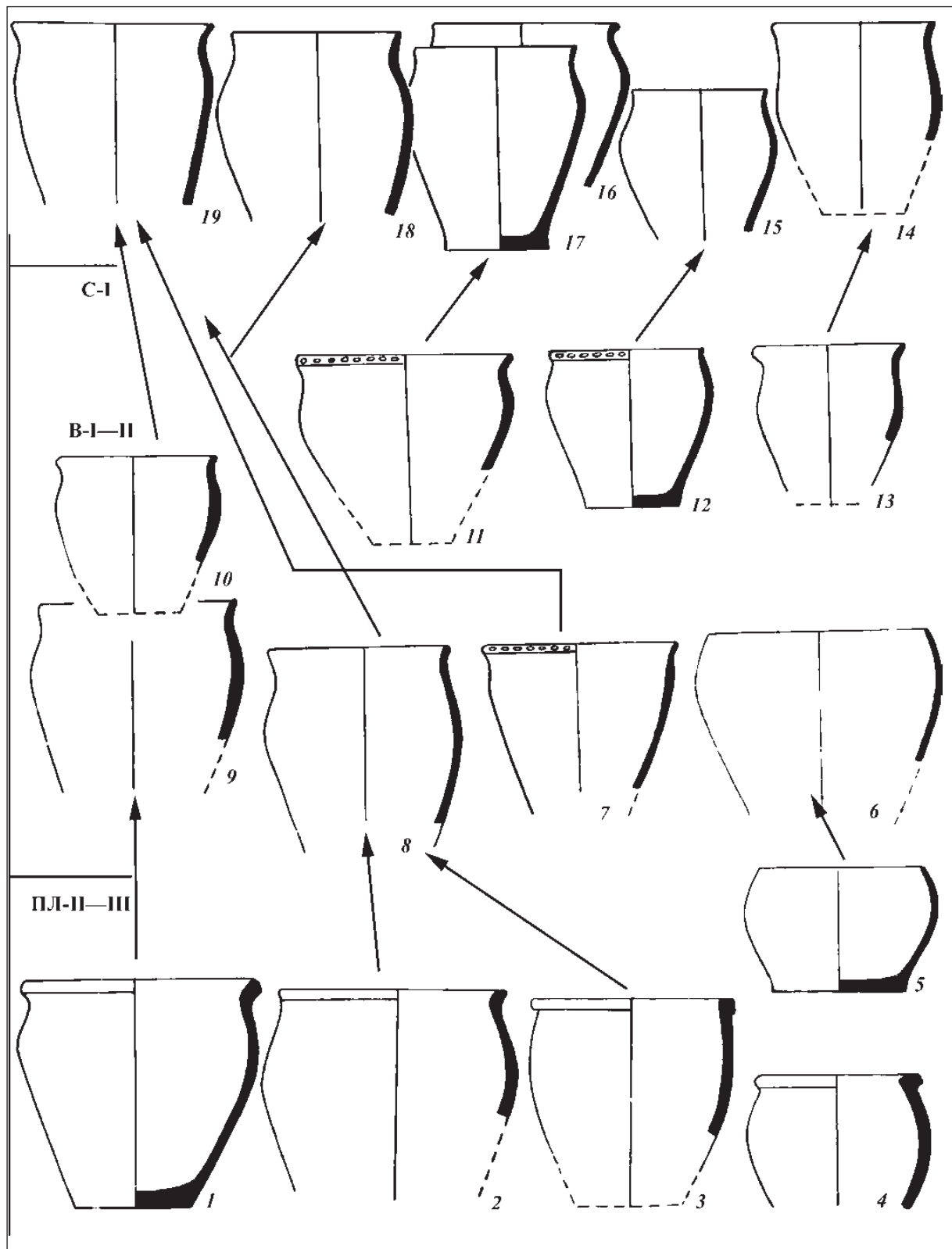

Рис. 24. Схема розвитку горщиків зубрицької культури.

тування їжі, для зберігання рідини та сипучих продуктів. Миски, в які накладалася їжа, відповідали, мабуть, кількості членів сім'ї, отже вони були у спільному користуванні.

Чи відповідають ці цифри набору кераміки, виявленому в окремих житлах? У житлі 1 виявлено 4 горщики, 5 мисок; у житлі 3 — 4 горщики і 3 миски; у житлі 7 — 16 горщиків, 2 миски, 2 кухлики; у житлі 11 — 4 горщики; у житлі 12 — 3 горщики, 1 миска та 2 кухлі.

Цих даних досить, щоб показати невідповідність попередніх розрахунків з кількісним співвідношенням видів посуду в окремих об'єктах. Цю невідповідність можна пояснити, очевидно, не хибністю наших розрахунків, а тим, що заповнення житла не завжди є закритим комплексом. Знайдена у ньому кераміка значною мірою викинута жителями поселення наступного часу. Очевидно, керамічні форми, які ми знаходимо у житлах, відображають, здебільшого, наступний етап існування поселення.

Розглянемо більш детально керамічний комплекс зубрицьких племен, розділивши його на дві великі частини: ліпний і кружалний.

Ліпна кераміка

Ліпна кераміка зубрицької культури має грубу фактуру. У тісті домішка шамоту, рідко піску. Поверхня в основному шерехата. Фрагменти з такою обробкою поверхні становлять 54,2 — 63,5 %; горщики з рустованою поверхнею — 11—17 %; кількість лощеної кераміки — 6,7—10,7 %. Лощену поверхню мають лише миски. Рустована поверхня є тільки на горщиках. Шерехату поверхню мають горщики, миски, кухлики й сковорідки.

Асортимент посуду вузький, але дуже різноманітний за формами: горщики, миски, кухлики, сковорідки (рис. 22, 23).

До класифікаційної схеми включено цілі або реконструйовані посудини та уламки, на яких збереглися переломі стінок. Таких посудин виявилось — 778. Це горщики (60,2 %), миски (22,6 %), кухлики (7,6 %) і сковорідки (9,4 %).

Горщики. Це найчисельніша група у керамічному комплексі. Інколи вони прикрашені нігтьовими заціпами, врізними переривчастими лініями, стрічкою пальцевих вдавнень

на переломі стінок, пластичним орнаментом (розчленований валик, шишечки), пальцевими вдавненнями і косими насічками по краю вінець тощо (рис. 24).

Різноманітність форм робить необхідним застосувати двоступеневу класифікацію горщиків. За формами вони поділяються на п'ять груп: присадкувато-широкогорлі, біконічні, конічно-слабопрофільовані, конічно-середньо-профільовані, конічно-сильнопрофільовані. У кожній групі виділено типи. Для полегшення сприймання та використання у тексті типи мають суцільну нумерацію.

Група 1. Присадкувато-широкогорлі посудини.

Тип 1. Представлено виробами з високою розшиленою шийкою, похилими округлими плечиками й конічною придонною частиною (рис. 25, 1, 5, 7; 28, 7). Перелом стінок вище половини висоти, діаметр вінець дещо менший або дорівнює найбільшій опуклості.

Горщики цього типу становлять 10,6 %. Вони є характерними, головним чином, для волинських пам'яток (14—28 % всіх горщиків). На дністровських пам'ятках їх не більше 3 % (рис. 26).

Ряд посудин має рустовану поверхню. Цей тип найчастіше орнаментований. Один горщик з Підріжжя має під шийкою пальцеві вдавнення. На стінках пальцем нанесені півкола. Плечики посудини з Гіркої Полонки II прикрашено двома заглибленими лініями нанесеними паличкою. На тулубі, перпендикулярно до них, розміщено косі лінії. На іншому горщику з цього ж селища нанесено солярний знак. Шийка посудин цього типу нерідко прикрашена скісними насічками, стінки — скісними заглибленими лініями нанесеними паличкою.

Тип 2. Великі, з короткою ледь розшиленою або вертикальною шийкою, округлими стрімкими плечиками та заокругленою придонною частиною. Перелом стінок знаходиться у верхній частині. Діаметр вінець значно менший від найбільшої опуклості (рис. 25, 2).

Деякі посудини з Підріжжя та Підбе-різців мають рустовану поверхню. Серед горщиків посудини цього типу становлять 11,4 %. Найбільше їх у Боратині (30,8 %) та Підріжжі (30 %). На інших пам'ятках вони зустрічаються в незначній кількості (2,6—13,1 %) (рис. 26).

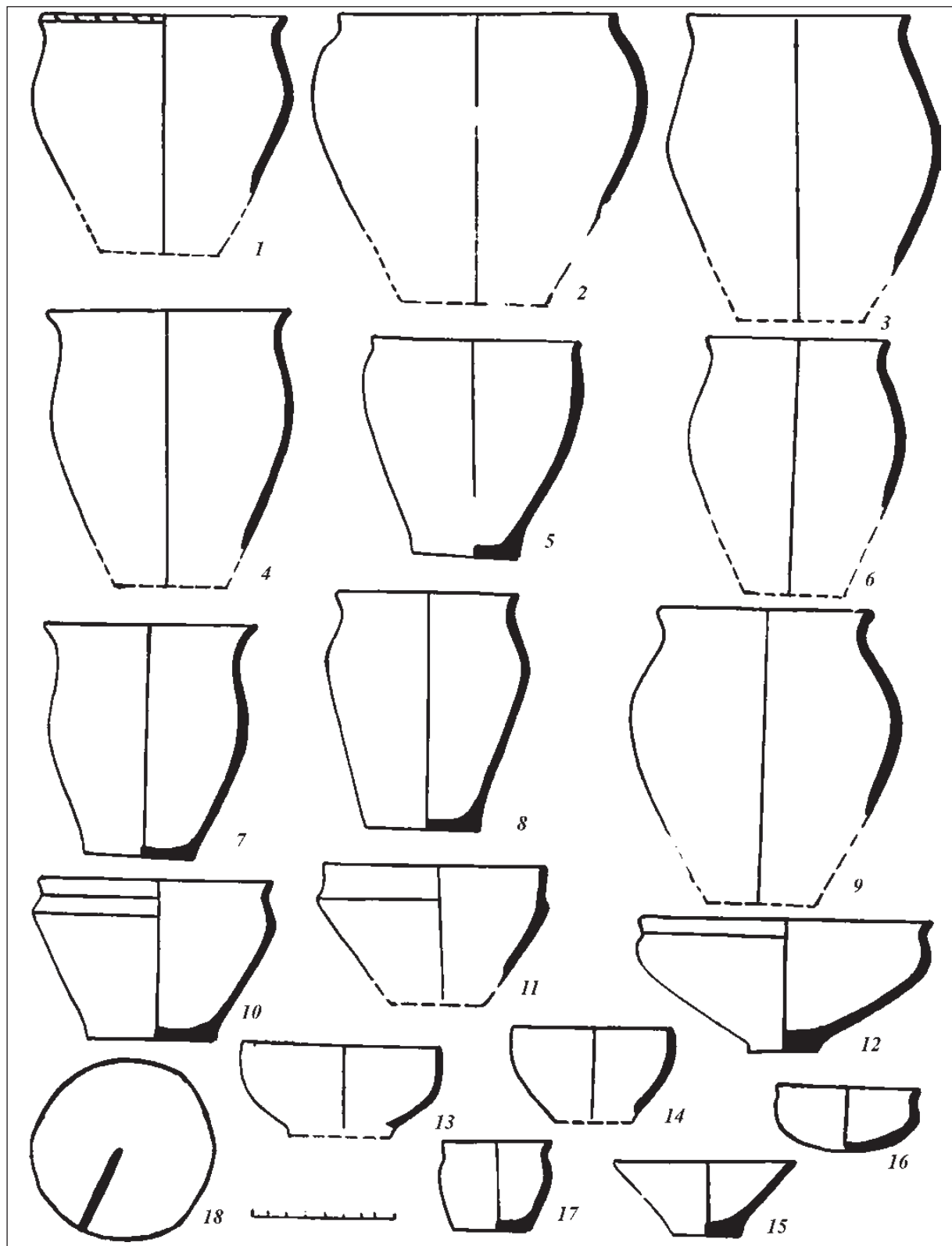

Рис. 25. Основні типи посуду зубрицької культури.

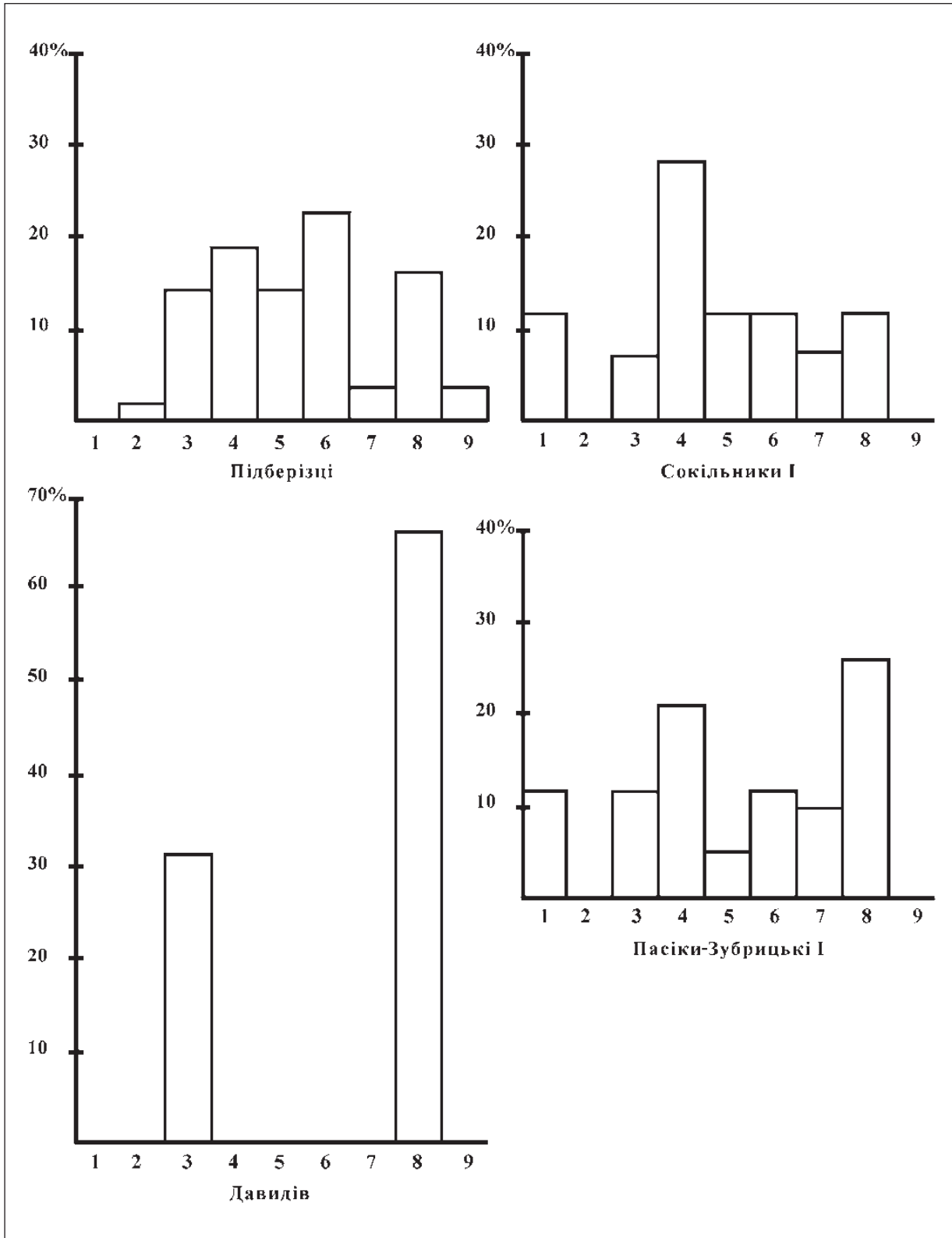

Рис. 26. Діаграми співвідношення типів горщиків на поселеннях Подністров'я.

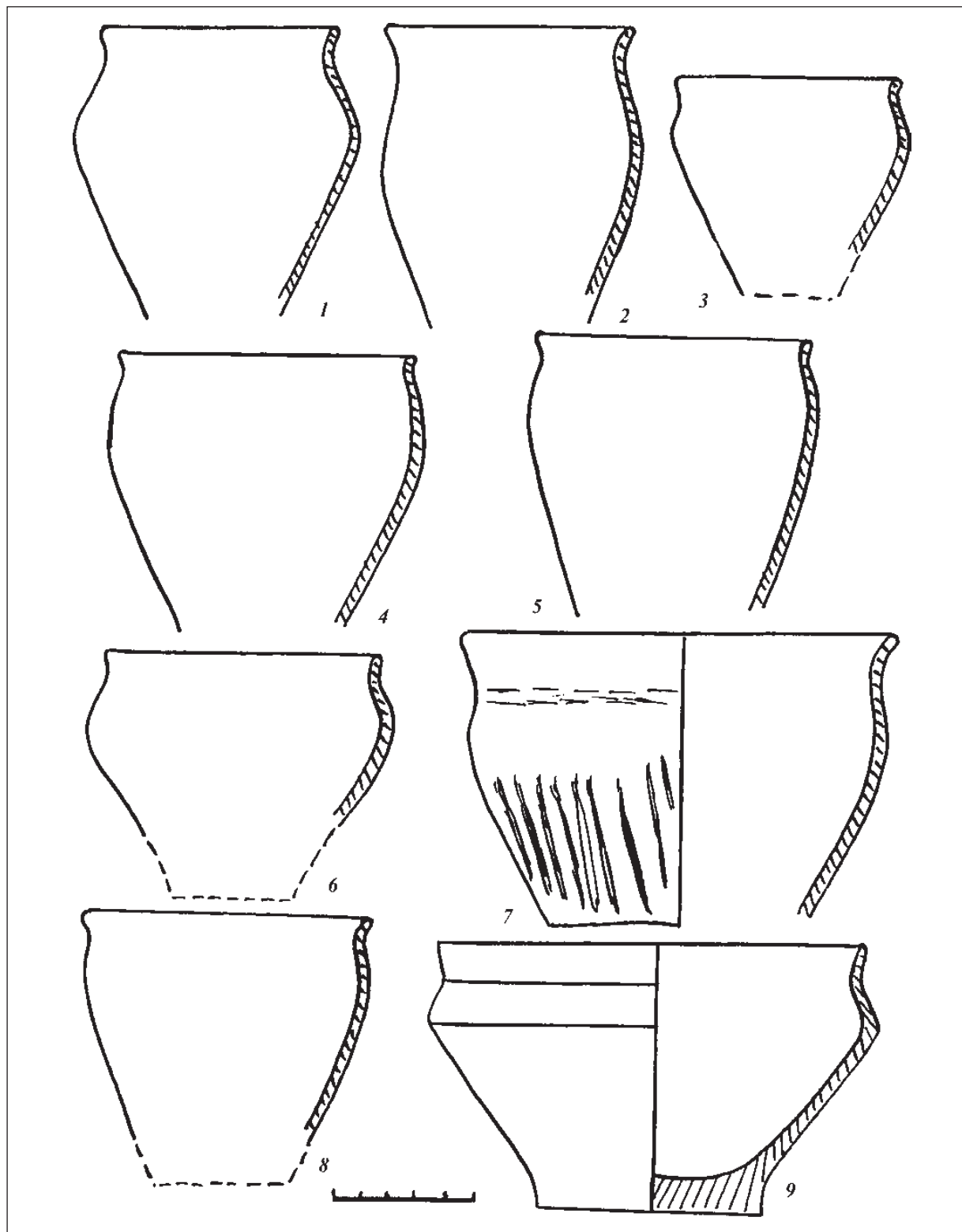

Рис. 27. Кераміка з поселень зубрицької культури фази II: 1, 2, 6, 8 — Хорів; 3—5 — Загаї I; 7—9 — Підберізі.

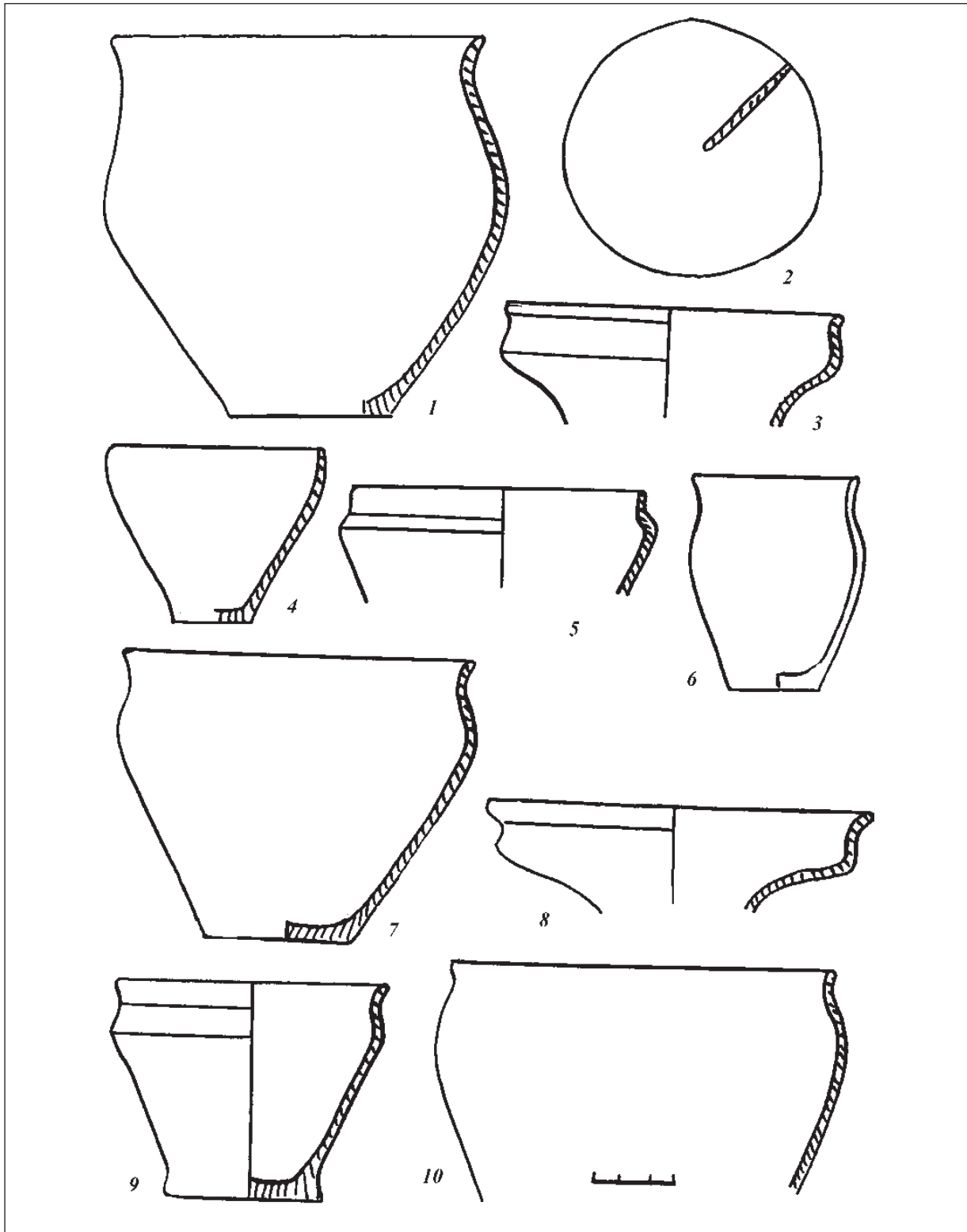

Рис. 28. Кераміка з поселень зубрицької культури фази II: 1—5 — Гірка Полонка II; 6—8, 10 — Боратин; 9 — Майдан-Гологірський.

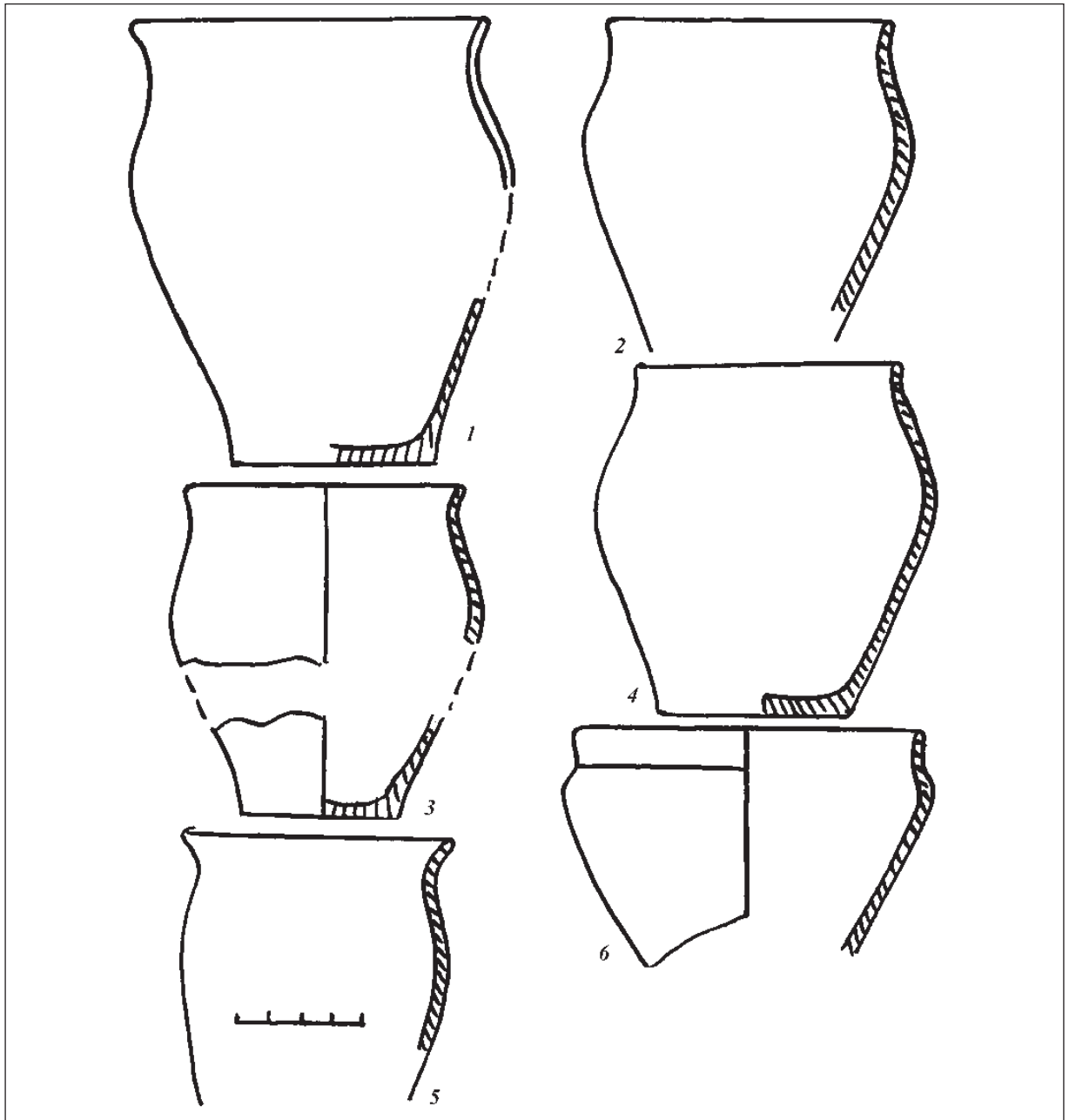

Рис. 29. Кераміка з поселень зубрицької культури фази III: 1—3 — Давидів; 4, 6 — Підберізіці; 5 — Со-
кільники.

Група II. Біконічні посудини.

Тип 3. Представлено струнками високими горщиками з розхиленою, добре вираженою шийкою, довгими похилими плечиками й конічною придонною частиною. Вони великих і середніх розмірів (рис. 25, 3). Перелом стінок на середині висоти, діаметр горла дещо менший від найбільшої

опуклості стінок. Перелом стінок, в основному, заокруглений, хоча є посудини з гострим заломом. Кілька посудин цього типу виділяються ширшими й присадкуватими пропорціями (рис. 28, 1). Два горщики мають рустовану поверхню.

Посудини цього типу становлять 6,3 %. Найчастіше зустрічаються у Подністров'ї в

Денис Козак

комплексах фази II існування культури. Найбільше їх було у Давидові (33,3 %), Підберізцях (14,5 %), Пасіках-Зубрицьких (13,1 %); на волинських пам'ятках — від 5 до 8 % (рис. 26).

Орнамент виявлено лише на одній посудині з Підріжжя. Це горизонтальний ряд пальцевих вдавлень розміщений на переломі стінок. Вгору і вниз від нього нанесено скісні врізні лінії.

Окремим варіантом цього типу є кілька горщиків з Підберізців та Давидова, у яких не виділено шийку. Перелом стінок розміщено дещо вище середини висоти посудини.

Група III. Конічні слабопрофільовані посудини.

Тип 4. Представлено горщиками середніх розмірів з розхиленою короткою або довшою шийкою, слабо вираженими, дуже похилими плічками та слабо звуженою, заокругленою придонною частиною. Перелом стінок вище половини висоти. Діаметр вінець більший за найбільшу опуклість стінок (рис. 25, 4). Посудини цієї форми становлять 13 %. Зустрічаються приблизно рівномірно на всіх досліджених селищах Волині (рис. 29, 5). Поверхня кількох горщиків рустована (рис. 26).

Варіантом «А» цього типу є ряд посудин з Підберізців і Підберізців, у яких не виділено шийку. Прямі плечики переходять у конічну придонну частину незначним уступом, потовщеним із зовнішнього боку.

До варіанта «Б» слід, імовірно, віднести кілька великих посудин з Підберізців, які мають високу циліндричну або ледь розширену донизу шийку. Фрагментарність цих посудин не дозволяє визначити характер плечиків та придонної частини. Можливо, горщики мали циліндроконічну форму. Кілька посудин цього типу орнаментовані по краю вінець скісними насічками або пальцевими вдавленнями, нанесеними з обох боків.

Група IV. Конічні середньопрфільовані посудини.

Тип 5. Горщики середніх розмірів, стрункі, з ледь зазначеною короткою шийкою, стрімкими, округлими плечиками та заокругленою або конічною придонною частиною. Перелом стінок у верхній частині, діаметр вінець менший від найбільшої опуклості (рис. 25, 5).

Горщики цього типу близькі до типу 2, але значно вужчі, довші й менші від них. Ці посудини найчисленніші серед горщиків і станов-

лять 21,5 %. Представлені рівномірно на всіх селищах, де складають від 8 до 30 %. Лише на поселенні у Підбірцях вони становлять більшу частину горщиків (69,5 %) (рис. 26).

Окремі посудини орнаментовані пальцевими вдавленнями по краю вінець, нанесеними в один ряд або шахматкою. На стінках горщика з Підберізців розміщено сітчастий орнамент нанесений паличкою. Ще один горщик з Пасік-Зубрицьких прикрашено нігтьовими защипами.

Тип 6. Горщики великих і середніх розмірів. Опуклобок, стрункі. Мають добре виражену, розхилену шийку, похилі плечики й конічну або заокруглену придонну частину. Перелом стінок вище половини висоти. Діаметр вінець дорівнює або трохи менше від найбільшої опуклості (рис. 25, 6). Вони становлять 11 %. Поширені приблизно рівномірно на всіх досліджених пам'ятках (рис. 27, 2; 29, 2). Найбільшою кількістю вони представлені у Підберізцях (25,2 %). Лише один горщик з Підберізців прикрашено по краю вінець косими насічками (рис. 26).

Тип 7. Представлено горщиками таких самих пропорцій, але із значно вищою, розхиленою шийкою, що надає посудинам своєрідної форми (рис. 27, 6; 28, 5). Горщики цього типу нечисельні й становлять 9,7 %. Частіше зустрічаються у Подністров'ї (5—9 %). Відомі у ранніх комплексах зубрицької культури (рис. 26).

Група V. Конічні сильнопрофільовані посудини.

Тип 8. Стрункі, видовжені горщики. Мають добре сформовану розхилену шийку, яка чітким переломом переходить в опуклі високі плечики. Останні таким же чином — у конічну придонну частину (рис. 25, 8). Перелам стінок у верхній частині, діаметр вінець дещо менше або дорівнює найбільшій опуклості. Між собою горщики цього типу різняться розмірами. Виділяється група посудин невеликих розмірів, що характеризуються гостротою ліній заломів. Один з них має ручку. Кілька посудин орнаментовано нігтьовими защипами на стінках, пальцевими вдавленнями і косими насічками по краю вінець.

У керамічному комплексі зубрицької культури ці горщики найпоширеніші після типу 5 і становлять 15 %. Зустрічаються практично на всіх селищах, де, поряд з типом 5, є провідною формою (від 14 до 30 %) (рис. 26).

Тип 9. Великі й середніх розмірів посудини з сильно розхиленою добре вираженою

шийкою, високими округлими плечиками і заокругленою придонною частиною. Перелом стінок — у верхній частині, діаметр вінець менший від найбільшої опуклості (рис. 25, 9).

Горщики цієї форми складають 6,1 %. Найбільшою кількістю представлені на селищі Гірка Полонка II (28 %). Знайдені також у невеликій кількості в Підберізцях (4,3 %) та Підбірцях (8,2 %). На інших пам'ятках не представлені (рис. 26). Кілька посудин цього типу прикрашено по краю вінець косими насічками. Характерні для ранніх комплексів зубрицької культури.

Аналогії вищеописаним посудинам, за деяким виключенням, важко знайти. Можна лише говорити про їх прототипи. Так, без сумніву, типи 1—4 пов'язані з посудом зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Горщики типів 5—6 нагадують посудини, відомі у пшеворській культурі. Дещо ближче, ніж інші, стоять до зарубинецької культури горщики типів 7 і 9, які відомі лише на ранніх зубрицьких пам'ятках. В цілому, горщики зубрицької культури характеризуються лише їм властивими рисами і на території Південно-Східної та Центральної Європи найтісніше пов'язані з пізньозарубинецькими пам'ятками Південного Побужжя та Середнього Подніпров'я.

Крім вищеописаних горщикоподібних посудин, є форми, що займають проміжне місце між основними типами, і форми, які не увійшли у класифікаційну схему через незначну кількість.

Це два невисокі широкогорлі конічні горщики із загнутими до середини краями. Дно вузьке. Горщик з Пасік-Зубрицьких прикрашено по краю вінець косими насічками. Подібні горщики широко відомі у пшеворській культурі, де становлять одну з основних форм [Dąbrowski, 1968, Tabl. I, 13; X, 1, 4].

Привертає увагу невелика група широкогорлих присадкуватих посудин з Підберізців, у яких дугоподібно вигнуті плечики гострим переломом переходять у конічну придонну частину, шийка розхилена, дно із закраїною. Перелом стінок посередині висоти, або дещо вище. Один горщик має рустовану поверхню. Придонна частина прикрашена косими лініями нанесеними пальцями. Ще один горщик на переломі плечиків має орнаментальний мотив у вигляді двох хвилястих горизонталь-

них ліній, між якими проведені дві прямі горизонтальні лінії. Горщики такої форми, як і орнаментальні мотиви, мають аналогії серед кераміки пшеворської культури римського часу [Kietlińska, Dąbrowska, 1963, Tabl. IV, 1; XXIII, 7; Godłowski, 1959, Rys. 70, 2].

До поодиноких форм належить велика посудина біконічної форми з Підберізців. У неї висока, сильно розхилена шийка, вузькі довгі плечики, розширюються донизу і округлим переломом на половині висоти переходять у звужену придонну частину. Єдину близьку аналогію цій посудині вдалося знайти на пшеворській пам'ятці у Щеджику (Сілезія) [Godłowski, 1973, Tabl. XXX, 7].

Серед керамічного комплексу зубрицької культури цікава невелика група горщиків з Підберізців, Підбірців, Пасік-Зубрицьких, що за складом тіста, обробкою зовнішньої поверхні не відрізняється від решти кераміки, але форма і орнаментальні мотиви є чужими у цій культурі.

Дві такі посудини виявлено у житлі 11 на селищі у Підберізцях. Вони мають тюльпаноподібну форму з ледь розхиленою шийкою, довгими похилими плечиками з переломом на половині висоти й вузьким дном. Один з них орнаментовано на переломі стінок гулькою. Аналогічні посудини складають основну групу кераміки на липицьких пам'ятках [Цигилик, 1975, рис. 20, 21].

Ще кілька посудин — середніх розмірів слабопрофільовані горщики з дещо опуклими плечиками і злегка розхиленою шийкою. Орнаментовані наліпним валиком розчленованим пальцевими вдавненнями. Форма і орнаменти цих горщиків мають повні аналогії серед липицької кераміки [Цигилик, 1975, рис. 22, 23].

Посудини, які можна співставити з липицькими, трапилися лише у дністровських пам'ятках зубрицької культури. Вони становлять там близько 1,7 % усієї кількості включених у класифікаційну схему форм.

Миски. На відміну від горщиків, вони виконували функцію столового посуду. Їх кількість у керамічному комплексі — 22,6 %. Поверхня мисок, в переважній більшості, лощена, чорного і світло-брунатного кольору. Лощіння середньої якості. У керамічному тісті незначна домішка піску. У деяких посудинах вона відсутня. За формою миски досить різноманітні і поділяються на три типи.

Тип 1. Глибокі миски S-подібного профілю (рис. 25, 10; 27, 6). Шийка розхилена, плечики чітким, гострим переломом відділені від шийки й конічної придонної частини. Дно плоске, деколи на підставці.

Між собою миски відрізняються за висотою шийки і більшою чи меншою висотою плечиків. Серед мисок ця форма становить 52 %. Одна миска з Підріжжя має дугоподібну шийку.

Варіантом «А» мисок цього типу є екземпляри з заокругленим профілем і з високими коротенькими плечиками. Вони характерні для Волині (рис. 25, 12; 29, 7, 8).

Аналогічні миски досить поширені серед кераміки пшеворської культури [Kozłowska, 1958, Tabl. LIX, 11; Godłowski, 1973, Rys. 5, 1; 117, 2; Kietlinska, Dąbrowska, 1963, Tabl. XV, 19; XXV, 7].

S-подібні миски заокругленого профілю з високими короткими плечиками характерні для пізніх комплексів зарубинецької культури [Каспарова, 1976, рис. 8, 5—10].

Варіантом «Б» є кілька невеликих мисок з Подністров'я, що на відміну від описаних вище мають невиділене округле дно. Миски цього варіанта характерні для пшеворської культури і найчастіше трапляються у комплексах II ст. н. е. [Dumaczewski, 1957/1958, rys. 22, 2; 117, 1; 252, 11; Kostzewski, 1958, s. 218].

Тип 2. Миски з прямою або ледь загнутою до середини шийкою, чітко виділеним, потовщеним із зовнішнього боку заломом плічок до придонної частини. Краї вінець заокруглені або горизонтально зрізані. У деяких мисках вони потовщені, в інших — звужені догри (рис. 25, 11). Серед мисок ця форма становить 32 %. Аналогії їм знаходимо, в основному, в зарубинецькій культурі Полісся [Кухаренко, 1964, табл. VIб, 37—39; Каспарова, 1969, рис. 19, 10], Середнього Подніпров'я [Максимов, 1972, табл. XIV, 10; XX, 10]. Велику кількість таких мисок виявлено на могильнику пшеворської культури у Млодзікові [Dumaczewski, 1957/1958, rys. 96, 2; 327, 1; 368; 2, 412, 5]. На інших пшеворських пам'ятках такі миски становлять одиниці.

Найхарактернішими вони є для пізньозарубинецьких пам'яток. На території Південного Побужжя складають основну форму мисок [Хавлюк, 1971, рис. 7, 11, 15; 1975, рис. 4, 5].

Тип 3. Миски напівсферичної форми мають прямі або ледь нахилені до середини плечики і

невиділену шийку. Придонна частина різко звужена. Дно на кільцевій підставці або не виділене у профілі (рис. 25, 13).

Серед мисок зубрицької культури вони займають невелику кількість і становлять 16 %. На відміну від перших двох типів, рівномірно поширених на всіх пам'ятках, миски типу 3 виявлено не всюди. Найбільше їх на селищі у Підбірцях (60 % мисок). У Пасіках-Зубрицьких, Зубрі, Загаях II відсутні. На інших селищах — одиниці.

Основні аналогії цим мискам знаходимо на пам'ятках зарубинецької культури. За класифікацією С. В. Максимова вони належать до варіанта «А» групи I і варіанта «Б» групи III середньодніпровських мисок [Максимов, 1972, табл. XXXI]. Численні аналогії знаходимо їм на пам'ятках Полісся [Каспарова, 1969, рис. 10, 10]. Вони характерні і для пізньозарубинецьких пам'яток [Хавлюк, 1971, рис. 4, 4; 1975, рис. 4, 5, 9, 13].

Серед мисок виділяється ще кілька форм, близьких до посудин типу 1, але з увігнутою придонною частиною.

Подібно до мисок типу 3 вони мають аналогії на зарубинецьких пам'ятках [Каспарова, 1976, рис. 8, 10].

Кухлики. Їх кількість у керамічному комплексі зубрицької культури — 7,8 %. За складом тіста і обробкою поверхні вони не відрізняються від горщиків. Лише в окремих випадках зовнішня поверхня кухликів заглажена або лощена. За формою вони поділяються на два типи.

Тип 1. Кухлики напівсферичної форми — основний тип (60 %).

Стінки заокруглені, дно не виділене у профілі. На окремих уламках є петлеподібні вушка (рис. 25, 13, 14).

Зустрічаються на всіх пам'ятках приблизно в однаковій кількості. Деколи орнаментовані. Стінки одного кухлика прикрашені пальцевими вдавненнями. На іншій посудині, на переламі стінок розміщено ряд пальцевих вдавлень. Цікавим врізним мотивом прикрашено стінки одного кухлика з Підберізців — від вертикальної лінії відходять дві пари косих опущених донизу ліній. У верхній частині нанесено поперечну лінію у вигляді хреста. Аналогії цьому орнаменту нам не відомі.

Кухлі напівсферичної форми мають глибоке коріння на досліджуваній території. Вони беруть початок від поморсько-кльошової культури [Gadzikiewicz, 1954, tabl. XVIII], продов-

жуючи існувати у пшеворській культурі. Аналогічні вироби широко відомі на пшеворських пам'ятках римського часу [Liana, Piętka-Dąbrowska, 1962, tabl. XXX, 11; Dąbrowska, 1973, tabl. XLIX, 1, 49].

Тип 2. Кухлики конічної форми (40 %) виявлено лише на дністровських пам'ятках. На Волині до цього часу не траплялися. Найбільшою кількістю представлені у Підберіцях (50 % усіх кухликів). Між собою вони різняться розмірами й різним кутом нахилу стінок. Деякі з них близькі до циліндричної форми.

Основні аналогії цим посудинам знаходимо на липицьких пам'ятках, де вони є однією з характерних форм [Цигилик, 1975, рис. 26, 27].

Крім цих основних форм кухликів, на кожному з досліджених селищ виявлено по одній—дві невеликі посудини, що повторюють різні типи горщиків. Деякі з них мали ручки (рис. 25, 17). Можливо, ці посудини також використовувалися як кухлики.

Диски-сковорідки. Специфічним видом керамічних виробів на пам'ятках зубрицької культури є плоскі диски. Їх кількість у керамічному комплексі — 9,4 % (рис. 25, 12). Зустрічаються на всіх пам'ятках, але найбільшою кількістю представлені на волинських селищах. Тут вони є одним з визначників зубрицьких пам'яток.

На фазі III розвитку культури ці вироби становлять лише 1,8 %, тобто, практично, зникають.

Диски мають, як правило, один лощений бік. Другий — шерехатий. Краї нерідко орнаментовані пальцевими вдавненнями. Деколи один бік диска прикрашено нігтьовими зачіпками.

Ці вироби характерні для поморсько-кльошових пам'яток, звідки переходять до зарубинецької культури Полісся. Для пшеворської культури не властиві. Ймовірно, на зубрицьких пам'ятках диски поширилися під впливом зарубинецької культури Полісся.

Не цілком зрозумілим є призначення цих виробів. Існує думка, що вони використовувалися як покривки для горщиків. Але кількість горщиків незрівнянно більша від кількості дисків. До того ж вони мають менший від горщиків діаметр. Очевидно, диски використовувалися як сковорідки, на яких випікали хлібні коржі.

Гончарна та імпортна кераміка

Гончарна кераміка складає незначну кількість. На поселенні в Підберіцях вона становить близько 2 %, у Сокільниках I — 4,8 % всієї кераміки. Кілька уламків такої кераміки знайдено також на поселеннях в Зубрі, Підберіцях, Давидові і Пасіках-Зубрицьких.

Гончарна кераміка виготовлена з добре очищеної глини і має лощену поверхню світло-сірого, рідше чорного кольору. Деякі форми посуду відносяться до липицької культури (рис. 30, 1, 23), але здебільшого кераміка має провінційно-римські аналогії (рис. 30, 2—11). Розрізнити кераміку обох культур через близьку фактуру тіста інколи дуже важко. Липицьку форму представляє горщик з Підберіців з прямими, дещо потовщеними краями вінець і пологими плечиками, які переходять крутим заломом у бочки (рис. 15, 1). Під вінцями посудина прикрашена гладким валиком. Аналогічні посудини трапляються серед керамічного комплексу липицької культури в Черепині [Баран, 1961, табл. III, 6] і інших пам'ятках [Цигилик, 1975, рис. 38, 5, 6].

Ще одну липицьку форму являє собою фрагмент високої ніжки від чаші. Такі посудини характерні для липицької кераміки [Цигилик, 1975, рис. 45, 8, 10] (рис. 30, 1).

Кераміка провінційно-римського типу представлена глечиком з поселення в Сокільниках I і фрагментами мисок з поселення в Підберіцях.

Глечик з поселення в Сокільниках I амфороподібної форми з двома ручками (рис. 30, 3). Тулуб видовжений, випуклий з високою циліндричною шийкою, вінця потовщені, дно на кільцевій підставці. Основа шийки прикрашена валиком. Ще один валик розміщений посередині висоти шийки. Висота глека 31 см, діаметр вінець 12 см, діаметр дна 11 см, висота шийки 8 см.

Амфороподібні глеки з двома ручками часто трапляються на пам'ятках черняхівської культури [Петров, 1964, рис. 13, 2; 14, 15; 1964а, рис. 5, 8, 14; Баран, 1964, рис. 8, 9]. Але на відміну від черняхівських, глек з Сокільників має високу циліндричну шийку. Остання риза, на думку Е. О. Симоновича, характерна для найранішого етапу черняхівської культури [Симонович, 1958, с. 256].

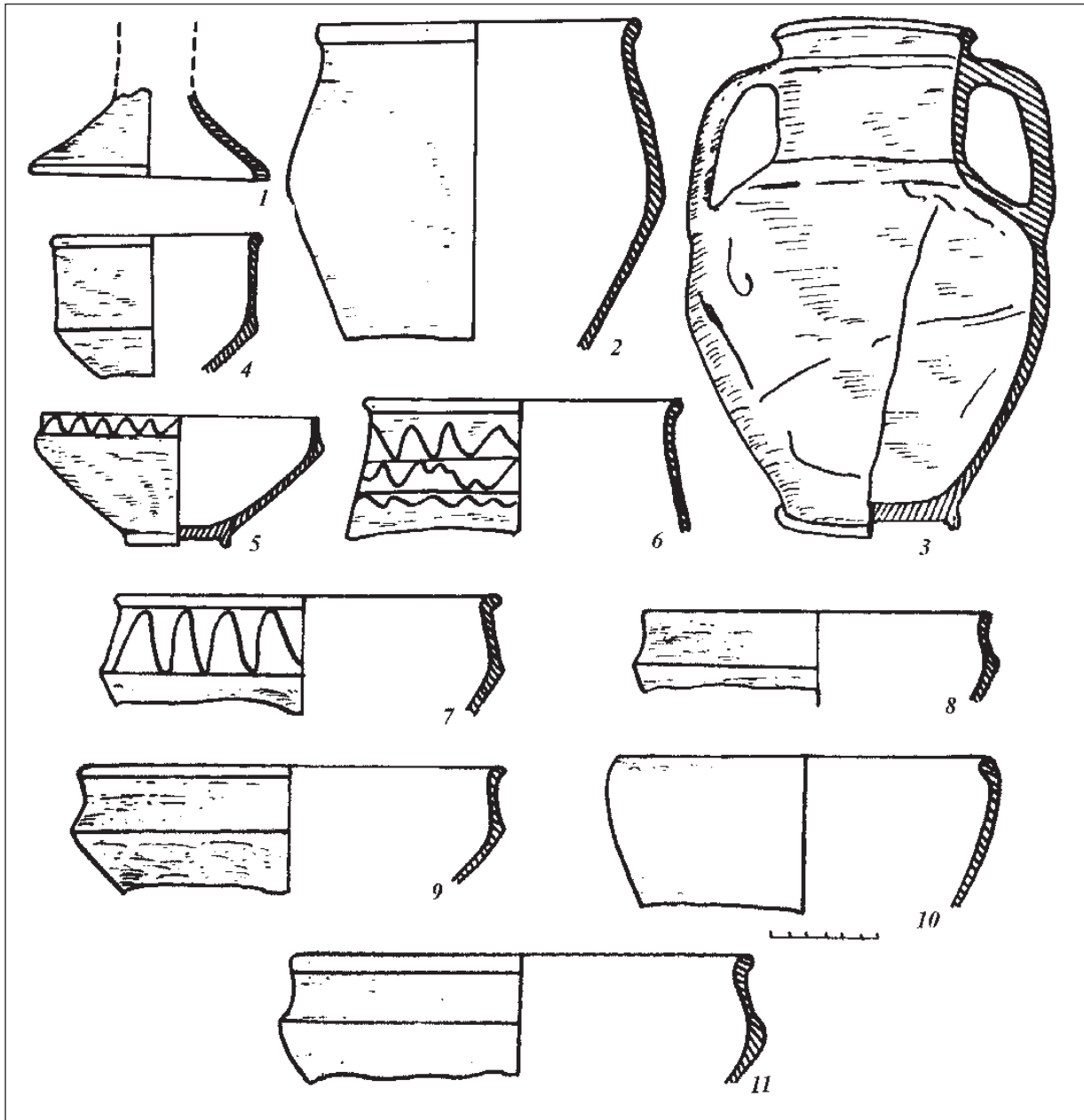

Рис. 30. Гончарна кераміка з пам'яток Подністров'я (1—11).

Миски можна поділити на три типи.

До *типу I* належать глибокі посудини з високими, прямими або ледь увігнутими до середини плечиками, які ребристим переломом переходять у звужені донизу бочки. Вінця потовщені, розхилені або невиділені. Одна добре збережена миска має дно на кільцевій підставці. Плечики трьох мисок прикрашено зигзагоподібними лошеними лініями. Діаметр горла 12—20 см (рис. 30, 5, 7). Дані миски

характерні для керамічних комплексів провінційно-римських пам'яток Північного Причорномор'я II—III ст. н. е. [Бураков, 1976, табл. IX, 1—7]. Знайдені вони також і на ранніх черняхівських пам'ятках Подністров'я [Баран, 1961, табл. IX, 1, 2; 1964, рис. 9, 2, 8] та в інших районах їх поширення [Петров, 1964, рис. 13, 5, 13].

До *типу II* відносяться миски S-подібного профілю, з добре вираженими розхилени-

ми вінцями і ребристим переломом плечиків у бочки (рис. 30, 8, 9, 11). Вірогідно, що форма цієї посудини була перейнята від аналогічних ліпних чорнолощених мисок пшеворської культури. Близькі посудини відомі з поселення черняхівського типу в Черепині [Баран, 1961, табл. IX, 6, 12, 13], могильника в Маслові [Петров, 1964, рис. 9, 13].

До типу III належать три миски конічної форми із загнутими досередини профільованими вінцями (рис. 30, 10). Такі миски в черняхівській культурі невідомі. Аналогії їм знаходимо на пам'ятках II—III ст. н. е. у Північному Причорномор'ї [Бураков, 1976, табл. VI, 29, 31].

Серед загальної маси керамічного посуду незначне, але важливе місце займає привіз-на кераміка. До її складу входять нечисельні уламки амфор і кілька фрагментів посуду типу *terra sigillata*, знайдені на поселеннях у Підберіцях та Сокільниках I (рис. 15, 15—19).

Амфорний матеріал складається з уламків стінок, ручок і фрагменту верхньої частини горла. Глина світло-жовтого кольору, з дрібними домішками. Можна встановити, що ці уламки належали світлоглиняним амфорам з вузьким горлом і профільованими ручками з ребром на зовнішній стороні. Амфори цієї форми добре відомі з античних міст півдня нашої країни [Шелов, 1972, с. 117—118; Зеест, 1960, табл. XXXVIII, 19]. На Подністров'ї світлоглиняні амфори з асиметричними ручками трапляються на пам'ятках черняхівського типу [Баран, 1961, табл. XIII].

Від посудин типу *terra sigillata* збереглися лише фрагменти стінок, зовнішня сторона яких покрита темно-червоним лаком. Знахідки посудин цього типу у пшеворській, як і в інших культурах, рідкі. Кілька фрагментів посудин, але з рельєфним зображенням, виявив В. Д. Баран на поселенні черняхівського типу в Черепині [Баран, 1961, с. 62—63].

РОЗДІЛ V

Господарська діяльність

Землеробство і тваринництво

Характеризуючи певні види господарської діяльності венеців, ми не претендуємо, через обмеженість джерел, на комплексне відтворення економіки суспільства. Перш за все, наше завдання полягає у поданні тих археологічних матеріалів, які вдалося здобути в процесі польових досліджень, залучаючи результати аналізів палеоботанічних, палеоостеологічних та спектрального аналізу металевих предметів. З часом, при більш повному дослідженні венецьких пам'яток, очевидно, стане можливим створення більш збалансованої картини економіки давніх слов'ян в першій половині I тис. н. е. Але вже сьогодні можна стверджувати, що провідною галуззю господарства було землеробство. Підтверджує це топографія поселень. Вони розташовані, як правило, на сонячних схилах поблизу долин з водоймищами і оточені чорноземними ґрунтами. Таке розміщення поселень не випадкове, а зумовлено, в першу чергу, придатністю місця для землеробства.

Культурний шар поселень, житлові й господарські споруди насичені матеріальними залишками, що є ознакою довготривалості їх існування. На ряді поселень відкрито кілька будівельних, хронологічно послідовних горизонтів. Так, на поселенні в Підберізцях є ряд житлових і господарських об'єктів I ст. до н. е. — III ст. н. е., які перекривають один одного. Така ж картина простежується і на поселенні в Пасіках-Зубрицьких. Ці дані свідчать про інтенсивний характер землеробства з перелоговою системою обробки землі. Підсічне землеробство при його малопроду-

ктивності не могло б забезпечити населення, яке довго жило на одному місці, достатньою для життя кількістю продуктів.

На жаль, на поселеннях виявлено мало знарядь праці безпосередньо пов'язаних із землеробством. Причиною цього є не стільки недостатня дослідженість пам'яток, скільки надзвичайна цінність цих знарядь для тогочасного населення. Крім того, деякі знаряддя землеробства виготовлялися з органічних матеріалів, які не збереглися до нашого часу⁴. Єдиною унікальною знахідкою, яка підтверджує наявність у венеців Подністров'я орного землеробства, є залізний наральник, виявлений у заповненні одного з жител поселення зубрицької культури біля с. Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, с. 118, рис. 52, 1]. У наральника циліндрична втулка і вузьке лезо. Краї втулки (для кріплення до рала) утворені згинанням широких лопатей трикутного листового заліза. Лезо має трикутну форму — широку основу, звужений кінець. Краї леза, його шип укріплені потовщеннями. Довжина наральника 20 см, ширина — 7 см, ширина втулки 7 см (рис. 31, 2).

Конструкція, розмір цього виробу є близькими до наральників, відомих на території Буковини та Румунії. Деяка різниця полягає лише у способі кріплення до рала [Цигилик, 1975, с. 118].

Наральник з с. Майдан-Гологірський презентує досить довершену форму знарядь цього

⁴ Серед польських дослідників, наприклад, домінує думка про вживання для обробки землі дерев'яного рала, найчастіше без окуття, на більшості території Європи в перших століттях нашої ери [Godłowski, 1966, s. 61—62].

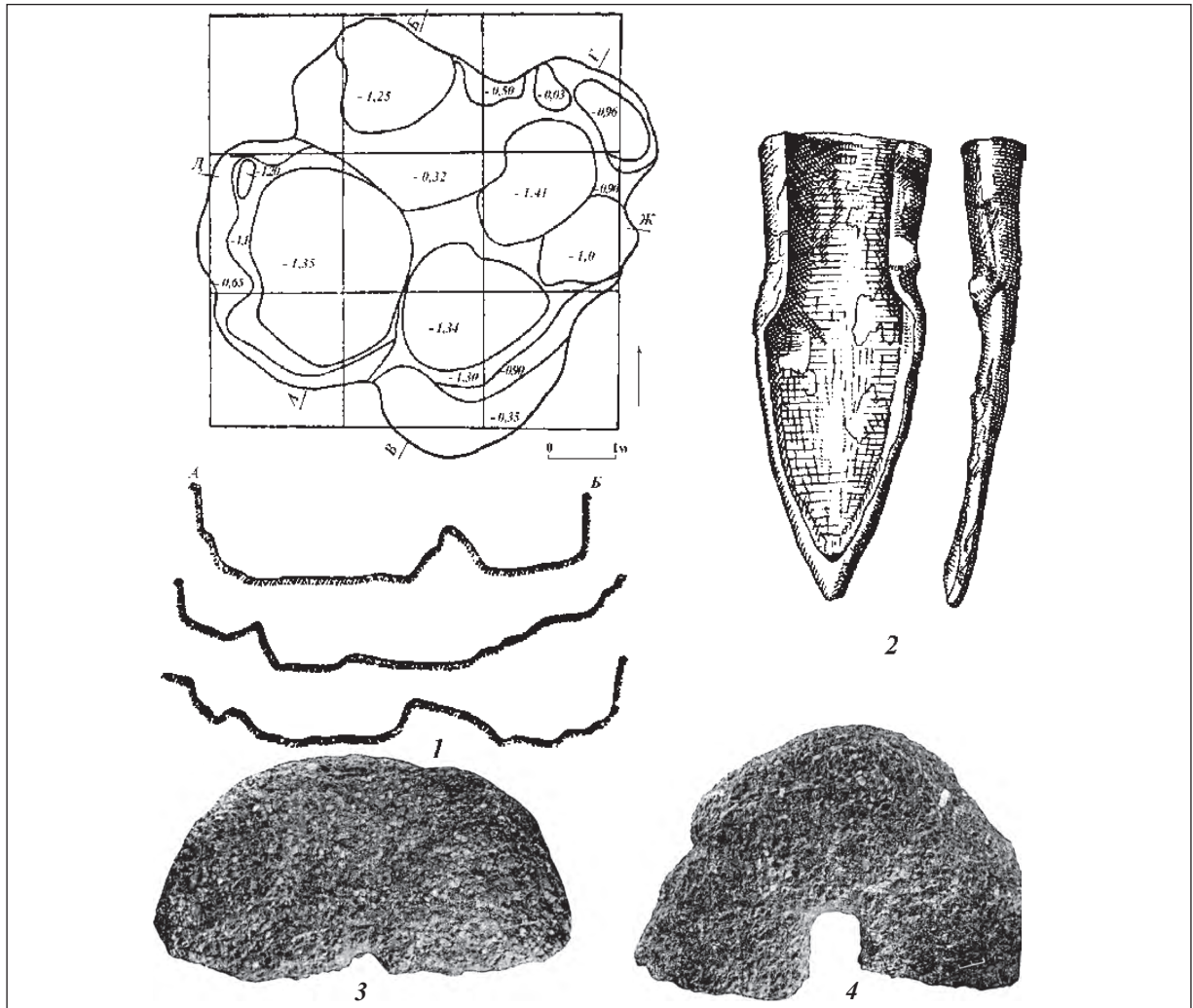

Рис. 31. Господарська діяльність венедів: 1 — план та розрізи млинової споруди з поселення Пасіки-Зубрицькі; 2 — залізний наральник з поселення зубрицької культури Майдан-Гологірський; 3, 4 — ротатійні жорна з млинової споруди на поселенні Пасіки-Зубрицькі.

типу. Він використовувався на ралі з полозом. Таке рало відрізало пласт ґрунту у горизонтальному напрямі на досить значну глибину, забезпечуючи якісну оранку.

Умовах дефіциту речей, що мають відношення до землеробства, особливо цінні палеоботанічні дослідження матеріалів зубрицьких пам'яток. При вивченні кераміки поселень в Підберізцях, Давидові, Підбірцях, Сокильниках, Пасіках-Зубрицьких, Гіркій Полонці, Линеві на Волині виявлено чимало чітких відбитків, які добре передають морфологічні особливості зерна, насіння, соломінок, лусочок, листочків культурних рослин. Вони зустрічаються на зовнішній поверхні донець посу-

дин, на зовнішній і внутрішній поверхнях стінок. Результати досліджень приведені в таблиці V⁵.

Слід зазначити, що кераміка пізньолатенського часу відрізняється від пізнішої наявністю великої кількості рослинної домішки, особливо на верхньому шарі, завдяки чому посудини мають шорстковану поверхню. Часто на поверхні посудин простежуються сліди згладжування соломою.

⁵ Всі палеоботанічні визначення зроблені Г. О. Пашкевич. Дані подаються за публікацією: Козак Д. Н., Пашкевич Г. О. Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя у перших століттях нашої ери // Археологія. — № 50. — 1985. — С. 18—27.

Таблиця V

Результати палеоботанічного аналізу відбитків на кераміці з поселень зубрицької культури.
Визначення проведені докт. біол. наук Г. О. Пашкевич (Інститут археології НАН України)

Поселення	Хронологія	Кількість обстежених фрагментів кераміки	Пшениця двозернянка	Пшениця спелтя	Пшениця м'яка	Ячмінь пшівковий	Ячмінь голозерний	Жито	Просо	Горох	Вика ервілія	Коноплі	Костер	Сочевниця	Терен	Овес	Всього
Давидів	к. II — перша пол. III ст. н.е.	155	1	1	1	1	1	1	9								12
Підбірці	I ст. н.е.	498				2	1	2	2	1	2						8
Підберізіці	I—III ст. н.е.	2788	3	2		4	6	31	31	1	4			1	1	1	53
Сокільники I	III ст. н.е.	1047	9	1	3	2	2	4	19	3	2	2	4				51
Пасіки-Зубрицькі	I—III ст. н.е.	856	3	1		1	1	2	38	2		1					49
Гірка Полонка II	др. пол. I—II ст. н.е.	660	1		1	2		4	1								9
Линів	др. пол. I—II ст. н.е.	1600				1											2
Всього		7604	16	5	4	11	11	12	100	7	8	3	4	1	1	1	184

П ш е н и ц я. Відбитки зерен виявлено на кераміці з трьох поселень. Відсутність їх на поселенні в Підбірцях пов'язана, мабуть, з нечисленністю матеріалу. Найбільше відбитків трапилось на поселенні III ст. н. е. в Сокільниках, вони належали в основному пшениці двозернянці (*Triticum dicocum*). Характерні особливості зерен збереглися добре. Вони були продовгуватими, загостреними з двох кінців. Частіше зустрічалися зерна, що відбилися дорзально. На фрагменті № 1845 відбилася частина колоска з ніжкою та лускою. Пластилінові моделі, зняті з відбитків зерен пшениці двозернянки, мали розміри, наведені у табл. VI.

Таблиця VI

Розміри пластилінових моделей з відбитків зерен пшениці двозернянки

Поселення	Довжина, L	Ширина, B	Індекс, $\frac{L}{B}$
Сокільники I	8	2,8	2,8
	7,2	2,8	2,5
	7	2,5	2,8
	8,2	3	2,7
	9	2,8	3,2
	8	2	4
	7	2	3,5
	6,5	2,2	2,9
Підберізі	7	2,4	2,9
	8	2,6	3

Таким чином, середні розміри зерен становлять: довжина 7,5, ширина 2,5 мм, індекс довжина / ширина 2,9.

Пшениця двозернянка — одна з найдавніших зернових культур — була відома вже першим землеробським племенам Передньої Азії у VIII—VII тисячолітті до н. е. В Європі її використовували племена культури лінійно-стрічкової кераміки. Чимало знахідок цієї пшениці трапляється на території Польщі, Чехії, Словаччини, Данії, Англії, Швейцарії, починаючи з неоліту і до римського часу включно [Klichowska, 1975, s. 95—99; Янушевич, 1976, с. 42], що вказує на велике значення рослини в первісному землеробстві. В перших століттях нашої ери вона стала поступатися місцем голозерній пшениці, проте повністю не зникла і вирощувалася до початку XX ст. [Бибиков, 1953, с. 170—171].

На Україні знахідки двозерної пшениці відомі, починаючи з раннього трипілля (IV тисячоліття до

н. е., поселення Лука-Врублівецька). На поселенні епохи бронзи Магала виявлено обвуглені зерна трьох плівчастих пшениць — дво-, однозернянки і спельти [Янушевич, 1976, с. 52]. Після значної перерви, пов'язаної, очевидно, з відсутністю палеоботанічних досліджень, двозернянка виступає як одна з провідних культур на пам'ятках черняхівського типу. Обвуглені зерна цієї рослини відомі на поселенні в Лепесівці [Янушевич, 1976, с. 54].

На пам'ятках культури карпатських курганів і зарубинецької культури Середнього Подніпров'я знахідки полби відомі у вигляді відбитків на кераміці, а також у вигляді обвугленого зерна [Вакуленко, Янушевич, 1974, с. 33—34; Пачкова, Янушевич, 1969, с. 10].

На пам'ятках пшеворської культури Польщі пшениця двозернянка відома з I ст. до н. е. до IV ст. н. е. [Wielowiejski, 1960, s. 137; Gizbert, 1958, s. 209]. На території Словаччини пшениця двозернянка також є основною з посівних культур в латенський і ранньоримський час. Обвуглені зерна виявлені на поселеннях Дивинка і Липтовська Мара [Hajnalova, 1975, h. 38]. У деяких пробах двозернянка переважала серед інших зернових культур.

В досліджуваних матеріалах виявлено також відбитки іншої плівчастої пшениці — спельти. Для її зерен характерний тупий заокруглений верхочок і загострена основа, а також більша округлість порівняно з іншими плівчастими пшеницями. Пшениця спельта з'явилася у Південно-Східній Європі разом з одно- і двозернянкою ще в неоліті і особливо була поширена в епоху бронзи. На рубежі нашої ери та пізніше вона ще була однією з основних зернових культур. Спельта траплялась також в обмозці на поселенні Глибоке Чернівецької області (культура карпатських курганів) та у вигляді обвуглених зерен на черняхівському поселенні в Лепесівці Хмельницької області. На цьому ж поселенні відбиток колоска спельти виявлено в шарі ранньослов'янського часу. Відома ця пшениця також у пізньому середньовіччі (поселення Старий Орхей), а писемні джерела свідчать про вирощування її в Молдові навіть у кінці XIX ст. [Янушевич, 1976, с. 67, 72—73].

Крім відбитків плівчастих пшениць — двозернянки і спельти, — в досліджуваних матеріалах виявлено відбитки зерен голозерної карликової пшениці (*Triticum comractum*). Вони досить широкі, округлі, з величиною індексу довжина / ширина 1,3—1,5. В Європі знахідки цієї пшениці

відомі вже в неоліті. У Південно-Східній Європі перші знахідки карликової пшениці відносяться до ранньотрипільського часу, проте їх значення порівняно з іншими видами незначне. Можливо, й пізніше, на рубежі та в перших століттях нашої ери, вона була лише супутником у посівах півчастих пшениць, оскільки знахідки карликової пшениці на поселеннях зарубинецької і черняхівської культур поодинокі. В масовій кількості карликова пшениця, на думку З. В. Янушевич, з'явилася лише в середньовіччі (для Дністро-Прутського району) і була відома в посівах до кінця XIX ст. [Янушевич, 1976, с. 78—96].

Таку зміну складу вирощуваних пшениць дослідники пояснюють біологічними особливостями. Так, посіви карликової пшениці більш сприятливі при перелоговій системі землеробства, оскільки вона має коротку соломину, що охороняє посіви від полягання в умовах родючих ґрунтів, які були в наших степовій і лісостеповій зонах.

На перших етапах у посівах двозернянка займала провідне місце завдяки міцній кореневій системі, що дозволяла рослині вкорінятися на цілині. Пізніше, з введенням оранки, з'явилися складності при висіванні двозернянки. Для посівів використовувалися невимолочені колоски, що чіплялися при боронуванні за зуби борони і витягувалися на поверхню. Тому більш зручними для посівів виявилися голозерні пшениці.

Я ч м і н ь. Ця зернова культура виявлена у відбитках на поселеннях зубрицької культури у вигляді двох форм — голозерної і півчастої (табл. VII).

Починаючи з неоліту, ячмінь був однією з головних культур поряд із пшеницею двозернянкою. Його знахідки відомі на археологічних пам'ятках Польщі, Чехії, Словаччини, Голландії, Австрії, Німеччини, Швейцарії. У Південно-Східній Європі достовірні знахідки ячменю трапляються, починаючи з пам'яток раннього трипілья і культури Гумельниця [Янушевич, 1976, с. 107].

Зерна голозерного ячменю мають правильну овальну форму. Проте встановити, яким боком відбилося зерно, в жодному випадку не вдалося. Це пов'язано, очевидно, з розбуханням зерна в сирій глині, яке привело до згладжування черевної борозди і спинної западини.

Зерна ж півчастого ячменю, на відміну від голозерних форм, залишили чіткі відбитки. Луска, в якій знаходиться зерно, запобігала його розбуханням. В одних випадках були виявлені зерна, що відбилися черевною стороною. На них доб-

Венеди

Таблиця VII

Розміри відбитків зерен голозерного і півчастого ячменю

Поселення	Голозерний			Півчастий		
	Довжина	Ширина	Індекс	Довжина	Ширина	Індекс
Сокільники	5	2,8	1,7			
Підберізці	5,2	2,5	2	9	4	2,2
	6	2,5	2,4	8	3,4	2,3
	4,8	2,3	2	8,5	3,2	2,6
	6	2,8	2,1	8,2	3,8	2,1
	6	2,5	2,4			
Підбірці	5	3	1,6			
	5,2	2,8	1,8			
	5,2	3	1,7			
	6,5	2,8	2,3			

ре простежується борозна, що розширюється до верху. На інших відбитках добре виділяються три поздовжні жилки зовнішньої квіткової луски зерна, які відбилися спинною стороною.

На території Польщі ячмінь порівняно з іншими культурними рослинами виявлений на більшості поселень, причому, як і в Подністров'ї, представлений двома формами — півчастою і голозерною.

Ж и т о. Відбитки зерен виявлені на кераміці з усіх досліджуваних поселень. Зустрічаються вони на зовнішній та внутрішній поверхнях стінок, денець. Зерна були видовженими, вузькими з усіченою вершиною і загостреною основою. Їх розміри представлені в таблиці VIII.

На території Польщі жито виявлене на п'яти з шести досліджуваних пам'яток. Враховуючи це, польські дослідники вважають, що воно входить до складу тих культурних рослин, які виро-

Таблиця VIII

Розміри відбитків зерен жита

Поселення	Довжина, L	Ширина, B	Індекс, $\frac{L}{B}$
Сокільники	7,3	1,8	4
	7,2	2,1	3,4
	6	2,1	2,8
Підберізці	7,1	2,1	3,3
Підбірці	7,2	2,3	3,1

щували племена пшеворської культури. В. Гензель, виявивши там зерна жита, вважав, що цю культуру стали вирощувати ще в гальштатський час [Wielowiejski, 1960, с. 138—140].

На території України знахідки жита були відомі лише з римського часу. В матеріалах черняхівської пам'ятки в Лепесівці виявлено обвуглені зерна жита [Янушевич, 1973, с. 1—14]. Один відбиток жита знайдений також на поселенні Харівка на Десні (зарубинецька культура). Проте ні ці знахідки, ні знайдені зерна жита на скіфських поселеннях (матеріали Б. А. Шрамка, О. Д. Ганіної) не переконали З. В. Янушевич в існуванні жита як культурної рослини. Всі перелічені знахідки вона відносить до форм бур'яно-польового жита, спираючись на такі морфологічні ознаки, як форма і розмір зерен [Янушевич, 1976, с. 25]. А. П. Іванов наводить дані, відповідно до яких зерна бур'яно-польового жита відрізняються великою різноманітністю форм і розмірів, причому саме це жито має найбільше і найдовше зерно [Іванов, 1961, с. 83].

У Центральній і Північній Європі на пам'ятках, одночасних з черняхівською культурою, жито вже було відоме як самостійна культура, що мала велике значення в посівах. Таким чином, вірогідно, що жито як зернова культура використовувалося в Південно-Східній Європі вже з I тисячоліття н. е., а можливо, й раніше. Крім того, відомо, що жито вирощувалося довгий час разом з пшеницею в змішаних посівах, які називалися «суржа» або «суржик». Ця суміш була поширена в Закавказзі, Росії, Малій Азії, Західній Франції і давала надійні урожаї при несприятливих умовах.

Жито стало відомим в Європі з III тисячоліття до н. е. [Helbaer, 1971, р. 265—280]. Виходець з Середньої Азії, ця рослина в Європі перетворилася на культурну і стала відомою на берегах Балтики і Вісли в другій половині III тисячоліття до н. е., а до кінця неоліту поширилася вздовж Дунаю.

Існує також інша точка зору, згідно якої жито у вигляді одомашненої культури з'явилося в Центральній Європі на початку I тисячоліття до н. е., а в ранньому залізному віці просунулося на північ, де культивувалося вже як більш надійне, ніж пшениця і ячмінь (в Британії, Німеччині, Скандинавії). У римський час воно було введено в культуру в Угорщині, Італії, Туреччині, Греції [Renfrew, 1973, р. 82].

Пр о с о. Відбитки проса найбільш численні. Найчастіше вони зустрічаються на зовніш-

ній поверхні донець, що пов'язане, очевидно, з використанням зерна і луски для підстилки під сирі не випалені посудини. Розміри зерен: довжина 2,6 мм, ширина 1,8 мм.

Просо в Південно-Східній Європі культивувалося, починаючи з неоліту, проте, порівняно з пшеницею і ячменем, зустрічалося мало. Багато відбитків проса з'являється на кераміці поселень епохи бронзи і раннього залізного віку. На черняхівських поселеннях Деллакеу і Комрат, Лепесівка і Петрени воно було виявлене також у вигляді обвугленого матеріалу. Чимало знахідок його відомо протягом усього середньовіччя в Дністро-Пруцькому районі. На рубежі нашої ери просо поширювалось в лісостеповій та лісовій зонах нашої країни. На думку З. В. Янушевич, воно займало перше місце серед інших зернових у племен зарубинецької культури [Пачкова, Янушевич, 1969, с. 8].

У невеликій кількості на кераміці представлені відбитки інших культурних рослин — гороху, вики, чини, конопель, а також дикоростучих — терену.

Привертають увагу знахідки вики ервілії, які відомі з неоліту. Вперше вона була виявлена в Трої, потім на поселенні бронзового часу Тошег в Угорщині. Чимало зерен виявлено в Болгарії на поселеннях культури Гумельниця. У Південно-Східній Європі найраніші знахідки вики ервілії відносяться до пам'яток раннього трипілья, потім вона була виявлена лише на середньовічній пам'ятці Старий Орхей [Янушевич, 1976, с. 174, 178].

Насіння чини було виявлене на черняхівському поселенні Комрат I. Знахідки цієї культури відомі переважно в південних районах, оскільки ця рослина посухо- та теплостійка. Горох поширений у більш північних областях завдяки морозостійкості і вологолюбивості.

На пшеворських пам'ятках у Польщі бобові і технічні рослини, зокрема коноплі, льон, кельтський біб, вика посівна, гречка та горох, виявлені лише в одиничних екземплярах [Wielowiejski, 1960, с. 137]. Це ж явище простежується й на досліджуваних пам'ятках.

Проте наявність перерахованих бобових та технічних рослин навіть у невеликій кількості свідчить про розширення асортименту вирощуваних культур, інтенсифікацію й прогрес землеробства.

Поширення жита в посівах зубрицьких племен вказує на високий рівень обробки ґрунту. Як культура з більш глибокою кореневою

системою, ніж пшениця і ячмінь, жито вимагає й більш глибокої оранки.

Просо — культура, що пов'язується багатьма дослідниками з підсічним землеробством, а пшениця — з орним. Проте знахідки проса на території Польщі в пізнолатенський і римський час, а також на пам'ятках зарубинецької, черняхівської та зубрицької культур України не можна пов'язувати лише з підсічним землеробством, оскільки всі вони розміщені в лісостеповій зоні з родючими ґрунтами. Просо в цих районах використовувалося, ймовірно, і як орна культура.

За палеоботанічними даними, на першому місці серед вирощуваних культур на Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі було просо (табл. V). Далі йдуть такі важливі культури, як пшениця, серед якої переважає двозернянка, та ячмінь, переважно голозерний. Велику роль серед посівних культур грали також жито та горох.

Розподіляючи одержані відбитки зерен у хронологічній послідовності, можна простежити збільшення їх кількості та розширення асортименту в III ст. н. е. порівняно з пізнолатенським і ранньоримським часом. Так, у пізнолатенський час не виявлено пшениць спеліти та карликової, гороху, конопель. Із 13 відбитків пшениці двозернянки 10 виявлено на поселенні Соکیلники. Тільки на цьому ж поселенні знайдено насіння конопель. Ці показники, на нашу думку, не є випадковими, а відображають певний прогрес у розвитку землеробства племен Верхнього Подністров'я і Західної Волині протягом кількох століть.

Щодо способів зберігання продуктів землеробства (зокрема зерна) на венедських поселеннях, найбільш вірогідно, що зерно зсипали в певні ємності (плетені кошики, глиняний посуд) і склали в ями-погреби, стінки і дно яких вимощені товстим шаром глини і випалені. Цей захід захищав від надміри вологи і холоду. Такі об'єкти виявлені на поселеннях Підберізіці, Соکیلники I. У ямі № 3 з поселення Соکیلники I на дні під стіною лежав великий глек, дно і стінки якого були вкриті обвугленими зернами. Про те, що зубрицькі племена знали вологостійкі властивості випаленої глини, свідчать матеріали житла-напівземлянки I з поселення Підберізіці. Житло розташоване біля підніжжя пагорба і було підмочене ґрунтовими водами. Долівка вимощена дрібними камінцями і вимазана глиною товщиною 10 см. Глина випалена. Цей захід був застосований мешканцями жит-

ла, очевидно, проти надмірної вологості. Подібні об'єкти зустрічаються у пшеворській культурі на території Польщі [Godłowski, 1969, s. 322].

Цікаві дані щодо використання ям-погребів як хлібних ям українцями і білорусами з давніх часів наводить відомий російський етнограф Ф. К. Зеленін [1981, с. 82—84]. Їх перевага, зазначав дослідник, полягала у тому, що вони не бояться пожеж, що так часто траплялися на поселеннях. Вони дешеві, бо для них не потрібно ні дров, ні заліза. Вони повною мірою захищені від грабунків і крадіжок.

Хлібні ями викопували у глинистому ґрунті. Вони мали округлу або грушоподібну форму, тобто вузька верхня частина по мірі заглиблення у землю поступово розширюється. Глибина ям до 2,5 м. Їх місткість могла сягати кількох тон зерна (10—15 чвертей). Всередині яму випалювали соломою і обкладали берестом. Якщо яма знаходилася не у глинистому ґрунті, її обмазували глиною. Отвір прикривали дошкою і засипали землею. Деколи над ямою робили невелику дерев'яну покрівлю у формі чотиригранної піраміди. Нерідко такі ями робили на току, під дахом. Там їх накривали снопами і соломою. Оскільки в такі ями не поступає повітря, зерно зберігається в них десятками років.

Ями-погреби використовувалися також для зберігання овочів, особливо ріпи. Такі ями обкладали часто деревом і закидали соломою. Зимом солома, засипана снігом, зберігала у ямі достатнє тепло, овочі не псувалися навіть при найсильніших морозах.

Для збереження продуктів землеробства могли використовуватися також наземні господарські будівлі, виявлені на кожному з досліджених поселень. В Підберізіцях, наприклад, вони представлені спорудами прямокутної або овальної форми площею 4—10 м², долівка яких дещо заглиблена у материк. Над заповненням таких споруд знаходився товстий шар глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, контури якого збігалися з профілем заглибленої частини. Очевидно, стінки, а можливо, і дах цих будівель обмазували глиною.

Цікаву споруду (№ 1), пов'язану з господарством племен зубрицької культури досліджуваного району, відкрито на поселенні у Пасіках-Зубрицьких (рис. 31, 1). Це велика будівля підпрямокутної форми площею 37 м², заглиблена в материк на 1,43 м, всередину якої вели три сходи, вирізані в стінці. Споруда складалася

з трьох з'єднаних між собою площадок і однієї ями, відділеної від них материковим останцем. До ями з площадки № 3 вели дві сходинки, вирізані в материковій стінці. Площадка біля входу (№ 1) є проміжною між двома останніми і сполучає їх між собою. Дно площадки утрамбоване і на 2—5 см нижче відносно рівня дна інших площадок. Біля другої і третьої площадок в стінах на материкових виступах вирізано ряд дрібних ям-погребів і прилавоків. Навпроти однієї з них (№ 3) на материковому прилавку, що знаходився на висоті 0,7 м від рівня площадки, лежали два добре збережених жорнових каменя (верхній і нижній) від ротаційних жорен, виготовлені з черепашнику (рис. 31, 3, 4). У заповненні споруди, при долівці, виявлено чимало дрібних уламків каменя-черепашника, що теж належали жорнам. Великі розміри споруди, її оригінальна внутрішня конструкція, що включала систему ям-погребів і прилавоків, жорнові камені, виявлені всередині, свідчать про її громадський характер. Цілком імовірно, що будівля служила сховищем для продуктів землеробства і була місцем помелу зерна мешканцями поселення.

Дата функціонування споруди, судячи з відсутності тут кераміки з пізньоримськими рисами, з одного боку, і відсутністю провінційно-римської кераміки, з другого, може бути визначена кінцем I — першою половиною II ст. н. е.

На думку дослідників, поява ручних ротаційних жорен є свідченням різкого стрибка у землеробстві — вони могли використовуватися лише там, де була необхідність у забезпеченні більш ефективного помелу зерна у великих кількостях. На території Польщі, як і у Румунії, це знаряддя праці появилось у кінці пізньоримського часу і дуже швидко почало витісняти традиційні зернотерки. Але широкого вжитку набуло лише у III—IV ст. Тоді ж ручні жорна почали використовувати і племена черняхівської культури. Рання дата появи цих досконалих знарядь обробки зерна у венедев'янинах пояснюється, мабуть, їх тісними контактами з дакійською людністю липицької культури (рис. 32). Цей факт є важливим доказом розширення площ посівів зернових культур підвищеної врожайності на землях венедев'янинах, починаючи з II ст. н. е.

Наведені матеріали свідчать про наявність у племен Верхнього Подністров'я і Волині у перших століттях нашої ери досить розвинутого землеробства, яке давало можливість вирощува-

ти зернові культури з надійним врожаєм і було основним фактором їх економічного розвитку.

Поряд із землеробством значне місце займало тваринництво.

Склад стада у венедев'янинах визначається результатами досліджень остеологічного матеріалу, здійсненого О. П. Журавльовим. Визначення проводилося на матеріалах семи поселень зубрицької культури Подністров'я та Волині (табл. IX, X).

Як свідчать дослідження, до складу стада венедев'янинах входила велика рогата худоба (ВРХ) (корова, бик, вів), мала рогата худоба (МРХ) (коза, вівця), свині та коні. Переважаюча кількість кісток належить великій рогатій худобі. У процентному відношенні вони складають 65 %. На другому місці у стаді були свині (43 %). Досить важливу роль у господарстві слов'ян-венедев'янинах відігравав кінь (11 %). Найменше венедеви розводили кіз та овець (7 %). Серед особин ВРХ та коней переважають дорослі, а серед особин свині і МРХ навпаки — молоді. Це може свідчити про те, що для м'яса слов'яни використовували свиню і МРХ, у той час як ВРХ і коні служили тягловою силою для обробки ґрунту. Очевидно, корів тримали ще й для отримання молока і похідних від нього продуктів (сир, масло). Отже, ВРХ утримували здебільшого для молочно-м'ясного виробництва. Крім того, віковий показник для ВРХ та коней вказує на існування при поселеннях достатньої кормової бази, а отже — розвинутого землеробства. Наявність серед кісток свині переважно молодих особин вказує на те, що їх забивали у незрілому віці. Це і зрозуміло, оскільки свині швидко набирають вагу. Використовували їх очевидно лише для заготівлі м'яса на зимовий період, залишаючи мінімальну кількість для відтворення поголів'я.

На думку Ф. К. Зеленіна, тваринництво ніколи не було головним у господарстві українців. Корови у них не були породистими, а використовувалися, в основному, як тяглова сила. Тваринництво не було відгінним, а мало приселищний характер. У слов'ян нема такого поняття, як «пастух». В українській мові для цього використовується тюркське, тобто чуже і пізнє слово «чабан». Давні українці, за спостереженнями вченого, не їли телятини. Вони вирощували телят до дорослих особин — корів чи волів. Перших використовували для отримання молока і м'яса, других — як тяглову силу.

Склад стада у венедев'янинах Подністров'я та Волині є близьким до показників, визначених для

Рис. 32. Використання легких ручних ротаційних жорен населенням Волині (за матеріалами поселення у Хрінниках).

слов'ян I тис. н. е. Подніпров'я (зарубинецької, пізньюзарубинецької, черняхівської, київської культур) [Горбаненко, 2007, табл. 20]. Там показники кількості тварин розподілилися наступним чином. ВРХ займає чільне місце, складаючи від 35 % до 45 %. Друге місце, як і на наших поселеннях, займає свиня. На зарубинецьких пам'ятках вона складає п'яту частину стада, на пізньюзарубинецьких, київських і черняхівських — від 23,4 % до 34,5 %. Показники малої рогатої худоби коливаються від 12,4 % до 22 %, а на черняхівських пам'ятках сягають 30 %.

Найбільш сталими на слов'янських пам'ятках Подніпров'я, як вивів С. А. Горбанен-

Венеди

ко, є показники коней. Вони, як і на інших пам'ятках, складають близько 10 %.

Ці дані дозволяють говорити, що у венедів західного регіону значно більшу частину складала у стаді ВРХ, у той час, коли у Подніпров'ї значно більше кіз та овець. Ці показники пояснюються, ймовірно, природними кліматичними умовами, близькими до степових у Подніпров'ї та лісостеповими у Подністров'ї та Волині.

Помітне місце в м'ясному раціоні венедів, як свідчить остеологічний матеріал, займало мисливство. Серед кісток дикі тварини займають 7 %. Полювали найчастіше на косуль та благородного оленя, менше на дикого кабана та лося. Причому

Розповсюдження кісток свійських та диких тварин на поселеннях

Поселення	Хронологія	Свійські тварини									
		Бик свійський		Вівця свійська		Коза свійська		Вівця / коза		Свиня свійська	
		Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини
Підберізці	I—III	90	9	1	1	3	2	3	2	24	11
Сокільники	II—III	23	4							6	3
Загаї	др. пол. I—II	16		2				6		6	
Гірка Полонка II	др. пол. I—II	25	1					1	1	1	1
Линів	др. пол. I—II	78						6		9	
Хрінники	др. пол. I—II	6	1			2	1	4		5	4
Городок	др. пол. I—II	25	3								
	Всього	263	18	3	1	5	3	20	3	51	19
	%	52,3	3,58	0,6	0,2	0,99	0,6	3,89	0,6	10,1	3,78
	Всього кісток	462									
	%	91,85									

Результати аналізу кісткового матеріалу

Назва об'єкту	Кількість				
	Бик свійський	Вівця / коза	Вівця	Коза	Свиня свійська
Житло 1	24	2			4
Житло 3	13	1	1		
Житло 7	2	—	1		
Житло 8	13	2			5
Житло 11	4	1			
Житло 12	4				
Житло 19	1				
Спор. 4	2				
Спор. 5	6				
Спор. 7	4				
Спор. 12	—				
Яма 3	2	1			
Яма 7	1				
Яма 13	17	1	1	1	1
Яма 19	1				
Яма 23	1				
Яма 28	1				
Яма 29	3	—			
Яма 32	1	—			
Всього особин	20 (5 молод., 4 напівдорослі, 11 доросл.)	2 (1 доросла, 1 напівдоросла.)	3 (дорослі)	1 (доросла)	5 (1 молода, 2 напівдорослі, 2 дорослі)

Денис Козак

Таблиця IX

венедів Подністров'я та Волині (I—III ст. н. е.)

Свійські тварини				Дикі тварини									
Кінь		Собака		Косуля		Свиня дика		Вовк		Олень бла-городний		Лось	
Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини	Кістки	Особини
4	3	12	2	3	3	1	1	1	1				
3	1									2	1		
2		4								2			
29	4			2	1	4	1			2	1	3	2
5				4		1		2		2		1	
2	1	1	1										
		1	1										
45	9	18	4	9	4	6	2	3	1	8	2	4	2
8,95	1,79	3,58	0,8	1,79	0,8	1,19	0,4	0,6	0,2	1,59	0,4	0,8	0,4
				41									
				8,15									

Таблиця X

з поселення зубрицької культури біля с. Линів

кісток					
Кінь	Косуля	Олень	Кабан	Лось	Людина
2	1				3
		1			
	1			1	
1		1	1		
1					
1					
	1				
	1				
2 (дорослі)	4 (дорослі)	1 (доросла)	1 (доросла)	1 (доросла)	

помітно за кількістю диких тварин виділяється територія Волині, очевидно, особливо залісна на початку I тис. н. е. Найбільше кісток диких тварин (косуля, дика свиня, благородний олень, лось) виявлено на поселеннях Гірка Полонка та Линів.

Важливе місце мисливства у господарстві венедів можна пояснити значною кількістю лісів на Волині і Подністров'ї. З цією сферою діяльності слов'ян пов'язана, мабуть, наявність порівняно значної кількості кісток собаки (4 %). Кістки цієї тварини виявлені на чотирьох із семи поселень, причому розташованих на Волині.

Ковальське та інші ремесла

Часті знахідки на поселеннях зубрицької культури виробів з металу, особливо у Подністров'ї, свідчать про наявність достатньо розвинутого металургійного виробництва.

Асортимент виробів досить широкий. Металовиробами забезпечувалися побутові потреби, реміснична діяльність, землеробство, мисливство та рибальство, військова справа. До таких виробів належать ножі, шила, голки, тесла, сокири, наральники, замки з ключами, пряжки, фібули, браслети, наконечники списів, дротиків та стріл, шпори тощо.

У нас відсутні дані щодо способів виплавки металу. Очевидно, це були прийоми, освоєні людськими колективами на широких територіях Європи у пізньолатенський та римський час [Давня історія України, 2000, с. 117—118]. На думку дослідників, металургія, завдяки своїй специфіці одним з перших ремесел виокремилася в окрему галузь і мала общинний характер [История первобытного общества, 1988, с. 2—10].

Більше даних, завдяки проведеному спеціальному металургійному аналізу, ми маємо про залізообробне (ковальське) ремесло. Воно тісно пов'язане з виробництвом заліза і базувалося на продукції сиродутних горнів, з яких отримували крицю та сталь.

У наведеному нижче металографічному аналізі використано 30 виробів із заліза, які належать до зубрицької культури⁶. Це дає змогу простежити витоки ковальського ремесла слов'ян-венедів, що послужить ще одним ар-

⁶ Всі металографічні аналізи проведені Г. О. Вознесенською. Автор висловлює глибоку вдячність Г. О. Вознесенській за надану можливість використати ці дослідження у книзі Результати аналізів наведені у кінці розділу.

гументом для визначення генезису зубрицької культури.

Всі предмети (як побутові, так і зброя), на яких проводилися металографічні аналізи, виготовлені переважно з м'якого заліза або сталі. При їх виготовленні застосовувався метод вільної ковки. Залізо дуже чисте, тобто не містить неметалічних включень і має однорідну структуру. Це свідчить про досконалі прийоми ковки металу місцевими ковалями. Сталь була, переважно, сирцева, повністю вивільнена від шлакових включень. При виготовленні зброї чи предметів побутового призначення застосовувалася нерідко особлива технологія. Наприклад, кинджал з поховання № 3 у Гриневі (поховання вождя-воєначальника) виготовлений з так званого пакетованого заліза. В пакет входило 15—17 тонких прошарків заліза з дуже тонкими і чистими зварювальними швами. Дослідженнями зафіксована мікрозерниста структура металу з дуже хорошою попередньою обробкою і ковкою.

Бритва з цього ж поховання теж відкована з твердої високовуглецевої сталі. Метал якісний, дуже чистий, після загартовування лезо бритви отримало високу твердість. На думку Г. О. Вознесенської, при виготовленні цього предмету була використана сталь отримана шляхом суцільної цементації залізного напівфабрикату. При цьому необхідно зауважити, що, на думку відомого дослідника металургійного виробництва у пшеворській культурі Є. Пясковського, ковалі-пшеворці не знали способів отримання цементованої сталі, у тому числі способів цементації робочих частин готових виробів. Цей прийом ковальської техніки зафіксований лише на обмеженій території в районі сьогоденного м. Кракова і є результатом впливу, як вважає дослідник, культури кельтів [Piaskowski, 1964].

Про стабільно високу майстерність ковалів Подністров'я в перших століттях нашої ери свідчать і інші речі. Зокрема, кресало з поховання № 3 у Гриневі. Воно було відковане з хорошої маловуглецевої сталі, без шлаків. Сталь мала шаристо-пакетовану структуру.

Досить цікавий матеріал, що підтверджує спадковість високопрофесійних способів ковальського ремесла від носіїв пшеворської культури рубежу ер до венедів зубрицької культури римського часу, надає аналіз металевих предметів з поселень у Підберізцях (I—III ст. н. е.) і Сокільниках (II—III ст. н. е.).

Всі металеві речі, виявлені на поселенні у Підберіцях, Г. О. Вознесенська за технологічними особливостями розділила на кілька груп.

До першої групи належать 5 ножів, які відковані повністю із сталі і загартовані. Ножі кувалися із нерівномірно науглецьованої сталі, за винятком одного, з житла 7, який відкований з високовуглецевої сталі. Це може свідчити, що ми маємо справу із спеціально виготовленою цементованою сталлю високої якості.

Інша група виробів з Підберіців (наконечник списа, ключ, кілька ножів з культурного шару) відкована із заліза або м'якої сталі.

Цікавим за технологією виготовлення є наконечник стріли з Підберіців. В основі технології при його виготовленні було цілеспрямоване використання зварювання твердої високовуглецевої сталі і м'якого заліза. Стальні шипи наконечника тут наварені на залізний стержень, край якого розплющений і згорнутий у втулку. Техніка зварювання і ковки характеризується досконалістю, що свідчить про високу майстерність ремісника.

Технологія виготовлення залізних предметів з поселення II—III ст. н. е. Сокільники I поблизу Львова, не відрізняється від тих, що знайдені у Гриневі і Підберіцях, що добре ілюструють результати аналізів. Можна лише зазначити, що наявність на поселенні масивних ковальських виробів (тесла, сокири), виготовлених з пакетованої сталі, може свідчити про існування у виробництві заготовок із залізних напівфабрикатів, а отже, великого обсягу робочого матеріалу.

Таким чином, основною сировиною для квалів венедського суспільства служило кричне залізо і нерівномірно науглецьована сирцева сталь, отримана безпосередньо в горні у ході металургійного процесу. Залізні предмети для господарської діяльності будь-якої форми виготовлялися за допомогою прийомів вільної ковальської ковки. Мікроструктура ковальських виробів свідчить про досконалість пластичної обробки металу у гарячому вигляді. Ковальське зварювання застосовувалося при виготовленні виробів складної конфігурації, але, як правило, тільки з металом однакового складу. Із зварюванням пов'язаний спосіб отримання заготовок пакетованого металу. Найбільш складну і прогресивну технологію ковальства у венедів демонструє наконечник стріли з Підберіців. Мова йде про наварювання сталевих лез на за-

лізну основу. Ця технологія невідома ні у пшеворській, ні у черняхівській культурі. За висновком Є. Пясковського, одиничні, відомі йому, предмети, зварені із заліза і сталі, є імпортом.

Появу в ковальстві варварських племен Європи рубежу і першої половини I тис. н. е. таких технологічних прийомів, як спеціальна цементация, зварювання заліза і сталі в одному предметі, дослідники металургії давніх суспільств (Г. О. Вознесенська, Р. Плейнер, Є. Пясковський) пояснюють впливом кельтів, внесок яких у розвиток європейської металургії був величезним.

Досконало володіли венедські квалі також способом термічної обробки залізних виробів. Як свідчать матеріали поселень у Підберіцях та Сокільниках, загартування сталевих виробів було для них звичною операцією. За дослідженнями Г. О. Вознесенської, майже всі ковальські вироби, які могли бути загартовані (містили в собі більше 0,3 % вуглецю), були загартовані.

У цілому дослідниця робить висновок, що за технологічними характеристиками ковальське виробництво зубрицьких громад в основних рисах аналогічне ковальському виробництву племен пшеворської культури на території Польщі. Деякі яскраво виражені технологічні особливості (пакетування сировини, виготовлення цементованої сталі, значна питома вага термооброблених виробів, поява зварювальних із заліза і сталі виробів, досконале володіння операціями вільної ковальської ковки) зближує техніку і технологію ковальського ремесла зубрицьких громад Подністров'я і племен черняхівської культури.

Поряд із залізообробним ремеслом існувало ювелірне виробництво. Ним займалися, на думку більшості дослідників, квалі-універсали. Судячи із знахідок, ювелірне ремесло було у венедів порівняно скромним. До виробів цього виду діяльності можна віднести кілька бронзових булавок з Підберіців, Гіркої Полонки II, Загаїв II. Можливо, місцеве походження мають фібули виготовлені із заліза і бронзи.

До знахідок, які безпосередньо пов'язані з ювелірним ремеслом у зубрицькій культурі, належать ложка-лячка та пінцет з житла 2 у Пасіках-Зубрицьких, а також велика кількість глиняних тиглів, виявлених біля вогнища на поселенні поблизу с. Сокільники. Всі тигли були виготовлені з вогнетривкої глини. Більша їх частина знаходилася у розсипаному стані (рис. 33).

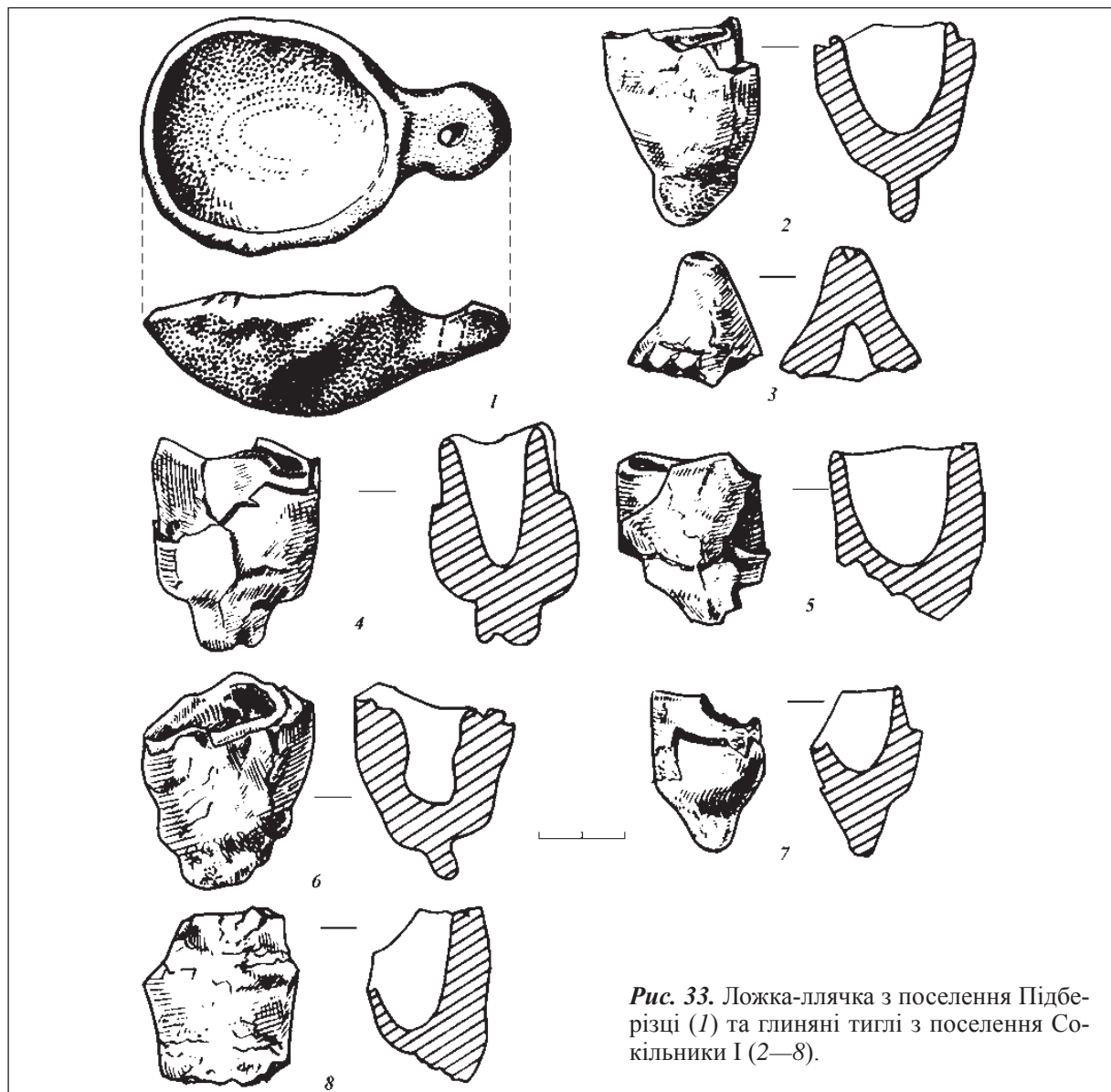

Рис. 33. Ложка-лялячка з поселення Підберізі (1) та глиняні тиглі з поселення Соکیلники I (2—8).

Обставини знахідки у Соکیلниках можуть свідчити, що ювелір працював не у спеціальному приміщенні, а на вулиці, і метал розплавляв на відкритому вогнищі. Цілком вірогідно, що це міг бути і мандруючий ремісник-ювелір.

Крім добре організованого і досконалого ковальського та ювелірного ремесла, яке мало общинний характер, венеда займалися цілим рядом традиційних домашніх ремесел.

Крім керамічного виробництва, про що йшла мова вище, венецькі сім'ї багато пряли, обробляли дерево, шкіру, кістку.

Очевидно, що, крім металу та глини, найбільш вживаним матеріалом було дерево. Це був основний будівельний матеріал. З дерева стругали ложки, виготовляли різні знаряддя праці, домашні речі: миски, ночви, бочки, стільці, столи і т. ін.

Основними знаряддями для обробки дерева були ножі, тесла, сокири, пилки, долота, свердла. Два таких тесла і сокира були знайдені у Соکیلниках I.

Косторізне ремесло, судячи за археологічними даними, не було поширеним. З кістки

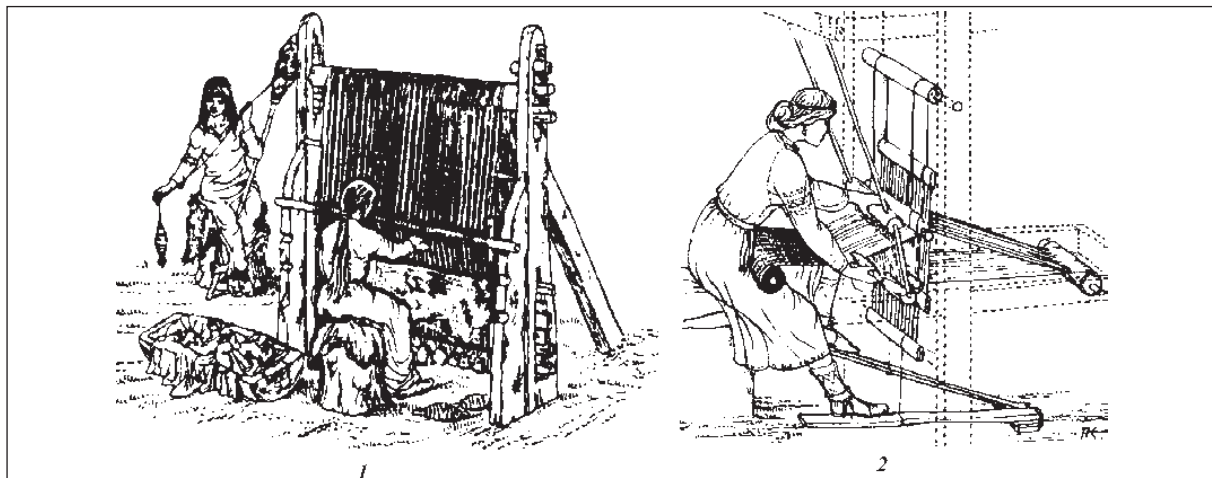

Рис. 34. Графічна реконструкція ткацьких верстатів: 1 — вертикальний, 2 — горизонтальний.

майстрували примітивні проколки для плетіння та шиття шкір, накладки для ножів тощо. Найбільш досконалими виробами з кістки, виявленими на поселеннях зубрицької культури Ремезівці, Загаї II, Хрінники, є односкладові гребені. Їх виготовлення було доволі складним і вимагало, очевидно, особливих навичок.

Найбільше археологічних матеріалів на поселеннях, після кераміки, пов'язано з ткацтвом. Це глиняні пряслиця різноманітних розмірів і форм, глиняні тягарці для натягування нитки основи на вертикальних ткацьких верстатах (рис. 34). На поселенні Гірка Полонка трапилась глиняна котушка для намотування ниток.

Важливим ремеслом в общині було, очевидно, чинбарство. Із шкіри виготовляли одяг, реманент для коня, шнури, взуття. На жаль, специфіка цього ремесла така, що не знайдено якихось матеріальних залишків. Тому всі думки про характер чинбарського ремесла у давніх племен України є уявними.

Результати металографічних досліджень ковальських виробів з пам'яток зубрицької культури Подністров'я, виконаних канд. іст. наук Г. О. Вознесенською

Могильник біля с. Звенигород, розкопки 1975 р.

Аналіз 1080, кресало, пох. 18.

Мікроскопічне дослідження поздовжнього зрізу робочого кінця кресала виявило на

Венеди

поверхні шліфа феритно-перлітну структуру з невеликою кількістю дрібних шлакових включень витягнутих у напрямі ковки. Перліт має глобулярну форму, мікротвердість фериту 193—206 кг/мм², перліту — 236—297 кг/мм². Структура має шаристу будову, шари металу розділені тонкими, чистими зварними швами.

Висновок. Кресало відковане із пакетованої сталі. Мікроструктура свідчить про тривале видержування виробу при підвищених температурах.

Аналіз 1081, шило, пох. 10.

Мікроскопічне дослідження поздовжнього зрізу робочого леза шила виявило на поверхні шліфа феритно-перлітну структуру з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю. Структура дрібнозерниста, перліт має сорбітовидний характер, шлакових включень мало. Мікротвердість фериту — 193 кг/мм², мікротвердість перліту — 254 кг/мм².

Висновок. Шило відковане з нерівномірно науглецьованої сирцевої сталі. Якість ковки висока.

Могильник у с. Гринів, розкопки 1975 р.

Аналіз 1056, меч, пох. 3.

Для структурного вивчення було взято дві проби, які в цілому представляють повний поперечний розріз клинка. Мікроскопічне дослідження проб виявило на поверхні шліфів таку будову: дрібнозернисту феритно-перлітну структуру з дуже невеликою кількістю витягнутих ковкою шлаків. Мікротвердість фериту — 143—170 кг/мм², феритно-перлітної структури — 207—236 кг/мм².

Висновок. Меч відкований повністю із сталі (середньовуглецевої?). Якість ковки висока.

Аналіз 1057, наконечник списа, пох. 3.

Проба для структурного вивчення була взята на 2/3 поперечного перерізу пера списа. Мікроструктурне вивчення проби виявило на поверхні шліфу феритно-перлітну структуру із середнім і дрібним зерном. Вміст вуглецю 0,1—0,3 %. Шлакових включень мало. Мікротвердість фериту 170—193 кг/мм², перліту 236 кг/мм². На краях шліфу помітне поверхнєве зневуглецювання.

Висновок. Наконечник списа відкований із м'якої сирцевої сталі. Мікроструктура свідчить про перебування виробу в сильному вогні після закінчення процесу ковки.

Аналіз 1058, ножиці, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного зрізу ножиць виявило на поверхні шліфу феритно-перлітну структуру. Перліт має пластинчасту структуру, вміст вуглецю близько 0,3 %. Зерно дрібне, шлакових включень мало. Відзначено незначне зневуглецювання поверхні шліфу. Мікротвердість 170—206 кг/мм².

Висновок. Ножиці відковані з м'якої сталі. Мікроструктура свідчить про перебуванні виробу в сильному вогні після закінчення ковки.

Аналіз 1059, ніж, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного зрізу клинка ножа виявило на поверхні шліфу феритно-перлітну структуру. Перліт має пластинчасту будову, вміст вуглецю 0,3—0,4 %, мікротвердість 254—274 кг/мм². Мікротвердість фериту 193 кг/мм². Місцями феритно-перлітова структура має відманштетовий характер. Шлакові включення дрібні, їх мало. Для досягнення необхідної товщини заготовки вона була зварена з двох смужок металу. Зварювальний шов грубий, погано запаяний.

Висновок. Ніж відкований з м'якої сталі, виконане в процесі ковки зварювання смужок металу проведене неякісно. Відзначені сліди перегріву металу в процесі ковки.

Аналіз 1060, булавка, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного зрізу вістря булавки виявило на поверхні шліфу феритно-перлітну структуру з незначною навуглецюваністю металу. Структура дрібнозерниста, шлакових включень мало.

Висновок. Булавка відкована із заліза, місцями слабо навуглецюваного.

Аналіз 1061, бритва, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного зрізу полотна бритви виявило на всій поверхні шліфа однорідну, дрібногольчасту структуру мартенситу, що погано травиться. Мікротвердість 1100—1290 кг/мм². Шлакових включень мало, вони дрібні.

Висновок. Бритва відкована з високовуглецевої сталі хорошої якості, загартування виробу проведене при оптимальних температурних режимах.

Аналіз 1062, скоба, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу скоби виявило на поверхні шліфу дрібнозернисту феритну структуру місцями із слідами перліту і нечисленними включеннями дрібних шлаків.

Висновок. Скоба відкована із заліза. Ковка виконана добре, метал чистий.

Аналіз 1063, кинджал (2 фрагменти), пох. 3.

Шліфи зроблені із поперечного прорізу двох фрагментів клинка. Мікроскопічне вивчення шліфів виявило ідентичну структуру. Вся поверхня шліфу зайнята дрібнозернистою феритною структурою з невеликим вмістом вуглецю місцями (0,1—0,15 %). Структура має шаристу будову, шари фериту розділені тонкими, чистими зварними швами.

Висновок. Кинджал відкований із заготовки пакетованого заліза. Якість попередньої обробки металу і ковки предмету висока.

Аналіз 1063, шпора, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення проби показало на всій поверхні шліфу феритну структуру із слідами перліту і невеликою кількістю шлакових включень. Мікротвердість фериту 206 кг/мм².

Висновок. Шпора відкована із заліза, якість ковки предмету висока.

Аналіз 1065, кресало, пох. 2.

Мікроскопічне вивчення проби показало на всій поверхні шліфу однорідну дрібнозернисту феритно-перлітну структуру. Перліт має глобулярну будову. Мікротвердість коливається від 206 до 254 кг/мм². Шлакових включень незначна кількість. Відзначені зварювальні шви, що йдуть вздовж шліфа.

Висновок. Кресало відковане із середньовуглецевої сталі хорошої якості. Якість ковки висока.

Аналіз 1079, умбон, пох. 3.

Мікроскопічне вивчення проби показало на всій поверхні феритно-перлітну структуру із слідами перегріву (відманштетова будова). Вміст вуглецю не більше 0,2—0,3 %. Шлакових включень мало.

Висновок. Умбон відкований із м'якої сталі.

Поселення біля с. Підберіці, розкопки 1975 р.

Аналіз 1068, наконечник стріли, Р-I.

Шліф зроблений із 1/2 поперечного прорізу пера стріли. Мікроскопічне вивчення показало, що більша частина клиновидної поверхні шліфу зайнята дрібнозернистою феритно-перлітною структурою. Ферит розміщений сіткою по границях перлітних зерен. Вміст вуглецю біля 0,6—0,7 %, мікротвердість 236—322 кг/мм². Решта поверхні шліфу зайнята феритною структурою із слідами перліту. Границі між зонами з різною структурою чіткі, у вигляді щільного, чистого, зварювального шва. По краях шліфу помітно невелике знеуглецювання.

Висновок. Основу технологічної схеми виготовленого наконечника стріли складає наварювання високовуглецевого сталюого двошипного пера стріли на залізний стержень, протилежний кінець якого розковувався і з нього формувалася тгупка. Зварювальні роботи і, передусім, зварка високовуглецевої сталі із залізом проведена із великою досконалістю. Вихідний матеріал (сталь, залізо) теж високої якості.

Аналіз 1069, ключ, Р—I.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу стержня виявило на поверхні шліфу структуру дрібнозернистого фериту із слідами перліту і невеликою кількістю шлакових включень.

Висновок. Ключ відкований із заліза. Метал чистий, добре прокований.

Аналіз 1070, ніж, Р—III.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на більшій частині шліфу структуру тонкогольчастого мартенситу, що слабо травиться, мікротвердість 724—946 кг/мм². Наявні невеликі ділянки крупногольчастого мартенситу із трооститом. Шлакових включень в металі мало.

Висновок. Ніж відкований із високовуглецевої сталі і загартований.

Аналіз 1071, ніж, Р-III.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на більшій частині шліфу феритну структуру з великою кількістю шлакових включень. Мікротвердість 236—297 кг/мм².

Висновок. Ніж відкований із кричного заліза погано звільненого від шлаку.

Аналіз 1072, ніж, житло 7.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на всій поверхні шліфу однорідну, світлу мартенситну структуру, що слабо травиться. Мікротвердість 824—946 кг/мм². Шлакові включення дрібні, їх дуже мало.

Висновок. Ніж відкований із високовуглецевої сталі і загартований. Загартування було різким, з великою швидкістю охолодження, нагрівання поковки перед загартуванням проведено в оптимальному температурному режимі.

Аналіз 1073, ніж, Р—IV.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на всій поверхні шліфу структуру фериту і сорбітоподібного перліту. Ближче до лева спостерігаються ділянки сорбітоподібної структури із слідами мартенситової орієнтації. Мікротвердість 383 кг/мм². На поверхні ножа спостерігається незначне знеуглецювання.

Висновок. Ніж відкований із нерівномірно науглецьованої сталі і загартований. Відпуск, очевидно, був випадковим.

Аналіз 1074, ніж, Р—V.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на всій поверхні шліфу крупногольчасту структуру мартенситу із трооститом. Мікротвердість 383—464 кг/мм². Біля вістря клиновидного шліфу спостерігається поперечний зварний шов, чіткий і тонкий.

Висновок. Клинок ножа відкований із нерівномірно науглецьованої сталі-сирцю і загартований. Наварювання лева в торець до основи клинка, швидше за все, не конструктивний прийом, а результат попередньої підготовки смужки-заготовки. Зварювання виконане на високому рівні.

Аналіз 1075, ніж, житло 3.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на всій поверхні шліфу однорідну дрібнодисперсну феритно-перлітну структуру з невеликою кількістю шлакових вклю-

чень. Мікротвердість фериту — 160 кг/мм², феритно-перлітної структури — 206—236 кг/мм².

Висновок. Ніж відкований повністю із сталі. Якість ковки висока.

Аналіз 1076, ніж, Р—V.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на всій поверхні шліфу дрібнодисперсну структуру перліту і небагато фериту. Мікротвердість 322-383 кг/мм². Шлакових включень мало, вони дрібні.

Висновок. Ніж відкований повністю із сталі. Мікроструктура і мікротвердість сталі свідчать про можливість термообробки виробу — загартовування з наступним відпуском. Відпуск міг бути випадковим.

Аналіз 1077, наконечник списа, Р—II.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу пера наконечника списа виявило на всій поверхні шліфу дрібнозернисту феритно-перлітну структуру з невеликим вмістом вуглецю. Перліт має зернисту будову, шлакових включень в металі мало, вони дрібні, витягнуті в напрямі ковки. Мікротвердість 160-206 кг/мм².

Висновок. Наконечник списа відкований із м'якої сталі. Якість ковки висока.

Поселення поблизу с. Сокільники. Розкопки 1976 р.

Аналіз 1066, сокира, Р—II.

Шліф зроблений на поперечному зрізі робочої частини сокири (довжина проби 2,7 см).

Мікроскопічне вивчення проби виявило на поверхні шліфу складну структуру: чотири смуги металу, що йдуть вздовж клиновидного шліфу. Смуги розділяються зварними швами. Зварні шви мають ділянки забиті шлаком, місцями спостерігається розшарування. Структура всіх смуг феритно-перлітна, дрібнодисперсна, перліт сорбітовидний. Мікротвердість коливається від 170 (фериту) до 221—274 кг/мм² (ферит, перліт).

Висновок. Сокира відкована із пакетованої сталі. Ковальське зварювання сталних смуг проведене не завжди якісно.

Аналіз 1067, ніж, Р—II.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на поверхні шліфу

феритну структуру із слідами перліту. В металі багато шлакових включень, відзначена стрічковість будови. Мікротвердість фериту 193—236 кг/мм².

Висновок. Ніж відкований з заліза низької якості.

Аналіз 1078, ніж, Р—V.

Мікроскопічне вивчення поперечного прорізу клинка ножа виявило на поверхні шліфу неоднорідну структуру. На більшій частині шліфу спостерігається дрібногочаста структура мартенситу, що погано травиться (мікротвердість 464—572 кг/мм²), є ділянки дрібнодисперсійної феритно-перлітної структури (мікротвердість 254—322 кг/мм²). Шлакових включень в металі мало, вони дрібні.

Висновок. Ніж відкований з нерівномірно науглецьованої сталі і загартований.

Аналіз 1082, втульчасте тесло, Р—I.

Шліф зроблено на поздовжньому прорізі леза тесла. Мікроскопічне вивчення шліфу виявило на його поверхні складну феритно-перлітну структуру. Структура дрібнодисперсна, перліт має сорбітовидний характер, шлакових включень мало. Мікротвердість коливається від 181 кг/мм² (ферит) до 206—322 кг/мм² (перліт і ферит). Три смуги феритно-перлітної структури йдуть вздовж клиновидного шліфу, зварювальні шви тонкі і чисті.

Висновок. Лезо тесла відковане із пакетованої сталі. Якість ковки і ковальського зварювання висока.

Аналіз 1083, втульчасте тесло, Р—II.

Шліф зроблено на поздовжньому прорізі леза тесла. Мікроскопічне вивчення шліфу виявило на більшій частині його поверхні структуру дрібнодисперсного фериту, дрібні шлаки витягнуті ковкою. З однієї сторони клиновидного шліфу відзначено незначне науглецьовання феритно-перлітної структури із вмістом вуглецю 0,1—0,2 %. Мікротвердість фериту 193—236 кг/мм².

Висновок. Тесло відковане із заліза. Мікроструктура свідчить про високий ступінь пластичної деформації заліза. Ковка була довготривалою і старанною.

РОЗДІЛ VI

Венедська община

Успіхи у дослідженні пам'яток археології у другій половині ХХ ст. створили можливість для більш конкретних розробок проблеми соціального устрою слов'янських общин І тис. н. е. Особливо помітними стали наукові дослідження Я. В. Барана, які спираються на велику кількість повністю розкопаних ранньослов'янських поселень. Етнографічні дані вдало поєднанні із загальнотеоретичними положеннями, що стосуються суспільного устрою давніх суспільств.

Вивчаючи структуру заселення повністю розкопаного селища VIII—X ст. біля с. Рашків на Буковині, Я. В. Баран виділив ряд закономірностей у його плануванні. Головна з них, названа «система діагональних прив'язок», полягає у тому, що пізніші житла планіграфічно пов'язані з більш ранніми. Вони орієнтовані так, що лінія, проведена через кут пізнішого житла, упирається в один з кутів більш раннього. Це означає, що при будівництві нового житла розбивка цих двох кутів робилася так, щоб вони лежали на одній лінії з якимось із кутів більш раннього житла.

На думку Я. В. Барана, відкрита ним система діагональних прив'язок, що пов'язували пізніші житла з ранніми, фіксувала зв'язок між старшим і молодшим поколіннями і між батьками і дітьми, тобто є способом фіксації прямої родинної лінії [Баран, 1997, с. 177—178].

У свою чергу, наявність в общині прямих родинних зв'язків («вертикальної родинності») є свідченням розвитку у слов'янському суспільстві такої загальнопоширеної у первісній

історії соціальної організації, як «вождівство», яка служила механізмом перерозподілу надлишкової частини продукції.

Суть механізму полягає в тому, що представники общини, які поставляли найбільшу кількість продукції для розподілу (військова здобич, вдале полювання, ефективне землеробство тощо) отримували у вигляді нагороди найвищий престиж серед членів роду. Цей престиж переносився на всю його генеалогічну лінію. З неї обиралися вожді, окремі з них, найбільш удачливі і здібні сакралізувалися. Рід з цього часу пов'язувався не лише кровною спорідненістю, але й «вертикальною родинністю» [Баран, 1997].

При екстраполяції методики, застосованої Я. В. Бараном, на пам'ятки венедів I—III ст. н. е. ми не тільки отримали позитивні результати, але й змогли, як нам здається, проникнути в суть механізму створення великої патріархальної сім'ї.

Для експерименту були обрані три пам'ятки зубрицької культури досліджені повністю. Це поселення поблизу с. Линів та два поселення біля с. Городок на Волині.

Археологічний матеріал дозволив розділити час існування поселення у Линеві на три фази. До першої фази належить житло 1 та 7, до другої — житла 3, 12, 19, а до третьої — житла 8, 11, 16. Перше, що кидається в очі при розгляді планування лінівського поселення, це чіткий просторовий розподіл його господарських і житлових об'єктів (рис. 35). Практично всі ями-погреби розміщалися окремою компактною групою

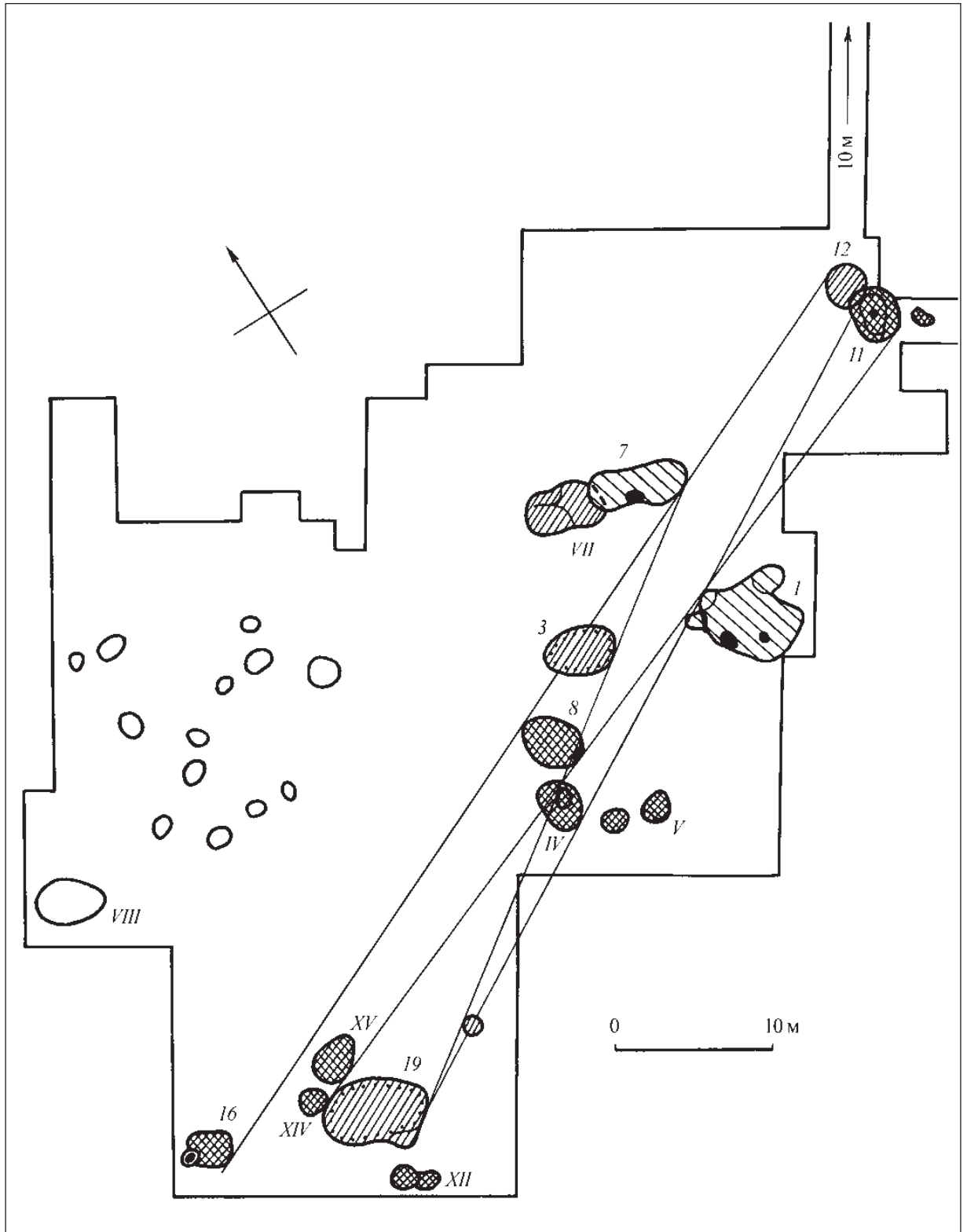

Рис. 35. План об'єктів поселення Линів: 1, 3, 7, 8, 11, 12, 16, 19 — житла; IV, V, VII, VIII, XII, XIV, XV — господарські споруди.

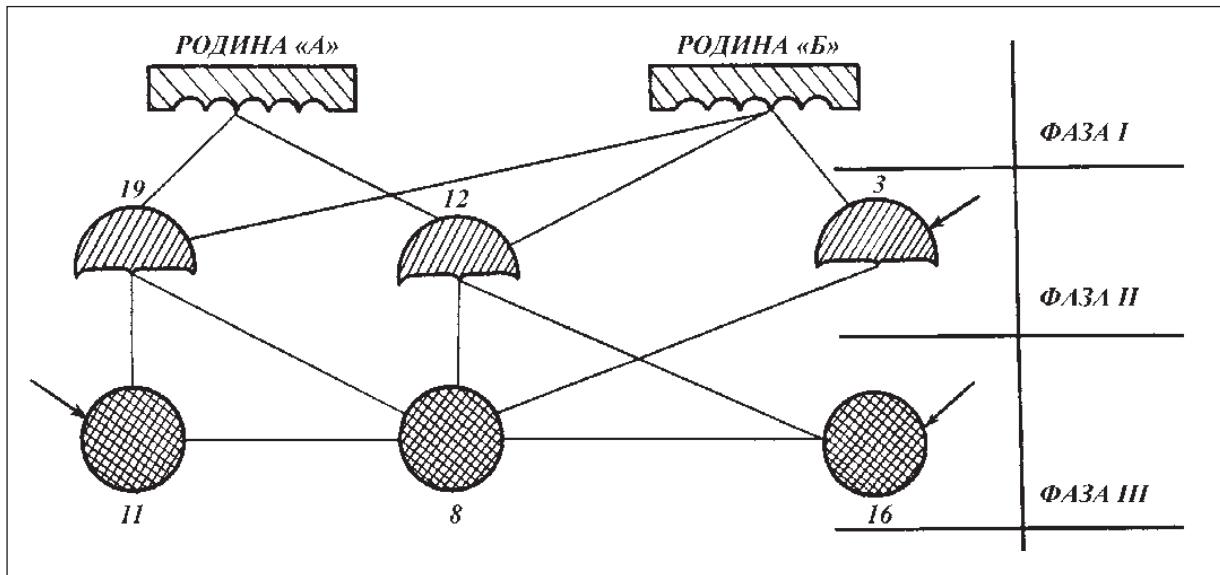

Рис. 36. Схема розвитку венедської общини на поселенні Линів.

на відстані 12—15 м від жител та господарських будівель. Лише кілька з них були розміщені поряд з житлами. Аналіз показав, що це, за виключенням двох випадків, житла фази III (8, 11, 16). Два з трьох жител фази III мали поряд також господарські споруди. Так, біля житла 8 розміщувалася одна яма-погріб та дві господарські споруди. Це, очевидно, були, на відміну від жител фази I та II, окремі житлово-господарські двори. Виходячи з цього, треба визнати, що комплекс ям-погребів, розташований окремою компактною групою, належав сільській общині першої і другої фаз її розвитку. Вони відображають той її рівень, коли в межах великої патріархальної родини отримують господарську самостійність окремі її сім'ї, але як прояв первіснообщинних відносин ще існує колективна власність на частину результатів праці.

Що стосується линівської общини фази III існування поселення, то вона, судячи з матеріалів, зробила в цей час великий крок у своєму розвитку. Поблизу кожного з жител вже розміщений повний комплекс господарських приміщень. Вже утворилися окремі господарські двори. Це може свідчити про виділення в цей час в межах патріархальної сім'ї повністю самостійних в господарському відношенні малих сімей.

Перейдемо до розгляду планування житлових об'єктів поселення протягом трьох фаз його розвитку.

На перший погляд всі житлові споруди поселення розміщені без будь-якого порядку. Однак, ми зробили спробу застосувати метод, запропонований Я. В. Бараном для дослідження сільської общини слов'ян раннього середньовіччя. Вивчаючи планування поселення VII—VIII ст. н. е. Рашків на Дністрі, дослідник виявив, що певні групи (найменше з трьох жител), розташовані так, що їх кути поєднуються однією прямою лінією. Причому встановлено, що існує кілька таких груп. Аналогічне явище простежене і на інших широко розкопаних поселеннях слов'ян раннього середньовіччя. Автор дослідження вважає, що такі групи жител належали на поселенні окремій кровноспорідненій сім'ї [Баран, 2004].

Виявляється, всі житла линівського поселення розміщені так, що вони поєднуються однією прямою лінією, яка проходить по краях їх стінок. Розглянемо це явище більш детально.

Найбільш ранніми на поселенні є дві житлові споруди — 1 і 7. Назвемо їх мешканців умовно родинами «А» і «Б». Вони розміщені одне навпроти другого на відстані біля 10 м, приблизно в центрі поселення (рис. 36).

Східний кут житла 1 лежить на одній прямій із західними кутами жител 12 і 19, які належать до фази II розвитку поселення. В свою чергу, східний кут житла 19, яке належить до

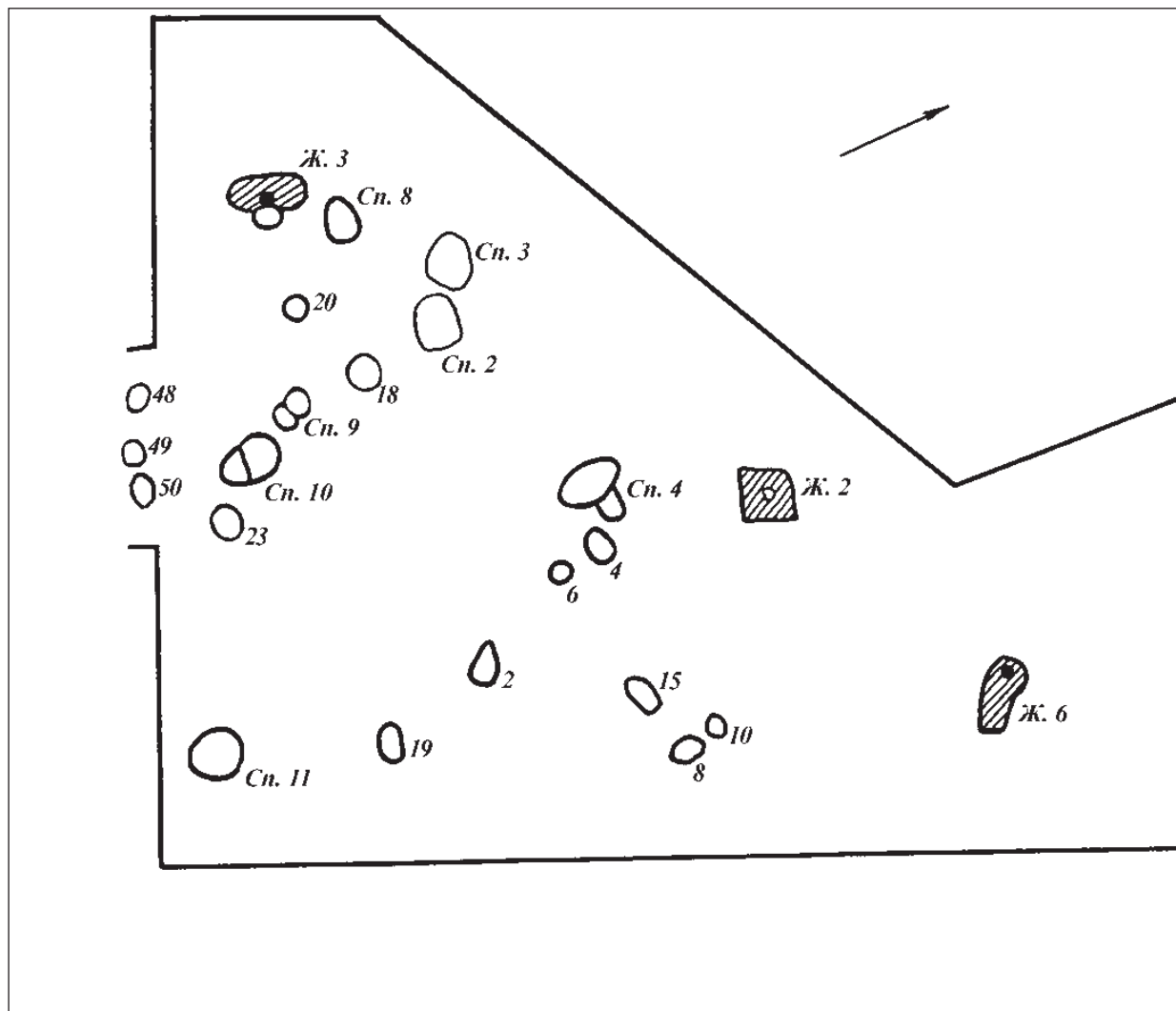

Рис. 37. План розташування об'єктів на поселенні Городок ур. Острів.

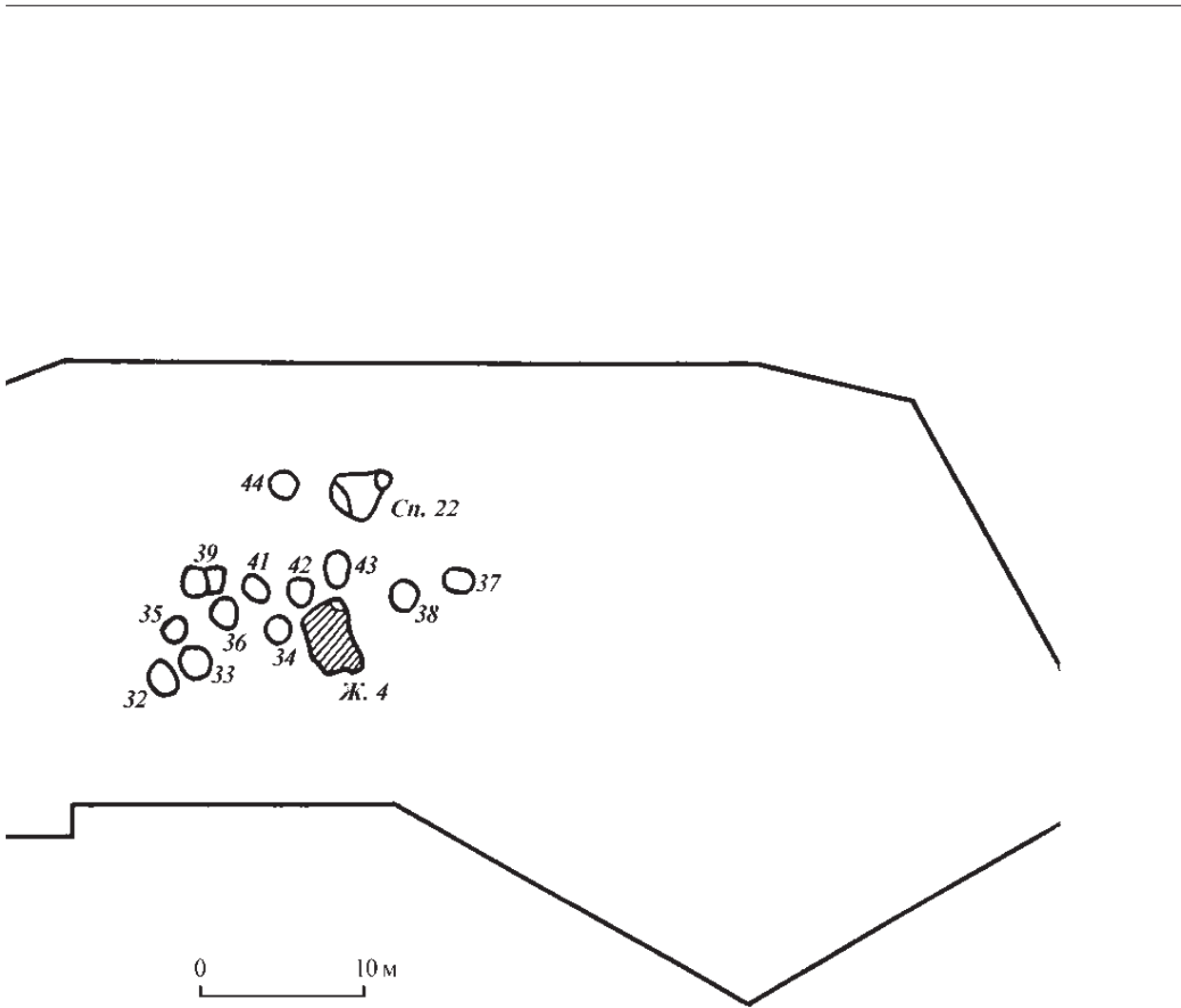
фази II, поєднаний однією лінією із західними кутами жител 8 і 11, які належать до фази III розвитку поселення. Ця пряма лінія торкається також східного кута житла 1 фази I.

Можна припустити, що житла 12 і 19 виникли в результаті розселення сім'ї з житла 1, а у житлах 8 і 11 фази III проживали вихідці з сім'ї, яка проживала в житлі 19 у фазі II.

Таким чином, окреслюється лінія розвитку сімейного колективу впродовж близько 150 років. Випливає висновок, що житла на поселенні розташовані не хаотично. Має місце глибока продуманість організації його територіального простору. Її суть полягає у підтримці просторового зв'язку з родичами по-

переднього покоління. Практично зв'язок проявлявся, очевидно, у будівництві сином свого дому в такій точці поселення (відстань не мала значення), яка б поєднувалася однією лінією з домівкою батька чи брата. За констатацією цього факту лежать глибокі за змістом досвід і традиції розвитку первісної патріархальної общини, про що йшлося вище.

Прямі лінії, які поєднують друге житло фази I — житло 7 — із спорудами наступних фаз, відображають, мабуть, тісний зв'язок його мешканців (родини «Б») з родиною «А», яка проживала в домі 1. Як і житло 1, житло 7 має дві лінії перетину в одному (західному) куті, внутрішньому, по відношенню до поселення,

обернутому до житла 1. Одна пряма лінія поєднує його з західними кутами жител 3 і 19 фази II і житлом 8 фази III. Житло 3 не пов'язане лінією більше ні з одним з об'єктів поселення. Можна припустити, що тут жила сім'я, представники якої належали до родини «Б» і іншої общини. Житло 19 пов'язане лінією з родиною «А» (через житло 1) і родиною «Б» (через житло 7). Очевидно, що тут жила сім'я, яка виникла в результаті шлюбу представників обох родин.

Другою лінією житло 7 пов'язане зі східним кутом житла 12 фази II і житлами 8 та 16 фази III. Житло 12, як і житло 19, пов'язане лінією з житлами родини «А» і «Б», що свід-

Венеди

чить про проживання тут сім'ї, яка складалася з представників обох родин.

Житло 16 (фаза I) пов'язане тільки однією прямою лінією з житлом 2, де жили представники родини «А» і «Б». Друга лінія не спирається на якесь житло поселення. Отже, в цьому житлі могла проживати сім'я, яка складалася з нащадків родини «Б» і іншої общини.

Житло ж 8, третє житло фази III, пов'язане двома лініями з житлами спадкоємців родин «А» і «Б» лівніського поселення. Житло 11 також пов'язане лише однією лінією з попередніми житлами селища (з житлом 19).

Таким чином, можна припустити, що на поселенні оселилися дві сім'ї — родини «А» і

«Б». Наступне покоління жило в трьох домах. В двох з них проживали сім'ї, які виникли з поєднання двох родин (житла 12 та 19). В третьому житлі (3) жила сім'я, пов'язана лише з родиною «Б». Третє покоління також мешкало в трьох житлах. Одне з них продовжувало лінію розвитку поєднаних сімей (житло 8), два — лінію розвитку спадкоємців родини «А» та «Б» (житло 11 родини «А», житло 16 родини «Б») і представників іншої общини.

Отже, найтісніше поєднання родин «А» та «Б» проявляється у другому поколінні, тобто на другій фазі існування поселення. Сім'ї з двох жител виникли в результаті поєднання родин «А» та «Б» (житла 12, 19). Сім'я з житла 3 пов'язана лінією лише з однією родиною (родина «Б»). Членами цієї сім'ї були, очевидно, також люди з іншої общини.

У третій фазі знову формуються дві різні родини (з жител 16 і 11), пов'язані між собою не прямо, а через сім'ю житла 8, яка поєднана з обома первісними родинами. Тут жив, очевидно, старійшина патріархальної сім'ї. Таким чином, лінівська патріархальна община розвивалася через шлюби між двома різними первісними родинами, що першими прийшли на поселення, і шлюбами синів та дочок з представниками інших общин.

Цікаво, що кількісний склад населення і число сімей у всіх трьох фазах розвитку поселення було сталим. Очевидно, цього вдалося досягти шляхом свідомого регулювання відтоку членів лінівської общини в інші місця поселень (нові поселення) або інші общини. Це було викликано, мабуть, відповідною кількістю землеробських та мисливсько-скотарських угідь, при яких саме така кількість людей була максимальною для проживання та відтворення.

Крім цього, саме так, очевидно, регулювалися сімейні кровноспоріднені зв'язки в межах існуючого куща поселень, що об'єднував рід з кількома кущами, які належали одному племені. Виходячи з встановленого факту, що на дослідженому поселенні одночасно існувало 3 (4?) житла, в кожному з яких могло проживати мінімум 4—5 осіб, можна стверджувати, що мінімальна кількість жителів на поселенні складала 15—20 осіб. Таку кількість налічувала лінівська община другого і третього етапів, яка складала, ймовірно, патріархальну сім'ю.

Помноживши цю цифру на число поселень у кущі (3—4), отримуємо приблизно мінімальну кількість людей у роді, яка становила десь 80 осіб.

Наші спостереження підтверджуються матеріалами ще одного повністю дослідженого поселення зубрицької культури в урочищі Острів поблизу с. Городок Луцького району.

Аналізуючи план забудови цього поселення, неважко побачити, що всі його об'єкти розміщені двома нерівномірними групами, які займали східну і західну частини поселення (рис. 37).

До складу першої, західної групи, входило три житла, розташованих одним рядом із сходу на захід так, що один з їх кутів був прив'язаний до уявної прямої лінії.

Південніше від них розміщено шість господарських споруд та 13 ям-погребів. Цілком очевидно, що всі ці господарські об'єкти були у суспільному користуванні мешканців трьох жител, які склали, без сумніву, одну кровноспоріднену родину — велику патріархальну сім'ю. Очевидно прив'язка всіх трьох жител до однієї уявної прямої лінії є ознакою такої спорідненості [Баран, 1997].

До другої групи, розташованої у 20 м на північний схід від першої, входило одне житло (4), оточене з трьох сторін, крім східної, де закінчувалося поселення, 12 господарськими ямами та однією господарською спорудою. Ця група об'єктів складала, очевидно, окремий господарський комплекс.

Взаємовідносини мешканців цього господарства з родиною, що проживала в житлах попередньої групи за археологічними даними не встановлюються. Але можна допустити, що це були різні сім'ї, судячи з чіткої просторової відокремленості та роз'єднаності господарських об'єктів.

Очевидно, з часом від мешканців житла 4 та їх взаємовідносин з мешканцями іншої сім'ї відділилося б ще кілька споріднених сімей, які б створили нову велику патріархальну сім'ю, аналогічну вищеописаній.

Саме таку картину ми зафіксували на поселенні Лінів, яке існувало приблизно втричі довше, ніж поселення в Городку. Нагадаємо, що в Линеві на початковому етапі проживало дві різні сім'ї. Їх шлюбні контакти привели на другому і третьому етапі існування поселення

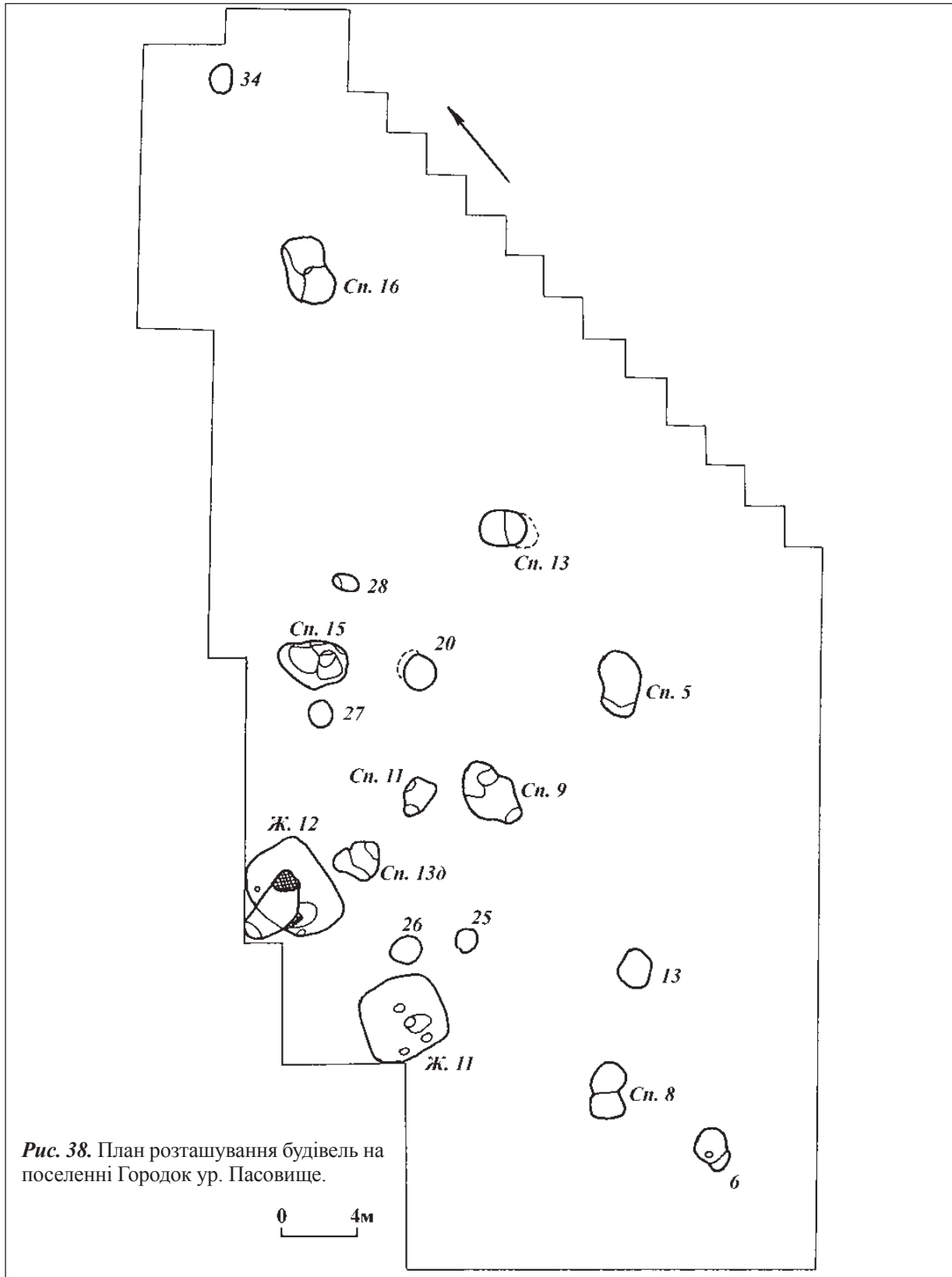

Рис. 38. План розташування будівель на поселенні Городок ур. Пасовище.

до утворення єдиної патріархальної родини, від якої в різний час відгалужувалися пари, що переходили на інші поселення (як, наприклад, в Городку сім'я житла 4), або ж створювали нові поселення спаровуючись між собою (як це, наприклад, сталося у Линеві).

З точки зору соціально-економічного розвитку, городоцька община відбиває той рівень розвитку, коли на поселенні може існувати велика патріархальна родина, до якої входило кілька окремих сімей із спільною власністю, так звана, первісна сусідська община.

Такий же етап розвитку венедського суспільства відображають матеріали зубрицького поселення в урочищі Пасовище. За локалізацією знахідок на поверхні, характеру насиченості культурного шару по краях розкопу, за розвідковими траншеями в урочищі Пасовище встановлено, що поселення мало довжину не більше 60 м і ширину біля 30 м, тобто його площа складала приблизно 2000 м². Таким чином, вона досліджена практично повністю. Це дає можливість охарактеризувати з достатньою долею вірогідності характер забудови поселення та соціальний склад громади, що проживала тут (рис. 38).

Розкопки показали, що на поселенні функціонували короткий час дві житлові споруди, розташовані поруч, на відстані 4 м одна від одної. Житла були розміщені на задній, по відношенню до річки, частині рівної тераси. Простір між берегом річки і житлами був заповнений господарськими спорудами та ямами-погребками. Всі господарські будівлі розміщені без видимого порядку і не прив'язані до якогось із жител. З цього випливає, що на даному поселенні мешкала у другій половині I ст. н. е. невелика патріархальна родина, яка складалася з двох сімей. Судячи з характеру розташування господарських будівель, вони були у спільному користуванні цієї патріархальної родини.

Завдяки існуванню механізму вождівства генеалогічні зв'язки, через природне збільшення членів патріархальної сім'ї, з одного боку, і необхідності утримуватися в певній кількості, з другого, поширювалися на інші сім'ї, які разом, очевидно, створювали куцтво поселень. Так виникли прості вождівства, які склали рід.

Наступним етапом соціального устрою венедів було, очевидно, плем'я, в яке входило кілька куцтв чи скупчень. В цьому процесі

прості вождівства переростали у складні, які могли охоплювати не лише племінні, але й міжплемінні стосунки. Археологічні матеріали підтверджують цю гіпотезу. Так, картографування зубрицьких селищ свідчить, що вони розташовані групами на відстані 10—20 км одна від одної. Зараз виділено 11 груп: 7 з них розташовані на території Волині, 4 — у прилеглому Подністров'ї. В кожному із скупчень виявлено від 3 до 8 селищ. Ця цифра не остаточна, оскільки детальних розвідок не проводилося. Відстань між селищами у групі становить до 5 км. Як показують дослідження, в межах скупчень виділяються окремі гнізда селищ, розташованих на близькій відстані одне від одного. Так, наприклад, біля с. Боратин, на відстані 0,5—1 км униз і вгору за течією, відкрито ще три синхронні селища (Боратин II, Новостав I, Новостав II, Рованці). Така сама картина повторилася при детальному обстеженні околиць сіл Гірка Полонка — Баїв. Чотири поселення зубрицької культури відкрито також вздовж берегів Хрінницького водоймища в районі сіл Боромель, Хрінники, Товпижин.

Таким чином, ми можемо констатувати, що в час появи на історичній арені давньослов'янські племена венедів перебували на стадії існування великих патріархальних сімей. Куцтве розташування поселень, а також існування лінійних, діагональних прив'язок між житлами на поселеннях свідчить про існування у венедській общині I—II ст. н. е. системи простих вождівств, встановлених за етнографічними даними.

Розвиток міжплемінних стосунків, вплив провінційно-римської культури, протистояння готам сприяли консолідації венедських племен у III—IV ст. н. е., переходу від простої до складної системи вождівства, утворенню протодержавних формуваль. Про це може свідчити опис Йорданом готів-слов'янських війн другої половини IV ст., зокрема страти германцями венедського вождя Боза, його синів та 70 старійшин [Йордан, 1960, с. 115].

Очевидно, кожний з таких старійшин був головою певного клану, тобто чільником одного з вождівств, яке охоплювало одне або кілька племен. Результатом цього процесу було, на нашу думку, виникнення у венедів в цей час першого, відомого за писемними даними, протодержавного утворення — дулібського союзу племен.

РОЗДІЛ VII

Військова справа

Широкі археологічні дослідження останнього десятиліття дещо розширили набір артефактів, пов'язаних з військовою справою давньослов'янських племен. Залучивши їх до повідомлень римських та візантійських істориків Таціта, Прокопія Кесарійського, Маврикія, Менандра та інших, можна скласти певне уявлення про цю сферу діяльності у слов'янському суспільстві на різних етапах його соціально-економічного, політичного та культурно-етнічного розвитку. Ми виділяємо, як зазначалося вище, три етапи цього розвитку, які умовно можна назвати ранньовенедським (до II ст. н. е.), пізньовенедським (III—IV ст.), дулібо-антським (V—VII ст.).

На рубежі ер центр розвитку давніх слов'ян містився, очевидно, у Середньому Подніпров'ї в ареалі зарубинецької культури. Інші землі, зокрема Прип'ятське Полісся (зарубинецька культура), Подністров'я, Волинь (пшеворська культура) були його периферією.

Люди того часу жили родовими колективами на невеликих поселеннях. Низька продуктивність господарювання унеможливила якусь виразну соціальну диференціацію слов'янського суспільства. Вожді родів і племен виділялися хіба що своїм знатним походженням і зв'язком з міфологізованими вождями попередніх часів. Великий авторитет, особливо у культовій сфері, не давав їм матеріального зиску. Отже, в цей час не могло бути професійних воїнів і воєначальників. Але при зовнішній загрозі слов'янські племена консолідувалися, спільно створюючи умови необхідні для захис-

ту. Така ситуація виникла в I ст. до н. е., коли в Лісостеповому Правобережжі з'явилися сарматські племена язигів і роксолан, створивши пряму загрозу населенню Подніпров'я. В цей час, очевидно, різко зріс престиж військової справи. Виникли та стали відігравати важливу роль військово-політичні органи влади й управління. Головною фігурою у суспільстві стає військовий вождь в оточенні своїх воїнів. Тільки за таких умов можна було мобілізувати значні людські сили для реконструкції старих і будівництва нових потужних укріплень вздовж високого правого берега Дніпра протягом I ст. до н. е. (Пилипенкова гора, Монастирок, Ходосівка, Бабина гора тощо) (рис. 39). За даними Є. В. Максимова, їх тут налічувалося понад 30 [Максимов, 1972, с. 80].

Всі ці городища, на думку дослідників, були об'єднані в єдину оборонну лінію, що проходила східним кордоном зарубинецької території [Максимов, 1982, с. 28—78]. Цей факт, а також вміння вдало вибирати місце для городища, застосування оптимальної системи будівництва оборонних валів та ескарпів, свідчать про досконале, як для того часу, володіння слов'янами прийомами фортифікації. Побудовані укріплення були знищені сарматами до кінця I ст. н. е., про що красномовно свідчать знахідки на них сарматських наконечників стріл. Більшість людей залишила свої землі, переселившись на Південний Буг, Дністер, Подесення. По Тясмину, Росі, аж до Стугни в цей час з'являються численні багаті сарматські кургани. Слов'янські групи, які залишилися,

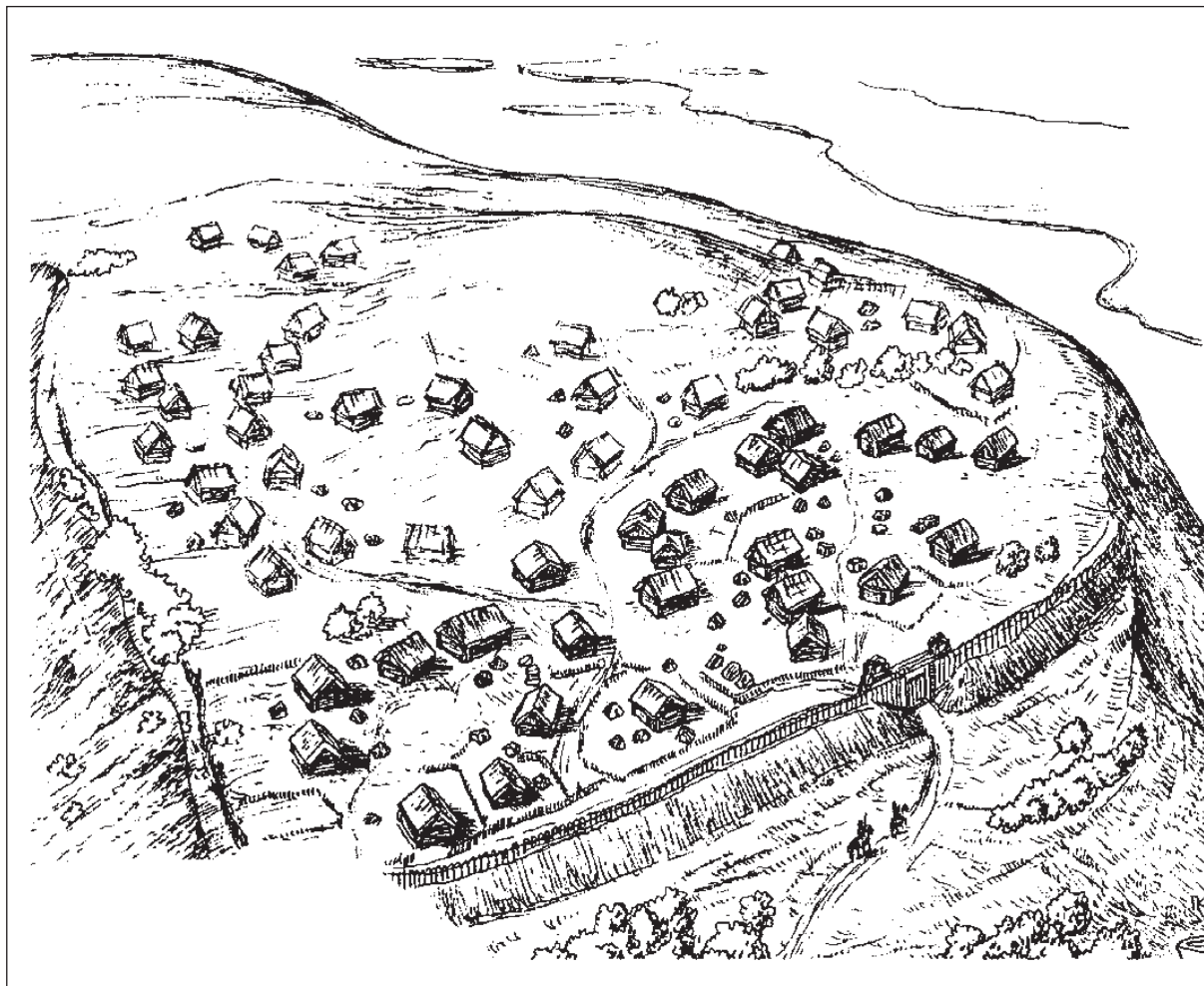

Рис. 39. Городище зарубинецької культури Пилипенкова Гора.

були підпорядковані, очевидно, завойовникам і платили їм данину.

Центр розвитку слов'янських племен з другої половини I ст. н. е. переноситься у західну частину України — Волинь і Поділля, не зачеплені експансією сарматів. Приплив нових великих мас народу з Середнього Подніпров'я, а також Прип'ятського Полісся призвів до часткової дестабілізації життя місцевих племен. Тут руйнуються усталені родові, міжродові та племінні зв'язки, значна кількість людей змушена міняти місця поселень. При створеному надлишку людності постала необхідність освоєння нових територій, здебільшого на півдні, в Середньому Подністров'ї. Цю ситуацію на землях слов'ян, розташованих на схід від Вісли і на північ від Карпат знав Тацит. Венеди,

за Тацитом, нібито живуть тут (бо будують домівки), але одночасно їх життя якесь неспокійне, бо заповнене постійними пересуваннями, сутичками з іншими народами («...ризкують ради грабунків по лісах і горах, які тільки існують між певкінами і фенами...») [Тацит, 1970, с. 372]. Д. А. Мачинський підкреслює, що створюється враження, нібито в областях між Верхньою Прип'яттю та Дністром венеди у другій половині I ст. н. е. виступають як сила, що недавно тут з'явилася, як агресивні завойовники [Мачинський, 1976, с. 82—101]. В своєму просуванні на південь венеди повинні були неминуче побороти експансію сарматів. Про натиск останніх свідчать сарматські, здебільшого поховальні, пам'ятки, розташовані у верхів'ях Дністра. Судячи з того, що вже у другій поло-

вині I ст. венецькі поселення заповнюють територію у басейні Середнього Дністра (Велика Слобідка, Оселівка, Лука-Врублівецька) [Козак, 1981, с. 34—45], освоєння ними нових земель було успішним.

Саме в цей час у Верхньому Подністров'ї з'являються поселення якоїсь частини дакійського племені костобоків, що принесли пам'ятки липицької культури. Вірогідно, що в умовах експансії з боку венець, частину їх території можна було зайняти лише на певних договірних умовах. Можливо, дакійці в цьому випадку виступили як їх союзники у боротьбі з небезпечними супротивниками — сарматами і бастарнами. Мирні стосунки між венецьами і костобокіями підтверджуються значним археологічним матеріалом [Козак, 1990, с. 43—56].

Розглянемо основні види зброї, якими користувалося слов'янське ополчення зарубинецької, пшеворської, зубрицької культур. На поселеннях і могильниках зарубинецької і зубрицької культур предмети зброї зустрічаються дуже рідко (рис. 40, 43). Дещо більше їх виявляють на могильниках пшеворської культури у Подністров'ї (рис. 41, 42).

Ідеологія того часу, матеріалізована в системі поховального обряду, дозволяє знаходити в похованнях широкий набір зброї, яка служила небіжчику в житті. Описуючи життя племен Середньої Європи, Тацит називає не лише основні види зброї, якими вони користувалися, але й деякі військові прийоми: «...заліза також, судячи із зброї, яку вони виготовляють, небагато. Рідко хто користується мечами і піками великого розміру; вони мають при собі списи... з вузькими і короткими наконечниками, але настільки гострими і зручними в бою, що тою ж зброєю в залежності від обставин, вони б'ються як на відстані, так і в рукопашній сутичці. І вершник так само задовольняється щитом і фремеєю (списом) в той час, як інші, крім того, мають дротики, яких у кожного декілька... щити вони розписують яскравими фарбами. Лише у небагатьох панцирі, тільки у одного-другого металевий чи шкіряний шолом» [Тацит, 1970, с. 356]. Далі, описуючи венець, Тацит повідомляє, що вони носять щити [Тацит, 1970, с. 372]. Вершник, зображений на обклашці меча з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині, має спис і округлий щит [Козак, Орлов, 1982, с. 104]. У похованнях

пшеворської культури є також кинджали, а на пшеворських і зарубинецьких поселеннях — наконечники стріл.

З цього можна зробити висновок, що на рубежі ер слов'янські воїни могли бути озброєні луком зі стрілами, списом чи дротиком, мечем і щитом, а також ножом чи кинджалом. Зрозуміло, що не кожен воїн, піший чи вершник, мали цей набір зброї. Її кількість і вид залежали, очевидно, від соціального статусу. Це підтверджують археологічні матеріали. Для прикладу наведемо матеріали могильника пшеворського типу біля с. Гринів під Львовом. Предмети зброї знаходилися у кількох похованнях воїнів. Це були здебільшого наконечники списів, іноді меч. Лише в одному похованні знаходився, по суті, весь набір зброї того часу: меч з майстерно виготовленими піхвами, що мали ажурну бронзову обкладку, умбон, наконечник списа, два кинджали, ніж, шпора. Високий статус покійника підтверджується наявністю на обклашці меча мотивів міфологічного тексту, що несуть інформацію про походження роду і родоначальників [Козак, Орлов, 1982, с. 104—115] (див. розділ VIII «Світогляд»).

Універсальною зброєю у слов'ян, як і у інших народів, був лук. На думку дослідників, у східних слов'ян в цей час уже використовувалася складний лук [Братченко, 1969, с. 70—82; Мельниковская, 1967, с. 69—72]. Про його наявність свідчать нечисленні наконечники стріл з ареалу зарубинецької і пшеворської, пізньозарубинецької і зубрицької культур (рис. 40, 1, 2, 10—12, 18; 43, 4).

Всі відомі наконечники стріл можна розділити на два типи: втулчасті та черешкові. Перші (Оболонь, Підберізіці) мають конічну глуху втулку, за допомогою якої вони кріпляться на стрілу. Перо трикутної форми з відтягнутими вухками (рис. 40). Черешкові наконечники мають гострий шилоподібний черешок, який забивався в торець дротика стріли. Перо мало здебільшого пірамідальну форму. Якщо перші наконечники стріл характерні для центрально- і західноєвропейського ареалу, то другі властиві для східної частини Європи, їх ще називають «сарматськими».

Від списів і дротиків збереглися залізні наконечники та окуття нижньої частини ратища. Наконечники списів відомі в невеликій кількості на могильниках пшеворської культури в

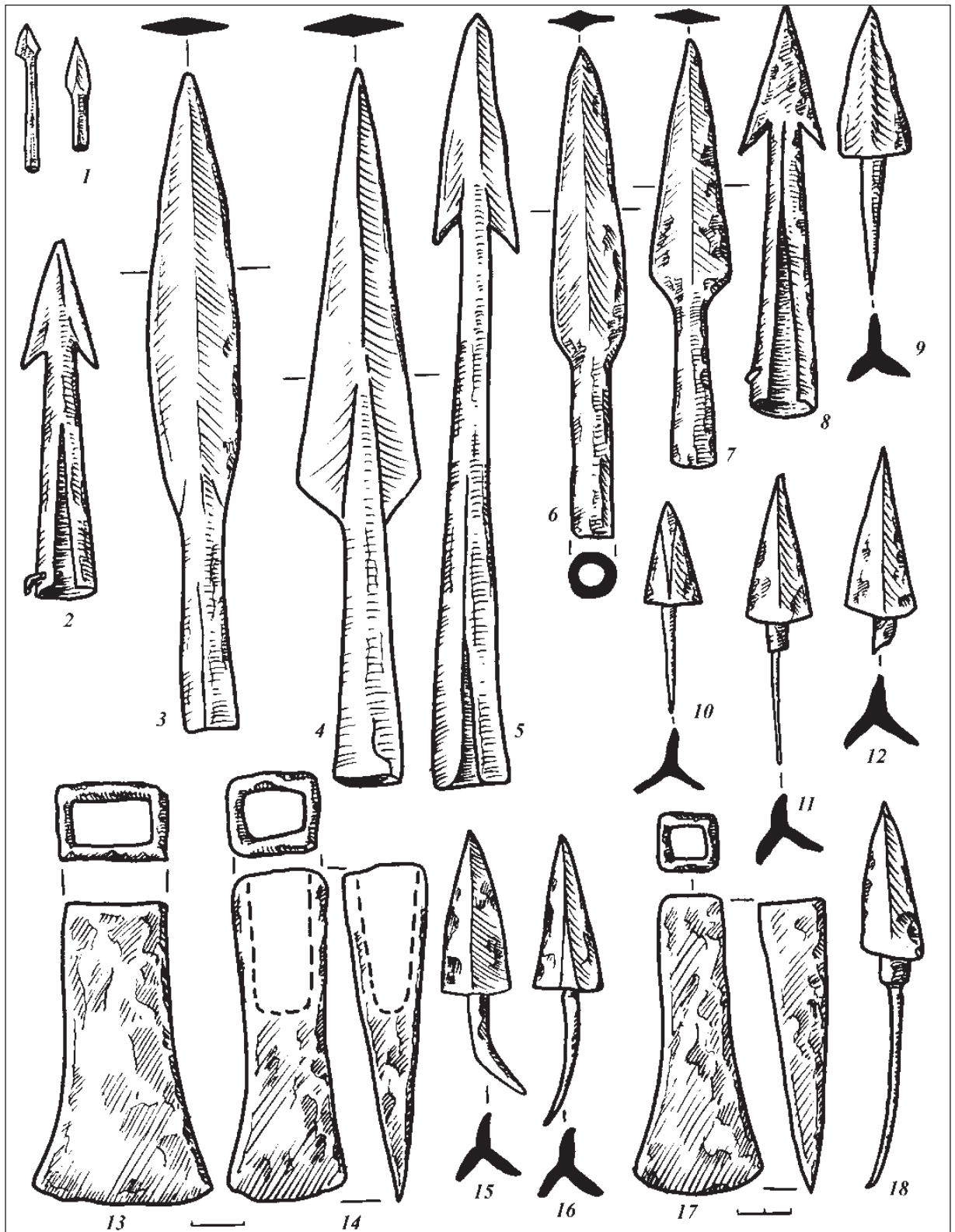

Рис. 40. Предмети зброї з поселень зарубинецької культури.

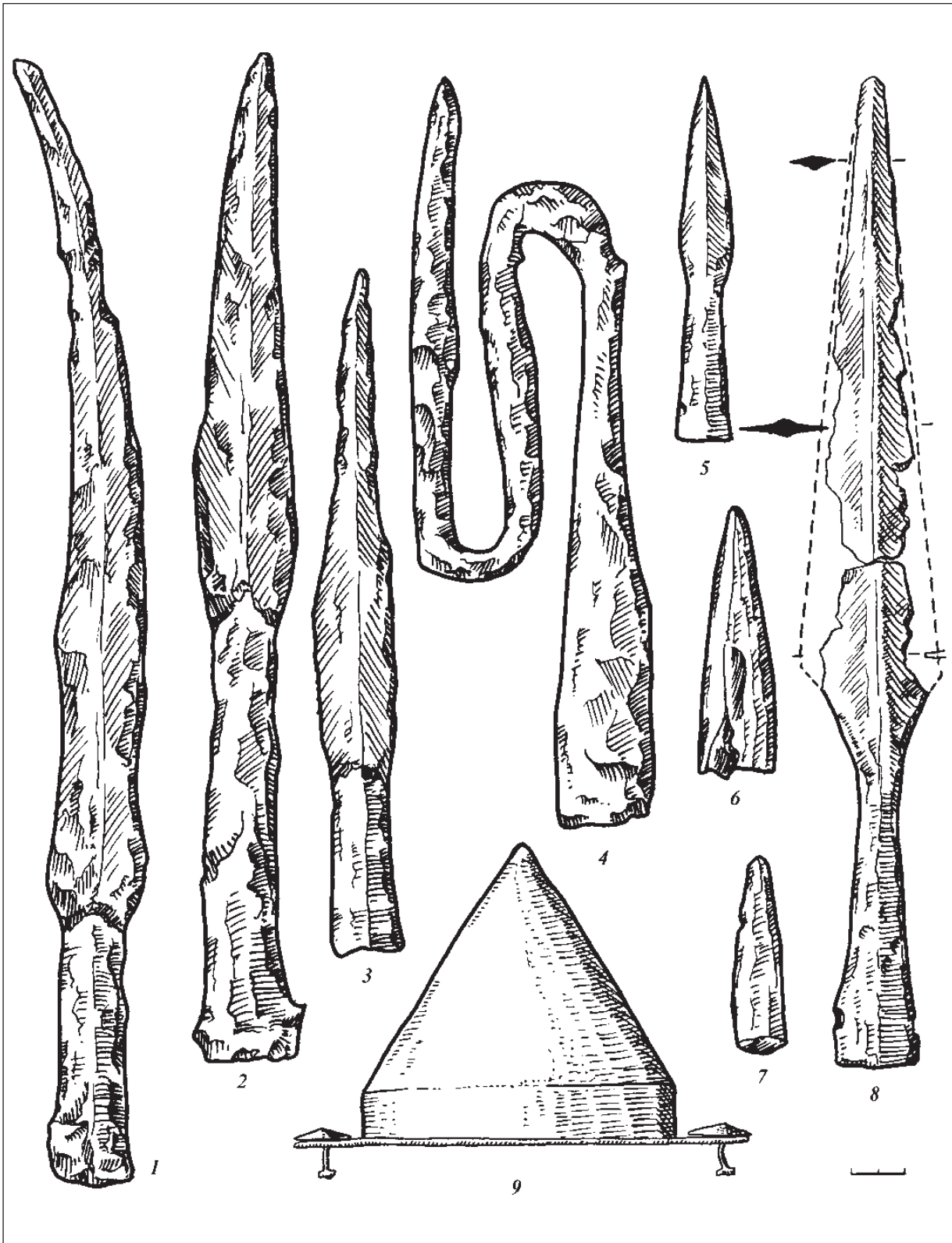

Рис. 41. Предмети озброєння з могильника шеворської культури у с. Гринів на Подністров'ї.

Венеди

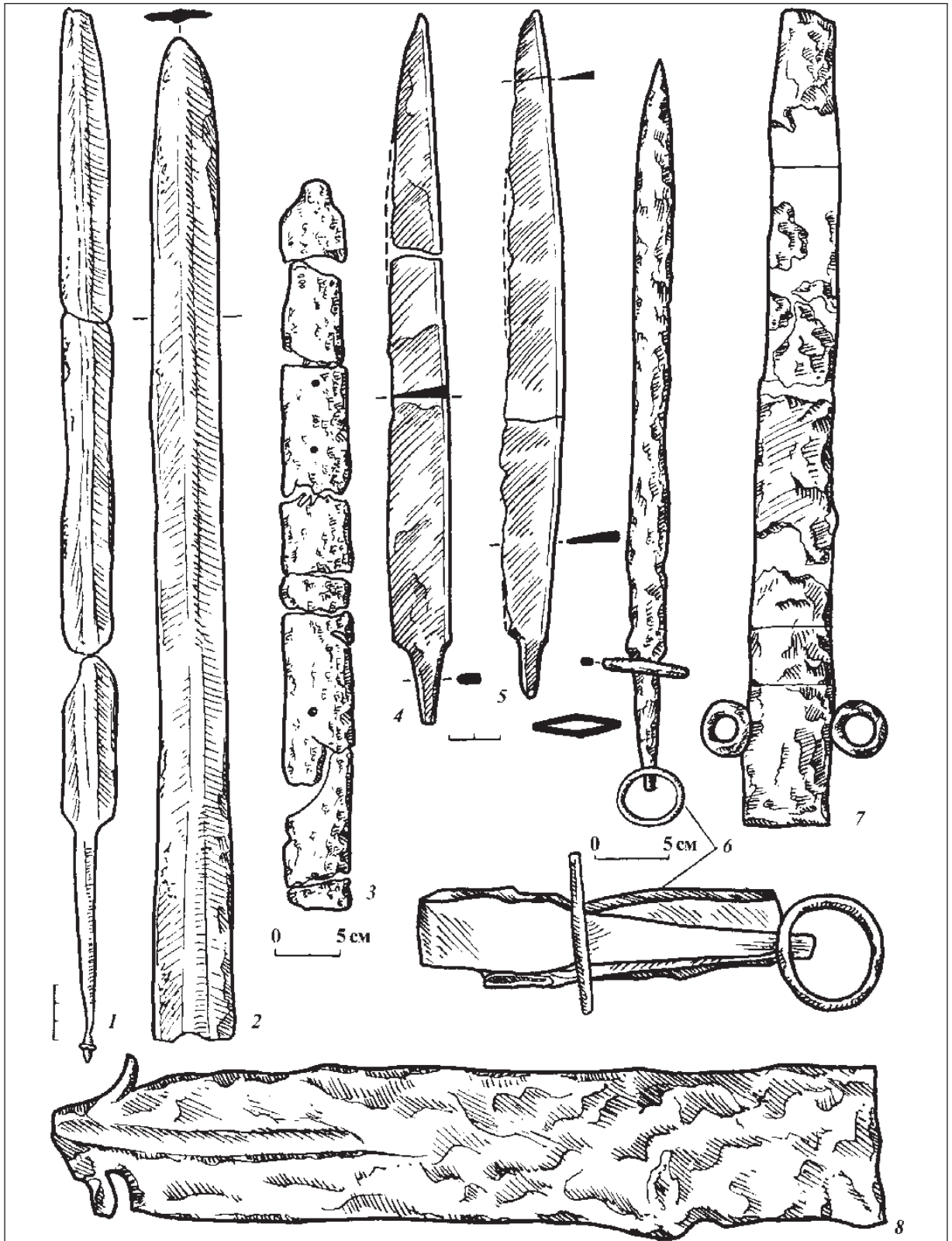

Рис. 42. Зброя пшеворської культури: 1—4, 6—8 — Гринів; 5 — Звенигород.

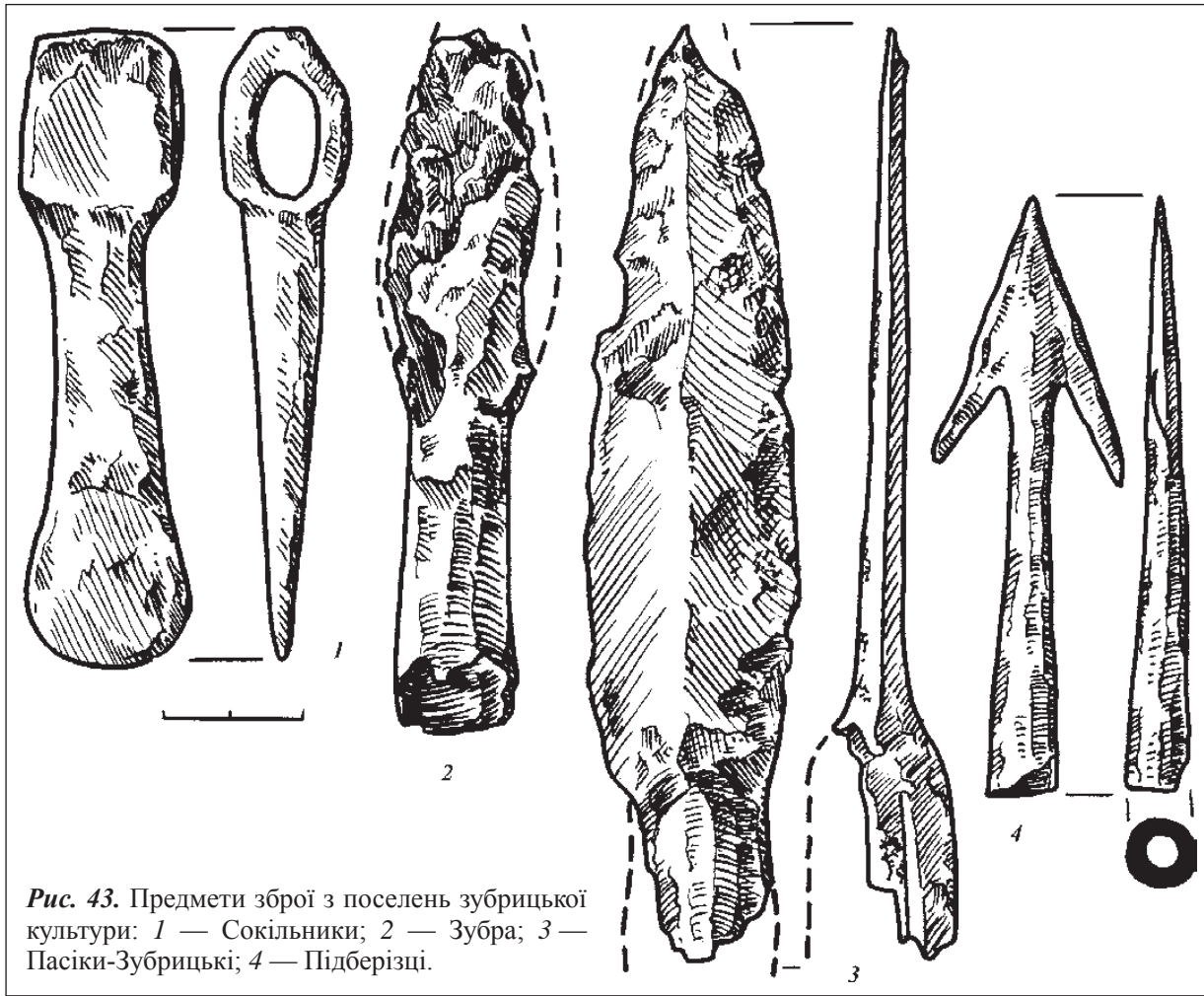

Рис. 43. Предмети зброї з поселень зубрицької культури: 1 — Сокільники; 2 — Зубра; 3 — Пасіки-Зубрицькі; 4 — Підберізіці.

Подністров'ї, поодинокі екземпляри знайдені і на поселеннях пшеворської, а також заруби-нецької культур рубежу ери (Чишки, Корчу-вате, Басівка, Харівка, Велемичі I, Горшків I) [Максимов, 1983, с. 78—80], на пізньозаруби-нецьких і зубрицьких старожитностях I—II ст. (Чаплин, Оболонь, Пасіки-Зубрицькі, Сокіль-ники I) (рис. 40, 3—5; 41, 1—4, 8; 43, 2, 3).

Вирізняються два типи наконечників списів (за розмірами та формою леза). Для пізньо-латенського часу (рубежу ер) характерні на-конечники списів з довгим, вузьким лезом, розширеним у нижній частині. Посередині леза виділяється ребро. Краї леза у деяких екземп-лярах бувають хвилястими. Інколи поверхня леза прикрашалася опуклими геометричними лініями. Втулки короткі, розширені донизу, із заклепкою для закріплення наконечника на

ратищі. В середині I ст. н. е. на зміну їм при-ходять наконечники списів з короткими лезами без ребра посередині. Леза мають, як правило, листоподібну форму з найбільшою опуклістю посередині.

Подібні наконечники були властиві не лише венедам. Таку ж за типом зброю вико-ристовували і в Центральній Європі, зокрема в ареалі пшеворської культури, яка належала, в основному, давнім германським племенам [Kostrzewski, 1919, s. 84—139; Marciniak, 1957; Dąbrowska, 1973, s. 127—255].

Елементом списа були залізні окуття ниж-ньої частини ратища (вток) (рис. 41, 6, 7). Вони виготовлялися з бляхи і мали форму конуса. До ратища кріпилися заклепкою. Традиція окуття нижньої частини ратища йде ще від кельтсь-ких племен, які населяли Центральну Європу в

Рис. 44. Воїн-вождь ранньовенедської общини (за матеріалами поховання 3 з могильника у с. Гринів). Реконструкція Д. Н. Козака та худ. І. Ковтун.

IV—III ст. до н. е. Давньослов'янському люду ця традиція передалася через населення пшеворської культури.

Якщо лук та спис були доступними всім воїнам — членам общини, то меч чи кинджал становили велику цінність. Ними володіли окремі особи — військові вожді, найбільш удачливі воїни тощо. На території України в період, що нами розглядається, відомо лише 5 мечів. Всі вони походять з Подністров'я (Гринів, Звенигород, Лучка), з могильників пшеворського типу.

Чотири мечі — двозезові. Кінці, як правило, заокруглені. Посередині клинка з двох боків проходять три жолобки. Клинок одного меча з Гринєва прикрашений різними комбіна-

ціями врізних ліній. Від клинка черешок відділений дзвоноподібним перехрестям. Один меч не мав перехрестя. Верхній кінець черешка закінчується дзвоноподібною шишечкою. Довжина мечів від 75 до 92 см (рис. 42, 1, 2, 8). Мечі такої форми мають західне походження. Вони були на озброєнні у германців протягом всього пізньолатенського часу [Kostrzewski, 1919, S. 85; Dąbrowska, 1973, sob. IV, 1].

В особливу форму виділяється двосічний меч, знайдений в одному з пшеворських поховань біля с. Звенигород поблизу Львова. Він має короткий, загострений клинок, кільцеве навершя і пряме перехрестя на місці переходу черешка у клинок (рис. 42, 5). Довжина меча

58 см. На думку дослідників, він походить з групи провінційно-римських мечів, які були на озброєнні у різних груп центрально- і північноєвропейських племен у I—II ст. [Dabrowski, Kolendo, 1967, s. 383—428]. Такі ж мечі були на озброєнні у сарматів у цей же час [Кропоткин, 1974, с. 18]. Можливо цей меч був захоплений одним із воїнів з Верхнього Подністров'я під час сутичок із сарматськими загонами на Середньому Дністрі.

Разом з мечами в деяких похованнях зустрічаються залишки піхв або окуття до них. Такі піхви були виявлені на могильнику в Гриневі поблизу Львова. Від них залишилися дрібні уламки нижньої частини, виготовленої з тонкої бронзової бляхи.

Дещо краще виглядають піхви з поховання у Лучці. Збереглася одна сторона довжиною 42 см, верхня частина якої прикрашена ажурним орнаментом. Інші піхви з ажурним орнаментом виявлені в одному з поховань поблизу с. Звенигород.

Особливе місце серед знахідок цього типу посідає багатий набір окуття піхв меча з поховання знатного воїна з Гринєва. У прямокутних, вертикально розташованих рамках (розміром 5 × 21 см) зображено п'ять сцен, що передають міф про виникнення роду. Йдеться про божественне походження родоначальника та його зв'язок з похованим вождем, головним охоронцем найважливішої інформації племені, яке мешкало в околицях сучасного Львова [Козак, Орлов, 1982, с. 105—115]. Знайдені піхви не мають аналогій в Європі. Не виявлено аналогій і кожному образу окремо, за винятком грифона, зображення якого поширене у мистецтві кельтів, а також фракійців. Вони є унікальним витвором мистецтва придністровських майстрів, у якому синтезовані провінційно-римські, фракійські, кельтські риси і риси, які належать до невідомої ще в мистецтвознавстві традиції. Виготовлені вони, без сумніву, за індивідуальним замовленням, майстром, який не лише досконало володів технікою бронзового литва, був широко обізнаний з європейською міфологічною персоніфікацією, але й був посвячений у конкретний зміст втіленого в зображенні міфу. Можна припустити, що майстер належав до того ж племені, що і похований вождь, і піхви були виготовлені саме за замовленням останнього, а не здобуті в бою. У той час, коли

панувала повна символізація всього оточуючого світу і його табуація, людина не наважилася б володіти предметом з чужими образами, та ще й на зброї, яка була для неї священною.

Щодо техніки виготовлення піхв, то такі вироби з прорізною (ажурною) лицевою стороною були поширені в Центральній Європі в останні століття до нашої ери [Filip, 1956]. Своїм походженням вони пов'язані з кельтськими «красивими мечами» — явищем, яке виникло у кельтському мистецтві наприкінці III—II ст. до н. е. Назву вони отримали саме через піхви, досконало оброблені та прикрашені з лицевої сторони гравіруванням або карбуванням із тваринними чи рослинними мотивами [Filip, 1956, S. 145].

Елементом піхв були також бронзові й залізнi підвіски, за допомогою яких піхви з'єднувалися з поясом. Вони мають переважно форму кільця. Бойові ножі — кинджали відомі в поодиноких екземплярах. Від звичайних ножів вони відрізняються значними розмірами (38—47 см).

В бою давні слов'яни широко використовували захисну зброю — щити. Тацит, описуючи вєнедів, зауважив, що вони «рискають... озброєні щитами...». Щит тримає в руках також воїн-герой на окутті піхв меча з Гринєва. Очевидно, щити носили як піші воїни, так і вершники. До наших часів збереглися лише умбони — залізна деталь у центрі щита для захисту руки від удару. Сам щит виготовлявся, як правило, з дерева, оббитого грубою шкірою. Судячи із зображення на згаданому окутті піхв з Гринєва, щити мали округлу форму.

Умбони, виявлені на могильниках пшеворського типу у Гриневі та Звенигороді Львівської області, мають конічну, з порівняно високою шийкою і широкими горизонтальними полями, форму. Шипи злегка виділені. На полях розміщені чотири заклепки з високими голівками. Такі умбони є типовими для германців (рис. 41, 9).

В ареалі зарубинецької, пізньозарубинецької та зубрицької культур умбони не виявлені. Очевидно, щити, які використовували давньослов'янські племена Подніпров'я, а також Подністров'я в I—II ст., на відміну від германських, не мали залізних частин.

Пізнєвєнедський етап історії давніх слов'ян (III—IV ст.) є одним з найскладніших і,

за винятком матеріальної культури [Баран, 1981; Терпиловский, 1984], зовсім не вивчених.

Вже згадувалося, що, починаючи з другої половини — кінця II ст. н. е., на просторах України від Вісли, Дністра до Дніпра археологи спостерігають поступове зближення та уніфікацію матеріальної культури зубрицьких та пізньозарубинецьких племен, що свідчить про складання єдиного давньослов'янсько-венедського етносу. Торгівля стимулювала економічний розвиток слов'ян, в першу чергу, землеробство, тваринництво, різноманітні ремесла. В землеробстві починають утверджуватися досконаліші знаряддя плужного типу для обробки ґрунту. Підвищення продуктивності землеробства призводило до інтенсивного розвитку тваринництва.

Зростання цінності землі з одного боку і розпад традиційних суспільно-кланових зв'язків, що призводив до появи маси «зайвих» людей, з іншого, неухильно вів до концентрації земельних та інших багатств у руках племінної і військової верхівки. Суспільство розвивалось у напрямку воєнної демократії, зароджувалися риси, характерні для ранньофеодальних відносин. Цей унікальний в історичному розвитку слов'янства процес був різко перерваний інвазією з північного заходу союзу германських племен, ядро яких склали готи — найбільш організовані і войовничі племена германців. Археологічним відповідником цим племенам є старожитності вельбарської культури, які займають на Україні суцільною смугою з кінця II ст. Волинь і Південне Побужжя, а з середини III ст. острівками практично всю решту території, за винятком Верхнього Подністров'я.

За даними польських дослідників, експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, здебільшого витісненням, винищенням місцевого населення [Godfowski, 1985]. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена зі Східної Польщі, в тому числі слов'янські, до втечі. Саме так, очевидно, зробили венеда з Волині — носії пам'яток зубрицької культури. Їх селища, за даними археології, повністю припиняють своє існування в другій половині — кінці II ст. н. е. і повсюдно замінюються тут вельбарськими, тобто германськими селищами. У всякому разі, до цього часу ми не маємо матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедів готам.

Як вважають етнографи, на посилення військової загрози архаїчні суспільства можуть відповідати двома способами: консолідацією або розосередженням. У першому випадку проходить згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, за нашими даними, не був використаний венедами Волині. У другому випадку, коли сили вочевидь нерівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління, соціальні організми дрібняться і діляться на менші одиниці — аж до окремих малих сімей, здатних переховатися, непомітно втекти [Павленко, 1983]. Венедське населення Волині, залишивши свої домівки, як свідчать археологічні матеріали, перемістилося в етнічно споріднене середовище Середнього Подніпров'я, а в основному, у Верхнє Подністров'я. Кількість пам'яток зубрицької культури зростає тут наприкінці II ст. у 2,5—3 рази.

Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокаля у верхній течії Західного Бугу над Малим Поліссям. Далі на південь матеріальних слідів готів поки що не знайдено. Це може свідчити про те, що венеда, організувавшись у Подністров'ї, дали відсіч германцям. Готи змушені були відмовитись від зручного і короткого шляху в Причорномор'я і Подунав'я вздовж Дністра і повернули на схід, витіснивши слов'янські племена Південного Побужжя. Слов'яни з цього регіону, перемістилися у Подністров'я і південніші регіони. Очевидно, саме з слов'янськими переселенцями з Поділля слід пов'язувати виявлені О. В. Гудковою пам'ятки так званого етулійського типу у Буджацькому степу [Гудкова, 1989, с. 34—45]. Вражає їх подібність до зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток. Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили контроль над венедськими і всіма іншими племенами України до кінця IV ст., крім слов'янського угруповання у Верхньому Подністров'ї. Мало місце, мабуть, підкорення організованим військовим суспільством германців місцевого землеробського населення з метою встановлення данницьких стосунків. Саме завдяки такій системі готам вдавалося збирати величезну кількість війська для так званих готських походів на Римську імперію.

В цілому така система панування могла де-що пом'якшуватися складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення на початкових етапах могло не дуже сильно відчувати цей гніт [Павленко, 1983, с. 226]. Але з часом, він, очевидно, ставав нестерпним. У цьому відношенні цікаво зазначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішування готських (вельбарських) і венецьких матеріалів тоді, як є багато прикладів змішування гото-сарматських, гото-дакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, можливо, навіть, ворожість, яка у другій половині IV ст. призвела до відкритої війни з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Військо слов'ян очолив вождь Боз (Бооз) зі своєю численною старшиною. Римський історик Йордан пише, що війна йшла з перемінним успіхом. Але врешті-решт готи на чолі з Вінитарієм здобули перемогу. Щоб залякати слов'ян, готи розп'яли Боза та 70 його старшин [Йордан, 1960].

В особливо складній воєнно-політичній ситуації жили слов'яни на території Верхнього Подністров'я. Вони відчували постійний тиск не лише з боку готів, які нависали над ними з півночі і сходу, але й германських племен Повіслення, зрушених зі своїх місць готами.

На рубежі II і III ст. н. е. групи германців зуміли прорватися на Подністров'я з Посяння. Їх шлях позначений ланцюжком окремих поховань і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, від верхів'їв Західного Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на південь. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Західної України, висловив цілком обгрунтовану думку, що їх слід розглядати, як свідчення просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністров'я і Закарпаття в північно-східні райони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія [Smiszko, 1932, s. 110]. Археологічні дані збігаються з повідомленням Діона Кассія про те, що близько 170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакринтів і хедангів [Смішко, 1976, с. 37]. І дійсно, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Люблінщині, Поліссі) показали, що тут у кінці II ст. н. е. з'являються

пам'ятки готів. В цей же час припиняють своє існування і могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського населення, витіснена готами, пішла на південь через Подністров'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Західній Україні.

Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова містяться групи поховань (Добростани, Переводів, Червоноград), то південніше — виключно окремі поховання. Немає сумніву, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних воєнних дій з місцевим слов'янським населенням на північних межах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід вважати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі вони були чоловічими і здійсненими у дуже малому хронологічному діапазоні. Всі вони без винятку супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам [Kietlińska, 1963, s. 143—250]. Очевидно, простих воїнів, що загинули під час воєнних дій, спалювали на спільному вогнищі, ховали у спільній могилі без зброї. Вони перебувають поки що поза увагою археології, оскільки або не збереглися до нашого часу, або через непримітність ще не виявлені. Крім того, окремі поховання не характерні для пшеворської культури. Пшеворці ховали своїх померлих на великих цвинтарях, що існували протягом тривалого часу. Наявність окремих поховань могла бути викликана тільки винятковими обставинами. Такими в Подністров'ї могли бути військові дії, похід.

Таким чином, просування вандальських загонів через придністровські слов'янські землі супроводжувалося воєнними сутичками, наслідком яких стали численні поховання германців. Ці просування не відбилися на розвитку слов'янського суспільства регіону, його економіки, культури, не порушили його поступального розвитку.

Постійна воєнна загроза вела до політичної консолідації слов'янських общин Подністров'я. Суспільство перебувало на стадії розвитку воєнної демократії. Стрімко зростала роль військових вождів, які концентрували навколо себе постійні військові загони (дружинників) та отримували політичну владу над окремими

племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. в цьому регіоні формується перше серед східнослов'янського світу племінне об'єднання, яке відоме нам з писемних джерел під назвою «дуліби». Остаточне оформлення цього племінного союзу могло здійснитися наприкінці IV—V ст. — час, коли германське населення під тиском слов'ян і гунів залишає територію України. Слов'янський люд з Подністров'я повертається на свої споконвічні землі на Волині. VI—VII ст. були, очевидно, часом розквіту дулібського союзу племен.

Про характер зброї венедів III—IV ст. відомо дуже мало. Всі види зброї, знайдені в ареалі черняхівської культури, належать до типів, поширених на пам'ятках пшеворської культури пізньоримського часу у Польщі, тобто є, очевидно, германськими. Без сумніву, слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської і черняхівської культур, було обізнане з озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним (рис. 45—48).

Тому, говорити про типові слов'янські види чи типи зброї в цей час немає підстав. Судячи з поодиноких знахідок у відносно чистому слов'янському ареалі, в межах київської культури Лівобережного Подніпров'я і Подесення, зброя цієї групи слов'ян, як і раніше, складалася зі списів і простих луків. Наявність перших засвідчена погано збереженим уламком з поселення в Улянівці, наявність других — залишками наконечників стріл. Всі наконечники стріл належать до черешкового типу, порівняно невеликі (3—4 см), серед них є вироби з чотиригранним пером (Абідня, Улянівка), трилопатеві (Гочево II, Каменево II) і з пласким пером листоподібної форми (Гочево I) [Терпиловский, 1984, с. 27]. Якщо трилопатеві пов'язуються з сармато-аланськими, пізніше гунськими племенами, то чотиригранні і пласкі вироби характерні для племен Східної і Центральної Європи з III ст. до пізнього середньовіччя в цілому [Медведев, 1966, с. 63].

Великий інтерес становить воєнна справа у слов'ян (антів, дулібів, склавинів) у період раннього середньовіччя, коли вони, великими й малими групами перепливаючи Дунай, що визначав північно-східний кордон Римської імперії, громили великі й малі міста на Балканському півострові, наводячи жах на місцевих

жителів, часто перемагаючи добре озброєні і вишколені війська імперії.

Військова активність слов'янських племен на території України цього часу пояснюється змінами у їх соціальному розвитку — переходом від первіснообщинного до класового суспільства періоду воєнної демократії, який за два століття перед тим зупинили готи.

Цей час в історії слов'ян характеризується бурхливим ростом етнічної й культурної самосвідомості. У зв'язку з цим проходить активний процес становлення й закріплення територіальних кордонів певних політичних спільностей, особливо на півночі і заході. Тому закономірним є виникнення в цих регіонах укріплених пунктів, де перебував військовий вождь і концентрувалися бойові дружини та ремісники, які обслуговували потреби військових. Це городища Зимно і Лежниця на Західному Бузі, Хотомель, Колочин, Хільчиці, Тушемля, розташовані вздовж північних кордонів слов'янських земель, городище у Києві.

Городища ранньосередньовічного часу будувалися у важкодоступних місцях, на мисових підвищеннях, оточених водою або болотом. Всі вони, за винятком Зимно, оточувалися системою валів і ровів. Є подібність у забудові площі городищ — зокрема на більшості з них були довгі наземні будівлі, які були одночасно опорою для стін і займали неукріплені краї платформи [Ауліх, 1972, с. 110].

Під час розкопок городищ, зокрема Зимно, знайдено багато металевих виробів, у тому числі зброя, частини спорядження вершника, бронзові та срібні прикраси, знаряддя праці, побутові речі. Звертає увагу відсутність землеробських знарядь. Виходячи з характеру знахідок, дослідники припускають, що городища слов'ян ранньосередньовічного часу були адміністративними центрами окремих племен [Ауліх, 1972, с. 120] або общин [Тимошук, 1990, с. 151—154]. Городище Зимно належало, найвірогідніше, дулібському племінному союзу, захищаючи його північні і західні рубежі. Окремо стоїть пам'ятка в Колочині, яка, на думку Е. О. Симоновича, була городищем-сховищем [Сымонович, 1963].

Більшість городищ на території України припинила своє існування у VII ст. Причину цього треба, мабуть, шукати у подіях, пов'язаних з боротьбою слов'ян проти кочових

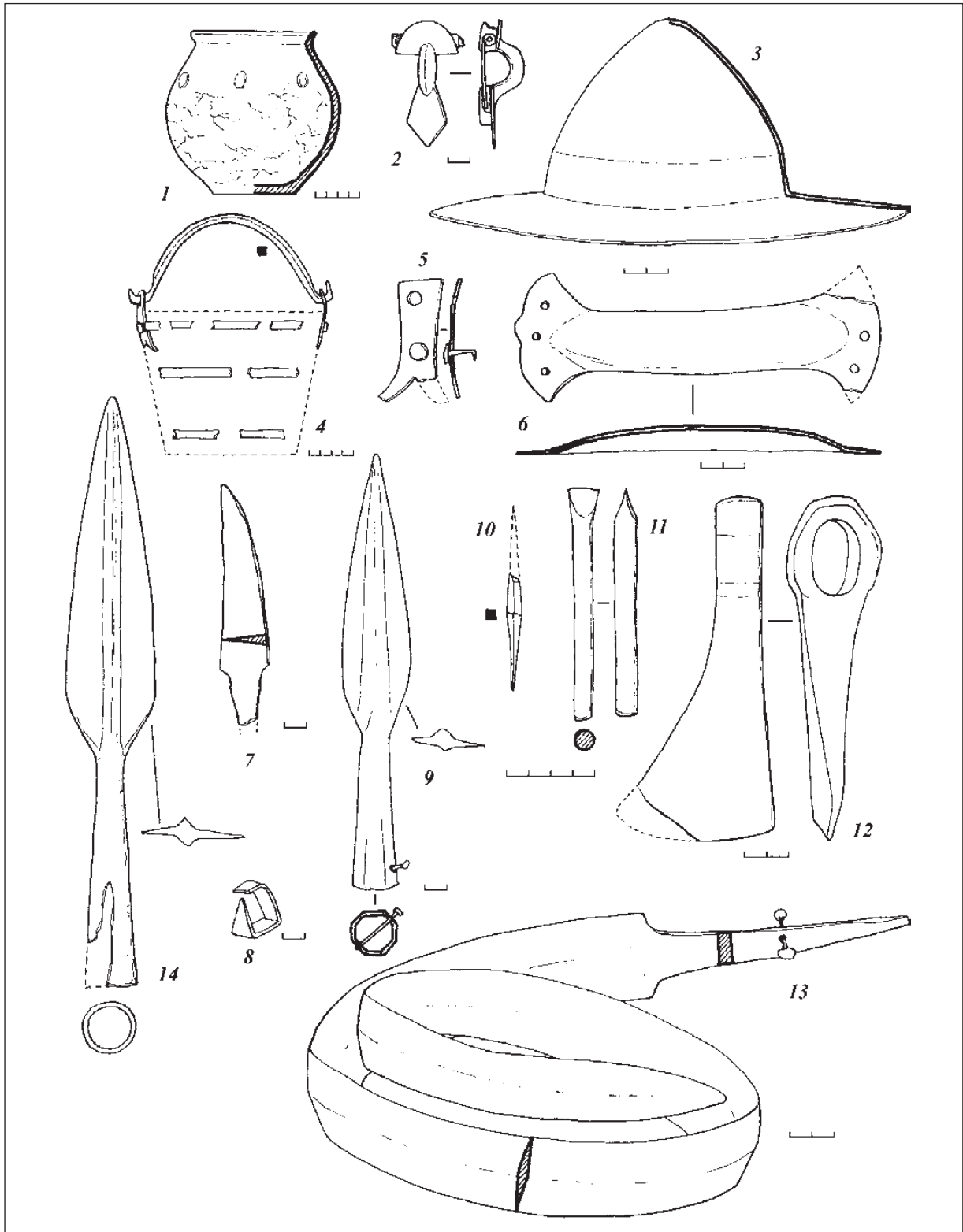

Рис. 45. Могильник Компанійці: 1—8, 10—14 — інвентар поховання 86 з предметами зброї; 9 — наконечник з поховання 196.

Венеди

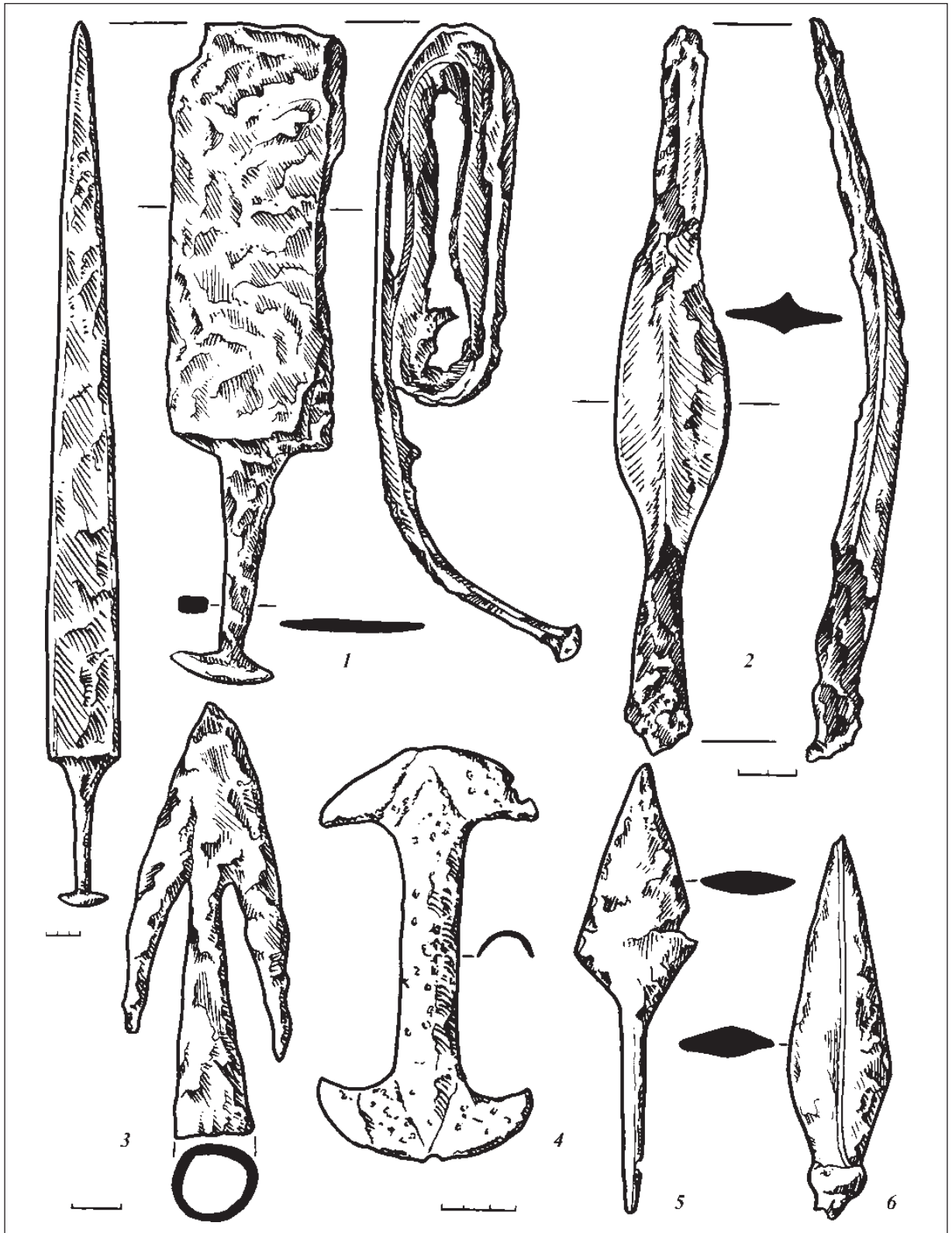

Рис. 46. Зброя черняхівської культури: 1—4 — Оселівка; 5—6 — Курники.

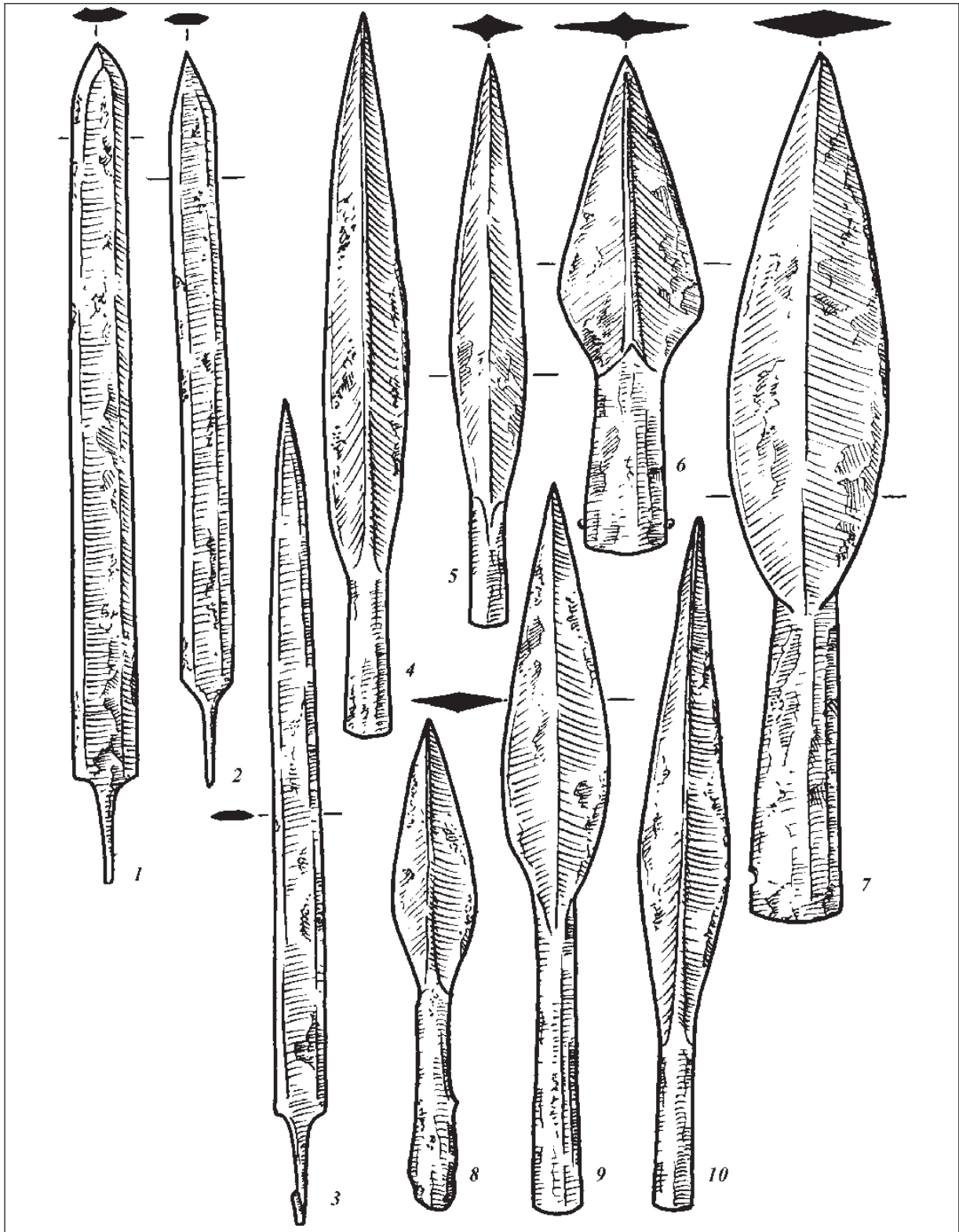

Рис. 47. Зброя германців пізньоримського часу: 1 — Добростани; 2 — Петрилів; 3 — Перепільники; 4, 10 — Переводів; 6, 8 — Добростани.

Венеди

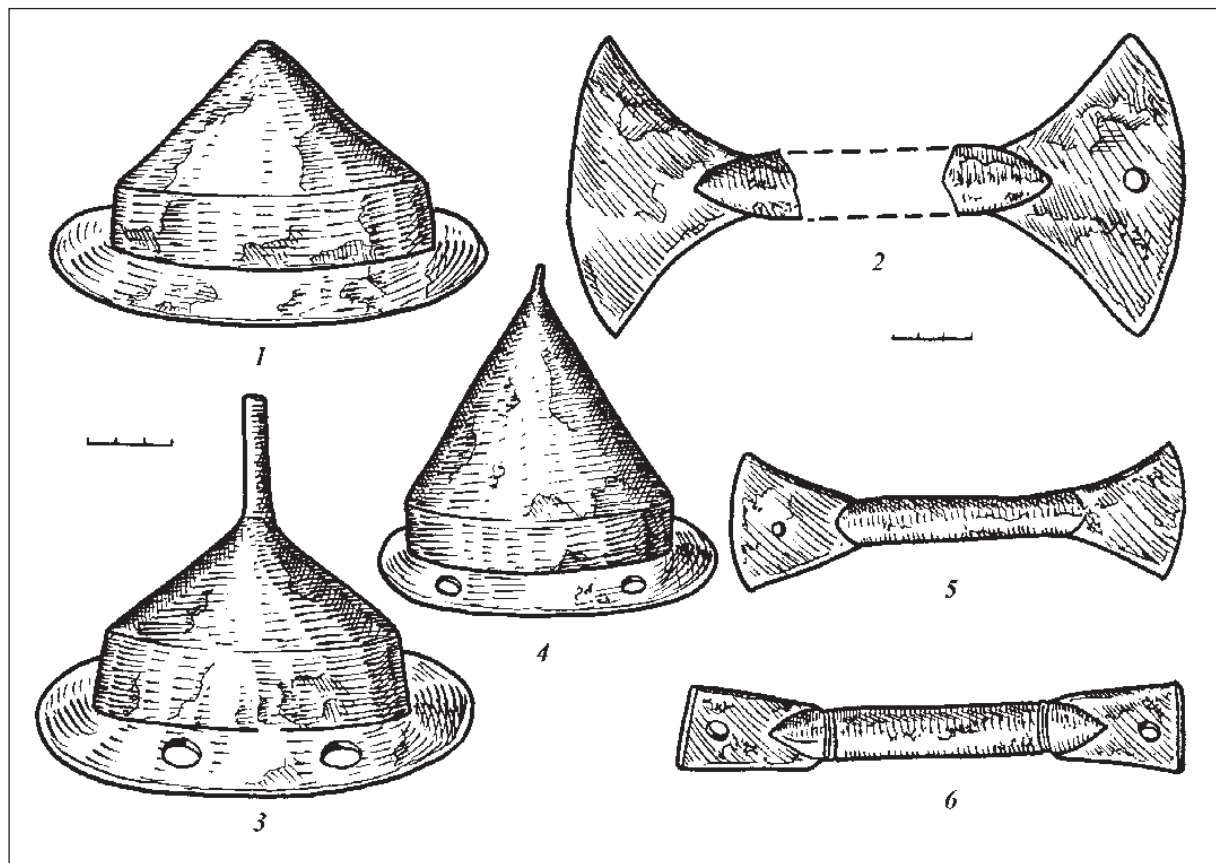

Рис. 48. Зброя германців пізньоримського часу: 1, 3, 4, 6 — Добростани; 2 — Перепільники; 5 — Іване Золоте.

племен аварів, яка завершилася підкоренням перших [Баран, 1972]. Ця трагічна для слов'ян сторінка історії знайшла своє відтворення у літописі: «Си же обры, воеваша на словьни и примучаша дульбы, сушая славьни и насилье творяху женам дульбским» [ПВЛ, 1950, с. 14]. Природно, що в першу чергу авари знищували укріплені пункти слов'ян. Так були здобуті і спалені Зимнівське та Хотомельське городища. В шарі попелу із Зимно був деформований посуд, обвуглені дерево, зерна, людські кістки. На схилі пагорба, нижче оборонних будівель, виявлено скелет людини, очевидно, захисника городища. Нападниками були, без сумніву, авари, про що свідчать знахідки характерних для цього народу трилопатевих наконечників стріл і деяких металевих прикрас.

Влада аварського каганату над слов'янами тривала до середини VII ст., поки авари не отримали ряд поразок від візантійців, чехів, слов'ян

і, нарешті, їх поразки у війні 635—641 рр. з болгарським союзом племен, очолюваним князем Кубратом [Нидерле, 1956, с. 143].

Судячи з археологічних даних, а також писемних джерел, найпоширенішим видом зброї у східних слов'ян свого часу були спис і дротик [Довженок, 1950, с. 26; Мишулин, 1941, с. 252] (рис. 49). Іоан Ефеський пише, що слов'яни були (колись) людьми простими, які і не сміли показуватися з лісів та степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох-трьох дротиків [Мишулин, 1941, с. 252], а з часом навчилися вести війну краще, ніж римляни. Прокопій Кесарійський говорить про мечі, щити і луки антів та склавинів [Мишулин, 1941, с. 234]. Це цілком закономірно, оскільки розширення економічних зв'язків між європейськими племенами, зникнення родової замкненості, постійні далекі походи бойових дружин сприяли обміну, запозиченню певних зразків тих чи інших

речей, у тому числі і зброї, на широких територіях. Б. О. Рыбаков говорить про специфічну «дружинну культуру» стосовно цього часу [Рыбаков, 1953, с. 63].

На жаль, археологічні джерела бідні на предмети озброєння. Нам поки що невідомо жодного екземпляра меча чи щита, хоча ними широко користувалися слов'янські воїни. Завдяки знахідкам на городищі Зимно, дослідженому В. В. Ауліхом, ми маємо деяку кількість наконечників списів, дротиків, стріл [Ауліх, 1972, с. 48, 53] (рис. 46).

Як ми вже зазначали, з ранньозалізного часу, а можливо, й дещо раніше, слов'яни почали користуватися складним луком [Братченко, 1969; Мельниковская, 1967]. В археологічних джерелах про його наявність свідчать, на жаль, лише наконечники стріл. Цих виробів дещо більше, ніж наконечників списів, вони виявлені у поодиноких екземплярах на більшості слов'янських поселень України V—VII ст. Винятком є лише городище Зимно, де їх знайдено 36.

Як і в ранніші часи, наконечники стріл представлені двома видами: черешковими і втулчастими. Перші, як вже згадувалося, є типово східноєвропейськими, другі — характерні для західноєвропейських народів. На Україні втулчасті наконечники стріл зустрічаються переважно в західних областях [Медведев, 1966, с. 7—10]. Так, на городищі Зимно вони становлять 32 %.

За формою пера черешкові наконечники поділяються на кілька типів — трилопатеві (аварські), листоподібні з трикутним та плоским двокрилим пером. Довжина наконечників від 5 до 11 см.

Поодинокими екземплярами представлені наконечники з кинджалоподібним, довжиною 10,3 см, і поперечно зрізаним, злегка заокругленим, довжиною 5,5 см перами із Зимно [Ауліх, 1972, с. 55].

Втулчасті наконечники стріл довжиною від 6 до 13 см також поділяються за формою пера на три типи: двокрилі, ромбоподібні та листоподібні. Всі вони поширені серед слов'янських племен Східної і Центральної Європи VI—X ст. [Ауліх, 1972, с. 53; Сымонович, 1963, с. 132].

Відомо близько двох десятків наконечників списів з ареалів ранньосередньовічних слов'янських культур — празької, пеньківської, колочинської. 17 з них виявлено у Зимно.

Представлені, в основному, двома типами. Найчисленнішими є вироби з вузькою втулкою і видовженим листоподібним пером, посередині якого виділяється ребро. Довжина наконечників від 25 до 30 см. Характерні для слов'ян Східної Європи VI—VIII ст. [Ауліх, 1972, с. 49; Русанова, 1973, табл. 31; Березовец, 1963, рис. 13—14].

Інший тип становлять наконечники списів довжиною до 25 см з масивною конічною втулкою і вузьким, загостреним з двох боків кинджалоподібним пером, лінзоподібним у перетині. Дослідники вважають, що вони належать кочовим племенам, оскільки зустрічаються переважно в аварських могильниках [Ауліх, 1972, с. 49].

Наконечники дротиків представлені трьома екземплярами з городища Зимно. Від наконечників списів вони відрізняються дещо меншими розмірами (до 15 см), видовженою втулкою. Втулка округла, перо листоподібне з ледве виділеним ребром.

На городищі Зимно знайдено також зброю рукопашного бою. Це залізний чекан, довжиною 9,5 см [Ауліх, 1972, с. 50]. Він має невеликий обух і довге вузьке лезо. На цьому ж городищі виявлено кілька бойових сокир. Всі вони належать до так званого широколезно-лопатевого типу [Ауліх, 1972, табл. VIII, 25]. Аналогії чекану не знайдено. Сокири згаданого типу були у вжитку на східнослов'янських землях вже в першій половині I тис. н. е. [Левашова, 1956, с. 42—43].

Ми не маємо можливості відтворити тактику ведення бою у слов'ян-венедів. Можна лише навести дані Таціта про те, що венеди «заради грабунку рискають лісами і горами, які лише існують між певкінами і фенами...», вони «носять щити і просуваються пішки, причому з великою швидкістю...» [Тацит, 1970, с. 362]. Звідси випливає, що головну силу у воєнних сутичках венедів складали піші загони, озброєні щитами і, як свідчать археологічні дані, списами. Очевидно, основним тактичним прийомом була раптовість, швидкість пересувань. Якоїсь усталеної тактики найімовірніше не існувало, кожен загін діяв залежно від уміння і винахідливості ватажка. Війна, організація війни в цей час ще не стали для слов'ян необхідністю.

В дулібо-антський період, коли слов'янські племена вийшли у своєму розвитку на ступінь

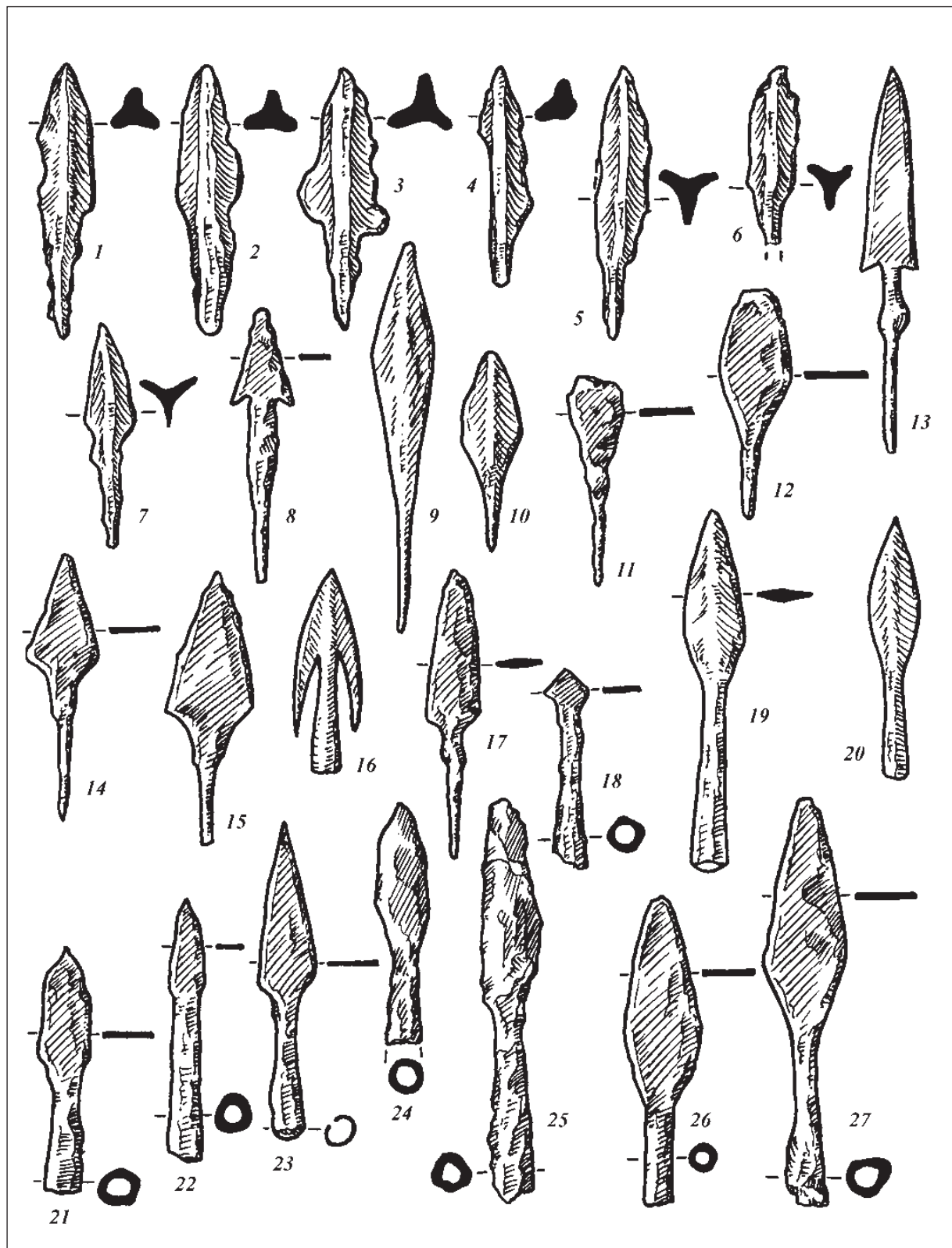

Рис. 49. Зброя дулібів (городище Зимне).

воєнної демократії і, об'єднуючись в могутні союзи, вели тривалі жорстокі війни, у них з'явилися і відповідні тактичні навички.

Основним елементом військової організації слов'ян в ранньосередньовічний час була дружина, до якої міг вступити будь-який чоловік, здатний володіти зброєю. Слов'янські дружини, за виразом Маврікія, славилися «непереможною мужністю» і «незліченною кількістю». Склад дружини не був постійним. Очевидно, вона набиралася одним з воєначальників для конкретного походу і розпадалася після його завершення. Структурний склад її визначався, судячи з етнографічних матеріалів, родинними, родовими або племінними зв'язками.

Прокопій Кесарійський пише, що слов'яни ідуть на ворогів «зі щитами і дротиками в руках. Панцирів вони ніколи не одягають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки одні штани...». Письменник звертає увагу на те, що слов'янські дружини (анти) краще за інших вміли битися в гірських і важкодоступних місцях, вони мають звичку і вміють майстерно ховатися навіть за маленьким каменем або першим-ліпшим кущем і ловити ворогів [Мишулин, 1941, с. 234-236]. Досить детально описує способи ведення війни слов'янами Маврікія у роботі «Стратегікон»: «Битися зі своїми ворогами вони люблять в місцях, що поросли густим лісом, в тіснинах, на крутизнах, з вигодою для себе користуються (засідками) раптовими атаками, хитрістю, і вдень і вночі вигадуючи багато різноманітних способів. Досвідчені вони також у переправі через річки, переважаючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, якщо на них раптово напали, занурюються у воду. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлену, велику видовбану зсередини тростину, яка доходить до поверхні води, а самі (вони), лежачи навзрив на дні (ріки), дихають з її допомогою, і це вони здатні робити протягом багатьох годин так, що зовні зовсім неможливо здогадатися про їх присутність...» [Мишулин, 1941, с. 238].

Слов'яни з однаковим успіхом воювали з пішою армією імперії і з кіннотою, навчилися здобувати неприступні фортеці, застосовуючи різноманітні воєнні хитрощі. Ось як Прокопій Кесарійський описує здобуття слов'янами однієї з фортець на фракійському узбережжі (фор-

теця Топер): «Більша частина воїнів (слов'ян) заховалася перед укріпленням у важкодоступних місцях, а невелика група з'явилася біля воріт... турбуючи римлян, що стояли на стінах. Римські воїни, що входили до складу гарнізону фортеці, вирішивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать, взяли за зброю і вийшли проти них. Варвари почали відступати, роблячи вигляд, що налякані нападаючими... потім кинулися тікати. Римляни ж, захоплені переслідванням, опинилися далеко попереду укріплень. Тоді піднялися ті, що знаходилися в засідці і, опинившись у тилу переслідуючих, відрізали їм можливість повернутися назад у місто. І ті, що робили вигляд, ніби відступають, повернулися обличчям до римлян, поставивши їх між двома вогнями. Варвари всіх знищили і тоді кинулися на стіни... і, пустивши на них хмару стріл, примусили оборонців залишити стіни, а потім, приставивши до укріплень драбини, силою оволоділи містом...» [Мишулин, 1941, с. 234—246].

Далі Прокопій Кесарійський зауважив, що «не маючи над собою голови і ворогуючи один з одним, вони (слов'яни) не признають військового строю, не здатні битися в правильній битві, з'являючись на відкритих і рівних місцях. Якщо ж так станеться, що вони відважилися вступити у бій, то вони під час його з криком повільно просуваються всі разом, і, якщо противник не витримає їх крику і захитається, то вони сильно наступають, а якщо навпаки — починають тікати... Маючи велику допомогу в лісах, вони прямують до них, оскільки серед тіснин вони вміють чудово битися. Часто здобич вони кидають (нібито) під впливом замішання і біжать до лісу, а тоді, коли наступаючі кидаються на здобич, вони з легкістю повертаються і завдають ворогу шкоду. Все це вони майстри робити різноманітними вигадками і способами з метою заманити ворога» [Мишулин, 1941, с. 254].

Слов'янське військо у разі необхідності вміло добре захищатися. Один із способів захисту з допомогою бойового «табору» описує Феоділакт Сімокатта у своїй «Історії...»: «Так, як... сутичка була неминуча, то вони (слов'яни), зібравши вози, влаштували з них нібито укріплення табору і в середину цього табору помістили жінок та дітей. Коли римляни наблизилися..., вони не посміли вступити з ними у рукопашний бій, бо боялись списів,

які кидали варвари в їхніх коней з висоти цього укріплення» [Мишулин, 1941, с. 265]. Як не згадати у цьому зв'язку знамениті аналогічні похідні укріплення запорозьких козаків — далеких нащадків дулібів і антів.

Слов'яни цілком усвідомлювали свою військову силу в Європі, бо тільки за таких обставин могло народитися послання слов'янських старійшин аварам у відповідь на їх вимогу підкоритися (дійшло до нас з «Історії...» Менандра): «Чи народилася на світі і зігривається променями сонця та людина, яка б підкорила собі силу нашу. Не інші нашою землею, а ми чужою володіти звикли і в цьому переконані, поки буде на світі війна і мечі» [Мишулин, 1941, с. 258].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що давні слов'яни в додержавний період, судячи з археологічних і писемних джерел, не виділялися своєю військовою справою. Вони, принаймні до ранньосередньовічного часу, не створили особливого виду зброї, не відзначалися серед варварських племен Європи тактикою чи стратегією воєнних дій. Це природно. Слов'янський етнос сформувався як один з найяскравіших і самобутніх землеробських етносів європейського континенту. Споконвічним і головним занят-

тям слов'янського народу були обробіток землі і тваринництво. Родючі чорноземи України повністю забезпечували життя людей. Тому основною метою військової справи слов'янських племен в період первіснообщинних відносин була охорона родових і племінних кордонів. Рухатися з місця їх примушували лише виняткові обставини — загроза повного знищення. Такі обставини виникли у другій половині I ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї і наприкінці II ст. — на Волині, коли над слов'янами нависла загроза — в першому випадку від сарматів, у другому — від готів.

Експансія антів і склавів на північний схід та південний захід у VI—VII ст. пояснюється збігом важливих обставин — початком для всього слов'янського суспільства періоду воєнної демократії й демографічним вибухом, який мав місце у V ст. н. е. у спокійний післяготський час на території між Подністров'ям і Подесенням.

Військова справа слов'ян цього часу стала помітною настільки, що її спеціально вивчали римські історики. Опис воєнних дій слов'ян, тактика ведення ними бою подається у вигляді рекомендацій римському війську для успішної боротьби з небезпечним ворогом.

РОЗДІЛ VIII

Світогляд

Вивченню духовної культури давньослов'янського суспільства присвячена величезна кількість літератури. Не маючи змоги висвітлити її тут, відсилаємо читачів до фундаментальних досліджень з питань слов'янської міфології М. С. Грушевського, О. М. Афанасьєва, Г. Ловм'янського, Л. Нідерле, О. М. Трубачова та В. М. Топорова, а також російського вченого Б. О. Рыбакова [Афанасьєв, 1865—1869; Грушевський, 1991; Рыбаков, 1981; Иванов, Топоров, 1965; Иванов, Топоров, 1974; Трубачев, 1991].

У цих, а також інших численних працях дана проблематика розглянута вченими в різноманітних аспектах. Але неясних питань не стало, на жаль, менше. Це пояснюється, у першу чергу, станом джерел, пов'язаних значною мірою з етнографією, усною народною творчістю, що не мають, здебільшого, конкретно-історичного характеру і у незрівнянно меншій кількості історичних (літописних) даних. При цьому, останні фіксують лише уривки із заключного періоду розвитку міфологічної структури слов'янського суспільства. На підставі цих джерел можна відтворити хіба що загальний зліпок світоглядних уявлень давніх слов'ян.

Говорячи про духовну культуру давніх слов'ян, ми маємо на увазі весь комплекс їх міфологічних уявлень, який у літературі отримав назву слов'янського язичества.

М. І. Костомаров вважав, що його суть полягала у обожненні природи, у визнанні мислячої сили за предметами та явищами природи, в поклонінні сонцю, небу, воді та землі, вітру,

деревам, птахам, каменям та ін., у різних байках, віруваннях, святах та звичаях, створених і впроваджених на основі цього обожнювання природи. «Релігійні уявлення слов'ян частково втілилися у формі ідолів — пише історик, — але у них не було ні храмів, ні жерців. Вони мали досить неясні уявлення про людину після смерті, загробний світ вживався їм продовженням справжнього життя. Давні слов'яни шанували померлих прародичів, вважали їх покровителями та приносили їм жертви. Вірили вони також у чаклунство і дуже поважали волхвів та волхвиць, цим пояснюється існування багатьох забобонних прийомів, гадань, шептань» [Костомаров, 1990, с. 198—199]. Таким чином, на думку дослідника, слов'янське язичество не мало повного характеру, спільного для всіх у значенні позитивної релігії і складалося з множини уявлень та забобонів.

Г. Ловм'янський, слідом за Л. Нідерле, вважав, що основою слов'янського світогляду була демонологія, головним чином — культ предків і культ природи. Давній слов'янин, пише він, жив серед світу духів рівнозначних за силою та впливом. Вони оживляли та заповнювали рівномірно всю природу, яка їх оточувала. Людина почувала себе залежною від них і намагалася відвернути їх шкідливі дії та схилити на свій бік [Lowmianski, 1986].

Зрозуміло, що в даній роботі через обмежений обсяг ми не ставимо за мету всебічне висвітлення цієї всеосяжної проблеми, тому вважаємо найбільш доцільним не створювати компіляцію вже відомих праць, а доповнити їх

новими матеріалами, головним чином, археологічними.

При цьому ми виходимо з аргументованих вище положень, що поряд із слов'янськими культурами другої половини I тис. н. е. (празько-корчацька, пенківська, райковецька) пряме відношення до давньослов'янської людності мали передуючі їм частина черняхівської культури, а також київська, зубрицька, пізньозарубинецька і східна частина пшеворської та зарубинецької культур.

Ми усвідомлюємо неможливість на короткому історичному відрізку етногенезу слов'ян, наприклад, у час існування зубрицької культури чи протягом всього римського часу, розкрити якусь певну сторінку такого об'ємного явища, як світогляд.

Тому для досягнення цієї мети залучимо якомога більше джерел, принаймні всього I тис. н. е., акцентуючи увагу саме на венедекському періоді слов'янської історії.

Широкі археологічні дослідження слов'янських та праслов'янських пам'яток надали в розпорядження науковців велику кількість залишків матеріальної культури. Серед них споруди і предмети, які тією чи іншою мірою відображають ідеологічні уявлення давньослов'янських племен. Спробуємо звести в єдину систему всі відомі зараз сакральні археологічні пам'ятки I тис. н. е., тобто у дохристиянську добу, на території лісостепу Південно-Східної Європи і на цій основі висвітлити найбільш загальні питання язичеського світогляду слов'ян у його розвитку. Розглядаючи позитивні знання як частину міфології, будемо спиратися і на дані інших наук, зокрема фольклору, етнографії тощо.

Святилища. До найбільш помітних археологічних споруд, пов'язаних з язичеством, які відображують значною мірою духовний світ давніх слов'ян, відносяться святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень.

М. С. Грушевський вважав, що «релігійний світогляд нашого народу в предхристиянські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив та поблід старий культ предків, однак і культ природи не вийшов з примітивних, слабо вироблених форм» [Грушевський, 1991, с. 315]. Грушевський дотримувався точки зору, згідно якої давньослов'янська міфологія була досить бідною, нечіткою, і не тільки через

бідність наших відомостей, але через власну слабкість. «Судячи по всьому, — вважав дослідник — слов'янське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчості» [Грушевський, 1991, с. 315].

Ще недавно серед вчених дискутувалося питання про наявність у слов'янських племен України I тис. н. е. культових споруд. Домінувала точка зору, згідно якої слов'яни-язичники здійснювали свої обряди під відкритим небом, «под овроном, под рошенням или у воды» [Родов, 1982, с. 262]. Існування у слов'ян ритуальних будівель заперечував і Г. Ловм'янський [Lowmianski, 1986]. При цьому дослідник посилався на дані літопису про те, що, наприклад, Володимир зробив посаг Перуну на узгір'ї, зовні теремного двору, що нібито само по собі виключало будівлю святині, або що Добриня поставив болван Перуна над р. Волхвою, під відкритим небом.

М. С. Грушевський вважав, що у давніх слов'ян, як і у інших індоєвропейських народів «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, де він вважав можливим зблизитися до її таємничої сили якнайближче» [Грушевський, 1991, с. 325]. Тому, на його думку, слов'яни могли молитися на полі до неба, в лісі або коло води, жертвувати таємничим силам природи коло криниць і боліт, біля дерев, чи дерева [Грушевський, 1991, с. 325].

Не відкидаючи наведених думок, розглянемо і інші факти, що містяться, зокрема, у писемних джерелах. Вони, на нашу думку, однозначно повідомляють про існування рукотворних святинь у слов'ян, зокрема у I тис. н. е.

Так, літописи називають «храмы идольские», «капища», «требища». Про існування закритих храмів у слов'ян-язичників свідчить сага про Олава Трюгвасона. У ній говориться, що Олав ніколи не шанував ідолів і завжди намагався так поступати. І коли йому часто доводилося супроводжувати конунга до храму, то він ніколи и входив туди, а стояв зовні, біля дверей [Радаевская, 1978, с. 34].

Про храми на Русі повідомляється і в «Пам'яті і похвалі» князю Володимирі Іакова Мніха, де пишеться, що князь «храми идольські всюду розкопав і посік», а ідолів «сокрушил» [Козак, Боровський, 1990, с. 99].

На жаль, археологічних підтверджень цих даних ще небагато, хоча кількість їх з року в рік збільшується. Особливо важливими відкриттями в області духовної культури слов'ян ознаменувалися останні десятиліття ХХ ст. Ці відкриття дозволяють не лише підтвердити наявність у слов'ян спеціальних місць для молінь, але і повною мірою вигляд їх відтворити. Мова йде про дослідження у Києві Я. Є. Боровського у 1975 р., Б. О. Тимощука і І. П. Русанової на Буковині та Житомирщині, І. С. Винокура та І. П. Русанової на Поділлі, М. О. Тиханової та Д. Н. Козака на Верхньому Дністрі та Західній Волині.

Однією з перших, виявлених дослідниками, споруд слов'ян-язичників було святилище в Києві, досліджене В. В. Хвойкою у 1908 р., і повністю вивчене Т. М. Мовчанівським у 1937 р. [Хвойка, 1913, с. 66; Каргер, 1958, т. 1, с. 110—111].

Київське капище, на думку Я. Є. Боровського, було великим культовим центром, можливо, полянського князівства. Датуються воно, як вважає П. П. Толочко, V—VI ст. [Толочко, 1983, с. 30, 89], хоча існує думка і про більш пізній час, зокрема VIII—X ст. [Седов, 1982, с. 263; Хвойко, 1913, с. 66; Каргер, 1958, с. 105—112].

Зберігся лише кам'яний фундамент споруди, який складався з різних за величиною каменів сірого піщанику різноманітної конфігурації, подекуди з наскрізними отворами. Фундамент має форму еліптичної фігури, розмірами 4,2 × 3,5 м, яка мала з чотирьох боків по одному чотирикутному виступу, зведених за сторонами світу. Навколо будівлі, місцями, добре збереглася долівка з товстого шару білуватої глини, добре вигладжена. Із західної сторони фундаменту знаходився великий масивний стовп, у якому прошарки сильно перепаленої глини перемішані з прошарками попелу та вугілля. Навколо стовпа виявлено велику кількість кісток та черепів тварин, переважно домашніх [Хвойко, 1913, с. 66; Козак, Боровський, 1990, с. 90]. В. В. Хвойка визначив будівлю, як слов'янське язичеське капище, а стовп був жертovníком, на якому протягом довгого часу здійснювалися жертвоприношення, на що вказують численні кістки тварин і прошарки глини, що чергувалися з прошарками попелу та вугілля. Останнє можна пояснити тим, що з часом жертovníк вирівнювався і на його місце

накладався новий шар глини, кінець кінцем так утворився масивний стовп [Хвойко, 1913, с. 66; Козак, Боровський, 1990, с. 90].

Київське капище розглядалося і інтерпретувалося різними дослідниками як язичеський храм або святилище під відкритим небом і пов'язувалося з культом Світовида або Перуна [Рыбаков, 1987, с. 434; Толочко, 1983, с. 29; Каргер, 1961, с. 112].

На думку Я. Є. Боровського, це святилище з жертovníком стояло під відкритим небом і було пов'язане з культом дружинно-князівського бога Перуна, перед яким, за літописом, клялися Олег, Ігор та Святослав зі своєю дружиною [Козак, Боровський, 1990, с. 9].

Деся поблизу цього святилища знаходилося капище, де князь Володимир встановив ідолів, що зображали шістьох головних богів Русі: Перуна, Даждьбога, Хорса, Стрибога, Симаргла і Мокоші.

У 1975 р. розкопками Київської археологічної експедиції уточнено місцезнаходження цього капища. Воно розташоване в самому центрі так званого «города Володимира», поруч з літописним теремним двором та Боричевим узвозом. Тут відкриті фундаментальні рови, вибрані в материковому ґрунті, засипані щебенем, іншим будівельним матеріалом, скріпленням глиняним розчином. Глибина залягання фундаменту капища сягала 1 м, що вказує на його важливе значення і величину [Толочко, Боровський, 1979, с. 3—10].

Вивчення конфігурації фундаментів язичеського святилища, дозволило дослідникам відтворити його вигляд. Воно мало прямокутну форму розмірами 7 × 1,75 м, видовжене по осі північ—південь з прилеглими до нього з півночі та півдня шістьма округленими симетричними виступами. На цих виступах могли, на думку авторів дослідження, стояти постаменти шістьох літописних богів. На відстані 1 м на південь від споруди виявлена велика чашоподібна яма-жертovníк з прошарками вугілля та попелу, що межували з пластами перепаленої глини. Дослідження залишків ями дало можливість вченим стверджувати що в ній горіло величезне багаття із дубових дров [Толочко, Боровський, 1979, с. 4—5].

В ямі-святилищі знайдено велику кількість кісток тварин, в основному бика (91 %), свині, птахів і риб [Козак, Боровський, 1990, с. 94]. Ці

дані узгоджуються з повідомленнями літописів, візантійських та арабських авторів про те, що біля капищ Перуна підтримувався незгасимий вогонь, причому палили дубові дрова, а в жертву приносили, переважно, бика, дикого кабана та півня [ПСРЛ, 1943, т. 2, с. 256; Ибн-Фадлан, 1936, с. 38]. Кістки тварин у жертovníку були акуратно розрубані, це означало що жертovníх тварин ділили на частини навмисно. Тут знайдено також уламки кераміки X ст., а у верхньому шарі — бойову залізну сокиру, очевидно, символ Перуна. Нею, на думку Я. Є. Боровського, могли забивати жертovníх тварин [Козак, Боровський, 1990, с. 95].

На південний захід від капища знаходилася округла яма з каменями від трутів, розміщеними в певному порядку. Вона пов'язана, на думку дослідників, з обрядом ворожіння. Довкола культової споруди знайдені залишки ритуальних кострищ з перепаленими і обгорілими кістками, вугіллям, каменями. Тут же знайдені амулети та предмети язичеського богослужіння. Споруда була спеціально зруйнована. З літопису відомо, що це сталося у 988 році. Я. Є. Боровський вважав, що це капище являло собою язичеський храм з жертovníком порівняно великих розмірів [Козак, Боровський, 1990, с. 95].

Ще одне велике святилище Перуна досліджене В. В. Сєдовим під Новгородом у Перині [Сєдов, 1953].

Перш ніж перейти до опису ряду інших, виявлених у останні десятиріччя, язичеських святилищ, зупинимося, щоб уникнути повторень, на найбільш типових для них рисах.

Топографічне розташування слов'янських святилищ залежало, здебільшого, від особливостей рельєфу. На північно-східних слов'янських землях вони влаштовувалися, як правило, на пагорбах серед боліт; на території з гористим рельєфом (південно-західні слов'янські землі) — на вершинах підвищень, які займали пануюче положення на місцевості [Сєдов, 1962, с. 262]. Всі святилища мають приблизно однакову архітектуру, їх утворюють невеликі круглі або овальні площадки з плоскою поверхнею, оточені ровом або валом, або і тим і іншим [Сєдов, 1982, с. 262; Тимошук, 1976, с. 82—91]. Наявність валів довкола святилищ підтверджується літописними даними. Знищуючи язичеські святині Володимир їх не тільки «посече», але і

всюди «розкопа». У ровах або ж на валах знаходилися кострища, у центрі площадки — ідол. Кострища були обов'язковими атрибутами святилищ. На думку В. В. Сєдова, який спирався на писемні джерела, кострища були, в першу чергу, обов'язковими у культі Перуна: «Ему же яко богу жертву приношаху и огонь неугасимый за дубового древле непрестанно паляху» [ПСРЛ, 1926, т. 2, с. 207; Сєдов, 1982, с. 261].

До одного з таких святилищ Б. О. Тимошук відносить Ржавинське городище в Чернівецькій області [1976, с. 85—68]. Воно розташоване на високому пагорбі, на околиці великого слов'янського селища IX—X ст., у центрі, так званого Добринівського гнізда поселень, біля чистих водних джерел. Городище складалося з двох паралельних рядів валів висотою до 1,5 м, які оточували площадку діаметром 24 м. Під насипом внутрішнього валу, на давній поверхні лежав шар попелу, дрібного вугілля, каміння. Проте слідів кострища не простежено. На думку Б. О. Тимошука, залишки кострищ, що охолонули, були принесені зі сторони, що, очевидно, свідчить про існування язичеського обряду очищення вогнем місця спорудження святині. На вершині внутрішнього валу розміщувалася площадка, викладена камінням, на якій горіли жертovní вогні. Вздовж зовнішнього боку зовнішнього валу проходила площадка-виступ шириною 1,5 м, підмазана жовтою глиною. На ній знаходилися залишки давніх кострищ. Б. О. Тимошук висловив припущення, що тут окремими групами населення періодично запалювалися вогні на честь богів. За зовнішнім валом проходили рови, шириною 5—6 м і глибиною 1 м, на дні яких виявлені залишки кострищ. У північній частині городища, між внутрішнім та зовнішнім валами відкрито давнє джерело, обкладене кам'яними плитами. У південній частині городища, біля внутрішнього валу, виявлений кам'яний чотириохранный стовп із звуженим кінцем, висотою 2,5 м. На думку автора розкопок, це ідол, який стояв у центрі городища, звідки його і кинули у рів. Городище-святилище датується IX—X ст.

Подібним Ржавинському є Горбівське городище-святилище на р. Прут [Тимошук, 1976, с. 69—101]. Воно розміщене на високому мису, над річкою. Центральна площадка мала діаметр 30 м і була оточена кільцевим валом, шириною 2,2 м і висотою 1,1 м. На плоскій вер-

шині валу розміщувалися залишки кострища. З внутрішньої сторони була площадка-виступ, шириною 3 м із залишками вогнищ. Проте, на думку автора розкопок, тут вони не горіли, оскільки перепаленої землі під попелом та вугіллям не простежено. Очевидно, залишки кострищ зсипалися сюди з вершини валу. Городище датується IX—X ст.

Близькими до вищеописаних є городища-святинища в Рухотині і Кулешівцях на Дністрі [Тимошук, 1969, с. 61], святинище Рода на горі Пластунка поблизу Канева [Мезенцева, 1968, с. 131], святинище жіночого божества на вершині Дівич Гори поблизу Трипілля [Рыбаков, 1974, с. 74], Берегині на Благовіщенській горі у Вщижі [Рыбаков, 1953, с. 10—112] і ряд інших.

Такі святинища обслуговували великі регіони, які включали кілька поселень. Очевидно, це були племінні ритуальні місця — сакральні центри окремих племен [Седов, 1982, с. 262]. Найважливішою ознакою таких племінних святинищ є їх ізольованість від поселень. На думку В. В. Седова, жителі околиць сіл збиралися сюди в часи великих язических свят і молінь або у зв'язку із важливими для племені подіями [Седов, 1982, с. 262].

Крім племінних святинищ, у східних слов'ян існували невеличкі ритуальні споруди, які зводилися на селищах або поблизу селищ. Тут, очевидно, проходили звичайні моління і жертвоприношення. Такі обшинні святинища відомі у слов'ян з глибокої давнини. Так, до них відноситься ритуальний жертвник досліджений О. М. Приходнюком на слов'янському поселенні VI—VIII ст. поблизу с. Городок Хмельницької області [Приходнюк, 1975, с. 89].

Ритуальна площадка разом з трьома житлами відгороджена від поселення яром. Жертвник, викладений плоским камінням, мав прямокутну форму розмірами 2,3 × 1,5 м. Він був орієнтований за сторонами світу з незначним відхиленням довгої осі від лінії північ-південь. На каменях помітні сліди вогню. Біля східного боку жертвника знаходилося вогнище діаметром 1,1 м. Воно розташоване у ямі глибиною 0,2 м. Дно ями випалене на 5—7 см. У ній виявлені перепалені кістки тварин, уламки кераміки, вугілля та попіл.

Дуже цікаве і своєрідне слов'янське язическе святинище, що відноситься до IX ст.

дослідила І. П. Русанова у 1964 р. [1966, с. 233—237]. Святинище розташоване на одному зі схилів невисокого правого берега річки Гнилоп'ять поблизу Житомира, на рівній, дещо похилій до ріки, площадці. На другому березі ріки знаходилося кілька поселень VI—IX ст.

Це трохи заглиблена у пісок споруда, приблизно хрестоподібної форми, з чотирма виступами, орієнтована чітко за сторонами світу. Її розміри 11 × 14,2 м. В центральній частині заглиблення розміщувався великий стовп. Він стояв у ямі діаметром 1 м і глибиною 0,6 м. Стовп був закріплений великими каменями. На південь і північ від нього знаходилися менші стовпи, оточені невеликими ямками і рядом каміння. Невеличкі ями від стовпів утворюють півкола у західному виступі і на захід від центрального стовпа. Вся центральна частина заглиблення перед великим стовпом, де, очевидно, стояв ідол, зайнята велетенським кострищем, товщина вугільного прошарку сягала тут 0,5 м. Кострища виявлені також у південному та східному виступах, безпосередньо перед центральним стовпом.

У кострищі південного виступу виявлено кістки бика. У північному виступі святинища, на материку, лежали великі, грубо оброблені камені майже правильної форми з плоскими рівними гранями. Тут виявлені перепалені кістки півня і маленьке вістря стріли з кременю. І. П. Русанова припускала, що на цьому виступі святинища стояв жертвник. Вхід у святинище, на думку автора дослідження, розміщувався у південному виступі, по обидва боки якого попарно розташовані ями від невеличких стовпів. І. П. Русанова вважала, що тут було встановлено якусь загороду, що мала очищальну силу. Споруда, на її думку, не мала перекриття. Кострища горіли під відкритим небом.

Значення кожного з виступів споруди, на думку І. П. Русанової, неоднакове. У північному та південному виступах — жертвоприношення тварин. Причому, на відміну від південного, у північному виступі було відсутнє вогнище. Основні численні знахідки були виявлені у центральному кострищі. У східному виступі курилися ароматичні речовини та здійснювалися узування. На думку автора розкопок, це святинище було присвячене Перуну — богу грому та блискавок. Проте, виходячи з невеликих розмірів та скромних знахідок, не виключено, що

це святилище присвячувалося певним місцевим богам. Б. О. Рибаків побачив у формі цього святилища антропоморфні риси. Він писав: «Окреслена голова, розкинуті в сторони жіночі груди, обрисовані стегна і внизу — ступні ніг. Наймасивніший стовп розташований на місці серця цієї гігантської фігури, розкинутої на березі ріки. У кострищі знайдено кістки птахів та бика. Можливо, перед нами своєрідна форма жертвоприношення якомусь значному жіночому божеству — Мокоші, а може, богині смерті — Бабі-Язі (поряд знаходиться могильник, а сама фігура розташована головою на північ, до царства мороку і смерті). Про жіночу сутність божества свідчать і прясла для веретен, знайдені у цьому своєрідному святилищі» [Рибаків, 1974, с. 14—15].

Розгляд слов'янських святилищ VI—XIII ст. свідчить про існування у слов'ян досить розвиненої і стійкої культурної архітектури та атрибутики. Це дозволяє говорити про глибокі традиції у спорудженні спеціальних місць для моління та жертвоприношення у слов'янських племен.

У зв'язку з цим великий інтерес представляють святилища більш раннього часу відомі на території України, починаючи з перших століть нашої ери. Цілком зрозуміло, що при пануванні патріархального ладу такі святилища не могли бути фундаментальними. Вони призначалися для обслуговування малої групи людей — однієї чи кількох общин, і влаштувалися безпосередньо на селищах або біля них.

Прикладом може служити невелике святилище виявлене нами на поселенні зубрицької культури кінця I — середини II ст. н. е. біля с. Загаї на Волині [Козак, 1986; 1990] (рис. 50). Святилище розташоване у центрі селища. За формою воно нагадує тулуб людини і заглиблене у материк на 0,3 м, підлога рівна, міцно утрамбована. Розміри споруди 2,6 × 3,5 м. Орієнтована вона кутами точно за сторонами світу, у центрі приміщення знаходився жертвник у вигляді ями овальної форми, розмірами 0,8 × 1,2 м, глибиною 0,32 м від рівня підлоги (рис. 51). Стіни і дно ями вимазані глиною та випалені. Яма заповнена вугіллям, попелом, дрібними перепаленими кістками і уламками кераміки. З північного та західного боків жертвника розміщувалися три стовпові ями. Призначення стовпів, що тут стояли, неясне. Мож-

ливо, вони відігравали якусь роль у ритуалі жертвоприношення.

У північно-західній короткій стіні споруди, навпроти жертвника, знаходилася ніша округлої форми, дно якої зафіксовано на рівні підлоги. Діаметр ніші 1,2 м. На дні ніші, біля стіни, лежало висічене з каменю-пісковика підтрикутної форми антропоморфне зображення — погруддя старого з довгим волоссям, густою бородою та бровами. Зображення вміщене у коло і нагадує зображення на монетах. Схематично висічена голова, виділені плечі. Ширина каменя 0,35 м, висота 0,75 м (рис. 52).

Біля жертвника знайдено дві людські нижні щелепи. Одна з них належала чоловікові віком до 35 років, друга — жінці, до 25 років (визначення С. П. Сегеди) (рис. 52).

З іншого боку жертвника знайдена жіноча глиняна фігурка з відбитими ногами і головою. На підлозі знаходилися уламки кераміки та кістки тварин. Очевидно, ці речі слід розглядати, як жертвоприношення божеству, зображеному на камені.

Найімовірніше, що Загаївське святилище пов'язане з культом предків.

Близька за формою антропоморфна споруда відкрита С. П. Пачковою на поселенні останніх століть до нашої ери біля с. Горошева на Середньому Дністрі із змішаними ясторфськими (германськими), поморсько-кльошовими та дакійськими елементами культури [Пачкова, 1983, рис. 5, 3]. Ця споруда мала прямокутну, майже квадратну форму, і була заглиблена у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Її довжина 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі — яма овальної форми розмірами 1,8 × 1,3 м, глибиною 0,2—0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки вогнища. На вогнищі і у ямі, крім попелу, вугілля та перепалених кісток тварин, а також дрібних уламків кераміки, виявлено перепалені людські кістки. У західній стіні знаходилася ніша, подібна до загаївської, шириною 1,4 м і довжиною 1,2 м. Дно її розміщалося на рівні підлоги споруди. У заповненні об'єкту, крім ліпної кераміки, знайдено уламок бронзової пластини від невизначеної прикраси, шматочки сапропелітового браслета, уламок гранованої посудини (рис. 53).

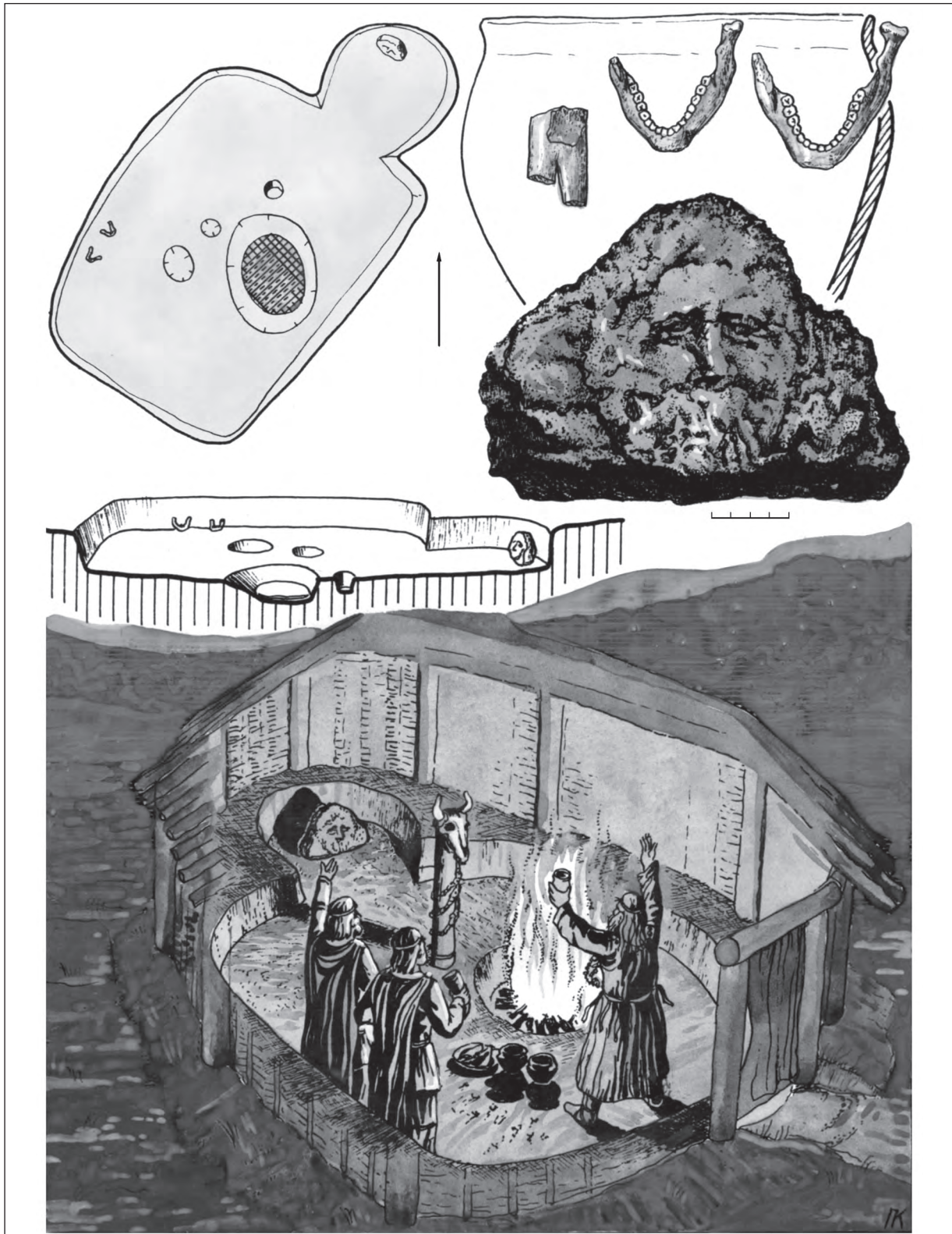

Рис. 50. Загаївське святилище (реконструкція П. Л. Корнієнка за матеріалами Д. Н. Козака).

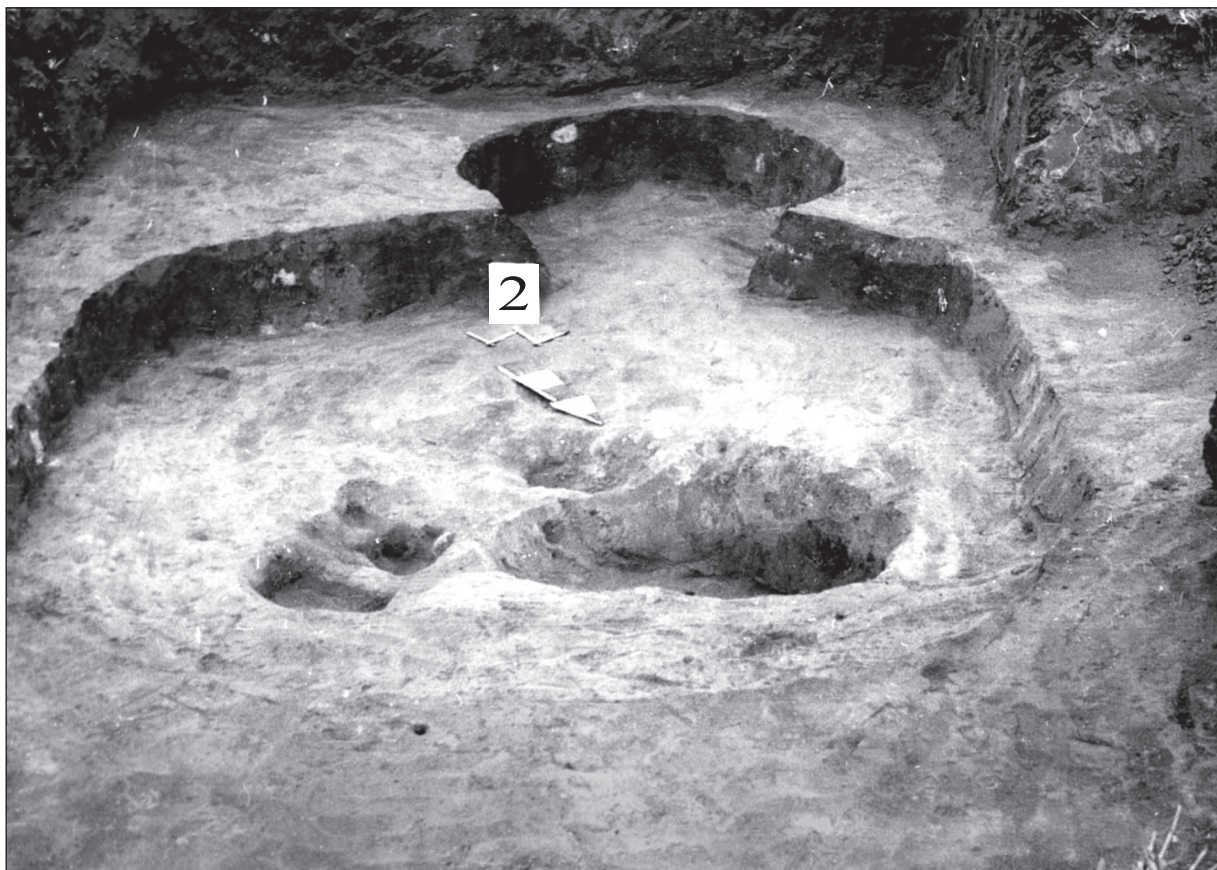

Рис. 51. Загаї II. Житло-святилище.

Про культовий характер споруди свідчить, передусім, її антропоморфна, як у Загаях, форма. Це підтверджується і наявністю у привогнищевій ямі і на вогнищі, які треба розглядати як ритуальні, перепалених людських кісток, а також відносно великою кількістю речей. У ніші, як і у Загаївському святилищі, знаходився, очевидно, ідол чи інший предмет, якому поклонялися і приносили жертви мешканці селища.

На селищі Горошова, крім вищеописаного святилища, знайдено кам'яні вимостки, які автор розкопок визначає як культові (ритуальний вівтар), кістяну пластину з солярними знаками, вогнищеві глиняні підставки з солярними символами [Пачкова, 1983, с. 30]. Ці дані можуть свідчити про те, що селище в Горошовій було, очевидно, невеликим культовим центром, де проводилися ритуальні обряди кількома родовими общинами.

Велика кількість сакральних споруд відома на пізньовенедських пам'ятках III—IV ст. н. е.,

зокрема на території Середнього Подністров'я (Ставчани, Іванківці, Бакота), Волині (Лепесівка, Ягнятин), у Північному Причоромор'ї (Олесандрівка).

Святилище у Ставчанах відкрите І. С. Винокуром і Г. М. Хотюном у 1963 р. [Винокур, 1972, с. 109—112]. Воно розташоване на березі потічка, що впадає у р. Дністер, і займає східну частину черняхівського селища (рис. 54, 55). Основним атрибутом святилища був ідол, витесаний з місцевого вапняку, який зображав чоловіка з бородою і головним убором конічної форми. Волосся острижене до потилиці. Добре передані спина і плечі. У руках — ріг. У нижній частині спиною вибито зображення коня. Ідол мав висоту — 1,9 м, ширину 0,32 м. Навпроти нього, на відстані 3 м, стояла конусовидна стела висотою 1,2 м і шириною 0,24 м. На її лицевій стороні, у верхній частині, вибитий солярний знак діаметром 0,24 м. З чотирьох сторін від ідола знаходилися залишки вогнищ у вигляді скупчень

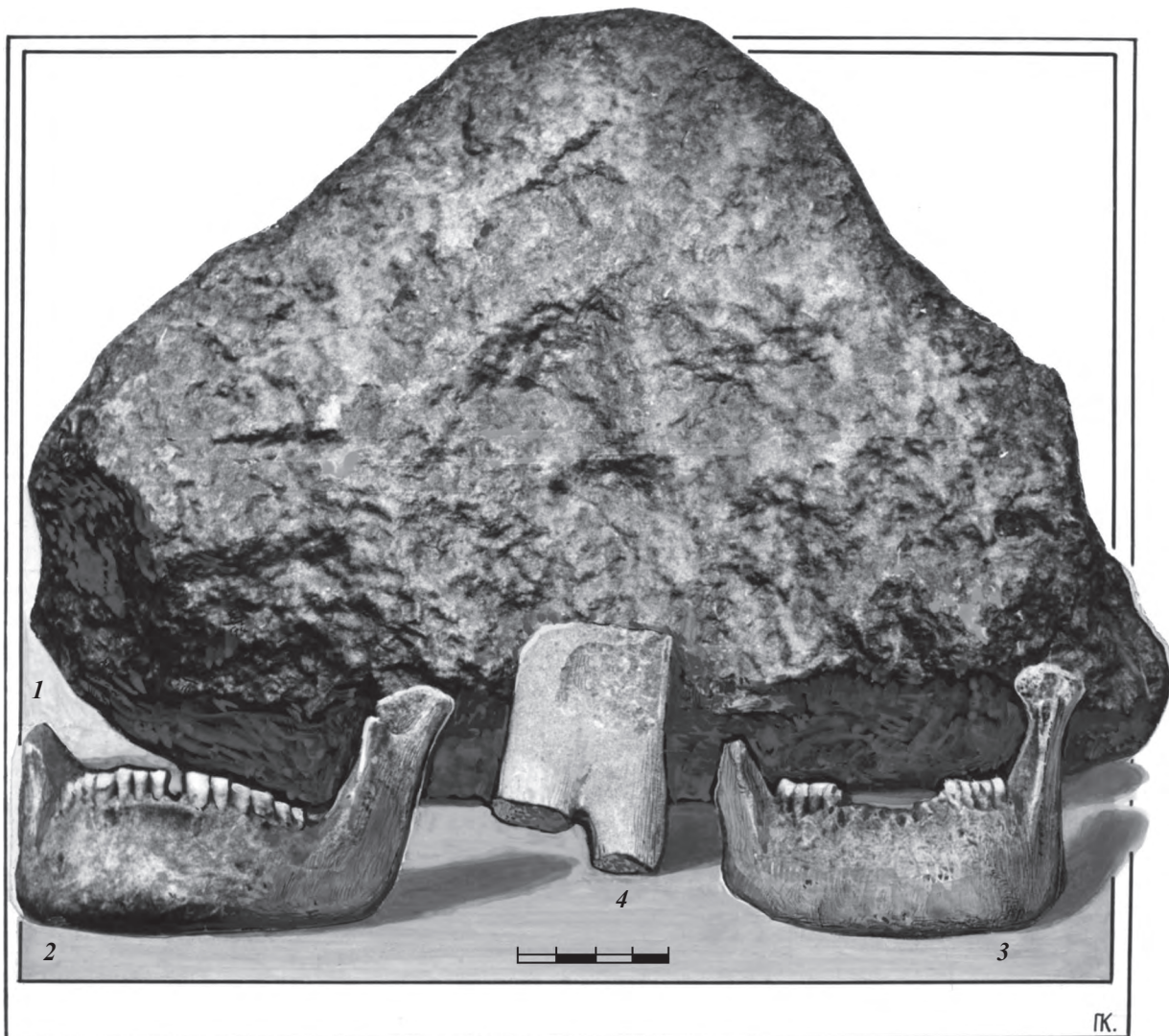

Рис. 52. Зображення ідола та вотивні речі з житла-святилища на поселенні Загаї II.

перепаленого каміння, попелу, вугілля. У розкопі знайдено уламки посуду, кістки тварин. На думку І. С. Винокура, тут здійснювалися жертвоприношення. Солярний знак на конусоподібній стелі свідчить, що жителі селища поклонялися і приносили жертви на честь сонця, яке уособлював собою ідол [Винокур, 1972, с. 111].

Кубок для пиття у вигляді рога у руках божества — атрибут більшості слов'янських ідолів, з ним пов'язана церемонія ворожіння щодо майбутнього врожаю. Зображення коня символізує один з проявів божества. Священний кінь був оракулом для жерців храму Триглава у Штеттині і Святовида в Арконі [Гуревич, 1941, с. 285].

Венеди

Ще одне святилище III—IV ст. досліджене В. Й. Довженком і М. Ю. Брайчевським у с. Іванківці Хмельницької області [Довженок, 1952, с. 64; Брайчевський, 1953, с. 45—53; Брайчевський, Довженок, 1967, с. 238—262]. Тут у західній частині черняхівського поселення знайдено трьох ідолів, виготовлених з вапняку. Один з них стояв вертикально, другий лежав на рівні материка і був колись зсунутий зі свого місця, третій — розбитий і закопаний у землю селянами (рис. 56).

Центром капища був трьохликий ідол. Це чотирьохгранний стовп, висотою приблизно 3 м, який завершувався скульптурним зображенням голови людини. Чітко виражені очі,

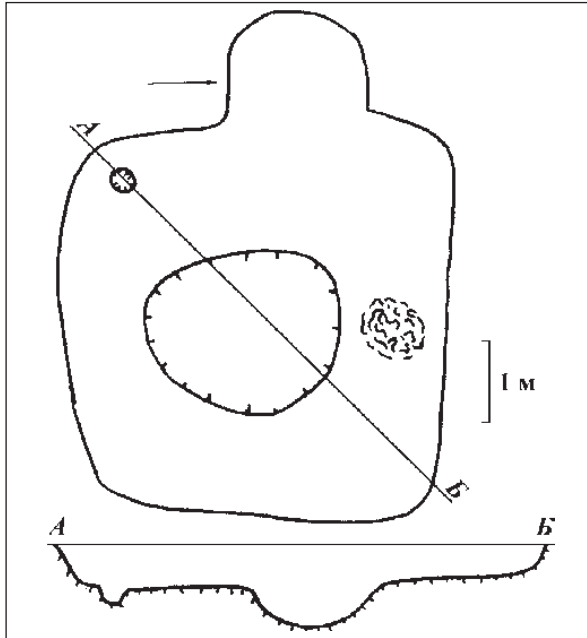

Рис. 53. Святилище з с. Горошова на Дністрі (за С. П. Пачковою).

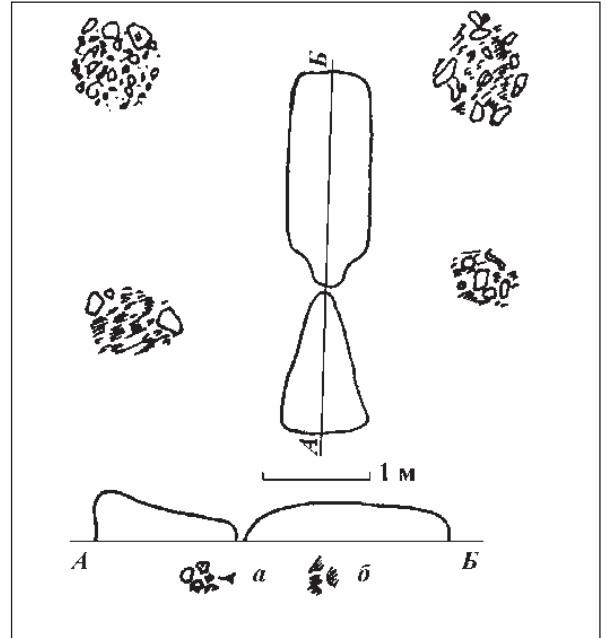

Рис. 54. Святилище біля с. Ставчани на Дністрі (за І. С. Винокуром): а — камені, б — зола.

Рис. 55. Язичеське капище-жертвник у с. Ставчани (реконструкція автора). Малюнок худ. Д. Брика (за І. С. Винокуром).

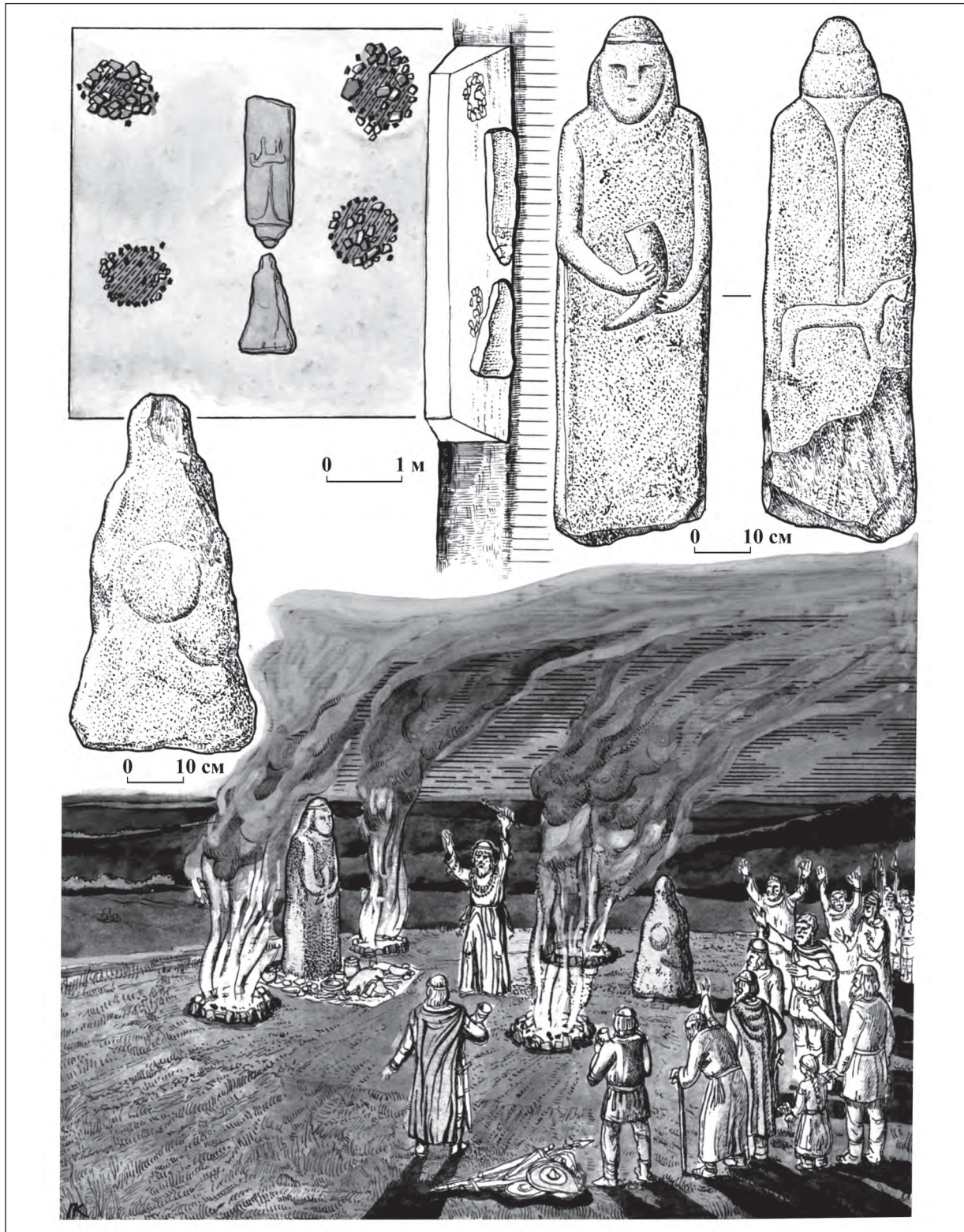

Рис. 56. План, розріз та вигляд святилища слов'ян III—IV ст. н. е. біля с. Іванківці на Поділлі та кам'яні ідоли з нього (реконструкція І. С. Винокура, П. А. Корнієнка за матеріалами розкопок).

Венеди

ніс, рот, волосся, вуха. На тулубі окреслені руки, ноги, якись деталі одягу. Поверхня каменя нерівна, з вибоїнами. З півночі, сходу і заходу на відстані 17—20 м від ідола знаходилися три невеликі легкі будівлі з глинобитними стінами. Західна і східна будівлі дещо менші за північну. У перших двох знаходилися вогнища-жертovníки, у третій вогнище відсутнє, проте поряд з нею виявлена вимостка з плаского каміння, яка була, можливо, вівтарем. Між ідолом та будівлею розміщувалися ритуальні ями. На площі перед ідолом розпалювалися кострища, від яких залишилися невеликі заглиблення, заповнені вугіллям та попелом.

Залишки язичеського капища виявлені І. С. Винокуром у Бакоті [Винокур, 1972, с. 112]. У центрі капища розміщувалися спеціально принесені великі камені зі слідами обробки та дії вогню. Біля них лежав уламок підтесаного каменю, прямокутної форми. На думку І. С. Винокура, це була нижня частина ідола. Навколо решток капища, на площі 25 м² простежені жертovní ями з кістками тварин і уламками кераміки. Крім того, недалеко від основного ідола у заглибленні виявлено два людських черепа.

Святилиця у Бакоті і Горошовій на Поділлі, як і у Загаях на Волині, підтверджують, що слов'яни у перших століттях нашої ери приносили у жертву богам не лише тварин, але і людей. Останнє було зумовлене, очевидно, надзвичайними, виключними обставинами, у яких опинялася у той чи інший час община.

Середньодністровським святилищем III—IV ст. близьке святилище з Ягнятина Житомирської області [Малєєв, 1975, с. 76—80]. Святилище-капище розміщувалося на правому березі р. Роставиця і займало східний схил високого плато. Дещо вище знаходився досить великий водоспад. На капищі знайдено п'ять великих уламків сірого граніту. Найбільший з них добре збережений, його поверхня оброблена дрібною оббивкою. Форма блоку у розрізі чотирикутна і нагадує силует людини. Нижня частина, що призначалася для заповнення у землю, оброблена неохайно. Тулуб чотиригранний, права сторона дещо випукла, спина рівна. Верхня частина виділена заглибленнями, що передають контури шиї, плеч і відділяють голову від тулубу. Руки не позначені, округла голова непропорційно велика. Широке облич-

чя не деталізоване. У центральній частині лівої сторони голови був виступ і два заглиблення по краях. Можливо вони передають риси обличчя і очі. Ще менш виразна права сторона голови, яка теж нагадує риси обличчя людини. Кінець стовпа загострений. Автор досліджень припускає, що так позначений головний убір. Довжина цього блоку граніту 1,68 м, ширина 0,57 м.

Ю. В. Малєєв вбачав стилістичну схожість ягнятинського ідола з анропоморфними ідолами Середнього Подністров'я, зокрема з Іванківським. На його думку, ідол, який зберігся, стояв у центрі святилища, останні чотири, що мали менші розміри — довкола нього, можливо, по сторонах світу [Малєєв, 1975, с. 78].

Цікавий обрядовий пам'ятник — вівтар III—IV ст. н. е. — досліджений Б. В. Магомедовим поблизу с. Олександрівка на р. Інгулець у Миколаївській області [1981, с. 87—88]. Він знаходився на території могильника поряд з черняхівським городищем. Вівтар виглядав як огорожа квадратної форми розмірами 1,6 × 1,8 м, складена з каміння в один ряд. Всередині знаходилися залишки вогнища, перепалена земля, уламки ліпної та гончарної кераміки, амфор.

Вівтарі такої ж форми із залишками жертвоприношень відомі у Північному Причорномор'ї з I ст. н. е. [Магомедов, 1981, с. 87]. На думку Б. В. Магомедова, звичай спорудження на місцях поховань жертovníків, так званих есхар, був занесений у Північне Причорномор'я з Греції, де він широко відомий на різних некрополях, починаючи з егейської епохи. На вівтарях здійснювалися криваві і вогняні жертвоприношення, узливання вина, що були присвячені хтонічним божествам. У цій пам'ятці автор дослідження вбачає свідчення глибокого проникнення античної культури у духовне життя «варварського» населення Північного Причорномор'я у III—IV ст. н. е. [Магомедов, 1981, с. 88].

Не менш цікавий сакральний пам'ятник досліджений М. О. Тихановою на північній периферії черняхівської культури — на готському поселенні біля с. Лепесівка (Південна Волинь) [Тиханова, 1969, с. 190; Винокур, 1969, с. 54—55]. Для нас цей пам'ятник має особливе значення, оскільки може свідчити про схожість рівня світогляду різних за етносом племен, що населяли Україну в першій половині I тис. н. е. Це наземна споруда розмірами 15,5 × 8 м. Все-

редині було чотири вогнища. Ряд кострищ розміщено за межами будови — довкола неї. Недалеко від святилища відкрито також спеціальні вимостки, підмазані глиною. В кострищах, та біля них виявлені «хлібці» — імітація хлібних буханців з глини. Всередині будівлі, на долівці, розчищено роздавлені і цілі посудини. Уламки великих посудин — піфосів — знайдено і біля споруди на подвір'ї. В одне з вогнищ, розмішених у будівлі, найбільш потужне і, очевидно, основне, що нараховувало сім черенів, були вмонтовані дві триручні вази на високих конічних піддонах. Судячи з наявності кількох черенів, вогнище функціонувало довгий час. Останнє, на думку І. С. Винокура, свідчить про те, що за святилищем доглядали спеціальні люди, які утримували його у належному порядку.

Ідоли. Важливим джерелом для вивчення міфології слов'ян є ідоли. Без сумніву, вони стояли на території святилищ, подібних Ставчанському чи Ржавинському, до того часу, поки останні не були знищені. Ідоли виготовлялися, головним чином, із дерева. Про це свідчать писемні джерела: «Не есть бози, но дерево» [ПСРЛ, 1962, т. 1, с. 82]. Перун, поставлений Володимиром Великим у Києві, теж був дерев'яним. Проте такі ідоли до наших днів не збереглися. Нам відомі зображення виконані з каменю.

Найбільш знаменитим з них є так званий Збруцький ідол, виявлений у р. Збруч біля м. Гусятина Тернопільської області у 1848 р. Існує величезна література, присвячена цій видатній пам'ятці духовної культури східного слов'янства. Найбільш важливими є роботи Ф. Д. Гуревича, Б. О. Рибаківа, Я. Розан-Пшеворської, Г. Ленчика [Гуревич, 1941, с. 279—287; Рыбаков, 1953, с. 75—79]. Тому ми пропонуємо лише короткий огляд пам'ятки з найбільш прийнятими в науці коментарями.

Це чотирьохгранний стовп висотою 2,67 м, розділений на три нерівні частини (пояси) по горизонталі. У верхній частині (висотою 160 см) знаходяться чотири фігури божеств, увінчані однією дзвоноподібною шапкою з відігнутими полями. На лицевій стороні зображено жіноче божество, яке у правій руці тримає ріг, звернений тонким кінцем униз. Ліва рука зігнута у лікті і торкається середини живота. З-під довгої одежі видно ноги. На поясі фігури другої грані зображена підвішена на двох ремнях крива шабля.

Венеди

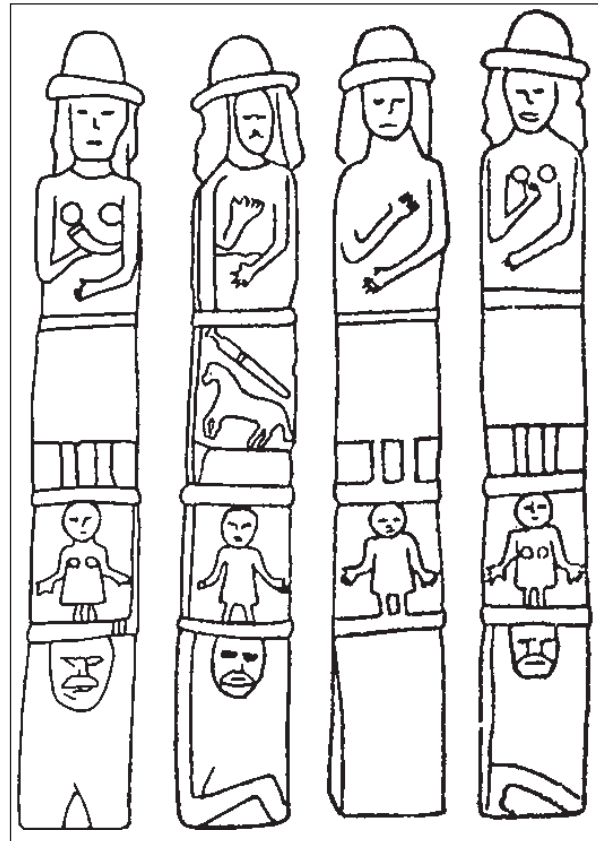

Рис. 57. Збруцький ідол.

Під шаблею на одежі бога-воїна розміщений кінь, голова якого схилена вліво. На третій грані стовпа жіноче божество тримає у руках кільце. Зображення людини на четвертій грані не має якихось ознак.

У середній частині стовпа (висота 40 см) чергуються зображення жінок і чоловіків. Біля лівого плеча жінки на одній з граней видно маленьку людську фігурку з розставленими руками. У нижній частині стовпа (висотою 67 см) зображена вусата чоловіча фігура з піднятими догори руками, яка ніби підпирає середній і верхній яруси (рис. 57).

Існує велика кількість гіпотез відносно розгадки чи інтерпретації сюжету Збруцького ідолу [див.: Гуревич, 1941, с. 279—282].

На нашу думку, найбільш повно і обґрунтовано загальний космогонічний зміст ідола і зображень на кожній з чотирьох граней розшифрований Б. О. Рибаківом [1953, с. 75—79]. Витвір із Збруча, згідно його інтерпретації, символізує

розділення Всесвіту на небо — світ богів, землю з людьми і підземний світ, таємничі мешканці якого тримають на собі землю. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості з рогом достатку. По лівий бік від неї — бог-воїн із шаблею — Перун. Дві інші фігури із суворими поглядами, що свідчить про їх неземне походження, також належать до основних богів слов'ян. У середньому ярусі — земля з хороводом жінок та чоловіків, що взялися за руки. У нижньому ярусі розміщені підземні боги [Рибаков, 1953, с. 75—79].

Уява про трюхярусну будову світу характерна для багатьох індоєвропейських народів і склалася ще в глибоку давнину, про що мова буде йти пізніше. Спільна шапка, під якою знаходяться чотири небесні істоти, відображає, можливо, різні іпостасі єдиного вищого бога [Седов, 1982, с. 266].

У 1984 р. І. П. Русанова і Б. О. Тимошук обстежили місце, де був знайдений ідол [Русанова, Тимошук, 1985, с. 303—304]. У результаті ними виявлено святилище, з яким пов'язаний ідол. Воно розташоване на відстані 5 км від с. Городниця Гусятинського району в лісі, на самому високому пагорбі під назвою «Богіт». Слов'янське святилище, яке датується, на думку дослідників, X—XIII ст. займало високу частину скіфського городища. Відкрито залишки кам'яної вимостки біля ідола і окремо розташований жертвник. Вимостка мала вигляд округлого підвищення діаметром 8, висотою 0,5—0,6 м, оточеного вісьмома коритоподібними культовими ямами глибиною до 1 м. У ямах знайдені уламки кераміки і два поховання дітей віком приблизно два роки.

Жертвник мав форму кургану, діаметром 5 м, висотою 0,8 м і був викладений камінням. У центрі жертвника знаходилася квадратна яма глибиною 0,7 м, заповнена уламками кераміки, кам'яними плитами, кістками тварин, вугіллям. Тут же виявлено три скляні браслети. На валах, що оточували святилище, були влаштовані майданчики для ритуальних вогнів. Біля капища відкриті три житла-напівземлянки і довгі наземні будинки. Городище оточував ритуальний рівчак з плоским дном, викладеним кам'яними плитами. В комплекс святилища входив також могильник, оточений земляним валом. Довкола городища розміщувалося п'ять селищ X—XIII ст.

Ряд антропоморфних слов'янських язичеських зображень був виявлений і вивчений Б. О. Тимошуком на давньоруських пам'ятках Буковини [1976].

Дволикий ідол знайдений, наприклад, біля с. Ярівка Чернівецької області на давньоруському могильнику, але не пов'язаний з ним [Тимошук, 1976, с. 91]. Це овальний у перерізі, грубо обтесаний стовп висотою 1,7 м. На ньому схематично зображена людська фігура з двома обличчями, оберненими у протилежні сторони. Обличчя плоскі, овальні, трикутником виділені очі, лініями — широкий рот та контури обличчя. Одна голова в гостроконечному головному уборі, друга зверху рівна. Очевидно, це чоловіче і жіноче божества. Верхня частина тулуба фігур відділена від нижньої поясом. Дата не встановлена.

Традиція встановлювати кам'яні ідоли має у Подністрів'ї, як і на Волині, глибоке коріння. Найдавніший серед відомих ідол, висічений з каменю, виявлено, як вже згадувалося, на пам'ятці слов'ян-венедів кінця I—II ст. н. е. біля с. Загаї. Пізніше їх знаходимо на пам'ятках черняхівського типу в Подністрів'ї.

Такий ідол виявлений поблизу села Калюс Хмельницької області [Винокур, 1972, с. 111]. Скульптура висотою 2,3 м і шириною 0,6 м при товщині 0,26 м, виготовлена з місцевого каменю-вапняку, зображує бородатого чоловіка з рогом у руках. Ідол знайдений на великому черняхівському селищі. Манера зображення аналогічна Іванківському та Ставчанському ідолам.

Подібні ідоли знайдені І. С. Винокуром також в селах Кремінна Хмельницької області, Блицанка Тернопільської області, Непоротів Чернівецької області, Козлів Винницької області [Винокур, 1972, с. 111].

Фалічний ідол знайдений у похованні № 15 Раковецького могильника [Винокур, 1972, с. 116]. Це грубо обтесаний кам'яний стовп з округлим розширенням у верхній частині. Його довжина 0,9 м.

Антропоморфні фігури Середнього Подністрів'я III—IV ст. за матеріалом, технікою та манерою виконання, семантикою зображень складають, на думку І. С. Винокура, єдиний комплекс [Винокур, 1967, с. 140]. Всі вони у перерізі квадратної або прямокутної форми. Спільними є і зовнішні ознаки. Зображення пе-

редають чоловічі бородаті фігури. Деякі з них тримають у руках роги. Скульптури без рогу, за спостереженнями І. С. Винокура, вищі. Зображення з рогом — одноликі. І. С. Винокур зробив висновок, що середньодністровські кам'яні ідоли, знайдені на черняхівських пам'ятках, типологічно і генетично пов'язані із Збруцьким ідолом (єдиний матеріал, з якого вони виготовлені, подібність манери виконання, ідентичність атрибутів богів). У цьому відношенні ідоли Середнього Подністров'я III—IV ст., на думку І. С. Винокура, є прототипами Збруцького ідола [Винокур, 1967, с. 142].

Розгляд відомих сьогодні місць ритуальних церемоній слов'ян і їх сусідів у I тис. н. е. дозволив розділити їх, виходячи із соціальної значимості, на дві групи [Седов, 1982, с. 261].

Першу складають сакральні місця невеликих розмірів — святилища общинні. Вони розміщувалися на околиці або у центрі селища і призначалися для здійснення сакральних церемоній однією або кількома общинами, об'єднаними сімейними зв'язками. Подібні пам'ятки характерні для всього I тис. н. е. За морфологічними ознаками їх можна розділити на три типи.

1. Святилища-житла. Такі святилища розміщалися на селищах, мали перекриття і зовні нічим не виділялися серед житлових будівель. Всередині приміщення знаходилися ритуальні предмети (ідол, священний посуд) і жертвне вогнище. Це найбільш рання форма святилищ. До них відносять святилища в Горошовій (останні століття до н. е.), Загаях (кінець I—II ст. н. е.), Лепесівці (III—IV ст. н. е.). Виходячи з того, що такі святилища знайдені на пам'ятках, які мали у всіх випадках матеріали германського походження (ясторфська, пшеворська, вельбарська культури), потрібно, очевидно, висловити припущення про їх західне походження. Проте, недостатня вивченість селищ цих культур на території Польщі не дозволяє остаточно відповісти на це питання.

2. Святилища відкритого типу. Вони розміщувалися на селищах (Іванківці, Ставчани) або поблизу них (Ягнятин, р. Гнилоп'ять на Житомирщині, Бакота). Головним атрибутом таких святилищ були один або кілька ідолів із комплексом ритуальних споруд (ям, будівель, кострищ, жертвників). Такі святилища найбільш пізні на території України. Вони виникли, оче-

видно, в результаті якісно нового етапу в розвитку міфологічних поглядів місцевих племен.

3. Святилища-жертвники (требища або вівтарі). Будувалися безпосередньо на поселеннях (Городок) або могильниках (Олександрівка). Склалися з майданчика викладеного камінням — власне жертвника і ями для вогнища. Будь-які ритуальні предмети відсутні. Очевидно, подібні споруди використовувалися для повсякденних жертвоприношень. Зараз вони відомі на пам'ятках черняхівської культури Північного Причорномор'я, де виникли під впливом античної культури, і на ранньосередньовічних пам'ятках слов'ян.

Другу групу складають святилища IX—XII ст. (Київ, Ржавинці, Родень, Збруцьке, Горбівське). Їх характерними рисами є виключно вигідне становище на місцевості, один чи два ряди валів із спеціальними майданчиками для вогнищ, глибокі рови, ідол у центрі майдану. Такі святилища виникли у результаті довгої еволюції у міфологічних поглядах слов'ян і символізують вищу ступінь у розвитку язичеських вірувань.

Наявність подібних язичеських центрів зумовлює, на нашу думку, необхідність появи спеціальних служителів культури — жерців, які забезпечували виконання всіх функцій, пов'язаних із моліннями і жертвоприношеннями. Такі святилища будувалися найбільш шановним богам: Перуну, Даждьбогу, Сварогу, Хору чи Велесу. Судячи з даних, які отримав Б. О. Тимошук, городища-святилища виникали, як правило, у центрі «гнізд» поселень, утворюючи, таким чином, сакральний центр великої території — племені або групи (союзу) племен.

Завершуючи аналіз такої важливої категорії пам'яток духовної культури слов'ян додержавного періоду, як святилища та боги-ідоли, слід погодитися із висновком М. С. Грушевського про те, що в цей час «русько-слов'янські боги дуже слабо оперсоніфікувалися і не втратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеорних явищ, елементів природи» [Грушевський, 1991, с. 313]. І справді, узагальнення даних про зображення слов'янських богів, починаючи з початку і до кінця I тис. н. е., показує надзвичайно їх слабку диференційованість, іншими словами, надто мало розвинену індивідуальність. Очевидно, це були лише

початки антропоморфізму [Грушевський, 1991, с. 323].

Разом з тим, не можна погодитися з думкою того ж таки М. С. Грушевського про те, що ідоли та святилища, поставлені для них, у Києво-Руський період, це лише початки певної стадії поганського культу — шанування богів у формі антропоморфного образу, що ці ідоли бували тільки у більших центрах тодішнього життя, тим часом, як народна маса могла зоставатися при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць [Грушевський, 1991, с. 326].

Наведені вище археологічні матеріали свідчать, що ранньослов'янські племена вже на рубежі ери використовували святилища з антропоморфними богами, в черняхівський період і у третій чверті I тис. н. е. цей культ, у всякому разі, в Подністров'ї, набув особливого поширення.

Поклоніння силам природи. Загальноприйнятною є думка, що існували принаймні два етапи розвитку язичества. Натяки на це простежуються у Літописі Руському: «Після змішання мов люди розійшлися по землі і прийняли різні звичаї. Піддаючись науці нечистої сили вони клали треби гаєм, лісам, озерам, криницям. Але пізніше диявол увів людей в ще більший гріх: вони почали робити болванів дерев'яних і мідних, мармурових і золотих, віддавали їм честь, приводили своїх синів і дочок, вбиваючи їх перед ними, тобто приносячи в жертву» [Літопис Руський, 1989, с. 112].

Отже, перше ніж слов'яни почали будувати спеціальні святилища, ставлячи там образи своїх вже персоніфікованих богів, вони поклонялися різноманітним силам. Ці дії, судячи за писемними даними, вони здійснювали ще довгий час після прийняття християнства. У писемних джерелах зазначається їх поклоніння горам, джерелам, гаєм, окремим деревам. Обожнювання гаїв, лісів, озер, дерев та інше спиралося на те, що там жили душі. Так, митрополит Ян II (1080—1089 рр.) говорить про людей на Русі, які складали жертви богам, болотам і криницям [Lowmianski, 1986, s. 137].

Єпископ Кирило Туровський (XII ст.) в одній проповіді висловлює радість з приводу того, що люди вже перестали віддавати честь сонцю, вогню, джерелам і деревам, а батьки не вбивають дітей на жертву богам [Lowmianski, 1986, s. 137].

У «Слові справжнього христіолобія» говориться, що деякі люди ще «до вогню моляться, називаючи його Сварожичем», а деякі моляться «під овеном до вогню» [Lowmianski, 1986, s. 137].

У церковному статуті Володимира Великого, виданому у Новгороді в XIII ст., передаються церковному осуду ті, хто молиться «під овеном, в гаю або над водою» [Lowmianski, 1986, s. 137].

Гора у міфологічних поглядах багатьох народів наділена різноманітною і глибокою символікою. Вона трактується як зосередження космічних сил, центр у якому небо зливається із землею і підземним світом. Тому космічна гора часто є місцем проживання богів, зокрема, богів неба. У зв'язку з цим, сакральні споруди-святині часто розміщувалися на підвищеннях. Там віддавалася хвала найвищим богам [PZP, 1981, с. 431]. Можливо, саме з цих мотивів мотильники ряду слов'янських культур I ст. н. е. розташовані на найвищих місцинах в даній місцевості.

Без сумніву, велику роль у міфологічних уявленнях слов'ян грала вода (ріки, потічки, озера, джерела). Слов'янські святилища завжди розміщувалися біля води. Обожнюючи воду, людина приписувала їй особливу животворність. Весняні і літні народні свята завжди супроводжувалися купанням або обливанням, що вказує на віру в животворну, очищувальну силу води. Звідси уява про «живу» та «мертву» воду, про воду «земну» та «небесну» [История культуры Древней Руси, 1951, с. 62; Винокур, 1972, с. 104]. Інша властивість води — спонукання родючості, властивість сприяти заплідненню. Тому давні слов'яни приносили до води свої молитви і жертви. Кидання у воду дрібних монет, яке ще можна спостерігати і сьогодні, відгук прадавніх жертвоприношень [Moszynski, 1934, s. 510—512].

К. Мошинський наводить приклади з етнографії слов'янських народів, коли вони відмовлялися рятувати потопаючого, розцінюючи це як жертву, яку взяв собі водний демон [Moszynski, 1934, s. 512]. Слов'янські святилища завжди розміщалися біля води (Ржавинське, Ягнятинське та ін.).

Однак найбільше слов'яни, як і інші давні народи, обожнювали вогонь. Він пов'язувався із сонцем та блискавкою, що давали тепло та

посилали дощ-воду. Культ вогню у слов'ян — прадавній. Писемні джерела повідомляють, що люди здавна поклонялися Сварожичу — богу вогню, неба, сонця. Сонце в уяві слов'ян — велике, боже вогнище.

З матеріалів поховальної обрядовості відомо, що слов'яни вважали вогонь очищувальною силою [История культуры Древней Руси, 1951, с. 62].

Велике значення у світогляді індоєвропейських народів, у тому числі і слов'ян-землеробів, мало обожнення таких феноменів, як місяць і сонце, грім і блискавка, земля-матінка і зірки, а також вітер. Значний і цікавий етнографічний матеріал зібрав у свій час К. Мошинський [1934, с. 721].

У загальному культі природи у слов'ян-язичників найбільш широко був розповсюджений культ дерев, гаїв, священних тварин. Про це свідчать дані порівняльної етнографії, лінгвістики, індоєвропейської міфології, а також археології. Відома символіка дерева життя, а також космічного дерева, яке сягає корінням підземного світу, а верхівкою — неба [PZR, 1981, с. 431]. А загальнослов'янське слово «гай» визначало спочатку лісовий простір, який огороджувався і в якому відправлялися священні ритуали.

Ліс, гай, дерево вважалися житлами богів. Тут проходили моління, гадання, жертвоприношення. В жертву богам приносилися їжа, речі, тварини (переважно бики, кабани, вівці).

Серед дерев для слов'ян найбільше значення мав, безперечно, дуб. Людей вражали його велич, міцність, довготривалість життя. Як і липа, дуб вважався «чистим» деревом.

Костянтин Багрянородний описує жертвоприношення купців-русів біля священного дуба на острові Хортиця на Дніпрі [Седов, 1982, с. 204]. Очевидно тому, що в дуб найчастіше вдаряє блискавка, слов'яни вважали його Перуновим деревом. Про зв'язок дуба із культом Перуна нам відомо з давньоруських літописів: «Ему же, яко богу, жертву приношаху и огонь неугасающий зо дубового деревья неустанно палаяху» [ПСРЛ, 1926, т. 2, с. 207].

Яскравим підтвердженням поклоніння слов'ян дубу є археологічні пам'ятки, виявлені на околицях Києва [Козак, Боровський, 1990, с. 95—97]. В різний час, у 1909 та 1975 рр., з Десни та Дніпра дещо вище Києва були підняті

два могутні дубові стовбури із всадженими у них кабанячими іклами. Ці знахідки свідчать про тісний зв'язок культу священних дерев і звірів у давньослов'янській міфології. Зупинимося на цих унікальних знахідках детальніше.

Перше дерево витягнули з Дніпра поблизу гирла Десни біля монастиря Миколая Пустинного. У зв'язку з останньою обставиною, Я. Є. Боровський вважав, що в часи язичества тут був священний гай, який пізніше пристосували до християнського культу [1990, с. 97]. Це було ще добре збережене дерево довжиною 16—20 м. Вік дуба не менше, як 150 років. З одного боку стовбура, на тому місці, де розходилися гілки, розміщалися чотири кабанячі щелепи по дві поряд, одна над другою, утворюючи ніби квадрат. Щелепи добре вросли в дерево. Така кропітка і дуже трудомістка праця свідчить про важливість культових дій, які тут проводилися.

Я. Є. Боровський вважав, що щелепи, які, за свідченням аналізу, належали чотирьом молодим диким кабанам, вставлені у священне дерево після якоїсь важливої жертвової церемонії. За щелепами, як за священними предметами, постійно наглядали, завдяки чому вони так довго залишалися у дереві незіпсованими.

Другий священний дуб знайдений під час зачистки фарватеру Дніпра дещо нижче гирла Десни. З ріки підняли старе морене дерево, у стовбурі якого було аж дев'ять кабанячих щелеп [Ивакин, 1979, с. 106—115]. Дерево збереглося практично повністю, разом із корінням. Його висота становить 10 м, діаметр стовбура біля коріння — до 2 м. На висоті 6 м, перед роздвоєнням стовбура, в нього вбито кабанячі щелепи, які разом склали квадрат із стороною 34 см. На стовбурі помітна дія вогню, можливо, обрядового вогнища.

Як бачимо, в обох випадках у дубове дерево вбивалися саме щелепи вепря, одного з найсильніших представників місцевої фауни. Це узгоджується з даними етнографії, про те, що божеству присвячувалися перш за все голови тварин, їх зуби та щелепи, а під час жертвової трапези до них було заборонено торкатися [Козак, Боровський, 1990, с. 96].

Дані отримані під Києвом підтверджують думку, що вепр був одним з найбільш широко шанованих слов'янами-язичниками тварин. Варто згадати при цьому численні знахідки кабаня-

чих костей та іклів на пам'ятках різних культур I тис. н. е. Їх знаходять на поселеннях і городищах, в некрополях та курганах. Це свідчить про те, що ця тварина відіграла велику роль у культових обрядах давніх слов'ян. Амулети з кабанячих іклів носилися слов'янами ще довго після прийняття християнства, про що говорить знайдене під час розкопок у Вщижі кабаняче ікло з написом «Господи, помози рабу своєму Фоме» [Рыбаков, 1953, с. 180]. Це свідчить про надзвичайно глибоке проникнення у свідомість людей віри у магічну силу дикого кабана.

Обстеження обох знайдених біля Києва дубів, вказує на близький зв'язок у слов'янській міфології культу дерев і звірів. В даному випадку об'єднаний культ могутньої тварини — дикого кабана — з культом найпотужнішого з місцевих дерев — дуба. Обидва культури, як відомо, пов'язані з поклонінням найголовнішому богу язичеської Русі — Перуну. Саме цьому богу і були, безумовно, присвячені обидва вищеписані дерева [Козак, Боровський 1990, с. 97].

Відзначимо, що радіовуглецевий аналіз дуба, знайденого у 1975 р., показав, що він припинив своє існування 1230 років тому, тобто в 750 ± 50 роках. Отже, дуб міг функціонувати як святиня у VII—VIII ст. н. е. Але, якщо врахувати, що на цьому дубі не має слідів спеціального знищення, а значить він упав у воду сам, змитий розливами Дніпра, то час його функціонування можна перенести в більш давню добу. Це підтверджується хімічним складом щелеп вепра [Козак, Боровський, 1990, с. 96].

Ритуальні предмети. Важливим джерелом для вивчення язичеських вірувань давніх народів є кераміка, різноманітні предмети та малюнки на них.

З церемонією ворожіння і магічними діями навколо хліба, пов'язуються так звані «хлібці». Вони відомі у зарубинецькій культурі, на черняхівських пам'ятках Південної Волині, Поділля і Середнього Подніпров'я (Переяслав-Хмельницький, Маркуші, Коростишів, Слободиче, Голодовки і ін.) [Винокур, 1969, с. 56]. Поширені також на пам'ятках вельбарської культури (Боратин, Празів, Лепесівка). Глиняні «хлібці» виявлені також на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Волині. Так, на слов'янських поселеннях Корчак, Ріпнів I і II у деяких житлах виявлено по одному—два таких предмети, і де частіше вони зустрічають-

ся у культурному шарі або невеликих ямках [Русанова, 1973, с. 17, табл. 34, 4—6].

Це невеличкі глиняні повторення округлих буханців хліба, діаметром до 30 см і висотою 10—15 см. Частіше зустрічаються їх мініатюрні копії. У глині «хлібців» трапляються відбитки рослинних домішок і злаків. Їх магічна роль безперечна. У Лепесівці велику кількість «хлібців» знайдено у житлі-святилищі. Один з «хлібців» з Корчака орнаментований хрестом, зробленим пальцем по сирій глині.

У багатьох землеробських народів хліб був одним з найважливіших елементів обрядових відправ. Такі обряди простежені на Україні та в Білорусі аж до кінця XIX — початку XX ст. [Сумцов, 1885].

Певну міфологічну функцію виконували сакральні камені — символи міцності і вічного існування [Даркевич, 1960, с. 62—63]. Культ каменя був поширений у ранньому середньовіччі в північно-західній частині східнослов'янського світу. За своїм походженням він не пов'язаний із слов'янським етносом і успадкований від автохтонного населення [Седов, 1982, с. 264]. Це великі камені з ямками, жолобками та «слідами» ніг людини або тварини. Вони відомі в Новгород-Псковській землі і на території Білорусі [Седов, 1982, с. 264].

На думку В. П. Даркевича, у слов'ян камені не були предметом культу, а лише його складовою частиною, і використовувалися, очевидно, як жертвний вівтар [Даркевич, 1960, с. 63]. Однією з таких пам'яток є камінь з Межигір'я Тернопільської області [Винокур, 1972, с. 113]. Це пласка кам'яна плита розмірами $4,6 \times 2,5$ м, яка була підперта трьома меншими каменями. В одному з кутів плити вибито хрест розмірами $0,72 \times 0,8$ м. Від хреста до двох кінців плити відходили дві канавки-стоки, під незначним нахилом. Очевидно, плита використовувалася для язичеських жертвоприношень. Довкола каменя виявлені археологічні матеріали від періоду раннього заліза аж до середньовіччя [Винокур, 1972, с. 115].

Ще однією пам'яткою такого типу є камінь, виявлений Н. М. Кравченко на поселенні Обухів III [1999, с. 94—105]. На трьох гранях великого гранітного валуна розміщені різноманітні солярні і тамгоподібні знаки, зображення тварин. На думку автора досліджень, пам'ятка відноситься до III—IV ст. і належить носіям київської культури.

Практично на кожній дослідженій пам'ятці I тис. н. е., на поселеннях і могильниках зустрічаються прикраси, що передають язичеську символіку. Найбільший інтерес мають амулети, які підвішувалися на шнурах, одягалися на шию, або ж носилися у мішечках. Вони відносяться до предметів заклиальної магії [Седов, 1982, с. 266] (рис. 58).

Оберегами ставали предмети з металу, кістки, каменю, глини. Найбільш поширені різноманітні підвіски з дірочками або вузликами. Вони добре відомі серед населення зарубинецької культури [Максимов, 1972, табл. XXIX, 15; Кухаренко, 1964, табл. 14—15]. Підвіски мали пірамідальну, трапецієподібну, квадратну, округлу форми і часто були прикрашені точками та лініями, що утворювали різноманітні узорі. Досить характерні для зарубинецької культури шумливі підвіски-амулети. З них складалися наміста, куди входили металеві дзвіночки, підвіски спіралеподібної форми, різноманітні кільця, ланцюжки [Кухаренко, 1964, табл. 15, 9; Максимов, 1972, табл. XXV, 2; XXVI, 6]. Сенс носіння шумливого наміста був у тому, щоб відганяти злих духів не лише за допомогою самого вигляду підвісок, що входили до нього, але і звуком, який лунав при рухах (рис. 58).

Поширеними були серед племен Дністро-Дніпровського межиріччя I тис. н. е. і лунниці — амулети-підвіски, пов'язані із шануванням місяця. Місяць, як і сонце, — добрі божества, супротивники і карателі всякої нечисті і зла. Їх поява приносила життя, здоров'я, благополуччя. Ці властивості були перенесені на умовні зображення світил — лунниці, що відігравали роль чудесних оберегів [Даркевич, 1960, с. 56—67]. Такі лунниці відомі у зарубинецькій, черняхівській, київській культурах [Максимов, 1982, табл. XXXII, 20; Баран, 1964, рис. 5, 8]. Розглядаючи лунниці, відомий дослідник слов'янського язичества Б. О. Рыбаков писав: «Якщо керуватися міфологією, то їх слід вважати приналежністю дівочого убору, оскільки і Селена, богиня Місяця, була покровителькою дівчат» [Рыбаков, 1971, с. 17]. У черняхівській культурі найбільш поширеними були пірамідальні, дзвоно- та веретеноподібні підвіски. Їх пов'язували із сонячним божеством — покровителем землеробства. Деколи такі підвіски тримаються на одному шнурочку з раковинами [Винокур, 1972, с. 137].

Венеди

Як обереги часто зустрічаються наміста з антропоморфними зображеннями [Винокур, 1972, с. 137]. На думку І. С. Винокура, оберегами, можливо, були фібули у вигляді птаха (тотем?), поширені на черняхівських пам'ятках Подністров'я [1979, с. 139]. Досить часто слов'яни використовували для оберегів ікла та кістки хижих звірів, головним чином, ведмеда та кабана. Вони повинні були відганяти зло, оберігати, як і у інших народів, від наврочення [Сумцов, 1886, с. 6]. А в системі міфологічних уявлень слов'ян ці обереги пов'язані із загальним культом природи, зокрема з поклонінням священним тваринам.

На думку деяких дослідників, роль оберегів могли відігравати деякі категорії залізних ножів. Їх не використовували за прямим призначенням, а лише для магичних функцій — знищення злих духів [Зеленин, 1931, с. 729].

Є дані, які свідчать про використання племенами черняхівської культури черепів коней, що сприймалися і яким поклонялися як атрибуту сонця. Так, на поселенні у Ломоватому виявлено поховання кінського черепа і чотирьох ніг. На поселенні в Журавці Черкаської області у двох землянках на підлозі лежали кінські черепи, які, на думку автора досліджень, впали з-над дверного косяка, а слугували вони для господарів дому оберегами [Сымонович, 1964, с. 334].

На поселенні зубрицької культури I—II ст. н. е. в Підберізцях біля одного з жител знайдено поховання собаки, що свідчить про певну роль цих тварин у світосприйманні давніх слов'ян.

Багатий та різноманітний матеріал для вивчення системи відношень давніх слов'ян до оточуючого світу дають зображення на кераміці, побутових та господарських предметах. Вони говорять не лише про естетичні уподобання наших предків, але, зокрема, і про їх ідеологічні уявлення, пов'язані із землеробським укладом життя. Очевидно, вважалося, що магичні обряди, які здійснювалися з предметами, прикрашеними сакральною символікою повинні забезпечити родючість ґрунту, високі врожаї, захист врожаю від «злих сил», вберегти людину від хвороби [Винокур, 1969, с. 52].

На багатьох пам'ятках I тис. н. е. знайдені уламки або цілі посудини із зображенням різноманітних солярних знаків або хрестів. Вони відомі у культурах лукашівській, зарубинецькій, пшеворській, черняхівській, карпатських

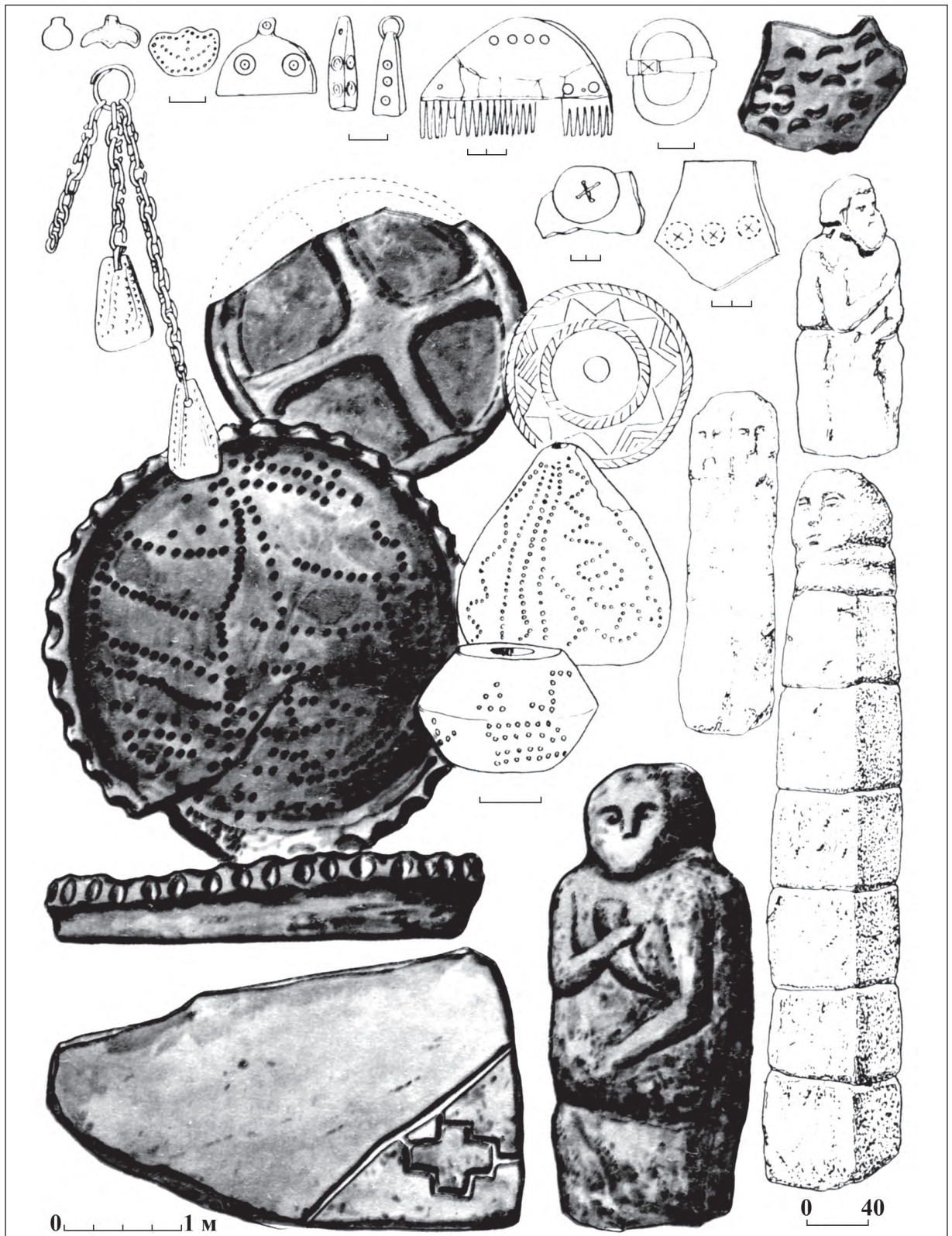

Рис. 58. Предмети культу з поселень венедів та дулібів I—VI ст. н. е.

курганів, у слов'янських старожитностях другої половини I тис. н. е. (рис. 58).

Солярний знак у вигляді свастики — космогонічний символ. Він походить від рівностороннього хреста вписаного у квадрат. Цей символ має зв'язок із сонцем та вогнем, визначаючи сторони світу. Цей солярний знак тісно пов'язаний за змістом із знаком хреста, але відрізняється від нього відростками, що відходять від кожного променя. Відростки спочатку символізували рух давнього пристрою для добування вогню, а потім еволюціонували в уяві людей до означення руху сонця по небу [Даркевич, 1960, с. 59].

Дуже древнім магічним знаком є хрест. Ця фігура утворена чотирма променями. Число чотири у слов'ян, на думку В. П. Даркевича, як і у багатьох інших народів, було святим (чотири сторони світу, чотири пори року, чотири стихії). Збруцький ідол має чотири лики, а святилище-жертвник із Києва — чотири виступи [Даркевич, 1960, с. 59]. Спочатку хрест імітував найдавніше знаряддя для добування вогню, пізніше, перетворився в універсальну емблему вогню і сонця як вогню небесного. Хрест почав символізувати поєднання ідеї небесного вогню і вогню на землі. В уявленні давніх слов'ян хрест — емблема небесного вогню — сонця. Як і вогонь, сонце помирає і відроджується в процесі руху по небу. У давнину було поширене уявлення про небесне походження земного вогню, як вогню, подарованого людям небом. Хрест виступає як язичеський символ воскресіння і безсмертя. Як знак вогню хрест був здатний відлякувати нечисту силу і мав цілющі властивості [Даркевич, 1960, с. 58].

Хрестоподібні зображення особливо часто наносилися на гончарну кераміку черняхівської культури. На думку І. С. Винокура, ситчастий орнамент, який досить часто зустрічається на мисках та горщиках, не що інше як система хрестів [Винокур, 1972, с. 134].

Ще одним знаком, що порівняно часто трапляється на побутових предметах, є коло. Цей орнаментальний мотив особливо широко відомий у черняхівській культурі. Найчастіше він має вигляд циркульних колечок на гончарній кераміці, особливо на кухлях, призначених для ритуальних відправ (могильник в Рашківцях).

Форма кола здавна пов'язувалася з формою сонячного диска. Широке застосування

кільцевого орнаменту свідчить про особливе шанування сонця носіями черняхівської культури. Часто таким мотивом прикрашалися кістяні гребені.

Особливий інтерес викликає один з гребенів з 12 колечками. Можливо, це відображення ідеї 12 місяців [Винокур, 1972, с. 136].

Цікавий також гребінь з поховання № 54 на могильнику Гаврилівка. Його прикрашали зіркові зображення, виконані пунктиром. Останні ніби-то показували сяяння світила. Е. О. Симонович відзначав особливе значення голови людини у магії черняхівців. Відомі випадки навмисного плюндрування могил з метою знищення черепа, а також спеціальні поховання черепів. Очевидно, предмети, пов'язані з піклуванням про волосся на голові, повинні були мати особливо значні очищувальні та захисні знаки [Симонович, 1964, с. 344].

Одним з найбільш широко вживаних орнаментальних мотивів на кераміці багатьох культур України I тис. н. е. є зигзаг, або хвилястий орнамент та похідні від нього візерунки. Він відомий на пам'ятках пшеворської культури, поширений на черняхівській кераміці, посуді слов'ян VIII—XIII ст. Існує гіпотеза, що зигзагоподібний орнамент — стилізоване зображення змії, яка обожнювалася багатьма давніми народами [Симонович, 1964, с. 342] (рис. 59).

На підставі етнографічних матеріалів Л. Я. Штернберг прийшов до висновку про взаємозв'язок хвилі і зигзагу з блискавкою, вогнем і водою — силами, що сприяють родючості [Симонович, 1964, с. 342]. Хвилястий орнамент, виконаний у різноманітній техніці прикрашає черняхівські гончарні посудини для зберігання запасів, кухлики, миски, глечки — тобто ті посудини, які не ставилися на вогонь. На горщиках для приготування їжі на вогні вони зустрічаються дуже рідко. На думку Е. О. Симоновича, посуд з такими знаками повинен був охороняти воду і їжу. Приготовлена ж на вогні їжа або очищена його знаком повинна була зберегти людину від хвороби, зміцнити її сили [Симонович, 1964, с. 343].

Досить поширеними на гончарній кераміці черняхівської культури є сюжети, виконані фігурними штампами — зіркові розетки, концентрично вписані одне в одне циркульні колечки, які оточені зубчиками і пунктирними лініями. Такий орнамент наносили на кухлики,

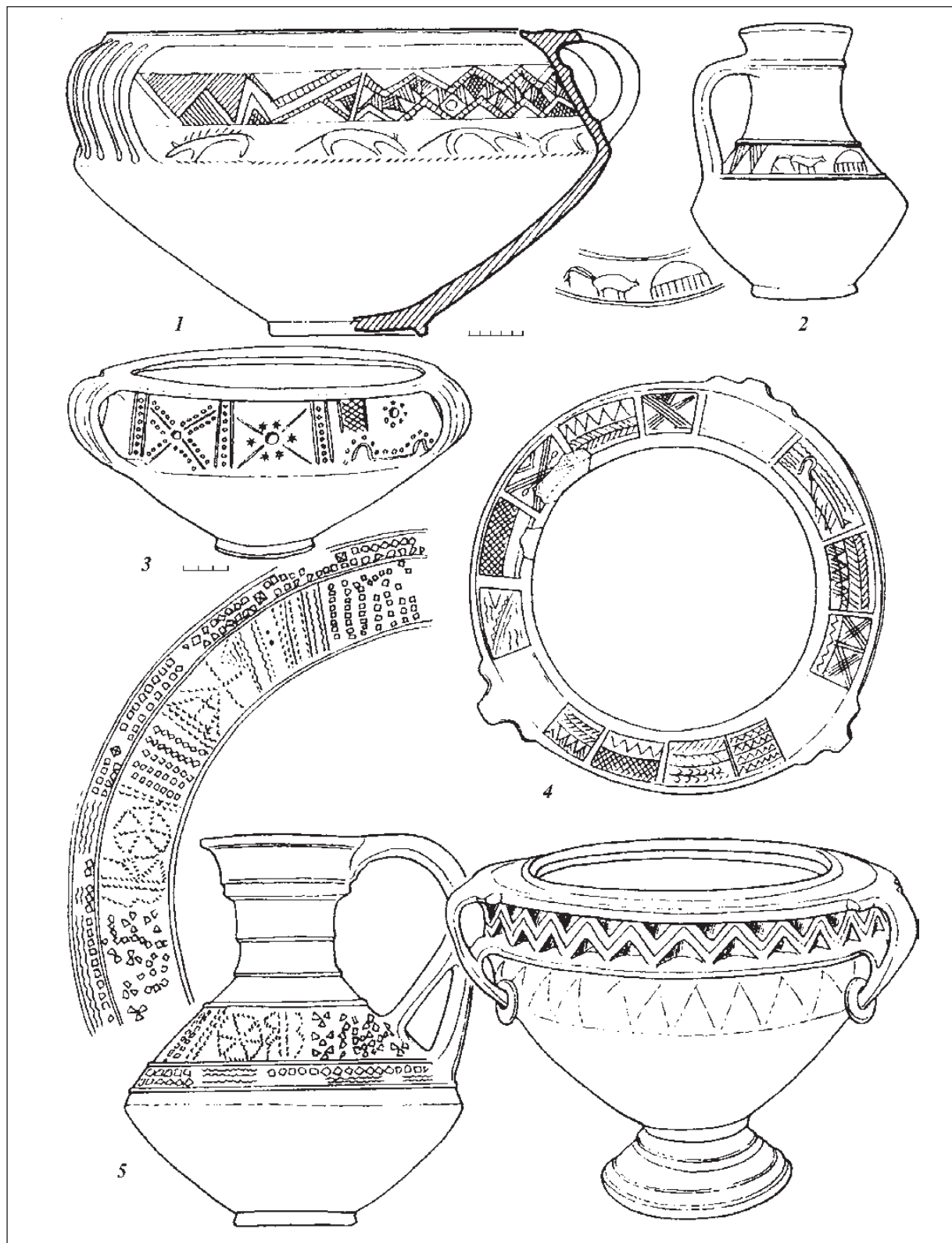

Рис. 59. Магічні зображення на посудинах черняхівської культури.

кістяні пірамідальні підвіски, гребені, прясла (рис. 58).

Ці мотиви є знаками сонця, місяця, зірок. Зубчики та пунктири навколо колечок символізували життєдайні промені, що приносять на землю тепло і родючість. Вони виконували також функцію очищувальної сили [Сымонович, 1964, с. 343]. На думку В. П. Даркевича, розетка — солярний символ, втілення ідеї про зв'язок животворних сонячних променів і рясного проростання рослин [1960, с. 60].

На слов'янських пам'ятках нерідко зустрічаються прясла з різноманітним орнаментом. Деякі дослідники схильні розглядати орнамент на пряслах як знаки власності [Пачкова, 1974, с. 126]. Але очевидно, що ці знаки мають більш глибокий символічний зміст і виконують роль оберегів від злих сил при виготовленні одягу (рис. 60).

Всі описані вище знаки на речах повсякденного побуту свідчать про утилітарність уявлень слов'янських племен I тис. н. е. Всі вони несуть у собі ідеї, пов'язані з господарським благополуччям (родючість, захист врожаю, їжі, захист людини від «злих сил»). Проте, ряд даних свідчить і про бажання населення України I тис. н. е. більш глибоко досягнути оточуючий світ, про адаптацію до найбільш необхідних землеробу для виживання законів природи. Свідомством цього є черняхівські сакральні вироби з системою символічних знаків з Ромашок та Лепесівки. Вони вивчені Б. О. Рыбаковим і інтерпретовані як язичеські календарі [1962, с. 68—89]. У Лепесівці дві сакральні посудини знайдені в середині жертівника. Це великі вази, з трьома вухами-ручками і підвішеними до них кільцями. Пласкі широкі вінця однієї з ваз розділені на 12 секторів з різними рисунками у кожному. На думку Б. О. Рыбакова, сектори несуть у собі символи 12 місяців, що створюють річний цикл. Самі посудини призначалися для новорічних ворожінь і заклинань. У них, як вважав Б. О. Рыбаков, зберігалася священна вода, з допомогою якої здійснювалися ворожіння щодо врожаю [Рыбаков, 1962, с. 71].

Сакральна посудина з Ромашок — це глечик прикрашений двоярусним орнаментом [Брайчевский, 1960, с. 113]. У верхньому ярусі розміщені магічні знаки, а нижній покритий штампованими квадратиками, що зображують окремі дні і календарно точно позначені числа найважливіших язичеських свят на честь Яри-

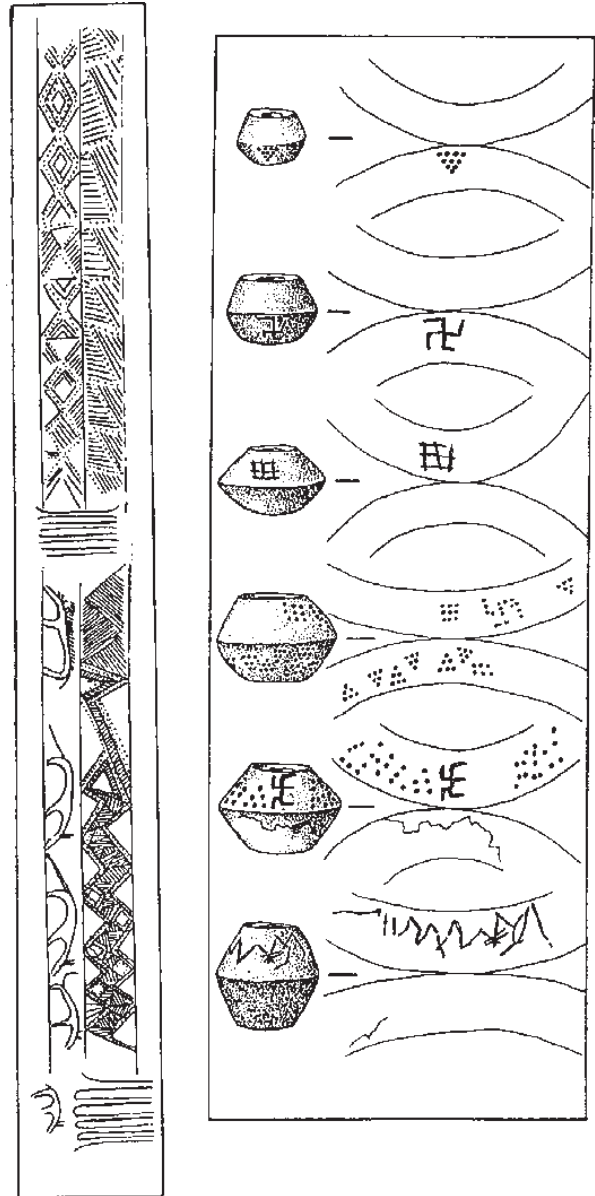

Рис. 60. Магічні знаки на пряслах III—IV ст. н. е.

ла, Купала, Перуна [Рыбаков, 1962, с. 77—80] (рис. 59, 5).

Декілька сакральних посудин черняхівської культури із складною календарною символікою виявлено і вивчено І. С. Винокуром [1969, с. 48—61]. Дві з них походять з Раковецького могильника. Посудина з поховання № 4 виконана у формі кухля з плоским дном і округлим тулубом. Кухоль знаходився у трьохручній сакральній вазі і був закритий зверху мискою. Ор-

намент розміщений двома ярусами. У кожному ярусі зображено чотири солярні знаки. Між ними дугоподібні і прями лінії з різною кількістю знаків у кожному ряді.

Друга посудина також має форму кухля і орнамент, розміщений у двох ярусах. У першому, нижньому ярусі зображено 14 знаків зірки, у другому — шість. Ці знаки розміщені між дугоподібними лініями. Простір між ними вкритий відбитками гребінцевого штампу. Крім того, на обох ярусах зроблені трикутні вдавлення. У верхньому ярусі їх налічується 36 — по 18 зверху і знизу, у нижньому ярусі — 24. На думку І. С. Винокура, обидві посудини треба розглядати догори дном. Округла сферична форма кубків символізує ідею неба. Рисунки, очевидно, передають блиск денного неба, освітленого яскравими променями сонця. Солярні знаки — сонце, що посилає благодатне тепло на землю і сприяє рясному врожаю [Винокур, 1969, с. 51].

Цікавим є глек з черняхівського поховання у Гнатках [Винокур, 1969, с. 51]. Орнамент розташований на двох ярусах у верхній частині тулуба. У верхньому ряду спеціальним штампом нанесено сім рослинних символів — колосків. Між ними — шість солярних знаків. Нижній ярус заповнений солярними знаками і штриховими лініями, можливо, символом землі. Суть орнаментативної, на думку І. С. Винокура, полягає в ідеї взаємозв'язку сонця, землі і рослинності [Винокур, 1969, с. 51].

Аналогічна ідея закладена в орнаментативній черняхівській посудині з Браги Хмельницької області, де поєднувалися солярні знаки із зображенням рослинності [Винокур, 1969, с. 53].

Якщо пам'ятки із знаковою символікою простою і доступною за виконанням та виразністю можна зустріти практично у кожній культурі, то зооморфні зображення, які несуть не менш важливу ідеологічну інформацію, зустрічаються дуже рідко. Це глиняна фігурка птиці із поселення зубрицької культури Велика Слобідка І Хмельницької області, глиняна фігурка птиці з поселення останніх століть до н. е. біля с. Горошова на Дністрі (фонди Кам'янець-Подільського педінституту), зображення ведмедя на ручці вази з поселення зарубинецької культури Бабина Гора у Подніпров'ї [Максимов, 1982, табл. X], а також кістяна фігурка

птаха з черняхівського поселення Слобідка на Волині [Винокур, 1960, с. 86].

Ведмідь, кінь, як і олень, в античній міфології, очевидно, як і у слов'ян, пов'язувалися із місячним культом родючості.

Великої уваги заслуговують зооморфні зображення на кераміці, зокрема гончарній черняхівської культури, зібрані Е. О. Симоновичем [1983, с. 132—140]. Зображення подеколи об'єднані в сцени з глибокою і складною символікою. Наприклад, сцена оранки на фрагменті кераміки, знайденому на поселенні біля с. Черепин [Брайчевський, 1961, с. 138—184].

Зображення має три яруси. Верхній складається з косих пунктирів і хвилястих ліній, нанесених за допомогою штампу. У середньому ярусі розміщені зображення коней, які ідуть один за одним. Третій заповнений орнаментом у вигляді розетки — знаку космічного порядку. Фігурка коня у другому ярусі обернена головою направо, голова піднята, морда опущена донизу. Корпус поданий дещо назад. Передні ноги витягнуті вперед і з'єднані, задні розведені. За допомогою трикутничків передано зображення гриви коня та трави. За конем можна побачити вертикальний брус. На думку М. Ю. Брайчевського, це соха або плуг, який складався з вертикальної частини — гряділя і горизонтальної частини — полоза. Таким чином, у сюжеті можна побачити сцену оранки.

Зображення коней міститься і на фрагменті посудини з могильника Бережанка на Волині [Воляник, 1974, с. 75]. На ньому у двох ярусах відтиснуті фігурки коней, оточені зубчастими рамочками. Фігурки коней передані так, ніби вони присіли на задні ноги.

Не меншу цікавість викликає композиція на глеку з Ромашок [Симонович, 1983, с. 134—125], що зображує якусь споруду. Е. О. Симонович вважав, що це копиця сіна, піднята на вертикальні стовпи, або місце для просушки хліба перед обмолотом — «стовпи» — священне місце для слов'ян. Коні, воли, оранка грали надзвичайно важливу роль у житті черняхівців-землеробів. На рисунку чітко виступає ідея зв'язку сонця, землі і родючості.

Ще один вид домашніх тварин зображений на трьохручній вазі з Каборги IV (Північне Причорномор'я) [Магомедов, 1979, с. 29]. Серед звичайного для черняхівської культури орнаменту, що складався з ромбів та трикутни-

ків, розміщений фриз, де заглибленими лініями передано зображення трьох тварин, що йдуть вервечкою вправо. Четверта тварина розміщена під ручкою вази. П'ята — обернута головою у лівий бік та розташована на деякій відстані від решти. Очевидно, що тварини пасуться. У них короткі ноги і тупі морди, причому на морді однієї з них виділяються ікла. За справедливим визначенням Б. В. Магомедова і Е. О. Симоновича, рисунок передає сцену випасу свиней.

Таким чином, на ритуальних посудинах зображували лише домашніх тварин (кінь, віл, свиня). Без сумніву, вони відігравали важливу роль у міфологічних поглядах слов'ян-черняхівців, особливо в аграрних культурах родючості і сонця. Велике значення у магічних діях носіїв черняхівської культури мала також свійська птиця — півень і кури, чії кістки, а також яечну шкаралупу, археологи досить часто знаходять у похованнях черняхівців. Ще в епоху бронзи птахи пов'язувалися із сонцем та солярним культом, тому нерідко вони ставали символом якогось божества. Так, загальновідомо, що у слов'ян півень був символом бога Перуна. У Давній Греції і Римі богами світла також приносили у жертву півня. У германській міфології ворон був птахом Одина — солярного бога і одночасно перепроводжувача душ померлих.

У похованнях залишки птахів могли бути жертвоприношенням для забезпечення щасливого загробного життя.

Про важливу роль птахів в уявленнях давнього населення України свідчать їх зображення та фігурки, згадувані вище. У цьому зв'язку інтерес викликає уламок черняхівської посудини з Кодима. На ньому розміщені півні, що йдуть один за одним праворуч. Під ними зубчастим коліщатком нанесений орнаментальний пояс у вигляді паралельних ліній [Симонович, 1983, с. 133]. Не менш чітко зображення птаха на кістяній платівці з поселення в Ромоші Львівської області (вельбарська культура) [Кропоткин, 1974, с. 295]. Пунктирними лініями тут зображена істота, що присіла на ноги. У неї прямокутний тулуб заштрихований паралельними лініями, довга шия, вертикально поставлена на голові вухо і короткий хвіст. Вид птаха визначити важко.

Ще одне зображення птаха виявлене на слов'янському поселенні VI—IX ст. біля с. Рашків на Дністрі. Воно виконане цятками

на денці невеликої глиняної сковороди. Чітко виділяється довга, звужена до голови шия і маленька голова, а також нібито розкриті кілька пар крил. Птах нагадує голуба, але найбільш вірогідно, що в цьому зображенні, як і у малюнку птаха з Ромошу, синтезовано риси якоїсь міфологічної істоти (можливо, зображення то-тема) (рис. 58).

Важливе місце серед пам'яток міфології не лише на території України, але і усій Європи, займає обклашка піхов меча з могильника пшеворської культури Гринів Львівської області (поховання № 3). Пам'ятка відноситься до 20—40 рр. I ст. н. е. і дає можливість заглянути в саму серцевину міфологічних уявлень тогочасного населення Західної України, пов'язаних, безперечно, з культом предків, його генеалогією та героїкою.

Піхви разом із мечем та іншою зброєю, характерною для цього часу, належали знатній людині, ймовірно, племінному вождю або вождю групи племен Подністров'я. Піхви не мають аналогій у культурах Європи і виконані, очевидно, за індивідуальним замовленням [Козак, 1982, с. 533—545].

Обклашка складалася з трьох частин — лицевої, тильної та нижньої. Лицева сторона — комбінована — низ окутий бронзовою бляхою, як і тильна сторона, верх прикрашений чеканними у бронзі ажурними антропоморфними зображеннями. Довжина фрагменту — 21,7 см, ширина — 3,54 см. Зображення на ажурній обкладці відділені перегородками таким чином, що композиція стає п'ятиярусною. Центральний ярус за розмірами більший за інші. Він заповнений сценою священного шлюбу. У верхніх двох сценах зображені вовк (собака?), що роздирає жертву, і грифон, у нижніх — баран і воїн-вершник на коні в оточенні рослинних паростків [Козак, Орлов, 1982, с. 104—114] (рис. 61).

Розкриваючи зміст зображень, слід підкреслити, що їх не можна розуміти як побутові чи жанрові, а лише як втілення певних міфологічних сюжетів. Зміст композиції можна розшифрувати за допомогою співставлення сюжетів мистецтва цієї епохи з антропоморфними сценами індоєвропейської міфології.

Центральна сцена — священного шлюбу героя міфу — побудована у повній відповідності з дуалістичною системою подвійних протиставлень ознак: лівий — жіночий, правий — чолові-

Рис. 61. Обкладка піхов меча з могильника пшеворської культури у с. Гринів на Львівщині.

чий. Фігури оголені, підкреслені їх статеві ознаки. Вони мають непропорційно великі голови. У чоловіка коротке волосся, у жінки довге, заплетене в косу. Виділені вуха, дугоподібні брови, прямий ніс, губи, коротке підборіддя. У зображенні чоловіка відсутні борода і вуса.

Міфологічна епоха — це «епоха першопредків і першодійств» [Мелетинский, 1976, с. 173]. Центральним персонажем міфології був так званий культурний герой, першопредок, завдання якого полягало у впорядкуванні світобудови, підкоренні сил хаосу, створенні космосу. Культурний герой виконував також функції родоначальника. Необхідною умовою для виконання останньої функції був священний шлюб, який повинен був підтвердити надприродне походження першопредка.

У центральній сцені гринівської обкладки зображено, очевидно, космогонічний акт, який передував народженню першопредка. Цілком зрозуміло, що все сказане щодо розгадки цієї сцени, як і наступних, є лише скелетом міфу. Його тіло, на жаль, недоступне для нашого пізнання, складала конкретні імена героїв, процес їхнього життя, подвиги та ін.

У верхній частині обкладки, над сценою священного шлюбу розміщений грифон — крилата поліморфна істота з головою грифа чи орла. Грифон зображений із головою оберненою праворуч.

Згідно грецької традиції, грифон — це істота присвячена сонцю. Іноді вона виступала як атрибут Аполлона [Лосев, 1957, с. 284]. В індоєвропейській міфологічній традиції грифон втілював у собі вогняну сутність і пов'язувався з перебудовою Всесвіту, тобто космогенезом. Аналогічна роль відводиться грифону у космогонічних сюжетах на хорезмських посудинах [Раппопорт, 1977, с. 38—71].

Верхній ярус обкладки займає зображення хижака — вовка-пса. Передньою лапою хижак притиснув птаха чи рибу і торкається її мордою. Це не сцена терзання. Вміщена тут картина лише підкреслює функцію зооморфного персонажу. У слов'янській міфології вовк ототожнювався з Велесом — богом худоби і уособлював зооморфного суперника бога грози [Іванов, Топоров, 1974, с. 31—75].

Нижче сцени священного шлюбу розміщений баран, що їсть паростки, і антропоморфний воїн-герой на коні з щитом та списом.

На круглому щиті добре виділяється умбон. Військова функція вершника-героя тісно пов'язана із забезпеченням родючості, що передається поєднанням зоо- та антропоморфних персонажів з паростками.

Мотив боротьби бога-героя з силами хаосу з метою звільнення родючості землі і процвітання худоби — основний космогонічний аспект індоєвропейської міфологічної традиції [Иванов, Топоров, 1974, с. 31—75].

Зв'язок образів героя-вершника і барана знаходить аналогії в образі фракійського бога Хороса, у якому поєднуються військова і аграрна функції. Ця думка узгоджується з гіпотезою Ж. Дюмезіля про індоєвропейську триєдиному систему міфологічних функцій — магічна і юридична влада, військова сила, родючість.

Просторово окремі сюжети обклашки у відповідності з формою піхов розташовані вертикально, що дозволяє співвіднести композицію з вертикальними моделями міфологічних систем. До них відноситься космічне дерево — універсальний знаковий комплекс [Топоров, 1971, с. 13]. Вертикальна модель складає основу скандинавської міфології. Це дерево Іггдрасіль, з яким пов'язана доля всього світу. Для світового дерева, як і для будь-якої вертикальної космічної моделі, характерні дифференціація і протиставлення верху і низу, злиття і смерті, вальхали і царства мертвих, вершини з орлом і коріння із змією Нідхеггу [Старшая Эдда, 1963, с. 31—57].

Таким чином, семантика сюжетів обклашки дає уявлення про те, як пшеворські племена Подністров'я та Волині розуміли структуру впорядкованої світобудови. У такому випадку верхню частину композиції, зображення вовка і грифона можна співвіднести з небом. З середнім рівнем світового дерева — проміжним між небесним та підземним — можна співвіднести барана, що гризе паростки цього дерева, подібно до того, як коза і олень у скандинавській міфології об'їдають гілки Іггдрасіля. В цьому образі також можна побачити ідею родючості.

Як сторожа підземного світу треба, очевидно, розглядати героя-вершника. Військова функція героя підтверджується його військовими атрибутами — щитом, списом, конем.

Кінь — активний помічник героя, символ його влади. Він мав важливе значення у давніх культурах, пов'язаних з небесними, і зокрема

сонячними, богами [Кузьмина, 1977, с. 28—52].

Центральний сюжет обклашки — сцена священного шлюбу — відображає, очевидно, головний елемент структурної моделі світу — космогонічний акт, найбільш архаїчними носіями якого були небо-батько і земля-мати. В більш розвинутих міфологіях, як і в нашому випадку, в процесі космогенезу вже приймають участь групи богів-деміургів — міфологічних персонажів героїчного типу [Козак, Орлов, 1982, с. 113—114].

Розглядаючи семантику піхов меча з Гринєва не можна не торкнутись порівняння її з пам'яткою пізнього язичества — Збруцьким ідолом. Їх об'єднує одна територія (Подністров'я), приналежність до однієї етнічної групи, хоча і на різних етапах соціально-економічного і культурного розвитку. Слід підкреслити також ідентичність структурної побудови сюжетів, вертикальне розміщення, поділ на три частини що символізують верх—середину—низ (небо—земля—підземний світ). Це може свідчити про те, що, з одного боку, вже на рубежі ер у слов'янських племен України сформувалися певні, досить розвинені, як для періоду язичества, погляди на космогенез і, з другого боку, про глибоке коріння, саме місцево, такої визначної пам'ятки мистецтва і ідеології нашого народу як Збруцький ідол.

Порівняльний аналіз двох пам'яток дає можливість простежити зміни, які сталися у світогляді слов'янського народу протягом I тис. н. е.

В основі світосприймання на рубежі ери лежало, як свідчать різноманітні джерела, уявлення про єдність природного і суспільного, колективного і індивідуального. В композиції окуття піхов меча суспільне буття відображається, переважно, зооморфними зображеннями. Поява чоловічого персонажу в зооморфній образній системі пов'язується із розвитком патріархату — вищою стадією розвитку первісного суспільства і передоднем його остаточного розпаду [Лосев, 1957].

Розглянемо зв'язок цієї пам'ятки з людиною, якій вона належала. В первісну епоху міф, міфологічні зображення складали таку ж приналежність і цінність колективу, як родоплемінна територія, знаряддя праці, тощо. Захоронення цього меча з піхвами свідчить про те, що не-

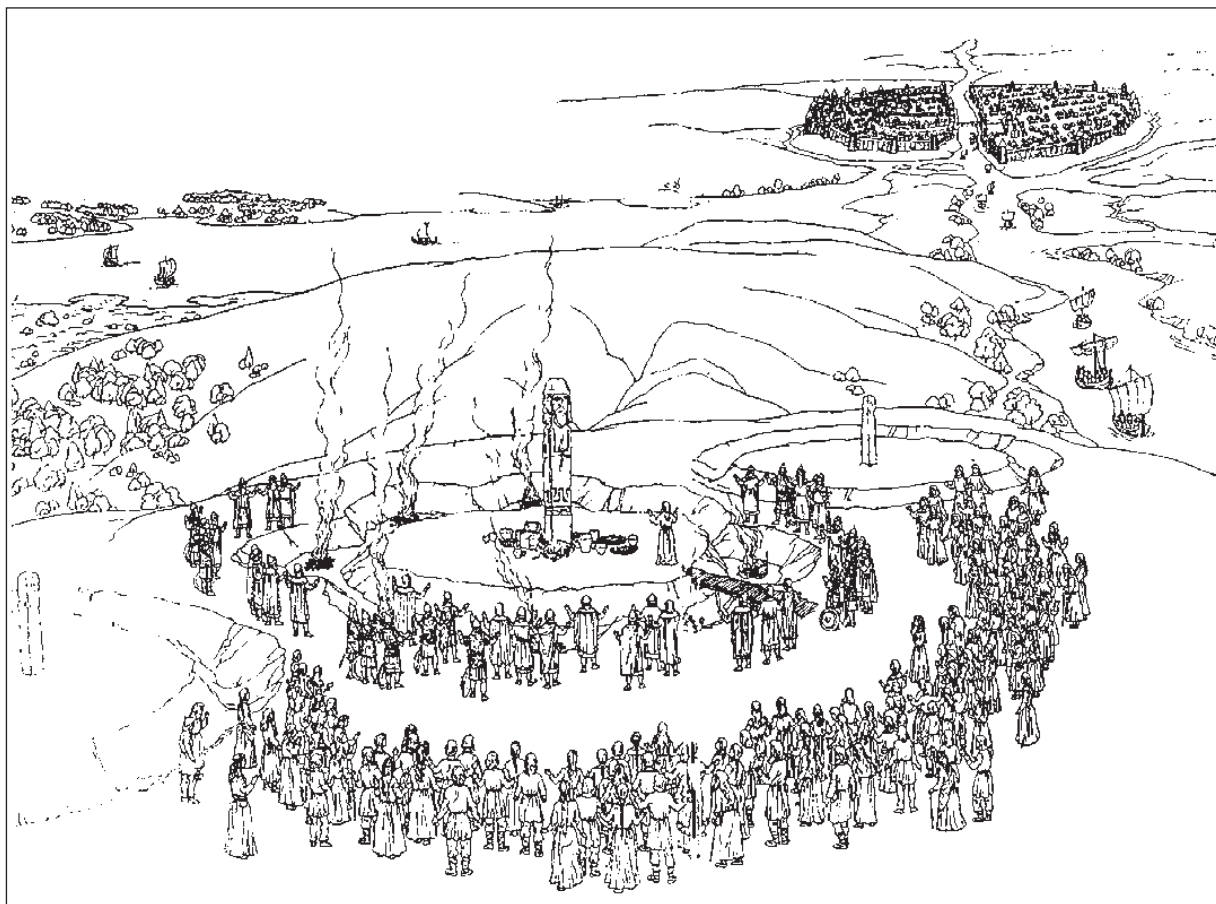

Рис. 62. Слов'янське святилище (за Z. Váňa, 1983).

зважаючи на особливу, символічну знаковість, ці предмети не були самі по собі об'єктами поклоніння. Вони належали конкретній людині, в даному випадку, вождю, і виконували цілком утилітарну функцію — маркували його як носія сили родючості, життєздатності даної соціальної групи. Ця людина символізувала собою дану групу, а також світ, що її оточував. Людина — вождь, старійшина чи «цар» являли собою чуттєво-конкретний образ світу цієї групи, в якому, повторюємо, природне і суспільне виступали в нерозривній єдності.

Що до розуміння простору, то ми вже говорили про можливість співставлення вертикальної композиції і рослинного орнаменту обклашки з образом «світового дерева». Разом з тим, розгорнувши композицію згідно тотожності бінарних опозицій міфологічного мислення («ліворуч» — «праворуч», «верх» — «низ» і т. д.), побачимо, що суть її не змінюється. Це

може бути відображенням уявлень про існування якісно однорідних частин простору, в якому відбуваються події з героями. У всякому випадку, ще не всі образи обклашки мають чітко визначені місця у просторі, тут не можливо відділяти природне від надприродного.

Стадія героїчної міфології припинила своє існування разом з розпадом героїчної епохи, що відповідало періоду воєнної демократії. Разом з ними розпався цілісний міф як відображення родоплемінної єдності, цілісності природи і суспільства, а разом і зв'язані з ним уявлення про людину та оточуючий її світ.

Ці зміни знайшли своє відображення у Збруцькому ідолі. Зображення ідола вже повністю антропоморфні. Основна ідея міфології попереднього етапу — перетворення героєм хаосу в космос чужа системі образів збруцької пам'ятки. Для того, щоб затвердити порядок людського світу вже нема потреби протистав-

ляти його світу зооморфної єдності. Світ у новому розумінні вже не антропоморфний, він стає антропоцентричним.

Антропоморфні образи ідола внутрішньо протиставлені один одному розмірами і атрибутами. Найменш значимі тут персонажі середнього ярусу — люди в ритуальному хороводі. Величина ярусів підкреслює не лише значимість тих чи інших антропоморфних персонажів, але й значимість частин простору.

Вертикальна композиція ідола чітко ієрархічна. Особливу стійкість вертикалі надає княжа шапка, що одночасно перетворює стелу у міфологічний образ фалоса, який символізує ще міфологічні уявлення про появу світу в результаті народження.

Ієрархічність системи образів пам'ятки свідомо підкреслена також позою нижнього персонажу, який стоїть на колінах та підтримує плечима верхній світ. Разом з тим, стовпвидна конструкція і ієрархічність окремих частин ідола підтверджують відповідність образу «світового дерева».

Таким чином, співставлення пам'яток, які відкривають і закривають I тис. н. е. у слов'янській історії, дозволяють говорити про значну еволюцію уявлень міфологічного світогляду. Ця еволюція полягає у переході від «найвищого» міфологізму (обоження сил природи, визнання магічної сили за предметами і явищами зовнішнього світу, поклоніння сонцю, небу, землі, вітру і деревам) до «ідейно-теоретичної» міфології — спочатку конкретизації цих сил у зооморфних, а, починаючи з рубежу ери, — антропоморфних зображеннях-божествах. Як етапи, що стоять на шляху цієї еволюції, слід розглядати обкламку піхов меча з Гринева, общинне святилище вєнедів з антропоморфним ідолом у с. Загаї на Волині, племінні святилища з кам'яними ідолами черняхівського часу у Подністров'ї.

З розвитком суспільства від родової до племінної структури антропоморфні боги змінювали свої функції, перетворювались на більш універсальних і могутніх, створювалася чітка ієрархічність і, якщо можна так сказати, ідеологізування, що чітко простежується на Збруцькому ідолі. Вінцем цієї еволюції стала реформа князя Володимира, яка визначила обмежену кількість антропоморфних божеств слов'янської держави — Київської Русі.

Вєнеди

Питання про походження обкламки піхов меча з Гринева остаточно не вирішено. Унікальність стилістичних особливостей зображень не дозволяє віднести її ні до кельтського, ні до гето-фракійського, ні до германського мистецтва. Але слід зауважити, що в іконографії окремих образів, особливо зооморфних, відчуються традиції фракійського мистецтва, в антропоморфних — кельтського. Піхви виготовлені, очевидно, на периферії провінційно-римських впливів. Вони мають, вірогідно, місцеве, ще мало вивчене, точніше, невідоме поки-що, підґрунтя. Про це свідчить стилістична єдність всіх зображень, добре опрацьована іконографія. В ній використані вже відомі у мистецтві Європи образи, які добре узгоджуються із структурними елементами індоєвропейської міфології.

Поховальний обряд. Важливим джерелом для вивчення сутності слов'янських вірувань та їх зміни протягом I тис. н. е. є поховальний обряд, добре вивчений в процесі досліджень могильників зарубинецької, пшеворської, київської і черняхівської культур, некрополів слов'ян раннього середньовіччя і давньоруського періоду [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990]. На цю тему є чимало писемних звісток [Грушевський, 1991, с. 331—335]. Всі ці джерела свідчать, що у слов'ян протягом I тис. н. е. панував звичай спалення небіжчика з подальшим похованням залишків поза місцем спалення. Тут не спостерігається зміна трупокладень на кремацію та навпаки, як то зафіксовано у германських та балтійських племен задовго до прийняття християнства.

Обряд спалення у слов'ян був тісно пов'язаний з вірою у священний вогонь, у культ якого вогнепоклонництво поєднувалося із шануванням сонця. Згідно з віруваннями, вогонь очищав грішних померлих та, спалюючи їх, відкривав їм шлях до царства світла і вічного спокою. Через вогняне очищення небіжчик ставав недоступним для злих сил. Цю тезу підтверджує знамените оповідання Ібн-Фадлана про похорони багатого руського купця в одному з надволзьких міст у 992 р.

Після завершення похорону один з руських людей сказав Ібн-Фадлану: «Ви, араби дурні, що кидаєте найдорожчого і найповажнішого у вас чоловіка у землю, де його їдять черви і хробаки; от ми палимо його за одну хвилину і він

зараз же вступає до раю» [Грушевський, 1991, с. 332].

Перш ніж приступити до конкретного опису поховальних звичаїв слов'ян на різних етапах їх культурного розвитку протягом I тис. н. е., перекажемо опис арабських письменників Ібн-Руста і Кардізі похорона рядового слов'янина [Грушевський, 1991, с. 333].

Слов'яни, кажуть ці письменники, покійників палять; жінки, на знак жалю, деруть собі ножем лице і руки; коли якась із жінок з особливої любові хоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і теж палять. Другого дня після спалення небіжчика ідуть до вогнища, збирають попіл (кістки?), складають в посудину і ставлять на горбі. Після року тут збирається родина небіжчика, приносять багато куклів меду, їдять, п'ють і потім розходяться. А ось як описує поховальний обряд у Сіверян, Радимичів, В'ятичів і Кривичів «Повість минулих літ»: «...аще кто умряше, творяху тризну надь нимь і по семь творяху кладу великую и взложать на кладу мертвеца, и съжигаху, и по сем собравше кости, вложаху в сосудь малъ и поставляху на столпь» [Грушевський, 1991, с. 333].

Для давньослов'янських племен, майже до кінця I тис. н. е., характерні ґрунтові могильники, тобто місця поховань у землю на незначну глибину, із залишками кремації. Поля поховань тяжіють до річкових водоймищ і розміщуються поблизу поселень, займаючи, як правило, пануючу над місцевістю височину.

Розміщення могильників окремо від поселень, на думку дослідників, фіксує оформлення так званого «культу пращурів», що є прерогативою більш пізніх патріархально-родових відносин [Токарев, 1990, с. 253]. На відміну від ранніх форм родового ладу, коли поховання здійснювалися на самих поселеннях, що відповідало «усвідомленню людьми постійного зв'язку колективів родичів живих і мертвих, з певним місцем проживання» [Антонова, 1990, с. 38; Скиба, 1992, с. 25].

Отже, зарубинецькі, як і інші слов'янські племена рубежу ери, основу суспільної структури яких складала окрема сім'я, вже мали той світоглядний рівень, при якому взаємозв'язок живих і мертвих родичів був не безпосередній, а здійснювався через культ пращурів, коли померлий ставав своєрідним медіумом між реальним світом і потойбіччям [Скиба, 1992, с. 26].

Розташування могильників на найбільших підвищеннях даної місцевості визначалося, очевидно, усвідомленням вертикальної будови світу: гора — небо — житло богів, вода — низ — потойбіччя. Як і на обкладці піхов меча з Гринєва, взаємозв'язок цих понять виступає у поховальному обряді досить виразно. Померлий зорієнтовувався до верху-неба шляхом кремації і до низу-води самою могилою, що відповідала його ролі посередника між світом живих та богами, між одноплемінниками та пращурами [Скиба, 1992, с. 43].

Поховання померлих здійснювалося у ямах. Для поховального обряду племен зарубинецької культури рубежу ери (II ст. до н. е. — I ст. н. е.) характерними є два варіанти трупоспалення — перепалені кістки вміщувалися до посудини-урни або зсипалися на дно поховальної ями. Урнові поховання досить поширені у Середньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі і повністю відсутні у Верхньому Подніпров'ї.

Зустрічається невелика кількість урново-ямних поховань. Це поховання, у яких частина кісток лежала в урні, а частина біля неї, на дні ями.

Як правило, ніяких земляних насипів чи інших споруд на поверхні над похованнями на час розкопок не простежується. Але, очевидно, в час функціонування могильника якісь означення поховань були, оскільки дуже рідкі випадки порушення поховань одне одним. Крім того, окремі поховання зберегли свої позначки. Так на могильниках Велемичі I, Чаплин, Пирогів зафіксовано невелику кількість поховань із слідами невеликих стовпчиків, по одному в кожному випадку [Кухаренко, 1964, с. 13]. Захоронення здійснювалися неглибоко — у верхній частині материкового шару, — у видовжено-овальних ямах, рідше — округлих або овальних. Орієнтація ям, яка мала, як свідчать етнографічні матеріали, важливе значення для обряду, однакова на різних територіях. Вона завжди визначалася місцем розташування могильника і залежала від напрямку берега річки або від орієнтації підвищення, на якому розміщувався могильник. У Середньому Подніпров'ї ями робилися перпендикулярно до русла річки, на Прип'яті і Верхньому Подніпров'ї — паралельно до берега, але здебільшого за широтною орієнтацією — схід—захід.

Розташування могильників біля води, залежність орієнтації поховальних ям від берега

річки свідчить про велике значення води у поховальному обряді слов'ян.

Образи води у структурі індоєвропейського світосприймання, в тому числі і слов'янського, надзвичайно важливі і різнопланові [Зеленін, 1991, с. 339—340]. Серед них для нас цікаві зразки слов'янського епосу про подорож до країни мертвих через вогняну ріку (море). Вода в міфологіях світу виступає в потрійній іпостасі: як первісний хаос чи праокеан; вода, яка очищає чи оживляє; вода що приносить забуття. До кола уявлень про воду забуття належить і відома за фольклором слов'янська забудь-ріка, куди проводжали душі померлих [Еремина, 1984, с. 198; Скиба, 1992, с. 28]. Вказівка на вогняну ріку, можливо, пояснює спосіб переправлення померлого у потойбічність — спалення, що характерно для обряду зарубинецьких, як і інших слов'янських племен. Отже, орієнтація могил вказувала у цьому випадку напрям, шлях і межу, яку мусив подолати померлий. Очевидно, не випадково залишки кісток померлого розташовувалися здебільшого у тій частині могили, яка була ближча до води [Скиба, 1992, с. 28].

Дотримання орієнтації — схід—захід чи іншої, можливо, вказує на те, де саме в уявленнях слов'ян-зарубинців знаходився потойбічний світ. Хоча, як зазначала Л. Є. Скиба, можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що від людей епохи первісності слід чекати більшої конкретизації уявлень про потойбіччя, коли суттєвими були не «абстрактні напрямки, а конкретні орієнтири: оточуючі гори, річки і т. ін., з якими могли б бути пов'язані і уявлення про місцезнаходження світу померлих» [Антоннова, 1990, с. 111; Скиба, 1992, с. 29].

Як правило, в одній могилі здійснювалося поховання одного покійника. На Чаплинському могильнику у Верхньому Подніпров'ї та Велимичах II у Поліссі виявлені рештки парних поховань дорослої людини (чоловіка або жінки) і дитини [Поболь, 1971, с. 85; Каспарова, 1972, с. 53—111]. У більшості випадків залишки перепалених кісток перед вміщенням у могилу очищалися від залишок вогнища, деколи ховали з попелом, вугіллям, навіть обгорілими плахами.

Кількість кальцинованих кісток, що знаходиться у похованнях, різна — від кількох одиниць до кількох сотень, кістки дуже дрібні. Очевидно, ця кількість не регулювалася зви-

чаєм. Проте спеціалісти зазначають, що деколи кістки в могилах лежать у певному анатомічному порядку. У будь-якому випадку кістки черепа, якщо вони є, найчастіше лежать зверху інших або ж окремо — невеликою купкою [Каспарова, 1969, с. 136]. Причому, за спостереженнями Л. Є. Скиби, в останньому випадку фіксується західна орієнтація поховання, тобто небіжчика орієнтовано головою на захід. Це свідчить, на її думку, про те, що саме на заході у свідомості зарубинців знаходився потойбічний світ, світ пращурів [Скиба, 1992, с. 30].

Антропологічне вивчення кісткових залишків могильників Полісся показало, що найбільше число поховань належало жінкам 20—40 років, а дитячих поховань мало. У Верхньому Подніпров'ї більшість поховань є дитячими [Каспарова, 1969, с. 138; Поболь, 1971, с. 58].

Урни в зарубинецьких похованнях, як правило, не накривалися, а ставилися на дно. Урнами, у більшості випадків, служили різні горщики, рідше кухлики або миски. Деколи зустрічаються поховання із шматочками червоної вохри.

Для середньодніпровських зарубинецьких могильників був типовим обряд покладення ритуальної м'ясної їжі. Це, в основному, перепалені і не перепалені кістки диких тварин і птахів. У кількох похованнях на могильниках Полісся серед кальцинованих людських кісток виявлено перепалені фаланги з лап ведмедя.

Поховальний інвентар зарубинецьких могильників репрезентований глиняним посудом, прикрасами, подекуди — предметами побуту і зброєю. Є і безінвентарні поховання. Поховальний інвентар, як правило, не носить слідів перебування на поховальному вогнищі. Нематеріальні душі померлих супроводжували речі, якими вони користувалися за життя, або які є останнім подарунком родичів. Отже, ритуал супроводження померлого поховальним інвентарем виконувався не лише поряд з поховальним вогнищем, але й біля могили.

Найбільш сталим компонентом у поховальному інвентарі є кераміка, причому, практично у кожному похованні є три посудини: горщик, миска, кухоль. Ці посудини, в більшості випадків, спеціально виготовлені для ритуальних цілей. У деяких похованнях Середнього Подніпров'я та Полісся і масово у Верхньому Подніпров'ї зустрічаються дрібні уламки кера-

міки, деякі з них повторно випалені, тобто вони перебували з померлим на кострищі. Розбивання горщика над померлим пов'язане із магичним знищенням. К. Мошинський наводить ряд цікавих прикладів збереження цього обряду у різних народів ще до недавнього часу. Українці розбивали горщик на тому місці де лежав покійник. Вірмени кидають вслід винесеному покійнику посудину, як за ворогом, і розбиваючи його, кажуть: «Іди і не вертай» [Moczyński, 1934, с. 290].

Прикраси, побутові речі і знаряддя праці, лежали, як правило, біля костей, згруповано. Очевидно, їх клали у якусь шкатулку, можливо, завертали в тканину.

Обряд спалювання мертвих, пов'язаний з вірою в очищувальну силу вогню і наступним відходом душі в небеса, виник на території України ще у другій половині III тис. до н. е. в середовищі племен пізньотрипільської культури і продовжував своє існування у племен софіївського типу Середнього Подніпров'я (період бронзи). Історично цей звичай утвердився в Європі у кінці II тис. до н. е. серед носіїв лужицької культури і через носіїв чорноліської культури (X—VII ст. до н. е.) і скіфських культур став поширюватися по всій лісостеповій частині України. Із виникненням милоградської і наступної зарубинецької культур цей звичай став тут єдиним [Никитина, 1974, с. 5].

На могильниках нерідко трапляються поховання без захоронення небіжчика, так звані кенотафи, що містять лише поховальний інвентар. Вони відомі у багатьох давніх народів. Вважається, що такі поховання люди здійснювали для своїх одноплемінників, які померли чи загинули далеко від домівки. Відправляючи всі прийняті ритуали давні люди вважали, що цим вони забезпечують необхідні умови для пристойного потойбічного життя померлому [Баран, Козак, Терпиловський, 1991, с. 122].

Таким чином, поховальний обряд племен зарубинецької культури свідчить про наявність у них добре розвинених і складних анімістичних уявлень, тобто уявлень про душу. При цьому могильник був «містом померлих», а сама могила — домом (домовиною) чи житлом померлого, а кремація забезпечувала, як сказано у Ібн-Фадлана, «миттєвий відліт душі у потойбічний світ». Але при цьому залишається незрозумілим, чому після спалення і посліду-

чого відльоту душі в небеса родичі померлого збирають перепалені кістки, очищують, кладуть в могилу (житло) у певному порядку, супроводжуючи жертвовною їжею і ритуальним інвентарем [Скиба, 1992, с. 32]. Ця суперечність може бути розв'язана лише за умови визнання того факту, що в середовищі давніх слов'ян існувало уявлення про неодномірну структуру людської душі, тобто про існування в людині кількох душ, іншими словами, про кілька іпостасей людини після її смерті. Такі уявлення, за етнографічними даними, характерні для багатьох народів у давнину [Велецкая, 1976; Скиба, 1992, с. 32].

Нещодавно цікаву гіпотезу щодо існування у слов'ян — носіїв зарубинецької культури — кількох душ, за матеріалами Пирогівського могильника, висунула Л. Є. Скиба [Скиба, 1992, с. 31—40].

На її думку, обряд кремації при похованні решток спалення в спеціальному місці на могильнику спирався на вірування в душу небесну і душу тілесну. Одна відлітала з димом до пращурів, інша залишалася в могилі, що ставала її житлом.

Відомо, що всі слов'яни, за етнографічним матеріалом, вірили в упиря. Упирем міг стати будь який небіжчик, при похованні якого не дотримувалися подібних обрядів. Це наводить на думку, що тілесна душа могла бути якоюсь мірою недоброю, причинити зло живим. Племена шеворської культури з метою захисту від цієї душі встромляли в дно поховальної ями гострі речі (про це детальніше буде йти мова нижче). Л. Є. Скиба припускала, що з цією метою зарубинці, можливо, клали в могилу не всі перепалені кістки.

Очевидно, існувало правило кормління тілесних душ. З цією метою в поховання клали їжу у вигляді шматків м'яса худоби, птиці, питво.

Л. Є. Скиба висунула також гіпотезу про існування у слов'ян-зарубинців уявлень про третю душу, що уособлювала самого померлого (його тінь), яка певний час перебувала у могилі, після чого вирушала на захід до царства мертвих [Скиба, 1992, с. 33]. Саме з цією душею пов'язувалася орієнтація і розташування могили, а також супровідний матеріал. Але очевидно, що ця цікава і заслуговуюча на увагу гіпотеза вимагає ще додаткових аргументів і детальнішого опрацювання.

Поховальний обряд носіїв пшеворської культури, які у I ст. до н. е. — I ст. н. е. проживали на території Західної України, мав ряд спільних і ряд відмінних від вищеописаних рис поховальних звичаїв зарубинецьких племен.

Пшеворські могильники, як і зарубинецькі, розташовані на гребенях схилів, над долинами з водними джерелами (Лучка, Гринів, Звенигород).

Певну роль у виборі місця для могильників відіграло природне обмеження території. Поховання здійснені у ямах без будь-яких конструкцій на поверхні, хоча, на думку польських дослідників, у свій час над могилами були невеликі насипи із землі, вибраної з поховальної ями. Крім насипів, деякі поховання були позначені також невеликими каменями [Козак, 1984, с. 13].

Всі поховання здійснені за обрядом трупопалення, яке відбувалося за межами могильника. Місце спалення небіжчиків на території поширення пшеворської культури відомо мало і вони виявлені випадково. Це прямокутні ями розмірами 8 × 4 м, дно деяких з них вимощено каменем. Ями заповнені вугіллям, попелом, фрагментами кераміки (битих горщиків) і кальцинованих кісток.

На пшеворських могильниках Подністрів'я траплялися лише урнові поховання, хоча на основній території цієї культури є і ямні. Людські останки після спалення старанно очищалися від залишків вогнища, як і у зарубинецьких племен. Ряд дослідників допускає, що вони навіть були ретельно промиті водою. Чисті кальциновані кістки складалися переважно в урну, хоча в деяких похованнях є і біла урни. Існує думка, що перед вміщенням в урну чи розташуванням біля неї, кістки збиралися в шматок тканини або шкіри. Урни іноді накривалися умбоном, кам'яною плиткою, уламками ліпних посудин.

Важливим елементом поховального обряду племен пшеворської культури є супроводження поховань ритуальним інвентарем. Його склад дуже різноманітний і багатий. Більшість речей має сліди перебування у вогні. Характерною рисою поховального обряду є наявність у ямах дрібних уламків глиняного посуду. Переважна більшість черепків перепалена і належить декільком посудинам (від 3 до 8). Інколи поховання супроводжувалися цілими мисками, кухликами, невеличкими горщиками.

Венеди

Специфічною особливістю обряду пшеворської культури є наявність у більшості поховань воїнів предметів зброї. Причому, чим вищий ранг чи соціальний статус воїна, тим більша кількість і більш престижна зброя. Поховання рядових воїнів супроводжував, як правило, спис, вершника — спис і шпори. Більш значним воїнам клали ще щит, меч. Наприклад, поховання знатного воїна, можливо військового вождя, виявлене на могильнику у Гриневі, супроводжувалося, крім побутових предметів і предметів убору, мечем і майстерно виготовленими піхвами, оббитими бронзовою бляхою із вичеканеними міфологічними зоо- і антропоморфними сюжетами, щитом, наконечником списа, двома кинджалами, ножем, шпорою [Козак, 1984, с. 86—87].

Звичай супроводження поховань воїнів предметами зброї виник у середовищі пшеворських племен, а через їх посередництво і у зарубинецьких, під впливом кельтів, у пізньолатенський час, як результат поширення якихось нових уявлень, перш за все у військовій сфері. Соціальний статус воїна різко зростає у суспільстві, як відомо, при переході його від патріархально — родових відносин до воєнної демократії.

Від кельтського світу пшеворські племена перейняли також обряд навмисного псування зброї перед вкладанням її у могилу. Псувалися, у першу чергу, мечі. Всі вони переломлені на дві—три частини або ж обкручені навколо урни. Розламувалися або ж згиналися вдвоє також наконечники списів, держак щитів, умбони, ножиці, ножі, навіть шпори. У кельтів цей звичай відображав певний набір уявлень, що вимагав разом із смертю воїна умертвляти і його зброю, призначену служити йому у загробному світі. Спеціальне псування зброї слід трактувати, очевидно, як результат страху живих людей перед мертвими, бажанням «обеззброїти» померлого, звести до мінімуму його шкідливі дії проти живих [Никитина, 1974, с. 61].

Страхом живих перед мертвими можна пояснити також звичай пшеворських племен встромляти зброю чи інші гострі речі у дно поховальної ями чи в останки померлого. Така картина простежена в багатому похованні у Гриневі. Тут у дно поховальної ями були встромлені уламки меча. Цією дією душа померлого, очевидно, прив'язувалася до могили,

ускладнювалася її можливість покинути свій «новий дім» і шкодити родичам. У зарубинецької людності, як ми писали вище, ця мета досягалася залишенням частини спалених останків на місці кремації.

Значні за масштабами історичні події середини I ст. н. е. у слов'янському світі — розгром сарматами зарубинецьких селищ у Подніпров'ї, що співпав з масовою міграцією зарубинецьких племен з Полісся на Волинь і Поділля, одночасний рух пшеворських племен на схід, просування дакійців з півдня у Подністров'я — дощенту зруйнували існуючу етнокультурну стабільність. Змінивши в значній частині місця проживання, змішавшись з іншими групами населення, слов'яни змінили спосіб життя, порушили традиції матеріальної культури. Під впливом нових історичних і соціально-економічних умов немичче трансформувалися і ідеологічні канони людей, що відбилося, в першу чергу, у поховальному обряді слов'ян першої половини I тис. н. е.

У всякому випадку припиняють своє існування класичні зарубинецькі могильники. До другої половини I—II ст. н. е. відноситься лише невеликий могильник Рахни у Південному Побужжі, де простежено симбіоз зарубинецьких і пшеворських рис поховальної обрядності з сильними античними впливами. Біля інших поселень цього часу (зарубинецька культура, пізньозарубинецькі пам'ятки) поховальні пам'ятки відсутні. Відсутні вони і біля слов'янських пам'яток III—IV ст. і пізніших у Верхньому Подністров'ї. Це може свідчити про панування серед слов'янського населення цього часу такої форми поховальної обрядності, яка не фіксується археологічними методами, що означає повну зміну їх ідеологічних уявлень, порівняно з попереднім періодом. Цю думку підтверджують дані про поховальну обрядність племен київської культури Середнього Подніпров'я III—V ст. — спадкоємців пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст., отримані в останні роки [Терпиловский, 1984].

Могильники київської культури маленькі, безкурганні. Продовжував панувати обряд трупоспалення поза могильниками. Невелика кількість кальцинованих кісток вміщалася у неглибокі округлі ямки. Деколи серед кісток трапляються кілька уламків перепаленої кераміки, ще рідше предмети одягу та прикраси (пряжки, фібули, намистини), знаряддя праці

(ножі, пряслиця). Весь інвентар перепалений на вогнищі, змішаний з попелом та вугіллям.

В окремих похованнях виявлено кістки тварин без слідів перебування у вогнищі, мабуть, залишки заупокійної їжі. У кількох похованнях кістки тварин були перепалені і змішані з людськими останками.

Всі ці дані дають підстави говорити про те, що київські племена в поховальному обряді не надавали вже такого значення останкам померлого, як зарубинці. Основні ритуали, мабуть, відбувалися в процесі підготовки до спалення і біля вогнища, а не біля могильної ями. У землю клали, так-би мовити, лише символ спаленого небіжчика, який мав забезпечувати йому і відповідним жертвам та речам перехід до потойбіччя: жменю кісток та вугілля, череп'я від посудин з їжею, кістки жертвних тварин. Дуже рідко у поховання клалася заупокійна їжа та останні дари родичів. Ці випадки слід розглядати як рецидив минулих уявлень про життя людських душ після смерті.

Одне з поховань на могильнику Нові Безрадічі поблизу Києва можливо було «хатою мертвих». Це велика квадратна яма з порівняно багатим інвентарем [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 109, 204].

Можна висловити припущення, що такий або ще простіший поховальний обряд із розсіюванням залишків кремації в певному місці або ж їх зсіпанням неглибоко в землю панував серед більшості слов'янських племен у кінці V—VI ст. н. е. Цей обряд означав, очевидно, різке послаблення культу предків, втрачення значення душі померлого як посередньої ланки між світом живих і потойбіччям. Основним уявленням людей становиться зв'язок душі померлого через очисну силу вогню з раєм. Поняття іншої душі, яку повинні були символізувати останки померлого в могилі-хаті у «місті мертвих» — могильнику, мабуть, було вже втрачено, хоча відлуння того ще час від часу проявляється у формі останніх дарів у поховальну яму. Згадаймо, що черняхівські племена Подністров'я у III—IV ст. будують вже великі відкриті племінні святилища (Ржавинці, Ставчани і т. д.) з кам'яними ідолами-богами із солярними символами. Мабуть тепер вже ці боги, а не предки ставали захисниками людей, забезпечували врожайність, плодючість худоби, процвітанню роду.

Об'єктивною причиною такої зміни ідеологічних уявлень стала, на наш погляд, історична ситуація I—II ст., коли в умовах масового переселення і змішання велетенських мас людей втрачалися зв'язки з територією предків, місцями перебування їх «душ», втрачалися надії на їхні захисні функції, орієнтири потойбіччя і т. д. Крім того, треба рахуватися із впливом на слов'ян ідеології прийдшлих племен, у тому числі германців, дакійців, сармат. Ці впливи особливо відбилися на тій частині слов'янського люду, яка жила черезсмужно або змішалася з чужинцями, зокрема в рамках черняхівської культурної спільності на території Правобережжя. Як відомо, для черняхівських племен, різноетнічних за своїм складом, характерний біритуалізм поховального обряду, тобто співіснування трупопокладення та трупоспалення. При цьому інгумації складають 60—70 % [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 128]. Відомі могильники, особливо у Північному Причорномор'ї, де обряд трупопокладення був єдиним. У той же час, поки що могильники винятково з трупоспаленнями невідомі.

Трупопокладення здійснювалися переважно в глибоких ґрунтових ямах, рідше в ямах з підбоями, заплечиками, а також в земляних склепах і супроводжувалися великою кількістю поховального інвентарю — посудин з їжею, прикрас, предметів одягу, побутових виробів, ремісничого реманенту, залишками тризни тощо. В обряді інгумації, в більшості його деталей, дослідники справедливо відзначають скіфо-сарматські традиції. Щодо кремації, тут простежуються риси поховальної обрядності всіх народів, що жили на території України в другій чверті I тис. н. е. — традиції слов'янської зарубинецької культури, культури дакійців, пшеворської і вельбарської культур германців.

Спаливали померлих черняхівські племена за межами цвинтарів, один з «крематоріїв», мабуть стаціонарний, виявлено біля с. Вікно на Буковині [Тимошук, Винокур, 1964, с. 186—195]. Це був кам'яний майданчик розмірами 2 × 1,4 м, до якого впритул прилягала яма глибиною 1,5 м. Автори дослідження вважали, що яма використовувалася для згрібання в неї залишків кремації з послідуочим перенесенням на кладовище. Основну яму оточували чотири невеликі ямки, що мали якесь ритуальне значення.

Венеди

Спалені кістки склалися в урну або ж у ямку з наступним захороненням у землю на могильнику. Крім горщиків, кістки склали деколи в шкатулки, загортали в шкіру, використовували інші вмістилища з органічних матеріалів, про наявність яких можна твердити за компактністю розташування кісток у могилі [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 130]. Деколи урни накривалися, як у фракійців. Кальциновані кістки в урнах перемішані із залишками вогнища, поховальним інвентарем, зокрема з уламками горщиків, як у пшеворській культурі.

Поховальні ями різні за розмірами. Деколи захоронення здійснювалися у великих ямах діаметром до 1,5—2 м. Залишки кремації розсипані тут по всій площі ями.

На могильниках біля сс. Башмачка і Військове досліджено чотири трупоспалення на місці під курганами, як у культурі карпатських курганів [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 130].

У третій чверті I тис. н. е. поховальна обрядність ранньоісторичних слов'ян знову зазнала певних змін. Більшість могильників і поховань слов'янських культур цього часу розміщувалися на відстані 0,5—1 км від селищ, займаючи підвищені або ж низинні ділянки місцевості. На території Волині поховання деколи здійснювалися на самих селищах: Корчак IX, Тетерівка [Русанова, 1973, с. 27]. Могильники невеликі. Лише в колочинській культурі відомі некрополі, де виявлено більше 100 поховань.

Для всіх слов'ян раннього середньовіччя, як і в попередній час, типовим є обряд кремації на стороні з наступним захороненням кальцинованих кісток в неглибоких круглих або овальних ямах, розташованих частіше всього в гумусному шарі. Тільки деякі поховання заглиблені у материк.

Зустрічаються урнові і безурнові могили. Урни заповнені кальцинованими кістками із залишками кострища — попелом, вугіллям. Інколи кістки були очищеними. Поховання слов'ян цього часу відзначаються бідністю інвентарю. Лише іноді вони супроводжувалися уламками кераміки, оплавленими намистинами, пряжками, ножами. В окремих похованнях знаходився ритуальний посуд. Серед поховань корчацької культури на Волині (Барашівка, Суємці) виявлено по одному похованню, де урни були

перекриті плоским каменем або сковорідкою. Довкола урни в одному з поховань лежало 12 глиняних ритуальних «хлібців» [Русанова, 1973, с. 27].

Досить часто в колочинській культурі кальциновані кістки накривалися перевернутою урною. А на могильнику пеньківської культури Велика Андрусівка № 3 чотири кремації знаходились у циліндричних ямах, перекритих ліпними посудинами. Цікаве ритуальне поховання виявлено на слов'янському поселенні Ханска I. Воно вмещало людський череп, поряд з яким стояло вісім ліпних посудин [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 229].

Ще однією новацією у поховальній обрядності слов'янського суспільства раннього середньовіччя стали підкурганні трупоспалення. Вони виникли у V—VII ст. у слов'ян Волині, можливо, під впливом звичаїв північно-західних сусідів. Кургани розміщалися на значній відстані від поселень групами по 10—15 в кожній (Корчак — 27 курганів, Миропіль — 30 курганів).

Спалення здійснювалися здебільшого на стороні, в окремих випадках на місці. Рештки кремації розміщені в урні або на давньому горизонті. Діаметр насипів на Волині не перевищував 4 м при висоті 0,5 м. У Середньому Подністров'ї (Чепонози) кургани сягали у діаметрі 15—17 м та були до 0,7 м заввишки. Кургани оточені ровиками шириною 1—1,5 м і глибиною до 40 см. Ровики заповнені вуглистою землею. На думку І. П. Русанової, це залишки поминальних вогнищ, які розміщувалися навколо насипу. У трьох випадках під насипом кургану збереглися сліди стовпової огорожі прямокутної форми [Русанова, 1979, с. 39].

Новий звичай захоронень наприкінці I тис. н.е. поширився на всі слов'янські землі і, набувши певних локальних відмінностей, існував понад 500 років.

Слов'янські божества. Організація культу. Аналіз археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що давні слов'яни мали досить розвинену і глибоку язичеську міфологію і організовані форми культу як вираження їх міфологічних уявлень. Економічною основою життя цих людей було землеробство і тваринництво, що визначало характер язичеських вірувань. У першу чергу, поклонялися богам, пов'язаним з аграрним культом. Особливе значення мало

обожнення неба і небесних світил, що були уособленнями вищих сил. З літописів нам відомі слов'янські божества сонця — Сварог, Даждьбог, Хорс. Культ сонця втілювався у символічних знаках на кераміці, прикрасах, предметах культу, увійшов у поховальні ритуали.

На думку С. А. Токарева, у слов'ян існував також культ богині Землі [1965, с. 229]. Богом худоби був Велес. Він же можливо був богом багатства, а також мав відношення до обрядів, пов'язаних із збиранням врожаю. Певну роль в землеробському культі грав Стрибог — бог вітру. Безпосередньо з аграрним культом пов'язаний образ Переплута-Симаргла — бога рослинності і плодоносної сили, захисника насіння, рослин [Рыбаков, 1967].

Слов'яни з давніх-давен, як вже зазначалося, обожнювали сили природи — воду, вогонь, ліс, дерева, заселяючи їх численними божками. Слов'янська демонологія досить розвинута. З літописних даних відомі лішук, водяник, полудниці, русалки. Дуже поширеними були образи берегинь, водяниць, упирів і т. ін. Всі ці міфологічні божества мали людиноподібний вигляд або ж виводилися з людської душі. Всі демони були антропоморфними істотами, але позбавленими власних імен, індивідуальних рис, виступаючи групами, чим відрізнялися від богів, що належали до найвищої сфери надприродного поганського світу.

К. Мошинський, зібравши унікальний матеріал щодо слов'янської демонології, поділяє демонів на кілька груп — домових і кровноспоріднених, тих, що походять від духів людей померлих не своєю смертю, демонів долі, хвороб, смерті, зла і т. д. [1934, с. 620—712].

Найбільш привабливими були домові демони, тобто ті, що опікувалися домом, господарством, природою, яка входила до сфери економічної діяльності людини. Це були домові, хлівники, лісовики. Останні опікували звірів і існували у слов'ян, очевидно, ще з епохи мисливства і збиральництва. Домовий мав важливу функцію — опіка над господарством, домівкою. З поділу його функцій виникли нові демони: обійстя, банник, польовик і т. д.

Домовий демон мав, в уяві слов'янина, вигляд людини, подібної до діда або господаря. Був невидимим, жив біля печі або під стріхою. З ним треба добре поводитися, давати їсти. Тоді він допомагає родині, застерігає від небезпеки тощо.

Всі демони були переважно невидимими, мали темний колір, невеликий зріст і велику голову покриту довгим волоссям, замість шкіри — роговиця, вкрита густою шерстю. Мали великі червоні, рідше зелені, очі, деколи одне око посередині чола. Два ряди великих зубів та товсті губи доповнювали образ демона.

Серед демонів, що походять від душ померлих не своєю смертю людей, найбільш поширеним був образ русалки — душі дівчини, що померла перед шлюбом, потонула чи покінчила життя самогубством. Як правило, уявлялася як красива, гола, з довгим розпущеним волоссям, прикрашеним вінком з квітів. Любили голосно сміятися, плескати в долоні, у місячні ночі танцювати на галявинах і берегах озер та річок. Могли зваблювати перехожих, лоскотати їх до смерті.

Відомі також водяні — водні духи тих, хто втопилися, лісовики — тих, що загинули у лісі. Останні панують над звірами, а людей можуть ввести в оману, відтворювати луну, говорити, сміятися.

До цієї ж категорії відносяться упирі і берегині. Причому упирі, на думку К. Мошинського, виступають у слов'янських віруваннях у двоякому значенні — як дух померлої людини і як живий труп. Друге значення, як пише К. Мошинський, «тхне безграничною дикістю» і виникло дуже рано. Щодо берегинь, то вони були водними істотами, спорідненими русалкам, вілам.

Серед інших демонів найпоширенішими у слов'янському світі були образи рожаниці. Це невидима жіноча істота, яка визначала долю людини від часу його народження до кінця життя. До демонів цього ж призначення К. Мошинський відносить і долю [1934, с. 699]. Г. Ловм'янський вважає, що образ рожаниці тісно пов'язаний з образом рода (род і рожаниця). Це була пара демонів — чоловік та жінка, які відповідали за родючість (род) і за щасливі родини (рожаниця) [1986, с. 152].

Простір між людьми та демонами заповнювали напівдемонічні істоти: відьми, упирі. Від демонів напівдемони відрізняються тим, що пов'язані з конкретними людьми або їх душами. Так, відьма — це певна особа, що знаходиться серед живих, але знається з демонами, а упир — живий труп якоїсь конкретної особи.

Таким чином, ми спостерігаємо чітку ієрархію слов'янських божеств від напівде-

монів, через демонів, які забезпечували порядок у господарстві і навколишній природі, до вищих богів, які впорядковували космос, забезпечуючи найвищу людську цінність — життя, через забезпечення родючості землі і стада та процвітання і захист роду.

Східні слов'яни протягом I тис. н. е. пройшли кілька етапів соціального розвитку — у I—VII ст. вони знаходилися на завершальній стадії розкладу первіснообщинного ладу, коли ще панувала первісна сусідська община, пізніше — етап формування класового суспільства і державних утворень. Ця ієрархія утворилася не одразу, а є результатом довгої еволюції всієї системи міфологічних поглядів, що в свою чергу пов'язано з розвитком суспільних відносин давньослов'янських племен.

Кожній з цих стадій відповідає своя міфологічна система і форми організації сакральних дій. На стадії існування патріархально-родового суспільства у слов'ян переважав, очевидно, сімейно-родовий культ у вигляді поклоніння предкам, силам природи. Для цього ж часу характерні і общинні культури, пов'язані перш за все з землеробством як основою економічного розвитку слов'янського суспільства. Сакральними пам'ятками сімейно-родового і общинного характеру є рисунки на господарсько-побутових предметах, общинні святилища, жертovníки, розташовані на селищах (Загаї, Городок, Іванківці).

Поряд з поклонінням силам природи, що носили невизначений аморфний вигляд, серед племен Південно-Східної Європи, в тому числі і у слов'ян, вже на рубежі ери почала формуватися система зоо- і антропоморфних божеств. Виникнення такої системи передбачає більш чітку класифікацію міфологічних образів, визначення їх основних функцій. Ідоли черняхівської культури складають, певно, завершальну ланку антропоморфізації міфологічних уявлень давніх слов'ян, і є, очевидно, попередниками знаменитого Збруцького ідола. На думку О. Ф. Лосева, героїчний антропоморфний образ міфологічного персонажу — вищий етап у розвитку міфологічних уявлень давніх народів [1957].

Більш високому рівню суспільного розвитку слов'ян відповідали племенні і міжплеменні центри VIII—IX ст. — городища-святилища відомі на Буковині і у Середньому Подністрів'ї.

Культ предків, культ природи відступає на другий план перед поклонінням вищим сакральним божествам. У міру поширення класового розшарування, на стадії переходу до державних форм правління, виникли умови для трансформації племінних і міжплемінних богів і культів у державні [Токарев, 1965, с. 232]. Зробив спробу здійснити таку реформу, як відомо, князь Володимир Святославович, поставивши у 980 р. на Старокиївській Горі біля палацу капище, де розмістив основних богів слов'янських племен і звелів приносити їм жертви. Цією реформою він мав намір затвердити пантеон офіційних богів єдиного князівства для надання йому ідеологічної єдності [Токарев, 1965, с. 232].

Складним і дискусійним є питання про наявність і час появи у слов'ян жерців. На думку С. О. Токарева, ритуал родового культу виконувався, вірогідно, головами сімейних родів. Громадські культу знаходилися в руках професійних виконавців сакральних дій. Писемні джерела називають таких людей ведуни, волхви, чародії, кудесники, віщі, ворожці [Токарев, 1965, с. 236].

М. С. Грушевський, розглядаючи питання релігійного і міфологічного світогляду у слов'ян, заперечив існування жрецтва у слов'янському суспільстві поганської доби [1991, с. 327—329]. При цьому він спирався на літописні дані про жертвоприношення богам, присягу Перуну, в яких немає жодної згадки про спеціальну верству жерців. Ця думка, як вважав М. С. Грушевський, підтверджується і загальним аналізом слов'янської міфології, нерозвиненої, із «слабо виробленими формами релігії та культури».

Що стосується ритуальних дій, то їх від держави чи народу відправляв князь або заступник громади, а приватні жертви та молитви кожен справляв за себе чи за своєю родиною. Щодо згадуваних в літописах волхвів-знахарів, волхвів-кудесників, то це були, на думку вченого, «спеціалісти і порадники в усякого рода релігійних справах» [Грушевський, 1991, с. 328], знавчі таємничих сил природи, посередники між нею і людьми. Прямі повідомлення писемних джерел про наявність каст жерців у слов'ян-язичників М. С. Грушевський вважав недостовірними. Так само вважав В. В. Сєдов. Характеризуючи міфологію давніх слов'ян він зазначав, що родові, племінні і міжплемінні ри-

туали здійснювалися родовими і племінними старійшинами, а також князями [1982, с. 268].

Ці думки суперечать писемним і вищенаведеним археологічним джерелам. Досить високий рівень організації міфологічних вірувань, що витікає з аналізу цих джерел, без сумніву, передбачає досить ранню появу служителів культу — виконавців ритуальних дій, як це було у всіх індоєвропейських народів.

У слов'ян, для яких військова діяльність до періоду раннього середньовіччя не мала особливого значення, волхви могли бути організовані, як вважає М. В. Попович, у замкнуте, впливове коло хранителів вірувань і духовної культури [Попович, 1985, с. 85—86]. Свідченням цього є не лише багата термінологія з області магії і чародійств, але й прямі писемні дані. Мова йде про повідомлення Ібн-Руста, у якому йдеться, що влада у царів русів обмежена, оскільки у них є знахарі, з яких окремі повелюють царем. Ібн-Руст зокрема пише: «У русинів є знахарі, що мають дуже великий вплив на князя і що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; знахар бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає поки задушиться, і каже: «От жертва богу» [Грушевський, 1991, с. 327].

Г. Ловм'янський, відомий дослідник слов'янської міфології, вважає, що жерці склали організовану суспільну групу, яка знала тайни релігії, володіла особливостями відношення людей до надприродного світу і забезпечувала людям допомогу цього світу, виконуючи для цього потрібні культові функції [1986, с. 199]. Але Г. Ловм'янський припускав, що остаточна ієрархія жерців складається на етапі формування держави. Від неї вони отримують матеріальну допомогу, отримують у своє розпорядження святині, керуючи релігійним життям певної територіальної чи суспільної групи [1986, с. 159]. Проте, слід зауважити, що, згідно археологічних джерел, обшинні святилища відомі слов'янам в перших століттях нашої ери. Це були вже тоді спеціальні місця для молінь — жертвоприношень, за якими необхідно було доглядати, а також керувати ритуальними діями.

Г. Ловм'янський вважав, що відповідником жерців у первіснообщинну чи племінну добу була група чарівників, які спеціалізувалися в області магії, керуючи одночасно

релігійними обрядами. Причому багата термінологія із цієї сфери, яка має в основному загальнослов'янський характер, може говорити, на думку цього дослідника, про ранній час виділення професійних знахарів або існування групи особливо обдарованих людей — носіїв магічної сили. Волхви мали великий авторитет серед народу ще в давньоруський час і були організаторами антихристиянських повстань [Łowmiański, 1986, с. 160].

Наявність касти жерців не виключає участі старійшин, вождів, князів у сакральних церемоніях. Очевидно, їм належала почесна першість у виконанні ритуальних дій, особливо найбільш важливих і урочистих. Вони були хранителями звичаїв і міфів. Підтвердженням цього є матеріали з поховання вождя племен пшеворської культури поблизу с. Гринева, початку I ст. н. е., серед яких знаходились ритуальні піхви меча із закодованою інформацією про походження роду. Про це свідчать і матеріали княжого кургану Чорна Могила, що відносяться до X ст. Тут серед супроводжуючих покійника речей також виявлено предмети культового призначення: бронзовий ідол, жертвний ніж, кості для гадання [Рыбаков, 1981, с. 603—604].

Центральне місце в давніх культах відігравало жертвоприношення вищим і надприродним істотам, молитви, обітниця для здобуття їх ласки. При цьому слов'янин виходив з того, що всі ці істоти (чи предмети природи, чи духи померлих, чи вищі боги) мали людські властивості, вимагали, як і люди, їжі та напоїв, задоволення інших потреб, навіть у символічній формі. З іншого боку, в основі ритуальних дій була людська вдячність цим істотам, а також розуміння неминучості відплати за добрі діла, бажання отримати гарантії на успіх тієї чи іншої справи. Діяла формула «ти — мені, я — тобі». У центрі культу жертвоприношення знаходилася сама жертва («жертви складали озерам, криницям і гаям»). Жертвоприношення було рівнозначним відданню шани, честі. Жертви приносилися обов'язково хорошими предметами, здоровими молодими тваринами (у найдавніші часи — первістками). Це були, як свідчать дані етнографії, кури, м'ясо, сир, масло, печиво, мед-пиво, яйця і т. д.

Широко відоме повідомлення Прокопія про те, що склавини і анти приносили у жерт-

ву найвищому богу і нижчим «демонам» всяку худобу. Константин Порфірородний розповідає про жертви подорожніх русинів на Дніпровім Острові (о. Хортиця) під великим ритуальним дубом живими птахами, хлібом, м'ясо, і тим, хто що мав [Грушевський, 1991, с. 325]. Ібн-Фадлан розповідав про руських купців, які прибували до міста на торг та приносили ідолам всяку страву — хліб, м'ясо, молоко, цибулю, напої — і молили головного бога, щоб він послав їм добрий торг. Якщо торг іде тяжко, жертвоприношення повторюється, коли йде успішно теж вважається обов'язком подякувати богу, забувається кілька штук худоби, частина роздається убогим, а решта приноситься ідолам, і голови худоби розвішуються на закопаних навколо палях [Грушевський, 1991, с. 325].

На окрему увагу заслуговує питання про людські жертвоприношення у слов'ян-язичників. Археологічні матеріали, зокрема розкопки святилищ I—X ст., біля яких і всередині яких виявлені людські останки, про що йшлося вище, свідчать, що такі жертвоприношення були. Деколи людські останки археологи знаходять і в житлових спорудах, ямах, як це мало місце на поселенні I—II ст. н. е. зубрицької культури в Линеві. Збереглася також літописна згадка про те, що кияни приводять своїх синів і дочок на жертву богам, плюгавлячи тим землю і збурюючи її кров'ю. Лев Диякон розповідав, що русини в Доростолі, палячи своїх покійників «справляли жертви за мертвими і топили в Дунаю дітей та півнів, кидаючи в течію» [Грушевський, 1991, с. 327].

Більшість дослідників вважають ці повідомлення не відповідаючими дійсності, але не заперечують існування такого обряду у більш ранній час. Зрештою, людські жертвоприношення широко практикувалися у багатьох індоєвропейських народів, у тому числі і у безпосередніх сусідів слов'ян — германців і балтів. Вбивали полонених, як дяку за перемогу у битві з ворогом, людські жертвоприношення практикувалися і в аграрних обрядах.

Ф. К. Зеленін і А. К. Байбурін зібрали численний матеріал про так звану «будівельну жертву», яка присвячувалася закладці будинку, — дуже поширену у слов'янському світі [Зеленін, 1937; Байбурін, 1983].

Цікавим є, зокрема, уривок з однієї християнської хроніки, де пишеться, що при будівниц-

тві дому мають звичай класти під нього людське тіло: «Хто покладе людину у фундамент, тому покарання буде 12 років церковного покаяння і 300 поклонів». Тут же рекомендується класти у фундамент замість людини кабана, бика чи козла [Зеленин, 1937].

В індоєвропейських текстах є впорядкований ряд ритуальних цінностей тварин — від півня до коня, за яким іде людина [Иванов, 1979, с. 150—157; Попович, 1985, с. 48].

До кінця ще не вирішене питання про верховне божество слов'ян. Б. О. Рибаків вважав, що таким богом до X ст. був Род. Він писав: «Християнському богу Саваофу протиставляється не Перун, а його стадіальний попередник, давній землеробський бог Род, божество неба, блискавок, дощу, всієї природи, роду людського і, навіть, підземного світу» [Рыбаков, 1981, с. 603—604]. Перун — бог грому і блискавок — введений у язичеський пантеон, на думку Б. О. Рібакова, лише у X ст. — у часи Володимира Святославича [Рыбаков, 1962, с. 88]. В. В. Седов вважав, що Перун став загальнослов'янським богом грому і блискавок у другій половині I тис. н. е., а божество Род, панівна роль якого в міфологічному пантеоні слов'ян відноситься до глибокої давнини, став у цей час домашнім божеством, можливо, божеством сімейних общин [Седов, 1982, с. 268]. При цьому В. В. Седов спирався на повідомлення візантійського автора VI ст. Прокопія із Кесарії, який писав: «Вони, склавіни і анти, вважають, що один тільки бог творець блис-

кавок є властителем всього світу і приносять йому в жертву биків і всіх інших тварин...». Але в цьому уривку не згадується ім'я цього божества. Ним, на думку В. В. Седова, міг бути і Род, і Перун, і можливо, ще якимось божеством [Седов, 1982, с. 268].

І. С. Винокур підтримував думку Б. О. Рібакова. Він припускав, що більшість жертвників-капищ з ідолами, відомих у Середньому Подністрів'ї, присвячені богові Роду. У другій половині I тис. н. е. Род в специфічній формі уособлювався в Збруцькому ідолі — Святovidі — верховному божестві, образ якого сформувався на порубіжжі східно- і західнослов'янських земель [Винокур, 1972, с. 121].

Своєрідну думку з цієї проблеми висловив С. О. Токарев [1965, с. 224, 230—231]. Він заперечує думку попередніх дослідників про бога Рода, як про верховне божество слов'ян в дохристиянську епоху. На його справедливую думку, давні слов'яни ніколи не були об'єднані політично чи економічно і не могли мати спільних богів і спільної культури. Очевидно, вважає дослідник, у кожного племені були свої боги і предмети поклоніння, а у кожного роду — свої.

Проте С. А. Токарев не заперечує, що деякі з племінних богів могли отримати більш широку популярність, стаючи міжплемінними божествами. На наш погляд, викладені вище археологічні і писемні матеріали підтверджують цю гіпотезу.

РОЗДІЛ ІХ

Взаємовідносини вене́дів з сусідніми народами

Нагромадження археологічних матеріалів зубрицької, липицької, вельбарської, черняхівської культур в останні десятиріччя ХХ ст. та на початку ХХІ ст., отриманих не поверховими дослідженнями, а із застосуванням прогресивної методики розкопок (широкими площами, в одному мікрореґіоні, одного культурного діапазону) дали можливість перетворити їх у якісно нове джерело до вивчення багатьох проблем історії та археології України. Найслабшою ланкою у відтворенні давньої історії України першої половини I тис. н. е. є питання взаємовідносин між функціонуючими в цей час етнокультурними спільностями. Розгляд цієї проблеми є ключем до розуміння процесів виникнення та розвитку слов'янської етнічної спільності, зокрема на вене́дському етапі її існування (рис. 63).

Адже у I ст. н. е. слов'яни вперше з'являються на сторінках праць античних авторів як ще не сформована етнічна спільність, а в середині I тис. ми бачимо їх уже об'єднаними у великі міжплемінні, очевидно, протодержавні утворення, які рушили на землі Західної і Південно-Західної Європи, сягнувши території сучасних Греції та Франції. Процес еволюції був складний, багатогранний і в багатьох відношеннях ще незрозумілий дослідникам. Проте, на наше переконання, лише еволюційне поєднання культури автохтонів і прийшлих племен, тобто взаємодія різних культурно-етнічних спільностей створювала підстави для поступального культурно-етнічного процесу в тому чи іншому регіоні.

Вене́ди

Розгляд питання про характер взаємовідносин вене́дів з сусідніми народами у західній частині їх проживання, на прикладі зубрицької культури, буде відповідним внеском у висвітлення цієї проблеми.

Вище ми зазначали, що, виходячи з археологічних та писемних джерел, історію давніх слов'ян першої половини I тис. н. е. можна розділити на два періоди: ранньовене́дський і пізньовене́дський. Перший відповідає існуванню вене́дів в рамках зубрицької та пізньозарубинецької культур, другий — часу існування вене́дів у черняхівській культурній спільності.

На першому етапі вене́ди Подністров'я і Волині мали своїми найближчими сусідами дакійські племена липицької культури та сарматів. На другому етапі, в кінці II — рубежі IV—V ст., головним чинником зовнішніх зв'язків вене́дів були германські племена готів та вандалів.

Вене́ди і дакійці

Взаємовідносини цих двох народів у Подністров'ї дали найбільш плідний результат, який відбився на багатьох сторонах господарства, матеріальної та духовної культури вене́дів і на історичній долі дакійців.

Більшість дослідників вважає, що дакійцям належать пам'ятки липицької культури. В окрему культурну групу липицькі пам'ятки виділив К. Гадачек [Hadaček, 1912]. М. Ю. Смішко, провівши нові дослідження, визначив їх територію поширення, хронологію та етнічну на-

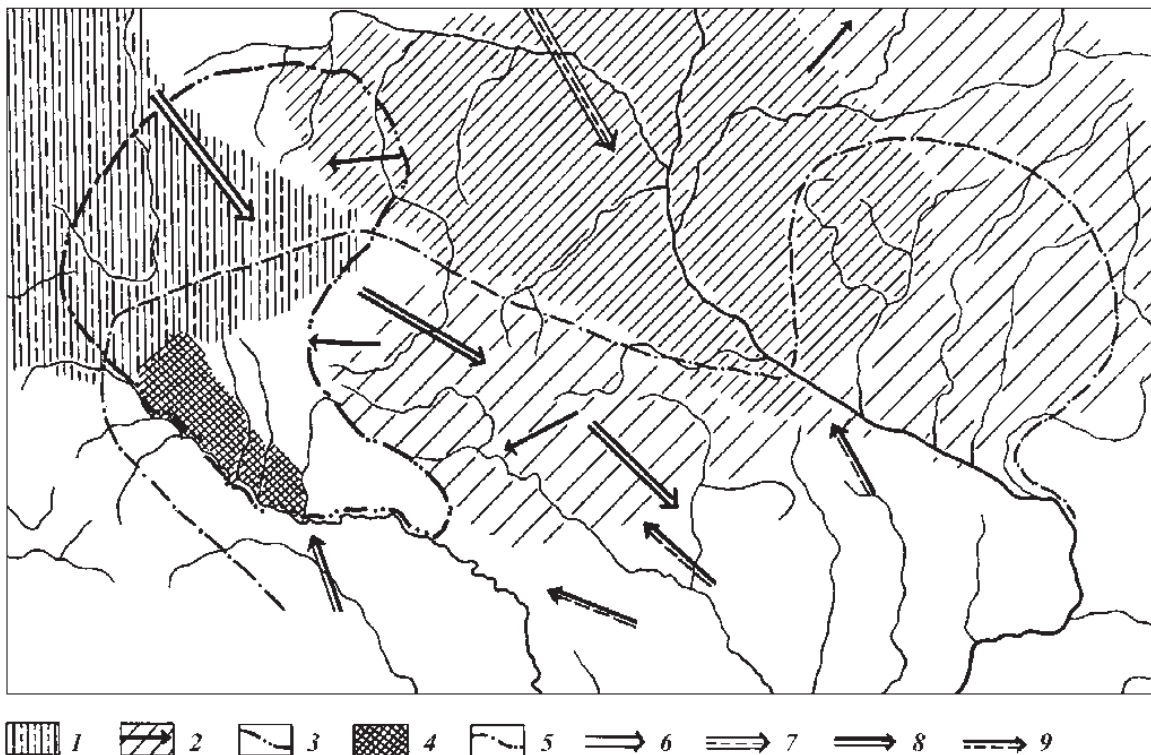

Рис. 63. Етнокультурна ситуація в Україні наприкінці I — на початку III ст. н. е.: 1 — пшеворська культура; 2 — напрям руху зарубинецьких племен; 3 — зубрицька культура; 4 — липицька культура; 5 — черняхівська культура; 6 — напрям руху готів; 7 — напрям руху балтів; 8 — напрям руху дакійців; 9 — напрям руху сарматів.

лежність і виділив у самостійну археологічну культуру [Smiszko, 1932]. Монографічне дослідження, липицьким пам'яткам (переважно, селищам) присвятив В. М. Цигилик [1975].

У дослідників ствердилася думка про існування самобутньої липицької культури, носії якої у багатьох випадках визначали етнокультурні процеси у Подністров'ї на рубежі ер [Тиханова, 1957; Федоров, 1960; Щукин, 1987].

Спробуємо розглянути внутрішню динаміку цієї культури шляхом кореляції культурних і хронологічних ознак окремих пам'яток, виявити зв'язки липицьких племен із сусідніми населенням.

Липицькі пам'ятки нечисленні. Відомо декілька могильників (Верхня Липиця, Болотня, Звенигород, Гринів), два окремих поховання (Чижиків, Колоколин) та близько десятка поселень. Переважну більшість пам'яток тією чи іншою мірою розкопано.

Липицькі старожитності розташовані на лівих притоках Дністра трьома скупченнями: між Гнилою Липою і Зуброю, у верхів'ях Стрипи та Золотої Липи, в гирлі Свіржі. Окремо, на правому березі Дністра, розташовуються поселення поблизу с. Незвисько та могильник у Заваллі.

Між цими скупченнями існують поселення та могильники пшеворської культури (Лучка, Монастириха, Хотимир, Бурштин, Гринів) та чисельні селища зубрицької культури (Майдан-Гологірський, Підберізці, Лука-Врублівецька, Велика Слобідка I, Оселівка, Пасіки-Зубрицькі та ряд інших). Отже, липицькі племена не становили суцільного масиву, а мешкали по-сумно з двома іншими культурно-етнічними групами.

Липицькі поселення не укріплені. Вони розташовані на сонячних схилах на потужних нашаруваннях чорнозему. На поселеннях виявлено залишки жител. Поруч з ними містилися ями-погреби [Цигилик, 1975, с. 63].

Зараз досліджено залишки понад 40 житлових будівель двох типів: наземних (12,9 %) і заглиблених у ґрунт (87,1 %). Наземні житла мали прямокутну форму площею до 20 м² і стіни каркасно-стовпової конструкції. Житло опалювалося глиняною пічкою або вогнищем, викладеним каменем (рис. 64).

Серед заглиблених жител переважають напівземлянки (66,6 %). Землянки становлять 20,5 %. Форма перших прямокутна, других — округла або овальна. Площа жител 6—29 м² (рис. 64, 65).

Дев'ять напівземлянок мали підвальні ями. Вдвож стін іноді залишалися материкові виступи-прилавки, які обшивалися деревом. У шести житлах простежено вхід у вигляді виступів у стіні. У деяких напівземлянок зафіксовані вогнища, викладені камінням або глинобитні. У трьох житлах виявлено глинобитні печі.

Господарських споруд на липицьких селищах В. М. Цигиликом не відзначено. Можливо, до них слід віднести ряд заглиблених об'єктів неправильної форми з підвальними ямами без вогнищ. Ями-погреби мали діаметр 1,2—2 м і глибину від 0,8 до 1,6 м. Характерною рисою липицьких селищ є наявність вогнищ і печей поза об'єктами.

Дещо краще зберегли культурну специфіку могильники липицького типу. Вони безкурганні, розташовані неподалік від поселень, на високих, сухих місцях. Досліджено 125 поховань⁷. З них 86,4 % становлять трупоспалення на стороні. Переважають урнові поховання (92,5 %). Кістки старанно очищені від залишків кремації. Поховання супроводжував нечисленний інвентар: ножі, пряжки, прясла, намистини тощо. В багатьох похованнях виявлено перепалені уламки ліпної і гончарної кераміки. Ці риси обряду особливо характерні для могильників у Звенигороді, де були сильними впливи пшеворської культури. На одному з них (садиба Великача) перепалена кераміка містилася у 84 % поховань. Деякі поховання супроводжувалися предметами зброї. Цей елемент обряду також пов'язаний із впливом пшеворської культури.

Ямні поховання двох типів. У похованнях першого типу кістки містилися в ямі у спресо-

ваному стані (5), другого — кістки розкидані на дні ями разом з уламками кераміки (3).

Трупоекладення становлять 13,6 %. З них лише частина супроводжувалася інвентарем. Цей тип поховань (як і поховання з ямними трупоспаленнями) відбиває багатокомпонентну структуру носіїв липицьких пам'яток.

Крім плоских могильників, відомі два курганні поховання князівського типу. В римський час вони траплялися на більшій частині Європи. Інвентар дністровських поховань має кельто-дакійське походження [Смишко, 1957].

Однією з найбільш вивчених категорій культури липицьких племен є кераміка, яка виготовлялася на гончарному крузі і ліпилася вручну. Гончарна кераміка відома в основному з могильників, ліпна переважає на селищах (82—97 %).

Гончарна кераміка включає горщики різних форм, глеки, вази, чаші на високій ніжці. Їх детальну класифікацію проведено М. Ю. Смишко [Smiszko, 1932] (рис. 66).

Ліпний посуд представляють тюльпаноподібні або біконічні горщики з округленим тупом, кулеподібні посудини. Перелом стінок всіх посудин припадає на половину висоти. Характерними є конічні кухлики з масивною ручкою. Горщики прикрашалися наліпним розчленованим валиком та шишечками на корпусі (рис. 67).

Поряд з дакійською керамікою на поселеннях і могильниках виділяється значна група ліпних горщиків із переломом стінок вище половини висоти та мисок з ребристим профілем, близьких до посуду зарубинецької та пшеворської культур [Цигилик, 1975, с. 39—42].

На поселеннях і могильниках виявлено глиняні прясла, бронзові і залізні фібули, залізні дзеркала і ножі, шила, сокири, напилки, ключі, кресала, пряжки тощо, які мають міжкультурний характер. Багато фібул мають пшеворське походження. Окрему групу становлять предмети зброї. Вони теж мають аналогії у пшеворській культурі (рис. 68).

Важливе значення для теми нашого дослідження має визначення хронології липицьких пам'яток, особливо їх періодизація. Дослідники не одностайні у цьому питанні. М. Ю. Смишко датував культуру I—II ст., потім II ст. до н. е.—початком II ст. і I—початком III ст. н. е. [Smiszko, 1932, s. 17; Смишко, 1952,

⁷ Тут не враховано понад 50 поховань, I ст. н. е., виявлених В. М. Цигиликом на могильнику у Болотні, оскільки матеріали не опубліковані.

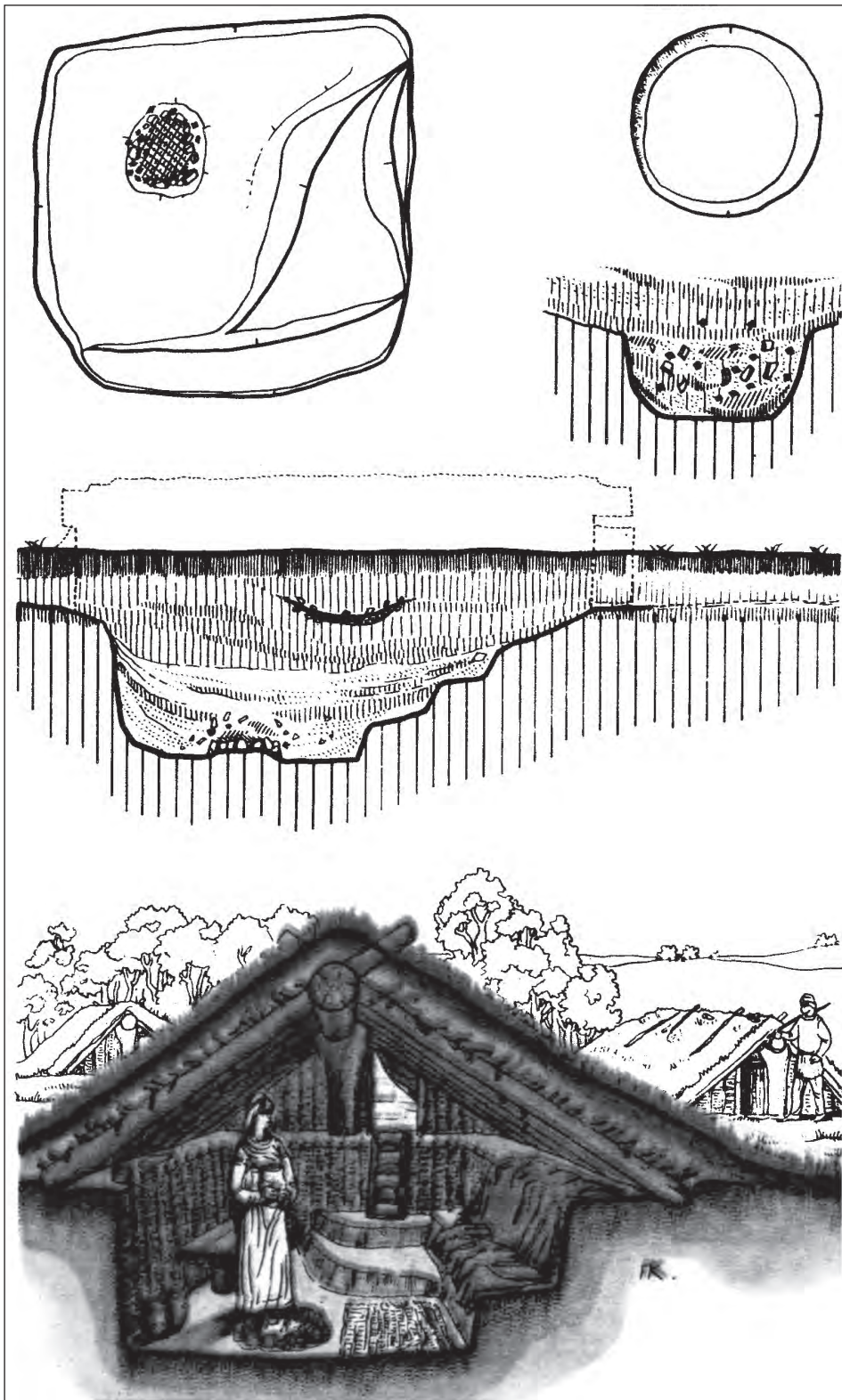

Рис. 64. План та реконструкція землянки та ями-погреба липицької культури із поселення Ремезівці (рисунок П. Л. Корнієнка).

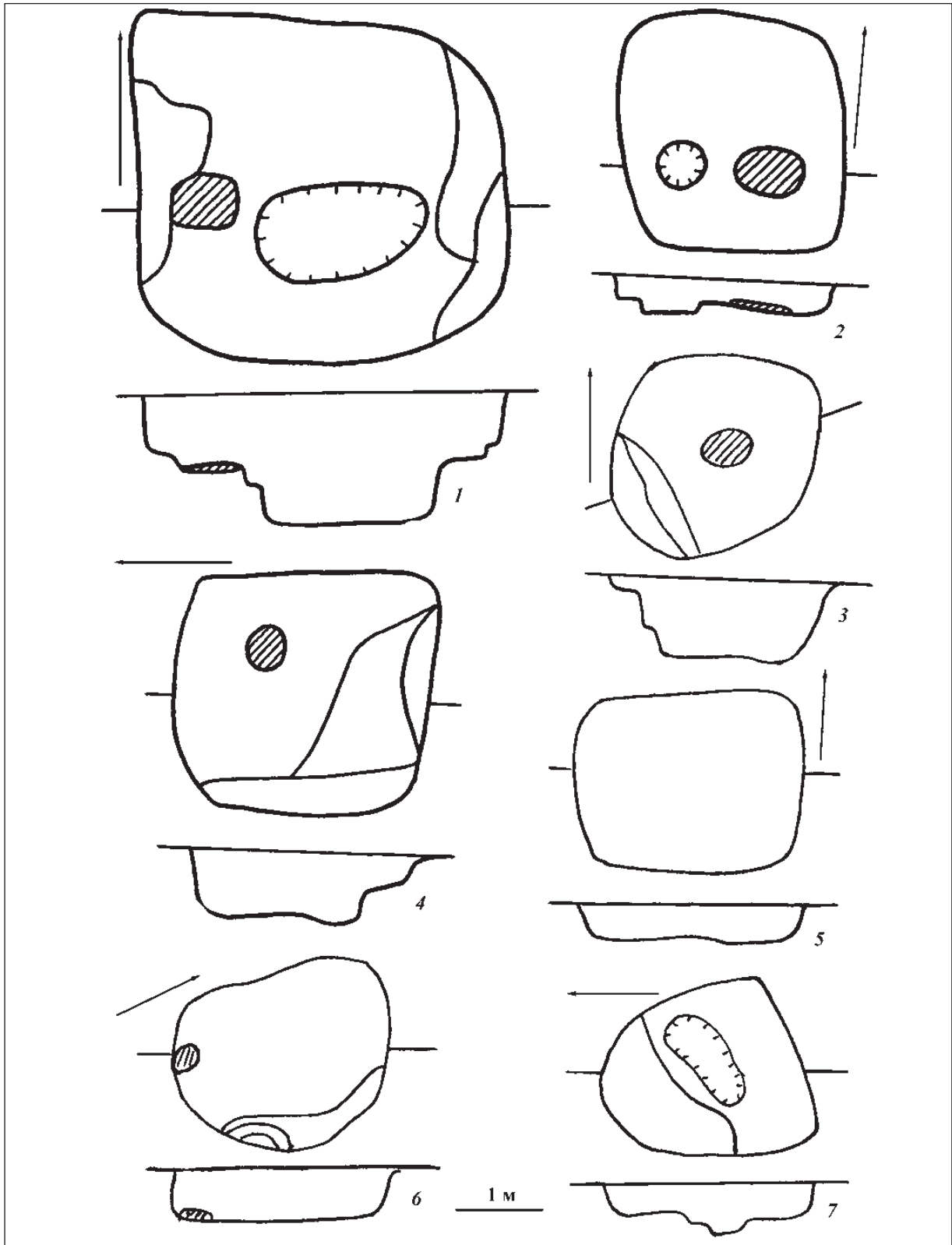

Рис. 65. Житла липицької культури: 1, 4, 5 — Верхня Липиця; 2, 3, 6, 7 — Ремезівці.
Венеди

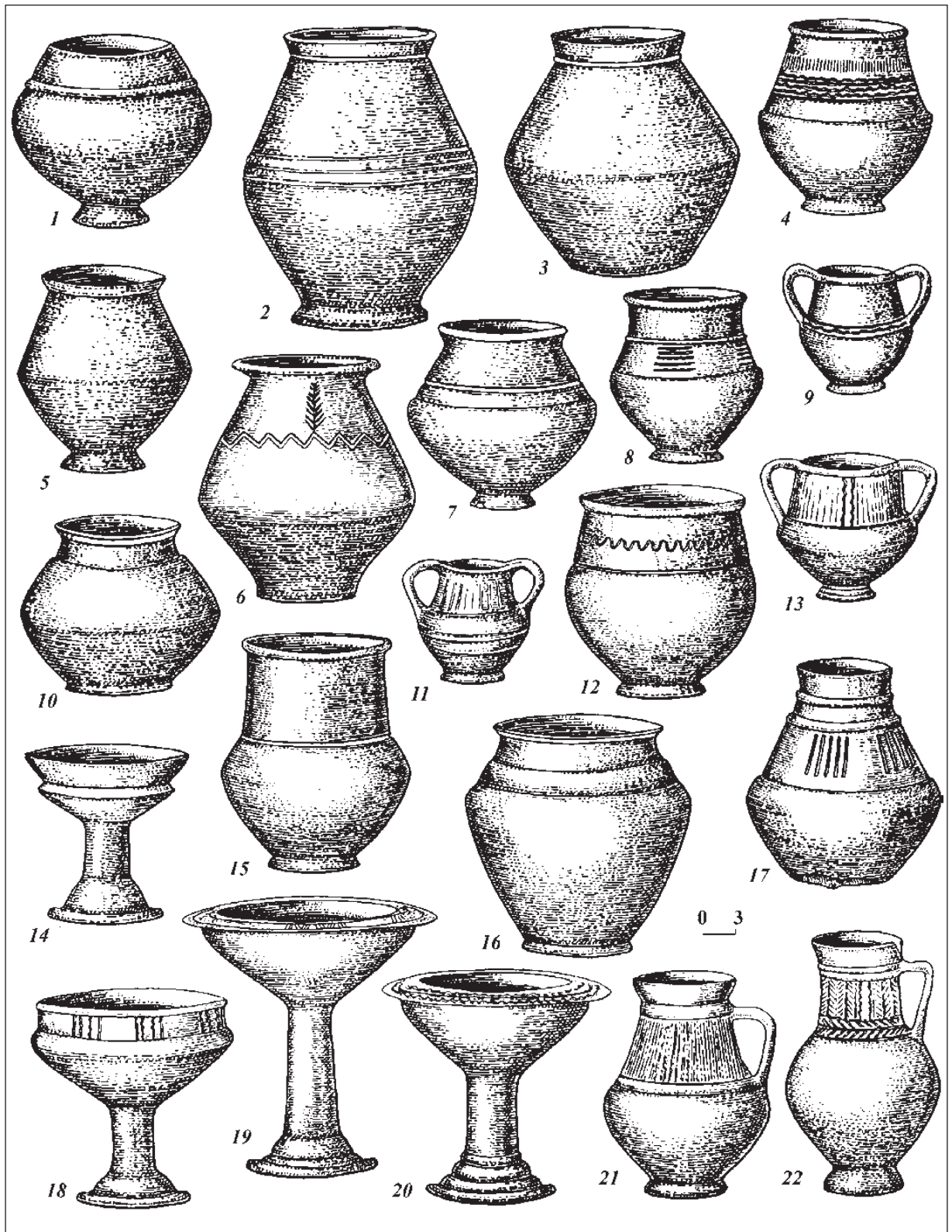

Рис. 66. Зразки гончарної кераміки липицької культури.

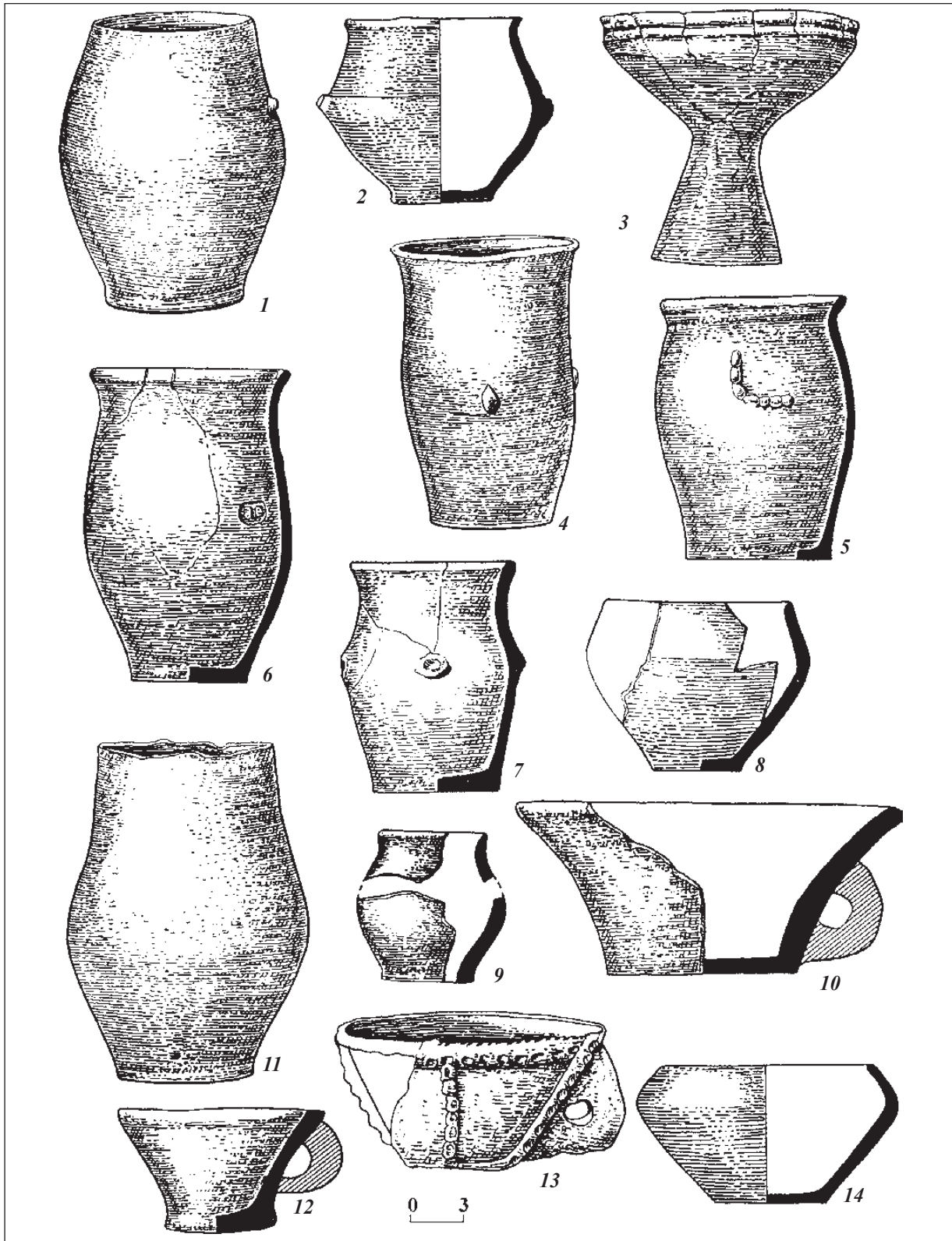

Рис. 67. Зразки ліпної кераміки дакійців.

Венеди

с. 72—78]. До I—III ст. н. е. відносили липицькі пам'ятки Г. І. Смирнова і І. К. Свешніков [Смирнова, 1964, с. 190—213; Свешніков, 1957, с. 69—74]. В. Д. Баран визначив час їх існування I—II ст., а Т. Домбровська — I — серединою II ст. [Dąbrowska, 1973, s. 127—255].

Ці розбіжності вимагають повторного, хоча б короткого, розгляду хронології липицької культури.

Найбільш ранньою пам'яткою, що вказує на час появи дакійців у Подністров'ї, є багате кельто-дакійське поховання у Колоколині. Його дату визначають дві бронзові фібули типу Л67, ранній варіант фібули типу А44 і фібула типу «Наугайм» [Smiszko, 1935, s. 159—161]. Кореляція цих речей дозволяє віднести час поховання у Колоколині до перших двох десятиріч I ст. н. е. [Dąbrowska, 1973, s. 208].

Перебування дакійського населення у Подністров'ї саме в цей час підтверджується матеріалами пшеворського поховання № 3 у Гриневі, яке датується 20—40 роками I ст. н. е. Тут, поряд з пшеворською ритуальною керамікою, містилася деяка кількість дакійської ліпної кераміки.

Дакійські пам'ятки цього часу, очевидно, поодинокі, вони відбивають початок освоєння дакійцями території Подністров'я (рис. 68).

Більшість липицьких пам'яток з'являється у середині I ст. н. е. Їх хронологія (40—70-ті роки) визначається кількома типами гостропрофільованих фібул, зокрема типу А68; трубчастими і провінційно-римськими; шпорами типу 46 (за класифікацією М. Яна); умбонами типу 6 (за його ж класифікацією) [Козак, 1985, с. 36—40] (рис. 69).

Більш пізніми на липицьких могильниках є емалеві фібули з Верхньої Липиці, пізні варіанти гостропрофільованих фібул типу А68 та трубчастих із Верхньої Липиці і Гринєва, бронзові посудини з Чижикова (рис. 69). Речі датуються кінцем I — першою половиною II ст. н. е. [Silven, 1961, s. 115—123; Dobrowska, 1973, s. 207; Smiszko, 1932, s. 162; Liana, 1970, s. 429—490].

Найпізнішою пам'яткою з виразними дакійськими елементами у Подністров'ї є поселення в Ремезівцях. Верхня його дата визначається залізною фібулою смичкоподібного типу, а також фібулою провінційно-римського типу, що вказують на кінець II — першу чверть III ст. н. е.⁸

⁸ Обидві фібули помилково датувалися В. М. Цигиликом I ст. н. е.

Відзначимо, що крім дакійських, в Ремезівцях у значній кількості траплялися зарубинецькі, пшеворські та зубрицькі матеріали.

Отже, датуючі матеріали дають можливість визначити межі існування культури липицького типу у Подністров'ї 20-ми роками I — початком III ст. н. е.

В цьому проміжку можна виділити три фази розвитку культури (рис. 70):

1 — 20—40-і роки I ст. — початок проникнення дакійців у Подністров'я (Колоколин, Звенигород — садиба Великача, Болотня);

2 — друга половина I ст. — період найбільшої активності культури. До цієї фази відноситься переважна більшість пам'яток. Вже наприкінці I ст. значна кількість липицьких могильників і поселень припиняє своє існування (Гринів, Болотня, три могильники у Звенигороді), що може свідчити про згасання культури;

3 — кінець I — початок III ст. До цієї фази відносяться могильник і поселення у Верхній Липиці та поселення в Ремезівцях.

Аналіз матеріальної культури липицьких племен дозволяє виділити в ній, крім чисто дакійських, ряд інших компонентів, характерних лише для Подністров'я. М. Ю. Смішко назвав серед них західні елементи [Smiszko, 1932, s. 162]. В. М. Цигиликом виявлено значні зарубинецькі риси [Цигилик, 1975, с. 94—103]. Вивчення нами зубрицьких старожитностей за свідчує тісні контакти і їх носіїв з липицькими племенами.

В цілому елементи згаданих культур визначають вигляд липицьких старожитностей більшою мірою, аніж дакійські.

Зупинимось більш детально на питаннях співвідношення пшеворської культури, зубрицьких і липицьких пам'яток.

Хронологічне співставлення матеріалів липицької та пшеворської культур свідчить, що пам'ятки останньої з'явилися у Подністров'ї значно раніше. Найбільш ранні об'єкти пшеворської культури відносяться до початку I ст. до н. е. (Гринів, Чишки, Підберізці тощо) [Козак, 1984, с. 36—45]. Пам'ятки липицького типу з'явилися у 20-х роках I ст. н. е. (Колоколин, Болотня, Звенигород — садиба Великача). Зустрівшись у своєму русі по Дністру з пшеворськими племенами дакійці «просочилися» на їхню територію до південних околиць су-

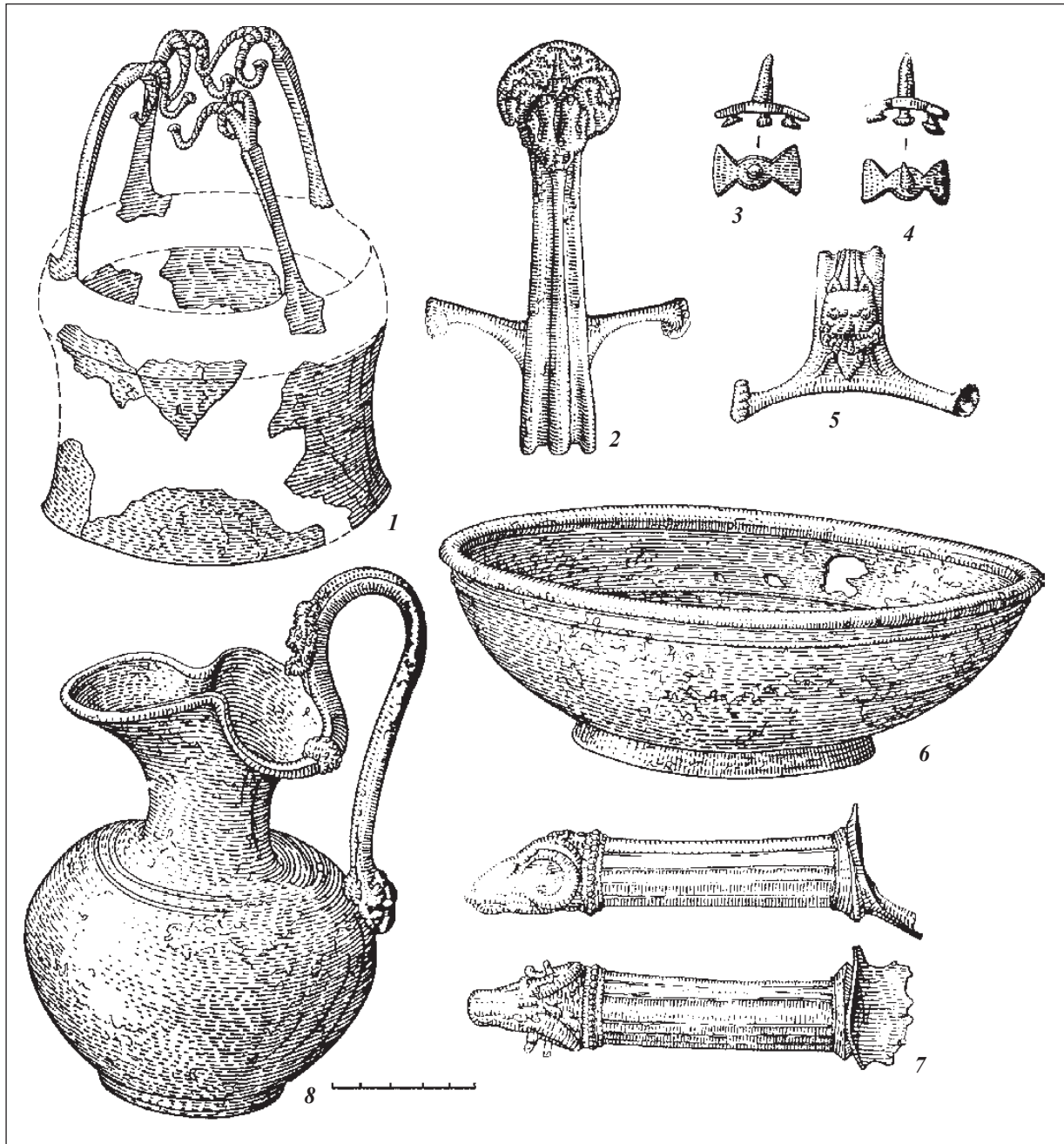

Рис. 68. Речі з поховання у Колоколині (1—8).

часного міста Львова. У нас немає матеріалів, які б свідчили про витіснення пришельцями пшеворських груп чи навпаки. Археологічні дані підтверджують їх посмужне існування на одній території.

Порівняння основних рис матеріальної культури пшеворського і липицького населен-

Венеди

ня вказує на їх чіткі відмінності — різна топографія поселень, традиції і навички житлобудування.

Оригінальні в них і керамічні комплекси. Вони відрізняються за формами, складом тіста, способом обробки зовнішньої поверхні та профілювання вінець. Своєрідного забарвлення

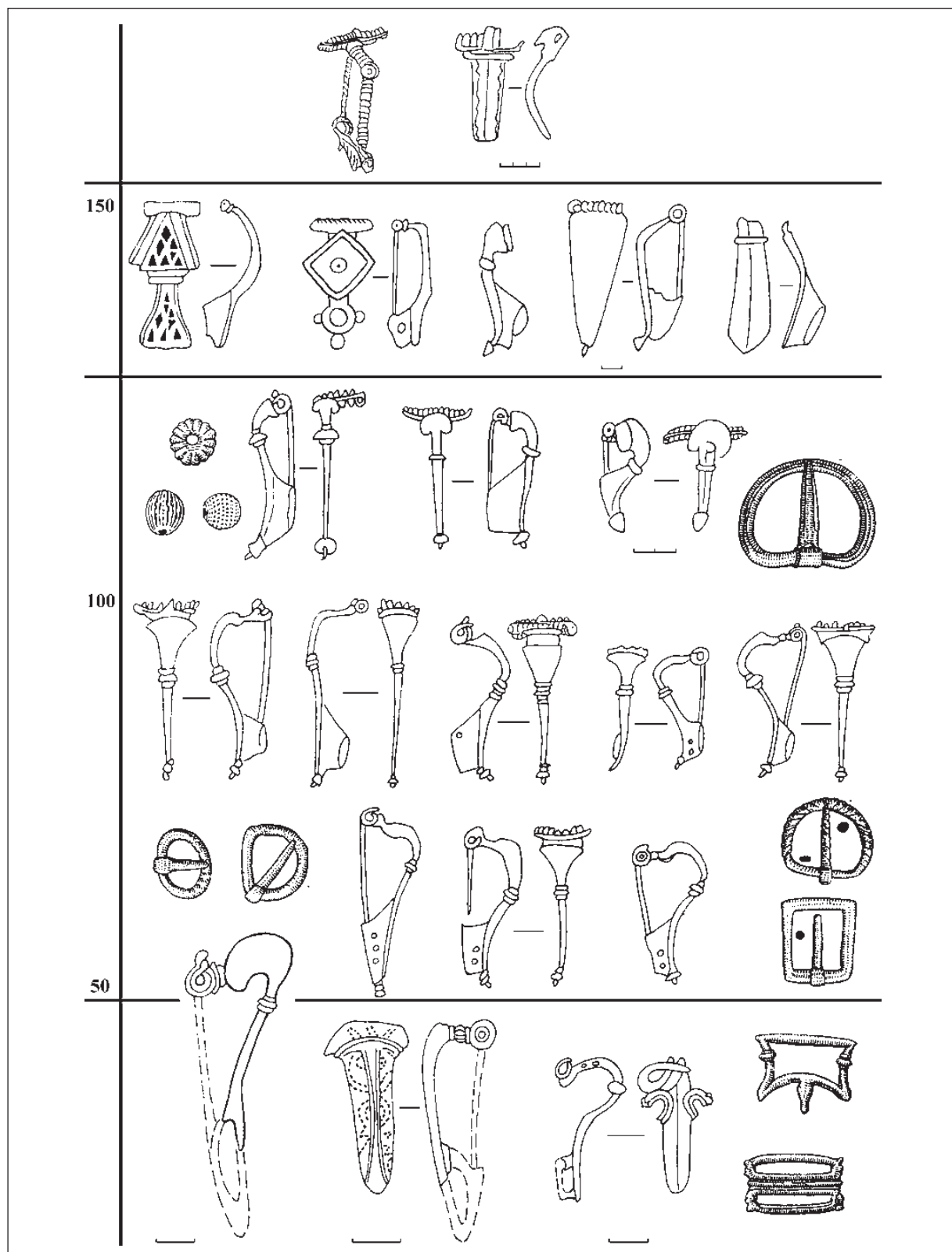

Рис. 69. Прикраси одягу липицьких племен.

Пам'ятка	I ст. н. е.		II ст.		III ст.	
	PL/III	VI	VI		CI	СII
Колоколин						
Чижиків						
Болотня						
Гринів						
Звенигород (Гоева Гора)						
Звенигород (Загуменки)						
Звенигород (садиба Великача)						
Черепин						
Верхня Липиця (могильник)						
Верхня Липиця (поселення)						
Ремезівці						

Рис. 70. Хронологія липицьких пам'яток.

липицькій культурі надає кружальна кераміка. Відсутні миски S-подібного профілю. Самобутністю відзначається і поховальна обрядність носіїв липицької культури.

Але мирні стосунки двох спільностей, що мешкали поруч понад століття, не могли не призвести до значних культурних взаємовпливів та інтеграції. Це особливо добре простежується на фоні чітких відмінностей у їх матеріальній культурі. Прикладом інтеграції є матеріали могильників у Звенигороді у Верхньо-

му Подністров'ї (садиба Великача, Гоева Гора, Загуменки) [Козак, 1984, с. 36—45] та поселення у Бернашівці на Середньому Дністрі [Козак, 1983, с. 102—104]. На останньому досліджено житло овальної форми, площею 16,5 м². Долівка заглиблена у материк на 0,2 м. В ній простежено 6 ямок від стовпів, розташованих вздовж стін. У центрі житла у невеликому заглибленні містилося вогнище. Житло датується бронзовою одночленною фібулою латенської конструкції початком I ст. н. е.

Багатий керамічний матеріал, зібраний у житлі і культурному шарі поселення, складається із численних уламків горщиків, мисок, кухликів, дисків-сковорідок. Дві посудини орнаментовано нігтьовими защипами. Горщики представлені широкогорлими присадкуватими посудинами з відігнутою назовні шийкою, похилими або округлими плечиками та конічною придонною частиною. Аналогії їм відомі у пшеворській культурі. Інший тип становлять горщики з видовженою вертикальною шийкою та округлими плечиками, а також горщики з високою розігнутою шийкою і дугоподібними плечиками. Вінця потовщені з внутрішнього боку. Посудини таких форм відомі серед дакійської кераміки.

Основний тип мисок — посудини з прямою або дещо загнутою до середини горловиною і конічною придонною частиною, характерні для дакійців. Ще один тип становлять миски напівсферичної форми з потовщеними профільованими вінцями, типовими для пшеворської культури.

Дещо менше у керамічному комплексі поселення кухликів напівсферичної форми, характерних для пшеворської культури, а також кухликів конічної форми, поширених на дакійських пам'ятках.

Диски-сковорідки для пшеворської культури не властиві. В пізньолатенський час у Подністров'ї такі посудини відомі в поєнешті-лукашівській культурі.

Отже, склад керамічного комплексу поселення культурно не однорідний. Три типи горщиків належать до пшеворських — два близькі до дакійських; серед мисок один тип пшеворський, другий — дакійський. Поділ кухликів такий самий. Менше даних для культурного визначення пам'ятки дає житло. Все ж зазначимо, що у пшеворській культурі житла, подібні до бернашівського, не відомі. В цілому Бернашівське поселення має синкретичний дако-пшеворський характер, з перевагою елементів пшеворської культури.

Воно не єдине у Середньому Подністров'ї. Так, Б. О. Тимощуком і Г. Ф. Нікітіною у Неполоківцях II відкрито поховання, що має, на думку дослідників, синкретичний пшеворсько-липицький склад і аналогічне пам'яткам у Звенигороді [Тимощук, Никитина, 1978, с. 93, рис. 1, 5].

На поселеннях пшеворської культури Верхнього Подністров'я вплив дакійців не простежується. Він зафіксований лише на могильниках. Так, у похованні № 3 з Гринева, що належало знатному пшеворцеві, серед ритуальної, повторно випаленої кераміки, зафіксовано кілька дакійських уламків. Це може свідчити про якусь участь дакійців у ритуалі поховання пшеворського вождя. Дакійським впливом викликані, можливо, деякі деталі поховальної обрядності пшеворців, зокрема перевага урнових трупоспалень, очищення кісток від залишків вогнища, накриття урн. Слід зазначити, що дві останні риси властиві і для субстратного населення поморсько-кльошової культури.

Вплив пшеворського населення на липицькі племена помітний при аналізі ряду категорій матеріальної культури, особливо виробів з металу. Видобуток заліза і залізообробне ремесло були порівняно добре розвинутими у пшеворській культурі. Липичани перейняли насамперед техніку виготовлення окремих типів пшеворського озброєння. Це підтверджують знахідки шпор, вістрів до списів, мечів, умбонів пшеворського типу на могильниках у Звенигороді [Свешников, 1957, рис. 18, 21—23].

Цікаві дані, що вказують на глибину зв'язків між липицьким і пшеворським населенням Подністров'я, отримані при спектральному аналізі металевих виробів із пшеворського поховання у Лучці. Встановлено, що всі предмети з нього виготовлені із заліза, склад якого характерний для предметів, знайдених на Липицькому могильнику [Piaskowski, 1967, s. 197].

Можна припустити, що залізом, виготовленим пшеворськими ремісниками, користувалися і липицькі ковалі або навпаки. Це цілком природно при тісних взаємозв'язках між пшеворськими і липицькими племенами. Результатом таких відносин стали глибокі асимілятивні процеси, що вели до злиття липицьких і пшеворських племен.

Етнокультурний процес ще більше ускладнився, коли в Подністров'я прийшли значні маси зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся. Ця подія докорінно змінила етнокультурну ситуацію в регіоні і її напрям. На Волині і в Подністров'ї в результаті пшеворсько-зарубинецької інтеграції формуються давньослов'янські пам'ятки зубрицької культу-

ри. Хвиля прийшлого люду змішалася з дако-пшеворським населенням, носіями пам'яток типу Звенигорода, і поглинула ще існуючі групи дакійських племен (Гринів). Почався новий етап асиміляції дакійців у Подністров'ї. Відображенням цього процесу є поява на липицьких пам'ятках досить помітного зарубинецького компоненту. Ілюстрацією дако-пшеворсько-зарубинецької інтеграції правлять матеріали із селища в Ремезівцях, дослідженого В. Д. Бараном та В. М. Цигиликом [Цигилик, 1975, рис. 29, 37].

Зарубинецький вплив відбився і на матеріалах Верхньоліпицького могильника. Про це свідчать дві посудини-урни опубліковані В. М. Цигиликом — за формою вони близькі до зарубинецьких [Цигилик, 1975, рис. 41, 1, 2].

При вивченні матеріалів з цього могильника у фондах Краківського археологічного музею нами виділено ще два поховання (18 та 31), де урнами також правили ліпні посудини зарубинецького типу. Одне з поховань супроводжувалося гострореберною мискою з увігнутим дном, характерною для пшеворської культури.

До липицьких та пшеворських поховань посудини-приставки не ставилися. Це риса зарубинецької культури. На жаль, методика розкопок могильників наприкінці XIX ст. не дає можливості простежити детальніше зміни у поховальному обряді на Липицькому могильнику після приходу зарубинецького населення. Ряд посудин зарубинецької культури виявлено при дослідженні селища у Верхній Липиці. Воно становило єдиний комплекс з могильником [Цигилик, 1975, рис. 45, 3, 5].

Помітний вплив на липицьку кераміку справили також носії зубрицьких пам'яток. В ній виділено значну групу посудин з розігнутою шийкою і переломом плечиків вище половини висоти, які В. М. Цигиликом віднесено до горщиків типу II липицької культури і типів I—II зарубинецької [Цигилик, 1975, рис. 22, 9—14; 23, 4—14; 29, 1—2; 30, 6—7]. Аналогії свідчать, що такі горщики мають прототипи у пшеворській культурі і найбільш поширені на зубрицьких пам'ятках.

У свою чергу, зубрицька людність запозичила у липичан деякі елементи їх культури. Найбільш повно це ілюструють матеріали зубрицького поселення в Підберізцях. В об'єктах кінця I—II ст. і культурному шарі тут виявлено

помітну кількість посуду липицького типу. Так, у житлі 11 знайдено два тюльпаноподібних, типових для липицької культури, горщики. Такий самий трапився і в житлі 5. У ньому ж, а також у житлі 6 і культурному шарі, виявлено слабoproфільовані липицькі посудини оздоблені наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями. Ще кілька горщиків мали шишечки і гудзички на стінках. Слід зазначити, що за складом тіста і обробкою зовнішньої поверхні вказані посудини не відрізняються від зубрицьких, проте виготовлено їх на самому поселенні. Привертає увагу також невелика кількість слабoproфільованих горщиків, за формою близьких до циліндро-конічних, виявлених на ряді зубрицьких пам'яток Подністров'я у комплексах кінця I—II ст.

Аналогії їм невідомі ні в пшеворській, ні в зарубинецькій культурах. Віддалено вони нагадують липицькі тюльпаноподібні горщики. Вірогідно, посудини вказаного типу сформувалися на зубрицьких селищах Подністров'я під впливом липицької кераміки. Цікаво, що на пам'ятках Волині горщики такої форми не відомі.

Про тісні зв'язки між зубрицькими та липицькими племенами Подністров'я свідчать знахідки на зубрицьких пам'ятках гончарної дакійської кераміки. Населення Волині такої кераміки не знало. Досить часто на зубрицьких селищах трапляються глиняні прясла у формі зрізаного конуса — виробу, властиві лише липицькій культурі. Відомі вони і на прилеглих до Подністров'я південних районах Волині.

Таким чином, складається враження, що, осівши у Верхньому Подністров'ї, дакійське населення було втягнуте в інтеграцію з місцевою людністю. Спочатку, у I ст. н. е., матеріальна культура дакійців підпала під сильний вплив пшеворців. Виникають змішані дако-пшеворські могильники і поселення (Звенигород, Бернашівка), хоч поряд з ними існують і чисті дакійські пам'ятки (Болотня, Чижиків). Пізніше, у другій половині — наприкінці I ст., до дако-пшеворського субстрату вливається значний зарубинецький компонент (Верхня Липиця). З огляду на це, цікавими є матеріали поселення в Ремезівцях — єдиної поки що пам'ятки липицького типу, котра існувала до початку III ст. Більш детальне упорядкування матеріалів з численних об'єктів поселення дало б можливість простежити процес дако-

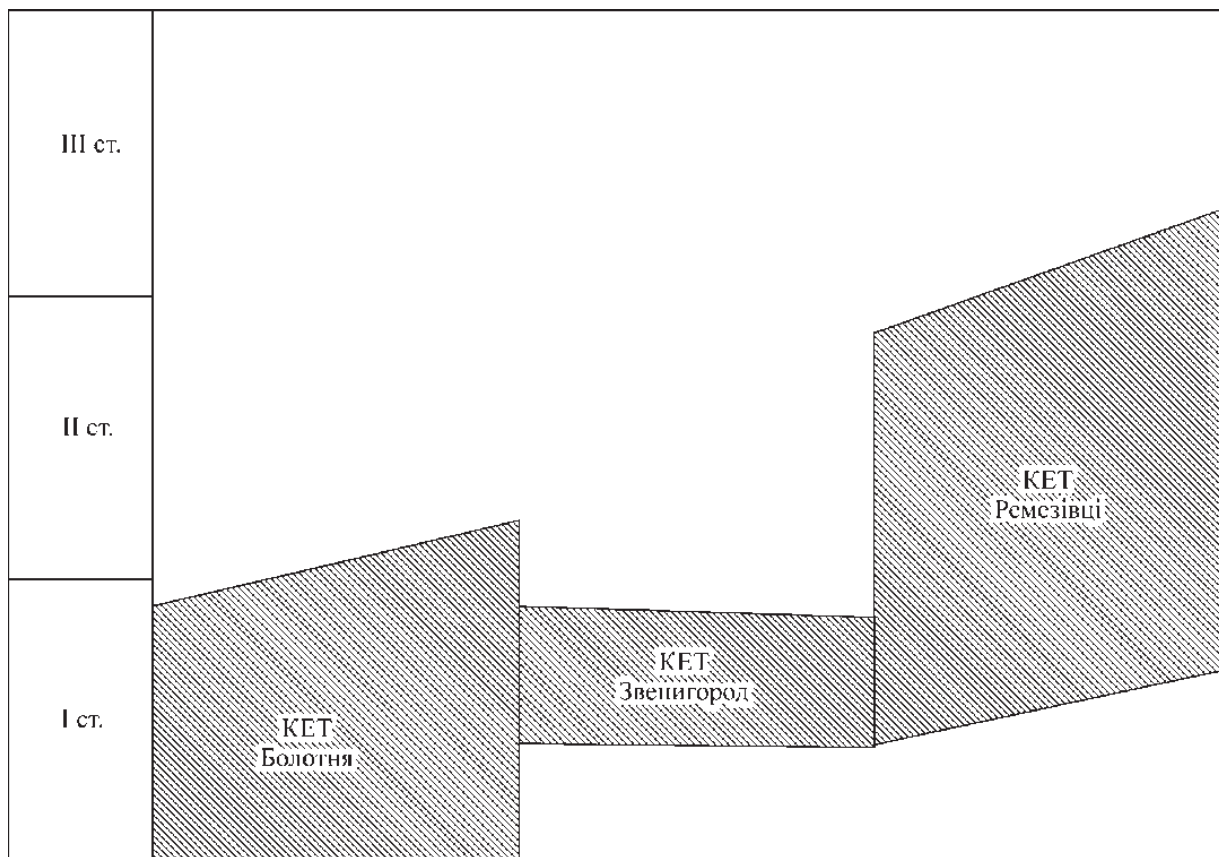

Рис. 71. Хронологічне співвідношення КЕТ липицької групи.

пшеворсько-зарубинецької культурно-етнічної інтеграції і асиміляції.

Аналіз липицьких пам'яток Подністров'я в кореляції з хронологією дозволяє розділити їх на три культурно-етнічні типи (KET) (рис. 71).

1. *KET Болотні*. Представлений пам'ятками в Колоколині, Чижикові, Гриневі, Болотні. До цього ж КЕТ відноситься, очевидно, ряд поховань на могильнику в Звенигороді — садибі Великача з гончарними урнами, близькими за формами до кельтських зразків і типово дакійським поховальним обрядом. Вказаний КЕТ характеризується наявністю кельтського і дакійського компонентів (КК). Датується від 20-х років до кінця I ст. н. е. (рис. 72).

2. *KET Звенигорода*. Представлений трьома могильниками у Звенигороді, могильником Неполоківці II, Бернашівським поселенням. Він складається з дакійського і пшеворського культурних компонентів і відбиває процес їх інтеграції. Датуються пам'ятки вказаного КЕТ 40—70 рр. I ст. (рис. 73).

3. *KET Ремезівців*. До нього входять селище в Ремезівцях, могильник і селище у Верхній Липиці. КЕТ складається з дакійського, пшеворського і зарубинецького культурних компонентів. Він ілюструє ще одну сходинку в процесі асиміляції дакійського населення. КЕТ Ремезівців датується кінцем I — початком III ст. (рис. 74).

Наведені спостереження дозволяють поставити питання про культурно-етнічне визначення липицьких пам'яток. Чи можна їх об'єднати усталеним поняттям «археологічна культура»? При цьому слід виходити з таких міркувань.

Будь-яка культура повинна обіймати замкнутий територіальний простір. Липицькі поселення розташовані посмушно з пшеворськими та зубрицькими пам'ятками або окремими групами серед них.

Пам'ятки археологічної культури характеризуються єдністю рис матеріальної культури. Липицькі ж пам'ятки протягом I — початку III ст. суттєво змінювали свій вигляд. З'явившись у Подністров'ї в 20-х роках I ст. з чистими кельто-дакійськими

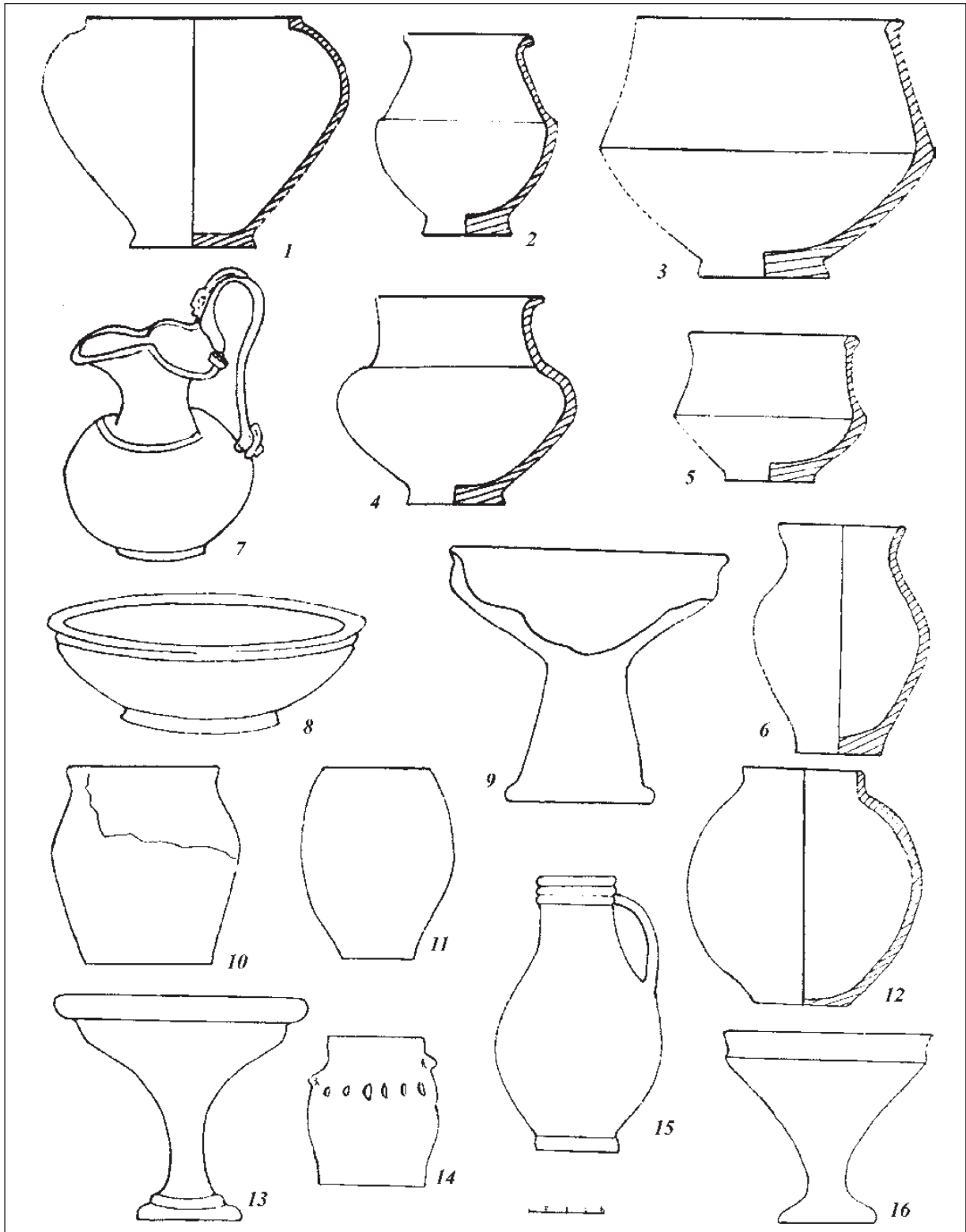

Рис. 72. Кераміка КЕТ Болотня: 1—5 — Звенигород (садиба Великача); 6—10 — Чижиків; 11, 13, 15, 16 — Гринів; 12, 14 — Болотня.

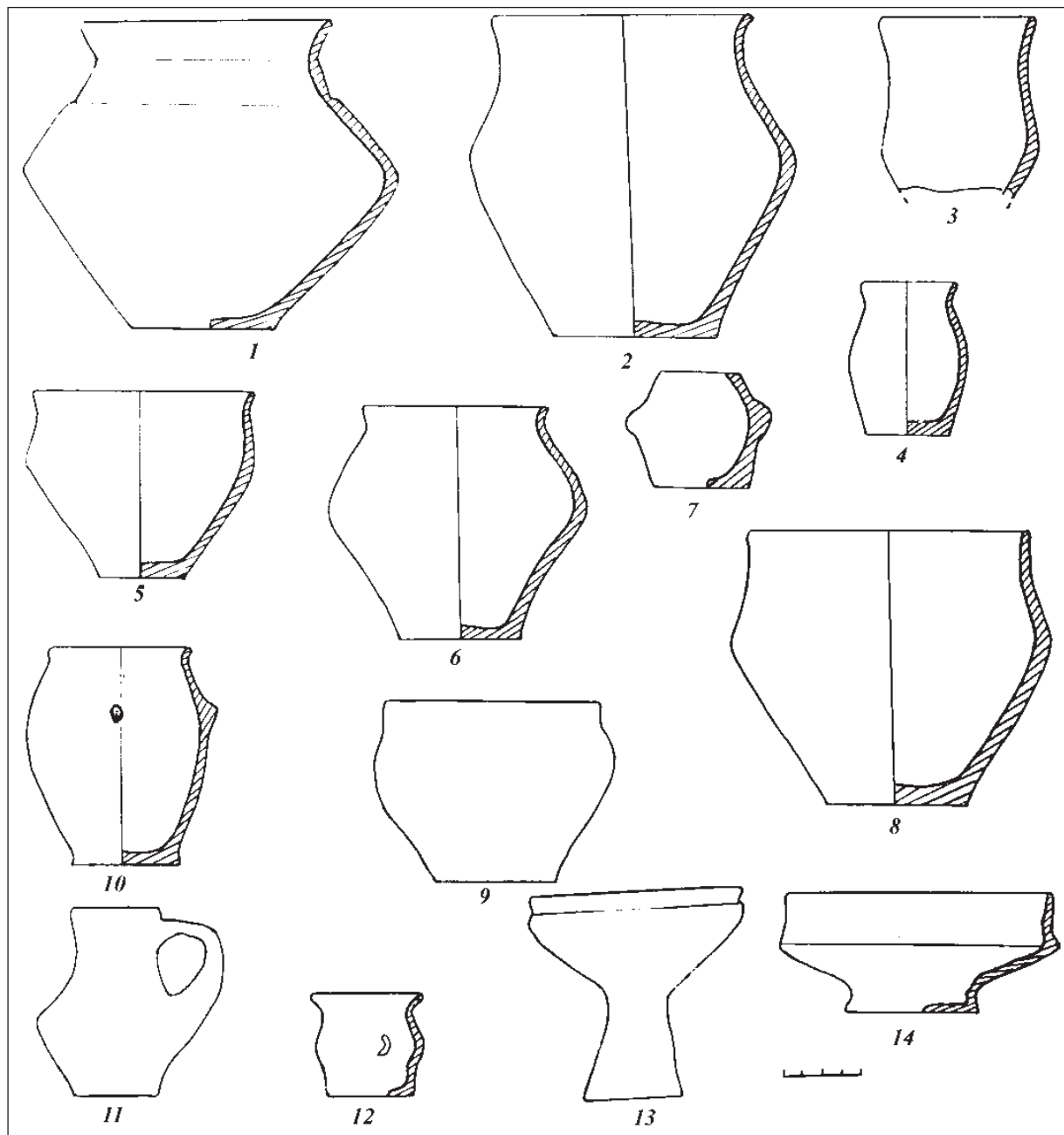

Рис. 73. Кераміка КЕТ Звенигород: 2—6, 8—10 — Звенигород (садиба Великача); 1, 7, 9, 11—14 — Звенигород (Загуменки).

рисами культури, вони вже у 40—70-х роках свідчать про симбіоз дако-пшеворських елементів. Пшеворський вплив проник і в таку консервативну сферу ідеології, як поховальні традиції.

Наприкінці I ст. липицькі пам'ятки набувають нового змісту, увібравши в себе зарубинецький компонент.

Отже, липицькі старожитності не відповідають традиційному, усталеному поняттю «археологічна культура». Вони характеризуються багатокомпонентністю, розділяючись на три КЕТ, і відбивають культурно-етнічну інтеграцію їх носіїв. Таке явище властиве контактній зоні визначається нами як культурна група.

Денис Козак

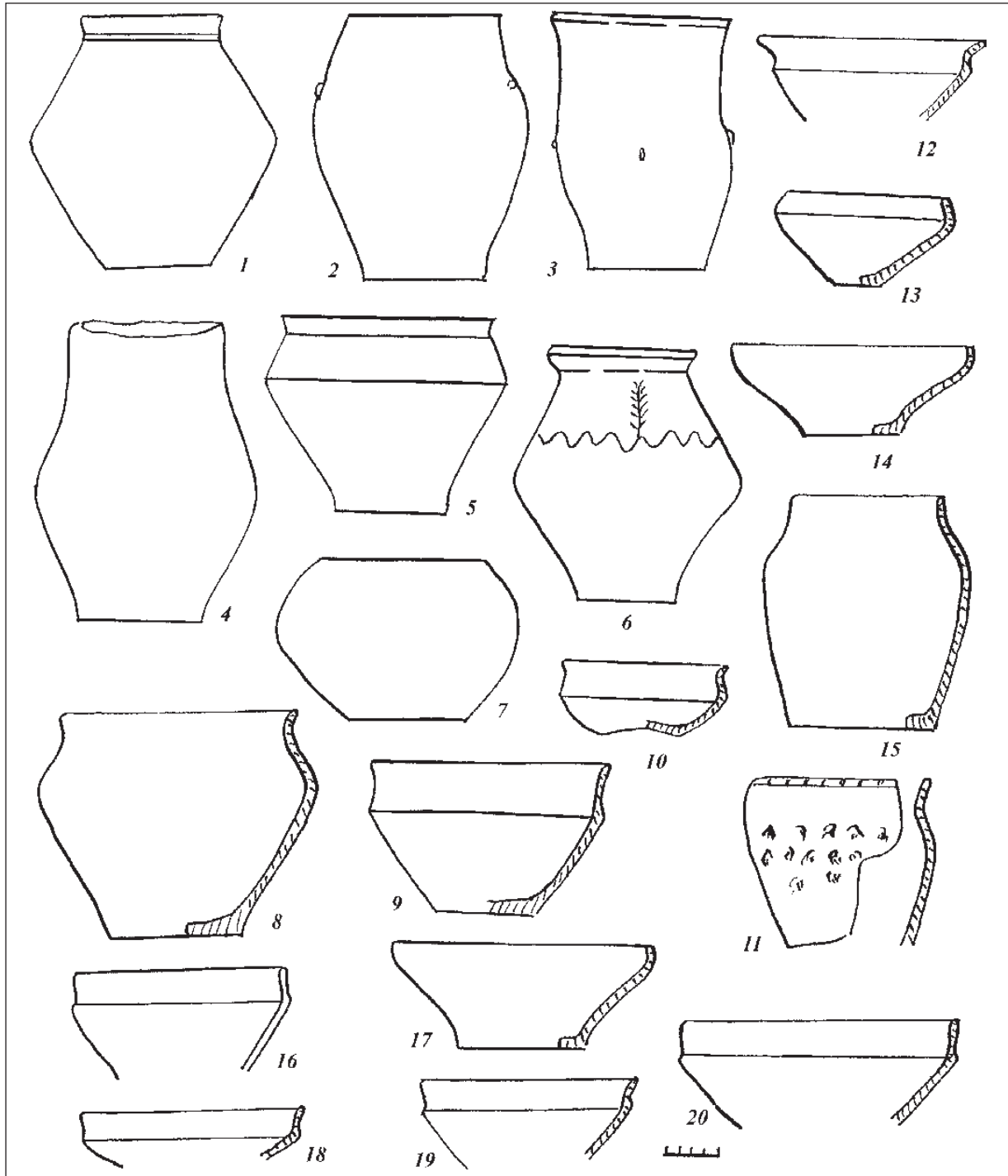

Рис. 74. Кераміка КЕТ Липиця—Ремезівці: 1—11, 19 — Верхня Липиця; 12—18, 20 — Ремезівці.

У зв'язку з таким підходом до культурного визначення липицьких старожитностей не можна оминати питання етнічної належності їх творців.

Венеди

М. Ю. Смішко, спираючись на писемні джерела, висловив припущення про те, що липицькі пам'ятки залишені дакійським племенем костобоків [Smiszko, 1932, s. 178]. Ця

думка підтримується більшістю радянських і зарубіжних вчених. Гіпотеза про липицьку культуру, як південно-західне відгалуження східних слов'ян, запропонована наприкінці 50-х років Г. Б. Федоровим, не набула підтримки [Федоров, 1960, с. 14].

Наші дослідження довели складний етнічний зміст носіїв липицької групи пам'яток. Крім яскравого дакійського культурного компоненту, в ній присутні також пшеворський та зарубинецький КК, які рівною мірою визначають етнокультурний склад липичан.

Венеди і сармати

Не менш складними, і в багатьох відношеннях незрозумілими для дослідників, є взаємовідносини венедів з сарматськими племенами. Сармати займали з останніх століть до нашої ери аж до IV ст. н. е. степові регіони України і відгороджували землеробські племена лісостепу, в тому числі і венедів, від надчорноморських античних центрів та моря (рис. 75). Потрібно зауважити, що це були різні за характером господарства, побуту, ідеологією народи. Перші проживали тут постійно, нагромаджуючи та передаючи культурні надбання наступним поколінням, другі — періодично змінювалися, витісняючи чи асимілюючи уцілілих попередників. Перші мали вищу культуру і стояли на більш високому щаблі суспільного розвитку, другі користувалися цим надбанням.

Кочівники, як і інші прийшли народи, мали військову перевагу над місцевим населенням, оскільки були набагато мобільнішими, націленими на війну з метою завоювання нового життєвого простору, отримання здобичі, підкорення народів, накладання на них данини і т. ін. Сармати склали частину іраномовних племен, що кочували широкими просторами європейських степів і були східними сусідами скіфів. З III ст. до н. е. вони встановили своє панування у степах України.

Історія сарматів доволі добре реконструюється за писемними джерелами, даними археології, лінгвістики. Вперше цей етнонім зустрічається у Геракліта Понтійського у IV ст. до н. е. Згідно Геродоту, сармати походили від шлюбу скіфських юнаків з амазонками. Вони розмовляли на скіфській мові, але, як пише Геродот, спотвореній, оскільки їхні матері, ама-

зонки, не оволоділи нею належним чином. Займають вони територію «по ту сторону Танаїса (Дона) пространством 15 днів пути». Геродот зазначає тривалість їхнього перебування на цій землі, участь у боротьбі з персидським царем Дарієм на боці скіфів, особливість становища сарматських жінок. Останні їздять верхи, стріляють з лука, кидають дротики, разом з чоловіками виїжджають на полювання, виступають у похід. Жодна дівчина не виходить заміж доки не вб'є ворога.

Дані Геродота про розселення сарматів узгоджуються із археологічними матеріалами, оскільки в степах межиріччя Дону та Волги виділяється єдина, так звана прохорівська культура, що належить, як вважають вчені, сарматам.

Свідчення про іранське походження сарматів підтверджується сучасним мовознавством за наслідками аналізу сарматських імен, племінних та топонімічних назв, родових знаків.

Сармати, як зазначають давні автори, спочатку склали єдине ціле, але потім розділилися на кілька родів з різними назвами. Це — язиги, роксолани, сіраки, аорси (Пліній, Помпоній Мела, Страбон). З середини I ст. н. е. до переліку сарматських племен додаються алани. Всі ці племена займали певну територію сарматського світу. Сучасні дослідники припускають, що наведені етнічні назви визначали існування не лише окремих племен, а військово-політичних союзів племен.

Проникнення сарматів на територію західніше Дону, зайняту скіфами, починається вже на рубежі V—IV ст. до н. е. У III—II ст. до н. е. постійні набіги і спорадичні переміщення закінчилися потужною масовою міграцією на скіфську територію. Скіфія, послаблена затяжною економічною кризою, не могла протистояти сарматам. За свідченнями писемних джерел, сармати спустошили значну частину Скіфії і винищували переможених, перетворивши більшу частину країни на пустелю (Діодор). У середині II ст. до н. е., завоювавши Скіфію, сармати стають могутньою силою в степах Причорномор'я. Вони чинять значний тиск на античні міста, беруть участь в осаді Ольвії. Народи Лісостепу, побоюючись сарматів, вимушені будувати укріплені городища, відступати на північніші землі. Сармати стають важливим об'єктом римської політики, вони привертають

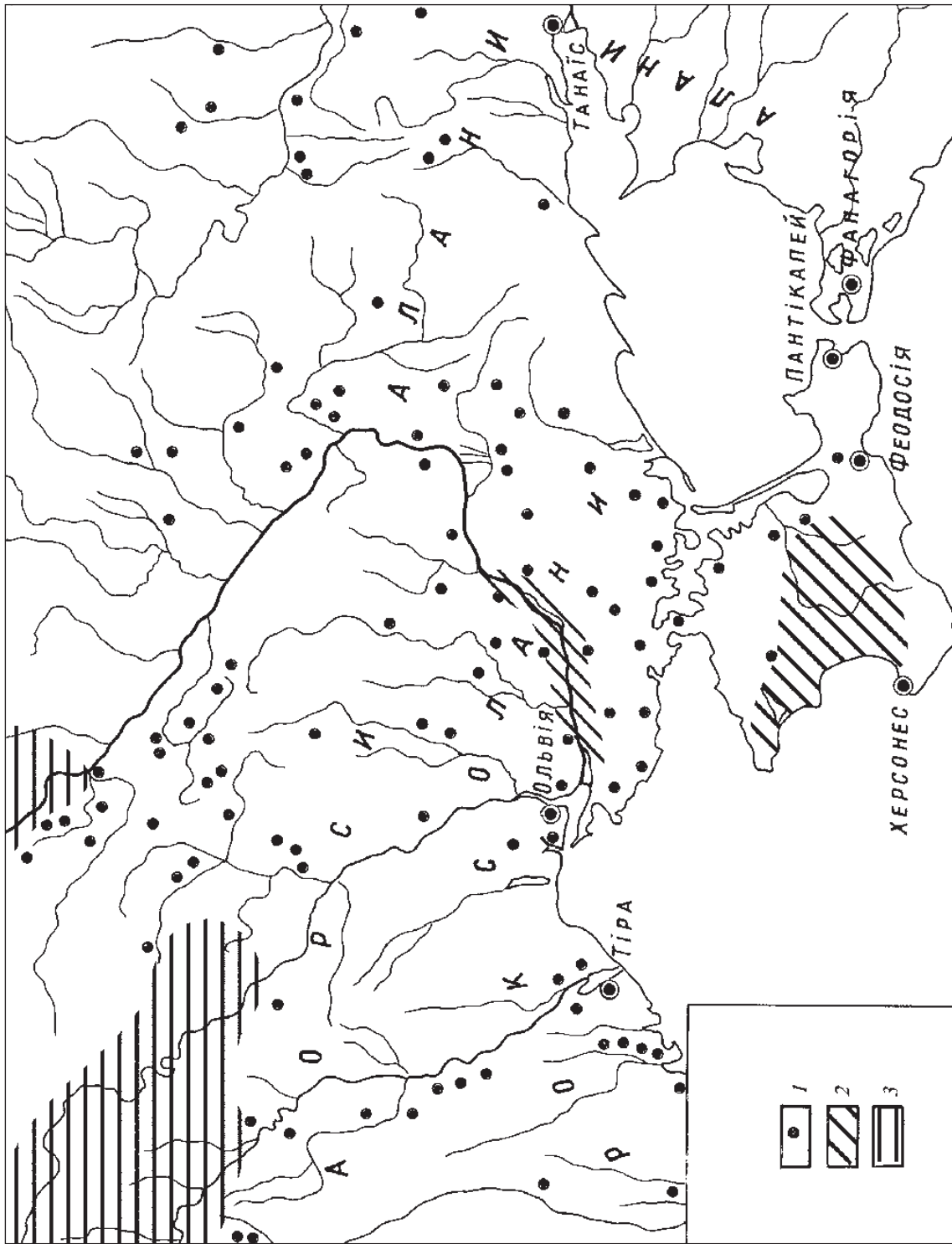

Рис. 75. Сармати та їхні сусіди наприкінці I — початку II ст. н. е. (за О. В. Симоненком, Давня історія України, т. 1, 1994):
1 — сармати; 2 — пізні скіфи; 3 — венеди.

Рис. 76. Спорядження сарматського воїна з поховання I поблизу с. Пороги (за Симоненко А. В., Лобай Б. И., 1991).

увагу римських політиків, літераторів, військових.

Укріпившись у степах Причорномор'я, сармати спрямовуються на Дунай, до римських провінцій. Першими Дунаю досягли язиги. У середині I ст. до н. е. вони перемістилися на рівнини між Дунаєм та Тисою, потіснивши даків та бастарнів, що мешкали там. Слідом за язигами, у II ст. до н. е. на територію степів України проникли роксолани. Страбон каже, що їх було 50 000, а на чолі їх стояв цар Тасій. У середині I ст. н. е. роксолани досягають Подунав'я. З цієї території вони здійснюють постійні набіги на римські провінції, зокрема Мезію. Роксолани становили для Риму значну загрозу, тому вздовж Дунаю споруджуються укріплення, у Тірі та Ольвії виставляються римські гарнізони. Птоломей називає племена язигів та

роксоланів «численими», на відміну від інших, «менших».

У I ст. н. е. до Дунаю з Прикаспійських степів пересунулися аорси, а дещо пізніше, аж в кінці I ст., значне кочове об'єднання — алани. Останні, створивши потужний союз, зайняли до II ст. н. е. пануюче становище серед сарматських племен, підкоривши їх і давши їм свою назву.

Разом з іншими племенами (бастарнами, костобоками, бессами) сармати протягом I—III ст. беруть участь у численних походах на Рим. Особливо активними вони були у Маркоманській війні.

Панування сарматів у степах Причорномор'я скінчилося в середині III ст. н. е. з приходом готів. Германці знищили основні торгові центри сарматів, відрізали їх від античних міст, розсіяли кочів'я. Остаточне зникнення сарматів на цих територіях пов'язане з гунською експансією у середині IV ст.

Сармати залишили по собі пам'ятки у вигляді поховань з великою кількістю поховального інвентарю і невелику кількість поселень. До рубежу II—I ст. до н. е. більша частина сарматських поховань була введена у кургани більш ранніх некрополів. Пізніше з'явилися окремі сарматські курганні та ґрунтові могильники, хоча продовжувала існувати традиція впускних поховань. При спорудженні могил використовувалося дерево.

У поховальному обряді велике значення відігравав культ вогню, що простежується за залишками поминальних вогнищ поряд з могильними ямами, золою у насипах курганів і заповненні поховань. Поховання супроводжувала жертвна їжа у вигляді шматків овечого чи кінського м'яса, а також широкий набір речей художнього призначення, зброя, предмети побуту, прикраси одягу, речі особистого вжитку. У деяких могилах були вуздечкові набори (вудила, псалії). Могили знаті відрізнялися особливо багатим і розкішним інвентарем (рис. 76, 77, 78).

Сарматське суспільство було воєнізованим. Це був народ-військо, де усі чоловіки, а до того ж і деяка частина жінок, були воїнами. Сармати були озброєні мечами, кинджалами і луками, списами і дротиками. Мечі були короткими з кільцеподібними навершнями і носилися на правому боці. Луки були складними з кістяними накладками. Сагайдаки робилися з бересті та шкіри, дерева. Військова знать носила шоломи

Рис. 77. Жіночий костюм похованої біля Соколової могили (реконструкція Г. Т. Ковпаненко, за «Давня історія України», т. 1, 1994).

Венеди

Рис. 78. Сарматський катафрактарій (реконструкція О. В. Симоненка, П. Л. Корнієнка, за «Давня історія України», т. 1, 1994).

західних типів. Тацит говорив про важкі панцирі у сарматів, котрі носила знать роксоланів (рис. 78). Виготовлялися вони, за його словами, із найгрубішої шкіри або з пригнаних одна до одної металевих пластин. Основу війська складала легка кавалерія, озброєна луками, списами та клинковою зброєю.

Одними з головних у тактиці сарматського війська були наїзди, несподівана атака та рукопашний кінний бій. Тацит пише, що коли сармати з'являються кінним загonom, жоден інший стрій нездатний чинити їм опір. Він зазначає швидкість атаки, особливий спосіб кидання дротиків, прийом накидання аркану на ворога. Метою наїздів була здобич та демонстрація сили для встанов-

лення відповідних відносин. У поході сармати мали по кілька коней. Амміан Марцелін пише, що сармати просувалися з великою швидкістю і долали значні відстані на покірних та швидких конях, ще й ведучи на повіді запасного. Кінь мав зброю, прості та складні вудила. Зброя прикрашалася фалерами та срібними чи позолоченими бляхами напівсферичної форми із зображеннями в антропо- чи зооморфному стилі (рис. 79).

Головним заняттям сарматських племен було екстенсивне кочове скотарство. Згідно Страбону (V, 3, 17), вони йдуть за своїми стадами, завжди обираючи місцевість з добрими пасовищами, зимою в болотах навколо Меотіди, а влітку на рівнинах. Сармати розводили овець,

Рис. 79. Розгром сарматів римлянами (зображення на колоні Траяна).

велику рогату худобу, коней. У перші сторіччя нашої ери певна частина сарматів, як припускається, найбільш розвинута, переходить до осілости і займається землеробством. У похованнях знайдені залишки зерен проса, пшениці, гречки. Люди полювали на диких тварин — оленів, кабанів, диких ослів, кіз.

Певне місце в економіці сарматів займали традиційні для кочового суспільства ремесла: гончарне, ковальське, ливарне, обробіток шкіри, виготовлення зброї. На домашньому рівні існували ткацтво, обробка дерева. Помітне значення справляли на видобуток засобів для існування у кочівників ті відносини, які сармати встановлювали з підкореними народами. Тацит,

наприклад, звернув увагу, що сарматам на території сучасної Угорщини сплачували данину кочовим племенам та осілим. Роксоланам платили данину римляни Мезії. Сармати підтримували активні торговельні зв'язки з оточуючим їх світом, у першу чергу, античними містами Північного Причорномор'я, Дунайськими провінціями Римської імперії. Звідти до них надходило вино, кераміка, скляний посуд, ювелірні вироби.

Традиційними були також зв'язки через посередництво етнічно споріднених східних племен з Іраном, Китаєм, Індією.

Кочовий спосіб життя сарматів обумовив специфіку їхнього життя. Сармати жили в кибитках, виготовлених з повсті, у яких вони,

разом із сім'ями могли долати великі відстані. У місцях тривалішого проживання ставилися юрти. Це підтверджують деякі фрески з пантикапейських склепів, де є зображення сарматських жителів, що нагадують юрти монголів. Залишки таких юрт досліджені археологами на окраїнах Неаполя Скіфського.

Чоловіки носили короткий каптан, підпerezаний ремнем, шкіряні штани чи шаровари та короткі м'які чоботи. На голові — гостроконечний башлик. Зверху надягався плащ, який на лівому плечі застібувався фібулою. Жінки одягали довгі плаття з рукавами до зап'ястків, зверху носили розкішний халат, який застібувався фібулою на грудях. Жінки, відповідно до східного звичаю, також носили шаровари. Одяг знаті багато прикрашався виробами із золота, срібла, дорогоцінного каміння (гривни, браслети, пояси, діадеми, намиста, персні та ін.).

Протягом своєї історії сармати пройшли шлях від первіснообщинного ладу до створення великих союзів племен на чолі з племінним ватажком. Останні можна розглядати як ранньокласові державні об'єднання, зі збереженням родоплемінних суспільних інститутів та форм власності. Простежується наявність майнової та соціальної диференціації.

Можливо, у другій половині I — початку II ст. н. е. у сармат була спроба створити єдину державу. Це здійснили сарматські царі Фарзой та Інісмей, які карбували власну монету в Ольвії. Очевидно, це було типове для кочівників ранньокласового рівня розвитку тимчасове військово-політичне об'єднання з такими атрибутами державності, як спільна територія, певна стратифікація суспільства, верховна влада, військовождя.

Як вже зазначалося, сарматський час у Північному Причорномор'ї закінчився у середині III ст., проте сармати не були повністю винищені готами і гунами. Гуни приєднали до себе частину аланів («на умовах мирного договору»). Очевидно, саме ці алани внесли певні сарматські риси в культуру епохи «великого переселення народів», що простежується за поховальними комплексами. Частина аланів під тиском гунів пішла в гори Північного Кавказу і Криму.

Північними сусідами сарматів в останній століття н. е. були зарубинецькі общини. Питання зарубинецько-сарматських відносин має

в літературі неоднозначне трактування. Початок дискусії на цю тему поклав Ю. В. Кухаренко, який прийшов до висновку про наявність тісних контактів між зарубинецькими і сарматськими групами населення, результатом чого були певні асимілятивні процеси [Кухаренко, 1954, с. 120].

М. Б. Щукін, провівши аналіз пам'яток сарматів і зарубинецьких общин, прийшов до протилежного висновку. Ці пам'ятки, на його думку, відокремлені між собою територіально і хронологічно [Щукін, 1972, с. 52].

Проміжну позицію зайняв Є. В. Максимов, який дійшов висновку про спорадичність і випадковість, частіше опосередкованість, сармато-зарубинецьких зв'язків [Максимов, 1978, с. 45—54]. Цю думку підсилює колектив авторів — дослідників пам'яток сарматів [Кубишев, Покляцький, Симоненко, 1987, с. 56—63], а також А. М. Обломський. Останній спирався на аналіз матеріалів пізньозарубинецьких пам'яток і пам'яток сарматів вододілу Дніпра і Дону [Обломський, Томашевич, 1993, с. 48—55].

У свою чергу, О. П. Медведєв заперечує висновки А. М. Обломського і вважає, що подібність ряду посудин, виявлених на зарубинецьких поселеннях, як головний аргумент, який вказує на сармато-зарубинецькі взаємовпливи, є наслідком спільного походження обох культур, що тягнеться до скіфського часу, коли вся земля була заселена близькосторідними скіфоїдними племенами [Медведєв, 1993, с. 56—59].

У контакт із зарубинцями сармати вступили, очевидно, не раніше I ст. до н. е. Саме в цей час у відповідь на військові набіги сарматів зарубинецькі громади починають будувати городища, укріплюють існуючі поселення.

У цей же час серед сарматських матеріалів півдня України з'являються типово зарубинецькі риси. Мова йде про ряд поховань на сарматських могильниках Херсонщини та Миколаївщини, зокрема Львове Бериславського району, Тимофіївка Снігурівського району [Кубишев, Покляцький, Симоненко, 1987, с. 50]. Ці матеріали, хоча поки що нечисленні, але зафіксовані на великій території лісостепового і степового порубіжжя, свідчать про наявність не лише військових, але й мирних стосунків між сарматами та зарубинцями вже на рубежі

II—I ст. до н. е. На думку Є. В. Максимова, знайомство зарубинців з сарматською культурою сталося за посередництва населення нижньодніпровських городищ, що були транзитними пунктами, через які товари з античних міст надходили у глибинні регіони Подніпров'я [Максимов, 1978, с. 54].

А. К. Амброз вважає, що ці матеріали принесли з собою у сарматське середовище зарубинецькі полонені жінки.

Набіги сарматів на зарубинецькі поселення, судячи за матеріалами зарубинецьких городищ, різко посилюються у першій половині I ст. н. е. Саме в цей час ці городища припинили своє існування.

Прикладом можуть служити городища Монастирок, Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Ходосівка, у земляних валах яких виявлено ряд сарматських наконечників стріл, черешкових трилопатевих наконечників списів, а у ровах простежено виразні сліди пожежі у вигляді перепаленої до червоного кольору глиняної обмазки, яка входила у конструкцію оборонних стін [Максимов, 1978, с. 54]. У цей час частина зарубинецьких племен, на думку дослідників, відійшла в північні лісові регіони України, а зарубинецька культура припинила своє існування.

Але, об'єктивно, сармати не були зацікавлені у повному фізичному знищенні землеробів. Грабежі не могли забезпечити кочівників постійним надходженням необхідних товарів, у першу чергу, продуктів, рабів. Тому, рано чи пізно, в силу повинні були вступити певні договірні, данницькі відносини, налагодження та розвиток торгівлі. Необхідним було створення симбіозу скотарського і землеробського господарств, що склало основу якоїсь форми політичного союзу. Головною метою такого союзу було стягнення данини зі слов'янського землеробського населення, посередництво у торгівлі з античними містами Північного Причорномор'я. Тому очевидно, що спочатку проти зарубинців, як і інших місцевих землеробських племен, застосовувалися активні військові дії з метою залякування та примусу до данницьких відносин. Пізніше відносини стабілізувалися. Свідченням такого явища є ряд археологічних матеріалів. З кінця I ст. до н. е. до I ст. н. е. спостерігається проникнення сарматів на зарубинецькі землі, перехід до осілості, змішання з зарубинцями.

З середини I ст. н. е. сармати закріплюють за собою території Тясмина і Росі на Київщині і Черкащині, а також на Поділлі, де зафіксовані їхні стаціонарні могильники. На порубіжжі Степу і Лісостепу від Дністра до Дніпра і східніше зустрінуто чимало змішаних зарубинецько-сарматських пам'яток.

На цих пам'ятках серед зарубинецького інвентарю зустрічається чимало типово сарматських речей: бронзовий дзвіночок, ребристі намистини, кістяний скарабей, посуд, зокрема глеки з кулястим корпусом, чаша і глек із зооморфними зображеннями, глиняні курильниці, пластини від нагайки тощо. Найбільш цікавою для нас є група пізньозарубинецьких пам'яток на Тясмині репрезентована могильником у Суботові, похованням у Жаботині [Максимов, 1960, с. 29—43; Самойловский, 1960, с. 93—96].

В одному з поховань цього могильника поряд з горщиком та мискою зарубинецької культури лежали речі, характерні для сарматів — набір намистин з гірського кришталю, дротяні сережки, браслет. У Жаботинському похованні в урні типово зарубинецької форми знаходилася залізна пряжка, характерна для сарматських комплексів [Максимов, 1972, с. 56].

Змішування пізньозарубинецької і сарматської культур зафіксовано і на південнобузьких пам'ятках, зокрема на могильнику в Рахах [Хавлюк, 1975, с. 7—13]. Аналізуючи ці синкретичні пам'ятки, М. Б. Щукін висловив припущення, що вони репрезентують, можливо, певні групи носіїв зарубинецької культури, які були союзниками сарматів [Щукін, 1994, с. 234].

Дослідники пізньозарубинецьких пам'яток Лівобережжя Дніпра Р. В. Терпиловський, А. М. Обломський також виділяють серед існуючих тут локальних груп поселення та поховальні комплекси I—II ст., де зафіксовані змішані зарубинецько-сарматські елементи. Мова йде про пам'ятки типу Тернівки-2, Шишино-5, Гочево-1 [Обломский, 1991, с. 139—140].

Наочним свідченням присутності сарматів у басейні Сіверського Дінця є знахідка скелета на пам'ятці Шишино-5, який за антропологічними ознаками близький до сарматів Подоння [Обломский, 1991, с. 140].

При цьому дослідники зазначають перевагу зарубинецьких впливів на сарматів і під-

креслюють, що контакти між двома народами в цей час не привели до суттєвих змін в археологічній культурі басейну Сіверського Дінця, хоча і мали етнічний характер. А. М. Обломський припускає, що вони стали результатом військових зіткнень із захопленням полонених, які розчинилися у сарматському середовищі [Обломский, 1991, с. 139—140].

Проникнення сарматів у слов'янське середовище в I—II ст. н. е. спостерігається і на Правобережній Наддніпрянщині (поховання в сс. Ємчиха, Калантаєво, Кагарлик, Ружичанка), і на Верхньому Дністрі (Киселів, Острівець-Вертеба, Острівець-Олеччина) [Щукин, 1973].

Яскравою ілюстрацією цього явища є Звенигородська група пам'яток середини I ст. н. е. на Львівщині, зокрема могильники на Гоевій Горі та Загуменках [Свешников, 1957, с. 69—74]. В окремих похованнях цього могильника переплітаються у різних комбінаціях елементи дакійської, пшеворської та сарматської культур. Так, у трупоспаленні 8 могильника Гоева Гора трапився залізний сарматський меч з кільцевим навершям, а у інгумаційних похованнях 15, 17 — кришталеве намисто, дзеркало, рум'яна. Речі належали, як вважає М. Б. Щукин, жінкам-сарматкам, що входили у Звенигородську общину [Щукин, 1973, с. 220]. Сусідство сарматів та венедів і їх змішування підтверджують також писемні дані. Тацит зауважує, що венеди багато що перейняли від сарматів [Тацит, 1970, с. 372].

На думку Б. О. Рибаківа, сармати у I—II ст. вже перестали бути тією непоборною силою, від якої слов'яни втікали у попередній час в глухі ліси на Прип'яті, Десні, Верхньому Дніпрі [Рыбаков, 1987, с. 100]. Одним з аргументів на користь цієї тези учений вважав еволюцію оборонної системи слов'ян. У зарубинецький час, коли відбувалися військові напади сарматів, зарубинці будували укріплені городища. У I—II ст. і пізніше слов'яни вже оселяються на відкритих місцях, по берегах річок, без спорудження укріплень. Це може свідчити про встановлення рівноваги сил або зацікавленості степовиків у мирних відносинах з лісостеповими слов'янськими общинами [Рыбаков, 1987, с. 100].

Процес венедо-слов'янського симбіозу продовжувався і у наступний час, охоплюючи,

по суті, всю територію України. Слов'янські групи населення вільно проникали у сарматські степові регіони, вступаючи, очевидно, у якісь союзи з сарматами. Не випадково, на наш погляд, у римській дорожній карті III ст., так званих «Певтінгерових таблицях», у степах, на північ від Дунаю поміщено напис «венедо-сармати». Кишинівськими і одеськими археологами знайдено археологічний відповідник цього народу у Буджацькому степу. Це пам'ятки етулійської групи, що мають змішані сармато-слов'янські елементи [Фокеев, 1998, с. 7—8].

Час появи слов'янських груп населення у Буджаку збігається з початком експансії готів на землі Волині і Поділля, масовою міграцією людей з цих регіонів [Козак, 1993, с. 24—36]. Для нас, в даному випадку, важливо зазначити те, що слов'яни, рятуючись від германців, повинні були мігрувати у прийнятне для життя, близьке середовище по добре знайомих шляхах. Крім Верхнього Подністров'я та Подніпров'я, де жили споріднені групи населення, таким середовищем виявилися і степові регіони заселені сарматами. Зрозуміло, що проживання на спільній території повинно було сприяти поступовому зближенню степових і землеробських общин, взаємопроникненню культурно-господарських звичаїв, духовного пласту життя обох суспільств.

Процес інтеграції слов'ян з іранцями тривав у III—IV ст. і, можливо, значною мірою сприяв формуванню та розвитку черняхівської культури.

Після розгрому готами осідання сарматів в Лісостепу набрало масового характеру, що знайшло відображення у характері пам'яток черняхівської культури [Баран, 1981]. Загальною стала думка про сарматів як одних з творців і носіїв цієї культури. О. В. Гудкова, яка в останній час присвятила окреме дослідження питанню про участь сарматів у виникненні черняхівської культури, визначає кілька етапів входження сарматів у склад черняхівського населення. Оскільки при цьому кочовики переходили до осілого способу життя, дослідниця вважає, що треба говорити про асиміляцію сарматів черняхівцями [Гудкова, 2002, с. 36—40]. При цьому зауважимо, що у нас не викликає сумніву факт наявності слов'ян у складі черняхівської культури, як одного з найбільш чисельних її компонентів.

Таким чином, можна констатувати, що контакти слов'янського і сарматського народів тривали близько 500 років. Вони мали в різний час різний характер, інтенсивність, були багатогранними і припадали на найраніші етапи розвитку давньослов'янського етносу, а тому повинні були відбитися або, бодай, зачепити багато сторін його сутності.

Ми не погоджуємося з тими дослідниками, які, відзначаючи іранські риси культури у слов'ян, пов'язують їх, в першу чергу, з впливом скіфів [Рыбаков, 1987, с. 445—447]. У час перебування скіфів у степах України слов'янських етнос не набрав форм спільності, а місцеве населення Лісостепу, яке пов'язують з Геродотовими скіфами-орачами, було, на наш погляд, в більшості балто-іранським.

Розглядаючи сармато-венедські взаємозв'язки, треба зазначити, що вони відбувалися, значною мірою, за рахунок осідання сарматів на землях зайнятих слов'янами. При цьому кочівники, освоюючи нові для себе форми господарства, звичайно ж, повністю переймали досвід і звичаї землеробів, які увібрали в себе вироблений сотнями років комплекс землеробської культури. Тому чекати відкриття якихось елементів господарської культури сарматів на слов'янських поселеннях, мабуть, не можна. Скоріше вплив сарматського народу повинен був відбитися у духовній культурі слов'ян, зокрема їх ідеології, у поховальному обряді.

Найбільш активна взаємодія слов'янського і сарматського народів спостерігається протягом III—IV ст. н. е., коли вони були об'єднані однією черняхівською культурною спільністю.

Відомо, що поховальний обряд черняхівської людності характеризується біритуалізмом. Вважається загальноприйнятною теза, що трупопокладення пов'язані, головним чином, з сарматами, а трупоспалення з іншими народами, що входили до черняхівської спільності — слов'янами, фракійцями, германцями. Проте в останній час ця теза піддана перевірці. Так, Б. В. Магомедов, на жаль, без належної аргументації, вважає, що більшість рис поховальної обрядності черняхівського люду, в тому числі трупоспалення і трупопокладення, є германськими, точніше, готськими [Магомедов, 2001].

В свою чергу, О. В. Гудкова, проаналізувавши інгумаційні поховання черняхівських

племен, прийшла до висновку, що вони мало пов'язані з сарматами [Гудкова, 2002]. Дослідники ж поховальної обрядності готів вважають, що трупопокладення в тому вигляді, в якому вони представлені в черняхівській культурі, не є характерною рисою цього народу [Баран, 1981; Jaskanis, 1996; Walenta, 1981, s. 193—209].

Можна цілком погодитися з В. Д. Бараном, який вважає, що ми неспроможні визначити питому вагу складових компонентів поховального обряду черняхівської культури, а тому треба припустити, що в результаті асимілятивних процесів якась частина скіфо-сарматського населення могла ховати покійників способом кремації, і, навпаки, народи, які раніше спалювали покійників, могли прийняти обряд інгумації [Баран, 1981, с. 73—74].

Можливо, мав рацію Б. О. Рыбаков, який вважав, що обряд трупопокладення прийняла принаймні та частина слов'янського суспільства, яка здійснювала спілкування з південними областями, де спалення були рідкістю [Рыбаков, 1987, с. 100].

Отже, можна припустити, що біритуалізм став спільним обрядом для всіх народів, які увійшли у черняхівську культурно-економічну спільноту, в тому числі слов'ян і сарматів. В його основі були, очевидно, якісь нові форми ідеологічних уявлень, що виникли в процесі інтеграції кількох етносів під впливом провінційно-римської культури. Певні елементи цих форм можна простежити в основах ідеологічного комплексу слов'ян, що зазначено рядом дослідників.

Розглянемо новий приклад. Широко відомо у літературі стала знахідка окуття піхов меча з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині початку I ст. н. е. У п'яти зооантропоморфних зображеннях лицьової сторони піхов втілений, без сумніву, міфологічний сюжет про походження і історію верхньодністровського племені [Kozak, 1982, s. 533—545; Козак, Орлов, 1982, с. 104—115; Козак, 1985, с. 52—64; Козак, 2001, с. 620—666]. Згідно канонів міфологічної епохи кожний сюжет чи зображення є символом, спонукаючим до певної інформації, є згустком, квінтесенцією такої інформації [Лотман, 1973, с. 16—22]. Тому очевидно, що такі зображення чи сюжет, щоб стати побудником певної інформації, повинні

бути добре знайомі всім членам даної людської групи, глибоко увійти у їх свідомість чи ідеологію, асоціюватися з частиною своєї історії (міфології).

Тому для нас важливим є те, що у сюжетах зображень можна знайти не лише дакійські і германські (кельтські), але й іранські міфологічні мотиви. Таким є зображення героя першопредка, який вступає в акт священного шлюбу з жінкою, очевидно, Великою богинею-матір'ю, в результаті чого повинен народитися культурний герой. Саме такими релігійно-політичними уявленнями обґрунтовувалася у дакійців міфологія походження царської династії [Морозов, 1976, с. 1—13].

В іранській міфологічній системі функції, подібні фракійському герою, виконує Таргітай — культурний герой-першопредок, який народився від шлюбу Папая і Апі (Неба і Землі).

Загальновідомим є також культ коня і вершника в іранській міфології [Кузьміна, 1977, с. 28—52]. Озброєний вершник на гринівській обкладці співставляється також з дакійською і кельтською міфологією, де виконує функції воїна, а також землеробського божества з хтонічними функціями [Benedikow, 1978, р. 9—37], що співвідноситься, в свою чергу, з культом божества сонця Мітри у кавказьких народів, в тому числі осетин, нащадків сарматів [Техов, 1964, с. 49—60].

Минаючи образ грифона, поширений у давньоєвропейському мистецтві як символ зв'язку з небом, як втілення вогненної сутності і сонця, наголосимо на образі вовка чи собаки, що займає верхню частину гринівської обкладки.

Образ вовка широко відомий в індоевропейській міфології. Особливо популярним він був у давніх кочових племен, в тому числі іранських, де відігравав ключову роль у фольклорі і віруваннях, пов'язаних з охороною стада.

Дослідник міфології осетинів Б. В. Техов зауважує, що в якусь віддалену епоху предки осетинів — сарматські племена аланів — шанували вовка як тотема [Техов, 1964, с. 50]. Одним із богів осетинів був Уархала, що значить «вовк». У міфології цього народу відомий також бог вовків Тутір. За віруваннями осетинів, собака, до якого переходили часом функції вовка, володів надприродною силою. Деколи під час хвороби, навіть дітям, давали ім'я собаки,

щоб захистити їх таким чином від злих духів [Техов, 1964, с. 50].

У слов'янській міфології вовк ототожнювався з Волосом (Велесом), який теж був богом скотарства [Іванов, Топоров, 1974].

Серед інших богів, які запозичили слов'яни у скіфо-сраматських племен, Д. І. Абаєв називає бога сонця-світила Хорса і Семаргла. Останній був посередником між небом і землею, покровителем насіння і паростків і мав вигляд крилатого пса.

Цікаво зазначити, що ні одне з імен слов'янського пантеону не знаходить аналогій, як встановив Б. О. Рибаків, ні у скандинавській, ні у германській міфології. Та й саме слово «бог» — це спадок іранського міфологічного світосприйняття.

Венеди і германці

Центральне місце в історії венедів на пізньому етапі її розвитку у III—IV ст. н.е. займали взаємовідносини з германцями.

Очевидно, від того, наскільки слов'янським громадам Дністро-Дніпровського межиріччя вдавалося налагодити політичні й економічні стосунки з готськими королями, настільки можна було забезпечити своє існування та розвиток.

Над проблемою слов'яно-германських відносин, що піднімалася істориками, тяжіли ідеологічні догми. Якщо навколо питання про походження зарубинецької чи черняхівської культур точилися (і точаться) жваві дискусії і воно в той чи інший бік вирішувалося, то германцям як етносу взагалі не надавалося місця. Дослідники, котрі ідентифікували з германцями черняхівську культуру (В. В. Кропоткін, Ю. В. Кухаренко), піддавалися жорсткій критиці з боку «панславистів» (Б. О. Рибаків, М. Ю. Брайчевський, Е. О. Симонович, Є. В. Махно, А. Т. Сміленко). Зрештою і тим і другим не вистачало вагомих аргументів для вирішення питання на свою користь. Тому науковці легко прийняли компромісну ідею про багатоетнічну належність черняхівської культури. В її межах знайшлося місце і слов'янам, і германцям, і всім іншим народам, які проживали від початку ери на території України (М. О. Тиханова, П. М. Третяков, В. Д. Баран, І. С. Винокур). Проте політизований підхід до

«германського питання» і тут дався взнаки. Існування германців на землях між Віслою і Дніпром допускалося лише після того, як сформувалася черняхівська культура. Їм визначили для проживання лише Північне Причорномор'я і Приазов'я (згідно з писемними джерелами), де, на жаль, поки що археологічних пам'яток германців не виявлено. Пам'ятки зі слідами германської культури, знайдені у більшості регіонів лісостепової частини України, визнавалися наслідком просування германців в райони постійного проживання. Остання теза домінує серед частини дослідників і сьогодні [Буданова, 1990]. З точки зору археології цей погляд парадоксальний, оскільки він припускає наявність германців там, де нема їх пам'яток, і відсутність там, де ці пам'ятки є.

Важливе значення для повороту германської проблематики на широку наукову основу мали дослідження М. Ю. Смішка (могильник у Дитиничах) [Смішко, Свешніков, 1961, с. 59—73] та Ю. В. Кухаренка (могильник у Брест-Трішині) [Кухаренко, 1980]. Ці, а також подібні старожитності, стали називати пам'ятками типу Дитиничі-Трішин та обґрунтовано пов'язувати безпосередньо з германцями. У подальшому було відкрито і досліджено ряд поселень з матеріалами цього типу на Волині (Д. Н. Козак), Поділлі (М. О. Тиханова, П. І. Хавлюк, Д. Н. Козак), Подніпров'ї (Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський).

У 80-х роках автор узагальнив і проаналізував всі наявні пам'ятки типу Дитиничі—Трішин з точки зору відкритих ним поселень і слідом за Ю. В. Кухаренком визначив їх як такі, що належать до відомої у північних районах Польщі вельбарської культури, хоча й з деякими місцевими особливостями [Козак, 1985, с. 68—75; Козак, 1988, с. 98—105; Козак, 1989, с. 186—191]. Цю культуру польські і німецькі дослідники небезпідставно пов'язують з германськими племенами готів і гепідів. Доведено, що вельбарська культура з'явилася на території Волині та Поділля в останній чверті II ст. н. е. і проіснувала тут цілісним масивом у практично незмінному вигляді до кінця IV ст. До найбільш повно вивчених і відомих пам'яток вельбарської культури на Волині належать могильники у Дитиничах, Любомлі, Баєві, поселення Лепесівка, Боратин, Загаї II, Линів, Рованці і т. ін. На території Південної

Волині, в зоні контакту з черняхівською культурою, у III ст. утворилися змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки баївської групи. У інших регіонах лісостепу вельбарські старожитності розміщені серед черняхівських пам'яток (Велика Слобідка у Середньому Подністров'ї, Шершні на Південному Бузі, Глеваха, Циблі у Середньому Подніпров'ї) або входять до них як один з компонентів.

Таким чином, виходячи з археологічних джерел, можна стверджувати, що германці, в тій чи іншій кількості, перебували практично на всій території сучасної України (за винятком Верхнього Подністров'я), а не лише у Подунав'ї і Меотиді, де їх розміщує Йордан, а слідом за ним більшість істориків та лінгвістів. Очевидно, основними, можливо, опорними територіями готів були Волинь та Поділля, в інших регіонах германці жили впереміш з корінним населенням. До речі, спорадизація готських племен у процесі міграції підтверджується і писемними повідомленнями Йордана [Баран, Гороховський, Магомедов, 1990].

На думку польських вчених, готи з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. н. е. як переселенці із Скандинавії. Вже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Куявію, а в кінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підляся, захопивши також райони Полісся та Волині. У III ст. писемні дані фіксують готів уже в Приазов'ї та на Дунаї [Буданова, 1990, с. 72—74] (рис. 80).

У науковій літературі немає єдності у визначенні напрямку руху готів на ці землі. Переважають дві думки. Одна група вчених вважає, що міграція готів на південь ішла по Дунаю, у верхів'я якого вони вийшли з району Шлезвіга. Інші пишуть, що готи рухалися вздовж Вісли, Верхнього і Середнього Дніпра [Буданова, 1990, с. 72]. При цьому всі вони спираються на повідомлення Йордана, зокрема на таку фразу: «Ми читали, що перше розселення (готів) було у Скіфській землі, коло Меотійського болота, друге — в Мізії, Фракії і Дакії, третє на Понтійському морі з другої сторони Скіфії» [Йордан, 1960, с. 27, 28]. З цього уривка важко однозначно визначити координати руху готів. Як справедливо зазначає В. П. Буданова, не можна виявити навіть, яких при цьому готів має на увазі Йордан. Готів взагалі, остроготів чи везеготів? В. П. Буданова вважає, що в даній фразі мова йде ще про загальну масу готів, а не про

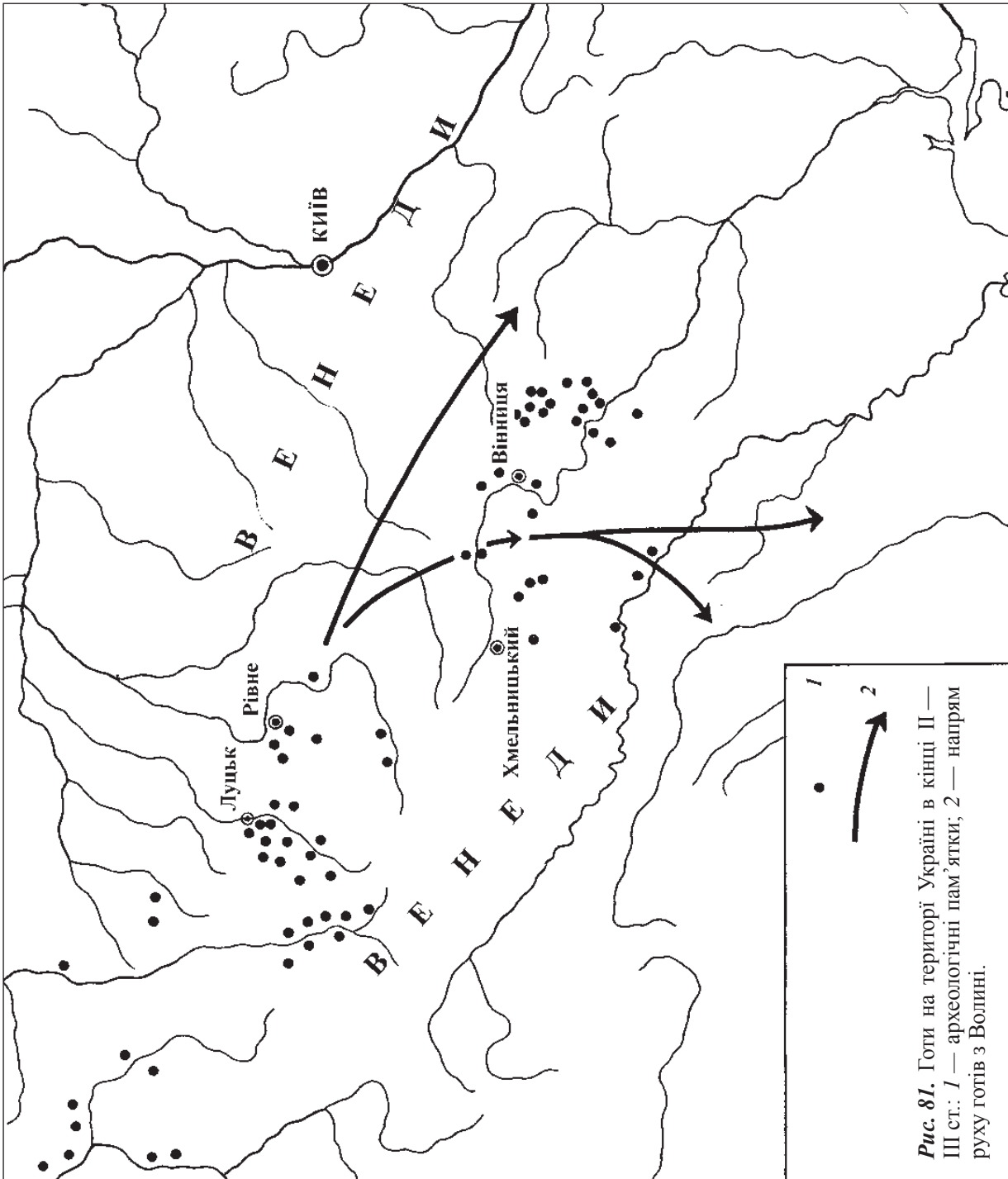
Рис. 80. Зображення германців на стелі Маркуса. 193 р. н. е.

якусь їх частину чи гілку. Це підтверджується самим Йорданом, коли він говорить, що на південь почало рухатися все військо готів на чолі з королем Філімером. Але потім, уже в поході, від Філімера відділилася половина війська [Йордан, 1960, с. 27—29]. В Ойум з Філімером пішла лише частина готів.

В. П. Буданова припускає, що саме це місце у праці Йордана фіксує їх поділ на остроготів і везеготів. У подальшому дві частини готів просувалися на південь різними шляхами [Буданова, 1990]. Остроготи, рухаючись у на-

прямі до крайньої частини Скіфії, що межувала з Понтійським морем [Йордан, 1960, с. 77—79], розселилися в області Меотиди, а потім через Північне Причорномор'я проникли на Балкани. Везеги ж, відділившись, просувалися до кордонів римської імперії через Балкани. Вони проникли на цю територію значно раніше і незалежно від руху остроготів. Історія везеготів у давніх авторів пов'язана лише з Балканами [Буданова, 1990] (рис. 81).

Ряд даних дозволяє говорити про появу готів на Балканах вже на початку III ст. Зокре-

ма Діон Касій повідомляє, що у 180 р. в межі імперії було прийнято 12 тисяч вільних даків. На цій підставі висловлюються припущення, що переселення даків було викликано натиском готів. Це були, як вважає В. П. Буданова [1990, с. 77—79], везеготи. На жаль, писемні дані не дають можливості визначити район, де відбувся поділ готів. Не говорять вони і про напрям руху везеготів на Балкани.

Спробуємо розглянути припущення В. П. Буданової, яке опирається на писемні джерела, крізь призму даних, отриманих при дослідженні пам'яток вельбарської культури в Україні.

Час появи вельбарських пам'яток в Україні за археологічними даними збігається з повідомленнями джерел про просування готів у країну Ойум і появою їх на Балканах. Це остання чверть II — початок III ст. н. е. Причому пам'ятки вельбарської культури цього часу розміщені лише в межах Волині та Поділля. В інших регіонах, зокрема Середньому Подніпров'ї, вельбарські пам'ятки або елементи цієї культури відносяться до часу появи черняхівської культури, тобто до другої половини III ст. н. е. Очевидно, готські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеву давньослов'янську (венедську) людність.

Допускаємо думку, що саме на Волині, а не у Північному Причорномор'ї, як прийнято вважати, відбувся розподіл війська (народу) Філімера на дві частини — остроготів, основу яких становило плем'я грейтунгів очолюване Амалами, і везеготів, ядро яких становило плем'я тервінгів очолюване Балтами. Підкорюючись загальній тенденції руху всіх варварів до кордонів Римської імперії [Буданова, 1990, с. 77], готи з Волині направилися туди різними шляхами (рис. 81). Про дорогу остроготів вже говорилося. У даному разі нас цікавить шлях везеготів. Нам видається, що археологічні матеріали не лише підтверджують правомірність гіпотези В. П. Буданової про рух цієї частини готського народу на Балкани, минаючи Меотиду і Причорномор'я, але й дають можливість розвинути її, більш конкретизувати.

Не важко побачити на карті, що з Волині найкоротшою і найвигіднішою дорогою на південь є басейн Дністра. Без сумніву, це розуміли готи. Але до цього часу на Верхньому Дністрі

на ділянці від м. Сокаля у верхів'ях Бугу і аж до Хотина на Середньому Дністрі вельбарських пам'яток поки що не виявлено.

Натомість багато поселень кінця II — першої половини III ст. знайдено П. І. Хавлюком у Південному Побужжі. Це явище можна пояснити тим, що в регіоні Верхнього Дністра оформилося значне і сильне венедське угруповання, яке складалося з численних місцевих слов'янських общин, носіїв пам'яток зубрицької культури, витіснених з Волині готами. Останні не зуміли прорватися через цей регіон, тому повернули на південний схід через Південне Побужжя і, обійшовши Верхнє Подністров'я, вийшли на Дністер у районі Хотина і Кам'янця-Подільського. Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками, виявленими і дослідженими в останні роки. Мова йде про поселення Велика Слобідка II [Козак, 1984, с. 55—60] і Козлів (дослідження Б. В. Магомедова). Дальший шлях везеготів пролягав, мабуть, через Молдову у Попруття на територію Дакії. В. П. Буданова наводить цікавий факт, який підтверджує перебування везеготів на Дністрі. У творі Олімпіадора, написаному у 425 р., говориться, що вандалі називають везеготів «трулами». Відомо, що Трул — одна з давніх назв Дністра [Буданова, 1990, с. 76, 77].

Виявлені на Середньому Дністрі вельбарські поселення підтверджують писемне джерело, а все разом свідчить на користь гіпотези про напрям руху везеготів.

Важливо зауважити, що, судячи з археологічних матеріалів, готи просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоєюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками або значними суцільними масивами на всій, по суті, території України. З писемних джерел також випливає, що готи з III—IV ст. були розсіяні на значних просторах окремими сімейно-родовими або сусідськими групами [Буданова, 1990, с. 76, 77].

Археологічні пам'ятки вельбарців представлені поселеннями, могильниками, великими скарбами з дорогоцінностями, які мають римське походження.

Поселення є невеликими, з 4—7 житлами та десятком господарських будівель (Боратин,

Линів, Загаї II, Городок), на яких проживала одна або кілька сімей (рис. 82). Відомі також потужні поселення (Лепесівка, Хрінники), які налічували десятки жител, існували довгий час і були, очевидно, торгово-ремісничими, адміністративними та культовими центрами готів.

Поселення розташовані на південних схилах перших чи других терас річок, мисах серед долин, на високих берегах великих рік (Лепесівка, Хрінники, Боратин, Борсуки на р. Стир). На поселеннях відкриті наземні та заглиблені житла глинобитно-каркасної конструкції. Від перших залишилися потужні розвали випаленої глиняної обмазки з відбитками прутів і дерев'яних конструкцій. Площа розвалів сягає від 60 до 120 м² (рис. 82, 2). Житла мають видовжено-прямокутну форму і стінами-перегородками поділяються на дві камери. Одна з камер була житловою. Посередині добре утрамбованої долівки знаходилося вогнище.

Друга камера мала господарське призначення, була майстернею або стайнею. На поселенні у Боратині відкрито велике однокамерне житло (рис. 82, 4). Такі житла характерні для вельбарських поселень з другої половини III — IV ст. н. е. Крім жител «stallhaus» зустрічаються споруди з такою ж конструкцією стін, але однокамерні площею 15—20 м² (рис. 82, 3).

Більшість житлових споруд на вельбарських поселеннях є напівземлянками площею 12—20 м², які мають овальну, підпрямокутну, видовжено-овальну форми і заглиблені у материк від 0,3 до 1 м. Вздовж стін деколи зашишався материковий останець, який був обкладений деревом і правив за прилавок. В ряді жител у долівці знаходилися підвальні ями. Характерною особливістю всіх напівземлянок є велика кількість ям від стовпів, розташованих по периметру стін і по середині житла (рис. 83, 2, 3). У більшості таких жител слідів вогнища чи печі не простежено.

Крім житлових будівель, на поселеннях відкриті господарські споруди із заглибленою у материк основою. Одну таку споруду розкопано на поселенні Ромош [Крушельницька, Оприск, 1975, с. 78]. Вона мала неправильну чотирикутну форму площею 44 м². Ще одну споруду заглибленого типу виявлено на поселенні Велика Слобідка II на Середньому Дністрі (рис. 83, 1). Вона мала видовжено-

прямокутну форму розмірами 14,8 × 4,8 м. У долівці, опущеній у материк на 0,25 м, було 50 ямок від стовпів розташованих вздовж стін по центральній осьовій лінії. У долівці було три підвальні ями. Система розташування ям від стовпів свідчить про стовпово-каркасну конструкцію стін. Коник даху підтримувався рядом центральних стовпів. Імовірно, споруда мала громадський характер і могла бути общинною стайнею.

Могильники розміщалися на піщаних дюнах або крутих схилах балок і підвищень. Всі вони плоскі, без будь-яких конструкцій на поверхні.

Основним типом поховального обряду, за існуючими на цей час джерелами, було трупоспалення на стороні. Серед поховань переважають ямні трупоспалення, у яких залишки перепалених кісток змішаних з золою вміщалися у невелику ямку. Разом з кістками лежали дрібні речі: прикраси, предмети індивідуального і господарського використання. Майже всі речі мають сліди перебування у вогні. В окремих випадках у похованнях над заповненням ям лежали кам'яні брили або аморфні крем'яні відщепи.

Важливою рисою поховального обряду було супроводження поховань перепаленою керамікою. На могильнику у Дитиничах у деяких похованнях знайдені цілі посудини — від однієї до п'яти. Вони також перепалені.

Урнові поховання нечисленні. Урнами слугували ліпні горщики, інколи вази і миски (рис. 84). Урни не накривалися. Більшість таких поховань супроводжувалася кількома глиняними горщиками, фібулами, кістяними гребінцями, пряжками.

Крім трупоспалень, на могильниках відкриті трупопокладення з типовим для вельбарців інвентарем (Баїв, Хрінники).

Для вельбарської культури на Волині характерна в основному ліпна кераміка. Починаючи з другої половини III ст. н. е. з'являється у невеликій кількості гончарний посуд черняхівської культури.

Серед ліпного посуду переважають горщики, кухлі із загнутими до середини вінцями. Поширеною формою були мископодібні, широкогорлі посудини (рис. 84—86). Миски різноманітні: тюльпаноподібні, біконічні, циліндричні. Всі види кераміки мають орнамент,

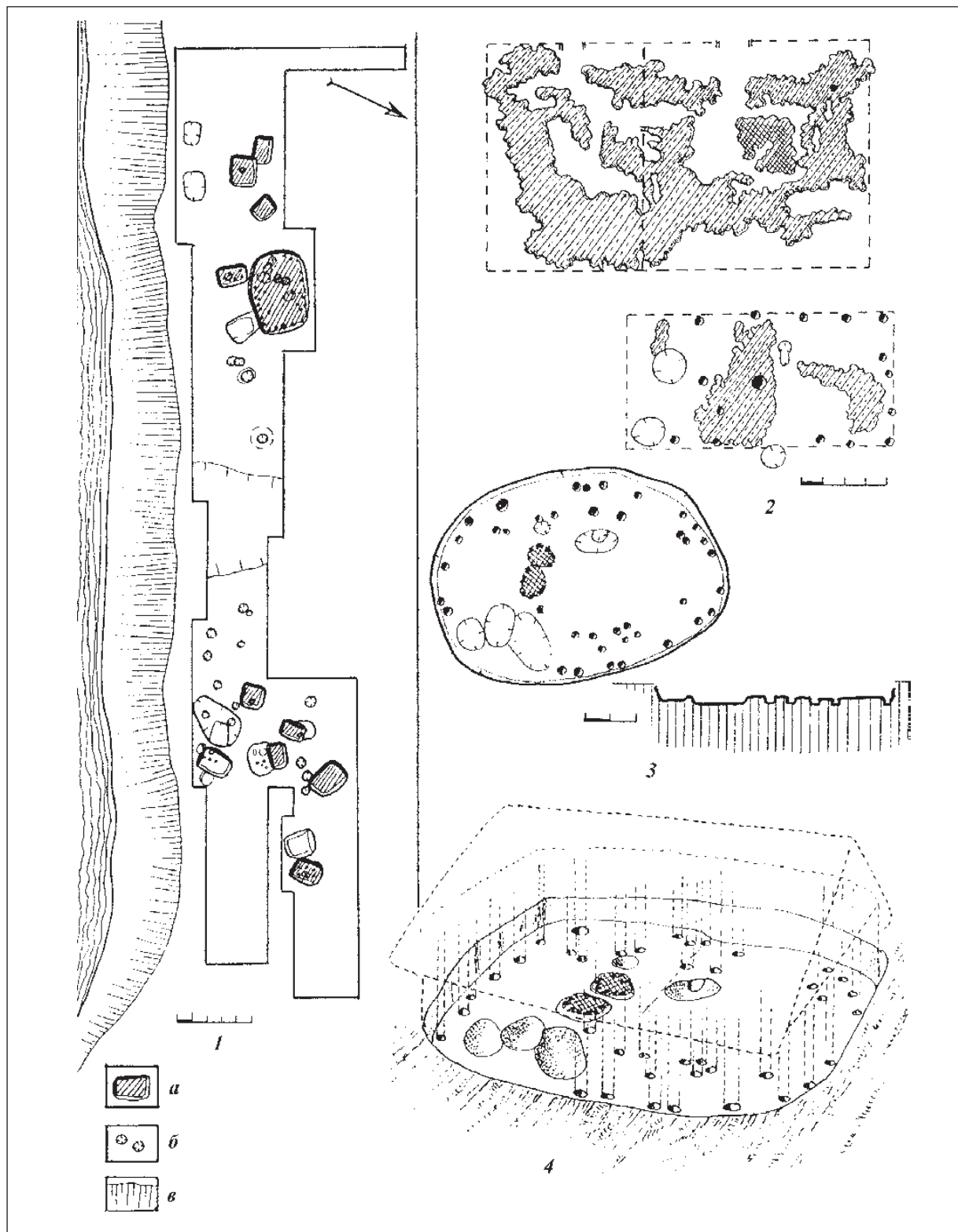

Рис. 82. Поселення та житла готів: 1 — план розташування об'єктів на поселенні Боратин; 2—4 — наземні житла готів (2, 3 — Лепесівка; 4 — Боратин).

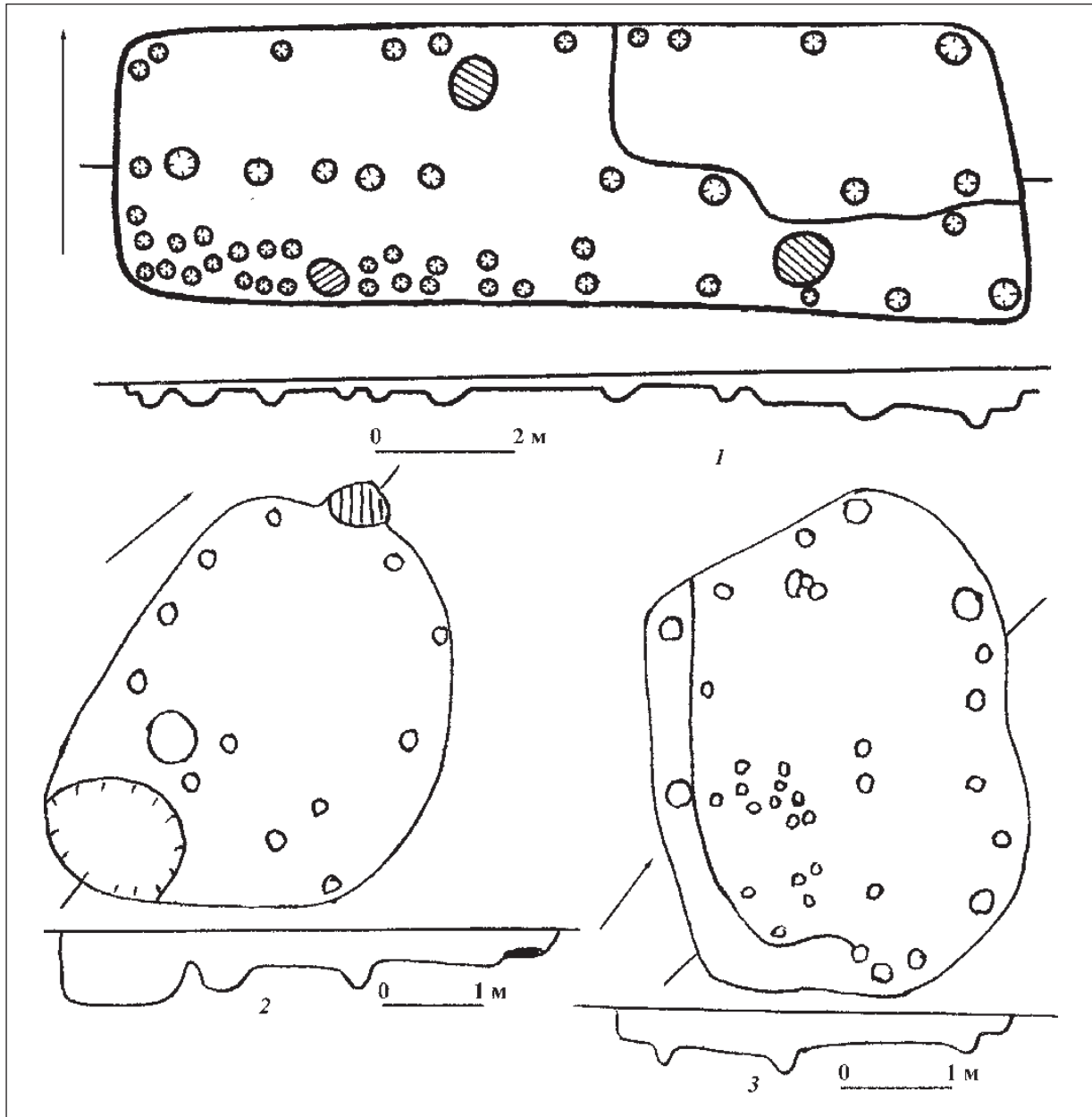

Рис. 83. Вельбарська культура: 1 — споруда з поселення Велика Слобідка II; 2, 3 — житла з поселення Боратин.

багато мисок прикрашені псевдовушками і Х-подібними вушками. Серед орнаментальних мотивів переважають заглиблені і рельєфні геометричні узори: канелюри, трикутники. Є зубчастий візерунок, горизонтальні профільовані пояси тощо (рис. 86).

На поселеннях та у похованнях знайдено різноманітні речі, які були у побуті та госпо-

Венеди

дарстві готів: знаряддя праці, предмети зброї, побутовий інвентар, деталі одягу, прикраси (рис. 87).

Особливо вражає розмаїтість і багатство фібул, поясних пряжок, глиняних прясел, кістяних та залізних гребенів. Унікальними знахідками на поселеннях є глиняний світильник з Боратина (рис. 87, 30), бронзовий наконечник

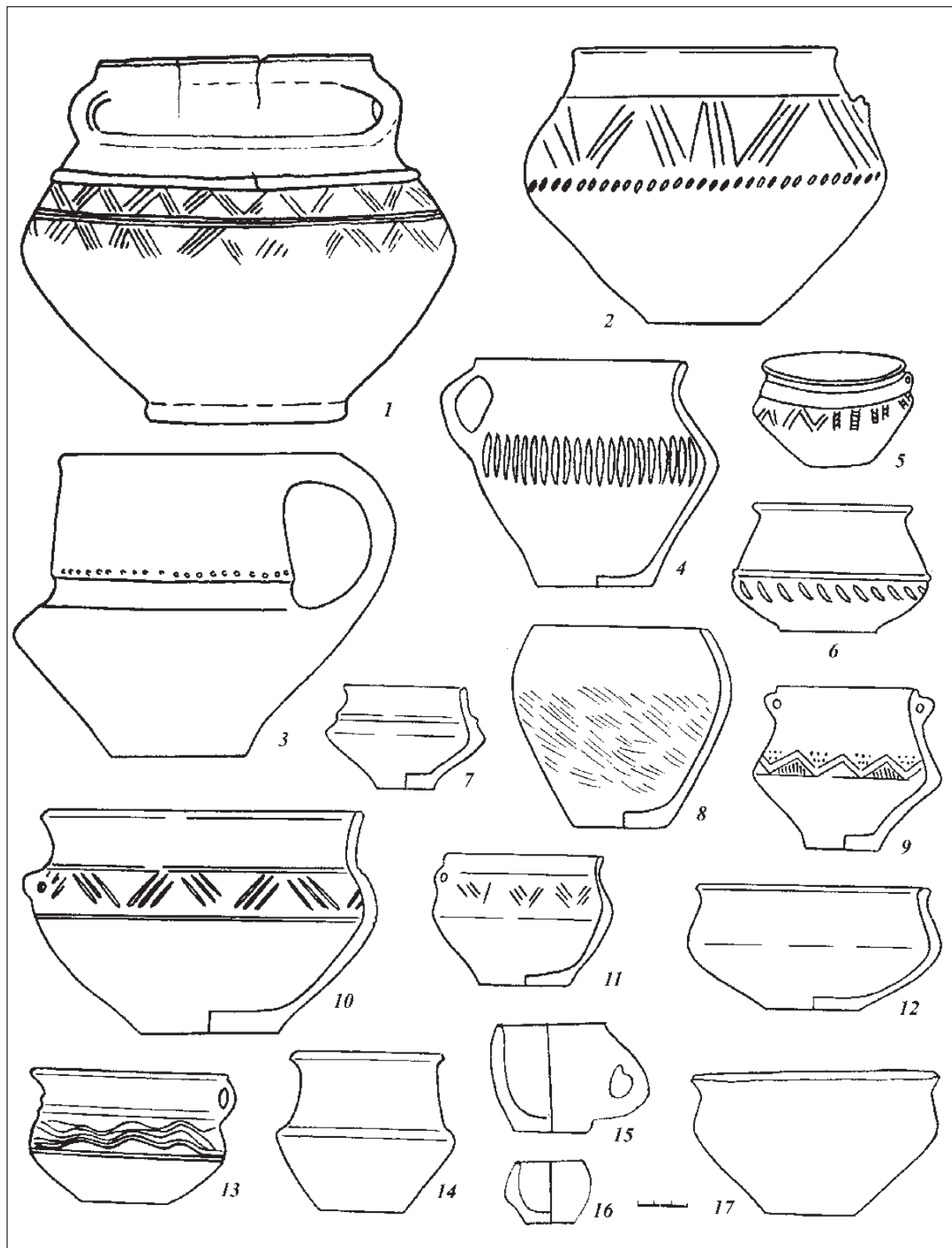

Рис. 84. Вельбарська культура. Ліпна кераміка з могильників.

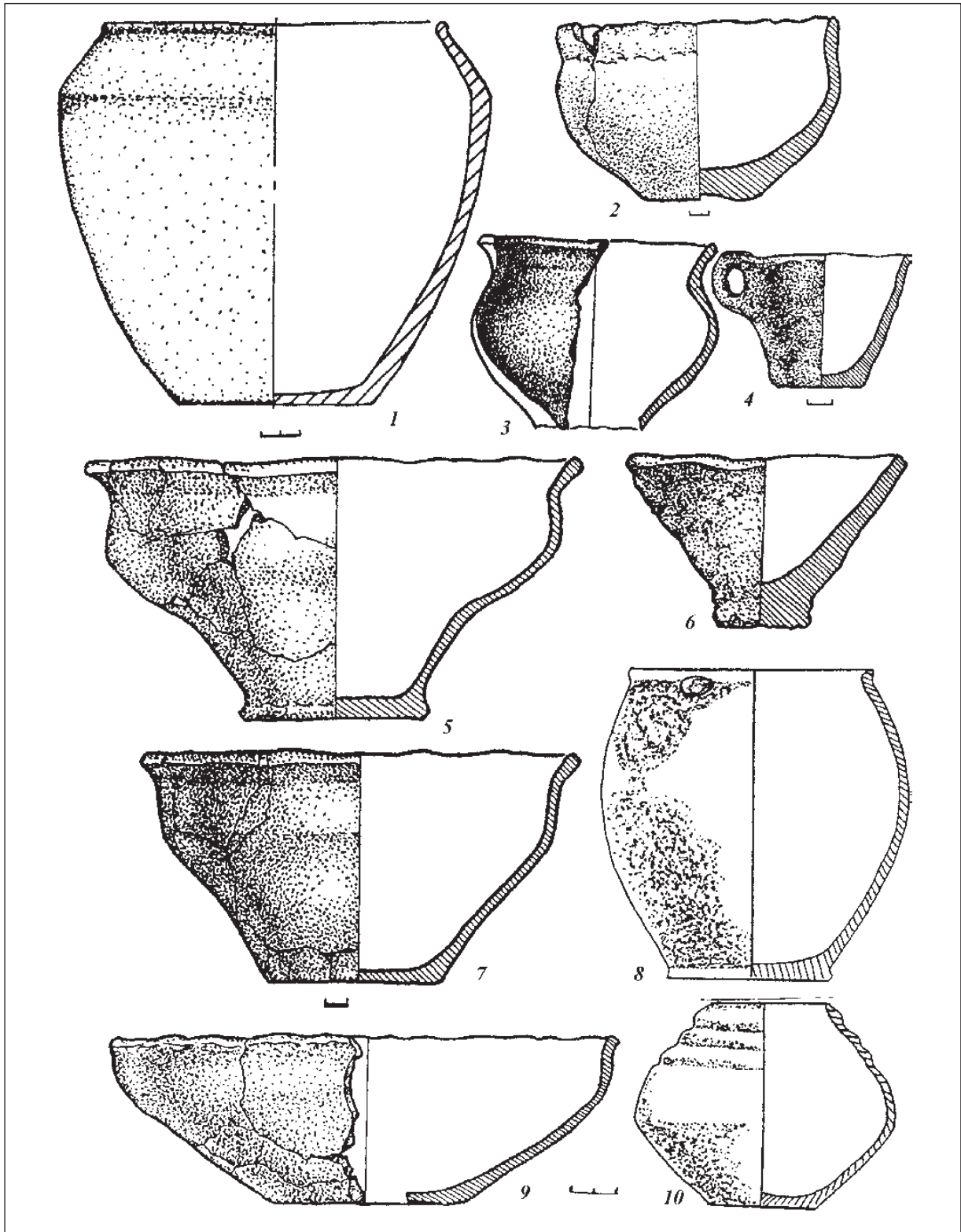

Рис. 85. Вельбарська культура. Ліпна кераміка з поселення Хрінники (1—7, 9) та могильника у Баєві (8, 10).

Венеди

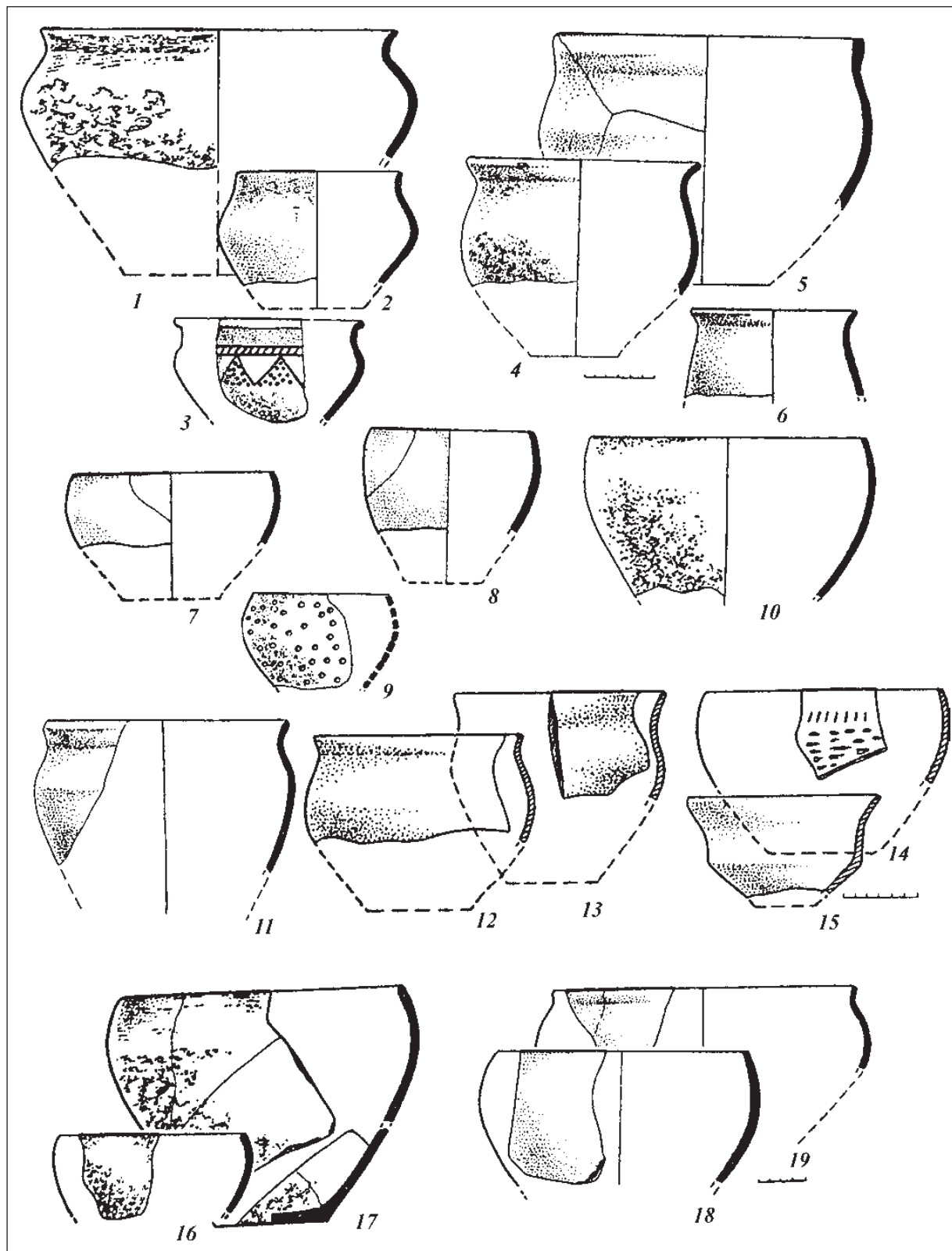

Рис. 86. Вельбарська культура. Липна кераміка з поселень Волині.

пояса, фігурка бога Сарапіса з дому-святилища, ротаційні жорна з млинової споруди з поселення у Хрінниках.

Численний датуючий матеріал дозволяє говорити, що вельбарська культура існувала на Волині з останньої чверті II до рубежу IV—V ст. н. е.

Економічною основою готських общин було землеробство і тваринництво. Наявність у раціоні вельбарців великої кількості білків [Козак Д. Н., Козак О. Д., 2004, с. 75—87] свідчить про широке споживання м'яса, а отже важливу роль тваринництва. Про розвинуте землеробство свідчать знахідки великої кількості відбитків зерен на кераміці, відбитків соломи на глиняній обмазці жител, знахідки знарядь землеробства (коси-горбуші) та обробки зерна (ротаційні жорна). В цілому, землеробство і тваринництво були, очевидно, на тому ж рівні що і у племен черняхівської культури.

Звернемося до часу появи готів на землях України в останній чверті II ст. н. е. Як вже згадувалося, до цього часу на Волині, як і в Подністров'ї, проживали носії пам'яток зубрицької культури, що належали до західного відгалуження слов'янсько-венедського масиву. Всі ці пам'ятки раптово припиняють своє існування і змінюються поселеннями вельбарської культури, тобто пам'ятками германців. Матеріали зубрицької та вельбарської культур, які є у нашому розпорядженні, не показують якихось контактів між їх носіями. На Волині немає зубрицьких пам'яток, які б існували після II ст. н. е. Тут немає також вельбарських старожитностей, які б датувалися раніше останньої чверті II ст. Тому з певністю можна говорити про відсутність безпосередніх контактів між слов'янами і германцями в цьому регіоні. У матеріальній культурі вельбарців не простежено ніяких зубрицьких рис, а у зубрицькій — вельбарських.

Отже, археологічні матеріали свідчать про повну зміну на Волині слов'янського населення германською людністю. Для прикладу назвемо добре досліджені поселення Боратин, Загаї II, Линів, де культурні відклади слов'ян перекриті культурним шаром поселення вельбарців. Показова також культурна ситуація в районі сіл Гірка Полонка — Баїв біля Луцька. Тут на невеликій відстані розміщувалися чотири селища зубрицької культури, які існували до II ст. н. е.

У III—IV ст. на цій же обмеженій території відомі лише пам'ятки вельбарської культури, в тому числі два могильники (Баїв I, Баїв II), одне окреме поховання (могильник?) та два селища (Гірка Полонка II, III). Причому ці селища розміщені на місцях, де раніше функціонували поселення зубрицької культури (Баїв III, Гірка Полонка III). Вірогідно, під тиском вельбарців, слов'янське населення відійшло на південь у Подністров'я. За даними польських дослідників, експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, здебільшого витісненням, винищенням місцевого населення [Godłowski, 1985, s. 147]. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена із Східної Польщі та Волині до втечі. У будь-якому випадку, до цього часу ми не маємо у своєму розпорядженні матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедів готам.

Як вважають вчені-етнографи, на посилення військової загрози архаїчні суспільства могли відповідати двома способами: консолідацією або розосередженістю. У першому випадку відбувається згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, судячи з наших даних, не був використаний венедями. У другому випадку, коли сили явно не рівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління, соціальні організми дрібняться і розділяються на найменші одиниці аж до окремих малих сімей, здатних переховуватися, непомітно втекти [Павленко, 1989, с. 294].

Про те, що основна маса венедів з Волині прийшла у Подністров'я, свідчить збільшення там, саме у цей час, зубрицьких пам'яток приблизно у два рази. Збільшується інтенсивність культурного шару і кількість жител на поселеннях, які існували раніше (Підберізіці, Пасіки-Зубрицькі). Якщо на верхньодністровських зубрицьких поселеннях кінця I—II ст. одне житло розміщувалося, в середньому, на площі 432 м², то на пам'ятках кінця II—III ст. одне житло припадає на площу 227 м². Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокаля, у верхній течії Західного Бугу. В більш південних районах, як вже згадувалося вище, матеріальних слідів готів не виявлено. Це може свідчити про те, що венеди, організувавшись у Подністров'ї, дали відсіч германцям, не пус-

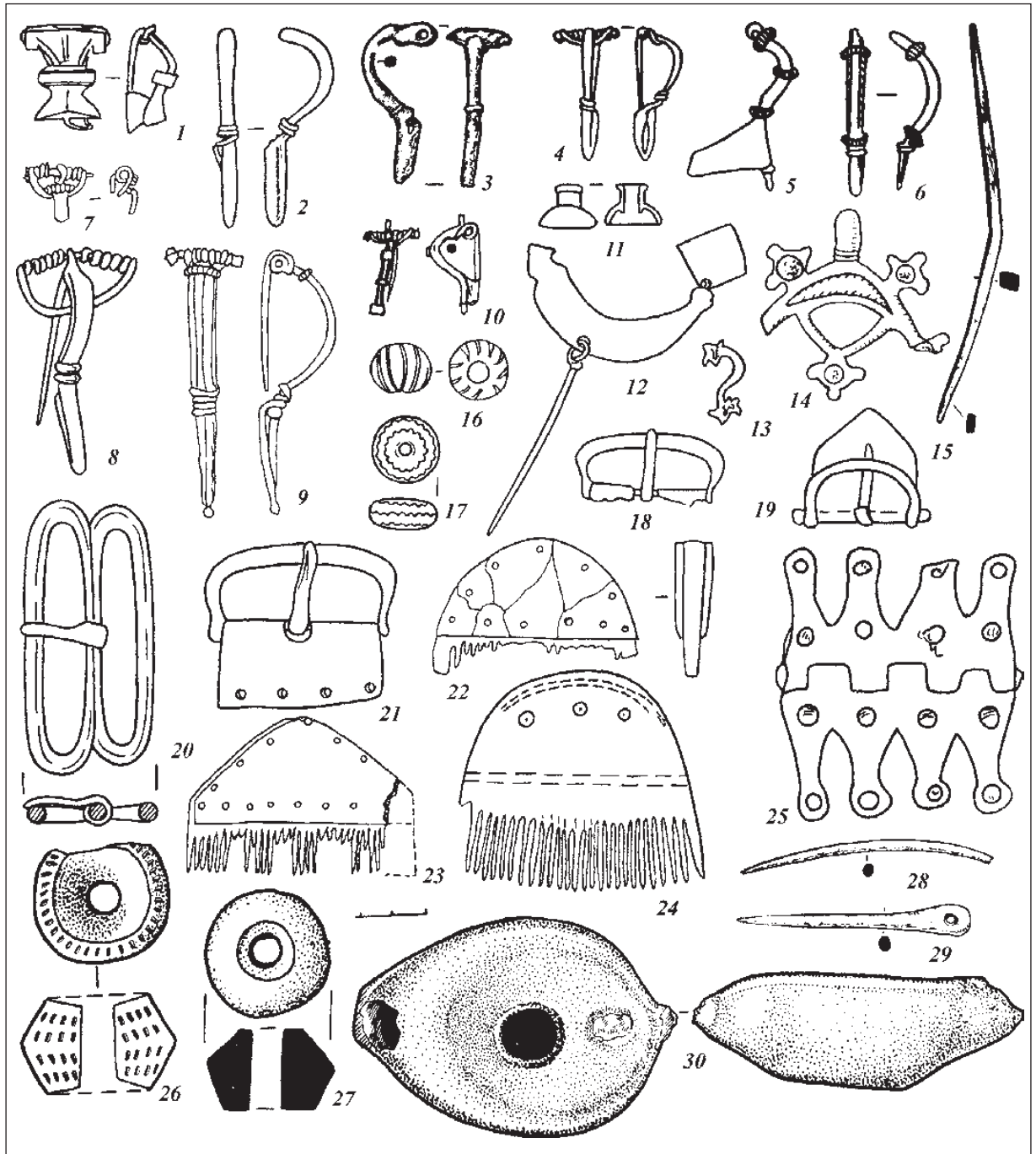

Рис. 87. Вельбарська культура. Прикраси, побутові речі, знаряддя праці.

тивши їх на свої землі і змусивши обійти цей регіон стороною.

Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили політичне панування над слов'янськими і всіма іншими племенами, які населяли Україну в II—IV ст. н. е.,

крім слов'янських угруповань у Верхньому Подністров'ї і Дніпровському Лівобережжі. Але й тут, очевидно, повинні були встановитися певні договірні відносини.

Цей військово-політичний феномен отримав у науці назву «держава Германаріха». В

основі цієї досить аморфної, на думку ряду дослідників, організації лежав, мабуть, різний ступінь підпорядкування місцевого землеробського населення організованому військовому суспільству германців з метою встановлення данницьких відносин. Виходячи з історичних паралелей, соціальної структури тогочасного суспільства слов'ян, що передбачала значну розкиданість їх селищ, повного підкорення бути не могло. Готи, зайнявши Північне Причорномор'я, не лише відрізали венедам вихід до моря і зв'язок з античними центрами, але й, володіючи бойовою перевагою при зіткненнях, могли, безперечно, розоряти селища, спалювати і топтати посіви, створюючи нестерпні умови для нормального життя. Проте готи, незважаючи на військову перевагу над слов'янами, при збереженні конфронтації теж не могли почувати себе у безпеці, живучи в їх оточенні. Тому конфліктний стан не був вигідний ні одній із сторін. Очевидно, на цій основі була досягнута якась компромісна угода, що базувалася на визнанні венедами певної політичної, можливо, васально-данницької залежності при гарантії, з боку готів, безпеки життя і вільної торгівлі з античними містами [Павленко, 1989, с. 226].

На наш погляд, для висвітлення взаємовідносин готів і слов'ян у цей час цілком правомірна екстраполяція відносин між скіфами та осілим населенням лісостепу, яку показав Ю. В. Готьє: «Одні були володарі і збирали данину, другі були підневільні і платили данину цінностями, натуральними продуктами, а деколи просто поставляли володарям живу силу — воїнів» [Готьє, 1925, с. 247, 248]. Але в цілому така система панування пом'якшувалася складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення могло і не відчувати гніту.

Цілком зрозуміло, що така система утвердилася не зразу після появи готів в Україні, а поступово, поки остаточно не оформились структури, так званої «держави Германаріха», очевидно, тимчасового об'єднання всіх чи більшості існуючих племінних чи міжплемінних, одно- чи багатоетнічних утворень під політичною егідою готів. Кожне з цих об'єднань мало, вірогідно, ще дрібнішу організаційну структуру, яка опиралася на родові чи общинні військові загони готів, що проживали

на вельбарських селищах серед аборигенів. Найімовірніше, це була добре відпрацьована організація зв'язку між такими дрібними групами германців, які разом створювали військову силу, здатну не тільки тримати у покорі навколишні племена, але й формувати в потрібний час крупні військові об'єднання для далеких походів. У «Гетиці» Йордан описував численні походи готів у межі імперії, особливо морські, їх військові сутички з різними племенами в Подунав'ї. При цьому військо готських вождів нараховує десятки або й сотні тисяч воїнів. Якщо навіть взяти до уваги, що в це військо входили маси підкорених і союзних племен, то все ж таки його основу повинні були становити самі германці. Приймавши запропоновану нами схему організації війська з готських родів і підпорядкованих народів, можна зрозуміти, звідки готські військові вожді черпали такі значні сили.

Сама структура готського суспільства була націлена, по суті, на диктат у середовищі перебування. У везеготів Подунав'я та Молдови, наприклад, була спадкова королівська влада, чітко відособлена від рядового населення родова аристократія, постійні військові дружини. Основну масу становили вільні общинники [Корсунский, 1965, с. 87—97]. Королі очолювали окремі частини готських племен. У готів, що проживали на території Дакії, такі адміністративні групи очолювали ще й судді. Під час внутрішньої чи зовнішньої небезпеки, при іншій необхідності групи готів об'єднувалися, підкоряючись владі судді чи короля [Буданова, 1990, с. 352]. Треба, очевидно, визнати, що готи склали військово-адміністративну касту і у слов'янському суспільстві.

Гарні кліматичні умови, багаті родючі землі, численні ліси, річки і озера, які створювали чудову базу для господарської діяльності, нарешті, панівне становище серед корінного народу сприяли високому і стабільному росту народонаселення, процвітанню готських племен. Думається, саме такими, приблизно, фактами можна пояснити майже 200-літнє панування готів на території сучасних України і Молдови, збереження протягом тривалого часу етнічної відособленості. Очевидно, звідси у Подунав'я приходили готські дружини, які об'єднували навколо себе скіфо-сарматські, фракійські й інші племена для здійснення грабіжницьких

набігів. У такому випадку отримує пояснення невідповідність між домінуючою роллю германців на цих територіях, що відображено у писемних джерелах, і мізерною кількістю археологічних джерел про них.

У зв'язку з цим, цікаво зазначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішання готських (вельбарських) і венецьких матеріалів. В той час, є багато прикладів перемішування гото-сарматських, гото-дакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, швидше всього ворожість з частими сутичками. Ця напруженість виплеснулася в другій половині IV ст. у відкриту війну з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Ось як виглядає цей факт у трактуванні В. П. Буданової [1990, 123—133]. Згідно з «Гетикою» Йордана, король остроготів Германаріх (Ерманаріх) після завоювань 350—370 рр. отримав владу над усіма народами Скіфії і Германії. Його могутність простягалася від Волги до Карпат, від Чорного моря до Балтійського. Серед підкорених народів Йордан називає і антів. З «Гетики» можна вивести, що між готами й антами, яких Йордан називає також венедами, існували на перших порах досить напружені відносини, хоча до серйозних конфліктів нібито не доходило. Час від часу з боку готів звучить загроза застосувати зброю і це утихомирює антів. Очевидно, пише В. П. Буданова, анти змушені були врешті-решт підкоритися і терпіти сусідство готів, оскільки останні, користуючись військовою перевагою, контролювали основні торгові магістралі з іншими племенами. Але з вторгненням гунів і після смерті Германаріха, що привело до розпаду його царства, конфлікт між антами й готами усе ж вибухнув.

Йордан пише: «Амал Вінитарій⁹ з гіркою переносив підпорядкування гунам. Потроху звільнюючись від його влади... він направив військо в області антів» [Йордан, 1960, с. 247]. В. П. Буданова розшифровує цю ситуацію таким чином. Повідомлення Йордана і Амміана Марцеліна свідчать, що готи Германаріха були поділені у IV ст. на кілька частин. Одна частина задовго до нашествия гунів відділилася, очевидно, від основної маси і, підійшовши до Дніст-

ра, зупинилася перед об'єднанням готів (везе-готами) під керівництвом Атанаріха. З першим натиском гунів в цю ж сторону направляється зі сходу інша група готів Германаріха під проводом Вінитарія-Вітімїра «потрохи вивільняючись від гунів», тобто віддаляючись від основної маси готів, які потрапили під владу гунів. При цьому у Вінитарія виникла необхідність обійти готів, що залишилися, стороною, а це привело до вторгнення у землі антів і війни з ними. У першому бою Вінитарій був переможений, але в наступних битвах розгромив антів, а їхнього короля Божа разом з 70 старійшинами розп'яв. Гуни, на чолі з Баламбером, не стерпіли непокори Вінитарія і розгромили його військо. Уціліла частина готів все ж прорвалася на Балкани до своїх одноплемінників.

На нашу думку, роздуми В. П. Буданової над цією подією занадто ускладнені і дещо надумані, оскільки побудовані на невірних історичних реаліях. В. П. Буданова виходить з того, що готи й анти жили окремо на своїх територіях мало чи не з встановленими кордонами. Тому вторгнення готів у межі антської території тут же призвело до великої війни. Це суперечить не лише писемним даним, які так детально аналізує дослідниця, але й археологічним матеріалам, що фіксують германські пам'ятки на всій території України, тобто всередині антської території. Враховуючи це, а також інші факти, причини гото-антської війни можна пояснити по-іншому. Слов'янські племена венеців, яким з часом все важче було переносити готське домінування, в яких формах воно б не виявлялося, з приходом гунів і розпадом «держави Германаріха», що означало послаблення готської могутності і розлад військово-адміністративної системи, підняли повстання. При цьому, очевидно, слов'яни зуміли заручитися підтримкою або хоча б нейтралітетом гунів, які об'єктивно були зацікавлені в послабленні готів. Можна думати, що спочатку боротьба слов'ян з готами виявлялася у знищенні германських поселень, розташованих в їх середовищі, сутичках з невеликими готськими загонами. З часом готи під керівництвом Вінитарія зуміли організувати каральну армію для розправи над бунтівниками. Вона була жорстокою, за найжахливішими римськими зразками. Зі слов'янськими вождями повелися, як з рабами в Римі — їх розп'яли.

⁹ Інакше Вітімїр — «переможець венеців» — внук Германаріха.

Очевидно, на деякий час венедський народ був обезкровлений. Але гуни не хотіли і не могли допустити посилення влади готів у регіоні. Тому, знайшовши певний привід, можливо, якийсь акт непокори Вінтарія, що цілком вірогідно після повної перемоги над слов'янами, розгромили його військо. Це мало велике значення для продовження слов'янами війни з готами на всій території України. До кінця IV ст. готи залишили ці землі, відійшовши на Балкани і далі у Південно-Західну і Західну Європу. Саме в цей час припиняють своє існування пам'ятки вельбарської культури на Волині, Поділлі, в Подніпров'ї, а разом з ними і вся черняхівська культура. Наступні V—VII ст. були часом поступового економічного і політичного розвитку слов'янських племен, створення ними самобутніх ранньосередньовічних культур, часом могутніх колонізаційних потоків на захід і північний схід, перших слов'янських державних утворень.

Розкриваючи тему слов'яно-германських відносин у другій чверті I тис. н. е., не можна оминати такий цікавий феномен, як слов'янська спільність на території Галичини. Ця спільність виділяється на фоні всієї черняхівської культури дещо примітивнішими формами матеріальної культури, зокрема перевагою ліпної кераміки над гончарною, наявністю, в переважній більшості, жител-напівземлянок [Баран, 1981], особливими поховальними звичаями, слідів яких дослідники не можуть виявити до сьогодні. Цікаво також те, що саме в рамках цієї етнокультурної спільності не виявлено жодних слідів готської культури. Було б дивним, коли б, оточені готським сусідством з півночі та сходу, а ймовірно, і з півдня, з території Молдови, і проживаючи поряд з готами в районі Середнього Подністров'я близько 200 років, венеди цього регіону не мали якихось контактів з ними. Особливо помітним був вплив готів на військову справу і організацію війська. Про це свідчать такі слова, як «меч», «шолом», «князь», перейняті слов'янами з готської мови [Крип'якевич, 1990, с. 29]. Ми вже писали вище про те, що, найімовірніше, між венедями у Подністров'ї і готами існував певний договір, який задовольняв ту й іншу сторони настільки, що зберігався тривалий час, увійшовши, очевидно, в традицію відносин між двома антагоністичними народами.

Венеди

Слов'яни Подністров'я повинні були стримувати також натиск германських племен із заходу і північного заходу, в першу чергу, вандалів з області пшеворської культури, зрушених з місць готами на рубежі II—III ст. Десь у межах цього ж часу групи германців зуміли проникнути у Подністров'я з Посяння. Їх шлях позначений ланцюжком окремих поховань і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, що тягнеться від верхів'їв Західного Бугу за течією Дністра до Закарпаття і далі на південь. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Галичини, висловив цілком обґрунтовану думку, що їх слід розглядати як свідчення просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністров'я і Закарпаття у північно-східні регіони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія [Smiszko, 1932, s. 110]. Ці археологічні дані збігаються з повідомленням Діона Кассія про те, що близько 170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакринтів і хедангів [Смішко, 1974, с. 28—38]. І дійсно, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Холмщині, Куявії) показали, що тут наприкінці II ст. з'являються пам'ятки готів. У цей же час припиняють своє існування поселення і могили місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського германського населення, витіснена готами, пішла на південь через Посяння і Подністров'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Галичині.

Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова розміщені переважно групи поховань (Добростані, Червоноград), то південніше Львова — виключно окремі поховання. Не викликає сумнівів, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних військових дій проти місцевого слов'янського населення на північних кордонах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід розцінювати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі поховання були чоловічі і здійснені в короткому хронологічному діапазоні. Всі вони без винятку супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам (мечі, шпори) [Kietlińska, 1963, s. 7—97].

Таким чином, просування вандальських загонів крізь подністровські венецькі землі супроводжувалося військовими сутичками, наслідком яких стали численні поховання германських воїнів. Ці просування не відбилися на слов'янському суспільстві регіону, не порушили його стадіальності.

Можна лише додати, що постійна військова загроза неминуче вела до політичної консолідації слов'янських общин Галичини. Очевидно, в цей час стрімко зросла роль військових вождів і племінної знаті, які концент-

рували навколо себе постійні військові загани і отримали політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. у цьому регіоні формується одне з перших серед східнослов'янського світу міжплемінне об'єднання, відоме з писемних джерел під назвою «дуліби». Остаточне оформлення цього міжплемінного союзу — протодержави могло здійснитися у другій половині IV ст. в час слов'яно-германської війни і витіснення германців з території України.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Етнокультурний розвиток венедського суспільства протягом першої половини I тис. н. е. завершився створенням першого в історії східного слов'янства протодержавного утворення, відомого з писемних джерел під назвою «дуліби».

Цьому найранішому, достовірно слов'янському племені, присвячено чимало літератури. Практично кожний дослідник слов'янської історії, починаючи від Л. Нідерле, тією чи іншою мірою торкався питання дулібської історії.

Вперше етнонім «дуліби» зустрічаємо в Літописі Руському у зв'язку з нападом аварів: «У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що (теж) були слов'янами і насильства чинили жінкам дулібським» [Літопис Руський, 1989, с. 7]. Відомо, що імператор Іраклій правив між 610—640 рр. М. С. Грушевський вважав, що це повідомлення зроблене на підставі візантійського оповідання 610 р. [Грушевський, 1991, с. 207—210]. У Літописі Руському точно локалізується і територія дулібів: «... Дуліби жили по Бугу, де нині волиняни» [Літопис Руський, 1989, с. 8].

Аварське поневолення східних слов'ян підтверджують й інші писемні джерела. Так, Менандр Протиктор писав: «Авари почали розоряти землі антів, не перестаючи грабувати і поневолювати жителів». На думку дослідників, ці події могли відбуватися у середині VI ст. [Грушевський, 1991, с. 81]. Підтвердженням аваро-слов'янської війни, зокрема сутичок

з дулібами, є й археологічні джерела. Про це свідчать знахідки стріл та інших предметів аварського типу на городищі поблизу с. Зимно поруч з м. Володимиром-Волинським [Ауліх, 1972].

Авари — тюркомовні кочівники — проникли на територію України з Приуралля приблизно в середині VI ст., а вже в 60-х рр., пройшовши степами Північного Причорномор'я, зупинилися у Паннонії, де створили аварський каганат, що проіснував до VII ст. Очевидно, події, описані Менандром Протиктором, належать до часу пересування аварів у Подунав'я.

Осівши в Паннонії і чинячи набіги на сусідні народи, наводячи на них жах люттю та жорстокістю, авари продовжували контролювати східнослов'янські землі. Відображенням складних аваро-слов'янських відносин є, очевидно, епізод з дулібами, вміщений у Літописі Руському.

М. С. Грушевський не надавав особливого значення дулібам в історії слов'ян, вводячи основне місце антам, яких він вважав предками українського народу [Грушевський, 1991, с. 180]. Повідомлення про них М. С. Грушевський розглядав крізь призму історії антів. Він вважав, що цей епізод є відображенням спогаду народу про аварську агресію середини VI ст., переказану Менандром [Грушевський, 1991, с. 189].

Проте думка М. С. Грушевського не збігається з висновками дослідників-славистів (Л. Нідерле, В. Й. Ключевський, Б. Д. Греков, В. В. Мавродін, Г. Ловм'янський, О. О. Шах-

матов, Г. Лябуда та ін.). Спираючись на писемні дані, вони одностайно дійшли висновку про існування у VI ст. на території Волині і Прикарпаття міжплеменного союзу східнослов'янських племен, об'єднаних навколо дулібів [Греков, 1953, с. 441—443]. В. Й. Ключевський пише: «У Прикарпатті в VI ст. ми застаємо великий військовий союз під керівництвом князя... Цей військовий союз і є фактом, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася у VI ст. на самому краю, у південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат» [Ключевський, 1952, с. 103—104]. Він вважав, що саме дуліби тоді панували над усіма східними слов'янами.

В. В. Мавродін і Б. Д. Греков вважали дулібське об'єднання початковим етапом державності східних слов'ян [Мавродін, 1949].

Найновіші дані на користь існування дулібського союзу племен, у тому числі топонімічні та археологічні, навели В. В. Ауліх і В. Д. Баран. В. В. Ауліх виділив аварські матеріали на дослідженому ним ранньосередньовічному слов'янському городищі поблизу с. Зимно [Ауліх, 1972]. Цей матеріал є незаперечним свідченням аваро-дулібської війни і повністю підтверджує дані, вміщені в Літописі Руському.

В. Д. Баран склав карту сучасних населених пунктів з назвою «Дуліби» і окреслив територію цього союзу племен, а також визначив шляхи розселення слов'янських племен Прикарпаття в Європі [Баран, 1972, с. 130—137; Баран, 1997]. Дослідник дійшов висновку, що у VI—VII ст. на території Волині і Прикарпаття існував союз племен під політичною егідою дулібів.

Завданням нашого дослідження є спроба визначити витоки цього союзу, де, коли, за яких обставин, на якій території міг сформуватися цей феномен ранньослов'янської історії?

Як ми зазначали, прийнято вважати, що дулібський союз існував протягом VI—VII ст. В. В. Седов припускав, що дуліби були і пізніше. Лише у IX ст. цю назву витіснила інша — волиняни [Седов, 1982, с. 92—93]. Яка ж початкова дата дулібської історії?

Цілком зрозуміло, що функціонуючи в VI ст. вже у сталій формі цей союз племен повинен був пройти період формування. Де, в яких умовах відбувся цей процес?

Дослідження українських археологів довели, що починаючи з останньої чверті II ст. територія Волині була заселена готами — носіями вельбарської культури. Найпізніші пам'ятки цієї культури репрезентовані поселеннями, могильниками, а також скарбами типу Борочиці-Ласки, заритими на рубежі й у першій чверті V ст. [Козак, 1995, с. 50—66].

Найраніші слов'янські поселення на території Волині датуються у межах VI ст. [Баран, 1972]. Тому малоімовірно, щоб такий потужний союз племен міг сформуватися в короткий термін на новозаселених землях, та ще й на периферії слов'янської ойкумени.

Крім того, через брак даних важко сказати, що діялося на Волині в проміжку між V і VI ст. Ми не схильні думати, що такий багатий природними ресурсами край тривалий час залишався незаселеним. Проте відсутність виразних пам'яток цього періоду все ж дозволяє припустити, що ця заселеність мала принаймні спорадичний характер. Отже, Волинь не могла бути територіальним ядром, навколо якого формувалася дулібський союз племен. Найімовірніше, що таким регіоном були сусідні землі Прикарпаття, а точніше — верхів'я Західного Бугу, Верхнє та Середнє Подністров'я. У цьому зв'язку варто підкреслити думку В. В. Седова, який, розглядаючи проблему дулібів, зауважив, що етнічний «дуліб» має західнонімецьку основу і склався ще в римський час, десь по сусідству слов'ян із західнонімецьким населенням [Седов, 1982, с. 92].

Окреслена вище територія була репрезентована в римський період компактною групою поселень, виділених і вивчених В. Д. Бараном та І. С. Винокуром (Черепин, Ріпнів II, Бовшів, Бакота та ін.) [Баран, 1981]. Поселення мають відкритий характер і розміщені, як правило, на чорноземних ґрунтах. Все це, а також археологічний матеріал, зібраний у процесі дослідження поселень (ліпна та гончарна кераміка, численні і різноманітні знаряддя праці, предмети побуту, прикраси), свідчать про розвинуте землеробство, існування різних ремесел, що вийшли за межі общинних.

Етнічна належність носіїв пам'яток Подністров'я III—V ст. типу Черепин-Ріпнів не викликає у дослідників сумніву. Вони сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури попереднього часу, твоярами яких,

була західна частина венедів, описана Тацитом. У свою чергу близькість основних елементів матеріальної культури пам'яток «черняхівського» типу Подністров'я і ранньосередньовічних слов'янських старожитностей є доказом етнічної спорідненості людності цього регіону, починаючи від I ст. У зв'язку з цим, нам видається недоцільним виділяти у розвитку слов'янських старожитностей Подністров'я окрему групу «черняхівської» культури [Козак, 1992]. Ближчим до реальності було б розглядати їх як один з поступальних етапів розвитку зубрицької (венедської) культури.

Західними сусідами венедів Подністров'я постійно були різні германські племена — носії пам'яток пшеворської культури Вісло-Одерського межиріччя. У ранньоримський час це були лугії, пізніше вандалі. Останні у III ст. навіть вторглися в межі Прикарпаття, залишивши поодинокі поховання або їх групи вздовж Дністра [Smizsko, 1932]. На півночі розміщувався балтський ареал, на півдні фракійський, на сході жили споріднені племена пізньозарубинецької культури.

З кінця II ст. північними і східними, а можливо, і південними сусідами слов'янських племен Прикарпаття стали східногерманські племена готів та гепідів. Вони витіснили слов'янське населення з Волині і Південного Побужжя до Подністров'я, а також східних та південних регіонів України (Середнє Подніпров'я, Буджацький степ).

Готи, зайнявши Волинь, у своєму русі до кордонів Римської імперії відмовилися від зручного шляху вздовж Дністра. Обігнувши Подністров'я зі сходу, вони вийшли до Дністра лише у його середній течії в районі Кам'янця-Подільського. Тут відкрито і досліджено перші готські поселення Велика Слобідка II [Козак, 1984, с. 55—60], Шершні [Магомедов, 1985, с. 33], які розташовані серед місцевих пам'яток типу Луки-Врублівецької, Бакоти, Бернашівки. У матеріальній культурі слов'ян Подністров'я відсутні будь-які елементи вельбарської культури — культури готів — і навпаки, на вельбарських пам'ятках поки що немає слідів слов'янської культури. За такого близького і довготривалого сусідства це вимагає пояснення. На наш погляд, у Подністров'ї вже в III ст. сформувалося, очевидно, досить потужне слов'янське об'єднання, яке не тільки не

пропустило готів через свою територію, але й зуміло надійно організувати її захист. Можна припустити, що мали місце певні договірні застави, які дозволяли слов'янам, судячи за археологічними даними, співіснувати по сусідству з войовничими готськими общинами. Безперечно, це були відносини, які виключали підпорядкованість готам.

Єдність матеріальної культури людності Подністров'я, її своєрідність та стабільність протягом всього римського часу свідчить про відповідний ступінь етнічної консолідації суспільства. Відсутність у матеріальній культурі германських елементів, на відміну від інших ареалів, є доказом несприйняття, можливо, антагонізму до германського світу. Проте, живучи в оточенні германців, які мали в цей період особливо експансіоністську пасіонарність, слов'яни Подністров'я мусли мати сильну військову організацію і добре налагоджене суспільство.

Загальновідомо, що в умовах наростання військової загрози швидко підносяться роль надобщинних військово-політичних органів влади та управління, відбувається концентрація влади в руках лідерів. Вивчення процесу утворення держави Само у Моравії показує, що функції оборони проти зовнішньої небезпеки відігравали тут вирішальну роль і залишалися домінуючими протягом тривалого часу. Політична влада носила у державі Само військовий характер, а захист кордонів був її головною функцією [Poulic, 1948].

Чи відповідав рівень економічного розвитку венедів Подністров'я можливому утворенню протодержавного об'єднання?

Починаючи з II ст. у Подністров'ї, завдяки близькості до кордонів Римської імперії, тісним контактам з дакійцями — носіями провінційно-римських впливів, спостерігається значний прогрес у землеробстві. У господарстві застосовуються орні знаряддя плужного типу, удосконалюються знаряддя збору врожаю та його переробки. В господарське життя входять ротаційні жорна, які замінили малоефективні зернотерки. З'являються спеціалізовані споруди — млини, які обслуговують, очевидно, кілька общин (Пасіки-Зубрицькі). Зростання продуктивності землеробства органічно пов'язано з розвитком тваринництва.

Велику роль у розвитку економіки слов'ян відіграли встановлення та активний процес

торгових відносин з римськими провінціями чи Римською імперією. Потребуючи великої кількості зерна та продуктів тваринництва, Рим стимулював їх виробництво у слов'ян.

Соціальну основу слов'янського суспільства склали окремі домогосподарства, об'єднані, як підтверджують археологічні матеріали, у первісну сусідську общину, велику патріархальну сім'ю. Кожна сім'я самостійно розпоряджалася знаряддями виробництва, продуктами господарства на основі системи вождівства. Створений додатковий продукт обмінювався на ремісничі товари, предмети розкоші, вино, монети. Таким способом стимулювався розвиток гончарного, ювелірного ремесел, залізодобувної справи, які працювали на ринок.

На думку дослідників, населення України у III ст. повністю забезпечувало себе необхідними сільськогосподарськими продуктами та ремісничими товарами [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990].

Ряд дослідників вважає, що суспільство цього часу відповідало навіть рівню ранньофеодалного утворення з відповідними політичними атрибутами (М. Ю. Брайчевський, Б. О. Рибаків).

Як свідчать археологічні джерела, рівень розвитку слов'янських общин Подністров'я III—V ст. не відрізнявся від рівня розвитку общин черняхівської культури. Кістяком черняхівського суспільства була готська політична структура, а її тілом — економіка, спрямована на торгівлю з Римом через посередництво готів, грабіжницькі війни.

Тому, розглядаючи рівень суспільно-політичного розвитку людності Подністров'я, на неї можна сміливо екстраполювати структуру готського суспільства, що займало землі, які безпосередньо межували зі слов'янськими селищами Подністров'я.

Як пише Амміан Марцелін, у готів у цей час існувала спадкоємна «королівська» влада, родова аристократія, яка чітко відмежовувалася від рядового населення, постійна військова дружина, раби, вільновідпущеники. Основну ж масу населення складали вільні общинники [Корсунский, 1960, с. 54—71].

Підтвердженням такого рівня суспільно-політичного розвитку слов'ян може бути приклад Боза (Божа) — вождя слов'янського об'єднання IV ст., якого Йордан називає «рек-

сом», як і володарів остроготів, везеготів, гунів [Йордан, 1960, с. 247]. Це слово Йордан вживав для позначення носіїв спадкоємної монархічної влади. Боз мав, судячи з опису Йордана, значну кількість племінної знаті. Він пише про 70 старійшин, які супроводжували Боза і були розіп'яті Вінітарієм разом з ним.

Економічний розвиток слов'ян, який давав змогу виробляти додатковий продукт, цілком міг забезпечити існування військових вождів, їх дружини для оборони кордонів і відсічі ворогу. Отже, впевнено можна говорити, що соціально-економічний розвиток слов'янських племен Подністров'я у III—IV ст. досяг такого рівня, при якому їх політична організація переросла межі племінних об'єднань. Очевидно, у боротьбі з готами, які оточували слов'ян, вандалами, які проникали інколи до їхнього середовища, в умовах постійного військового напруження, у Подністров'ї почав складатися союз слов'янських племен — дулібське протодержавне утворення.

Він став політичною фіксацією етнічної та культурної спорідненості населення Прикарпаття та Південної Волині, результатом економічного розвитку та соціальної стратифікації венедського суспільства I—IV ст. Каталізатором процесу об'єднання стало військово-протистояння германцям — готам, вандалам. Додатковий продукт, який вироблявся слов'янською людністю для торгівлі з Римом, в умовах розриву зв'язків з імперією у IV ст. міг повністю використовуватися для утримання князів, воєначальників та їх дружин, до яких при необхідності вливалася більша чи менша частина чоловічого населення.

Нам вже доводилося висловлювати думку, що організатором боротьби венедів з готами у IV ст. було політичне об'єднання слов'ян Подністров'я [Козак, 1995]. Йдеться про епізод з праці Йордана, де говориться, що після смерті готського короля Германаріха (близько 375 р.) Вінітарій вступив у війну зі слов'янами. То ж з ким воював Вінітарій? Йордан пише, що то були анти. Але треба мати на увазі, що Йордан плував або ж отожднював венедів і антив. Незрозуміло, наприклад, чому переможець антив Вінітарій носить титул Wini-arga (потрошитель венедів) [Трубачев, 1991].

Цілком можливо, що Йордан, пишучи у VI ст. про події IV ст., переносив у той час су-

часні йому етнічні визначення. Підтвердженням цієї думки може бути його загальновідоме повідомлення, що слов'яни, знані в його час (тобто у VI ст.) під назвами «анти», «венеди» і «склавени», походять від одного кореня і в давнину називалися спільним іменем «венеди» [Йордан, 1960, с. 34, 35, 119].

Для підтвердження нашої тези звернемося до археологічних матеріалів. У IV ст., як показали археологічні дослідження, на території, де згідно писемних джерел розміщалися анти (між Дунаєм та Дніпром над Північним Причорномор'ям) існувала добре розвинута черняхівська культура, репрезентована численними поселеннями та могильниками [Баран, 1981; Магомедов, 1985; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 18—172]. Аналіз пам'яток цієї культури показав, що її складовими в даному регіоні є скіфо-сарматські, готські та фракійські елементи. Гіпотезу В. Д. Барана про існування так званого Лісостепоного варіанту черняхівської культури, яка належала слов'янській людині, з точки зору сьогоденних досліджень, не можна прийняти. Пам'ятки цього регіону не виділяються на тлі черняхівської культури ні територіально, ні достатніми особливостями. Нові дослідження черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я, Поділля та Волині висвітлили наявність численних готських та сарматських (аланських) елементів. Тих рис матеріальної культури, які знайшли би продовження у ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках, тут не виявлено. Отже, виходячи з археологічних джерел, сталих групи об'єднань слов'янського населення у IV ст. на землях, де локалізуються анти, не було. У всякому разі, за археологічними матеріалами слов'янський етнос не виділяється¹⁰.

Пеньківська культура, творцями якої, на думку дослідників, були слов'яни-анти, викристалізувалася лише у V—VI ст. Однією зі складових частин цієї культури були пам'ятки київського типу, розміщені в III—V ст. у Подесенні [Терпиловський, 1984]. Генетичний зв'язок київської і пеньківської культур дав підстави Р. В. Терпиловському висловити припущення, що саме слов'яни Подесення, носії

київських пам'яток, брали участь у боротьбі з готами, описаній Йорданом [Терпиловський, 1995, с. 84—86].

Безперечно, пам'ятки київської культури, як і пам'ятки III—V ст. Подністров'я, мають пряме відношення до слов'янського етногенезу. Всі аргументи, які наводить Р. В. Терпиловський на користь своєї гіпотези, однаковою мірою можна застосувати і до дністровських слов'ян (племена київської культури відповідають слов'янам-венедам; розташування київських пам'яток на периферії готського ареалу; готсько-слов'янські сутички тощо). Проте, ці аргументи не враховують більш суттєвого — стану соціально-економічного розвитку суспільства обох регіонів.

Археологічні дослідження київської культури показали, що для неї характерні невеликі, короткочасні поселення, які нараховують кілька жител і велику кількість ям-погребів, розташованих компактно поза житлами. Це означає, що поселення займала одна невелика патріархальна сім'я зі спільною власністю на засоби виробництва та результати праці [Терпиловський, 1984, с. 8—16]. Асортимент знахідок, зібраних у процесі розкопок київських пам'яток, вузький. Це, переважно, уламки ліпної кераміки, глиняні прясла, кістяні вироби. Поодинокими є залізни знаряддя праці. Імпортом з черняхівського середовища була кружална кераміка.

В основі господарської діяльності були землеробство (перелог і підсіка) та присадибне тваринництво. Лише у IV — на початку V ст. у деснянських племен з'явилися наральник, ротційні жорна — високоефективні типи сільськогосподарських знарядь, якими дністровські слов'яни користувалися з II ст. Ремесла (керамічне, залізобробне) не вийшли за межі общинної стадії [Терпиловський, 1984, с. 62].

Соціальний розвиток київських племен, на думку Р. В. Терпиловського, був віддаленим від розвинутих суспільств того часу [Терпиловський, 1984, с. 71]. Лише на останньому етапі існування київської культури спостерігається процес трансформації родових відносин у первісну сусідську общину [Терпиловський, 1984, с. 72].

Таким чином, порівняно слабка і нерозвинута економіка київських племен не була спроможною на виготовлення додаткового продукту. Рівень суспільного розвитку київсь-

¹⁰ Дослідження в Журавці і Хлопкові засвідчили перспективність пошуків слов'янських матеріалів пізньоримського часу у Середньому Подніпров'ї.

ких племен викликає сумніви щодо наявності достатньої соціальної диференціації.

Тому, на наш погляд, соціально-економічний потенціал київських племен не міг забезпечити, тим більше організувати систематичну війну з готськими «рексами». Основним способом захисту від готів для слов'ян Подесення, як свідчать археологічні дослідження, було переселення у більш північні лісові зони Подніпров'я [Терпиловский, 1989, с. 231—246]. До цього треба додати, що племена київської культури були далекими і від етнічної єдності. Про це свідчить значна кількість балтських елементів у їх матеріальній культурі.

Криза Римської імперії, що настала наприкінці IV ст., навала гунів, розгром ними готів призвели до занепаду черняхівської культури. Проте ці фактори мало торкнулися слов'янського населення Подністров'я. Наприкінці IV—V ст. продовжують існувати поселення (Теремці, Бакота, Сокіл, Підберізіці), які відрізняються від поселень ранішого часу дещо меншою кількістю кружальної кераміки, спрощенням ліпного посуду, появою печей-кам'янок і прямокутних жител. Лише протягом V ст. пройшла повна трансформація цих старожитностей у пам'ятки празької культури [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с. 202, 339].

Цьому явищу можна знайти причини. Очевидно, економіка дулібів базувалася не лише на орному землеробстві, призначеному для вивезення зерна на ринок, як це мало місце у всій черняхівській культурі [Шишкін, 1996], а носила комбінований характер.

Тому розрив торговельних зв'язків з римськими провінціями не мав для слов'ян тяжких наслідків. Крім того, землі Верхнього Подністров'я не зазнали руйнації від гунських набігів. Джерела свідчать, що гуни були союзниками слов'ян-венедів у боротьбі з готами. Це дозволило слов'янам зберегти людський потенціал, стабільність системи господарства.

Саме тому, ймовірно, на тлі повного занепаду черняхівської культурної спільності, до якої входили і слов'янські племена, саме венеди Подністров'я змогли виступити організаторами об'єднання, яке отримало назву одного з подністровських племен — дулібського.

Протягом VI ст. слов'янські групи, що входили в це об'єднання, освоїли землі Волині, частково мігрували на інші землі (північно-східні регіони України, Закарпаття, Словаччину, Чехію, Польщу). Про це свідчить поширення етноніму «дуліб» у Європі, а також археологічних пам'яток, аналогічних дністровським.

ЧАСТИНА II

РОЗДІЛ І

ДОСЛІДЖЕНІ ПАМ'ЯТКИ ВЕНЕДІВ У ПОДНІСТРОВ'І

Велика Слобідка I

Поселення розташоване на відстані 1 км на північний захід від села в урочищі Солонці і займає пологий схил над каньйоном, у підніжжі якого протікає р. Мікша, права притока Дністра. Досліджувалося автором у 1980 р.

Судячи із знахідок кераміки на поверхні, поселення тягнеться смугою вздовж схилу довжиною понад 1 км і шириною 500—600 м. Крім того, кераміка зустрічається також у східній частині схилу, що відрізана від західної широкою балкою, де розміщена водонасосна станція.

На поселенні, приблизно в центрі, закладено три розкопи загальною площею 700 м². Культурний шар починається на глибині 0,3—0,4 м і має потужність 0,2—0,3 м. Нижче залягає передматериковий суглинок, який переходить у материкову глину жовтого кольору. Культурний шар слабо насичений. Лише зрідка трапляються уламки глиняної обмазки, кераміки, перепаленого каменя.

Поселення багатошарове. Тут є шари трипільської культури, I—III ст. н. е. та ранньослов'янського часу (VI—VII ст.).

До горизонту I—III ст. належить чотири житла (2, 4, 6, 8), п'ять господарських ям (№ 1—3, 10, 11) та одна господарська споруда (яма № 9).

Житло 2 виявлене в розкопі I на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це споруда наземного типу з дещо заглибленою у материк долівкою. Стінки житла вдалося зафіксувати лише з південного, східного та західного боків. З північної сторони контури стіни простежити

не вдалося. Житло має близьку до прямокутної з сильно заокругленими кутами форму і орієнтоване кутами за сторонами світу. Долівка рівна, сильно утрамбована, особливо навколо вогнища. Вогнище розміщене в середині житла. Воно викладене дрібними каменями і має розміри 1,8 × 1,6 м, товщина викладки 0,2—0,25 м. Каміння сильно перепалене. Розміри житла 3,3 × 3,6 м, висота стінок 0,1 м від рівня долівки. У житлі навколо вогнища і вздовж стінок виявлено вісім ямок від стовпів. Шість з них, розташовані по кутах житла, були, очевидно, опорою стін і даху. Їх діаметр 0,3—0,4 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки. Ще два стовпи, від яких залишилися ямки діаметром 0,2—0,22 м і глибиною 0,3—0,33 м від рівня долівки, розміщалися навколо вогнища і були, очевидно, основою якоїсь перегородки, що відділяла вогнище від решти площі житла.

У заповненні, яке складалося з темного гумусу з сильним включенням попелу та вугликів, виявлено незначну кількість ліпної кераміки та кістки тварин. Серед кераміки виділяється лощена миска, уламок диска – сковорідки, уламок горщика прикрашеного під вінцями наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями (рис. 88, 1—5).

Житло 4 виявлене в розкопі II на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це прямокутна у плані напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки житла прямі, долівка добре утрамбована, рівна. Його розміри 4,2 × 3 м, глибина 0,9 м від сучасної поверхні (0,4 м від рівня виявлення). Біля східної стінки, у 0,45 м

від неї розташоване вогнище. Воно має глинобитну конструкцію овальної форми розмірами $0,53 \times 0,42$ м, товщина череня 3 см. У долівці розташовані п'ять ямок від стовпів. Три з них розміщені по кутах житла, одна посередині східної стінки і ще одна посередині південної стінки. Діаметр ямок $0,3—0,33$ м, глибина $0,12—0,32$ м від рівня долівки (рис. 89).

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу і уламків глиняної обмазки, виявлено значну кількість фрагментів ліпного (28) та гончарного (21) посуду. Останній представлений уламками лощених мисок та горщиків сірого кольору. У верхньому шарі заповнення виявлено верхню частину бронзової двочленної фібули з рубчастим накладним кільцем біля голівки (рис. 89).

Житло 6 виявлене на відстані 2 м на захід від житла 4 на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це напівземлянка прямокутної форми з заокругленими кутами орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки дещо похилі, долівка рівна, добре утрамбована. У долівці виявлено три ямки від стовпів. Дві з них розташовані посередині східної стінки і одна у північно-західному куті. Діаметр ямок $0,2—0,3$ м, глибина $12—14$ см від рівня долівки. Ще одне заглиблення невідомого призначення виявлене у північно-західному куті житла. Воно овальної у плані форми розмірами $0,8 \times 0,5$ м і глибиною $0,2$ м від рівня долівки. У заглибленні знаходилося скупчення вугликів та попелу товщиною $0,2$ см. Можливо, це залишки вогнища наземного типу. Розміри споруди $3,4 \times 2,7$ м, глибина $0,75$ м від сучасної поверхні ($0,28—0,25$ м від рівня виявлення) (рис. 88, 6).

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки та кістки тварин. Серед кераміки виділяються фрагменти лощених мисок, круглого диска та горщика дакійського типу з наліпним валиком під вінцями (рис. 88, 7—12).

Житло 8 виявлене в траншеї I (розкоп III) на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні. Це овальна у плані напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка добре утрамбована, рівна. Розміри житла $3 \times 4 \times 3,47$ м, висота стінок $0,3—0,36$ м. Кути житла сильно заокруглені. Посередині житла

розташоване вогнище. Воно викладене камінням і має округлу форму діаметром $0,84$ м. Каміння дрібне, сильно перепалене. Вогнище збереглося лише частково (рис. 90).

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та глиняної обмазки, виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки римського часу, прясло пшеворського типу та залізний ніжик. Знайдено також велику кількість кісток тварин.

Яма № 1 виявлена у розкопі I на глибині $0,6$ м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму, дещо похилі донизу стінки і рівне дно. Розміри ями $1,6 \times 1,4$ м, глибина $0,3$ м від рівня виявлення.

Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки римського часу.

Яма № 2 виявлена у розкопі I на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму. Стіни у верхній частині рівні, прямі, у нижній частині розширюються до дна, окреслюючи грушоподібну форму, дно лінзоподібне. Розміри ями $1,4 \times 1,8$ м, глибина $1,1$ м від рівня виявлення.

Заповнення ями складав темний гумус із значними включеннями вугликів та шматків глиняної обмазки. У заповненні знайдено значну кількість кісток тварин та фрагментів кераміки (14 ліпних, 2 гончарних).

Яма № 3 виявлена у розкопі I на глибині $0,6$ м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром $1,6$ м. Стінки у верхній частині дещо звужені, а у нижній розширені, що надає ямі у розрізі грушоподібної форми. Глибина ями 1 м від рівня виявлення.

Заповнення ями складалося з темної гумусної маси з домішкою вугілля та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки римського часу.

Яма № 10 виявлена у розкопі II на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні. Стінки прямі, дно лінзоподібне.

На поселенні зібрано велику кількість керамічного матеріалу. Він представлений фрагментами ліпних та гончарних посудин. Переважає ліпний посуд з шорсткою або підлощеною поверхнею, темно-брунатного кольору. Малочисельний посуд з лощеною поверхнею чорного або світло-брунатного кольору.

Один горщик з житла 4 орнаментований кружалцями-ямками, від яких в обидва боки відходять скісні врізні короткі лінії (рис. 89, 90). Ще один уламок лощеної посудини оздоблений наліпним орнаментом у вигляді свастики.

Ліпний посуд — горщики, миски, кухлики, плоскі диски-покришки (рис. 91).

Найчисельніші горщики, які за формою верхньої частини поділяються на ряд типів.

Тип I — це невеликі посудини з короткими, відігнутими вінцями, високими округлими плечиками і конічною придонною частиною (тип II загальної класифікації) (рис. 88, 3).

Тип II — горщики більш значних розмірів з високими, добре відігнутими вінцями та крутими плечиками (тип 7, 8 загальної класифікації) (рис. 90, 3). Близькі аналоги їм відомі на зарубинецьких пам'ятках Полісся та Середнього Подніпров'я [Каспарова, 1969, рис. 9, 1; Каспарова, 1976, рис. 7, 4; Максимов, 1982, табл. III, 7]. Багато їх на зубрицьких пам'ятках Верхнього Подністров'я та Західної Волині [Козак, 1983, рис. 1, 4; 3, 18—20].

Тип III — невеликі посудини з незначно розшиленим горлом, добре виділеними опуклими плечиками та конічним тулубом (тип 5 загальної класифікації) (рис. 90, 2). Аналогії є у пшеворській культурі пізньоримського часу на території Польщі [Dąbrowski, 1958, tabl. XVII]; на поселеннях Сокильники I та Підберізіці у Верхньому Подністров'ї. Крім того, знайдено кілька екземплярів біконічних горщиків з розшиленими вінцями та слабо виділеними низькими плічками (тип III загальної класифікації). Подібні посудини характерні для липицької культури [Цигилик, 1975, рис. 32, 33].

Виділено три типи мисок.

Тип I — з розшиленими вінцями і чітко зазначеним переломом плечиків у бочки (рис. 88, 8). Аналогічні з початком ранньоримського часу поширюються на всій території Правобережної України і Польщі, у пшеворській культурі [Kostrzewski, 1954, rys. 82, 3; 88, 1], пізньозарубинецьких пам'ятках Подніпров'я [Максимов, 1969, рис. 4, 2; Бидзиля, Пачкова, 1969, рис. 9, 18, 27, 30], верхньодністровських та волинських пам'ятках I—III ст. [Козак, 1977, рис. 5, 10; 6, 1].

Тип II — миски конічної форми з прямими вінцями і потовщеним із зовнішнього боку заломом плечиків у бочки (рис. 88, 11). Ана-

логії є у пшеворській культурі на території Польщі [Kostrzewski, 1954, Rys. 62, 9; 90, 9], на пам'ятках Західної Волині та Верхнього Подністров'я [Козак, 1978, рис. 5, 3] і ранньоримських пам'ятках Південного Побужжя [Хавлюк, 1976, рис. 4, 10, 12].

Тип III — миски з невиділеними вінцями, прямими або увігнутими до середини плечиками і сильно звуженою придонною частиною (тип III загальної класифікації) (рис. 90, 5). Аналогії є в багатьох культурах лісостепової смуги Дністро-Дніпровського межиріччя на рубежі і в перших століттях н. е. [Максимов, 1982, табл. III; Хавлюк, 1976, рис. 4, 5; 9, 13].

Досить чисельні на поселенні великі біконічні миски з увігнутими до середини вінцями (рис. 88, 7). Аналогії є на дакійських пам'ятках Румунії, в липицькій культурі [Parvan, 1926, s. 791; Цигилик, 1975, рис. 34—36].

Незначне місце серед кераміки займають кухлики конічної форми (рис. 88, 9; 90, 7). Аналогії є на дакійських пам'ятках, хоча зустрічаються і в інших культурах [Цигилик, 1975, рис. 26, 27, 85, 86].

Знайдено також один друшляк — невелику посудину конічної форми у вигляді кухлика з наскрізними отворами у стінках (рис. 90, 8).

Інша група кераміки — плоскі диски, які використовувалися як покришки, а можливо, і як сковорідки. Ця форма посуду зустрічається на всіх пам'ятках Подністров'я, Західної Волині, Середнього Подніпров'я I—II ст. (рис. 88, 5)

Виявлено невелику кількість гончарної кераміки. Всі без винятку уламки мають незначну домішку піску у тісті і лощеною поверхню світло-сірого кольору. Деякі фрагменти прикрашені пролощеними пасмами (рис. 91, 3, 4). Основну частину (40 %) всієї кераміки знайдено у житлі 4, один фрагмент — у господарській споруді 1 та два — у ямі № 2. За формою це горщик з потовщеними вінцями та вузькою шийкою і миска ребристого профілю. Аналогічні посудини широко відомі на пам'ятках черняхівської культури [Баран, 1981, табл. IV, 6, 7; Смирнова, 1964, рис. 6, 1, 4].

У культурному шарі поселення виявлено кілька уламків від стінок та ручок світлоглиняних амфор. Фрагменти маловиразні, особливо ручки, тому більш конкретно визначити тип посудин, до яких вони належали, неможливо (рис. 91, 9, 10).

До глиняних виробів належать також п'ять прясел та тягарець. Три прясла мають округлу форму, одне — біконічну, а інші — зрізаного конуса. Два з них прикрашені накольчастими лініями (рис. 90, 9). Тягарець виготовлений з глини, подібної до тіста ліпних горщиків. Він має прямокутну форму розмірами 15,5 × 9 см. Посередині — отвір діаметром 2,5 см. Це, очевидно, було грузило для рибальських сіток.

Металеві вироби представлені бронзовою фібулою, шилом та залізним ножиком. Від фібули збереглася верхня частина без пружини. Тулуб литий, масивний, спинка округла в перерізі. Під голівкою кільце з рубчастим орнаментом (рис. 89, 2). Вона відповідає серії III прогнутих під'язних фібул з високим приймачем і декоративним дротяним кільцем у схемі А. К. Амброза [1968, табл. 12, 5]. Шило виготовлене з бронзового, квадратного в перерізі, стержня. Робоча частина округла, сильно потерта, загострена на кінці, край черешка розклепаний. Довжина виробу 4,5 см. Залізний ножик має пряму, потовщену спинку і звужене до кінця лезо, довжина якого 9 см, черешка — 1 см.

Вироби з каменю представлені точильним бруском квадратної в перерізі форми та ливарною формочкою. Остання являє собою відшліфовану кам'яну овальну плитку розмірами 8 × 9,5 см, товщиною 1 см. На одному краї розміщений прямокутний жолобок з кільцем, на іншому — вирізано хрестоподібний знак з рубчастим кільцем в основі (рис. 91, 7).

Рамки існування поселення слід визначити кінцем I — III ст. н. е. Матеріали поселення Велика Слобідка I мають важливе значення для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися на Середньому Дністрі в ранньоримському і на початку пізньоримського часу.

Більшість жител не мають спільних рис з об'єктами, відкритими у Верхньому Подністров'ї, Західній Волині та Південному Побужжі. За

формою, конструктивними особливостями найповніші аналогії їм можна знайти на дакійських пам'ятках, зокрема в липицькій культурі [Цигилик, 1975, рис. 11]. Житла 2, 6, 8 досить близькі до житлової споруди I ст. н. е. з поселення біля с. Бернашівка [Козак, 1983, рис. 13, 1], що відбиває їх місцеві традиції. Схоже за культурними ознаками поселення біля с. Оселівка Чернівецької області [Цигилик, 1976, с. 402].

Отже, археологічні матеріали свідчать, що починаючи з другої половини — кінця I ст., на Середньому Дністрі з'являється ще один культурний компонент, близький до зарубинецького. Судячи з аналізу керамічного матеріалу, сюди перемістилися змішані пшеворсько-зарубинецькі групи населення. Просування носіїв цих культур на південь можна пояснити надлишком населення у Верхньому Подністров'ї, який створився в результаті міграції туди у середині I ст. н. е. зарубинецьких груп із Полісся.

Не виключено також, що на Середній Дністер перемістилася якась частина носіїв пам'яток типу Мар'янівка-Рахни з Південного Побужжя. Ці пам'ятки мають багато спільних рис з верхньодністровськими. В результаті поєднання цього змішаного компонента з місцевими дако-пшеворськими елементами і виникли в другій половині — кінці I — II ст. пам'ятки типу Велика Слобідка I.

Вірогідно, протягом II—III ст. проходив поступовий процес уніфікації культури Верхнього і Середнього Подністров'я. Житло 4 з Великої Слобідки I (III ст.) відрізняється від раніше існуючих на цьому поселенні. Це вже напівземлянка прямокутної форми з вогнищем і стовповими ямками в долівці, яка в деталях повторює житлові споруди, виявлені в синхронних поселеннях Верхнього Подністров'я. На жаль, у цьому житлі знайдено мало ліпної кераміки, але ті форми, що вдалося реставрувати, теж не відрізняються від верхньодністровських.

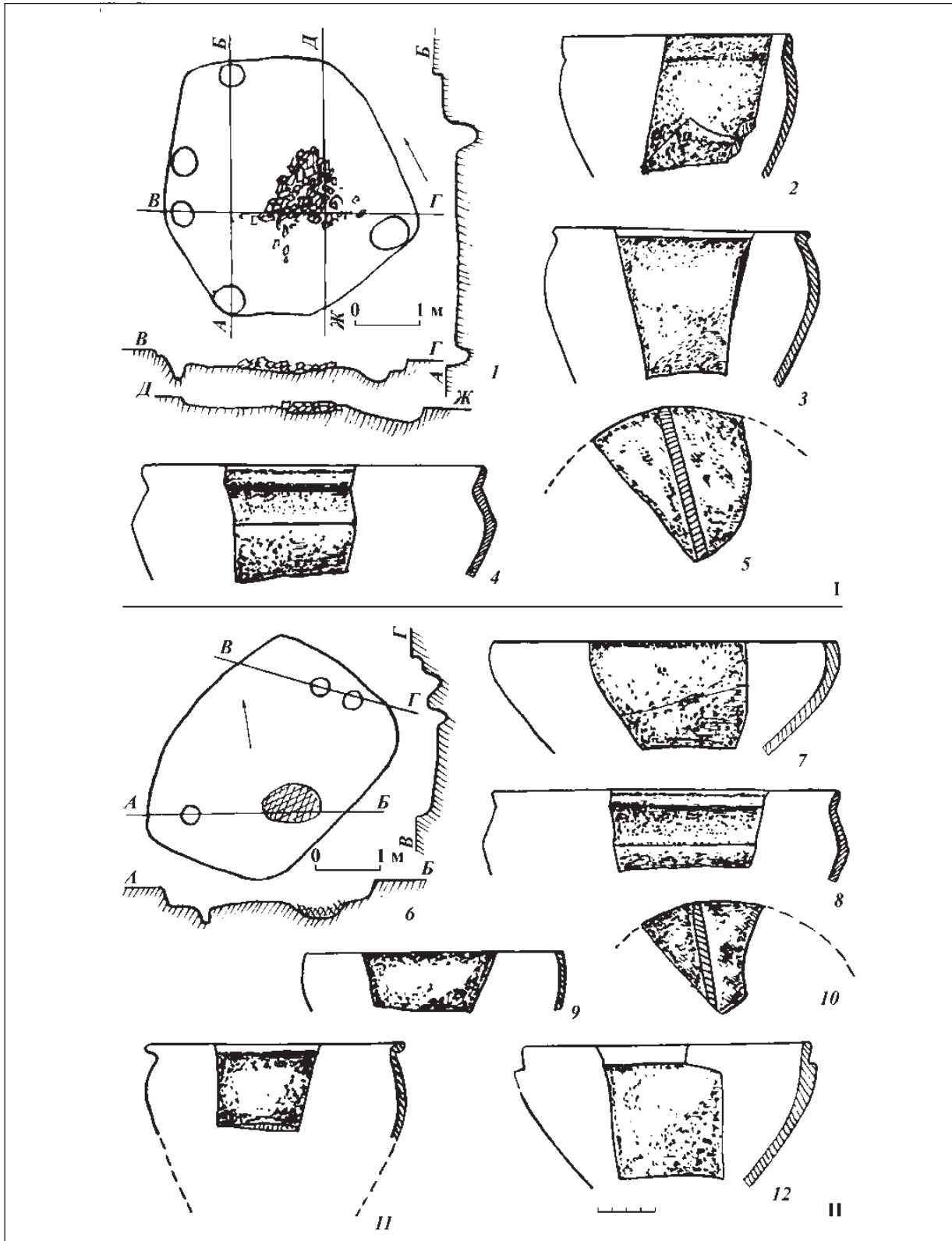

Рис. 88. Велика Слобідка I. Комплекси жител 2 (I) та 6 (II).

Венеди

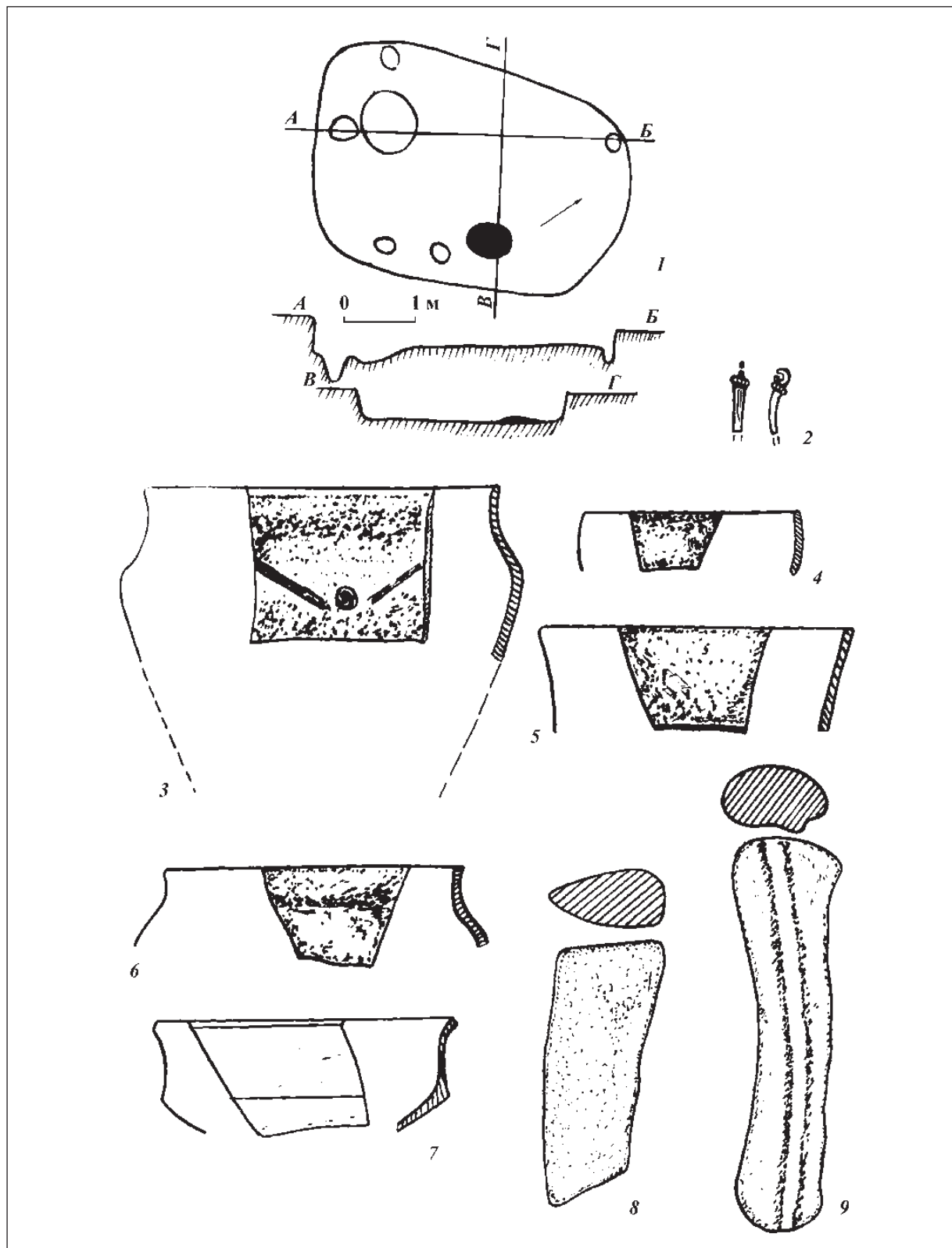

Рис. 89. Велика Слобідка I. Комплекс житла 4 (1—9).

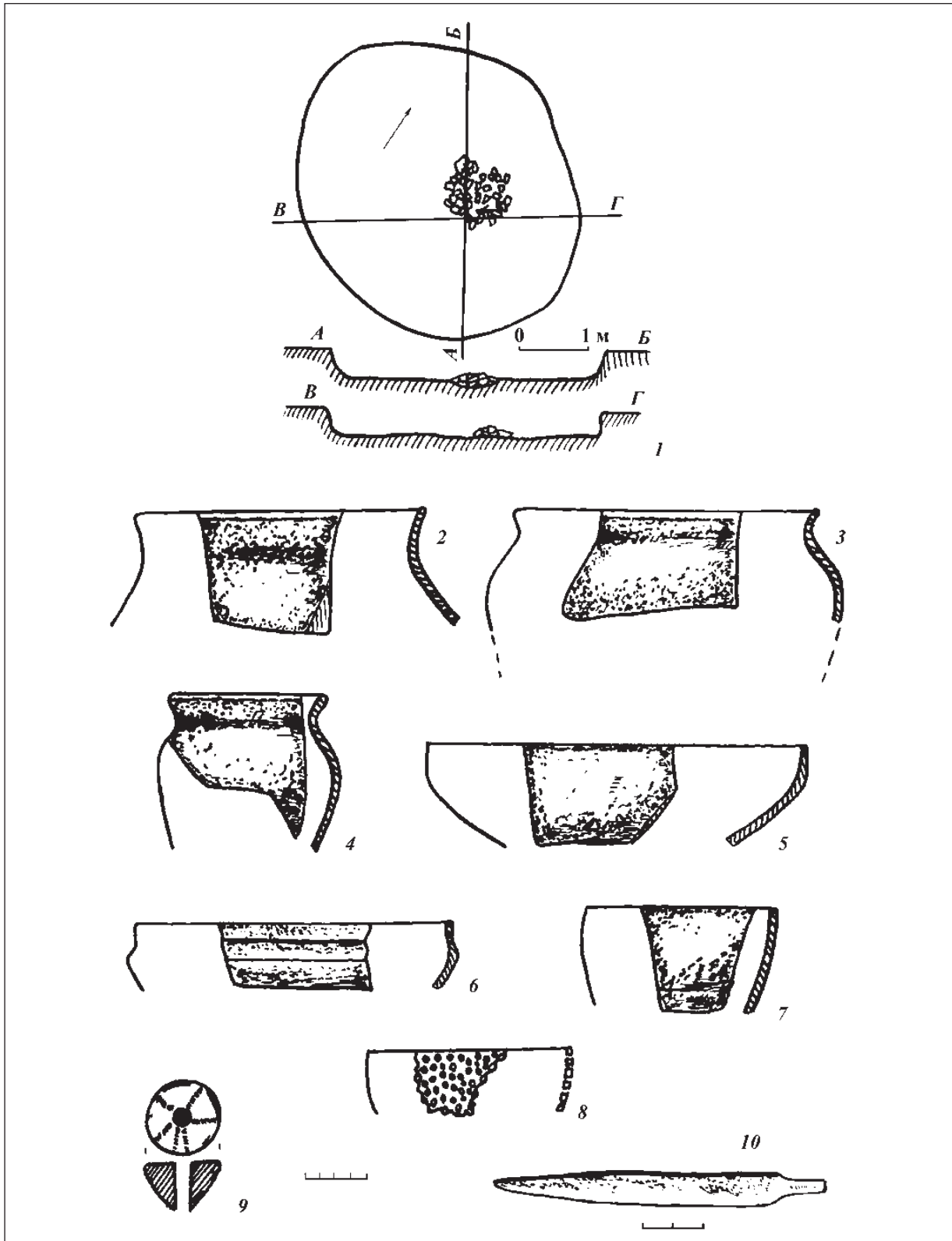

Рис. 90. Велика Слобідка I. Комплекс житла 8 (1—10).

Венеди

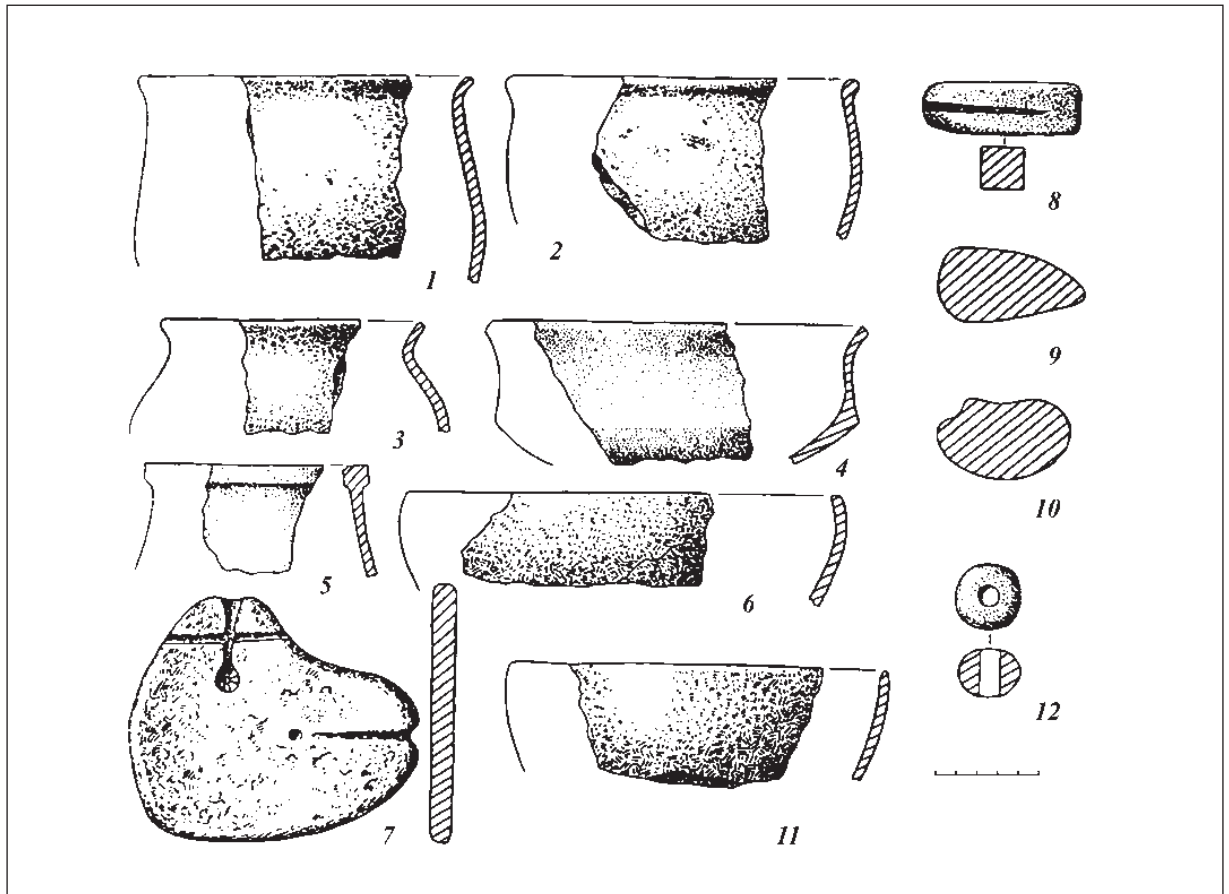

Рис. 91. Велика Слобідка I. Знахідки з поселення (1 — яма № 5; 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12 — культурний шар; 3, 6 — яма № 9; 8 — яма № 8; 11 — яма № 11).

Давидів

Поселення розташоване на відстані 300 м на північ від с. Давидів Пустомитівського району Львівської області і займає середню смугу досить високого схилу над довгою вузькою долиною, по якій протікає невеликий потічок. На західній околиці поселення розташований асфальтовий завод Львівського ДРБУ. Огляд площі поселення, шурфи, закладені в різних його частинах, показали, що західна ділянка схилу зайнята, переважно, поселенням давньоруського часу. Липна кераміка зубрицької культури зустрічається у східній частині схилу. Культурний шар тут майже повністю знищений оранкою. Материк розташований на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. На площі поселення видно плями від жител. Над об'єктами, на поверхні розпорошені уламки глиняної обмазки, кераміка. Над однією такою плямою закладено розкоп довжиною 12 м і шириною 10 м, орієнтований по лінії схід—захід.

На глибині 0,3 м простежено чорну пляму від об'єкту, що чітко виділялася на фоні материка. Після розчистки виявилось, що це споруда напівземлянкового типу видовжено-прямокутної форми, орієнтована довгими стінками паралельно схилу. Кути заокруглені, стінки дещо звужені донизу. Розміри 6,13 × 2,6 м, глибина 0,96 м від сучасної поверхні. Посередині споруди вибрана ніша шириною 1,1 м і довжиною 2,6 м. У східній частині споруди вона повертає на південь і поєднується зі стінками. Глибина ніші 0,35 м від сучасної поверхні. Навколо ніші знаходяться три прилавки різної висоти. Один

з них розташований у східній частині споруди. Вздовж північної довгої стінки розташований другий прилавок. Він має висоту 0,64 м від рівня дна ніші і ширину 0,6 м. Третій прилавок розташований вздовж західної та частини південної стінок. Він нижчий за два попередні, висота 0,44 м від рівня дна ніші. Сліди утоптаності простежені лише в ніші і не виявлені на прилавках (рис. 92).

Заповнення споруди складалося з темного гумусу з великою кількістю попелу, вугілля, шматків глиняної обмазки, інколи значних розмірів. На них присутні сліди від дерев'яних конструкцій шириною 5—7 см. У заповненні виявлено велику кількість кераміки, кісток тварин, чорнолощене прясло та залізний ніж.

Переважаючими в керамічному комплексі є фрагменти від липних посудин темно-жовтого та брунатного кольору. В тісті грубі домішки товченого каменю, кераміки, сухої або перепаленої глини. Випал середньої якості. Посуд представлений горщиками та кухликами. Горщики мають злегка відігнуті вінця, округлі високі плечики та конічні бочки, що спираються на дно із закраїною (тип 8 загальної класифікації). Інший тип горщиків має біконічну форму (3 загальної класифікації). Кухлики конічної форми з невиділеними вінцями (рис. 93).

Незначний процент складають фрагменти гончарного посуду сірого кольору провінційно-римського типу, виготовленого з добре відмученої глини, з лощеною поверхнею. За формами гончарна кераміка представлена високими мисками з відігнутими вінцями і відо-

кремленими вінцями від бочків ребристим переломом.

Прясло має форму зрізаного конуса. Воно виготовлене з добре очищеної глини і має чорну лощену поверхню. Діаметр прясла 4,2 см, діаметр отвору 0,8 см.

Ніж має клиноподібну в перерізі спинку. Лезо ножа відділене від черешка двома незначними уступами. Довжина ножа 14,5 см, ширина 2,2 см.

Характер керамічного матеріалу дозволяє віднести пам'ятку до III ст. н. е.

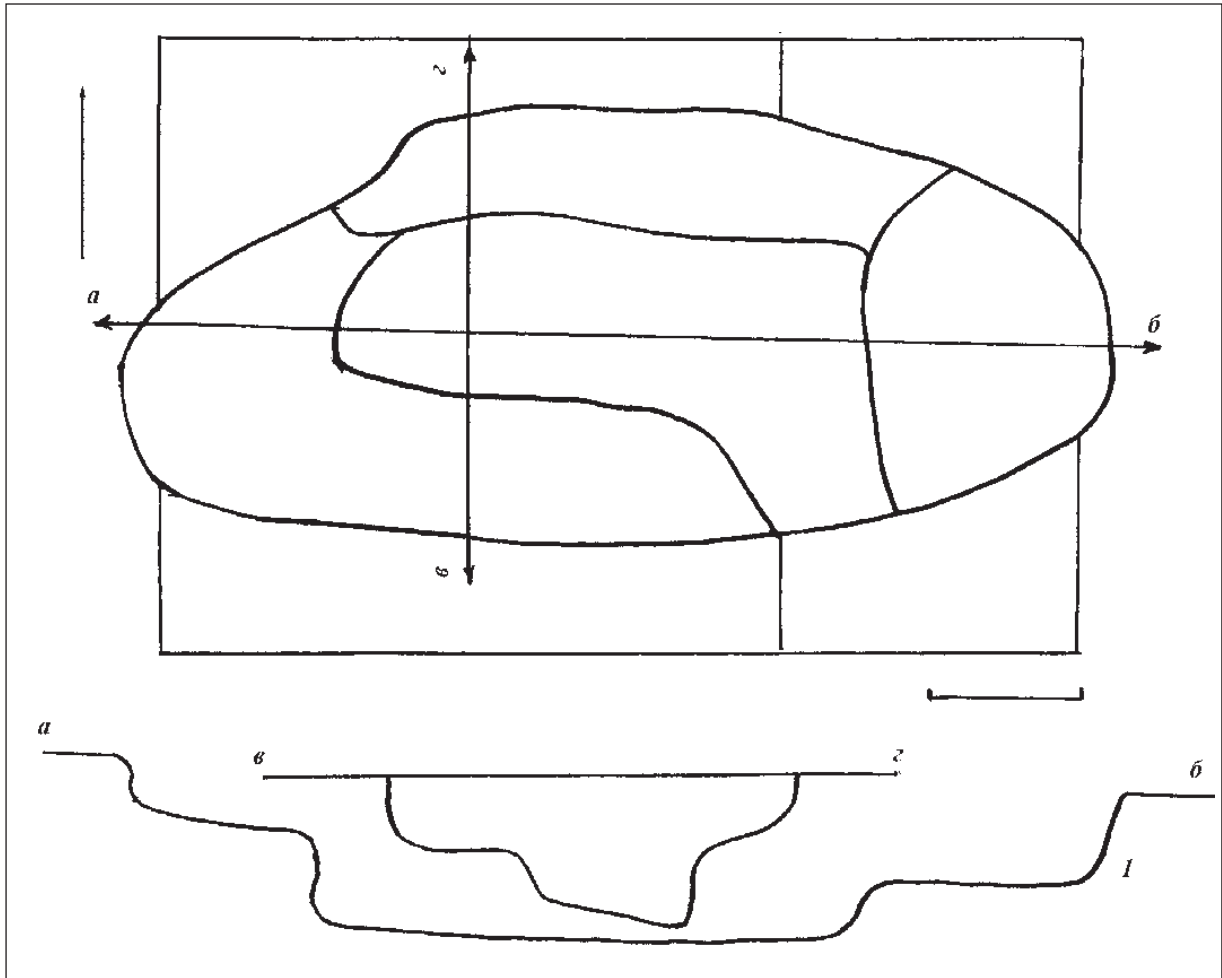

Рис. 92. Давидів. План та розрізи споруди 1.

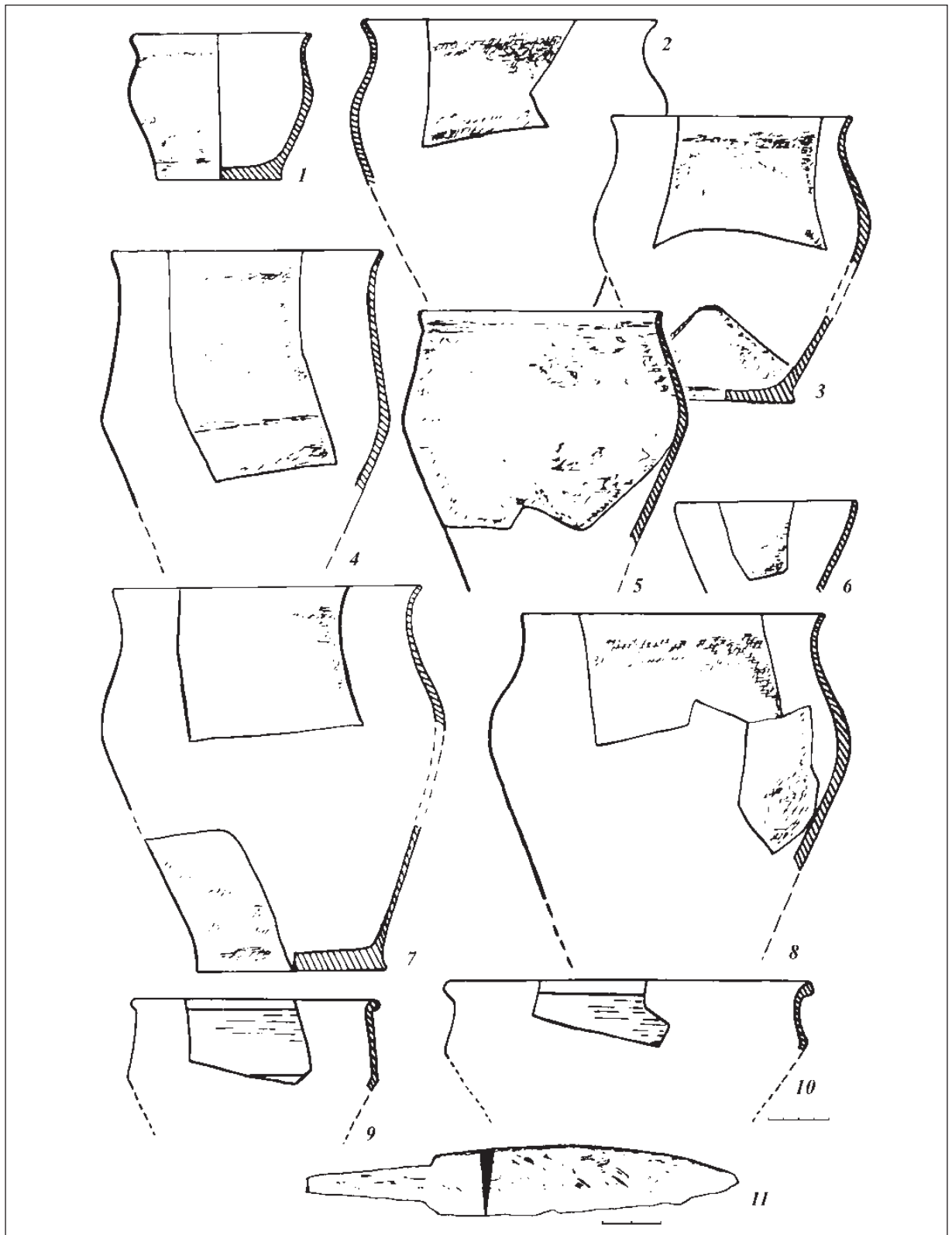

Рис. 93. Давидів. Комплекс житла 1 (1—11).

Звенигород

Поселення відкрите у 1975 р. У тому ж році тут проведені розвідкові роботи. Поселення розташоване на відстані 300 м на південь від села (Церковна сторонка), в урочищі Загорода. Воно займає невелике підвищення над болотистою долиною. Розміри поселення близько 30 × 150—200 м. Розвідковий шурф площею 24 м² закладено приблизно в центрі поселення. Культурний шар знаходиться на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні. У шурфі виявлено значну кількість ліпної кераміки та кілька уламків гончарних посудин липицької культури. Ліпна кераміка представлена, переважно, невеликими горщиками брунатного кольору з грубо обробленою поверхнею.

Для кераміки характерне змішання форм зарубинецької, пшеворської та липицької культур. Із зарубинецькою культурною традицією слід пов'язати наявність горщиків, з добре вираженими відігнутими вінцями, часто прикрашеними поперечними насічками та високими округлими бочками, а також миски з прямою шийкою, яка чітким заломом переходить у конічну придонну частину. До традицій липицької культури належать слабoproфільовані горщики з наліпами під шийкою (рис. 94).

За матеріалом, отриманим у ході дослідження пам'ятки, дату існування поселення можна визначити другою половиною I ст. н. е.

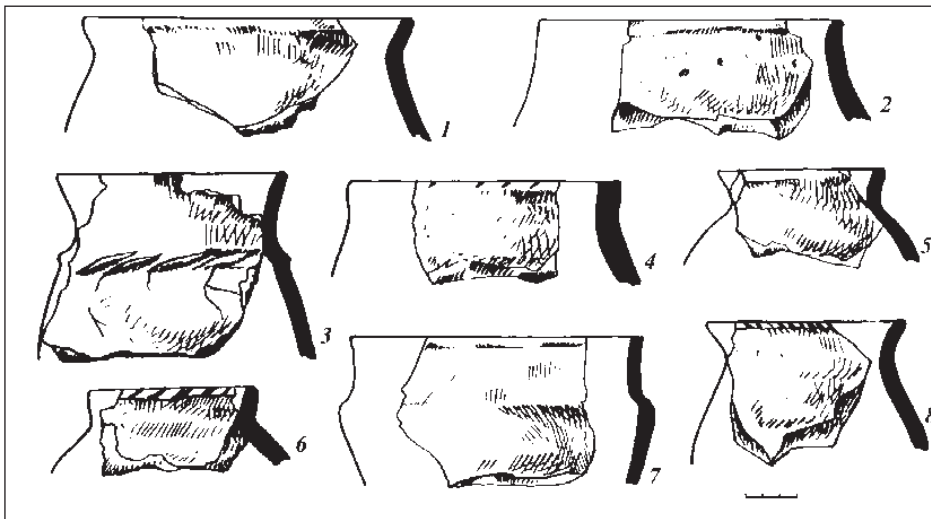

Рис. 94. Звенигород. Кераміка з поселення.

Зубра

Поселення відкрив у 1971 р. В. П. Савич. У 1975 р. автор провів додаткове обстеження і розкопки. Поселення знаходиться на відстані 1,5 км на захід від села в урочищі Глибока долина. Воно займає південний схил невеликої балки, у підніжжі якої протікає безіменний потічок, що впадає в р. Зубру, ліву притоку Дністра. Розміри поселення 150 × 70 м.

Розкоп площею 256 м² закладено приблизно в центрі поселення. Культурний шар невиразний, у верхній частині схилу повністю зруйнований оранкою. У розкопі відкрито одне житло зубрицької культури. Це прямокутна у плані споруда з дещо заглибленою у материк долівкою, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки прямі, долівка добре утрамбована, рівна. Розміри житла 3,68 × 4,64 м, висота стінок 0,15—0,20 м. Незначні сліди вогнища у вигляді невеликого скупчення вугликів і попелу знайдено у північно-східній частині житла. Його розміри 0,64—0,56 м. У долівці знаходилися дев'ять ямок від стовпів. Чотири з них,

діаметром 0,36—0,4 м і глибиною 0,32—0,4 м, розташовані в один ряд, на відстані 0,8 м одна від одної, вздовж західної стінки житла. У північно-західному куті стовпова ямка знаходилася на відстані 8 см від стінки. Ще чотири стовпові ямки розміщені вздовж східної стінки житла. Їх діаметр 0,26—0,4 м, глибина 0,18—0,25 м від рівня долівки. Одна стовпова ямка, діаметром 0,24 м і глибиною 0,12 м від рівня долівки, знаходилася посередині південної стінки. У заповненні житла, що складалося з гумусної маси із домішками вугликів та попелу, виявлено велику кількість ліпної кераміки та наконечник списа (рис. 95).

Серед керамічних форм переважають середніх розмірів горщики із злегка відігнутими вінцями, опуклими бочками і товстим дном (тип 7, 8 загальної класифікації). Наявні також ребристі чорнолощені миски (тип 1, 2 загальної класифікації), фрагменти кухликів. У культурному шарі виявлено також кілька уламків гончарного посуду липицької культури (рис. 96).

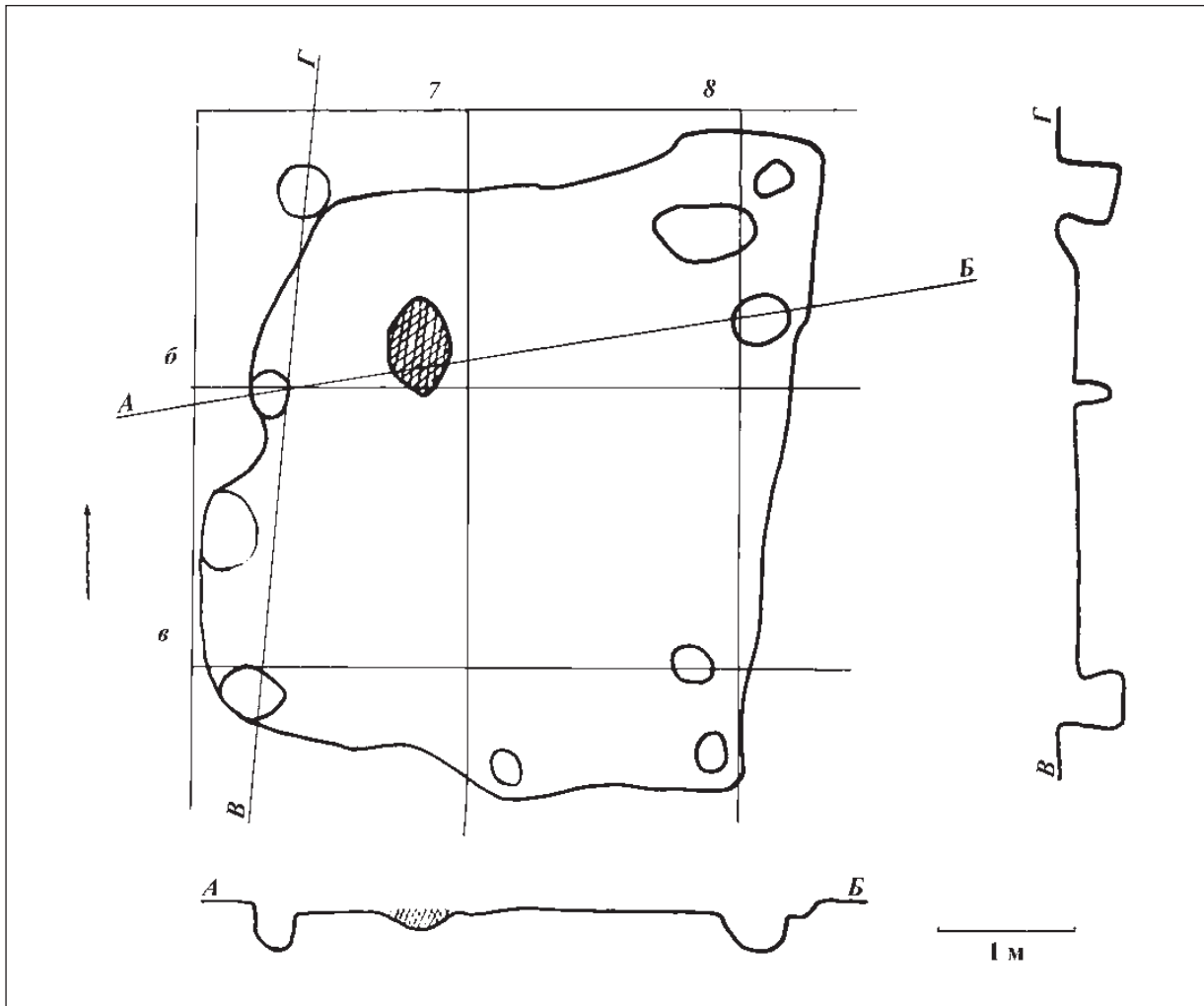

Рис. 95. Зубра. Житло 1. План та розрізи.

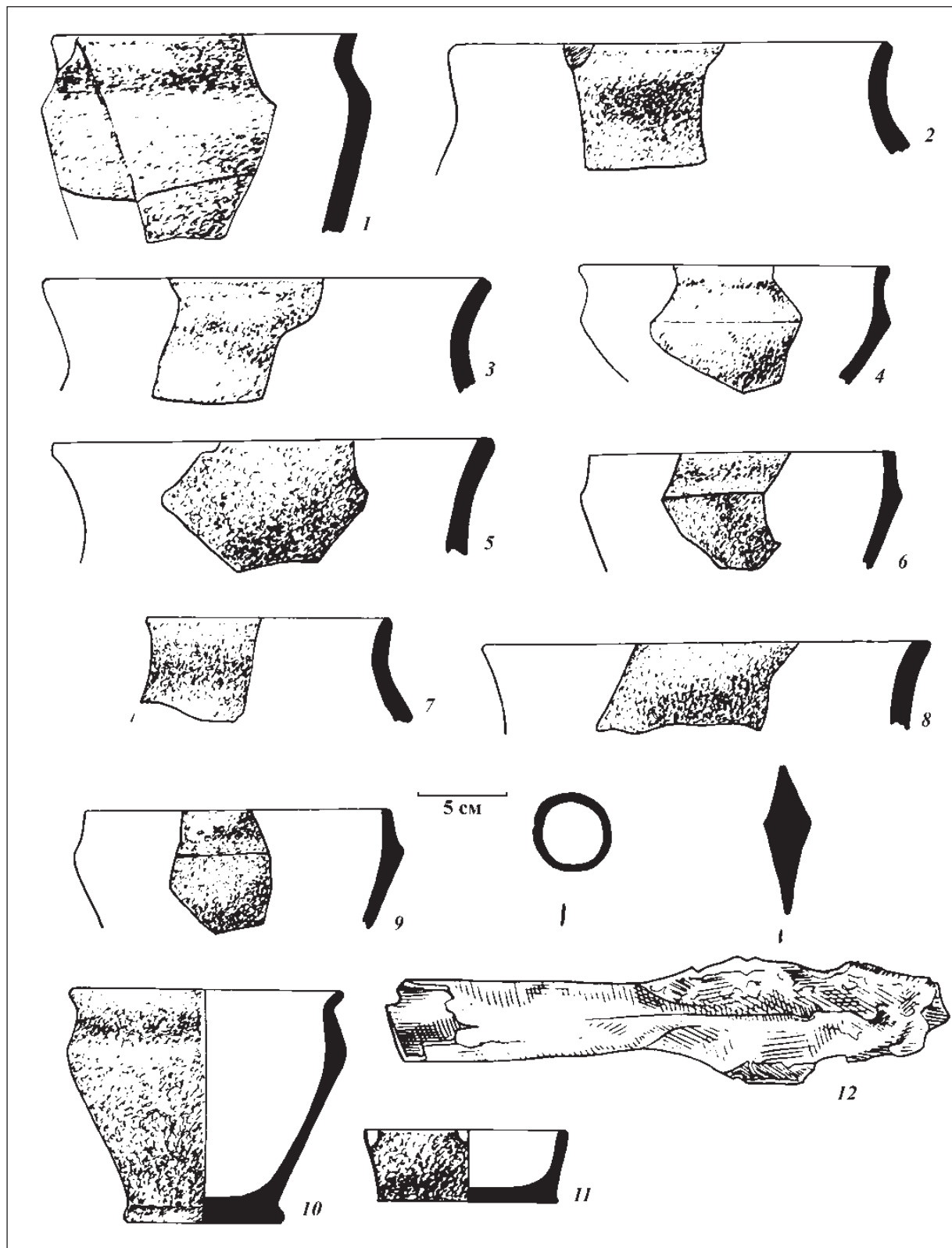

Рис. 96. Зубра. Матеріали з житла 1.

Пасіки-Зубрицькі

Поселення відкрите автором у 1978 р. Досліджувалося у 1979 р.

Поселення розташоване на відстані 50 м на схід від села в урочищі Над Млаками. Воно займає мисоподібне підвищення, яке з півночі крутим схилом нависає над болотистим руслом р. Зубрівки (ліва притока Дністра), а зі сходу поступово переходить у болотисту долину (рис. 97).

Поселення зубрицької культури розташоване у нижній частині схилу. На гребені схилу зібрана гончарна і ліпна кераміка черняхівського типу.

Розкопками досліджена центральна частина поселення зубрицької культури. Площа розкопу складає 1400 м². Культурний шар знищений оранкою. Тільки на окремих ділянках, у низьких місцях схилу він зберігся на глибині 0,3—0,4 м і має потужність 0,1—0,15 м.

Поселення багатощарове. Крім зубрицького горизонту, тут розташоване поселення шнурової кераміки, пшеворської культури та житлово-господарські об'єкти XI ст.

На поселенні зубрицької культури відкрито п'ять жител (1, 3, 4, 10, 11), три господарські споруди (1—3) та ряд ям-погребів.

Житло 1 є овальною у плані напівземлянкою, орієнтованою стінами за сторонами світу. Стіни звужуються донизу, долівка земляна, добре утрамбована, знівельована відносно зовнішньої поверхні. Розміри житла 2,5 × 3,4 м, глибина 0,7 м від рівня материка. Вздовж північної, короткої стінки розташований материковий останець шириною 0,8 м і висотою 0,13 м

від рівня долівки. У південній стіні на висоті 0,57 м від рівня долівки вирізана глинобитна піч. Вона має прямокутну форму шириною 1 м, довжиною 0,76 м. Черинь добре випалений, червоного кольору, товщиною 3 см. Купол не зберігся. Перед пічкою на долівці залишений материковий виступ розмірами 0,57 × 0,7 м і висотою 0,4 м, який правив за приступку до печі. Долівка житла біля устя печі і приступка покриті шаром попелу, викинутим, очевидно, з печі. У житлі виявлено уламки ліпної кераміки, залізне шило (рис. 98, 1—6).

Житло 3 — це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни дещо звужені донизу, підлога рівна, утрамбована. Розміри житла складають 3 × 4,2 м, висота земляних стін 0,5 м від рівня материка. Вздовж північно-східної стіни розміщався материковий останець шириною 0,2—0,4 м і висотою 0,15—0,2 м від рівня долівки. У долівці знаходилися 10 ямок від стовпів. 9 з них розміщалися посередині протилежних стінок. Ями, які знаходилися посередині коротких стін і визначали поздовжню вісь житла, мали діаметр 0,3—0,4 м і глибину 0,2—0,25 м від рівня долівки. Решта значно менші за розмірами (діаметр 0,2—0,25 м, глибина 0,16—0,18 м від рівня долівки). Слідів вогнища не виявлено (рис. 99, 1; 100).

При розчистці споруди виявлено велику кількість ліпної кераміки, кружальний горщик липицького типу та уламки кружальних провінційно-римських мисок. Над долівкою трапилася бронзова, похідна від гостропрофільованих,

фібула типу 84, за класифікацією О. Альмгре-на. На долівці було 4 глиняних прясла, виготовлених з бочків гончарних посудин, і невеличкий тюльпаноподібний ліпний горщик (рис. 99, 1—11).

На відстані 1 м на захід від житла знаходилася господарська споруда 1. Вона має неправильну у плані форму розмірами 6×6 м і заглиблена у материк на 1,43 м. З південної сторони розміщений вхід, який складався з трьох виступів-сходинок, вирізаних у стіні. Висота перепадів між сходамиками 0,12—0,39 м. Внутрішня частина складається з трьох великих відсіків, комплексу господарських ям, материкових прилавоків, вирізаних у стінах довкола відсіків. На прилавках лежали добре збережені камені від ротаційних жорен. Ряд ям мають сліди від кошиків і посудин. Очевидно, в них зберігалось зерно і мука, яка вироблялася на жорнах. Таким чином, господарська споруда 1 була, ймовірно, млиновим приміщенням, яким користувалася громада селища, а можливо, і сусідніх поселень. У заповненні споруди знайдено велику кількість ліпного та гончарного посуду, залізний наконечник списа, кілька глиняних прясел (рис. 101, 1; 102).

У 7 м на південь від житла 3 знаходилося житло 4. Це наземна будівля, контури якої простежені за окремими скупченнями випаленої глиняної обмазки на рівні материка. Шматки обмазки мають відбитки дерев'яних прутів на одній із сторін. Друга сторона гладка. Житло має близьку до прямокутної форму і розміри $3,4 \times 5,6$ м. У південно-західному куті знаходилося вогнище. Воно має овальну у плані форму діаметром 0,5 м і викладене дрібним камінням. Камені сильно випалені. При розборі глиняної обмазки житла виявлено ліпну та гончарну кераміку з перевагою першої (рис. 101, 2).

Під обмазкою житла 4 знаходилася господарська яма № 8. Вона має округлу форму діаметром 1,1 м і глибину 0,4 м від рівня материка. Стінки вертикальні, дно рівне. У ямі знаходився змішаний пшеворсько-зарубинецький керамічний матеріал, який характерний для початкової фази формування зубрицької культури (I ст. н. е.).

Недалеко від житла 4, на площадці розмірами 4×6 м знаходилися чотири господарські ями, які склали, вірогідно, один господарський комплекс.

Яма № 1 має овальну форму розмірами $0,6 \times 0,8$ м і глибину 0,4 м від рівня материка. Стінки дещо звужені донизу, дно рівне.

Яма № 2 має близьку до округлої у плані форму розмірами $0,65 \times 0,8$ м і глибину 0,47 м від рівня материка. Стіни звужені донизу, дно рівне.

Яма № 4 округлої форми діаметром 0,8 м і глибиною 0,3 м від рівня материка. Стіни звужені донизу, дно нерівне.

Яма № 7 має наближену до овальної у плані форму із звуженими донизу стінками і нерівним дном. Її розміри $0,8 \times 0,78$ м, глибина 0,4 м від рівня материка.

Ще одна господарська яма № 5 була у 10 м на південь від житла 4. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,2 м і глибину 0,4 м від рівня материка. Стінки звужені донизу, дно нерівне.

У заповненнях господарських ям знайдено чимало уламків ліпної кераміки, кістки тварин.

У 8,5 м на схід від житла 4 знаходилася господарська споруда 3. Вона має овальну у плані форму розмірами $3,1 \times 3,4$ м і глибину 1,4 м від рівня материка. Стінки звужені донизу, добре збережені, дно рівне, в окремих місцях утопане. До північно-східної стіни, під прямим кутом до неї, примикає коридор шириною 1,15 м і довжиною 4,35 м. Його глибина 0,4 м від рівня материка. Прибудова конструктивно пов'язана із спорудою і могла служити входом до неї.

При розчистці об'єкту знайдено велику кількість ліпної кераміки зубрицької культури, кілька уламків мисок провінційно-римського типу та верхню частину гончарної посудини липицької культури (рис. 103, 1—10).

Житло 11 — це квадратна у плані напівземлянка. Стіни добре збережені, рівні, долівка утрамбована. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Його розміри $3,3 \times 3,7$ м, глибина 0,5 м від рівня материка. У північно-західному куті розміщена глиняна піч. Стіни печі материкові. Вони мають висоту 0,12—0,2 м і ширину 0,22—0,25 м. З внутрішньої сторони стіни вимазані глиною і випалені на товщину 2—4 см. Задня стінка не збереглася.

Устя печі орієнтоване на південь. Черинь прямокутної форми шириною 0,37 м і довжиною 0,72 м. Товщина череня 2—4 см. На долівці поблизу печі лежали три уламки перепаленого

Хронологічне співвідношення типів кераміки в об'єктах поселення (реставровані форми)

Час	Горщики	Миски	Кухлі	Диски	Гончарна кераміка	
					Липицька	Провінційно-римська
Фаза I	28	11	7	—	—	—
Фаза II	8	—	1	2	1	—
Фаза III	27	2	2	2	2 (горщики)	9 (миски)

горщика. У долівці виявлено чотири стовпові ямки. Одна з них знаходилася у північно-західному куті, решта — посередині стін. Діаметр ямок 0,2—0,25 м, глибина 0,14—0,4 м від рівня долівки (рис. 104).

У заповненні печі знайдено велику кількість ліпної кераміки та кілька фрагментів сіроглиняних гончарних посудин.

На відстані 6 м на південь від житла 11 знаходилося житло 10. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 3,3 × 4,1 м, глибина 0,4 м від рівня материка. Вздовж північно-східної стіни розташований материковий прилавок шириною 0,4 м і висотою 0,1—0,12 м від рівня долівки. Ще один материковий останець такої ж висоти шириною 0,1—0,13 м розташований вздовж короткої, південно-східної стіни. У долівці знаходилося 7 ямок від стовпів. Вони розміщалися по кутах і посередині стін. Їх діаметр 0,18—0,2 м, глибина від 9 до 20 см від рівня долівки. У заповненні знайдено невелику кількість ліпної кераміки та залізну шпору (рис. 105).

Кераміка представлена, переважно, горщиками. Миски та кухлі складають відносно нечисленну групу серед керамічного матеріалу.

Кераміка виділяється грубою обробкою зовнішньої поверхні. Вона переважно шорстка. Лише окремі посудини мають підлощену або спеціально лощену поверхню. Колір черепка від чорного до сірого різних відтінків. У тісті багато домішок шамоту, жорстви. Горщики орнаментовані пальцевими вдавленнями, насічками по краю вінець, нігтьовими защипами по тулубу, наліпними валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями (рис. 106, 107).

Новою формою є круглі плоскі диски (табл. XI).

Горщики поділяються на чотири основні типи.

Тип I представлений середніми за розмірами посудинами з тонкими, дещо розхиленими вінцями, слабо вираженими короткими плечиками та конічно придонною частиною. Перелом плечиків у бочки знаходиться у верхній частині посудини. Цей тип часто орнаментовано пальцевими вдавленнями по краях вінець (типи 1, 5, 8 загальної класифікації) (рис. 106, 5, 6).

Найбільш точні аналогії цим горщикам знаходимо серед ранніх керамічних комплексів київської культури [Даниленко, 1976, рис. 5, 6, 17; Максимов, Орлов, 1974, рис. 4, 5, 9; Абашина, Гороховський, 1975, рис. 4, 2].

Тип II складають посудини з довгими, сильно розхиленими вінцями, добре вираженою шийкою, високими заокругленими плечиками. Горщики часто орнаментовані пальцевими защипами по краях вінець (тип 7 загальної класифікації). Один з горщиків був прикрашений пальцевими защипами по тулубу. Такі горщики найбільш поширені у зарубинецькій культурі, де отримали назву «раструбоподібних» [Максимов, 1982, табл. XVI, 9] (рис. 98, 4).

До типу III віднесено посудини біконічної форми. Це переважно великі горщики з відігнутими вінцями та гострим переломом плечиків у бочки у середній частині тулуба (типи 3, 6 загальної класифікації) (рис. 102, 1). Один з горщиків цього типу прикрашено по краях вінець пальцевими вдавленнями. Аналогічні та близькі до цього типу посудини є доволі поширеними серед пізньозарубинецьких пам'яток та пам'яток київської культури [Максимов, 1982, табл. XVII, 15; Абашина, Гороховський, 1975, рис. 3, 6, 7; 4, 7, 8].

Чисельними серед кераміки є горщики середнього розміру з розхиленими вінцями, слабо

Таблиця XII

Співвідношення ліпної та гончарної кераміки в об'єктах поселення (фаза III)

Об'єкт	Ліпна кераміка		Гончарна кераміка	
	Кількість фрагментів	%	Кількість фрагментів	%
Житло 3	117	83,9	20	16,1
Житло 4	27	93	2	7
Житло 11	47	94	3	6
Споруда I	145	81,5	33	18,5
Споруда III	144	97	4	3
Загалом в об'єктах фази III	480	86,1	62	12,9

вираженими плечиками та округлими бочками. Перелом розташовано приблизно в середній частині тулубу. Неорнаментовані горщики подібної форми широко відомі у пшеворській культурі на території Польщі (рис. 103, 2).

Кількома екземплярами представлено горщики конічної форми із загнутими до середини вінцями. Як і вищеописані, ця форма характерна для пшеворської культури [Kostrzewski, 1954, рис. 27 b] (рис. 107, 1).

Одним екземпляром представлений невеликий горщик тюльпаноподібної форми з житла 3. Тюльпаноподібні горщики широко побутували у населення Подністров'я, що залишило пам'ятки липицької культури [Цигилик, 1975, рис. 20, 4—7] (рис. 99, 9).

Миски представлено лише двома екземплярами. Це гострореберні посудини S-подібної форми з розхиленими вінцями, відділеними від бочків гострим заломом, та конічними бочками (рис. 102, 5).

Кухлі також малочисельні. Усі вони мають конічну форму. Одиначним екземпляром представлена стопка з виразними, дещо розхиленими вінцями та округлим тулубом (рис. 105, 4; 106, 9).

Новим видом кераміки, що з'явився лише в ранньоримський час, є круглі плоскі диски. Один їх бік завжди залощений, інший — шорсткий. Діаметр виробів складає 8—10 см. Використовувались вони, очевидно, як сковорідки. Існує також думка, що диски використовувалися як покриття для горщиків. Проте, варто звернути увагу, що діаметр дисків, як правило, дещо менший за розмір горловини більшості горщиків (рис. 99, 16).

Окрім ліпної кераміки, на поселенні знаходилась велика кількість посуду, виготовленого на гончарному колі (табл. XII). Він представлений двома горщиками, уламком чаші на високій ніжці та мисками.

Горщики мають біконічну форму з потовщеними вінцями. Їх форма, склад тіста, спосіб обробки зовнішньої поверхні є характерним для липицьких пам'яток (рис. 99, 7). Це стоується і чаші на високій ніжці.

З уламків гончарних мисок вдалося реконструювати 9 екземплярів (табл. XIII). Вони виготовлені з добре очищеної глини без домішок. Поверхня старанно оброблена, залощена, сірого кольору. Усі миски мають S-подібну форму з гострим заломом вінець у плічка та плічок у бочки. Дно, судячи з уламків, в основному, на кільцевому піддоні (рис. 103, 7, 8). Подібні посудини відомі на більшості пам'яток черняхівського типу Подністров'я та інших районів. Але близькі аналогії цим формам знайдено також на античних пам'ятках I—III ст. н. е. у Північному Причорномор'ї [Бураков, 1976, табл. IX, 5, 14]. Очевидно, звідти як імпорт вони починають надходити на територію Поділля з другої половини II ст. н. е.

До глиняних виробів належать також прясла та ллячка. Прясла представлені 7 екземплярами. П'ять з них круглої форми та виготовлені зі стінок гончарних (2), ліпних (2) посудин чи стінок амфор (1). Діаметр прясел 3,4—5 см, діаметр отворів 0,6—0,8 см. Два прясла біконічної форми темно-жовтого кольору виготовлені з грубого тіста з органічними домішками та шамотом. Їх діаметр 3—3,4 см, діаметр отворів 0,5—1 см (рис. 99, 10, 11).

Співвідношення видів кераміки в об'єктах поселення фази III

Назва об'єкта	Горщики		Миски		Диски
	Ліпні	Гончарні	Ліпні	Гончарні	
Житло 3	10	1	—	4	—
Житло 11	5	—	—	—	—
Споруда 1	8	—	—	3	—
Споруда 3	4	1	2	2	2
Загалом	27	2	2	9	2

Ллячка має ложкуподібну форму розмірами 4,5 × 9 см. Її ручка, довжиною 4 см, має заглиблення для упору пальця.

З металу на поселенні виготовлені знаряддя праці, прикраси, предмети побуту. Ці категорії предметів представляють шила, ножі, наконечники списів, шпора, пінцет, фібула.

Знайдено три шила. Виготовлено їх із залізних стержнів. Ле́за круглої чи прямокутної форми з гострим кінцем. Черешок круглий або ж прямокутний. Від ле́за його відокремлює квадратне потовщення. Довжина ле́за 4,5—5 см, довжина черешка 3,6—6 см. Аналогічні та близькі вироби широко відомі на пам'ятках пшеворської культури в Польщі [Jamka, 1936, rys. 5, 4].

Ножі представлені 4 екземплярами, що знайдені у культурному шарі. Один з них має дугоподібну спинку з прямою, звуженою до кінця гострою частиною ле́за. Черешок від ле́за з боку спинки відділено виступом. Довжина ножа 8 см, ширина ле́за 1,4 см. Ножі з горбатою спинкою широко відомі на пам'ятках пшеворської культури пізньолатенського часу [Marciniak, 1957, tabl. II, 6; IV, 10]. Решта три екземпляри мають прямі спинки. Ле́за від черешків відділено двома виступами. Довжина ножів 5—10 см.

Наконечник списа знайдено у споруді 1. Від нього зберігся фрагмент середньої частини ле́за. Ле́зо вузьке, гостре з обох боків, середина потовщена, з виділеним ребром. Довжина збереженої частини 9 см, ширина ле́за 2 см. Виріб типовий для ранньоримського часу.

Шпора з житла 10 поганої збереженості. Вона має довгий, круглий у розрізі шип з гострим кінцем. Дужки пластинчасті, вузькі,

збережені фрагментарно (рис. 105, 8). Висота шипа 6 см. Подібні вироби відомі на пам'ятках ранньоримського часу у центральних областях Європи [Okulicz, 1973, rys. 172, f].

Бронзову фібулу знайдено у житлі 3. Вона має двочленну конструкцію та S-подібний профіль. Головка розширена до пружини і має характерну підтрикутну форму. На краю голівки розташована вертикальна пластинка-петля з отвором для утримання пружини та крючком для тятиви. Головка від пружини відокремлена одинарною пластинкою-гребінцем. Дужка напівкругла у розрізі, пряма, звужена до кінця та закінчується двома шишечками. Посередині дужки проходить ребро. Приймач пластинчастий, високий. По краях голівки та дужки розташований поздовжній, зигзагоподібний орнамент. Пружина не збереглася (рис. 99, 4). Довжина виробу 9 см. Ця фібула належить до типу 84 в системі О. Альмгрена та відноситься до провінційних, північно-паннонських виробів. Центр їх виробництва встановлений за знахідкою ливарної форми в Брігедіо та за концентрацією основної кількості знахідок у північно-паннонських містах на Дунаї [Parducz, 1944, s. 65]. Доволі поширеним вони були також серед населення Потисся, Нижнього Дунаю, Пруто-Дністровського межиріччя [Parducz, 1944, s. 65; Федоров, 1960, с. 349, табл. 43]. У пшеворській культурі такі фібули зустрічаються зрідка [Gedl, 1964, s. 148, 155, tabl. I, 18]. У споруді 1 знайдено пружинний механізм від бронзової фібули двочленної конструкції. На стрижень намотано 9 витків.

Намистина купоросного кольору з культурного шару має округлу форму та ребристу поверхню. На поверхні знаходиться 20 гладких

зверху часток-ребер, що розташовані паралельно каналу отвору. Діаметр намистини 1,8 см. Такі вироби виготовлялися з єгипетського фаянсу та побували у Північному Причорномор'ї у I—III ст. н. е. [Алексеева 1978, табл. 5: 26—29].

Пінцет виявлено у житлі 2. Він належить до типу пружинних і складається із складеної вдвічі залізної пластинки, що утворює дужки. Кінці дужок розклепані та загнуті всередину. Довжина пінцета 7,5 см. Аналогічні вироби знайдені на могильнику пшеворської культури до римського часу у Віленові (Мазовія) та інших пам'ятках [Marciniak, 1957, tabl. LXXXI, 14].

Заслужують на увагу знайдені на поселенні камені від ротаційних жорен. Значна їх частина походить зі споруди 1, яка, очевидно, була общинним приміщенням, призначеним для помелу зерна. Жорнові камені виготовлені

з черепашнику та мають круглу форму. Нижні камені жорен мають плоский низ та опуклу верхню частину. На поселенні вони представлені уламками. Два повністю збережені камені представляли собою верхню частину жорен, так званих бігунів. Діаметр одного з них 56 см, другого — 51 см. Один мав круглий отвір у центрі діаметром 6 см, інший — прямокутний, розмірами 8 × 10 см. Товщина 7—8 см. Ротаційні жорна вперше з'явилися у Північному Причорномор'ї в кінці елліністичного періоду. В I—II ст. н. е. вони відомі на пам'ятках липицької культури у Подністров'ї [Цигилик, 1975, с. 126]. З цього культурного кола вони поширились, очевидно, у II ст. н. е. серед зубрицького населення Поділля та Західної Волині.

Найвний матеріал дозволяє визначити межі існування поселення другою половиною I — початком III ст. н. е.

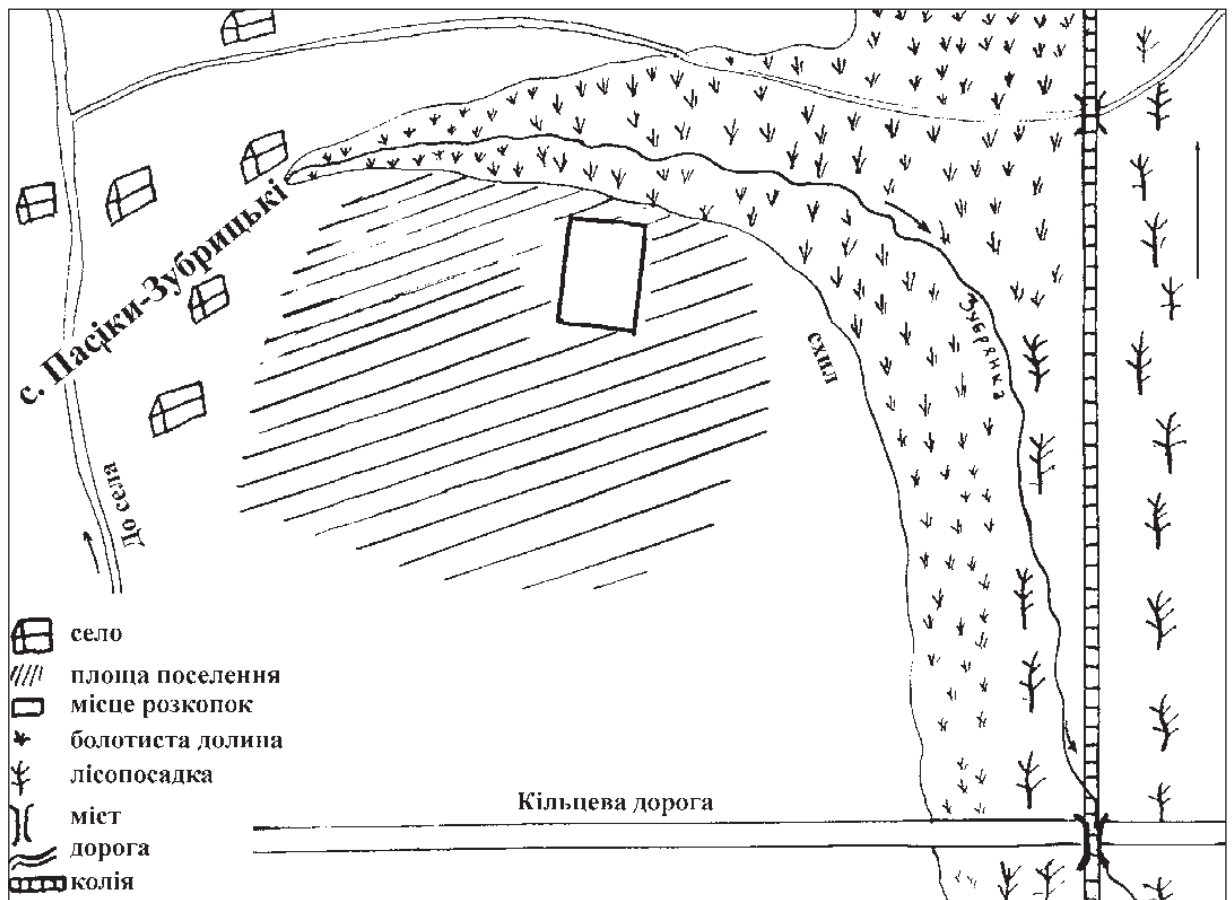

Рис. 97. Пасіки-Зубрицькі. Ситуативний план поселення.

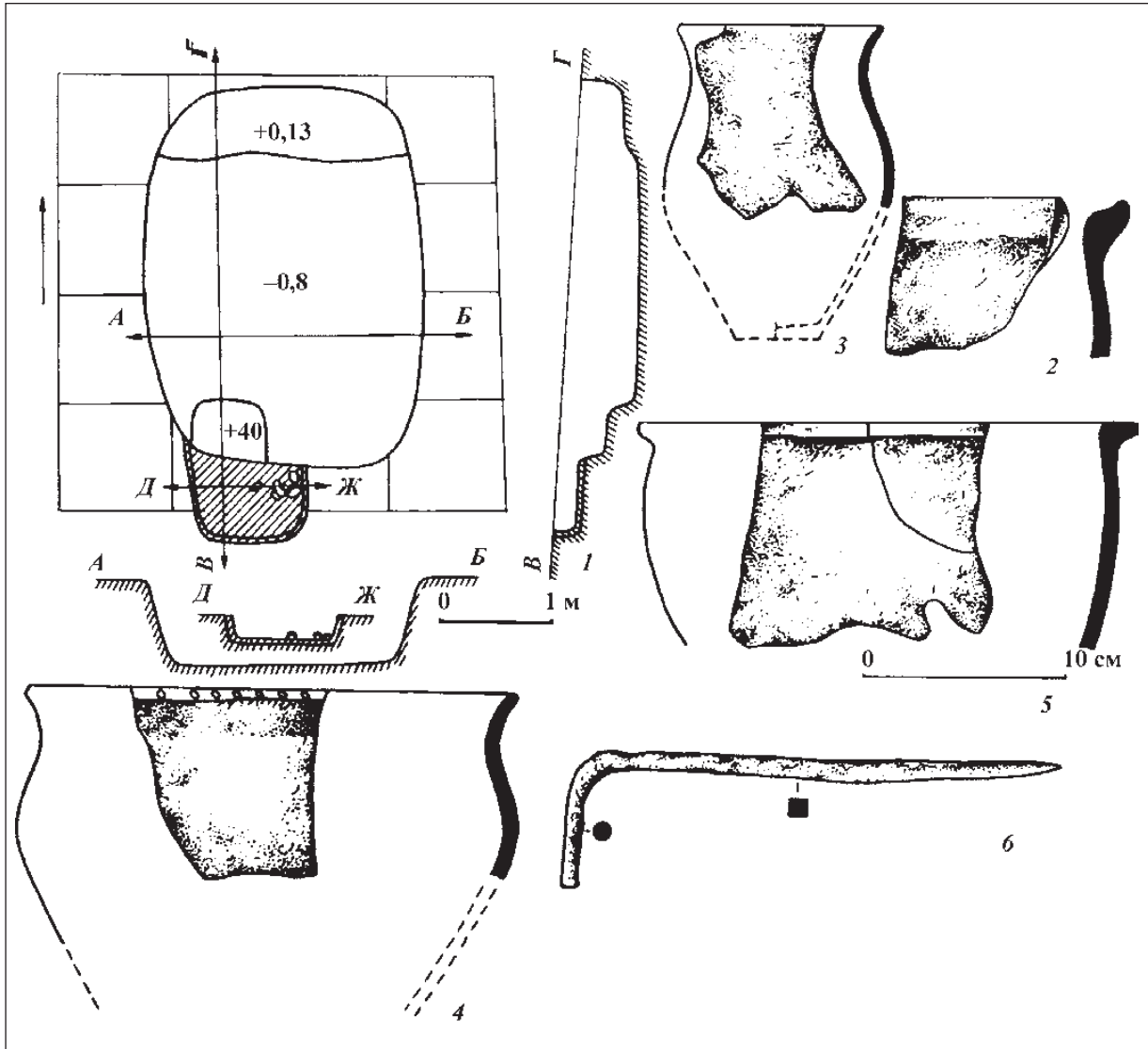

Рис. 98. Пасіки-Зубрицькі. План та розрізи житла 1 (1). Комплекс житла 1 (2—6).

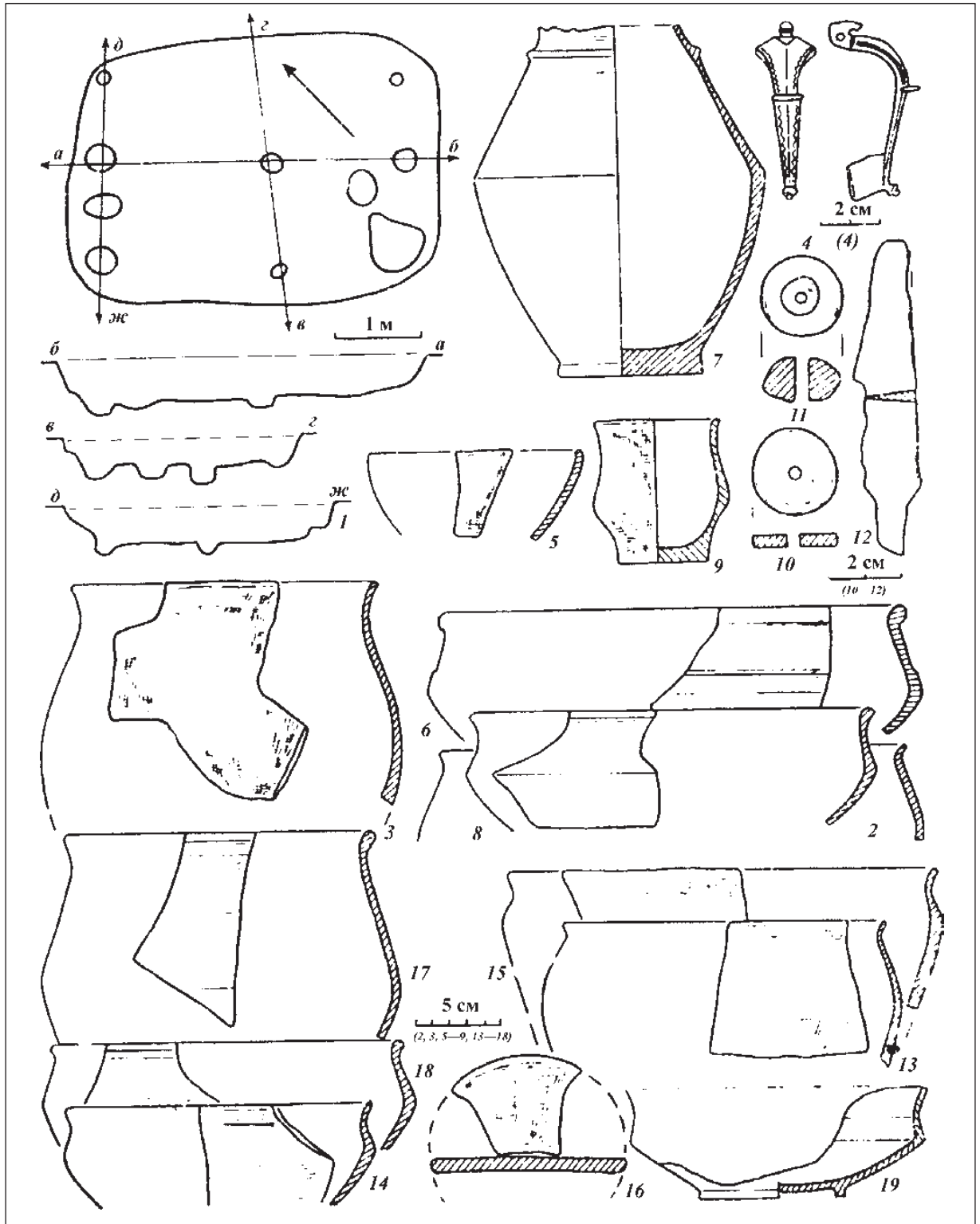

Рис. 99. Пасіки-Зубрицькі (фаза III): 1 — план та розрізи житла 3; 2—11 — інвентар житла 3; 12 — залізний ніж з культурного шару; 13—19 — кераміка з господарської споруди 3 (6—8, 17—19 — гончарна кераміка).

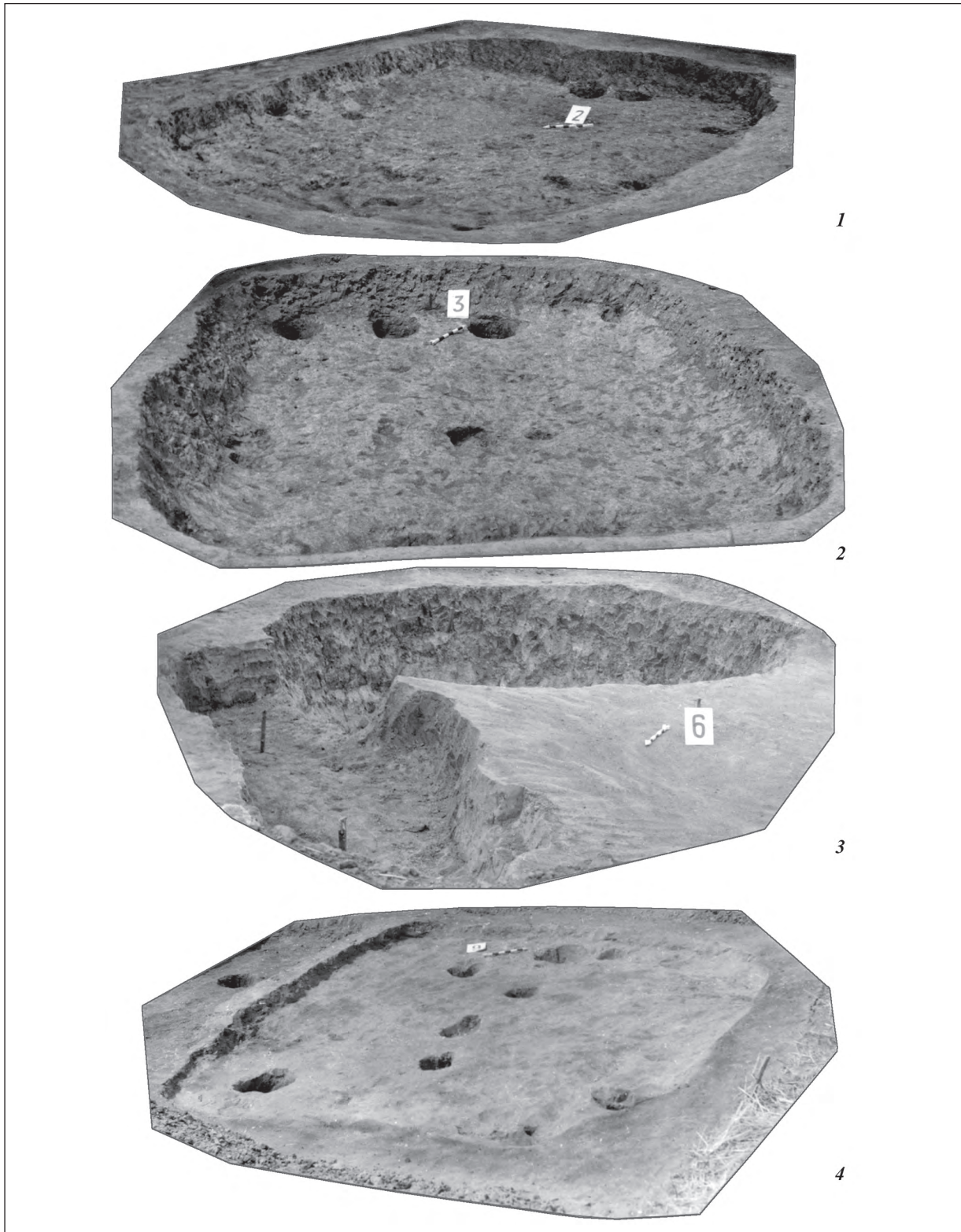

Рис. 100. Пасіки-Зубрицькі. Залишки жител із заглибленою поверхнею: 1 — житло 2; 2 — житло 3; 3 — житло 6; 4 — житло 8.

Венеди

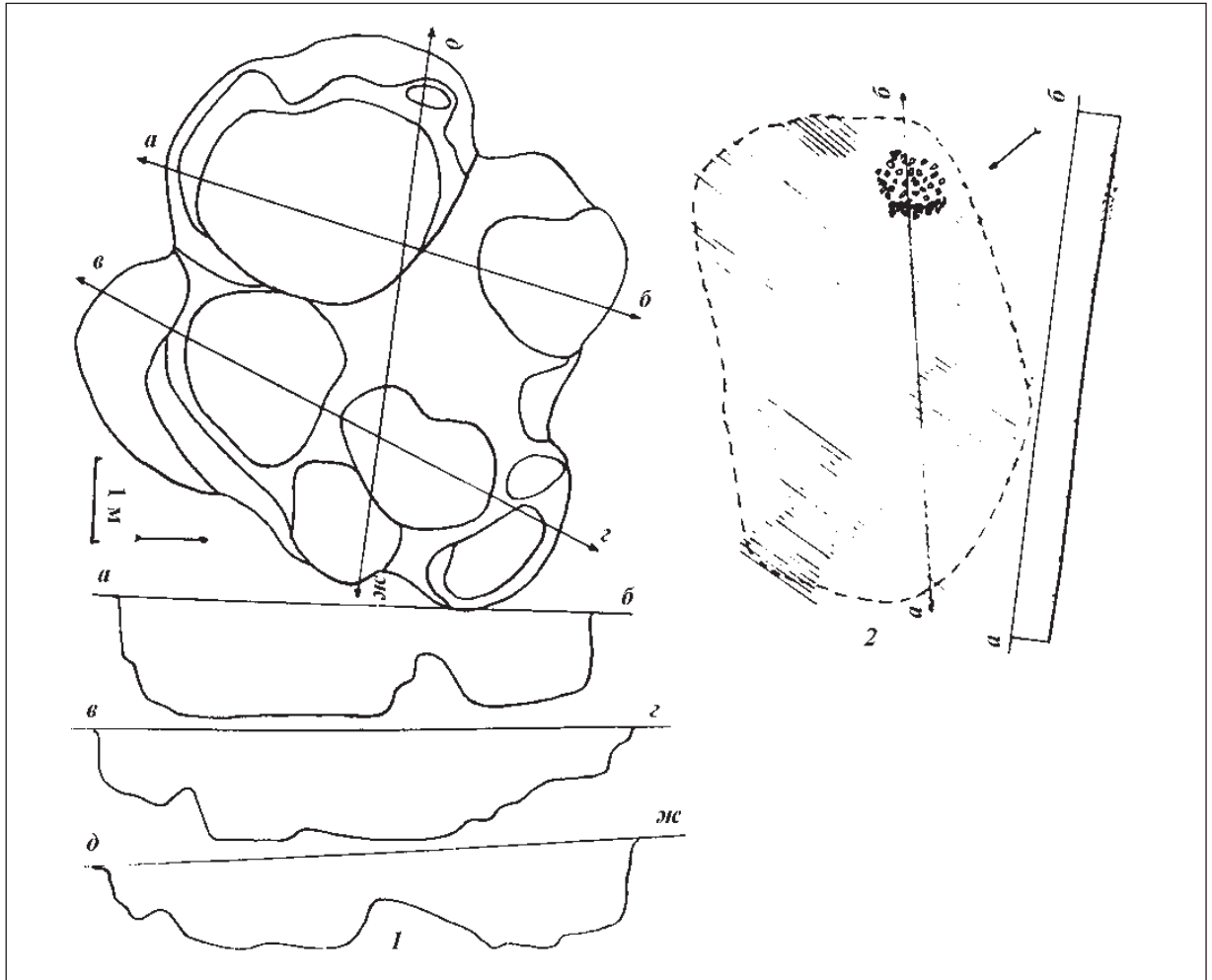

Рис. 101. Пасіки-Зубрицькі: 1 — споруда 1, 2 — житло 4.

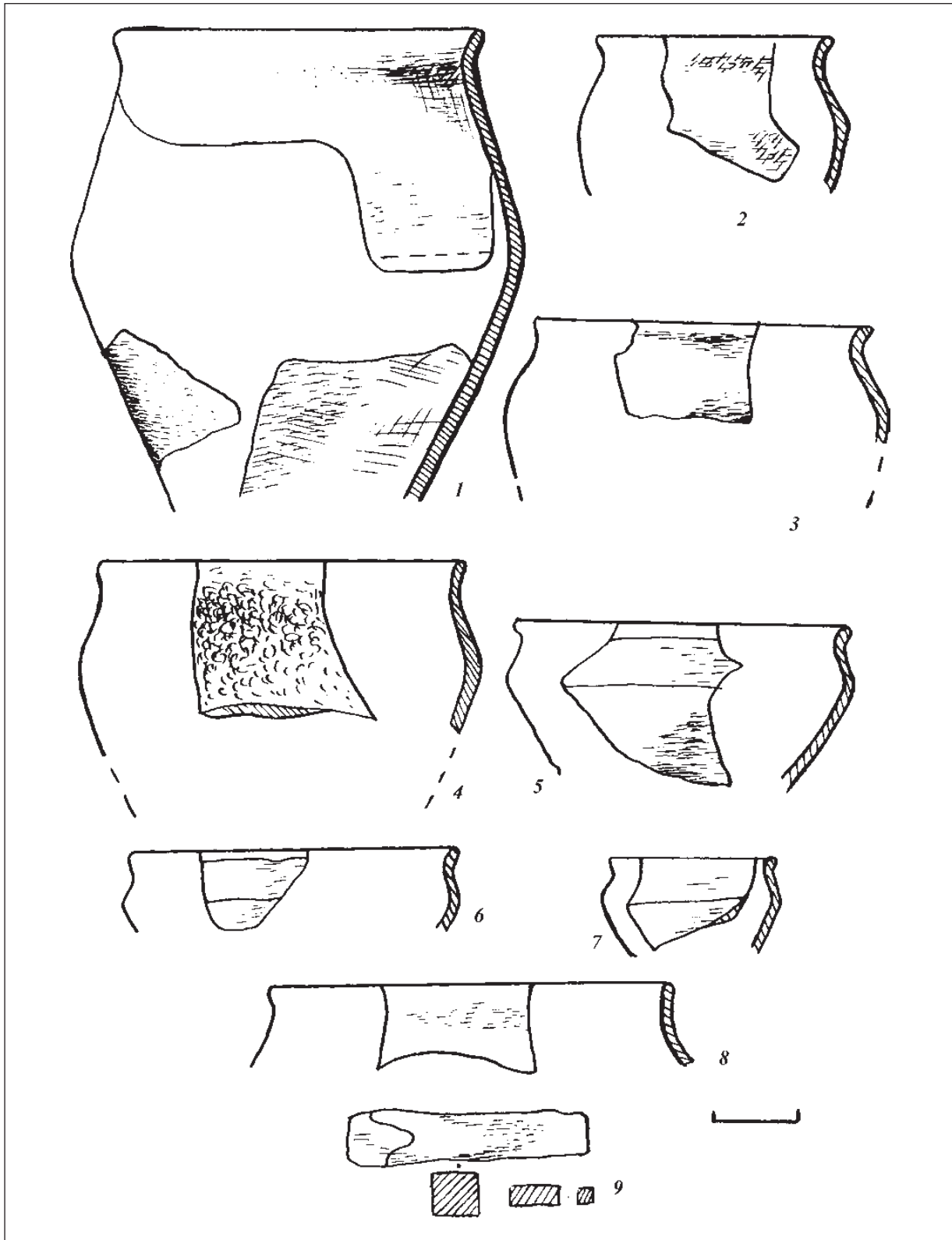

Рис. 102. Пасіки-Зубрицькі (фаза III). Комплекс споруди 1.

Венеди

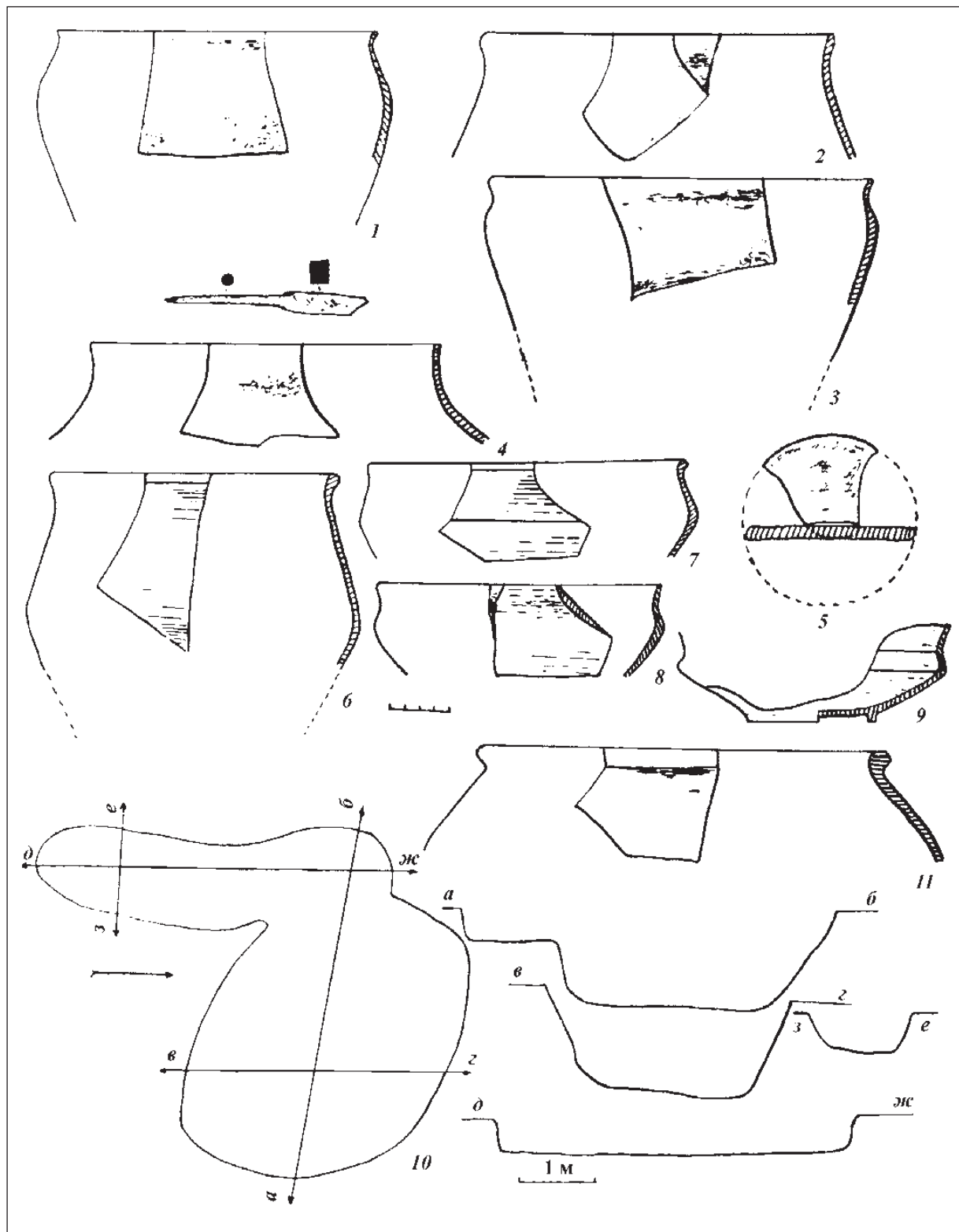

Рис. 103. Пасіки-Зубрицькі: 1—9 — інвентар споруди 3; 10 — план та розрізи споруди 3; 11 — ліпна посудина з ями 6.

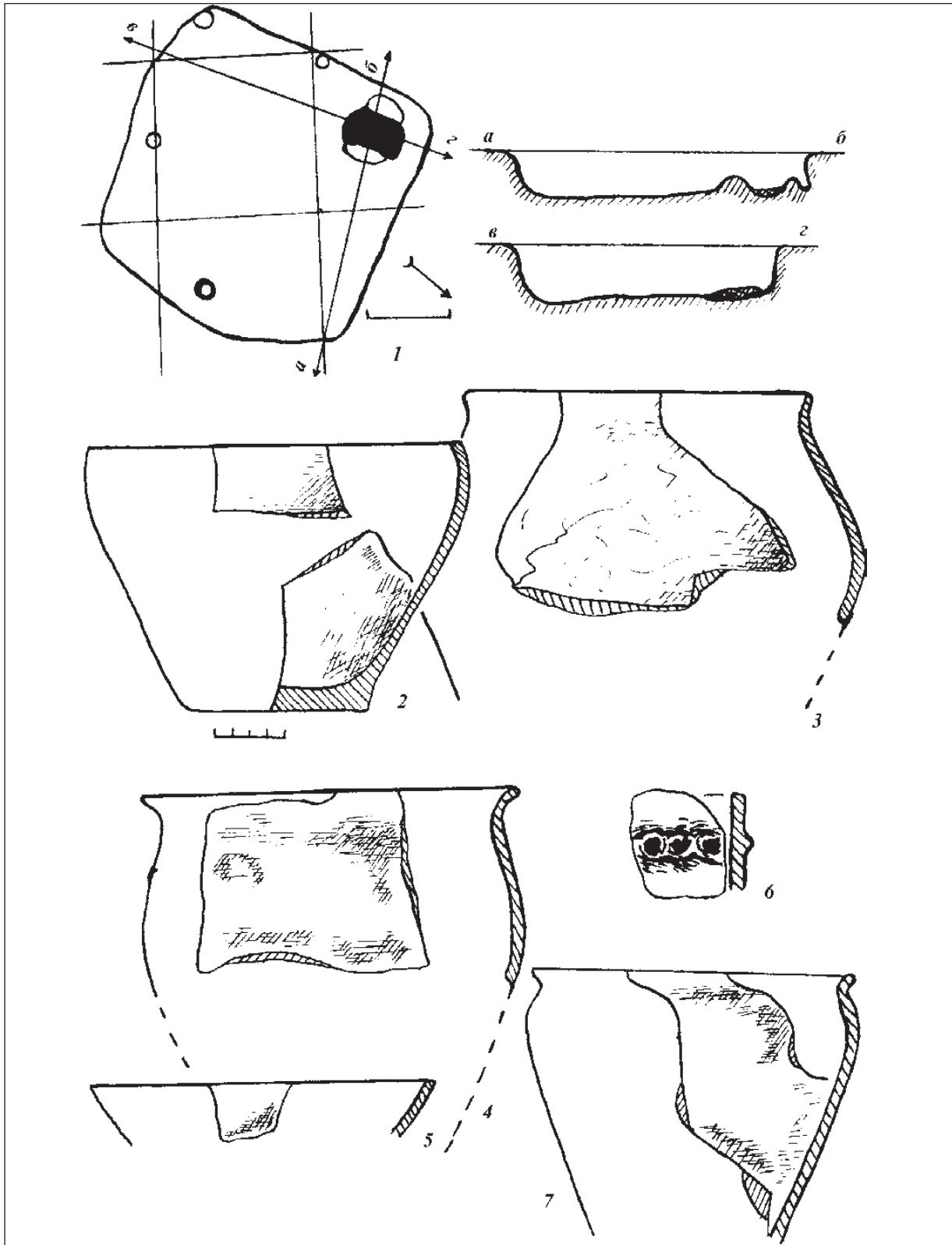

Рис. 104. Пасіки-Зубрицькі (фаза III). Комплекс житла 11.
Венеди

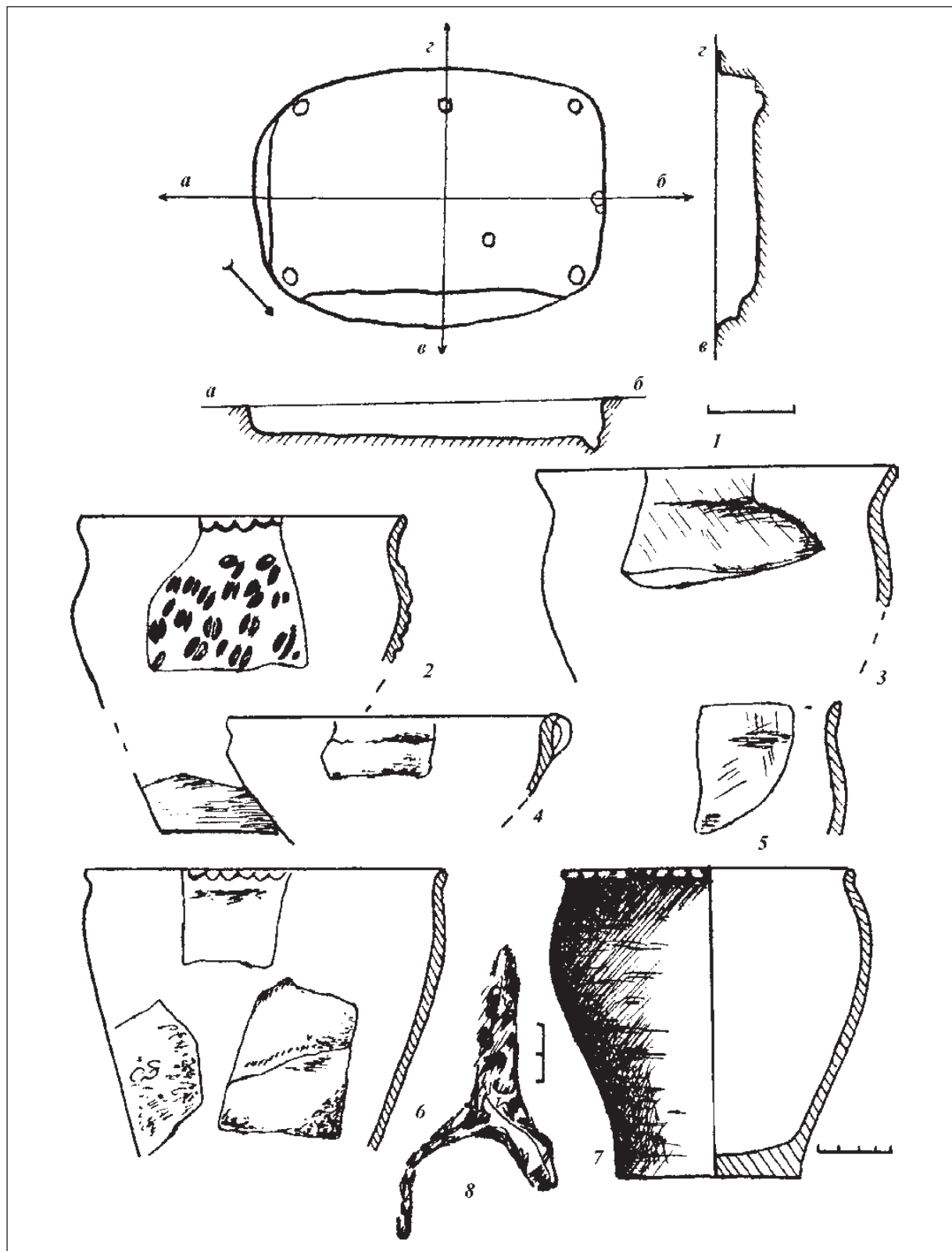

Рис. 105. Пасіки-Зубрицькі (фаза III). Комплекс житла 10.

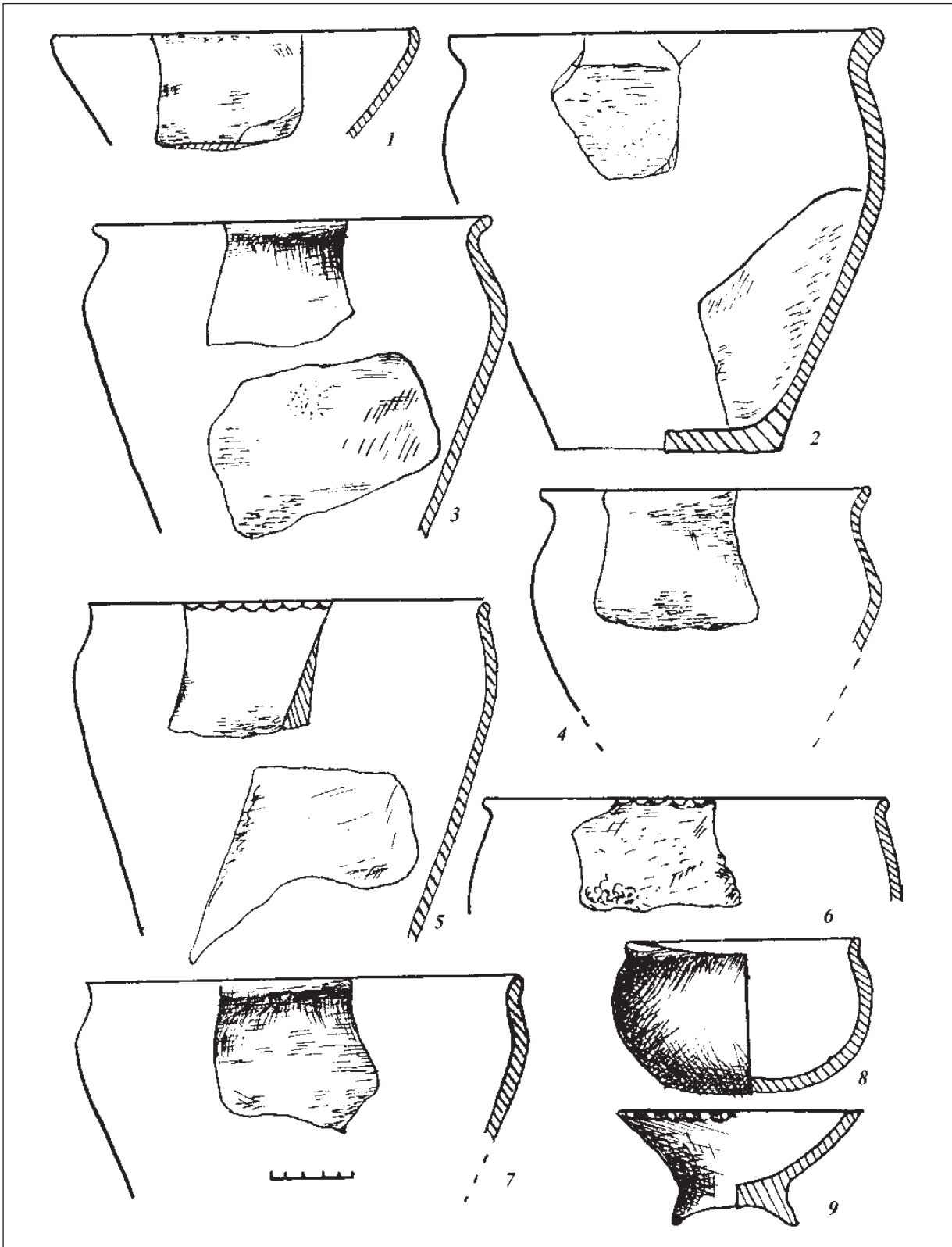

Рис. 106. Пасіки-Зубрицькі (фаза III). Кераміка з поселення.
Венеди

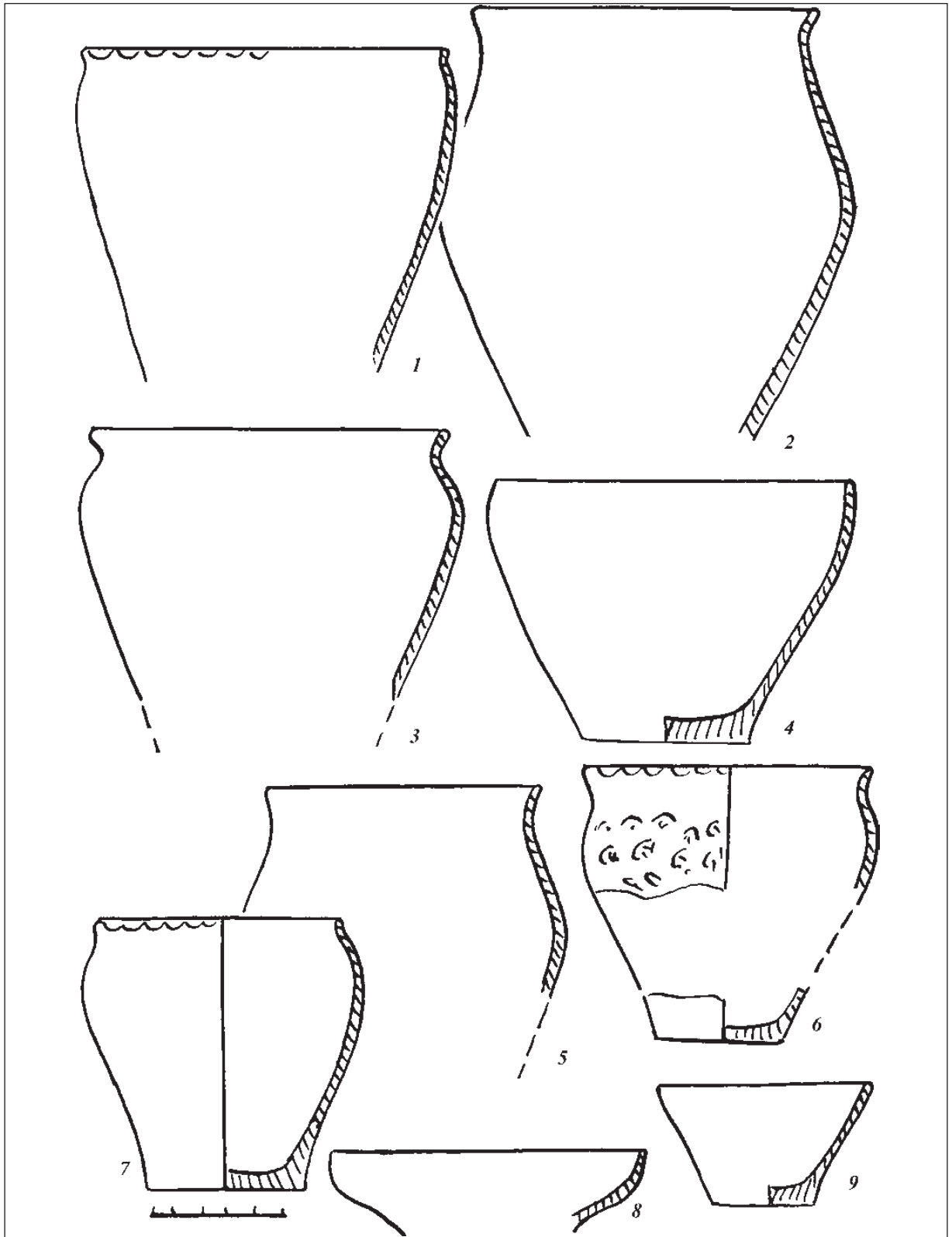

Рис. 107. Пасіки-Зубрицькі (фаза III). Кераміка з поселення.

Підберізіці

Поселення розташоване на південно-західній околиці с. Підберізіці в урочищі «Підлужжя». Воно займає невисокий південний схил над болотистою долиною по якій протікає річка Марунька, притока Західного Бугу. З півночі і заходу поселення обмежене лісом, південний край прорізано дренажним каналом. Площа поселення складає 350×38 м.

Поселення відкрите автором у 1973 р. Протягом 1973—1975 рр. тут велися археологічні дослідження. Розкопками відкрито площу 1300 м^2 . Пам'ятка багаточасова. Крім зубрицької культури, виявлено залишки поселень неолітичного часу, ранньозалізного віку і пшеворської культури пізньолатенського часу, ранньосередньовічних слов'ян та княжої доби (рис. 108).

Культурний шар хорошої збереженості, потужністю, в середньому, від 0,3 до 0,4 м.

Поселення зубрицької культури складається з 13-ти наземних і заглиблених у материк жител, двох заглиблених господарських споруд, десяти господарських ям-погребів та чотирьох вогнищ за межами споруд.

Чіткої системи у розташуванні жител зубрицької культури не простежено. Вони розміщалися, як правило, на відстані 8—10 м одне від одного. Лише у розкопах 1 і 2 чотири житла розташовані на одній лінії на відстані 1—4 м одне від одного і складають групу.

Житло 3 виявлене на західному краї поселення. Це наземна споруда, найбільш ймовірно, прямокутної у плані форми розмірами $3 \times 5,92$ м. Вона представлена шаром перепа-

леної глиняної обмазки, який у південній частині виступає у вигляді суцільного глиняного завалу, у північній він зруйнований. Уламки глиняної обмазки мають відбитки округлих і плоских дерев'яних конструкцій розмірами 3—6 см на одній із сторін. У північно-східному куті розташоване вогнище викладене дрібним камінням, округлої форми, діаметром 1,2 м. У північно-західному куті знаходилася ямка від стовпа діаметром 0,12 м і глибиною 0,2 м. На площі житла виявлено незначну кількість дрібних уламків ліпної кераміки та фрагмент залізного ножа (рис. 109).

На північ від житла 3 знаходилося вогнище I. Воно викладене дрібними камінцями і має округлу у плані форму діаметром 0,8 м. У вогнищі знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки.

Житло 5 розташоване у 6 м на схід від житла 3. Це прямокутна у плані, із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу (рис. 110). Стінки дещо похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 6×4 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Посередині напівземлянки розташоване вогнище. Воно має овальну у плані форму і влаштоване у невеликому заглибленні в долівці. Залишки вогнища представлені скупченням попелу, вугликів і уламків обгорілих дров. Його розміри $0,9 \times 1$ м. У долівці знаходилося шість ямок від стовпів. Чотири з них розташовані по кутах житла, одна — посередині східної стінки і остання — на відстані 0,9 м на схід від вогнища. Діаметр ямок 0,2—0,35 м, глибина 0,19—

0,55 м від рівня долівки. Біля східної стінки, на долівці знаходилося скупчення глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін. Його розміри 0,9 × 1,7 м, товщина 0,14—0,16 м. Заповнення житла складалося з чорного гумусу з домішкою вугликів і дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки, чотири глиняних прясла та амулет, виготовлений з ікла дикого кабана. Привертають увагу кілька уламків гончарних посудин, виготовлених з відмученої глини і характерних для липицької культури (рис. 111; 112).

Житло 6 примикає східною стінкою до житла 5. Це прямокутна у плані, із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу (рис. 113). Стінки похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 5 × 4,2 м, глибина 1 м від сучасної поверхні. Посередині житла розташоване вогнище. Воно розміщене у невеликому заглибленні в долівці і має овальну в плані форму. Від вогнища зберігся шар попелу і вугликів розмірами 0,6 × 0,9 м. У долівці знаходилося сім ямок від стовпів. Чотири з них розташовані по кутах житла, одна — посередині східної стінки, дві — на відстані 0,8 м на захід від вогнища. Діаметр ямок 0,2—0,3 м, глибина 0,3—0,43 м від рівня долівки. У південно-східній частині житла містився материковий прилавок прямокутної у плані форми. Його розміри 1,7 × 1,34 м, висота 0,1 м від рівня долівки. Ще один материковий останець розчищено вздовж південної стінки житла. Його ширина 0,3—0,34 м, висота 0,44 м від рівня долівки. Заповнення складалося з чорного гумусу з вкрапленнями вугликів, прошарками попелу та перепаленої глиняної обмазки. У житлі виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки, переплавлений залізний предмет невизначеного призначення, глиняну лячку. Серед кераміки один фрагмент гончарної посудини липицької культури (рис. 114).

Житло 7 виявлене на відстані 0,5 м на схід від житла 5. Це прямокутна, із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу, з незначним відхиленням на південь. Стінки похилі, долівка нерівна, з вм'ятинами. Довкола вогнища вона добре утрамбована, на решті площі, особливо поблизу стінок, утрамбована слабо. Розміри житла 6,8 × 3,8 м, глибина 1 м від сучасної поверхні.

У південно-східному куті розташоване вогнище. Воно має овальну у плані форму і влаштоване на материковому виступі розмірами 1,4 × 1,8 м, що займає південно-східний кут житла і висотою 0,1—0,15 м від рівня долівки. Вогнище збереглося у вигляді шару вугілля і попелу діаметром 0,5—0,6 м і товщиною 3—4 см. Вздовж північної стінки розташований материковий виступ довжиною 3,1 м і шириною 0,55 м. Він піднімався на 0,25—0,3 м над рівнем долівки і був відділений від основної частини житла стовповими ямками (рис. 115). Ще один материковий виступ, відділений стовповими ямками, розташований вздовж західної стінки житла. Його ширина 0,45—0,5 м і висота 0,3 м від рівня долівки. У долівці знаходилася велика кількість ямок від стовпів. По п'ять з них розташовано вздовж коротших стінок житла. Їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,35—0,6 м від рівня долівки. П'ять стовпових ямок розміщено вздовж прилавка, поблизу північної стінки. Їх діаметр 0,13—0,15 м, глибина 0,15—0,28 м від рівня долівки. Одна ямка діаметром 0,2 м і глибиною 0,3 м розташована посередині південної стінки. Ще чотири ямки, що утворюють квадрат, виявлено у 0,5 м на північ від вогнища. Їх діаметр 0,2—0,26 м, глибина 0,1—0,15 м від рівня долівки. Крім того, чотири стовпові ямки розташовані посередині житла на відстані 0,24—0,28 м одна від одної. Їх діаметр 0,2—0,28 м, глибина 0,1—0,2 м від рівня долівки. Заповнення житла складалося з чорного гумусу з прошарками попелу, сажі, вугілля і уламків глиняної обмазки. У заповненні, крім великої кількості ліпної кераміки, виявлено 21 фрагмент сірої гончарної кераміки провінційно-римського типу. На долівці житла, поблизу вогнища, знайдено бронзову фібулу, похідну від гостропрофільованих. Неподалік виявлено залізний ніж та два уламки глиняних пряслиць. Зібрано також велику кількість кісток тварин (рис. 116).

На північний схід від житла 7 знаходилася господарська яма № 3. Вона має наближену до овальної у плані форму, звужені донизу стінки і рівне дно. В окремих місцях на дні і нижніх частинах стінок простежено сліди випаленої глиняної обмазки товщиною 2—3 см. Розміри ями 1,76 × 1,6 м, глибина 0,92 м від сучасної поверхні. Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів і дрібних улам-

ків глиняної обмазки. У ямі виявлено незначну кількість ліпної кераміки і кістки тварин. На дні ями, під північною стінкою лежало кілька великих каменів, між якими знаходилися кістки тварин.

На відстані 1,8 м на північний схід від господарської ями № 3 виявлено господарську споруду 1. Це прямокутна у плані, із заокругленими кутами будівля, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки рівні, дно не утрамбоване, рівне. Розміри споруди 1,7 × 2,8 м, глибина 0,7—0,72 м від сучасної поверхні. У долівці знаходилося чотири ямки від стовпів. Дві з них розташовані посередині вужчих стінок, третя — у північно-західному куті і четверта — посередині північної стінки. Діаметр ямок 0,2—0,22 м, глибина 6—10 см від рівня долівки споруди. Західна частина будівлі перекрита шаром глиняної обмазки розмірами 1 × 1,63 м і товщиною 0,2—0,25 м. При зачистці виявлено незначну кількість ліпної кераміки (рис. 117, 1).

На відстані 2,28 м на захід від споруди 1 виявлено житло 9. Воно має прямокутну у плані форму і орієнтоване стінками за сторонами світу. Стінки похилі, нерівні, долівка з вм'ятинами, добре утрамбована. Розміри житла 4,8 × 5,2 м, глибина 1,1 м від сучасної поверхні. У північно-західному куті на материковому виступі розташоване вогнище. Воно викладене дрібними камінцями і має округлу у плані форму діаметром 1,2 м. На вогнищі і довкола нього знаходилася велика кількість попелу. Вздовж північної стінки житла, на відстані 0,1 м від неї, розташоване невелике заглиблення шириною 10 см і глибиною 4—6 см. У заглибленні простежено залишки обгорілої плахи. У долівці виявлено велику кількість ямок від стовпів. Шість з них розташовані по кутах і посередині східної і західної стінок. Вони виділяються значними розмірами і глибиною (діаметр 0,4—0,5 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки) (рис. 118). Ще шість стовпових ямок розташовані півколом навколо вогнища, на відстані 0,8—1 м від нього. Їх діаметр 0,2—0,25 м, глибина 0,12—0,15 м від рівня долівки. Три стовпові ямки, що утворюють трикутник, знаходилися поблизу південної стінки. Їх діаметр 0,2—0,25 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки. Шість ямок неправильної форми розмірами 0,3—0,4 м і глибиною 0,15—0,2 м від рівня долівки розташовані півколом у північ-

но-східній частині житла. Посередині долівки знаходилося нішоподібне заглиблення розмірами 3,2 × 1,2 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки. Заповнення житла складав темний гумус з домішкою вугликів, попелу і шматків глиняної обмазки. У житлі виявлено значну кількість ліпної і один фрагмент сіроглиняної гончарної кераміки. На долівці біля південної стінки знайдено два крейдиані і глиняне прясла. Одне з прясел покрито чорною фарбою (рис. 119).

У 1,6 м на південь від житла 9 знаходилася господарська яма № 2. Вона має близьку до овальної у плані форму, звужені донизу стінки і дещо похиле дно. Розміри ями 1,4 × 1,2 м, глибина 1 м від сучасної поверхні. Заповнення складалося з темного гумусу з домішкою вугликів і глиняної обмазки. Над ямою знаходилося скупчення ліпної кераміки. У заповненні ями виявлено незначну кількість ліпної кераміки та кістки тварин.

Житло 14 розташоване у 3,3 м на південний схід від житла 9. Це наземна, дуже зруйнована споруда прямокутної у плані форми розмірами 4,8 × 6 м. Глиняна обмазка від залишків житла розпорошена. Суцільним завалом розмірами 1,2 × 0,8 м і товщиною 3—5 см вона збереглася лише поблизу південної стінки. Невелике скупчення глиняної обмазки збереглося і в північно-західній частині житла. Його розміри 0,2 × 0,6 м. Уламки глиняної обмазки мають на одній із сторін сліди дерев'яних конструкцій шириною 3—5 см. Решта площі житла простежена за вкрапленнями глиняної обмазки і вугликів на тогочасній поверхні. Добре збереглося вогнище розташоване у північно-західному куті. Воно виліплене з глини і має овальну у плані форму. Розміри вогнища 1 × 1,2 м, товщина череня 12 см. На площі житла зібрано незначну кількість ліпного посуду та кістки тварин.

У 0,8 м на схід від житла 14 виявлено залишки наземного житла 8. Вони являють собою скупчення глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій з однієї сторони, розосереджені на площі 8 × 4,6 м. Виділяються два суцільні масиви глиняної обмазки. Перший розташований у південній частині житла навколо вогнища. Він має розміри 4 × 3,9 м. Другий великий масив глиняної обмазки, розмірами 4,35 × 3,2 м, знаходиться у 1,2 м на північ від першого. На основі розташування глиняного скупчення можна судити, що житло мало пря-

мокутну форму шириною 4—4,3 м. Довжину житла встановити не вдалося. Вогнище прямокутної у плані форми розташоване у південно-західному куті. Воно викладене дрібними камінцями і вимазане зверху глиною. Розміри вогнища 1 × 1,4 м, товщина глиняного череня 10—11 см. При зачистці площі житла виявлено незначну кількість ліпного посуду і бронзову булавку (рис. 120).

Східна частина житла 8 перекривала південно-західний кут житла 10. Це квадратна у плані напівземлянка орієнтована стінками за сторонами світу з невеликим відхиленням на північ. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 3,8 × 3,9 м, глибина 0,9 м від сучасної поверхні. У північно-західному куті розташоване вогнище. Воно викладене дрібними камінцями і має округлу у плані форму діаметром 1,4 м. Краї вогнища розсунуті, каміння сильно перепалене. Між каменями і навколо вогнища знаходилася велика кількість попелу. Вздовж південної стінки знаходиться материковий виступ шириною 0,5—0,6 м, заввишки 0,3 м від рівня долівки. У долівці було п'ять ямок від стовпів. Три з них розташовані по кутах і посередині південної стінки перед прилавком, ще дві — у північно-східному і північно-західному кутах. Їх діаметр 0,3—0,4 м, глибина 0,4—0,6 м від рівня долівки. Заповнення напівземлянки складав темний гумус з рідкими включеннями дрібних уламків глиняної обмазки і вугликів. У заповненні виявлено велику кількість ліпного посуду та кістки тварин (рис. 121—123).

Житло 11 знаходилося у 10 м на південний схід від житла 10. Це близька до квадратної, із заокругленими кутами споруда, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки похилі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри 4 × 4,8 м, глибина 1 м від сучасної поверхні. Посередині житла, на округлому материковому виступі розмірами 1,2 × 1 м і висотою 0,12—0,15 м від рівня долівки, розташоване вогнище. Воно збереглося у вигляді скупчення вугликів і попелу товщиною 2—3 см. Вздовж північної і частково західної стінок знаходиться материковий прилавок шириною 0,4—1 м і висотою 0,1—0,15 м від рівня долівки. У долівці була яма від стовпа. Вона розташована у центрі житла, в південно-західній частині вогнища. Діаметр ямки 0,4 м, глибина 0,23 м від рівня

долівки. Заповнення житла складалося з темного гумусу з включеннями вугликів і уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено незначну кількість ліпного посуду та кістки тварин (рис. 124).

У 3,6 м на північний схід від житла 11 знаходилася господарська яма № 6. Вона має близьку до овальної у плані форму, дуже звужені донизу стінки і рівне дно. Діаметр ями 2 м, глибина 0,9 м від сучасної поверхні. На дні, під північною стінкою знаходилося вогнище із глини. Воно округлої у плані форми діаметром 0,5 м і товщиною череня 2—3 см. Біля вогнища, на дні, знаходилася велика кількість попелу. Вугілля і попіл заповнювали також північну частину ями. Під час зачистки виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки і залізне долото.

У 0,2 м на схід від ями розташоване вогнище 3. Воно викладене дрібним вапняковим камінням і має округлу у плані форму діаметром 0,6 м. Під час зачистки знайдено фрагмент ліпної посудини.

Житло 15 виявлене на відстані 1,2 м на схід від вогнища 3. Воно має наближену до прямокутної у плані форму з дуже заокругленими кутами і орієнтоване стінками за сторонами світу. Стінки похилі, долівка рівна, дещо підвищена у східній частині, добре утрамбована у середній і західній. Розміри житла 4,4 × 4 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. У західній стінці розташована округла у плані яма «А», дно якої лежить на 0,15—0,18 м нижче рівня долівки житла. Розміри ями 2 × 2,4 м, глибина 0,95—0,98 м від сучасної поверхні. Посередині ями знаходиться стовпова ямка діаметром 0,4 м і глибиною 0,18 м від рівня дна. Заповнення житла і ями складав темний гумус із вкрапленнями вугликів і дрібних уламків ліпної кераміки. У житлі 15 не виявлено слідів вогнища. Можливо, воно знищене, але більш вірогідно, що мешканці житла користувалися вогнищем 3, розташованим поряд із житлом.

У 0,6 м на південь від житла 15 знаходилася господарська яма № 4. Вона овальної у плані форми із звуженими донизу стінками і нерівним дном. Розміри ями 1 × 0,8 м, глибина 0,7 м від сучасної поверхні. У заповненні, що складалося з темного гумусу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки.

У 6,2 м на північ від житла 15 розташована господарська споруда 2. Вона має видовжено-

дуговидну у плані форму розмірами $5,6 \times 2$ м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні (рис. 117, 2). Стінки похилі, долівка рівна, у деяких місцях утоптана. У долівці знаходилося шість ямок від стовпів. Вони розташовані посередині споруди і поблизу її довших стінок. Діаметр ямок 0,15—0,2 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня дна споруди. Заповнення складалося з темного гумусу із значними включеннями глиняної обмазки і вугликів. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки, кістки тварин. Над заповненням споруди знаходився шар глиняної обмазки дугоподібної у плані форми розмірами $3,8 \times 0,6$ м і товщиною 0,2—0,3 м. Форма глиняного завалу співпадає із заглибленою частиною споруди, що свідчить про їх зв'язок. Під час зачистки і розбору глиняної обмазки знайдено велику кількість ліпної кераміки, яка не відрізняється від кераміки знайденої у заповненні споруди. Над глиняною обмазкою, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, виявлено залізну фібулу підв'язної конструкції (рис. 125).

На відстані 0,5 м на північ від житла 16 розташоване вогнище 2. Воно викладене дрібними каменями, має округлу форму діаметром 0,4 м. Поблизу вогнища знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Господарська яма № 12 має овальну у плані форму, звужені донизу стінки і рівне дно. Розміри ями $1,2 \times 1,6$ м, глибина 1,4 м від сучасної поверхні. Заповнення складалося з темного гумусу з включеннями вугликів, глиняної обмазки. На дні ями знаходилися великі уламки глиняної обмазки товщиною 2—3 см з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін. У заповненні виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки.

Поруч з ямою № 12 розташована господарська яма № 7. Вона має неправильну у плані форму, дещо звужені донизу стінки і нерівне дно. Розміри ями $2,8 \times 3,2$ м, глибина 1 м від сучасної поверхні. У заповненні, що складалося з чорного гумусу з вкрапленнями глиняної обмазки і вугликів, знайдено незначну кількість ліпної кераміки та кістки тварин. Над східним бортом ями виявлено скупчення ліпної кераміки пізньобалтійського часу.

У 1,2 м на схід від господарської ями № 7 розташована господарська яма № 14. Південна частина ями заходить у борт розкопу. Вона мала

близьку до овальної у плані форму з прямими стінками і рівним дном. Ширина ями 3,68 м, глибина 0,75 м від сучасної поверхні. У заповненні, що складалося з темно-сірого гумусу із значними вкрапленнями вугликів, попилу і глиняної обмазки, виявлено велику кількість ліпної кераміки.

На відстані 1 м на північ від господарської ями № 14 розташована господарська яма № 8. Вона має неправильну у плані форму, звужені донизу стінки і нерівне дно. Розміри ями $2,4 \times 3,4$, глибина 0,55—0,6 м від сучасної поверхні. Заповнення складалося з темного гумусу з рідкими вкрапленнями вугликів. У заповненні виявлено незначну кількість ліпної кераміки та кістки тварин.

У 0,8 м на схід від господарської ями № 8 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні знайдено залишки наземного житла 17. Вони представлені скупченням глиняної обмазки розмірами $1,8 \times 1,1$ м. Під час зачистки виявлено також скупчення дуже перепаленого каміння округлої у плані форми діаметром 0,6 м. Можливо, це залишки вогнища. Розташоване на невеликій глибині житло було, очевидно, зруйноване під час оранки. Під час зачистки серед глиняної обмазки знайдено незначну кількість уламків від ліпних посудин.

На відстані 1,6 м на північний схід від житла 17 розташована господарська яма № 9. Вона має близьку до овальної у плані форму, звужені донизу стінки і нерівне дно. Розміри ями $2 \times 2,5$ м, глибина 1 м від сучасної поверхні. На дні знаходилося шість ямок від стовпів. Дві з них, діаметром 0,2 м і глибиною 0,25 м від рівня дна, розташовані посередині ями, інші — вздовж південної стінки. Діаметр найбільшої з них 0,42 м, глибина 0,23 м від рівня дна, діаметр найменшої 0,16 м, глибина 0,15 м. У заповненні з темного гумусу із вкрапленнями вугликів і глиняної обмазки виявлено незначну кількість ліпної кераміки зубрицької культури і культури лінійно-стрічкової кераміки. Культуру приналежність ями визначає знахідка в одній із стовпових ям фрагменту чорнолощеної посудини зубрицької культури.

Житло 22 знаходилося на відстані 0,4 м на північ від господарської ями № 9. Це прямокутна у плані із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки похилі, долівка нерівна, добре

утрамбована. Розміри житла $7,4 \times 3,8$, глибина 1 м від сучасної поверхні. Посередині житла на материковому виступі розташоване вогнище. Воно має округлу у плані форму і збереглося у вигляді скупчення вугликів і попелу розмірами $0,8 \times 1,1$ м і товщиною 2—8 см. Зі східної сторони вогнища розташована привогнищева яма «А». Вона має округлу у плані форму, прямі стінки і рівне дно. Діаметр ями 1,7 м, глибина 0,28 м від рівня долівки. Дно заповнене попелом і вугликами. Вздовж північної стінки розміщене нішоподібне заглиблення шириною 0,6—0,8 м і глибиною 0,18—0,23 м від рівня долівки. На дні заглиблення у 0,8 м від вогнища виявлено скупчення вугликів і попелу округлої у плані форми діаметром 0,6 м. Можливо, це залишки ще одного вогнища. У долівці знаходилося три ямки від стовпів. Одна з них, діаметром 0,4 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки, розташована посередині східної стінки. Друга, діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня долівки, знаходилася у 0,7 м на північ від першої, над східним бортом привогнищевої ями «А». Третя ямка, діаметром 0,4 м і глибиною 8 см, розташована посередині західної стінки. Заповнення житла складалося з темного гумусу з включеннями вугликів, прошарків попелу і глиняної обмазки. Над заповненням західної частини житла знаходилося скупчення глиняної обмазки розмірами $1,4 \times 1,2$ м і товщиною 2—4 см. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки, кістки тварин (рис. 126, 127).

У 0,2 м на захід від житла 22 знаходилася господарська яма № 10. Вона має близьку до овальної у плані форму, прямі стінки і рівне дно. Діаметр ями 1,8 м, глибина 1,24 м від сучасної поверхні. У заповненні, що складалося з темного гумусу із домішкою дрібних шматочків глиняної обмазки і вугликів, виявлено значну кількість ліпної кераміки та кістки тварин. Крім того, тут знайдено кілька бронзових кілець невиразного призначення.

Житло 18 розташоване в 0,2 м на захід від ями № 11. Це прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу, із незначним відхиленням на північ. Стінки похилі, долівка дещо підвищена у східній частині житла, добре утоптана. Розміри споруди $5,7 \times 3,35$ м, глибина 0,9 м від сучасної поверхні. Посередині, у заглибленні в долівці знаходиться вогнище. Воно збереглося у вигляді прошарку попелу і вугликів овальної у плані форми, розмірами $1,11 \times 0,83$ м. Вздовж південної стінки розташований материковий виступ-прилавок шириною 0,28—0,32 м і висотою 0,17—0,2 м від рівня долівки. У долівці знайдено десять ямок від стовпів. По чотири ямки знаходиться вздовж коротших стінок. Їх діаметр 0,18—0,36 м, глибина 0,3—0,32 м від рівня долівки. Ще дві ямки містилися посередині північної стінки. Їх діаметр 0,28—0,32 м, глибина 0,22—0,26 м від рівня долівки. Заповнення складалося із сіруватого гумусу зі значними включеннями уламків глиняної обмазки, попелу і вугликів. Над східною частиною напівземлянки, на висоті 0,1—0,2 м вище рівня виявлення контурів житла, знаходився завал глиняної обмазки розмірами $2,2 \times 2$ м і товщиною 0,2—0,22 м. Під час зачистки житла і глиняного завалу виявлено велику кількість ліпної кераміки, кістки тварин (рис. 128, 129).

У культурному шарі поселення, крім великої кількості різноманітної ліпної кераміки зубрицької культури, знайдено 18 глиняних прясел, глиняну катушку, вісім ножів, наконечники списа і стріли, залізну і бронзову під'язні фібули, голку, шпильку, кістяний трискладовий гребінь, три проколки з кістки та кістяне лощило (рис. 130—134).

Аналіз речового матеріалу з об'єктів поселення дає змогу розділити їх на кілька хронологічних відрізків, що відображають еволюцію культури його мешканців протягом I ст. до н. е. — III ст. н. е.

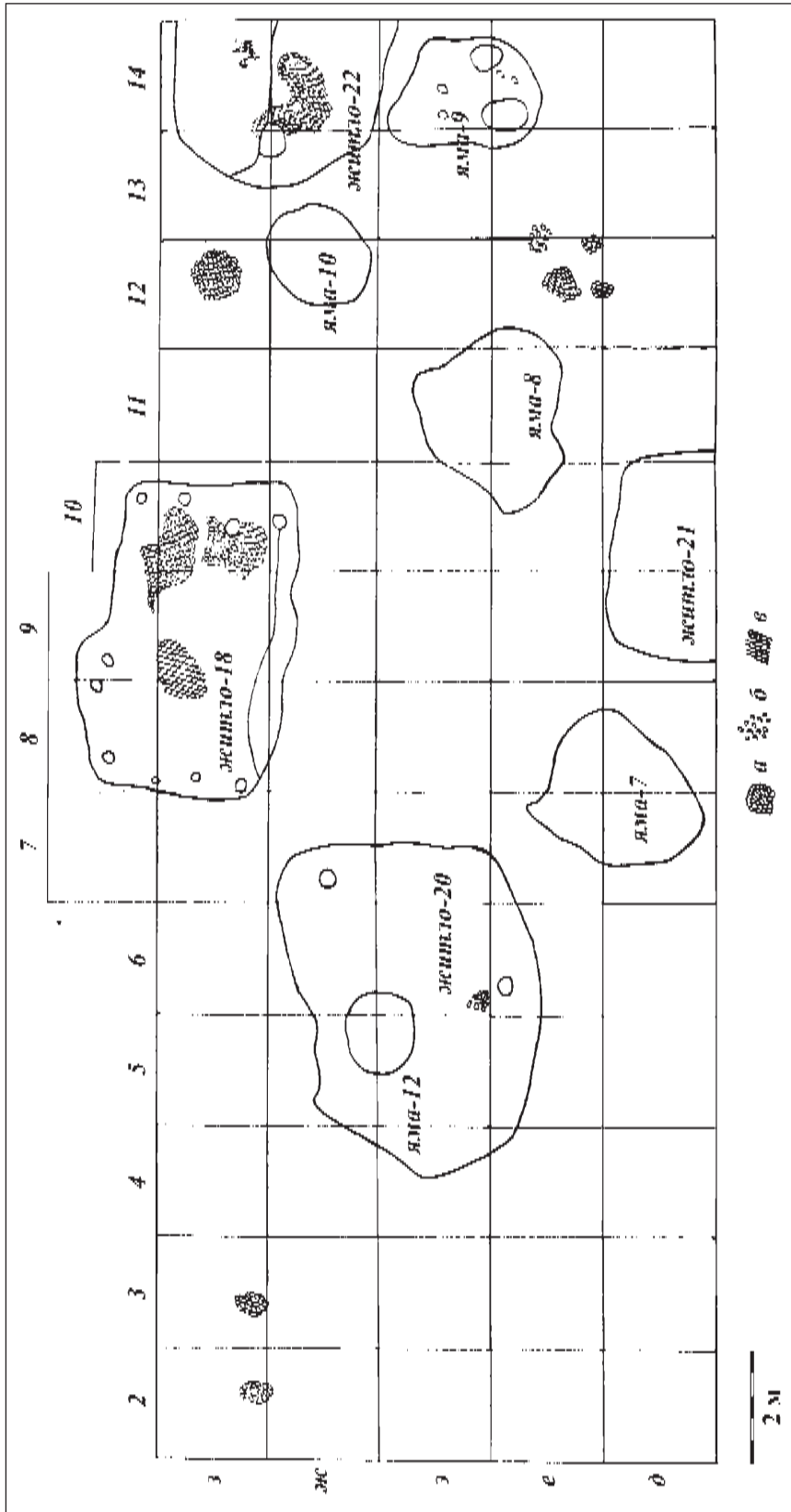

Рис. 108. Підберізіці. План розкопу IV: а — глиняна обмазка; б — камінь; в — вугілля і попіл.

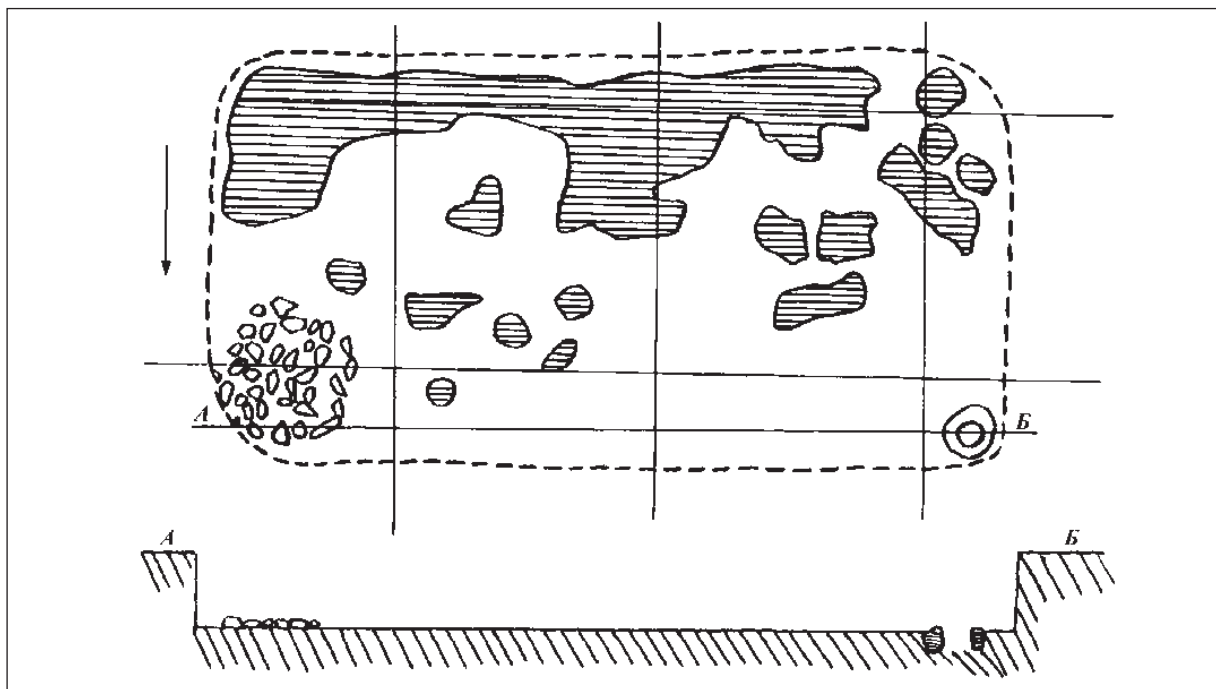

Рис. 109. Підберізці. План та розріз житла 3.

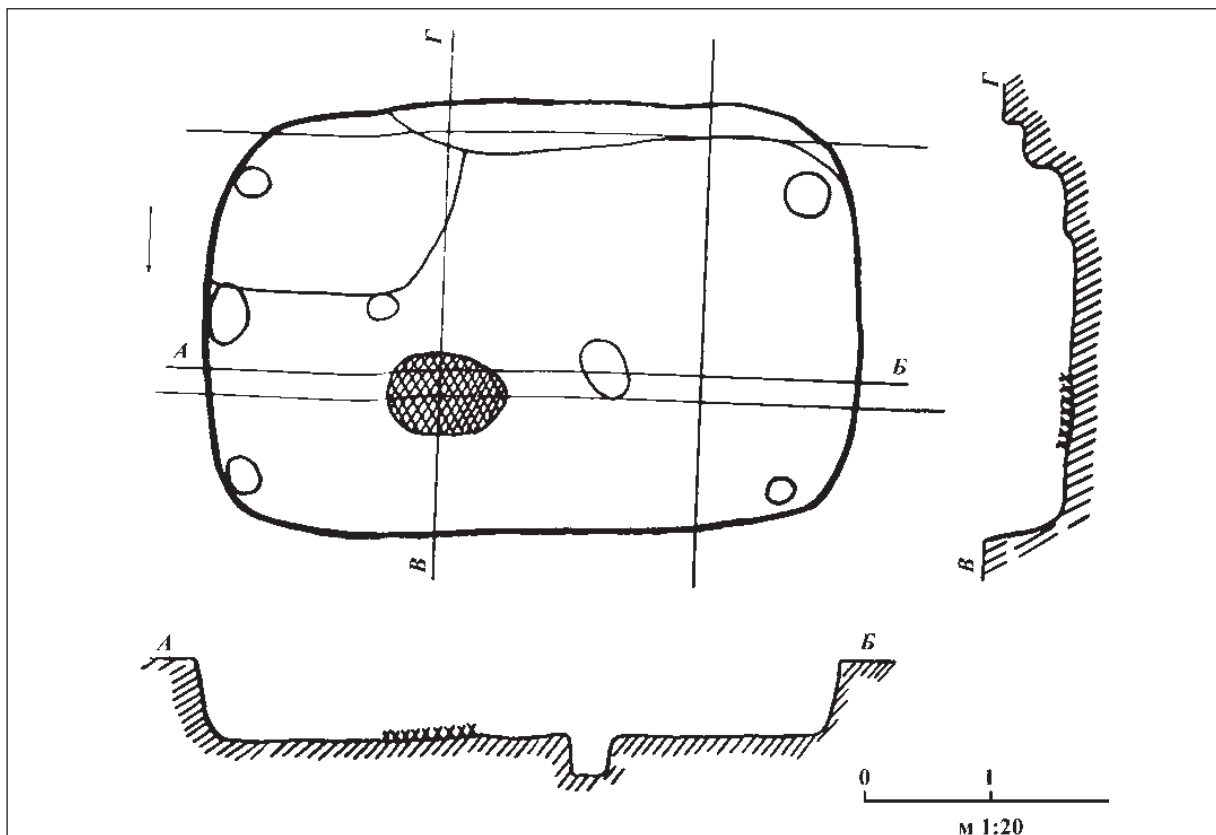

Рис. 110. Підберізці. План та розрізи житла 5.

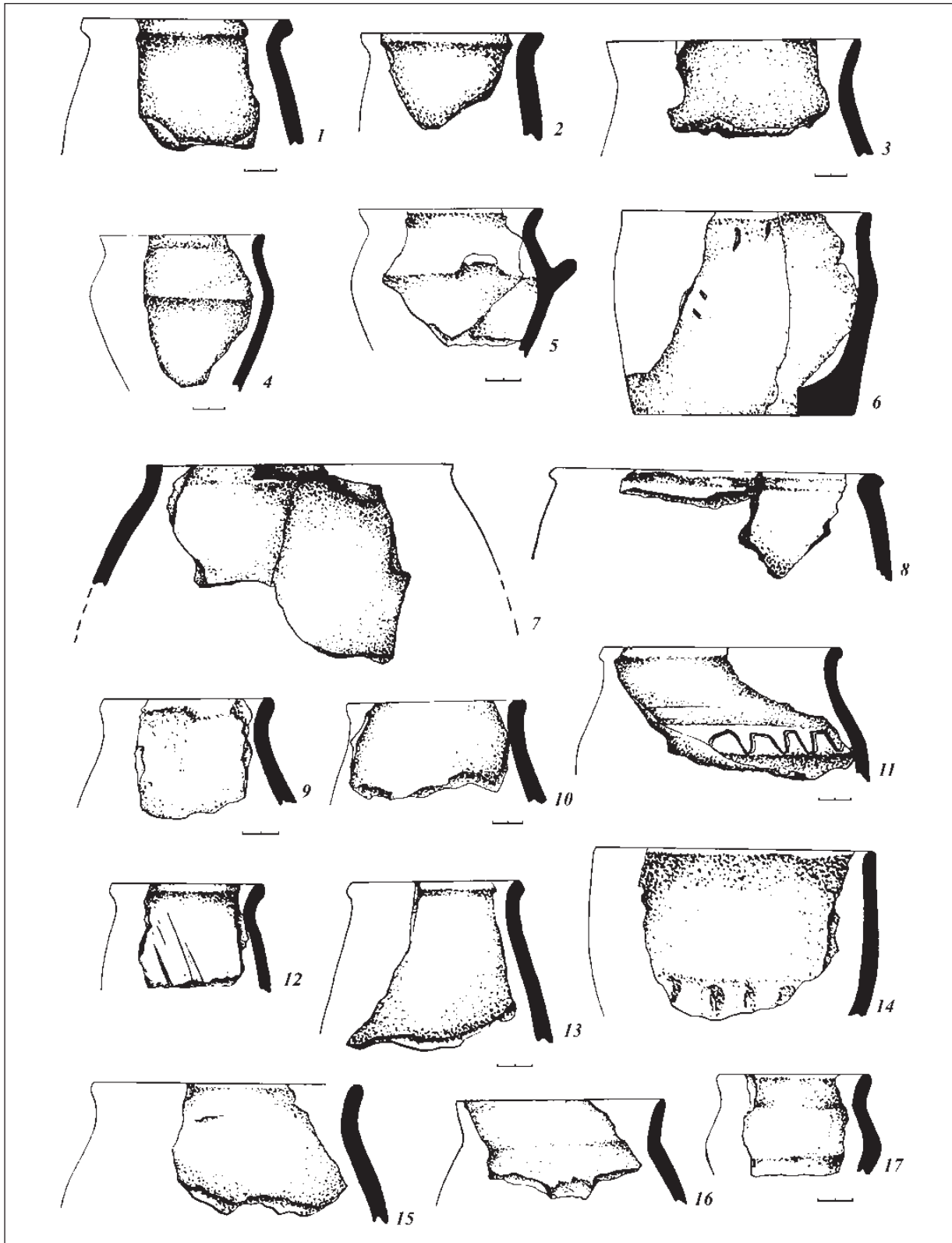

Рис. 111. Підберізці. Ліпна кераміка з житла 5 (1—17).

Венеди

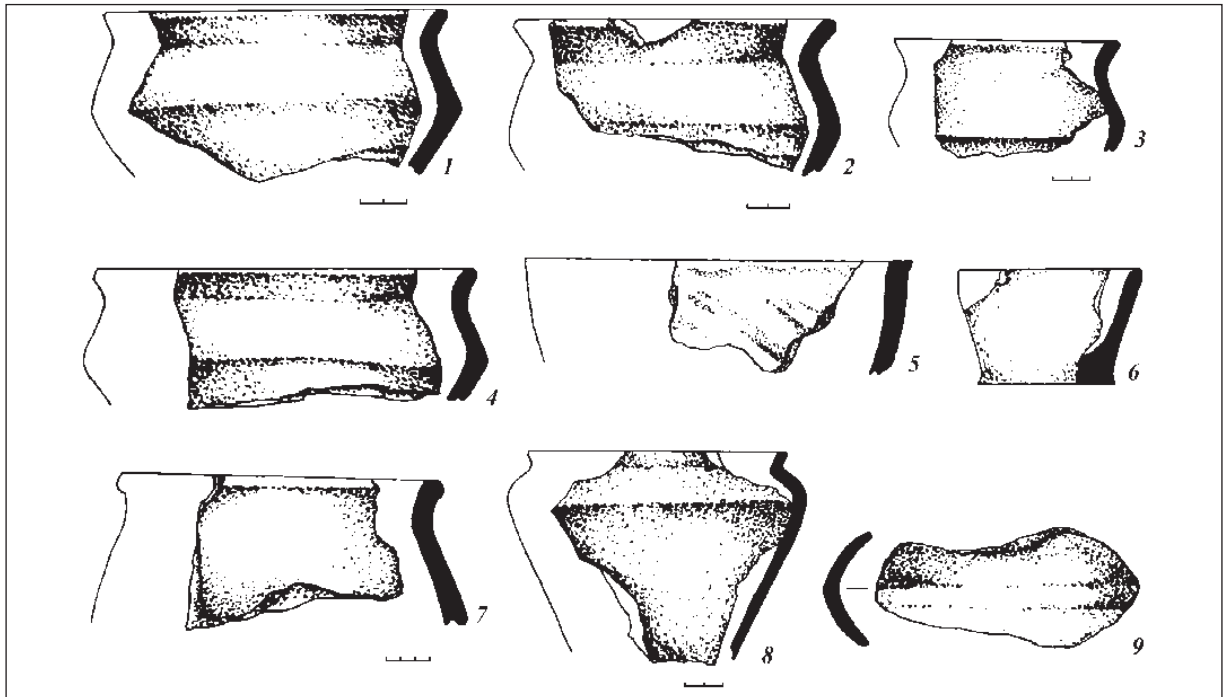

Рис. 112. Підберізці. Ліпний посуд (миски, кухлі) з житла 5 (1—9)

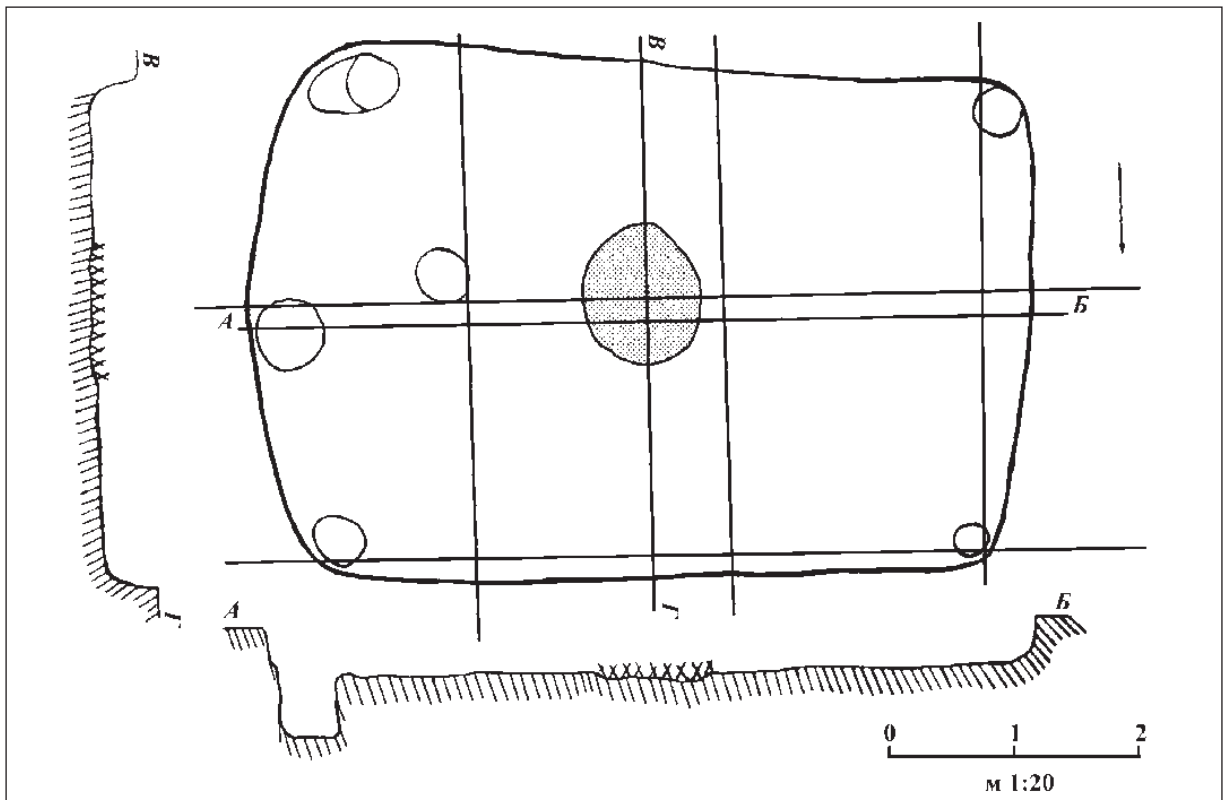

Рис. 113. Підберізці. План та розрізи житла 6.

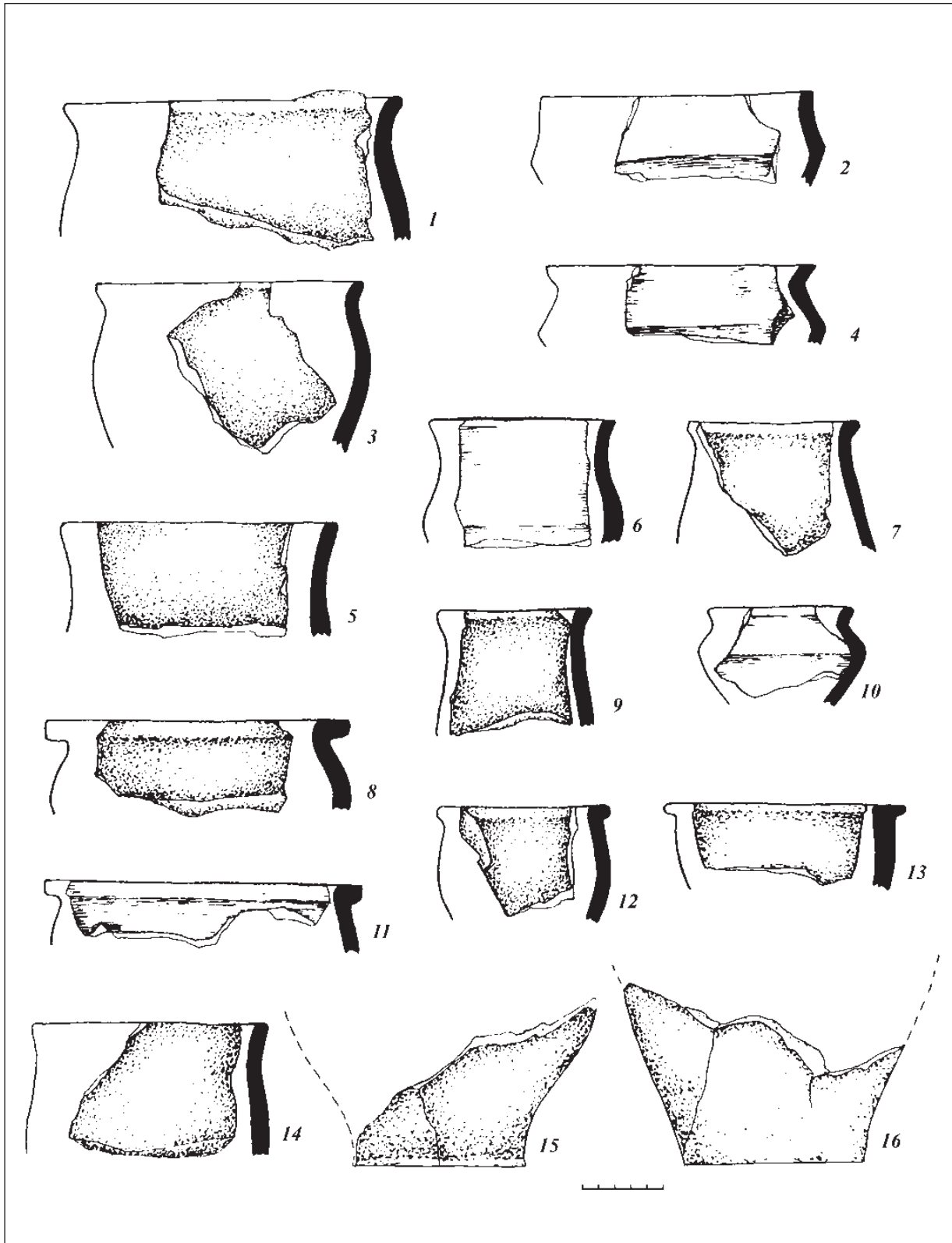

Рис. 114. Підберізіці. Кераміка з житла 6 (1—10, 12—14, 16 — ліпна; 11, 15 — гончарна).

Венеди

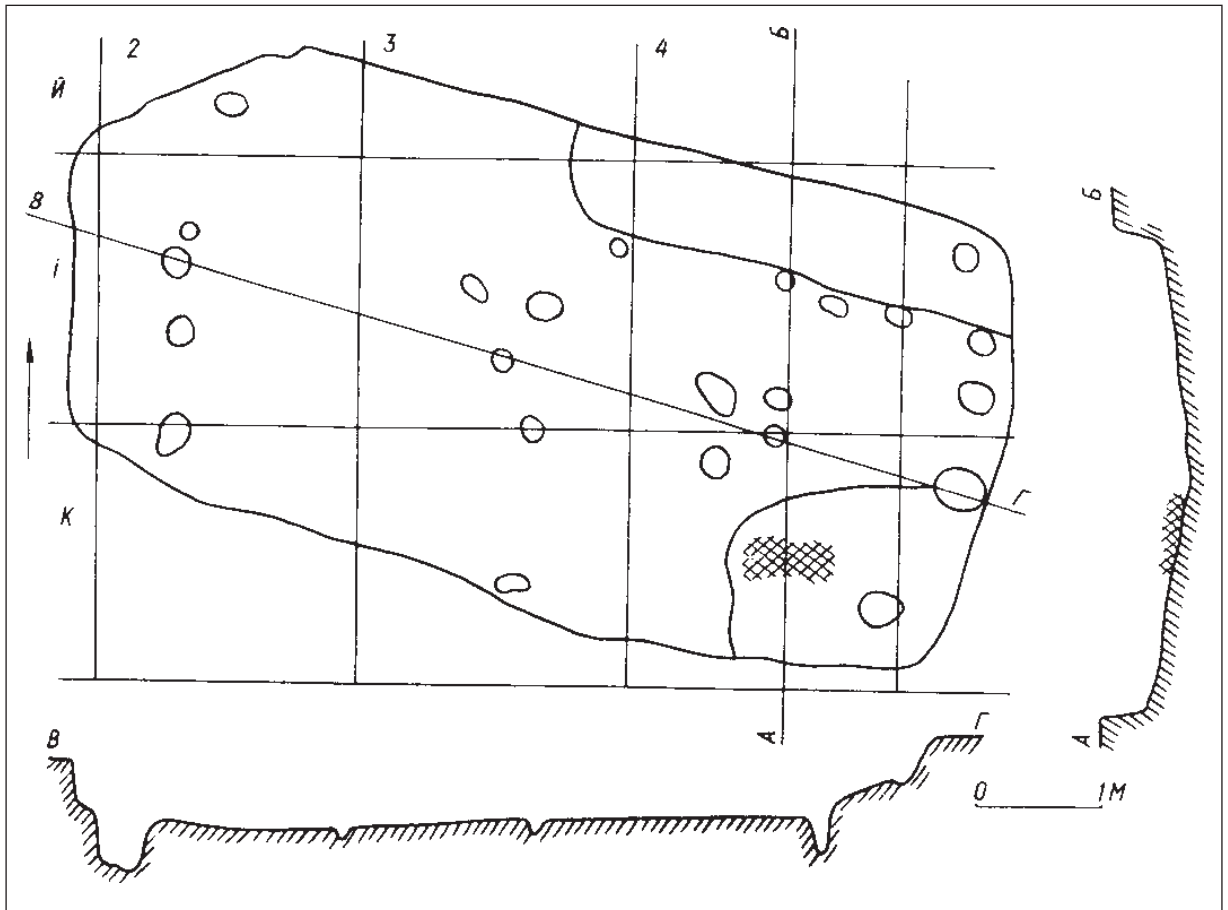

Рис. 115. Підберізці. План та розрізи житла 7.

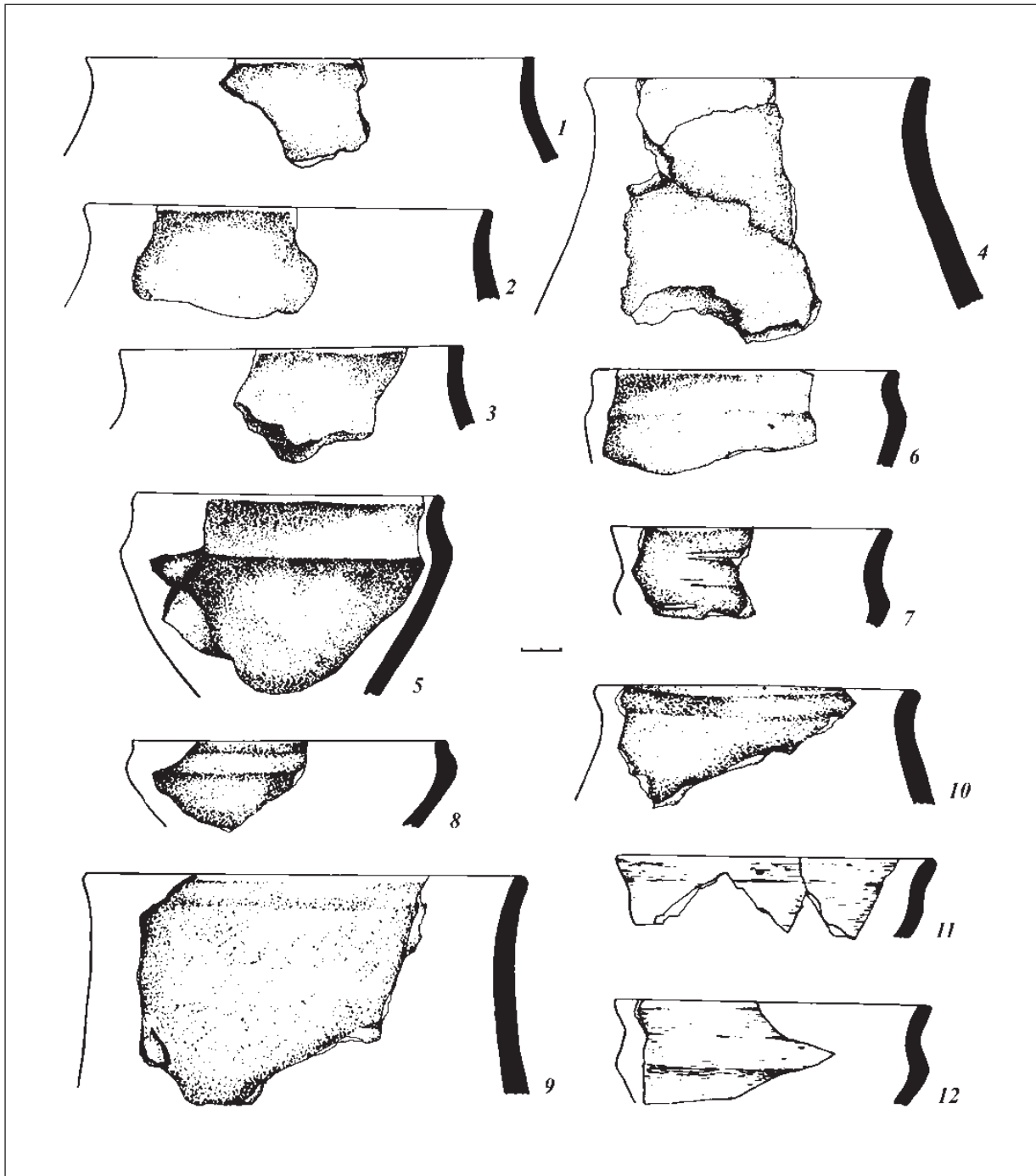

Рис. 116. Підберізці. Кераміка з житла 7 (1—12).

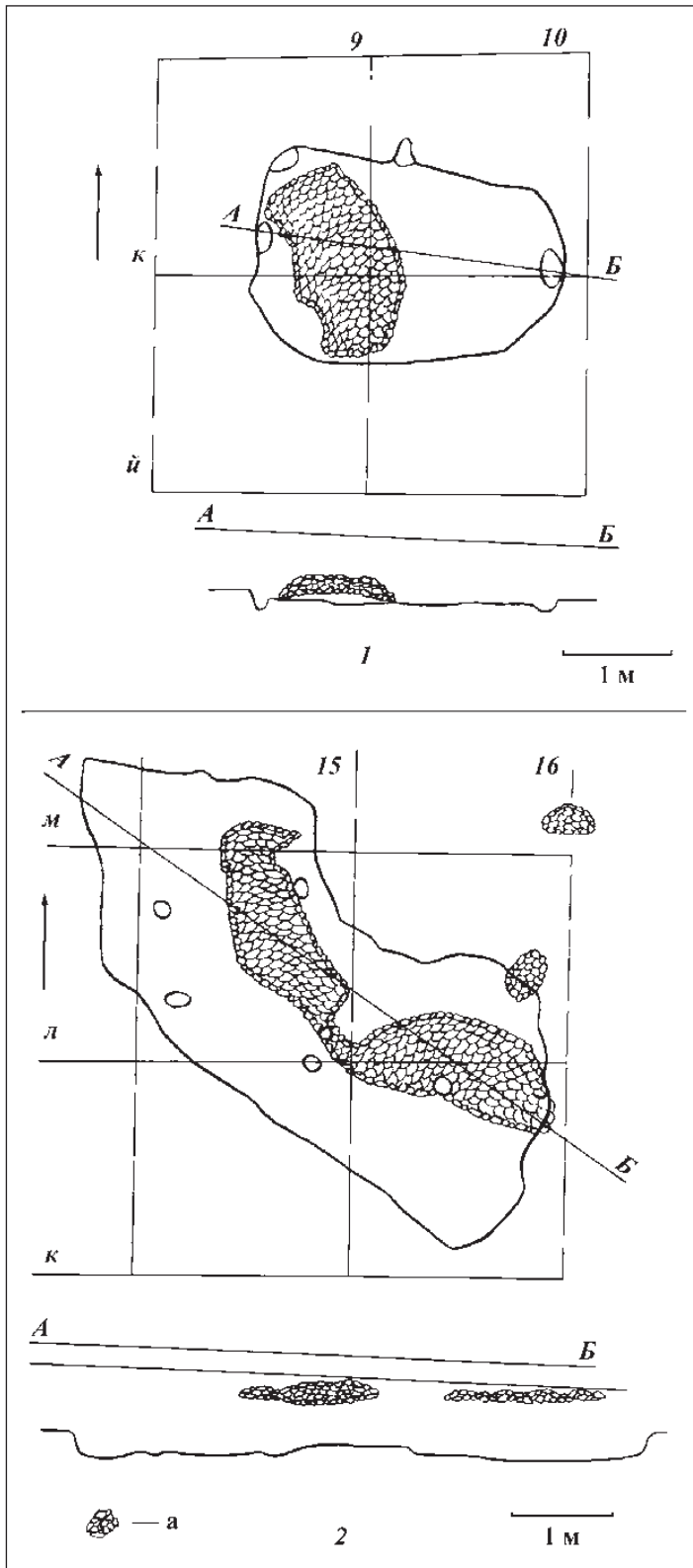

Рис. 117. Підберізіці. План та розрізи споруд 1 (1) та 2 (2) (а — глиняна обмазка).

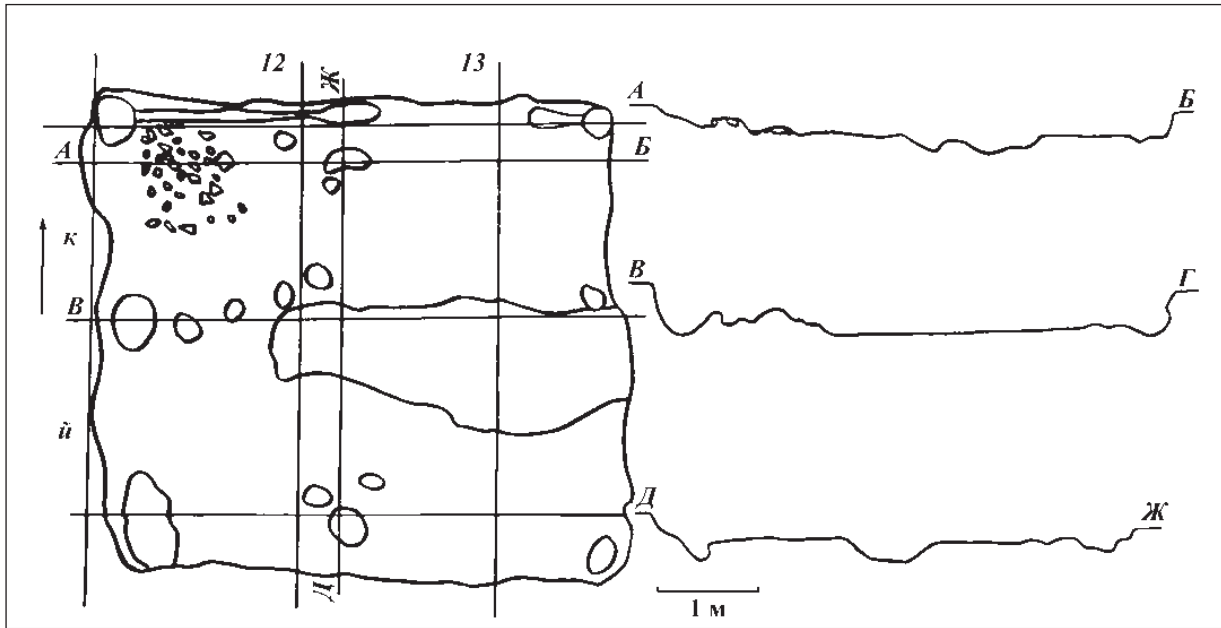

Рис. 118. Підберізці. План та розрізи житла 9.

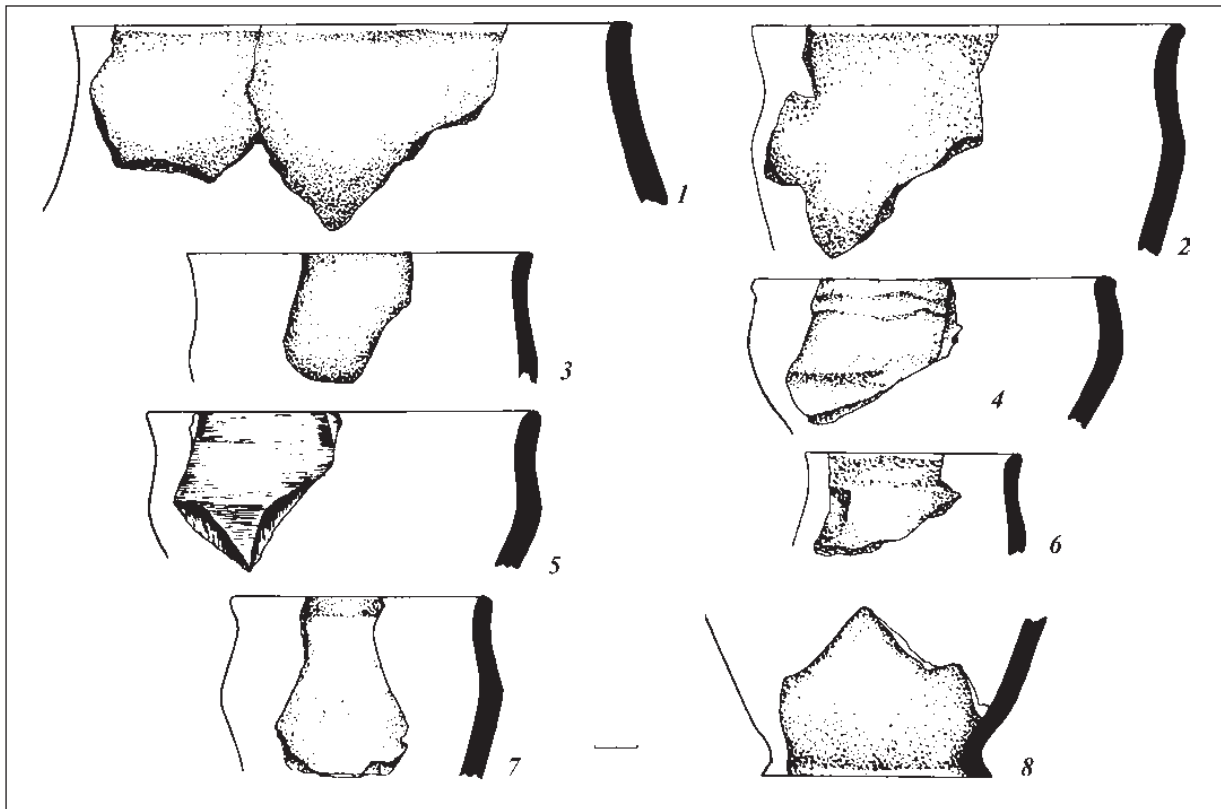

Рис. 119. Підберізці. Кераміка з житла 9 (1—8).

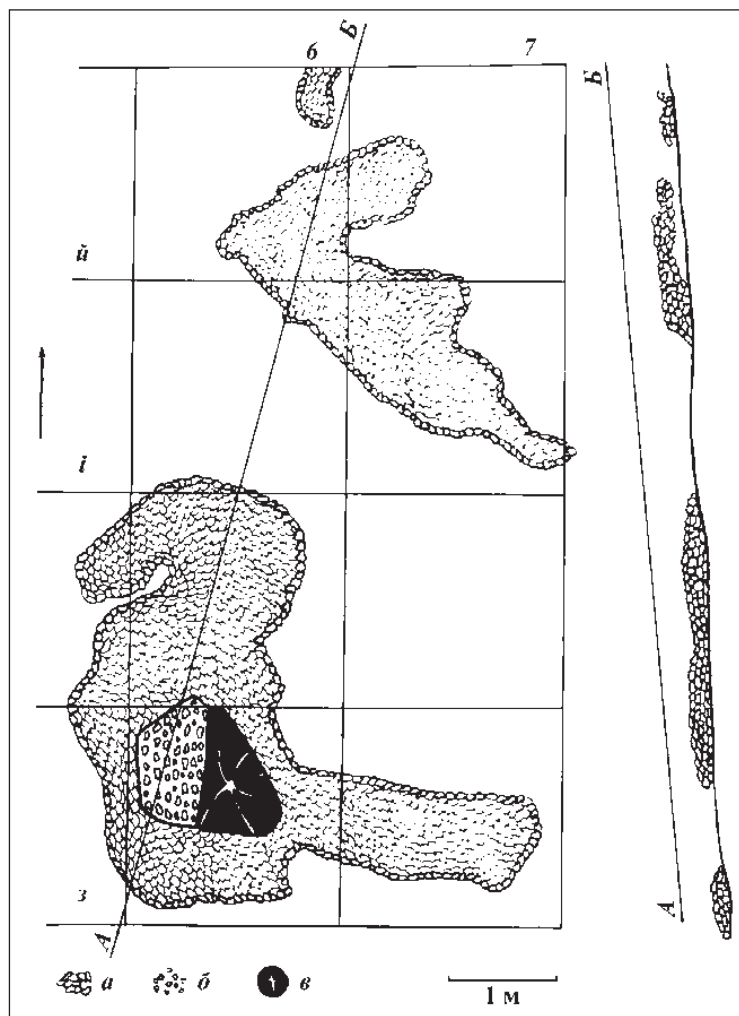
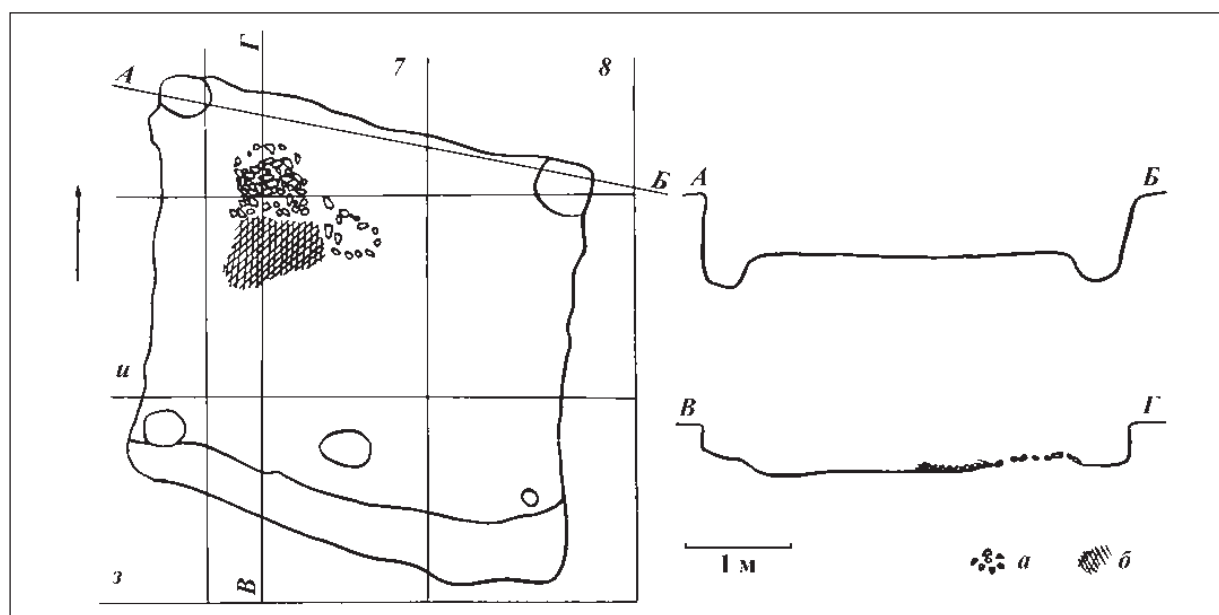

Рис. 120. Підберізці. План та розрізи житла 8 (а — глиняна обмазка, б — каміння, в — глиняний черінь).

Рис. 121. Підберізці. План та розрізи житла 10 (а — каміння, б — вугілля та попіл).

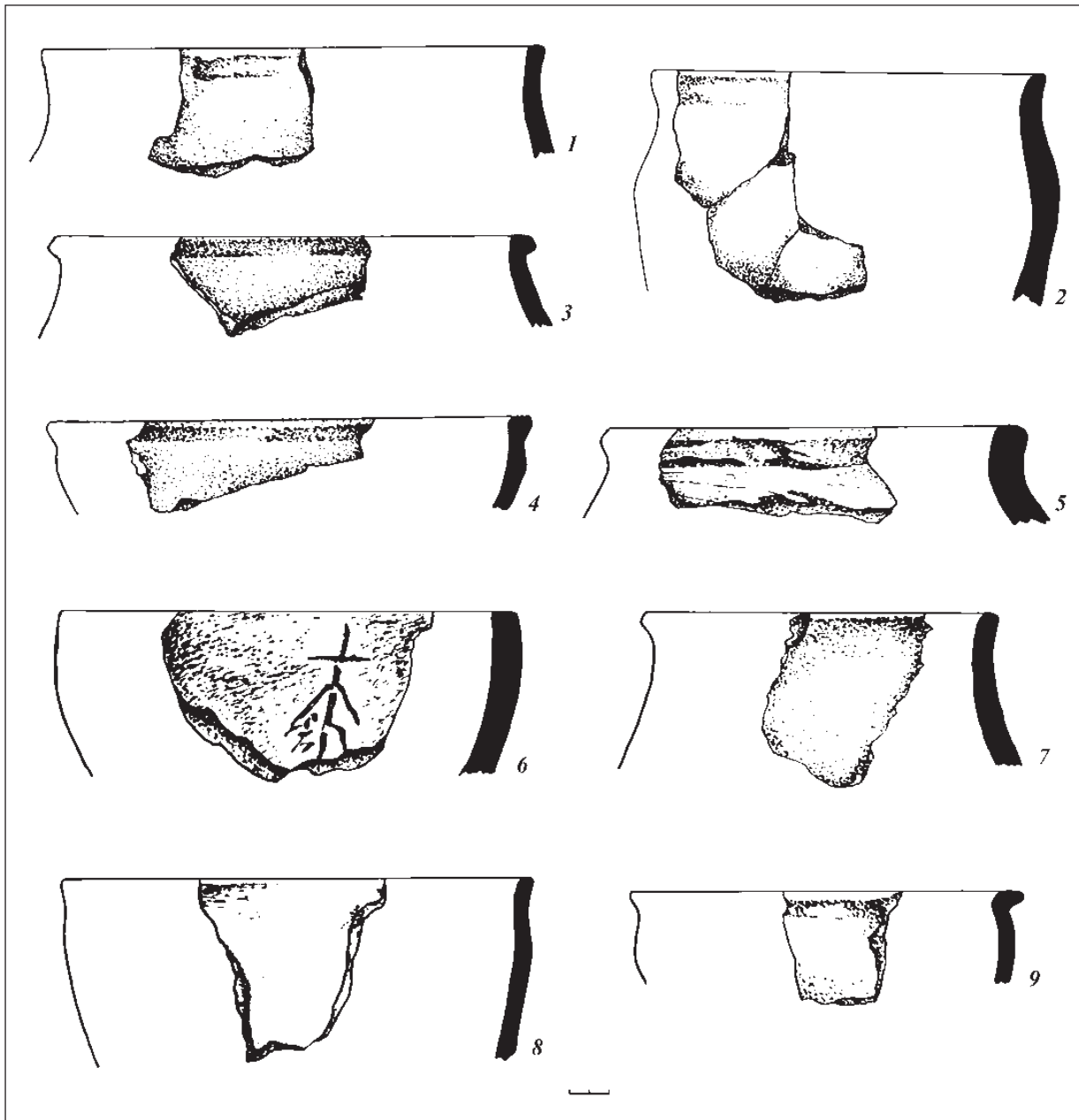

Рис. 122. Підберізіці. Липна кераміка з житла 10 (1—9).

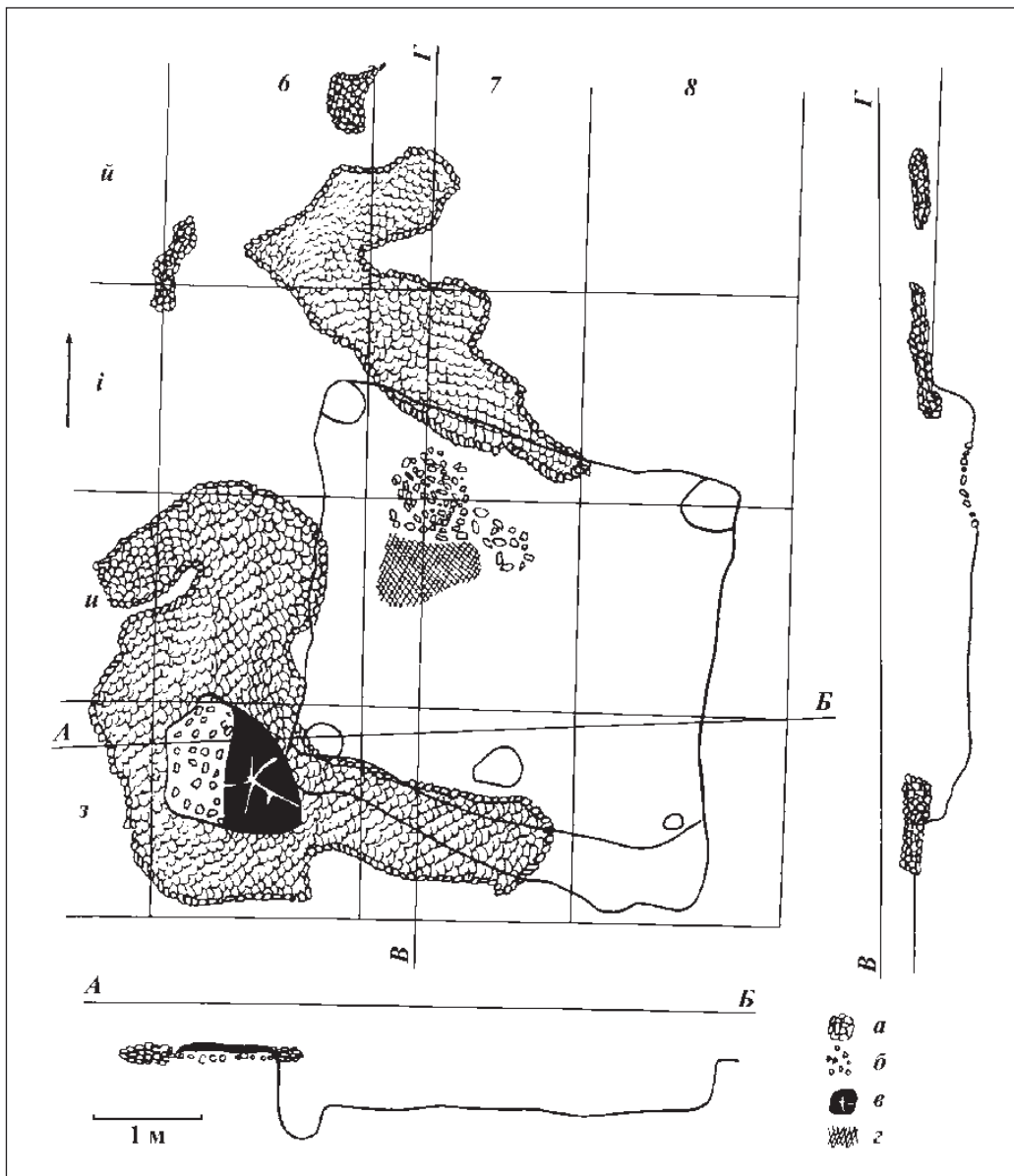

Рис 123. Підберізіці. План та розрізи жител 8 та 10 (*а* — глиняна обмазка, *б* — каміння, *в* — глиняний черінь, *г* — вугілля та попіл).

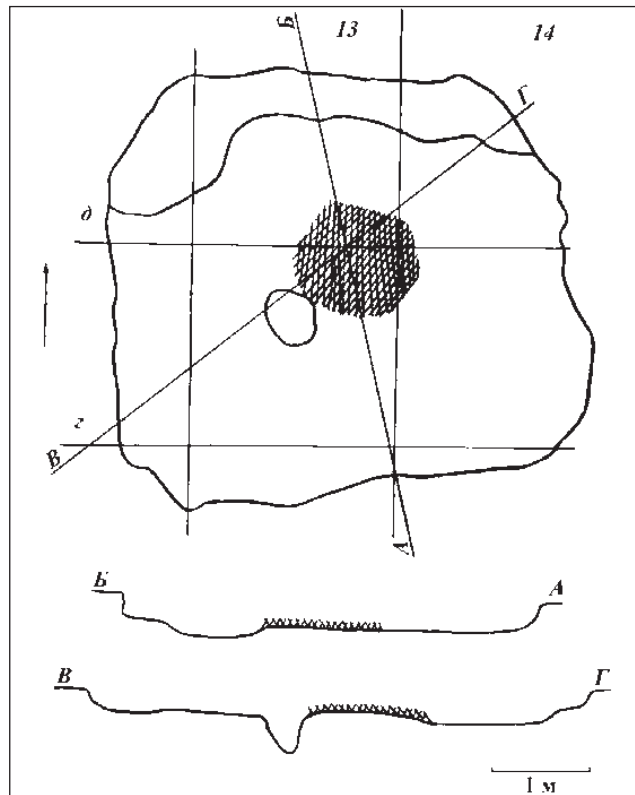

Рис. 124. Підберізіці. План та розрізи житла 11.

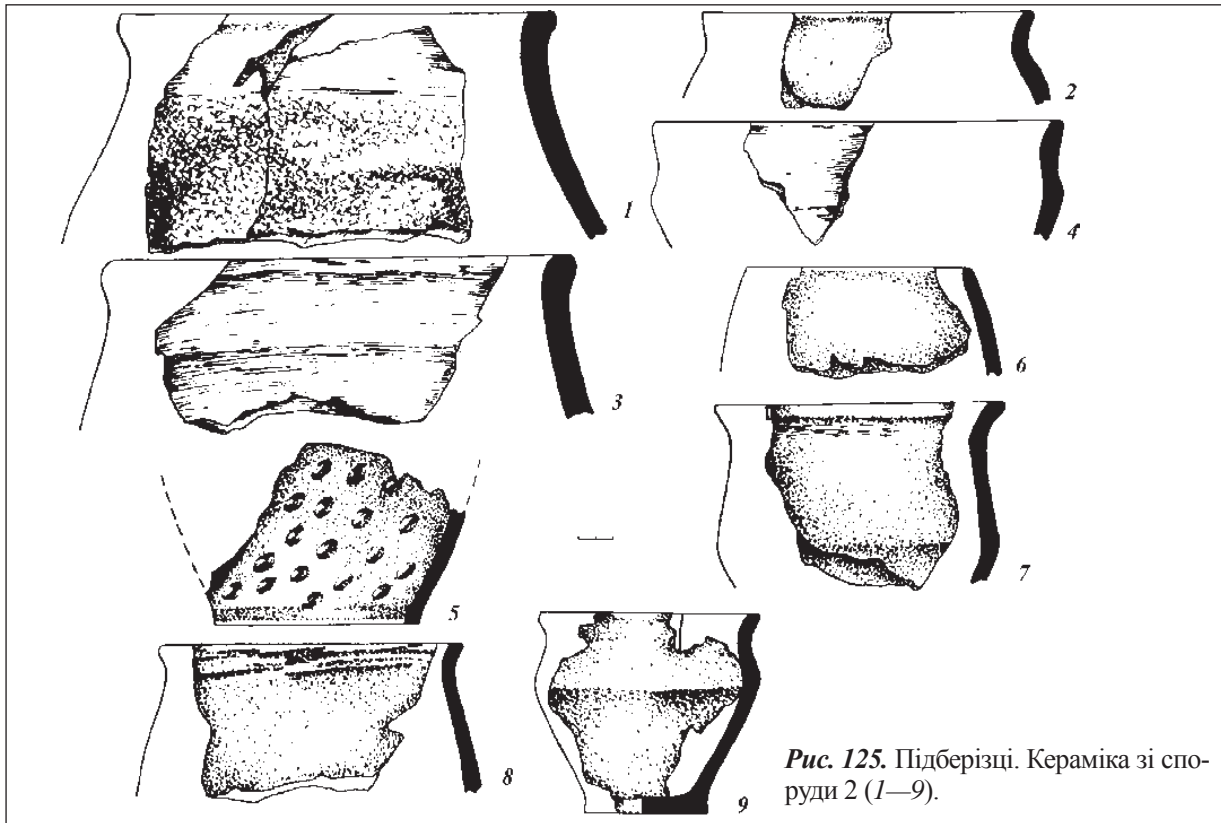

Рис. 125. Підберізіці. Кераміка зі споруди 2 (1—9).

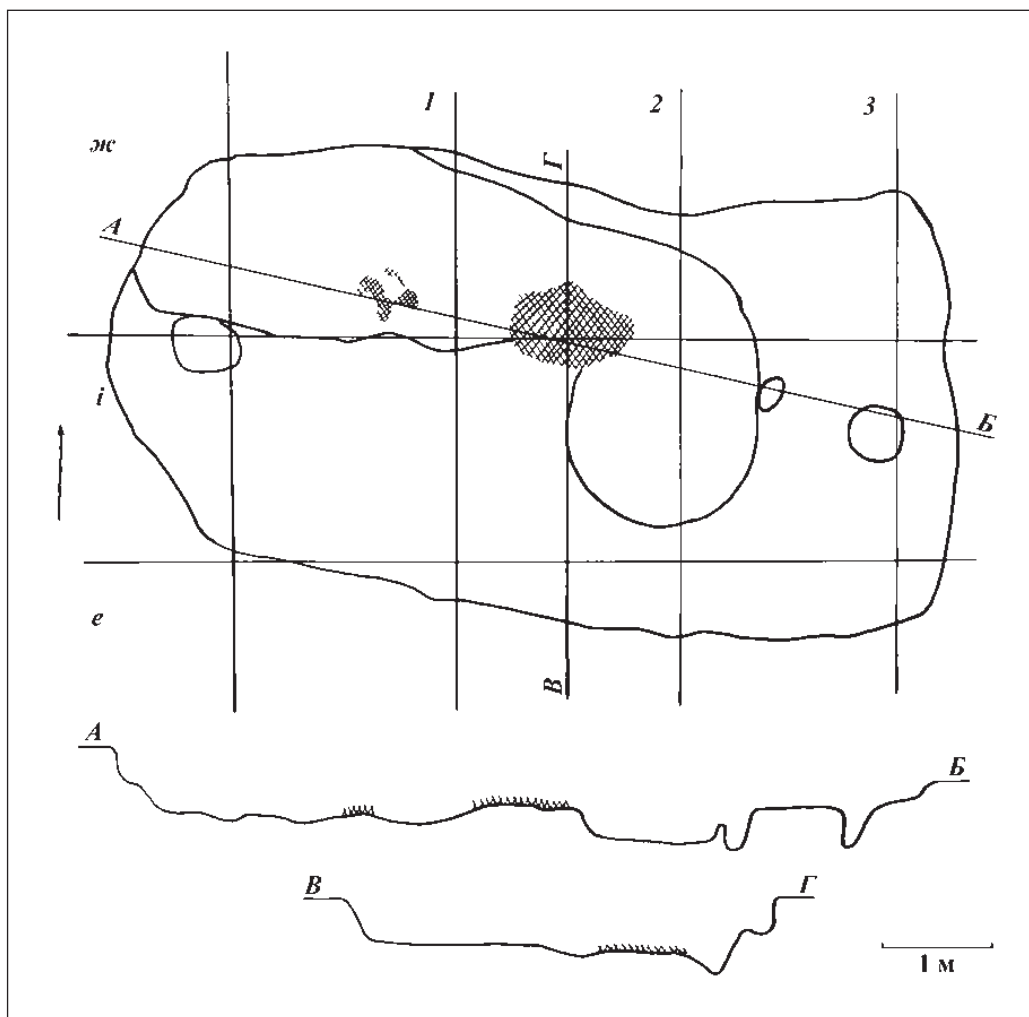

Рис. 126. Підберізці. План та розрізи житла 22.

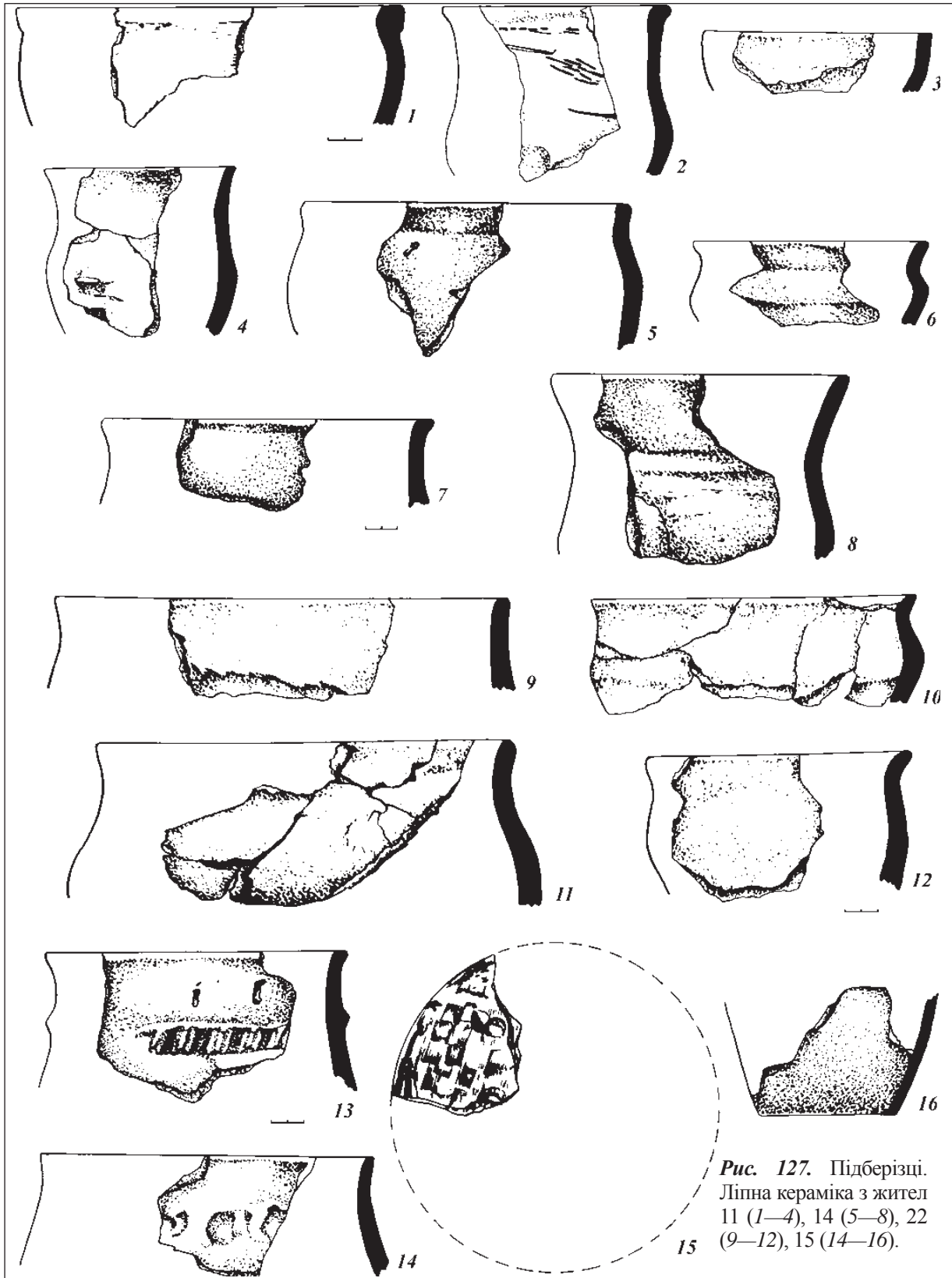

Рис. 127. Підберізіці.
Ліпна кераміка з жител
11 (1—4), 14 (5—8), 22
(9—12), 15 (14—16).

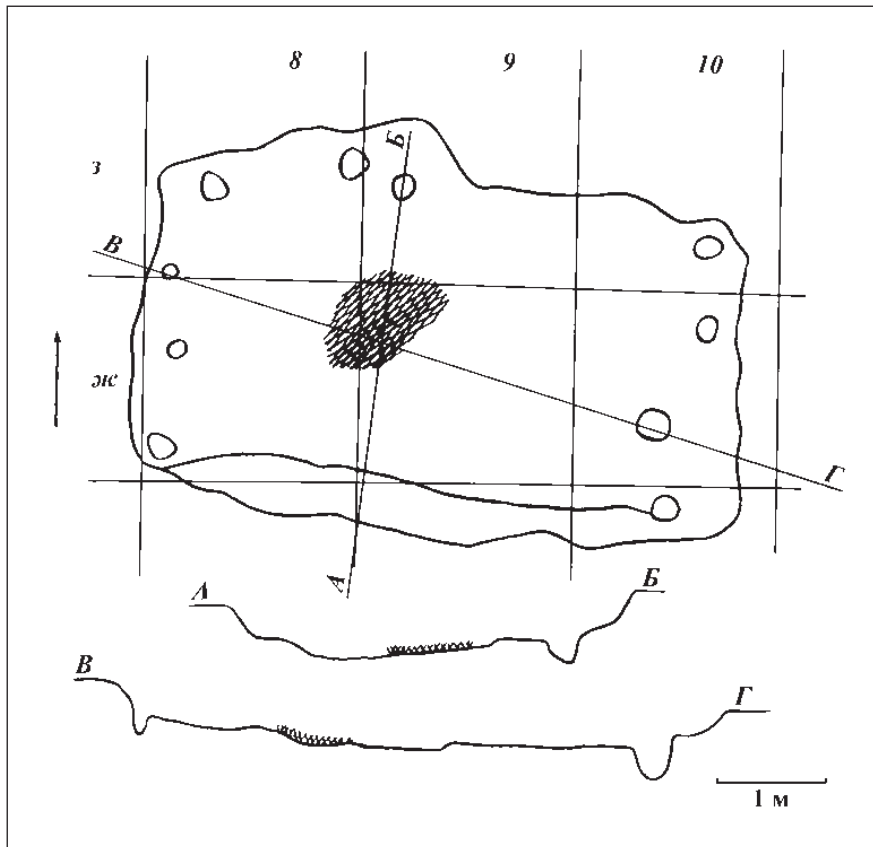

Рис. 128. Підберізці. План та розрізи житла 18.

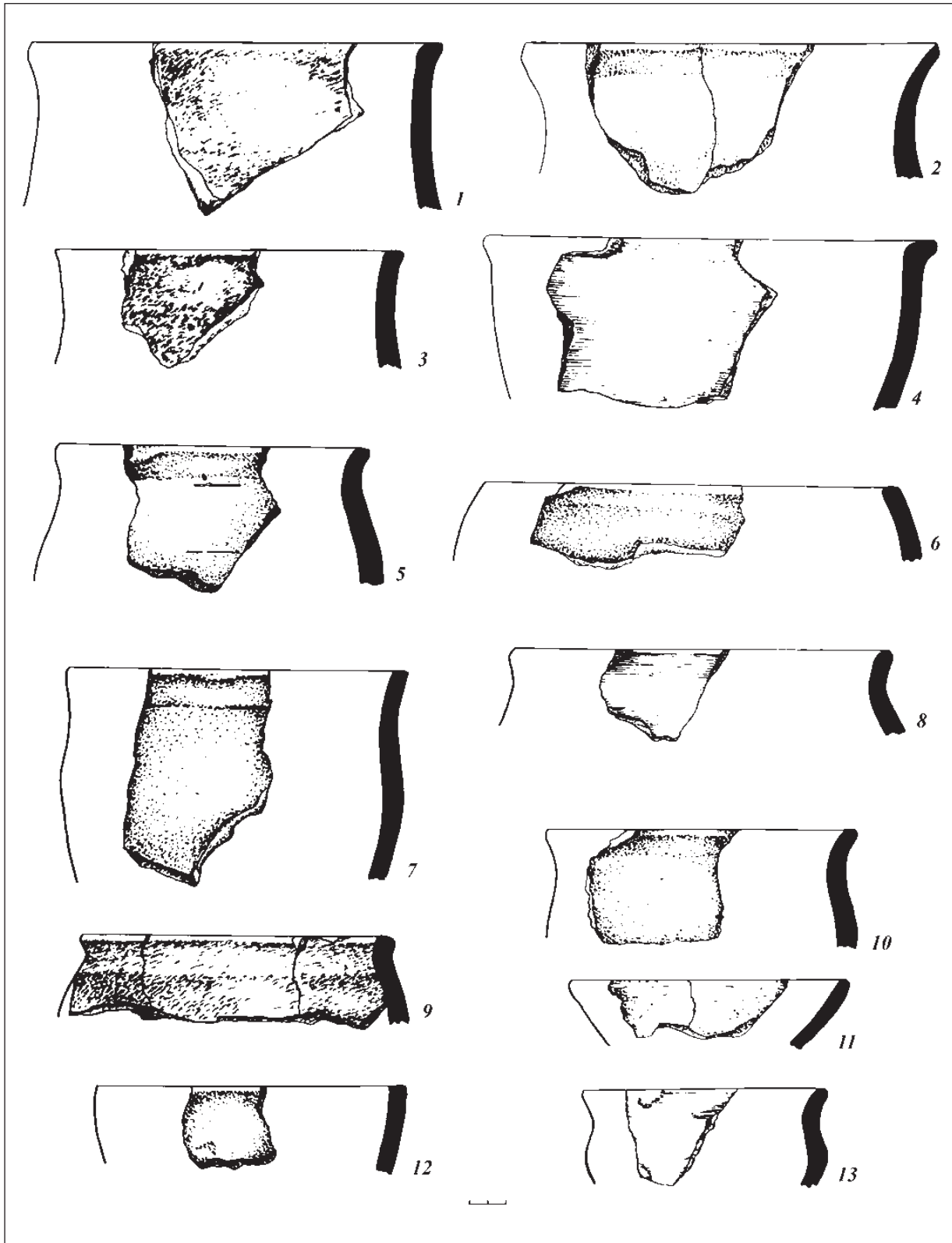

Рис. 129. Підберізці. Липна кераміка з житла 18 (1—13).

Венеди

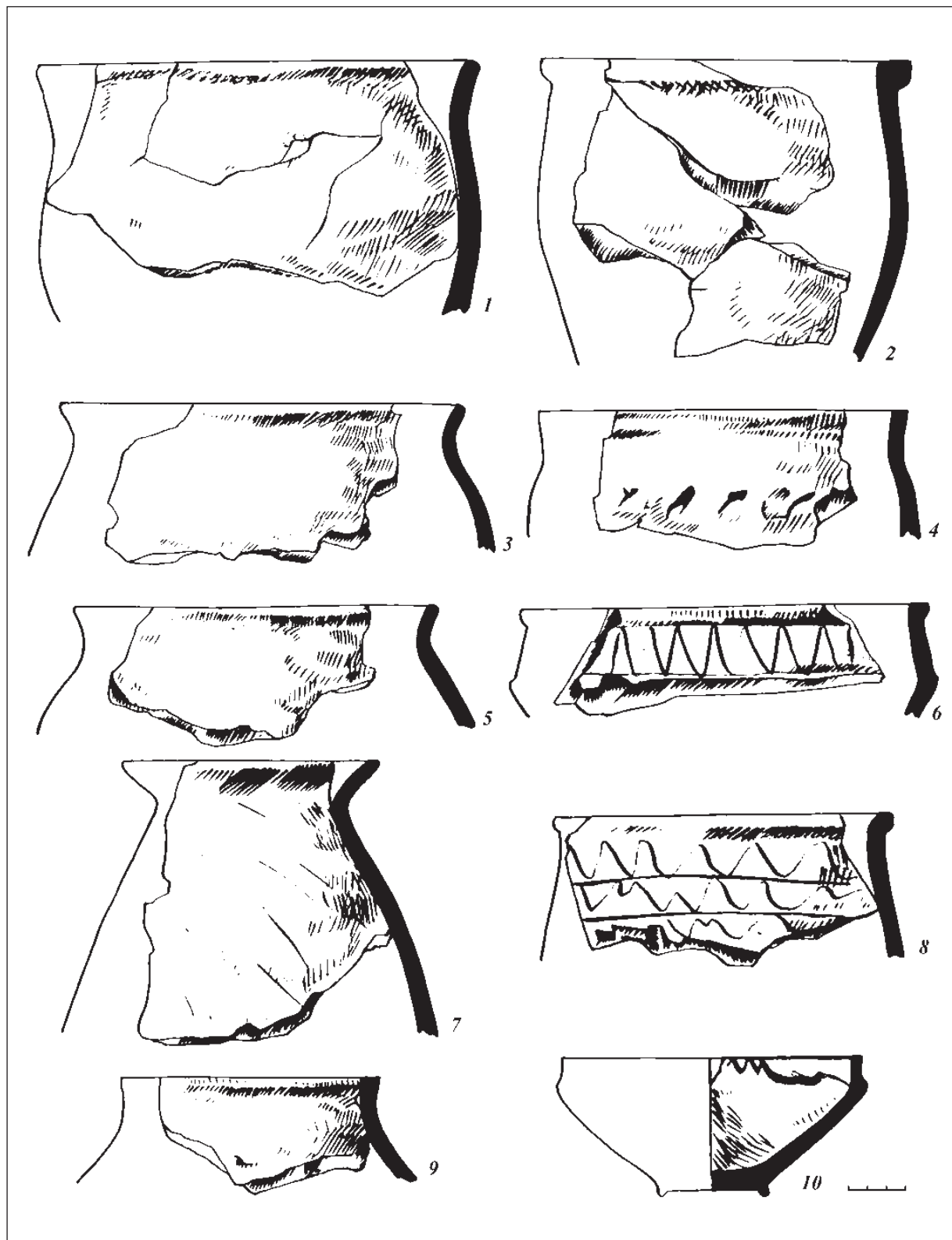

Рис. 130. Підберізці. Кераміка (1—5, 7, 9 — ліпна; 6, 8, 10 — гончарна).

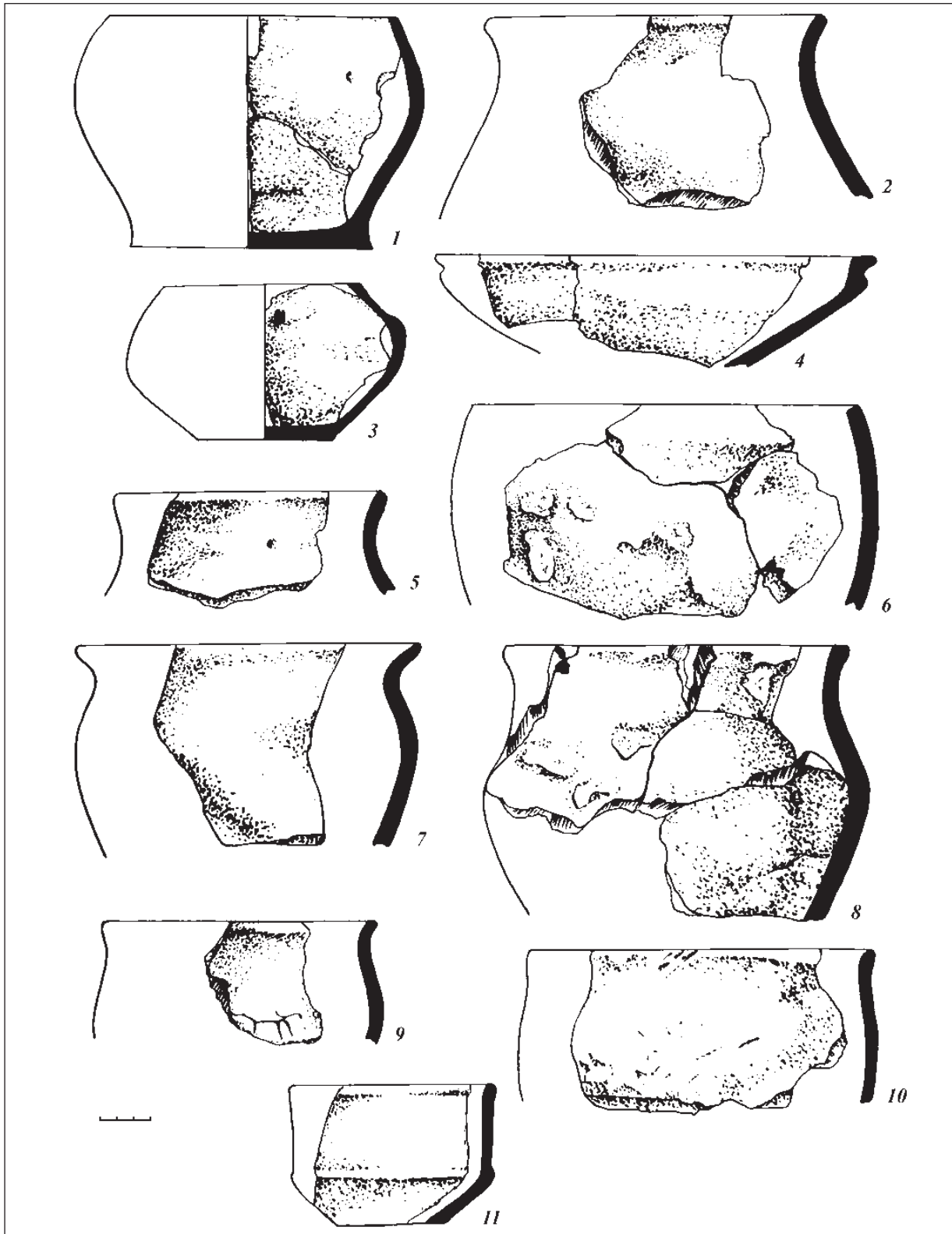

Рис. 131. Підберізці. Кераміка з культурного шару (1—11).

Венеди

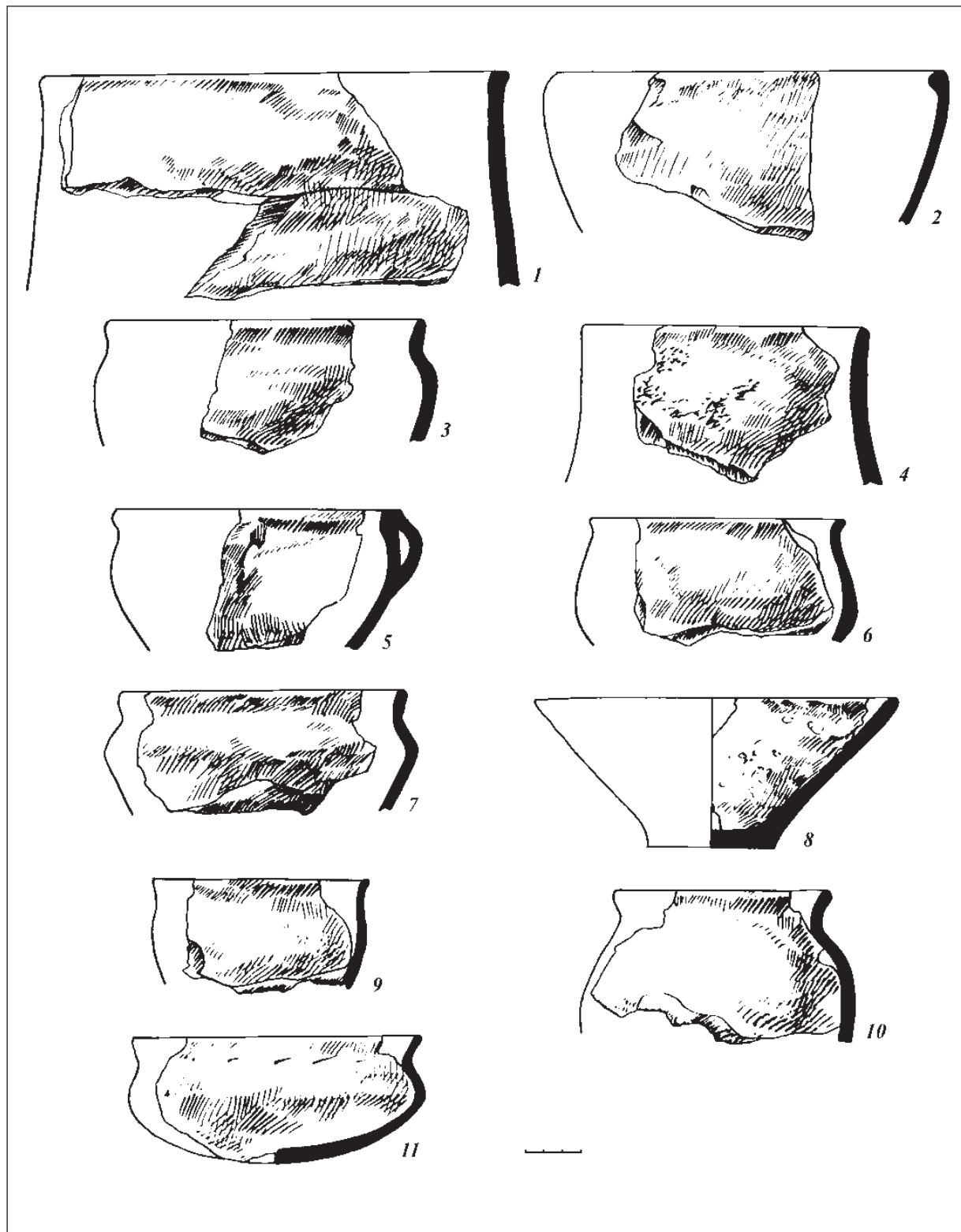

Рис. 132. Підберізьці. Липна кераміка з культурного шару (1—11).

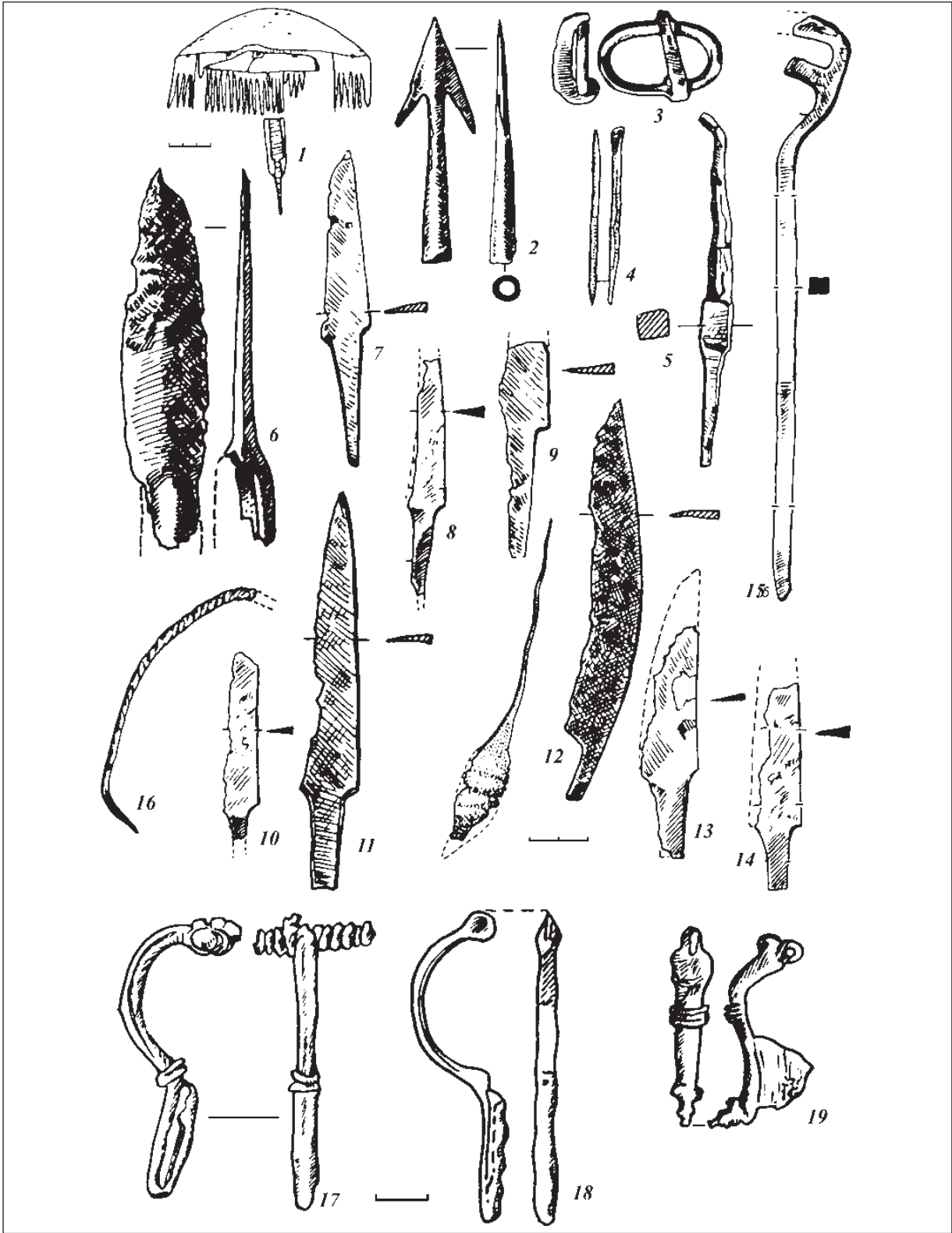

Рис. 133. Підберізці. Знахідки з поселення.

Венеди

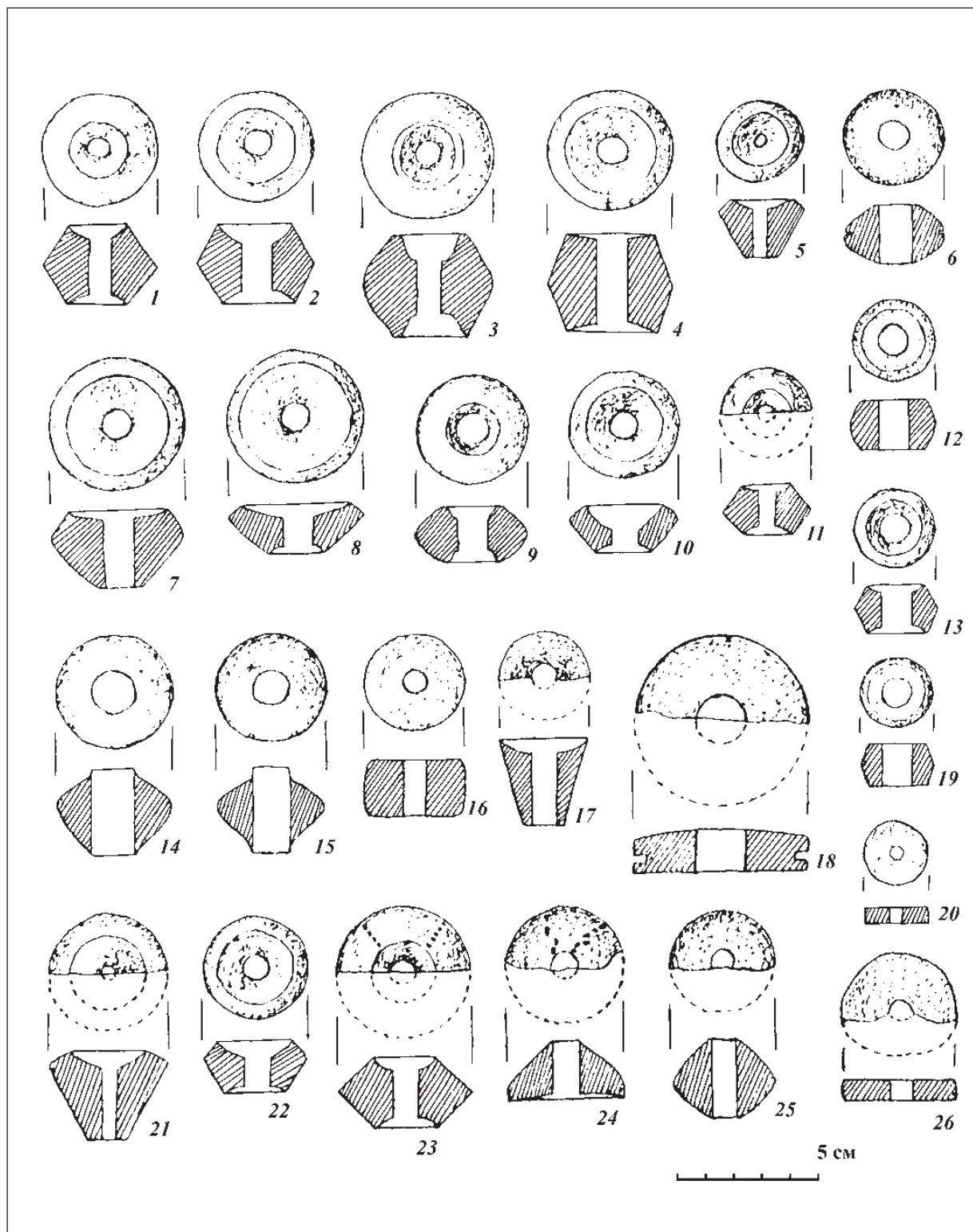

Рис. 134. Підберізіці. Глиняні прясла з поселення (1—26).

Підбірці

Поселення знаходиться на відстані 1 км на північ від залізничної станції у с. Підбірці, в урочищі На Пісках. Воно займає південну частину мисоподібного підвищення, розташованого серед широкої лугової долини. Площа поселення 100×100 м. Пам'ятка багатошарова — крім зубрицького поселення, тут є поселення бронзового, ранньозалізного, ранньослов'янського часу та періоду Київської Русі. У 1977 р. на поселенні проведено археологічні дослідження. Культурний шар знаходиться на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні і має потужність 0,3—0,4 м. Відкрито площу 350 м^2 . Крім жител періоду Київської Русі і ранньослов'янського часу, тут досліджено житло, господарську споруду та вогнище, що належать до зубрицької культури.

Житло 3 має квадратну у плані форму і орієнтоване стінками за сторонами світу. Стінки трохи нахилені донизу, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла $3,8 \times 4$ м, висота земляних стінок 0,7 м. У північно-західному куті розташоване вогнище. Воно викладене каменем і має округлу форму діаметром 0,87 м. У долівці знаходилося вісім ямок від стовпів, розміщених по кутах і по середині протилежних стінок. Їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,25—0,3 м від рівня долівки. Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішками вугликів, попелу та дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість ліпної кераміки та два уламки гончарних посудин, характерних для липицької культури (рис. 135).

Господарська споруда має прямокутну, із заокругленими кутами форму і орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки вертикальні, дно рівне. Розміри споруди $3,2 \times 2,6$ м, висота земляних стінок 0,3 м. У заповненні споруди виявлено незначну кількість ліпного посуду, кістки тварин.

Вогнище розташоване за межами об'єктів. Воно викладене камінням і має округлу форму діаметром 1,2 м. Під час зачистки вогнища знайдено кілька фрагментів ліпного посуду пшеворської культури.

У культурному шарі поселення зібрано ліпну кераміку. Більшість її має спеціально шорстковану поверхню темно-бурого кольору. Деякі посудини орнаментовані пальцевими вдавленнями, насічками по краю вінець, наліпним розчленованим валиком, нерегулярними врізними лініями. Кераміка представлена горщиками, мисками, кухликами та плоскими дисками.

Основну кількість горщиків складають посудини середніх розмірів, стрункі, з ледь позначеною шийкою, округлими плечиками та заокругленою придонною частиною (тип 5). Горщики інших форм (типи 1, 2, 4) представлені одиничними екземплярами (рис. 135).

Так само одиничними є миски, кухлики та диски. Судячи з форм кераміки, позбавлених рис характерних для ранньоримського посуду, та наявності кількох горщиків з потовщеними слабопрофільованими вінцями, поселення можна віднести до середини I ст. н. е.

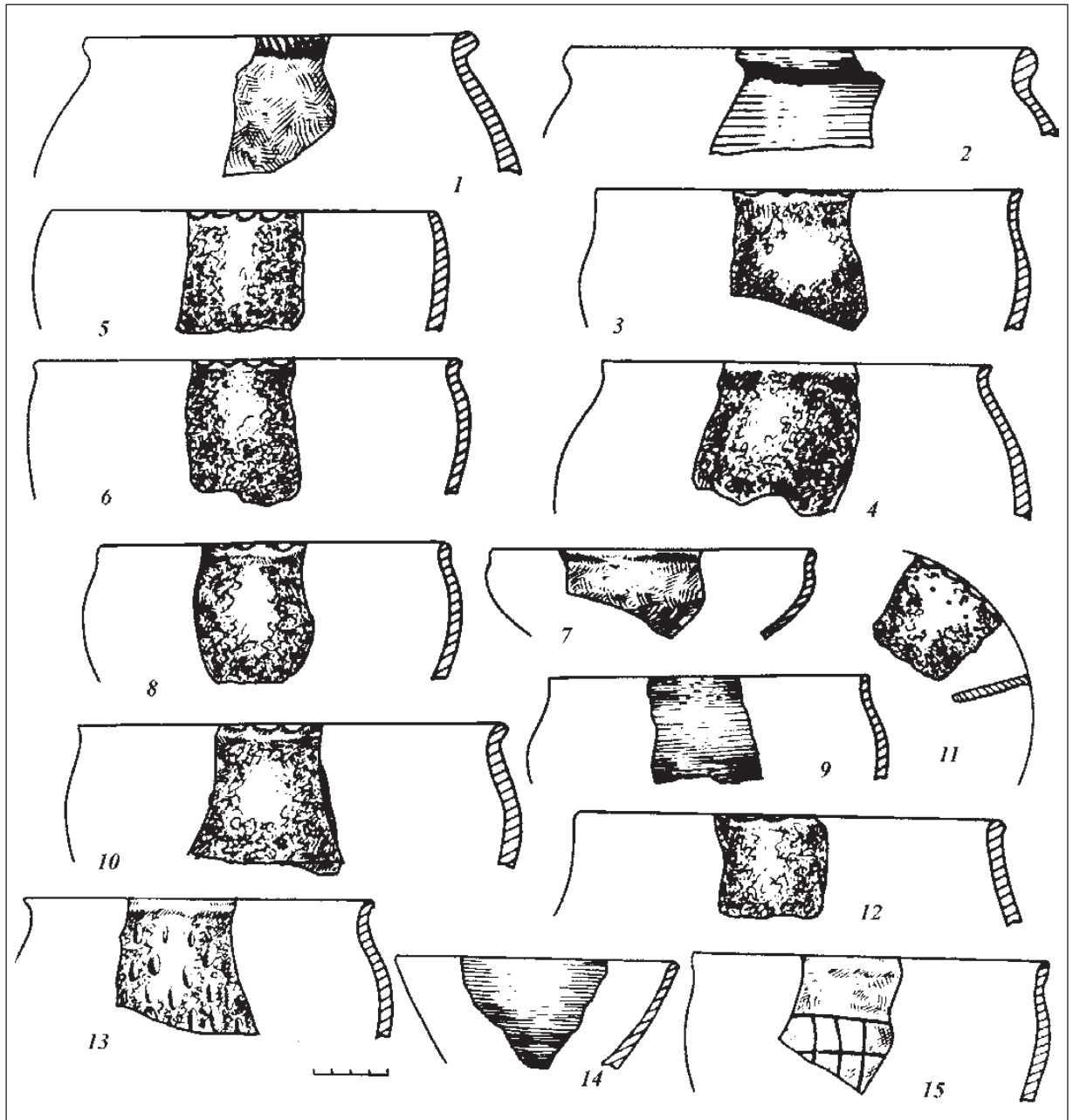

Рис. 135. Підбірці. Комплекс житла 3 (1—15).

Сокільники

Поселення відкрите автором у 1975 р. У шурфі, закладеному під час розвідки, на західній околиці поселення досліджено господарську яму. Зібрано незначну кількість ліпної кераміки зубрицької культури. У 1976 р. на поселенні проведено масштабні польові дослідження.

Поселення розташоване на відстані 2,5 км на північ від села за садом сільгоспу, в урочищі Долина. Займає воно невеликий сонячний схил над болотистою долиною, по якій протікає безіменний струмок. Площа поселення 600×40 —60 м. На поселенні закладено 6 розкопів загальною площею 1450 м². Культурний шар починається з глибини 0,1 м і має потужність 0,4—0,5 м. Нижче його — шар чорнозему до 0,6—0,69 м, в залежності від висоти схилу. Культурні залишки зустрічаються, головним чином, з глибини 0,1 до 0,4—0,5 м (рис. 136).

На дослідженій площі виявлено сім жител, шість господарських споруд та сім ям-погребів.

Розкоп I розмірами 14×24 м, орієнтований за лінією схід—захід, закладено на західному схилі поселення. На площі розкопу виявлено чотири господарські ями та скупчення глиняної обмазки.

Господарська яма № 1 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму, звужені донизу стінки і лінзоподібне дно. Розміри ями $1,6 \times 1,4$ м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні. Заповнення ями чітко виділялося на фоні чорнозему за включеннями вугликів та дрібних уламків глиняної обмазки. У нижніх шарах заповнен-

ня виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури. Серед них варто виділити уламок чорнолощеної миски з врізним комбінованим лінійним орнаментом.

Господарська яма № 2 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Контури ями простежено за вкрапленнями глиняної обмазки на давній поверхні. Яма має округлу у плані форму, прямі стінки і плоске дно. Її розміри $1,8 \times 1,9$ м, глибина 1,6 м від сучасної поверхні. Стіни і дно ями вимазані шаром глини завтовшки 10—15 см. Заповнення мало неоднорідний характер. У верхніх шарах його складав темний гумус з домішкою вугликів та уламків глиняної обмазки. У заповненні знайдено велику кількість фрагментів ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин. Серед кераміки виділяються кілька уламків від гончарних посудин виготовлених з добре відмученої глини.

У 0,5 м на захід від ями № 3 виявлено господарську яму № 4. Вона має округлу форму, прямі стінки і плоске дно. Стінки і дно вимазані глиною, шар якої сягає 10—15 см. Заповнення ями у верхніх шарах складав чорний гумус із значною домішкою вугликів, попелу та шматків глиняної обмазки. У нижній частині ями знаходилася глина з незначною домішкою глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури та кілька уламків гончарної кераміки черняхівського типу.

На західному краю розкопу, на глибині 0,2 м від сучасної поверхні виявлено скуп-

чення глиняної обмазки. Розміри скупчення 7×3 м. Воно не являє собою єдиного масиву і розпорошене окремими дрібними фрагментами. Глиняна обмазка належала, очевидно, наземній споруді, знищеній внаслідок неглибокого залягання оранкою.

Розкоп II довжиною 46 м і шириною 8 м, зорієнтований за лінією схід—захід закладено у центрі поселення на відстані 256 м на схід від розкопу I. Ця частина поселення розташована на дещо вищому, порівняно з краями, схилі, який являє мис витягнутий у долину. На площі розкопу виявлено чотири житла, п'ять господарських споруд та дві господарські ями.

На західному краю розкопу, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено контури споруди 1. Долівка споруди дещо заглиблена в землю. Будівля має овальну у план форму і прямі стінки. Долівка рівна, дещо втоптана. Споруда орієнтована стінами за лінією схід—захід. Її розміри $2,4 \times 4$ м, висота стінок 0,2—0,3 м. Заповнення складав темний гумус з незначною домішкою вугликів і шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури.

Східна частина споруди 1 перекрита залишками наземного житла 1, виявленого на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Від житла збереглися два завали глиняної обмазки розміром $3 \times 1,6$ м. Вогнище збереглося також погано. Воно викладене дрібним каменем-піщаником. Каміні сильно перепалені. Загальні контури житла встановити не вдалося. При зачистці вогнища та завалів глиняної обмазки виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури.

Східна частина споруди 1 та житла 1 перекриті наземною спорудою 5. Контури її окреслені 7 стовповими ямками, які слугували основою його стінок. Чотири ямки більших розмірів розташовані по кутах споруди, останні — дещо дрібніші — посередині північної, південної та західної стін. Діаметр ям 0,4—1 м, глибина 0,35—0,4 м від давньої поверхні. Судячи з розташування стовпових ям, споруда мала прямокутну форму і була орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід. Розміри споруди $3,2 \times 5,8$ м. На площі споруди залишків глиняної обмазки чи вогнища не виявлено.

Південно-східна кутова яма споруди 5 заходить у межі споруди 2, виявленої на глибині

0,4 м від сучасної поверхні. Вона має квадратну у плані, зі зрізаним північно-західним кутом, форму і дещо опущену в землю долівку. Стінки прямі, орієнтовані чітко за сторонами світу, підлога рівна, дещо утрамбована. Розміри споруди $4,42 \times 5,2$ м, висота стінок 0,15—0,2 м. Вздовж стінок виявлено три ямки від стовпів. Дві з них розташовані у північно-східному та південно-східному кутах, третя — посередині північної стінки. Діаметр ямок 0,4—0,6 м, глибина 0,4—0,6 м від давньої поверхні. Заповнення споруди мало невиразний характер і складалося з темного гумусу з незначними включеннями вугликів та краплень глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька дрібних уламків ліпної кераміки зубрицької культури (рис. 137, 1).

До східної стіни споруди 2 прилягають залишки житла 3, виявленого на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Від житла збереглися три невеликих завали глиняної обмазки, розмірами $2,4 \times 3,2$ м. Контури житла добре простежуються за п'ятьма стовповими ямками. Три з них розташовані по кутах, а дві посередині західної і північної стін. Діаметр ямок 0,4—0,8 м, глибина 0,4—0,42 м від рівня виявлення житла. Судячи з розташування стовпових ямок, житло мало прямокутну форму і було орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь. Його розміри 3×4 м. У північно-західному куті розташоване вогнище. Викладене воно каменем-піщаником і має округлу у плані форму діаметром 0,4 м. Каміння сильно перепалене. При розчистці житла знайдено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури.

На відстані 7 м на схід від житла 3, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні виявлене житло 2. Це прямокутна у плані споруда з округлими стінками і дещо опущеною в землю долівкою. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу з деяким відхиленням на захід. Стіни вирізані в чорноземі, прямі, підлога рівна, добре утрамбована. Розміри житла $3,2 \times 5$ м, висота стінок 0,2—0,3 м. Посередині житла розташоване вогнище. Воно збереглося у вигляді скупчення попелу і вугликів на долівці. Вогнище має овальну у плані форму, розміри $0,4 \times 0,6$ м, товщина шару 5—7 см. У південно-східному куті житла у 0,1 м від стіни знаходиться ямка від стовпа. Її діаметр 0,6 м, глибина 0,3 м від рівня виявлення. Ще одна стовпова ямка знайдена коло південно-східного кута у 0,1 м від стіни.

Її діаметр 0,8 м, глибина 0,35 м від рівня виявлення. До північно-західного кута житла прилягає господарська яма № 6. Вона має овальну у плані форму, прямі стінки, плоске дно. Розміри ями $2 \times 2,4$ м, глибина 0,7 м від сучасної поверхні. Прилягаюча до житла стінка ями не порушує його контурів, а вписується у них. Це дозволяє зробити припущення, що яма № 6 належить житлу 2 і складає разом з ним єдиний господарський комплекс. Заповнення житла і ями мало однаковий характер і складалося з темного гумусу з рідкими вклученнями вугликів та уламків глиняної обмазки. У заповненні знайдено невелику кількість фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури.

У долівці житла 2 вирізана господарська яма № 7. Яма виявлена на глибині 0,5 м тільки після зачистки підлоги житла 2. Заповнення ями складав чорний гумус з вклученнями вугликів та глиняної обмазки. У заповненні знайдено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

Південна частина житла 2 і, частково, ями № 7 накладаються на північно-західний кут житла 4 (рис. 138, 1). Контури житла виявлені на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Житло являє собою прямокутну у плані напівземлянку, орієнтовану стінами за сторонами світу. Стіни житла прямі, долівка рівна, сильно утрамбована. Розміри житла $4 \times 5,2$ м, висота стінок 0,4 м. Вздовж північної стіни розташоване невелике материкове підвищення, яке зливається з рівнем долівки у західній частині житла. Розміри підвищення, яке слугувало, очевидно, прилавком чи лежанкою, $2 \times 2,5$ м, висота 0,15—0,2 м від рівня долівки. На долівці відкрито 12 ямок від стовпів. Шість ямок розташовані поряд. Діаметр ямок 0,4—0,5 м, глибина 0,5—0,52 м від рівня долівки. Ще 5 ямок виявлені коло північної стінки житла. Вони розміщені вздовж прилавка і відокремлювали, очевидно, лежанку від основної частини житла. Їх діаметр 0,2—0,25 м, глибина 0,2—0,4 м від рівня підлоги. Сліди вогнища в житлі не виявлені. Проте у заповненні, коло підлоги і на підлозі у північно-західному куті житла, часто траплялися уламки сильно перепаленого каменю-пісковіку. Можливо, саме в цьому куті розташовувалася піч-кам'янка чи вогнище, знищені при будівництві більш пізнього житла 2 чи господарської ями № 7. Заповнення житла

складав темний гумус із значними вкрапленнями попелу, вугликів та уламків глиняної обмазки. У ньому виявлено значну кількість ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин. Серед кераміки виділяються чотири уламки гончарних посудин, характерних для черняхівської культури. У верхньому шарі заповнення житла знайдено уламки трьохскладового кістяного гребеня з дугоподібною спинкою (рис. 139, 11) та уламок залізного ножики. При зачистці долівки виявлена пружина бронзової фібули, очевидно, підв'язної конструкції.

У 8 м на північ від житла 2, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено наземну споруду 3. Контури споруди визначалися за 6 стовповими ямами. Три з них розміщені по кутах споруди, дві — посередині довших стінок. Ще одна ямка розташована посередині східної короткої стіни. Діаметр ямок 0,6—0,8 м, глибина 0,3—0,4 м від рівня виявлення. Судячи з розташування стовпових ямок, будівля мала прямокутну форму і була орієнтована кутами за сторонами світу з деяким відхиленням на схід. Розміри споруди $3,2 \times 4,6$ м. Залишки глиняної обмазки чи вогнища на площі споруди виявлені не були.

У північній частині споруди 3 вирізана південна частина споруди 4, контури якої виявлені на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. У плані вона має форму наближену до округлої і заглиблена в землю на 0,16—0,23 м (рис. 137, 2). Стінки прямі, долівка рівна, дещо утрамбована. Розміри споруди $4 \times 4,4$ м, глибина 0,46—0,63 м від сучасної поверхні. У західній стіні, в 0,1 м від неї відкриті дві ямки від стовпів, розташовані на відстані 0,6 м одна від одної. Діаметр ямок 0,4—0,6 м, глибина 0,5—0,6 м від рівня виявлення. Ще одна стовпова ямка простежена у долівці споруди, посередині північної стіни, у 0,3 м від неї. Її діаметр 0,4 м, глибина — 0,5 м від рівня долівки. У північно-західному куті споруди розташована господарська яма № 8. Вона має округлу у плані форму, звужені донизу стінки і лінзоподібне дно. Діаметр ями 2 м, глибина 0,8 м від рівня долівки споруди. Стіни споруди з двох боків плавно переходять у контури ями. Це дозволяє припустити, що вони складають єдиний господарський комплекс. Заповнення споруди складалося з темного гумусу з вклученням вугликів, золи, уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено незначну кіль-

кість фрагментів ліпних посудин зубрицької культури та кістки тварин.

У 4 м на схід від споруди, на глибині 0,5 м від сучасної поверхні відкрито господарську яму № 5. Яма має округлу у плані форму, прямі стінки, лінзоподібне дно. Діаметр ями 1,4 м, глибина 2,2 м від сучасної поверхні. Стінки ями та дно обмазані шаром глини завтовшки 8 см. Заповнення ями у верхній частині складалося з чорного гумусу із значними включеннями вугликів та уламків глиняної обмазки. У нижній частині ями заповнення являло собою нашарування глини з домішкою глиняної обмазки, вугілля та золи. У заповненні виявлено велику кількість фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

На відстані 0,2 м на південний захід від господарської ями № 5 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні виявлено скупчення глиняної обмазки від наземного об'єкту невизначеного характеру. Розміри його 0,8 × 2 м.

Розкоп III, розмірами 28 × 8 м, орієнтований за лінією схід-захід, закладений у 4 м на південь від розкопу II. Ніяких об'єктів на площі розкопу не виявлено.

Розкоп IV, розмірами 24 × 8 м, закладений на південно-східній окраїні поселення. Траншея, зроблена у кв. 3-14/Д-Е, показала, що цей край поселення зруйнований при земляних роботах. Решту площі розкопу вирішено не відкривати.

Розкоп V, розмірами 56 × 8—10 м, орієнтований за лінією схід-захід, закладений у 4 м на північ від розкопу II.

Споруда 6 дещо заглиблена у землю, орієнтована стінками за сторонами світу має прямокутну форму. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри споруди 2,3 × 2,6 м, глибина 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. У долівці відкрито шість ямок від стовпів. Чотири з них розміщено по кутах, дві — посередині коротких стінок. Діаметр ямок 0,18—0,2 м, глибина 7—10 см від рівня підлоги. Заповнення споруди складалося темний гумус з включеннями глиняної обмазки та вугликів. У заповненні виявлено незначну кількість фрагментів ліпних посудин зубрицької культури (рис. 137, 3).

У 5,8 м на північний захід від господарської споруди 6, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні відкрито житло 6. Воно являє собою прямокутну у плані напівземлянку, орієтова-

ну стінками за сторонами світу. Східна частина житла дещо розширена. Стінки нахилені, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла 4 × 5,56 м, глибина 0,6—0,7 м від сучасної поверхні. Вздовж східної стінки розташований материковий прилавок шириною 0,6 × 0,6 м, завтовшки 0,4 м. Під північною стіною, ближче до прилавка відкрито скупчення обпалених до червоного кольору великих уламків глиняних блоків овальної форми. Блоки викладені одним шаром у невеликому заглибленні. Розміри цієї площадки 0,4 × 1,2 м, товщина 5—6 см (рис. 141). На площадці знаходилося скупчення вугликів та золи. Очевидно, вона слугувала підмурком вогнища, а глиняні блоки використовувалися внаслідок відсутності каменю. Інших залишків вогнища у житлі не виявлено. У долівці розташовано 10 ямок від стовпів. Шість із них знаходяться по кутах та посередині коротких стінок. Їх діаметр 0,3—0,5 м, глибина 0,4—0,6 м від рівня долівки. Ще чотири ямки менших розмірів розташовані посеред житла. Їх призначення не визначене. Можливо, вони використовувалися для перегородки, що відділяла частину житла з вогнищем від решти площі. Діаметр цих ямок 0,3—0,34 м, глибина 0,1—0,13 м від рівня долівки. Заповнення житла складав темний гумус із значною домішкою дрібних уламків глиняної обмазки, золи, вугликів. У заповненні виявлена значна кількість фрагментів ліпних посудин зубрицької культури та кістки тварин. Крім того, у житлі знайдено два уламки залізних ножів та три глиняних прясла. Слід відмітити велику кількість уламків глиняної обмазки у нижніх шарах заповнення та на підлозі житла.

У західній частині розкопу, на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні виявлено розвал глиняної обмазки від наземного об'єкта. Розміри розвалу 1 × 1,2 м. Основна його частина була у північному та західному бортах розкопу.

На відстані 8 м на захід від розкопу IV закладена траншея розмірами 6 × 10 м з метою виявлення південного краю поселення. У траншеї на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні відкрито житло 7 (рис. 141).

Це майже квадратна, із заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована стінами за сторонами світу. Східна частина житла дещо розширена. Стіни вертикальні, долівка рівна,

добре утрамбована. Розміри житла $4,8 \times 5,2$ м, глибина $0,8—0,85$ м від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті виявлено материковий виступ прямокутної форми розмірами $1,2 \times 1,8$ м. Він піднімався на $0,18—0,2$ м над рівнем долівки і слугував, очевидно, прилавком, який використовувався для господарських потреб, або був лежанкою. У долівці виявлено 9 ямок від стовпів. Дві з них, великих розмірів, розташовані у північно-західному та південно-західному кутах. Їх діаметр $0,7—1$ м, глибина $0,4—0,5$ м від рівня долівки. Ще три стовпові ямки, діаметром $0,3$ м та глибиною $0,3—0,5$ м від рівня долівки, розміщені уперек житла на відстані $1,2—2,2$ одна від одної. Вони ділять житло на дві частини — більшу, східну, з прилавком, і меншу, західну. Західна частина житла до лінії стовпових ям підмазана глиною і особливо щільно витоптана. Дві стовпові ямки, діаметром $0,3$ м і глибиною $0,3—0,5$ м від рівня долівки, виявлено у $0,1$ м на захід від кутової південно-західної ямки. Ще одна стовпова ямка, діаметром $0,28$ м і глибиною $0,4$ м від рівня долівки, розташована посеред північної стінки. Слідів вогнища на підлозі не простежено. Заповнення житла складав темний гумус зі значними вкрапленнями вугликів, золи та уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки зубрицької культури.

Об'єкти, відкриті на дослідженій площі поселення, дозволяють припустити, що вони розташовувалися двома рядами вздовж схилу на відстані $10—15$ м один від одного. Відстань між рядами дорівнювала $15—20$ м.

У процесі дослідження поселення зібрано велику кількість кераміки. Це переважно фрагменти ліпних посудин ($95,2\%$). Незначну кількість становлять уламки гончарних посудин ($4,8\%$). Ліпний посуд виготовлено з грубого тіста із значною домішкою товченого каменя або піску. Поверхня, як правило, шорстка. Кераміка з таким характером обробки поверхні становить $91,5\%$ від зібраної на поселенні ліпної кераміки. Рідко трапляються фрагменти із спеціально шорсткованою поверхнею ($4,7\%$). Ще рідше — уламки з лощеною поверхнею ($3,8\%$). Тісто останніх має лише незначну домішку піску. За функціональним призначенням ліпну кераміку можна поділити на три групи: горщики, миски, кухлики (рис. 142, 143).

Основною формою ліпного посуду є горщики. Тісто їх грубе, поверхня шорстка, в окремих випадках спеціально шорсткована. Горщики зрідка орнаментовані пальцевими заціпами, врізними нерегулярними лініями. Кількісно переважають посудини видовжених пропорцій з легко відігнутими вінцями і високими плічками (типи 1, 3—8) (рис. 138, 2; 142, 1; 143, 3). Найчисельнішими є горщики типу 4. У наступний час горщики такого типу зафіксовані на пам'ятках черняхівської культури Подністров'я.

Рідше трапляються опуклободі посудини із слабо відігнутими вінцями, слабо вираженими плічками і переломом стінок дещо вище половини висоти посудини (рис. 138, 4; 142, 3).

Незначну кількість керамічних форм на поселенні у Сокільниках становлять миски. Поверхня їх, як правило, лощена, трапляються уламки із шорсткою поверхнею. Вони мають S-подібну форму з легко відігнутими вінцями і відділеними ребристим заломом від бочків плічками. У деяких екземплярах вінця прямі. Поодинокі миски півсферичної форми (рис. 141, 4; 142, 6).

Одиничними екземплярами представлено також кухлики. Вони мають конічну або близьку до півсферичної форму. Перша форма є характерною для липицької кераміки і має продовження на черняхівських пам'ятках (рис. 138, 5).

Гончарну кераміку виявлено у невеликій кількості. Вона представлена уламком горщика і добре збереженим глеком із господарської ями № 2 (рис. 142, 7). Тісто гончарних посудин виготовлене із добре відмученої глини, поверхня лощена, сірого кольору. Форми гончарних посудин мають широкі аналогії на пам'ятках черняхівської культури.

Крім кераміки, на поселенні знайдено й інші керамічні вироби. До них відносяться передусім прясла. Вони виготовлені з глини, у якій міститься незначна домішка піску, поверхня лощена, чорного або бурого кольору. Деякі прясла виготовлені з грубого тіста. Найчастіше трапляються прясла біконічної форми, рідше округлої і форми зрізаного конуса. Їх висота $2,5—3,2$ см, діаметр отворів $0,8—1$ см. Деякі прясла орнаментовані (рис. 139, 6—9).

Виділяється прясло з чорною лощеною поверхнею прикрашене складним врізним геометричним орнаментом (рис. 139, 10).

Важливу групу знахідок становлять вироби з металу. Привертає увагу сокира, що має ви-

довжено-прямокутне лезо із легко розширеним гострим кінцем і п'ятигранним обухом. Отвір в обуху чотиригранний. Довжина леза 15, ширина 6 см, розміри внутрішньої частини обуха $4,4 \times 6$ см (рис. 139, 1).

До деревообробних знарядь відносяться також два тесла. Вони мають округлий в розрізі черешок і робоче лезо. Краї лез із двох сторін загнуті в середину. Довжина виробів 7,5 і 10 см, ширина лез 4, діаметр черешка 3 см (рис. 139, 2, 3).

На поселенні виявлено також кілька залізних ножів. Вони мають клиновидне в розрізі лезо і звужену до кінця спинку. Перехід від леза до черешка виділений двома уступами. Довжина збережених екземплярів 12—14, найбільша ширина лез 3—3,5 см (рис. 139, 4, 5).

Дві фібули, залізну і бронзову, виявлено у культурному шарі поселення. Бронзова фібула належить до типу «з високим приймачем». Спинка дугоподібно вигнута, півкругла у перерізі, ніжка пряма. Пружина і кран високого приймача не збереглися. Довжина фібули 3,5 см (рис. 139,

12). Фібули з високим приймачем досить поширені на пам'ятках пшеворської культури. У Верхньому Подністров'ї вони часто трапляються на пам'ятках черняхівського типу.

Залізна арбалетна фібула має дугоподібну спинку і високу пряму ніжку. Край ніжки розклепаний і загнутий в сторону, утворюючи приймач. Пружина складається з десяти витків. Довжина фібули 6,5 см. Фібули цього типу є похідними від фібул підв'язної конструкції (рис. 139, 14). Вони поширені на території Південно-Східної і Центральної Європи, найбільш часто трапляються в Моравії і Південно-Західній Словаччині.

Серед кістяних виробів привертає увагу гребінь, що має дугоподібну спинку і складається з трьох пластин, з'єднаних залізними заклепками (рис. 139, 11).

Час існування поселення визначається як датуючими предмети, так і характером його керамічного комплексу як III — перша половина IV ст. н. е.

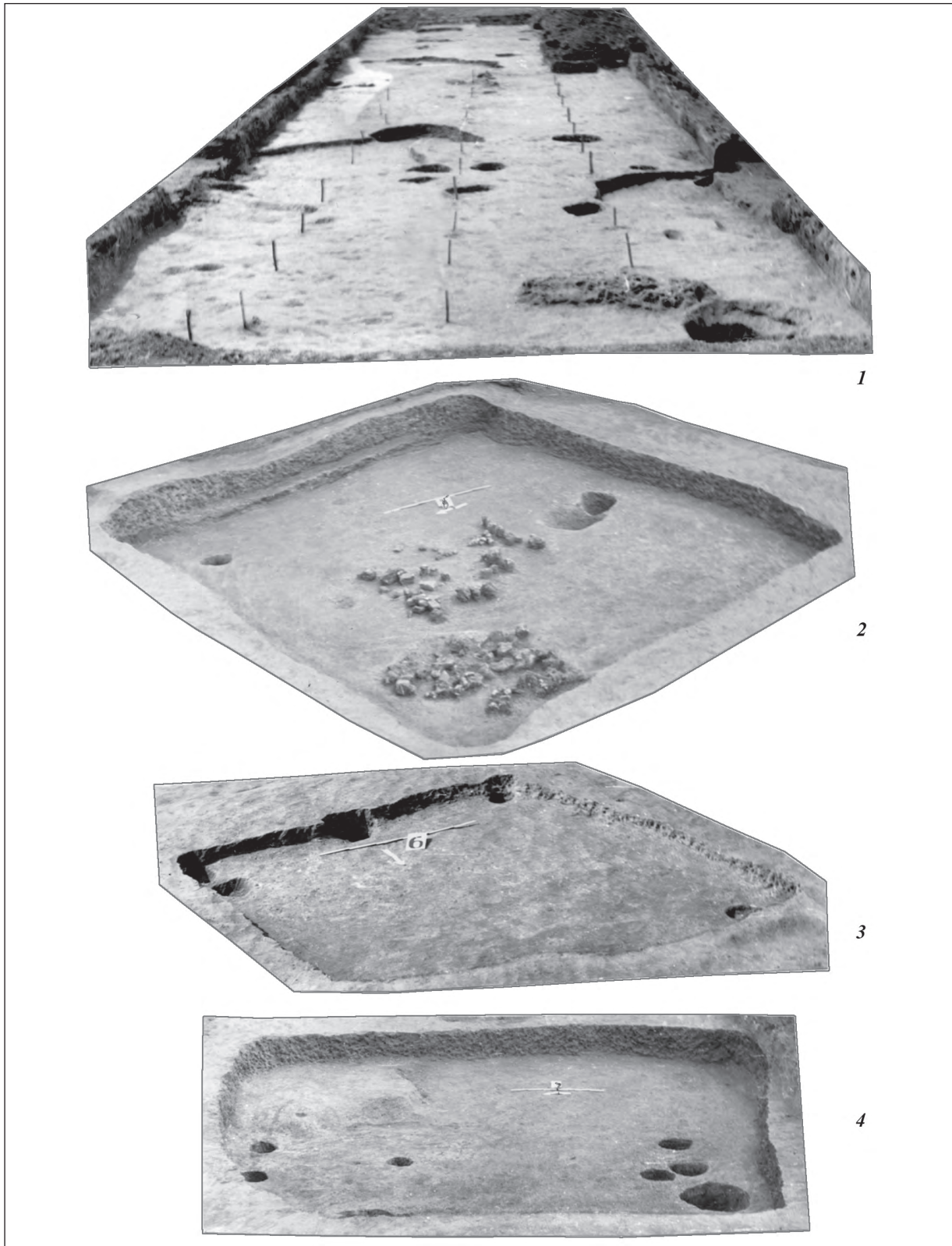

Рис. 136. Соکیلники: 1 — загальний вигляд, розкоп I; 2 — житло 5; 3 — житло 6; 4 — житло 8.
Венеди

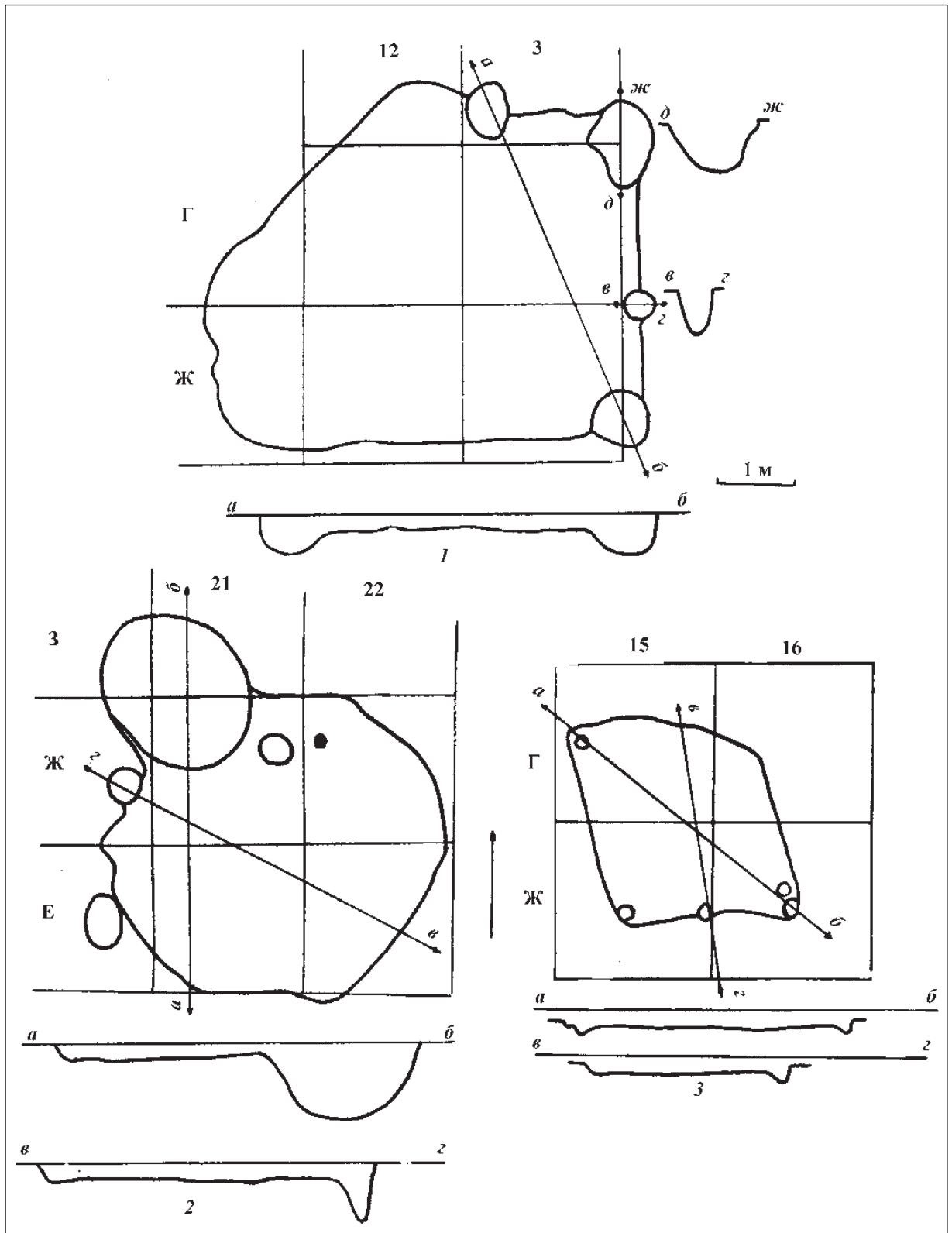

Рис. 137. Сокільники. Плани та розрізи споруд 2 (1), 4 (2), 6 (3).

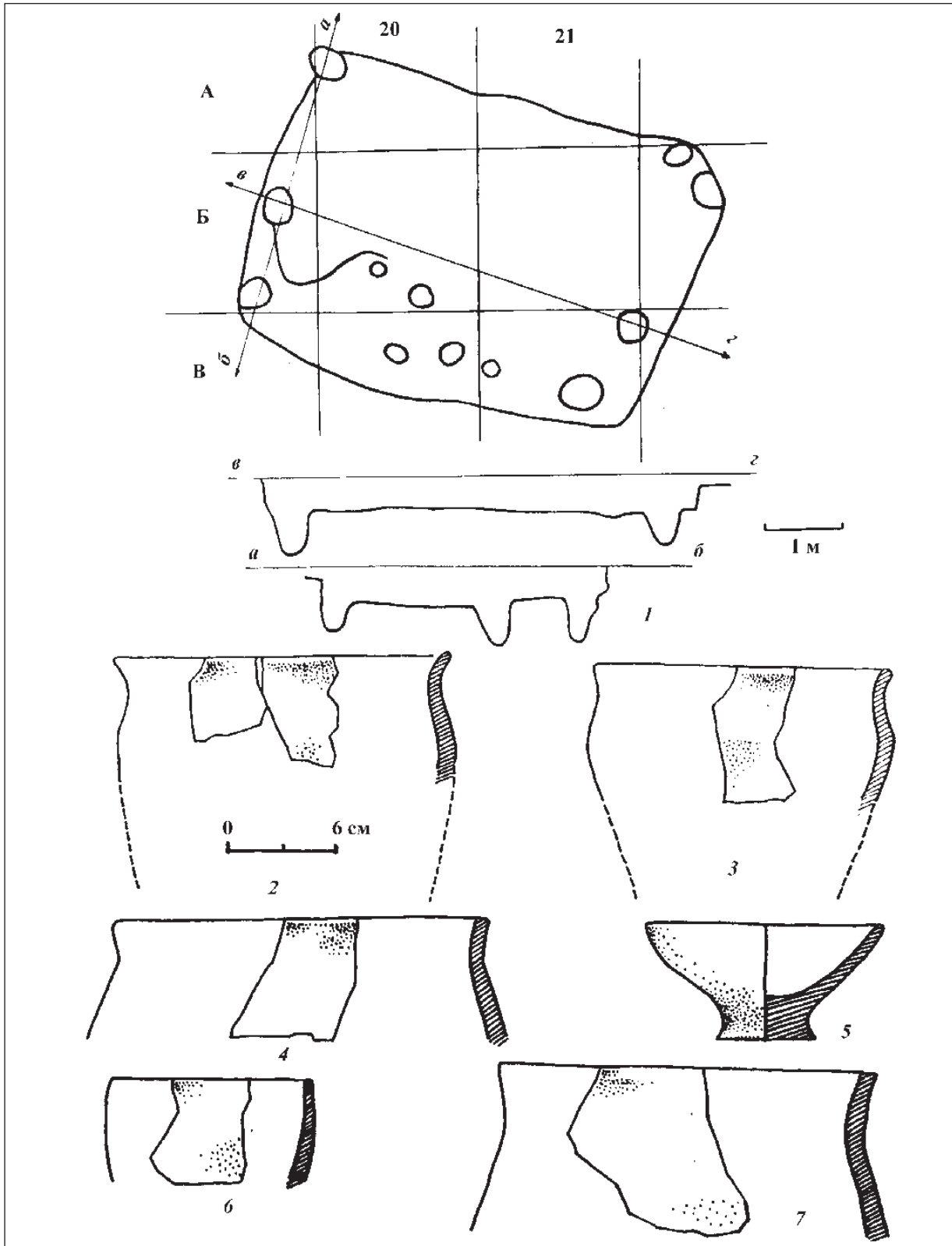

Рис. 138. Сокільники. План і розрізи житла 4 (1). Комплекс житла 4 (2—7).

Венеди

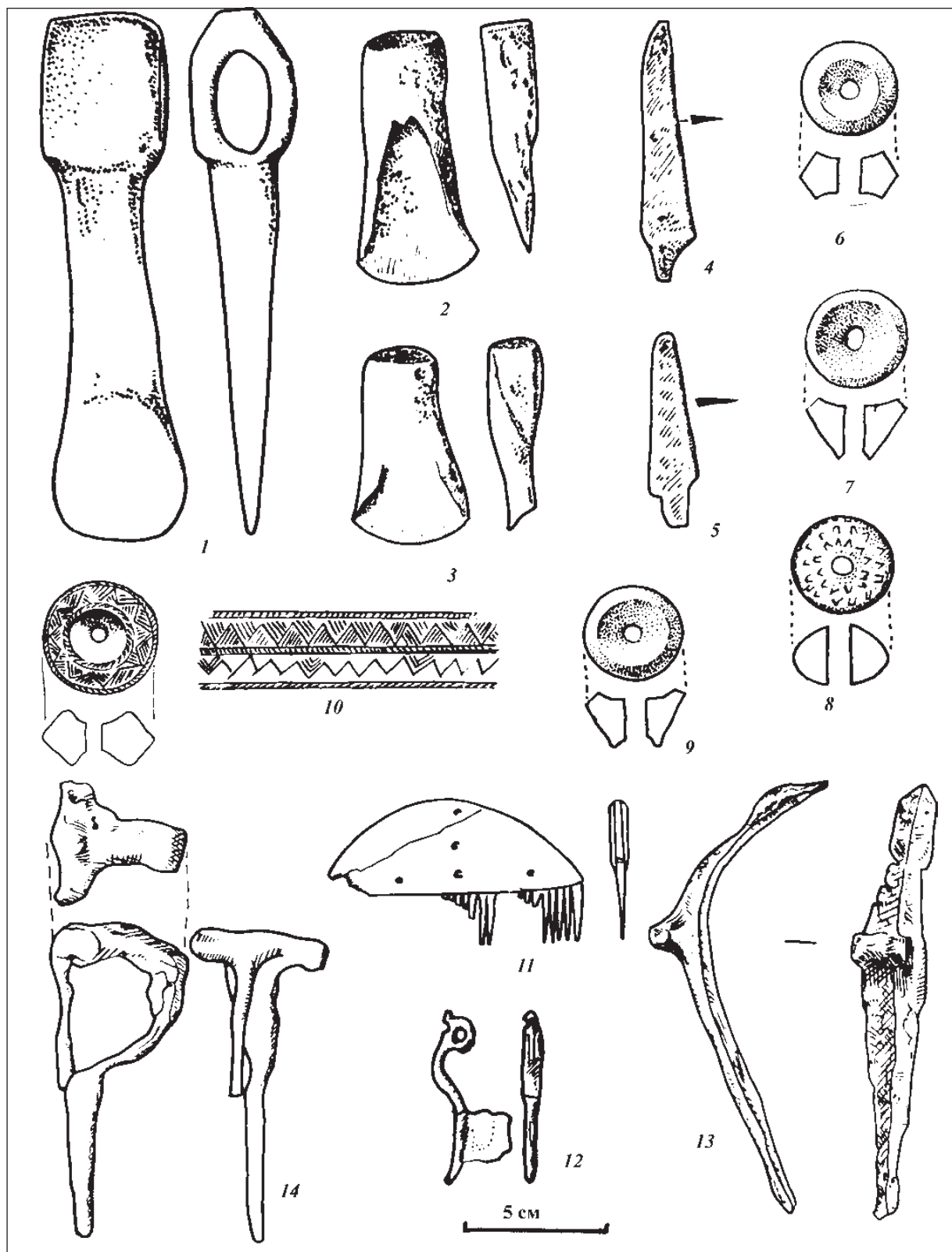

Рис. 139. Сокільники. Знаряддя праці, побутові предмети та предмети одягу (1—13).

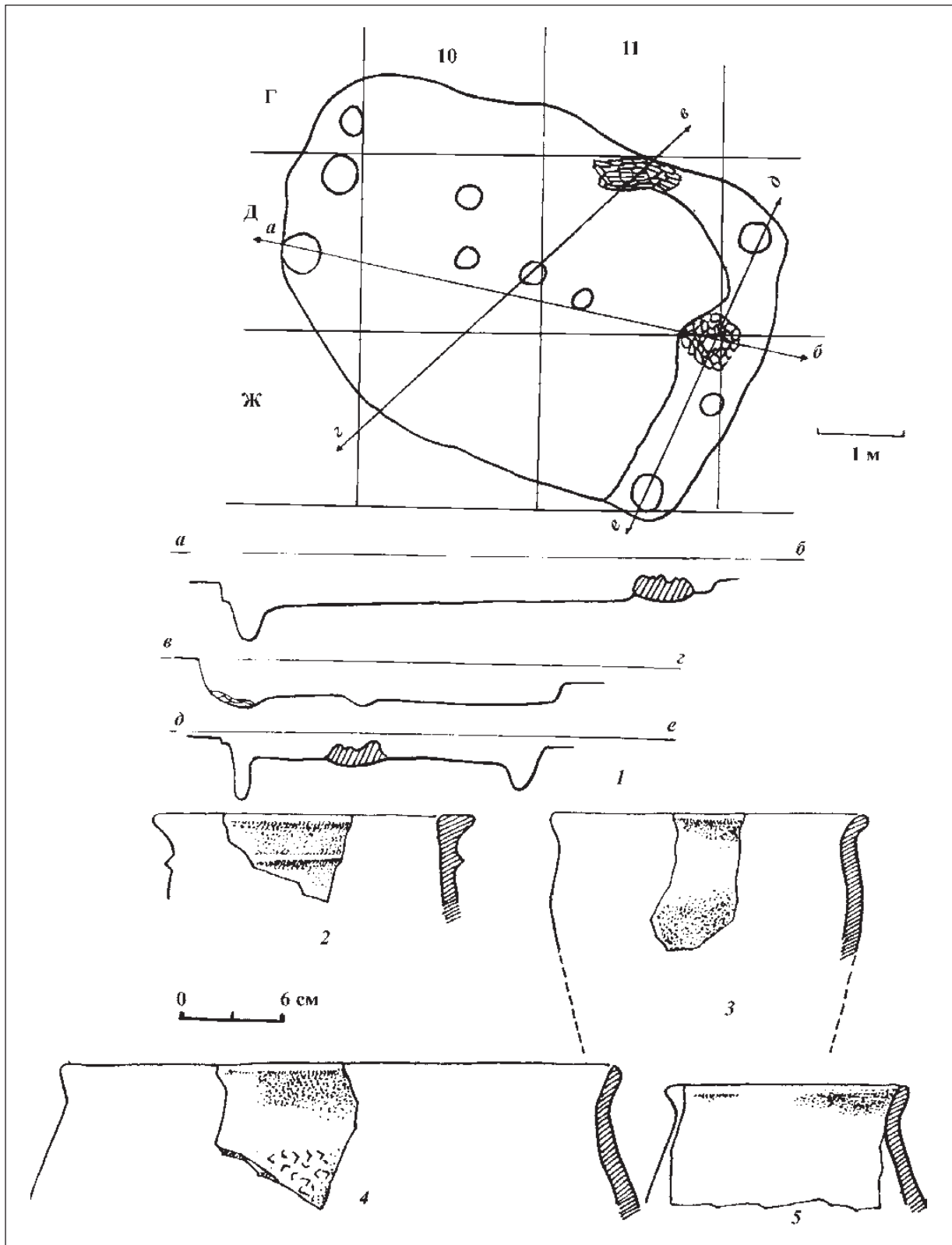

Рис. 140. Сокільники. План та розрізи житла 6 (1). Кераміка з житла 6 (2—5).

Венеди

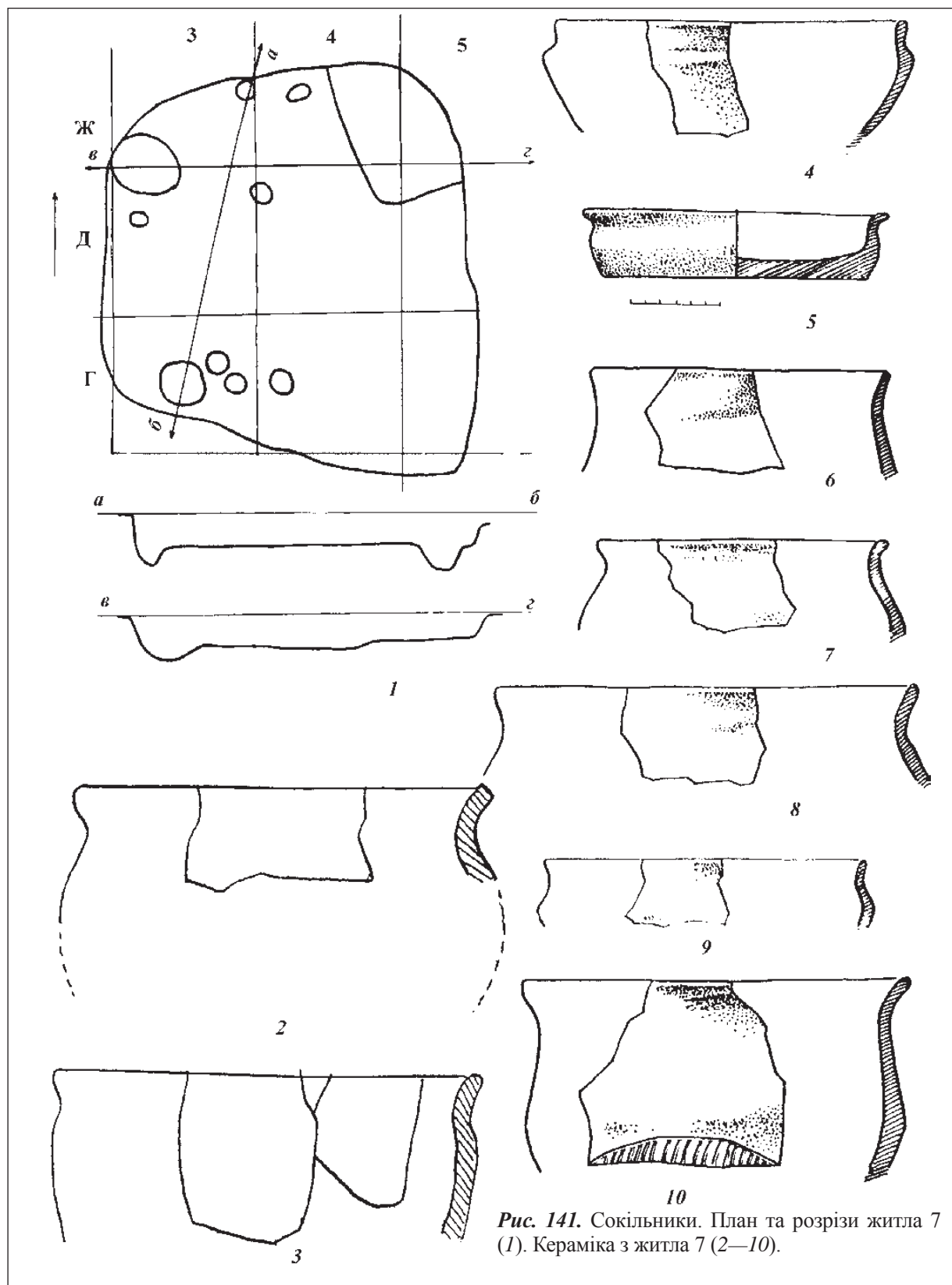

Рис. 141. Сокільники. План та розрізи житла 7 (1). Кераміка з житла 7 (2—10).

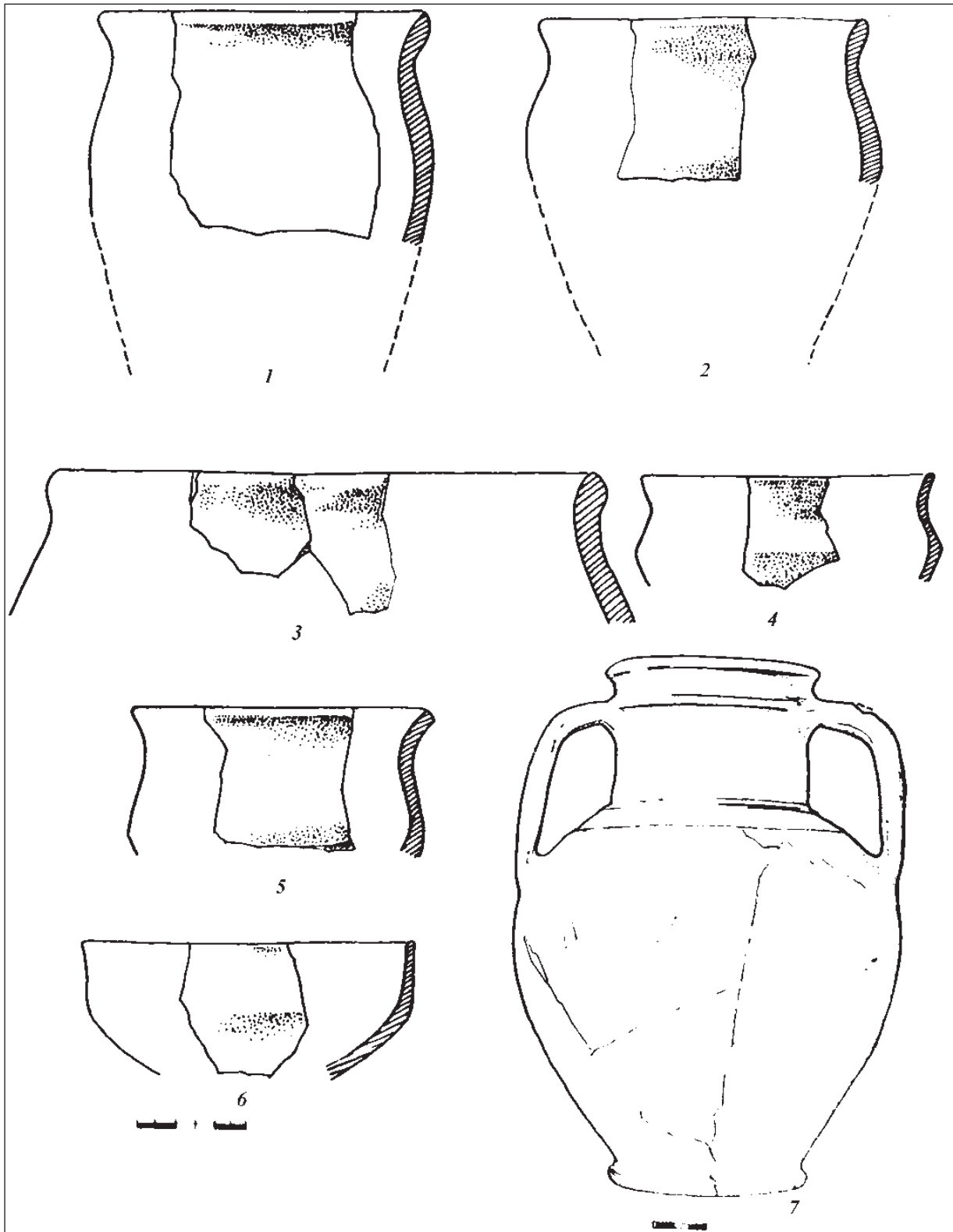

Рис. 142. Соکیلники. Кераміка з поселення (1 — яма 4; 2, 4, 6 — культурний шар; 3, 5 — яма 5; 7 — яма 3; 1—6 — ліпна, 7 — гончарна).

Венеди

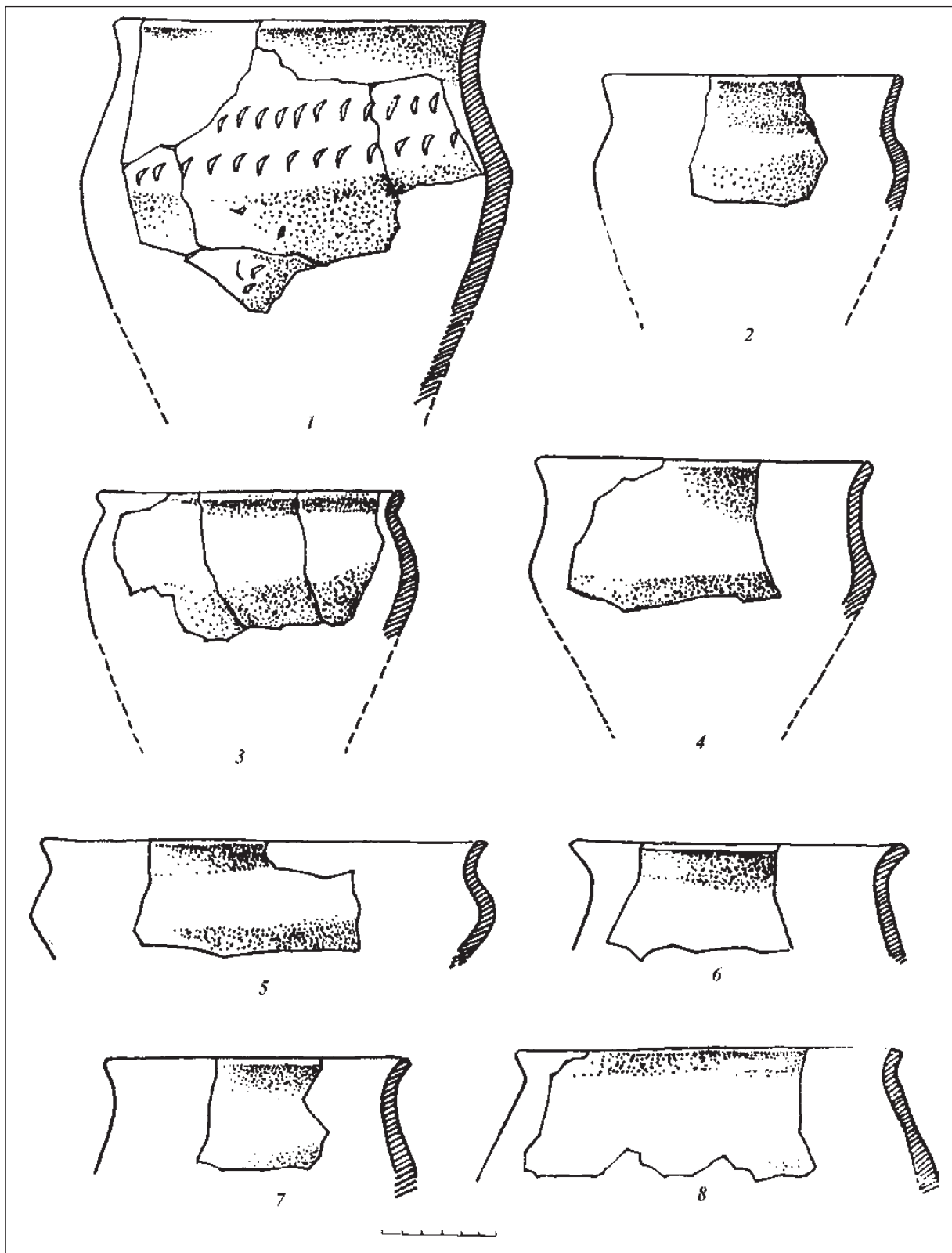

Рис. 143. Сокільники. Кераміка з культурного шару (1—8).

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕНІ ПАМ'ЯТКИ ВЕНЕДІВ НА ВОЛИНІ

Боратин

Поселення розташоване у 1 км на південний схід від села в уроч. Могилки. Воно займає високий лівий берег р. Стир, притоки р. Прип'ять. З протилежного боку річки пролягає широка лугова долина, по якій проходить старе русло Стиру. Отже, за часів існування селища між ним і річкою знаходився луг шириною 500—600 м. У наш час поселення розмивається річкою, що тече у новому руслі. Значна його частина зруйнована зсувами берегів.

Досліджена площа — 1750 м² (рис. 144). Культурний шар селища знаходиться на глибині 0,3—0,4 м і має потужність 0,2—0,25 м. Нижче нього залягає чорнозем, що поступово переходить в суглинок і материк у вигляді жовтої глини (глибина 1,3—1,4 м від сучасної поверхні). Об'єкти добре виділялися на фоні чорнозему попелястим забарвленням і простежувалися на глибині 0,5—0,65 м. Приблизно посередині поселення виявлено заплив чорнозему та перевідкладеної глини шириною 6—7 м. Ймовірно, в давнину тут проходив яр, замулений або засипаний в пізніші часи.

Поселення двошарове — селище зубрицької культури перекрите шаром селища вельбарської культури.

Більшість зубрицьких об'єктів розміщено у східній частині урочища, на схід від яру. У західній частині виявлено лише дві господарські споруди та одну господарську яму. Переважна частина матеріалу цього часу сконцентрована поблизу берега. Це дає можливість припустити, що пам'ятка цього часу розташовувалася вузькою смугою вздовж річки, а більша його

частина у наш час змита. Досліджено два житла, чотири господарські споруди й сім господарських ям.

Житло 2 являло собою прямокутну у плані споруду із заокругленими кутами, орієнтовану кутами за сторонами світу. Розміри житла 2,8 × 3,6 м, висота земляних стін 0,15—0,2 м від рівня долівки. Стінки прямі, долівка рівна, сильно утрамбована. В ній виявлено сім ямок від стовпів. Шість з них розташовано по кутах житла. Їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина 0,11—0,24 м від рівня долівки. Ще одна ямка знаходиться посередині південно-східної стіни. Її діаметр 0,3, глибина 0,2 м від рівня долівки. Посередині південно-західної стінки розташовані залишки глинобитної печі. Частина череня зруйнована, стіни й склепіння не збереглися. Черінь печі глиняний, форма наближена до прямокутної. Зверху черінь перекритий розвалом глини від стінок та склепіння. На шматках глиняної обмазки збереглися сліди гілок, що дає підстави говорити про дерев'яний каркас стінок та склепіння печі. Діаметр розвалу 1,2 м, товщина череня 2 см (рис. 145, 1—4).

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою попелу та глиняної обмазки. У ньому виявлено незначну кількість дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житло 8 мало прямокутну у плані форму. Це напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка рівна, сильно утрамбована. Розміри житла 2,9 × 3,65 м, висота земляних стін 0,45 м від рівня долівки. У південному куті — підвальна яма неправильної фор-

ми, близька до овальної, розмірами $1,24 \times 1,67$ м і глибиною 0,5 м від рівня долівки. Стіни дещо звужені донизу, дно нерівне, підвищене у південній частині. У південній частині житла відкрито сім ямок від стовпів. Одна з них — у східному куті, дві — по середині південно-східної та північно-східної стін, дві — посередині північно-західної стінки. Остання ямка розташована приблизно посередині житла. Діаметр ямок 0,2—0,4 м, глибина 0,1—0,3 м від рівня долівки (рис. 145, 5—7).

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська споруда 1 близька до округлої у плані форми розмірами $1,2 \times 2,8$ м. Висота земляних стін 0,5 м від рівня дна. Стіни прямі, дно рівне, трохи утрамбоване. У центрі споруди — дві ямки від стовпів діаметром 0,25—0,3 м і глибиною 0,2 м від рівня дна. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 146, 6—12).

Господарська споруда 2 розташована у 3,4 м на захід від споруди 1. Вона близька до округлої у плані форми. Стіни вертикальні, дно рівне, слабо утрамбоване. Розміри споруди $3 \times 3,25$ м, висота земляних стінок 0,3 м від рівня дна. В центрі знаходилася підвальна яма «А» овальної у плані форми, розмірами $1 \times 1,5$ і глибиною 0,4 м. Стіни прямі, дно рівне. У 0,3 м на захід від неї, біля західної стіни розташована підвальна яма «Б». Вона теж у плані овальної форми розмірами $1,1 \times 1,3$ м. Стіни прямі, дно рівне. Глибина ями 0,3 м від рівня дна споруди. Вздовж стін східної частини споруди знаходилися чотири ямки від стовпів на відстані 0,6 м одна від одної. Діаметр ямок 0,4—0,45 м, глибина 0,15—0,18 м від рівня долівки. У заповненні, що складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено відносно велику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 146, 1—5).

Споруда 3 знаходиться у західній частині розкопу і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Споруда має наближену до квадратної у плані форму розмірами $2,8 \times 3,1$ м. Стіни вертикальні, долівка злегка утрамбована, рівна. Будівля була орієнтована кутами за сторонами світу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 4 розташована на відстані 4 м на захід від споруди 3, на краю берега річки. Вона має квадратну у плані форму й орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямі, кути заокруглені, дно рівне, дещо утрамбоване. Розміри споруди $2,4 \times 2,43$ м, висота земляних стін 0,6 м від рівня дна споруди. Північна стіна ями похила, південна — пряма, дно рівне. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська яма № 5 простежена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, поряд зі спорудою 1. Вона має близьку до овальної у плані форму діаметром 2,1 м та глибину 1 м від рівня виявлення. Стіни дещо звужені до дна, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу із значним включенням вугілля та попелу і шматків глиняної обмазки, виявлено велику кількість фрагментів ліпного посуду зубрицької культури та кісток тварин. Над ямою знаходилося скупчення ліпного посуду зубрицької культури, що налічувало 96 уламків від різних посудин (рис. 147, 1—8).

Яма № 7 виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму розмірами $1,62 \times 1,4$ м. Стінки дещо звужені донизу, дно лінзоподібне. Глибина ями 0,8 м від рівня виявлення. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу і шматків глиняної обмазки виявлено кілька уламків ліпної кераміки.

Яма № 8 виявлена у 0,5 м на північ від ями № 7 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 0,86 м від рівня виявлення. Стінки незначно звужені донизу, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугілля та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 9 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму розмірами $1,4 \times 1,6$ м і глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни дещо звужені донизу, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки пшеворської культури та кістки тварин.

Яма № 10 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму розмірами $1,4 \times 1,65$ м і глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стінки ями незнач-

но звужені донизу, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька фрагментів ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 14 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м, глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стінки вертикальні, дно лінзоподібне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з включеннями попелу та вугликів, виявлено невелику кількість ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 145, 8—13).

Керамічний комплекс поселення складається виключно з ліпного посуду, що походить з культурного шару та об'єктів. За формами — це горщики, миски, плоскі диски-сковорідки. Деякі невеликі горщики, можливо, правили за кухлики. Кераміка має щільне тісто і середній та добрий випал, колір від сірого до темно-брунатного. Орнамент практично відсутній. Лише один великий горщик мав на плечиках наліпний валик, розчленований пальцевими вдавленнями (рис. 148, 3).

Горщики за формами поділяються на кілька типів. Найчисельнішими є великі опуклобокі посудини з ледь розхиленою або вертикальною шийкою, округлими, роздутими, високо розташованими плечиками. Вони відповідають типу 1 у загальній класифікації посуду зубрицької культури (рис. 147, 7, 10, 17; 148, 3).

Іншу форму репрезентують невеликі і великі горщики типу 9 загальної класифікації з сильно розхиленою, добре вираженою шийкою, високими округлими плечиками і заокругленою придонною частиною (рис. 145, 4, 6, 7; 146, 2, 4, 9).

Значною кількістю на поселенні представлено також горщики типу 5 (рис. 147, 5; 148, 10), типу 7 (рис. 147, 4) загальної класифікації.

Характерною особливістю керамічного комплексу поселення є високий відсоток мисок та плоских дисків.

Всі миски мають S-подібний профіль і різняться гострим або округлим заломом плечиків у бочки і бочків у вінця, висотою заломів. На увагу заслуговує миска із споруди 1, яка має увігнуту нижню частину тулуба (рис. 146, 5).

Плоскі диски неорнаментовані, з гладкою, часто підлощеною поверхнею брунатного кольору (рис. 145, 8, 9, 12; 146, 7, 10).

Серед кераміки виділяються дві миски та один великий роздутий у верхній частині горщик, які мають потовщені профільовані краї вінець (рис. 147, 14; 148, 6, 11). Такий посуд характерний для пшеворської культури пізньолатенського часу.

Серед інших предметів виявлених на поселенні привертає увагу глиняний хлібець напівкруглої форми (рис. 146, 3) та кілька біконічних глиняних прясел (рис. 147, 15). Із залізних виробів виділяється пряжка до пояса прямокутної форми (рис. 148, 12). Такі пряжки були у вжитку волинської людності протягом всього римського періоду (I—IV ст.).

Виходячи з наявності у керамічному комплексі форм, характерних для пізньолатенського стилю, можна визначити час функціонування поселення у Боратині другою половиною I ст. н. е. Воно є однією з найраніших пам'яток зубрицької культури на Волині і синхронне поселенню у Городку в урочищі Пасовище.

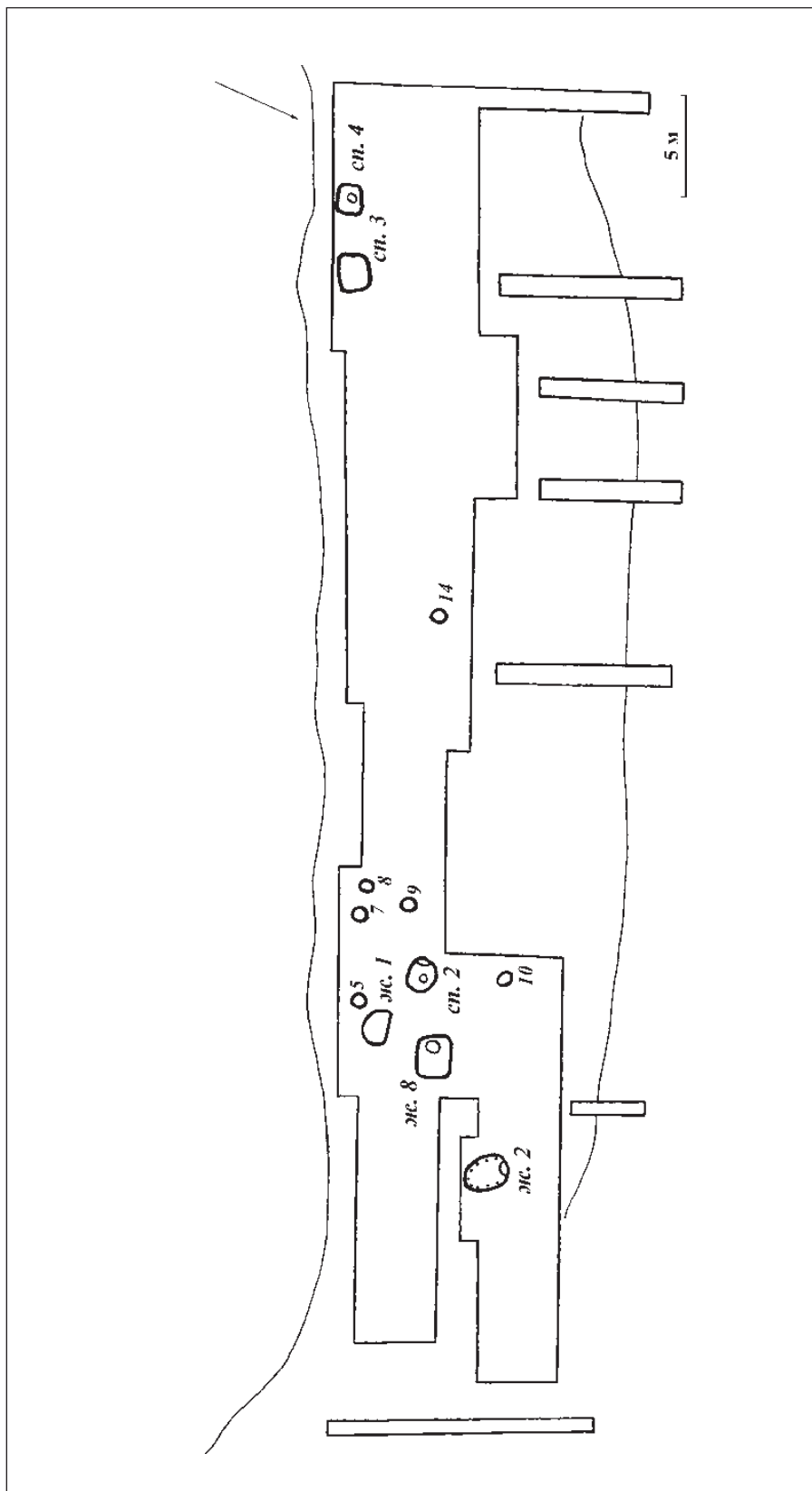

Рис. 144. Боратин. Схема розташування об'єктів зубрицької культури.

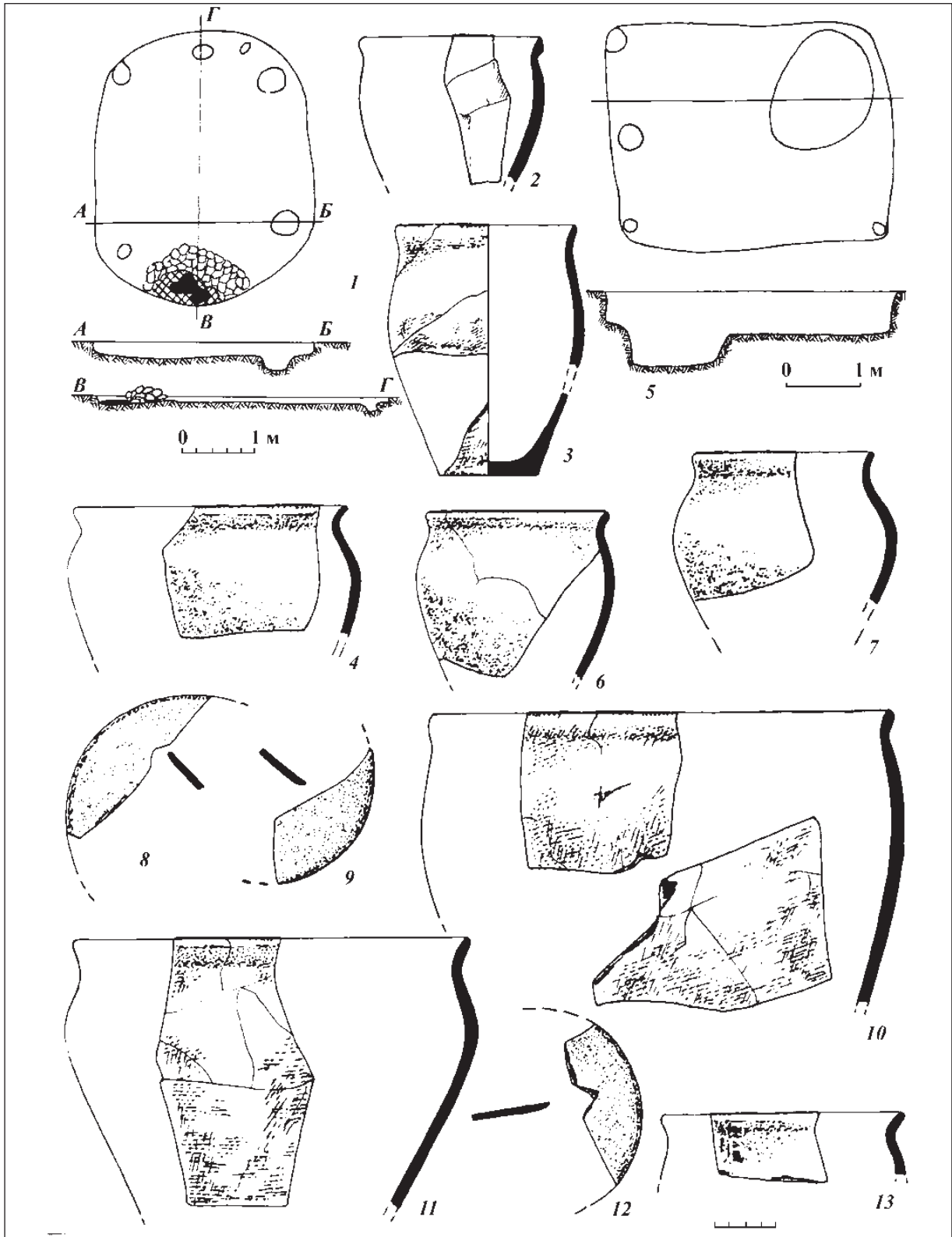

Рис. 145. Боратин. Комплекси жител 2 (1—4); 8 (5—7); ями № 14 (8—13).

Венеди

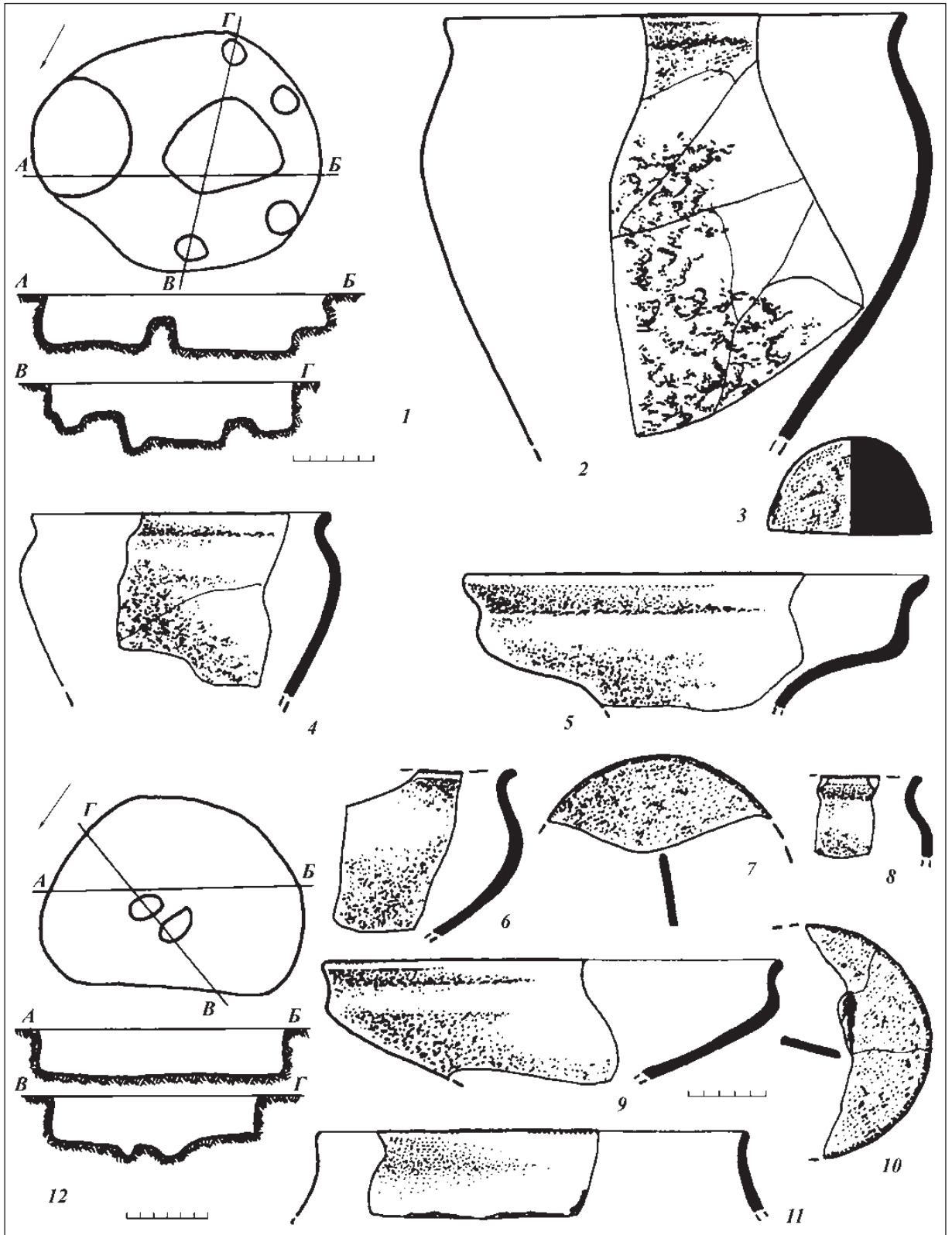

Рис. 146. Боратин. Споруда 2 (1—5); споруда 1 (6—12).

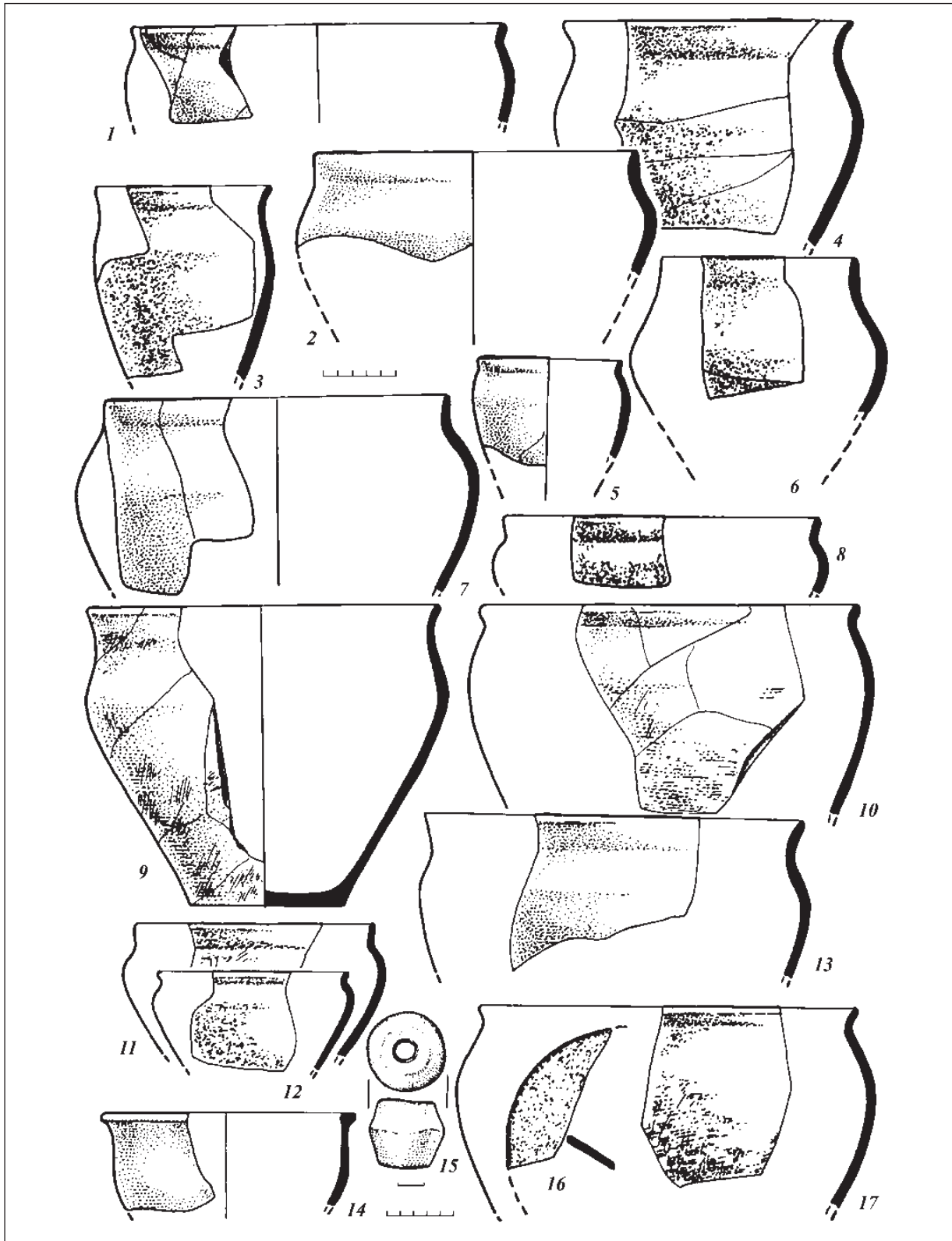

Рис. 147. Боратин. Комплекс господарської ями № 5 (1—8); кераміка з культурного шару (9—17).

Венеди

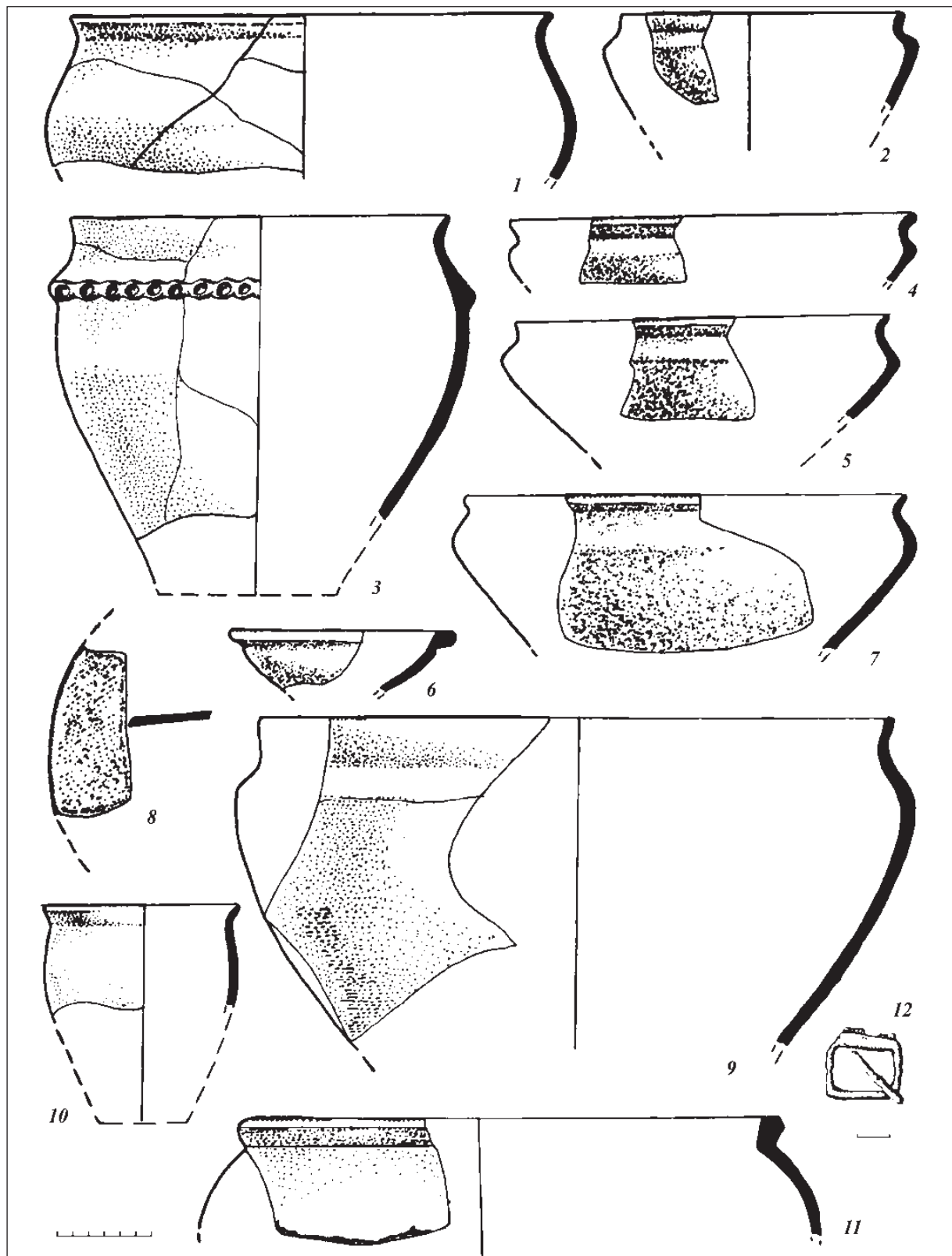

Рис. 148. Боратин. Кераміка та залізна пряжка (12) з культурного шару (1—11).

Гірка Полонка II

Поселення розташоване в 1 км на південь від села в урочищі Берез. Воно займає південний і південно-західний сонячні схили високого берега р. Чоногузки, лівої притоки р. Стир. Висота берега сягає 10 м від рівня долини річки. Ще недавно сьогоднішню долину займало озеро, що підступало до берегів, на яких розташоване поселення (рис. 149).

Культурний шар поселення простежується слабо. Він розташований під орним шаром і має середню потужність 0,2—1,0 м. У південній частині поселення, найбільш високій, він зовсім знищений. Тут на глибині 0,3 м вже розташований глинистий материк. У північній частині пам'ятки культурний шар сягає потужності 0,6—1,0 м. Материк тут знаходиться на глибині 1,0—1,3 м від сучасної поверхні.

На поселенні закладено розкоп загальною площею 2100 м², що охоплює західну частину пам'ятки, та 5 шурфів шириною 2 м і довжиною 10 м кожний. На дослідженій площі виявлено 5 житлових та 4 господарські споруди, 87 господарських ям (рис. 150).

Яма № 1 виявлена у траншеї I, яка була закладена впоперек розкопу I в напрямі до берега. Вона знаходилася на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Яма має яйцеподібну у плані форму розмірами 0,8—1,4 м і глибину 0,3 м від рівня материка. Стінки прямі, дно нерівне. У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено уламки стінок ліпних посудин зубрицької культури.

Венеди

Яма № 3 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму розмірами 1,6 × 1,7 м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стінки прямі, дно рівне. До північного боку ями примикає вогнище округлої у плані форми діаметром 0,6 м. Вогнище глинобитне. Товщина череня, який мав червонуватий колір, становить 4—5 мм. У заповненні, що складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено 10 уламків ліпного посуду перших століть нашої ери.

Очевидно, яма мала виробниче призначення. Її заповнення складалося переважно з попелу, який був особливо інтенсивним в тій частині ями, що примикала до борту з вогнищем.

Яма № 4 виявлена у 0,4 м на схід від ями № 3 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має близьку до округлої у плані форму розмірами 1,4 × 1,4 м і глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стінки ями прямі, дно злегка увігнуте. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 5 виявлена на відстані 0,4 м на північ від ями № 3 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має близьку до округлої у плані форму розмірами 1,1 × 1,2 м і глибину 0,65 м від рівня виявлення. Стінки ями рівні, дно плоске. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, не виявлено ніяких знахідок.

Яма № 6 перерізала у західній частині східну половину ями № 5. Вона також округлої

у плані форми розмірами $1,2 \times 1,1$ м. Глибина ями складає 0,2 м від рівня виявлення і 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Стінки вертикальні, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, не виявлено знахідок.

Яма № 7 розміщена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні і у 0,5 м на схід від господарської ями № 4. Вона має округлу у плані форму розмірами $1,4 \times 1,4$ м і глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно нерівне, з вибоїнами. Заповнення складає темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні знайдено чотири уламки ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 8 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має неправильну, близьку до овальної у плані форму розмірами $1,25 \times 1,5$ м і глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стінки вертикальні, дно рівне. З північної сторони яма має приступку, розташовану на висоті 0,4 м від рівня дна. Розміри приступки, яка служила, очевидно, сходинкою, складала $0,3 \times 0,6$ м. Заповнення ями складає темний гумус з домішкою вугликів. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду перших століть н. е.

Яма № 9 знаходилася на відстані 1 м на північ від ями № 7 і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму розмірами $1,6 \times 1,6$ м і глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки вертикальні, дно рівне. У заповненні виявлено чотири уламки ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 10 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має неправильну, близьку до овальної у плані форму. Стінки нерівні, з уступами, дно похиле на північ, теж нерівне. Розміри ями $1,4 \times 1,7$ м, глибина 0,8 м від рівня виявлення. Вздовж північної стінки ями розміщений виступ-прилавок, вирізаний у материк. Його ширина 0,2—0,4 м. Виступ розташований на висоті 0,2—0,3 м від рівня дна і служив, очевидно, для господарських потреб або був сходинкою, яка визначала вхід у споруду. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено п'ять уламків посуду зубрицької культури.

Яма № 11 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, у 1 м на південь від ями № 10.

Вона має близьку до овальної у плані форму розмірами $1 \times 1,2$ м і глибину 1,4 м від рівня виявлення. Стінки вертикальні, дно лінзоподібне. Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 12 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, у 1 м на південь від ями № 10. Вона має близьку до округлої у плані форму розмірами 2×2 м і глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки прямі, вертикальні, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

На відстані 1,2 м на північний захід від ями № 12 розташована господарська яма № 13. Вона має овальну у плані форму розмірами $1,2 \times 1,8$ м і глибину 0,3—0,4 м від рівня виявлення. Яма виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Стінки дещо звужені до дна, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з включенням вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 14 виявлена у 0,3 м на захід від ями № 13 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами $1,2—1,4$ м і глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 15 виявлена на відстані 0,8 м на південь від ями № 14 на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами $1,6 \times 2,2$ м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні, яке було аналогічним заповненню попередньої ями, не виявлено ніяких знахідок.

Яма № 16 виявлена у 0,2 м на захід від ями № 15 на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні, аналогічному за складом до попередньої ями, не виявлено знахідок.

Яма № 17 знаходилася на відстані 0,3 м на північний захід від ями № 16 виявлена на гли-

бині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму розмірами 1,4 × 1 м та глибиною 0,25 м від рівня материка. Стінки ями похилі, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з включеннями вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Споруда 2 виявлена у 1 м на північ від господарської споруди 1, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму і орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри споруди складають 2,2 × 3,6 м, глибина 0,3 м від рівня виявлення. Посередині споруди знаходилася господарська яма. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 0,15—0,2 м від рівня виявлення. Заповнення складав темний гумус з домішкою попелу, вугликів, глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість посуду зубрицької культури та кістки тварин (рис. 151, 3).

Споруда 3 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до прямокутної у плані форму із звуженою східною частиною. Споруда орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки прямі, дно рівне, дещо утрамбоване. Розміри споруди 3,3 × 2,4 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення. У заповненні споруди виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду перших століть н. е. та кістки тварин. У складі гумусу із заповнення були вуглики, попіл та уламки глиняної обмазки (рис. 151, 4).

Яма № 18 розташована на відстані 0,3 м на південь від ями № 17 на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,2 × 1,4 м та глибиною 0,35 м від рівня материка. Стінки вертикальні, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 19 виявлена на відстані 0,7 м на південь від ями № 18 на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,3 м та глибиною 0,3 м від рівня материка. Стінки вертикальні, дно нерівне. У заповненні ями, аналогічному заповненню ями № 18, виявлено кілька уламків кераміки I ст. н. е.

Яма № 20 розташована між ямами № 18 та 19 і частково прорізає їх. Яма виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми діаметром 1,7 м та глибиною 0,7 м від рівня материка. Стіни дещо похилі, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 21 також частково прорізана ямою № 20. Вона виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,2 × 3 м та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно рівне. У заповненні ями виявлено значну кількість фрагментів ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 22 розташована на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 0,7 × 1,3 м та глибину 0,6 м від рівня материка. Стінки дещо похилі донизу, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено значну кількість ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 23 знаходилася у 0,1 м на південь від ями № 22 на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму розмірами 2,6 × 2,6 м і глибину 1,3 м від рівня материка. Стінки дещо звужені донизу, дно рівне. На висоті 0,2 м від рівня дна ями із східного та західного боків знаходилися материкові виступи. Їх розміри 1,8 × 0,2 м. Крім того, в західній стінці знаходився ще один материковий виступ-сходінка, розташований на висоті 0,5 м від рівня дна ями. Він, очевидно, визначав вхід у споруду. Заповнення ями складав темний гумус із значною домішкою вугликів, попелу та шматків глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 24 примикає до південної стінки ями № 23. Вона виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має близьку до округлої форму. Стінки ями дещо похилі, дно нерівне. Розміри ями 1,32 × 1,32 м, глибина 0,3 м від рівня материка. Заповнення ями складалося з сірого гумусу, у якому містилась значна кількість попелу. У заповненні виявлено три уламки ліпного посуду I ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 25 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стінки значно звужені донизу, дно лінзоподібне. Заповнення складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. Знахідок не виявлено.

Яма № 26 розташована у 10 см на схід від ями № 25 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму розмірами 1 × 1,2 м і глибину 0,2 м від рівня материка. Стінки похилі, дно нерівне. У заповненні ями, яке мало той же склад, що і заповнення ями № 25, не виявлено знахідок.

Яма № 27 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона знаходиться на відстані 0,8 м на схід від ями № 26. Яма має близьку до округлої у плані форму з похилими стінками та лінзоподібним дном. Розміри ями 1,3 × 1,2 м, глибина 0,3 м від рівня материка. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, знахідок не виявлено.

Яма № 28 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона знаходиться на відстані 3 м на північний схід від ями № 27. Має близьку до округлої у плані форму з похилими стінками та нерівним дном. Діаметр ями 1,2 м, глибина 0,25 м від рівня материка. У заповненні не виявлено знахідок.

Яма № 29 виявлена у 2,2 м на північ від ями № 28 на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми з похилими стінками та нерівним дном. Розміри ями складають 1,3 × 1,6 м, глибина 0,2 м від рівня материка. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу, не виявлено знахідок.

Яма № 30 знаходилася на відстані 0,25 м на захід від ями № 29 виявлена на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 0,8 м і глибину 0,22 м від рівня материка. Стінки похилі, дно нерівне. У заповненні не виявлено знахідок.

Яма № 31 виявлена на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стінки похилі, з південно-східного боку вертикальні, дно лінзоподібне. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою попелу, виявлено один уламок ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 32 виявлена на відстані 0,8 м на захід від ями № 31 на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму з похилими стінками, дно лінзоподібне. Діаметр ями 1,3 м, глибина 0,23 м від рівня материка. У заповненні, яке складав темний гумус, не виявлено знахідок.

Яма № 33 виявлена на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму з похилими стінками та лінзоподібним дном. Розміри ями 1 × 1,6 м, глибина 0,2 м від рівня материка. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, знахідок не виявлено.

Яма № 34 виявлена на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Вона знаходилася у 1,1 м на південь від ями № 33. Яма має округлу у плані форму з похилими стінками та нерівним (нахиленим до заходу) дном. Розміри ями 1,4 × 1,4 м, глибина 0,22—0,28 м від рівня материка. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу, не виявлено знахідок.

Яма № 35 виявлена на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибиною 0,28 м від рівня материка. Стінки сильно нахилені до лінзоподібного дна. Заповнення ями складав темний гумус з незначною домішкою попелу. У заповненні виявлено значну кількість ліпного посуду, в тому числі глечик, що добре зберігся, та кістки тварин.

Яма № 37 порушена в західній частині ямою № 36. Вона виявлена на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,5 м та глибиною 0,21 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури. Заповнення цієї ями відрізнялося від заповнення енеолітичної ями чорним кольором.

Яма № 38 знаходилася у 0,3 м на південний схід від ями № 37 і виявлена на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибиною 0,22 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 39 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона розміщена на відстані 0,8 м на південь від ями № 38. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,22 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 40 прорізана з північної сторони ямою № 39. Вона розташована на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Яма має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,4 × 1,8 м та глибину 0,18—0,2 м від рівня материка. Стінки ями похилі, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено один уламок ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 41 прорізана у східній частині ямою № 40. Вона виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Яма має неправильну, близьку до овальної у плані форму розмірами 1 × 1,8 м та глибину 0,15—0,18 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено сім уламків посуду I ст. н. е.

Яма № 42 виявлена на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні на відстані 1,6 м на схід від господарської ями № 40. Вона має неправильну, близьку до овальної у плані форму розмірами 1,6 × 1,4 м та глибину 0,3 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено три уламки посуду рубежу ер.

Яма № 44 виявлена у південно-східному краї розкопу I на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,5 м від рівня материка. Стінки заокруглені, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 45 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні, між ямами № 38, 40, 42. Вона має близьку до овальної форму розмірами 1,8 × 3 м та глибину 1,3 м від рівня виявлення. Дно ями рівне, стінки вертикальні. Вздовж стінок ями, крім південної частини, розташовані материкові виступи шириною 0,8—0,2 м. Із за-

хідної сторони виступів було два. Один з них, шириною 0,5 м знаходився на глибині 0,2 м від рівня виявлення ями, другий, шириною 0,3 м,— на 0,4 м нижче першого. Очевидно, з цієї сторони був вхід у господарську яму. Заповнення об'єкту складав темний гумус із включеннями вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Розкоп II закладено на схід від розкопу I, паралельно йому. Опис об'єктів, виявлених в розкопі II, подаємо в порядку їх виявлення.

Житло 2 виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це прямокутна у плані, із заокругленими кутами споруда, з незначно заглибленою у материк долівкою. Житло орієнтоване кутами за сторонами світу. Стінки ледь звужені до долівки. Долівка рівна, міцно утрамбована, в окремих місцях збереглися сліди підмазки глиною. Розміри житла 2,6 × 3,5 м, висота земляних стінок 0,3—0,4 м від рівня долівки. Вздовж південно-східної стіни житла розташований материковий прилавок у вигляді останця залишеного в піску. Його розміри 1,1 × 3,3 м, висота 0,15 м від рівня долівки. Останець служив, очевидно, лежанкою. Слідів стовпових ям, а також залишків вогнища, не виявлено.

Заповнення житла складав темний гумус із значними включеннями вугілля, попелу та скупченнями (розвалами) глиняної обмазки. Особливо інтенсивним було скупчення перепаленої глини у центрі житла над долівкою (рис. 152, 1—7).

У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпних горщиків.

Житло 3 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Його південна частина прорізана житлом 2. Це близька до квадратної у плані споруда, орієнтована кутами за сторонами світу. Кути сильно заокруглені, стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри житла складають 3,1 × 3,8 м, висота земляних стінок 0,12—0,18 м від рівня долівки. Долівка житла підмазана жовтою глиною. Приблизно в центрі житла, на ледь помітному підвищенні, спостерігалось утрамбоване в материк скупчення вугликів та попелу, яке мало округлу форму діаметром приблизно 0,6 м. Очевидно, це були залишки вогнища. Слідів від стовпових ям не простежено. Заповнення

житла складалося з темного гумусу із значною кількістю вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки зубрицької культури пізньолатенського часу (рис. 152, 1, 8—10).

Судячи з керамічного комплексу, житло 3 було ранішим, ніж житло 2. Перше має елементи пшеворської культури пізньолатенського часу, друге близьке до жител зубрицької культури ранньоримського часу.

Яма № 47 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона знаходиться у 5 м на північний захід від ями № 46. Яма має овальну у плані форму розмірами 1 × 1,4 м та глибину 0,35 м від рівня материка. Стінки похилі, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складає темний гумус з домішкою вугілля та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 48 виявлена на відстані 0,65 м на захід від ями № 47 на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м. Стінки вертикальні, долівка рівна. Глибина ями 0,4 м від рівня материка. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 49 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму з похилими стінками та рівним дном. Діаметр ями 1,3 м, глибина 0,15—0,22 м від рівня материка. У ямі, серед темного гумусу з домішкою вугликів, лежав на боку цілий горщик прикрашений по вінця пальцевими вдавленнями. Форма і орнамент горщика близькі до зарубинецької кераміки.

Яма № 50 розташована на відстані 1,6 м на північний захід від ями № 49 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 0,9 м і глибиною 0,2 м від рівня материка. Стінки похилі, дно лінзоподібне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено один уламок стінки від ліпної посудини I ст. н. е.

Житло 9 виявлене на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Це овальна у плані напівземлянка орієнтована довгими стінками по лінії схід-захід. Стінки заокруглені, звужені донизу. Розміри житла 2,6 × 3,6 м, глибина 0,4 м від рівня материка. Вздовж північної стінки розташований материковий виступ-при-

лавок шириною 0,5—0,6 м. Він розміщений на висоті 0,2 м від рівня підлоги житла. Підлогою служили, очевидно, настелені дошки. Вони спиралися на виступи-площадки, розташовані вздовж обох довших стінок на глибині 0,4 м від рівня виявлення житла. Ширина площадок 10—12 см. Нижче, по периметру житла, розміщена канавка шириною 1 м і глибиною 0,6 м від рівня виступів-площадок, тобто підлоги. Вона використовувалася, очевидно, як підвальне приміщення житла (рис. 151, 1).

Заповнення житла складає темний гумус, перемішаний з попелом, великою кількістю глиняної обмазки та вугликами. У верхніх шарах заповнення виявлено розвал великого горщика — піфоса — близького до зарубинецької кераміки. У нижніх шарах заповнення виявлено дрібні уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 4 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Це близька до прямокутної у плані, з заокругленими кутами напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки дещо похилі, долівка сильно утрамбована по краях, посередині слідів утрамбованості не простежено. Розміри споруди 2,3 × 3,1 м, висота земляних стінок 0,4—0,5 м. Впоперек долівки, із східного до західного кута, проходить канавка шириною 0,8 м і глибиною 0,4 м. Краї над канавками позначені невеликими уступами-площадками шириною 10 см. Як і в житлі 9, на ці уступи опирались, очевидно, дошки дерев'яної підлоги житла. Проте, виходячи з того, що долівка мала по краях сліди утрамбованості, не вся вона була перекрита дошками. Настил, очевидно, покривав лише центральну частину об'єкту, де був підвал (рис. 151, 2).

Заповнення об'єкту складає темний гумус зі значними включеннями вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено чимало уламків ліпного посуду.

Яма № 51 знаходилася на глибині 0,2 м від сучасної поверхні між житлами 4 і 5. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,2 м від рівня материка. Стінки похилі, дно лінзоподібне. Заповнення ями складає темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено один уламок ліпної кераміки I ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 52 виявлена на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні у 2 м на південний схід від

житла 4. Яма має у плані видовжено-овальну форму розмірами 1,2 × 2,4 м та глибину 0,2 м від рівня материка. Стінки похилі, дно рівне. Заповнення житла складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 53 виявлена на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Вона має трикутну у плані форму, прямовисні стінки та рівне дно. Розміри ями 1,6 × 1,3 м, глибина 0,4 м від рівня материка. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено значну кількість ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 54 розташована на відстані 1,5 м на південний схід від ями № 53 на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,3 × 1,6 м та глибину 0,4 м від рівня материка. Стінки звужені донизу, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 56 виявлена біля північно-західного борту розкопу II на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 0,22 м від рівня виявлення. Стінки дещо звужені донизу, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 58 примикає з південного заходу до ями № 57. Вона має близьку до овальної у плані форму з похилими стінками і нерівним дном. Західна частина ями дещо глибше східної. Розміри ями 1 × 1,2 м, глибина 0,2—0,4 м від рівня виявлення. У заповненні, яке складав темний гумус, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 59 виявлена на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,6 м від рівня материка. Стінки заокруглені, дно лінзоподібне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено велику кількість кісток, у тому числі роги косулі, та один уламок ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 60 виявлена у 0,8 м на північний захід від ями № 59 на глибині 0,7 м від рівня су-

часної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму, прямі стінки, нерівне, з підвищенням дно. Розміри ями 1,2 × 1,4 м, глибина 0,2 м від рівня материка. У заповненні ями виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 61 виявлена на відстані 0,4 м на південний схід від ями № 60 на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму, нерівні стінки та нерівне дно. Розміри ями 1 × 1,4 м, глибина 0,2 м від рівня виявлення. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 62 виявлена у 0,4 м на північ від ями № 61 на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Яма має близьку до округлої у плані форму, дещо похилі стінки та нерівне дно. Розміри ями 1,6 × 1,7 м, глибина 0,6—0,7 м від рівня материка. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 63 розташована на відстані 0,2 м на захід від ями № 62 на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму, похилі стінки та рівне дно. Розміри ями 1,6 × 1,5 м, глибина 0,5 м від рівня материка. У заповненні ями виявлена кілька уламків ліпного посуду перших століть н. е.

Яма № 64 розташована на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Її східна частина перекрита ямою № 68. Вона має округлу у плані форму із похилими, заокругленими стінками та лінзоподібним дном. Розміри ями 1,3 × 1,35 м, глибина 0,4 м від рівня материка. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Розкоп III закладено у східній частині поселення перпендикулярно до розкопу II, вздовж берега. Розкоп орієнтований по лінії схід—захід із відхиленням на 30 градусів на північ.

Опис відкритих об'єктів подаємо у порядку їх виявлення на поселенні.

Яма № 65 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має овальну форму розмірами 1,7 × 2 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі до дна, дно нерівне. У заповненні ями, яке складалося з тем-

ного гумусу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки I—II ст. н. е.

Яма № 66 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми діаметром 1,2 м та глибиною 0,36 м від рівня виявлення. Стінки звужені донизу, дно лінзоподібне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки I ст.

Яма № 67 виявлена на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми діаметром 2 м та глибиною 1,3 м від рівня виявлення. Стінки дещо звужені донизу, дно рівне. У заповненні цієї ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, який чергувався з прошарками глини з вугликами, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 69 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми діаметром 1,7 м і глибиною 1,4 м від рівня виявлення. Стінки ями у верхній частині прямі. У нижній розширюються, надаючи споруді грушоподібної у розрізі форми. Дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів, попелу та уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість фрагментів ліпного посуду I—II ст. та кістки тварин.

Яма № 70 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибиною 0,35 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів, попелу, дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки зубрицької культури.

Яма № 71 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,34 м від рівня виявлення. Стінки ями згори вертикальні, з половини висоти розширюються до дна. Дно понижене по краях. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 72 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма має близьку до округлої форму діаметром 1,4 м і глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі

донизу, дно дещо глибше з північного боку. Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки зубрицького типу.

Яма № 73 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стінки ями розширені у верхній частині, у середній звужуючись, знову розширюються до дна. Дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки рубежу ер.

Яма № 74 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,6—1,4 м та глибину 1,2 м від рівня виявлення. Стінки ями звужені донизу, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки рубежу ер.

Яма № 77 виявлена на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м і глибину 0,2—0,25 м від рівня виявлення. Стінки похилі донизу, дно рівне. Заповнення ями складав сажистий гумус з великою домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 78 виявлена в 0,4 м на захід від ями № 77 на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі до дна, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки I—II ст. н. е.

Яма № 79 виявлена на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні у 0,8 м на схід від ями № 78. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,25 м і глибину 0,48 м від рівня виявлення. Стінки похилі до дна, дно лінзоподібне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури. Ями № 77—79 розташовані одним рядом зі сходу на захід.

Житло 5 виявлене на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Пляма від житла чітко

простежувалася на жовтій глині темно-сірим забарвленням з великою кількістю розпорошеної глиняної обмазки. Це незначно заглиблена у материк споруда прямокутної форми з дещо звуженою північною частиною, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки вертикальні, долівка рівна, дуже міцно утрамбована, підмазана додатковим шаром глини товщиною 0,1—0,15 м. Розміри житла 3,2 × 3,65 м, висота земляних стінок 0,18—0,24 м. У долівці виявлено ряд ямок від стовпів. Вісім з них розташовані по периметру стінок, причому чотири вирізані у стінці на 10-15 см, очевидно, задля економії площі житла. Діаметр ямок 0,2—0,4 м, глибина 9-15 см від рівня долівки. Ще одна стовпова ямка, діаметром 0,4 м і глибиною 0,53 м розташована в центрі житла. Така ж приблизно ямка знаходиться у 0,4 м на схід від неї. Її діаметр 0,3 м, глибина 0,24 м від рівня долівки. Всі 10 стовпових ям, зважаючи на їх розміри, розташування та глибину, були слідами від стовпів, що служили основами стін та верхнього покриття споруди. Ще три ямки невеликих розмірів (діаметр 0,1—0,15 м, глибина 0,1—0,11 м від рівня долівки) знаходилися у південно-східному куті житла. Стовпи, які стояли тут, слугували, очевидно, опорою якоїсь дерев'яної конструкції, що входила до інтер'єру житла, можливо, стола (рис. 153, 1—5).

Заповнення житла складає жовтувато-сірий гумус з великою кількістю перепаленої, розпушеної глини, між якою траплялися вуглики та попіл. У заповненні виявлено велику кількість ліпної кераміки пшеворсько-зарубинецького типу, глиняне прясло, кістки тварин.

Із західного боку житла, у 0,4—0,45 м від стінки розташовані господарські ями № 81, 84.

Яма № 81 знаходилася на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м і глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стінки ями зверху вертикальні, у нижній частині розширюються підбоєм до дна. Дно рівне. Заповнення ями складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено незначну кількість ліпної кераміки I—II ст. н. е.

Яма № 84 виявлена на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,8 м на рівні виявлення. З північного боку ями знаходилася приступка-прилавок шириною 0,4 м, яка займала поло-

вину об'єму ями. Висота приступки-прилавка 0,1—0,15 м від рівня виявлення. Яма з боку приступки вибрана з підбоєм. Заповнення ями складає темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Отже, ями № 81 і 84 зроблені однаково — обидві мають підбої у нижній, придонній частині. Їх близьке розташування до житла 5 дозволяє вважати названі об'єкти одним житлово-господарським комплексом.

Яма № 83 виявлена на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 1,1 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі донизу, дно знижується зі сходу. Заповнення ями складає темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків посуду зубрицької культури.

Яма № 85 виявлена поряд з житлом 7, у 0,4 м від його південної стінки. Вона овальної у плані форми розмірами 1,2 × 1,25 м і глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно рівне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з включенням вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпної кераміки пшеворської культури.

Яма № 86 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,55 м і глибину 1 м від рівня виявлення. Стінки ями у верхній частині розхилені, до середини звужуються і в нижній частині знову розширюються. Дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 88 виявлена на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м і глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно лінзоподібне. Заповнення ями складає темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 89 виявлена на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами 1,45 × 1,8 м і глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі донизу, дно рівне. Заповнення ями складає темний гумус з включеннями вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 93 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму з рівними стінками і лінзоподібним дном. Розміри ями 1,2 × 1,32 м, глибина 0,35 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків глиняного посуду зубрицької культури.

Яма № 94 виявлена на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,25 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно лінзовидне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 95 виявлена на відстані 1,6 м на схід від ями № 94, на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Вона округлої у плані форми з похилими стінками і лінзовидним дном. Діаметр ями 1,6 м, глибина 0,2—0,28 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темно-сірий гумус з домішкою вугликів та дрібних уламків глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду характерного для зубрицької культури.

Яма № 96 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,6 × 1,65 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду I ст. н. е.

Яма № 97 виявлена на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні, у 1 м на північний захід від ями № 95. Вона має округлу у плані форму з похилими стінками та лінзоподібним дном. Діаметр ями 1,6 м, глибина 0,35 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою глиняної обмазки та вугликів. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду рубежу ер.

Яма № 98 виявлена на віддалі 0,5 м на південний захід від ями № 97. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибиною 0,42 м від рівня виявлення. Стінки похилі, дно сильно увігнуте. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою глиняної обмазки та вугликів. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Житло 8 виявлене на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Це споруда наземно-

го типу, зафіксована за вкрапленнями вугликів, попелу, спалених дерев'яних конструкцій. Долівка житла глиняна, міцно утрамбована, розмірами 3 × 4,5 м. Над долівкою лежав шар чорного гумусу завтовшки 0,2 м. Залишків глиняної обмазки над долівкою не простежено. Житло було орієнтоване стінками за сторонами світу з деяким відхиленням на захід. У південно-західному куті знаходилася ямка від стовпа діаметром 0,22 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки. На долівці знаходилося п'ять спалених дерев'яних конструкцій довжиною від 0,2 до 1 м. Це були, очевидно, залишки верхнього перекриття та стін житла. Приблизно посередині житла розміщалося глинобитне вогнище. Воно має округлу форму діаметром 0,8 м. Товщина череня 0,12—0,18 м. На черені були вуглики та попіл. При розчищенні об'єкту виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду рубежу ер.

Яма № 99 знаходилася на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної форму з сильно похилими стінками та лінзоподібним дном. Розміри ями 1,28 × 1,4 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темний гумус з великою кількістю глиняної обмазки. Знайдено чотири уламки чорнолощеного посуду рубежу ер.

Яма № 100 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має близьку до овальної у плані форму діаметром 1,25 м та глибину 0,3—0,42 м від рівня виявлення. Стінки заокруглені до дна, дно лінзоподібне. У заповненні ями, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено п'ять уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Рухомий матеріал, знайдений у культурному шарі та численних об'єктах поселення, представлений уламками та цілими екземплярами кераміки, виробами з глини, металу.

Найбільшою кількістю представлена кераміка. Вся вона ліпна. У тісті домішка шамоту та піску. Колір черепків від світло-коричневого до чорного. За обробкою зовнішньої поверхні кераміка поділяється на три групи: із спеціально шорсткованою поверхнею, лощеною та шорсткою. До першої та третьої груп належать кухонні горщики та великі посудини для зберігання продуктів, до другої — переважно столовий посуд (миски). Орнамент трапляється як виключення. Це пальцеві вдавнення та косі насічки по

краю вінець. Один горщик на переломі плечиків мав горизонтальну лінію проведenu пальцем. Нижче, перпендикулярно до неї, розміщені косі лінії теж проведені пальцем (рис. 154, 155).

Посуд представлений горщиками, мисками та круглими плоскими покришками (рис. 151—155). Кількісно переважають горщики. Вони досить різноманітні за формами і відповідають всім типам горщиків за нашою класифікацією, за виключенням типу 7. Найчисельнішими є посудини типів 2 і 9, які мають прототипи у зарубинецькій культурі Полісся (рис. 152, 4, 6, 10; 153, 10, 16). Цікавою і своєрідною для зубрицької кераміки є широка миска з увігнутими до середини плечиками. Такі миски характерні для посуду ранньозалізного часу Волині (рис. 153, 12).

Інші вироби з глини — це прясла, катушка та тягарці до ткацьких верстатів.

Прясла представлені трьома екземплярами. Мають округлу форму діаметром 3,5—4 см і висоту 3,5—4 см. Кінці прясел витягнуті у циліндричну форму.

Катушка має вигляд плоскої глиняної пластинки з витягнутими чотирма кутами. У центрі розташований округлий отвір. На поверхні є сліди від намотування ниток. Розміри катушки 3 × 4 см, товщина 1 см.

Глиняні тягарці для ткацьких верстатів представлені двома екземплярами з житла 7 прямокутної і близької до округлої форми. Посередині розміщений круглий отвір. Розміри тягарців 5—6,5 × 3—5 см, діаметр отвору 1—1,5 см.

Вироби з кістки представлені проколками (4 шт.) та голкою. Проколки виготовлені з кінців рогу дрібних тварин та реберної кістки. Реберний кінець сильно витертий, гострий. Діаметр проколів 0,7—1,3 см. Збереглися фрагментарно.

Голка виготовлена з ребра дрібної тварини. Поверхня сильно зашліфована. Робочий кінець потовщений і має округлий отвір для пронизування нитки. Довжина голки 14 см.

Металеві вироби представлені браслетом і шпилькою. Браслет виготовлений з округлого плоского дроту. Кінець загострений. На протилежному кінці розташована спіраль, утворена двома кільцями дроту. Довжина виробу 11 см.

Подібні булавки, як і браслет, поширені у зарубинецькій культурі Прип'ятського Полісся.

За типологією кераміки поселення можна датувати другою половиною I — початком II ст. н. е. Його особливістю є наявність у матеріалах значного компоненту, що має аналогії у зарубинецькій культурі Прип'ятського Полісся.

Рис. 149. Поселення Гірка Полонка II. Реконструкція П. Л. Корнієнка за розкопками Д. Н. Козака.

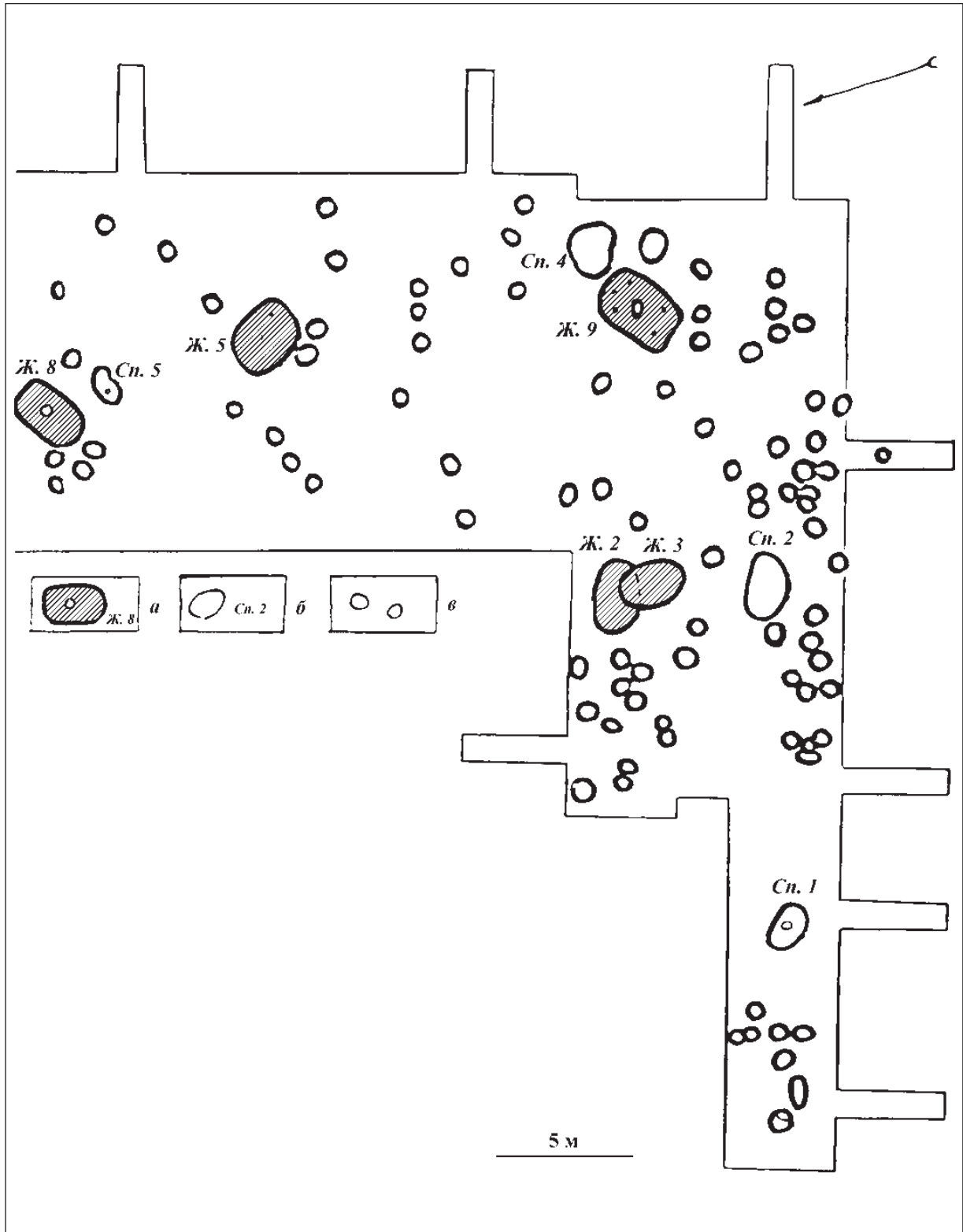

Рис. 150. Гірка Полонка II. План розкопу на поселенні (а — житла, б — господарські споруди, в — господарські ями).

Венеди

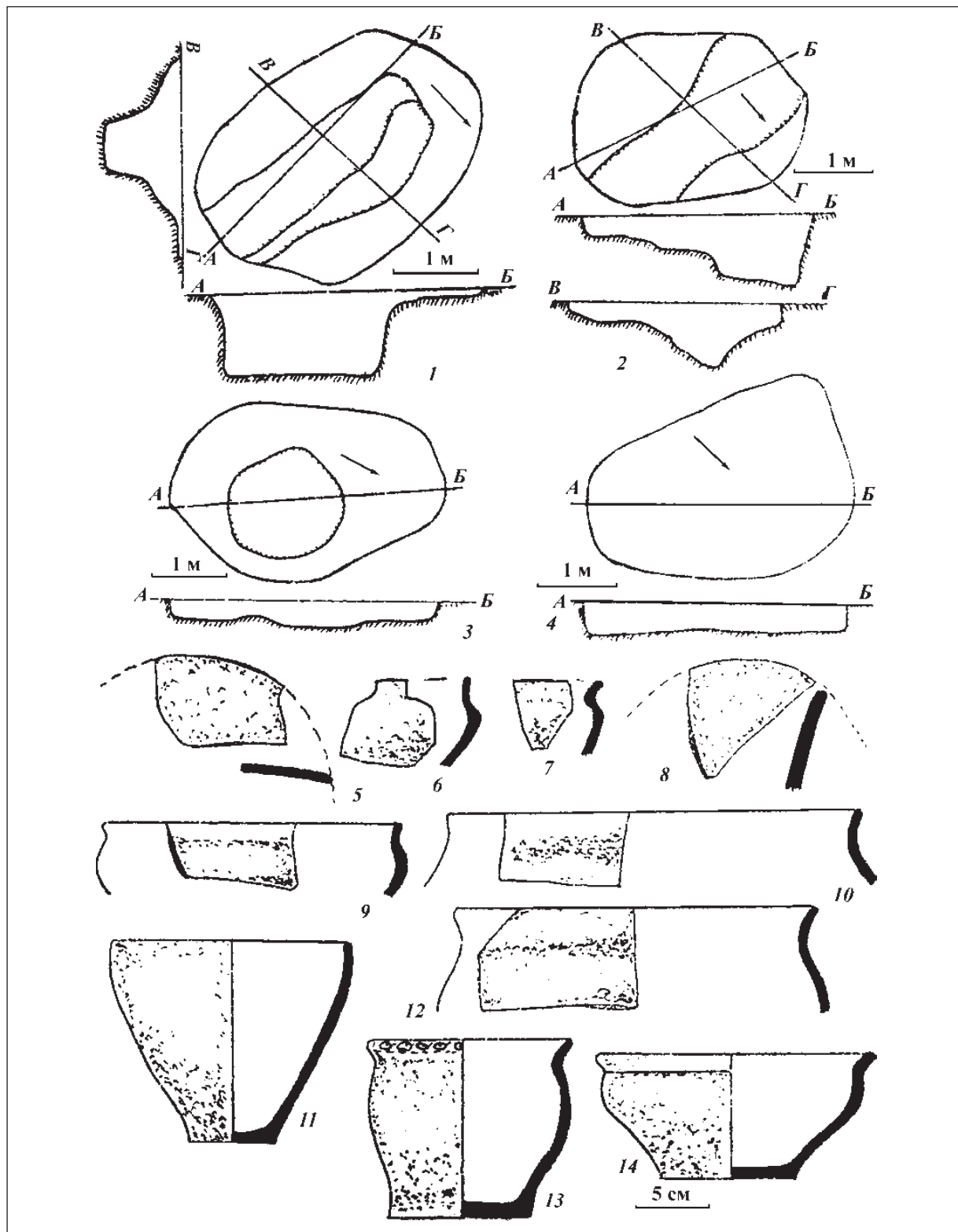

Рис. 151. Гірка Полонка II. План та розрізи житла 9 (1). Плани та розрізи споруд 4 (2), 2 (3), 3 (4). Кераміка з господарських ям № 3 (5—10), № 18 (11), № 52 (12), № 49 (13) № 57 (14).

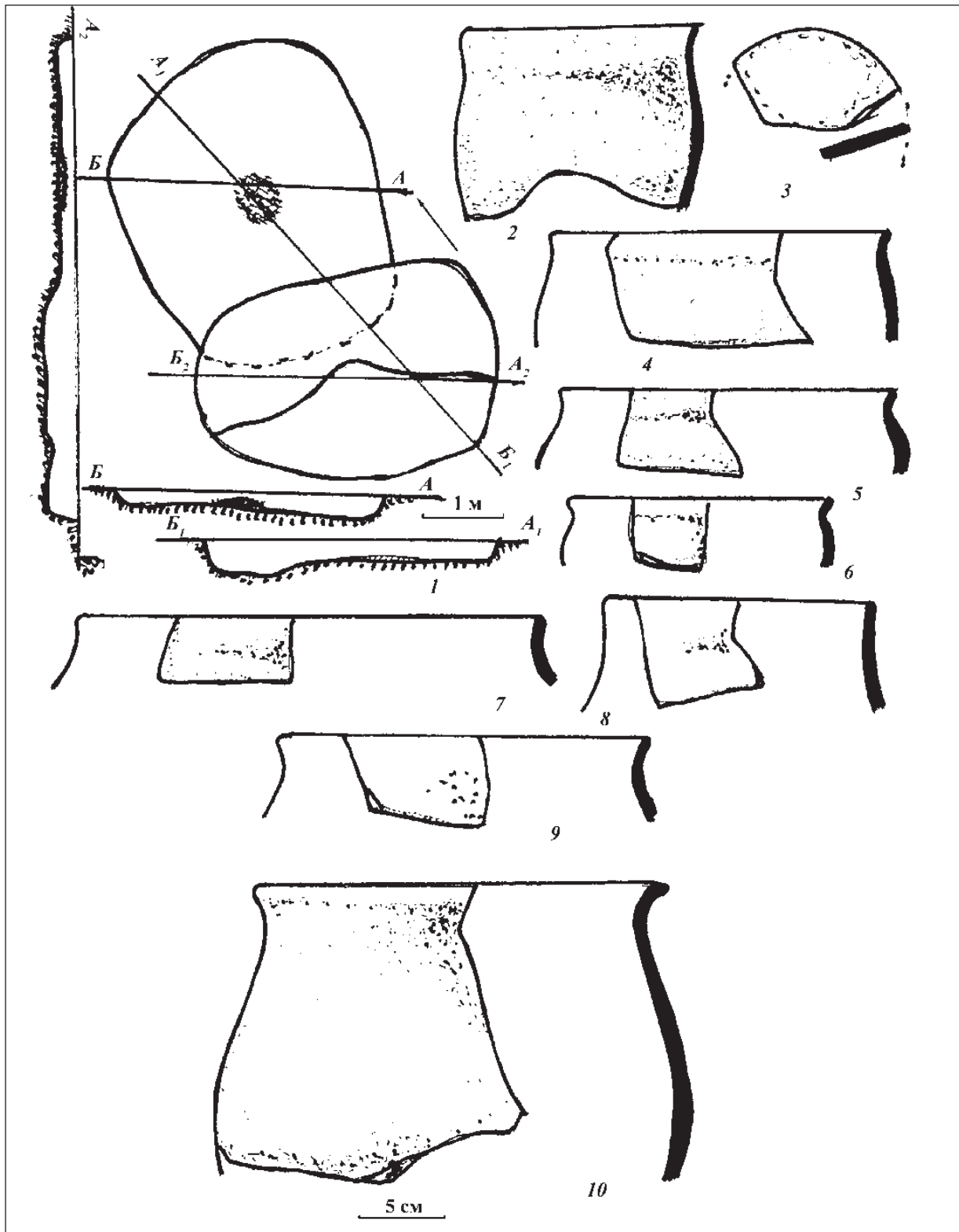

Рис. 152. Гірка Полонка II. План та розрізи жител 2, 3 (1); 2—7 — кераміка з житла 2, 8—10 — кераміка з житла 3.

Венеди

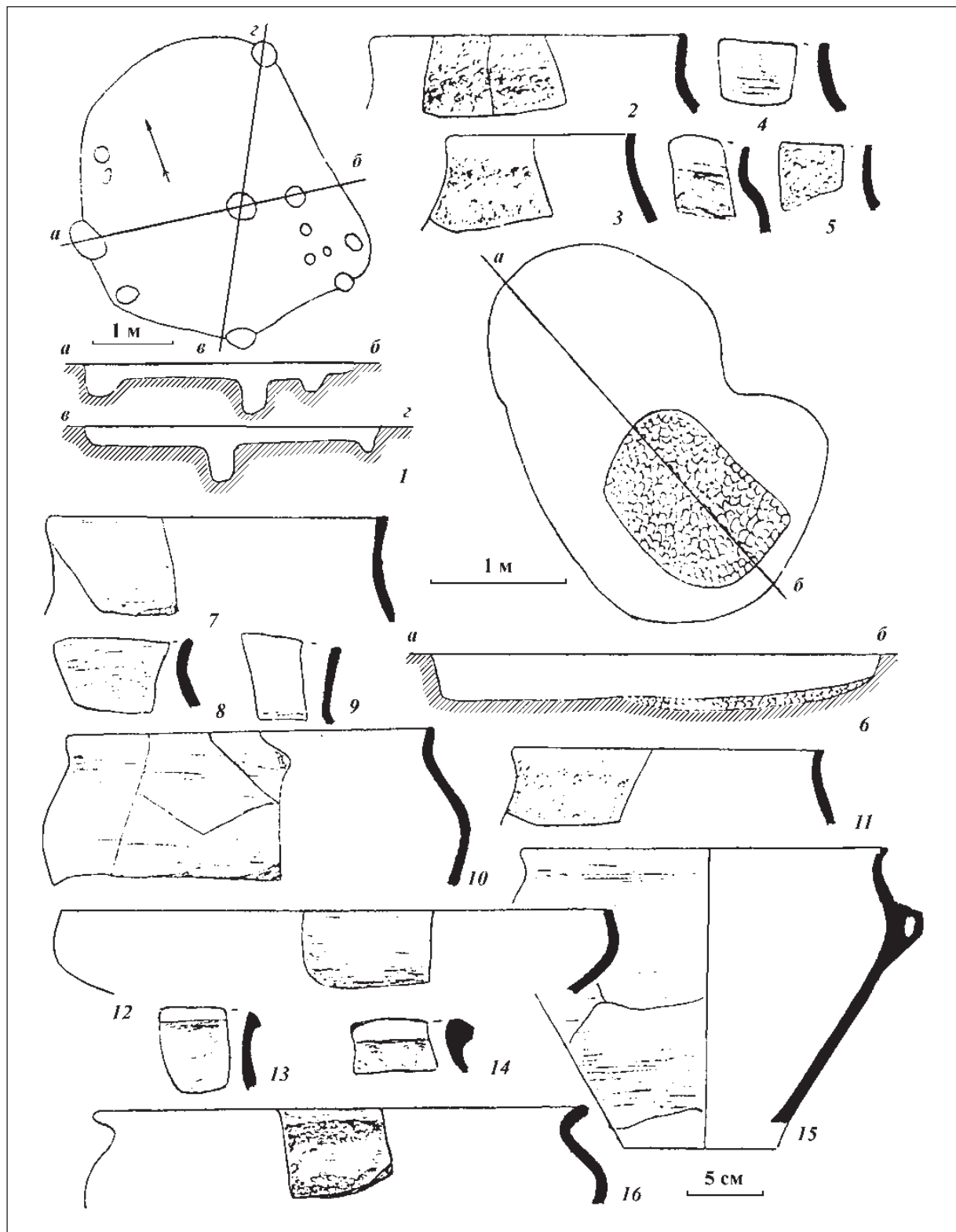

Рис. 153. Гірка Полонка II. Комплекс житла 5 (1—5). План та розріз житла 8 (6). Кераміка з господарських ям № 89 (7—9), № 99 (10—13), № 100 (14—15), № 101 (16).

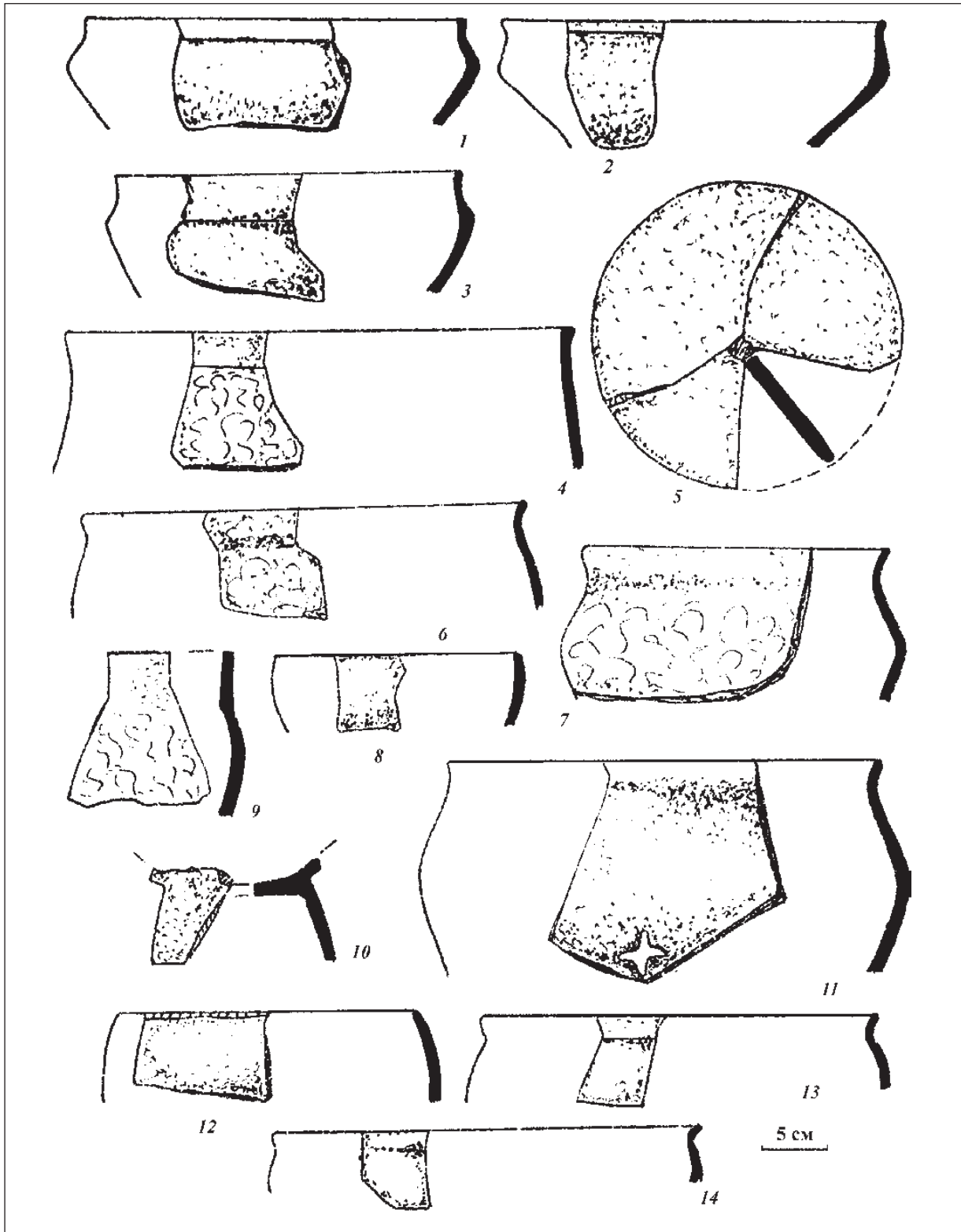

Рис. 154. Гірка Полонка II. Кераміка з господарських ям № 41 (1—3), № 46 (4), № 53 (5), та культурного шару (6—14).

Венеди

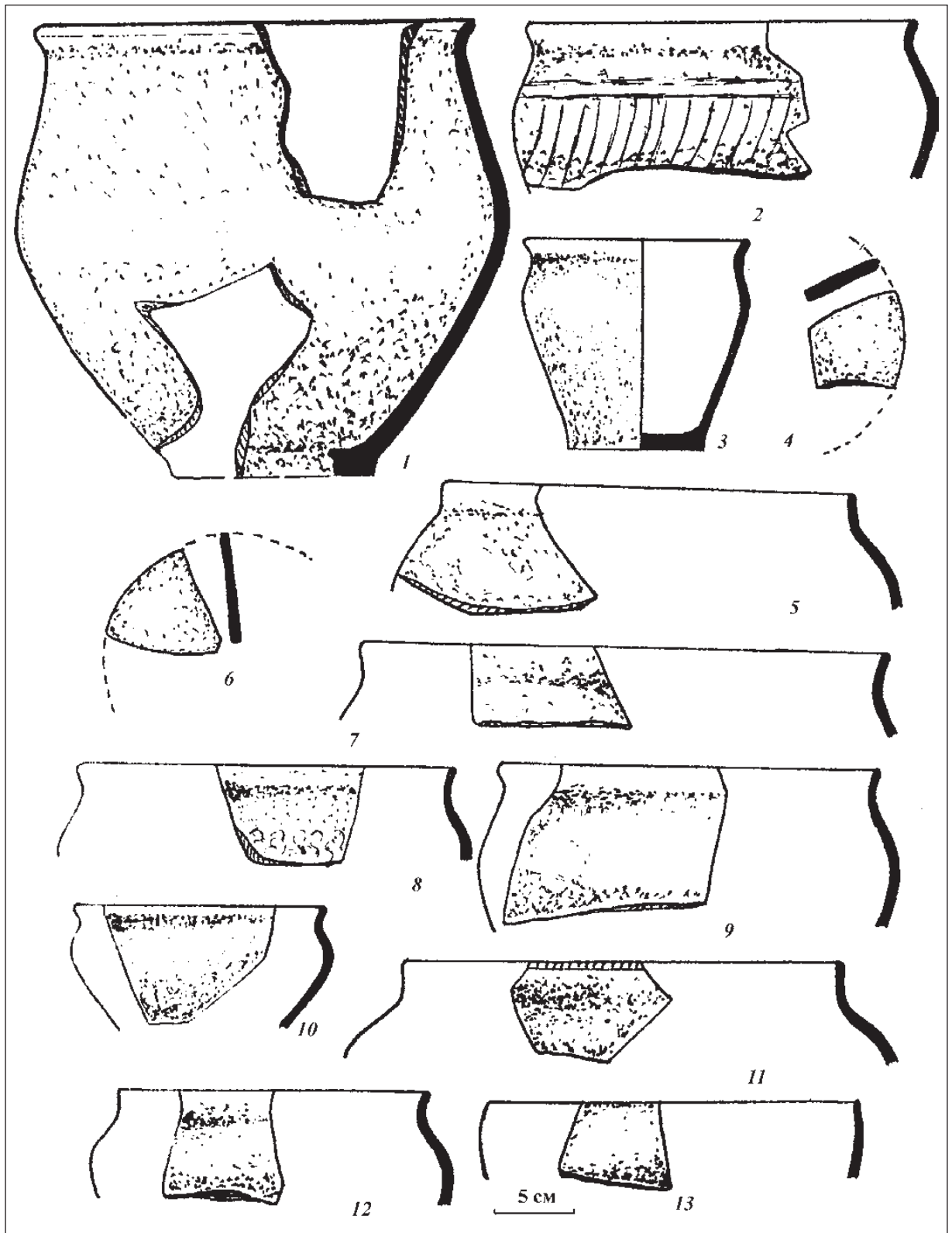

Рис. 155. Гірка Полонка II. Кераміка з культурного шару.

Городок

Поселення відкриті В. В. Шкоропадом у 1988 р. Вони розташоване на відстані 1 км на південний схід від села в глибокій долині — першій надзаплавній терасі р. Черногузки. Довжина тераси охопленої поселеннями складає 2 км, ширина — 50—60 м. В давній час призаплавна і протилежна до неї сторона були похилі, а смуга, на якій розміщені всі об'єкти, має у східній частині ширину 15—20 м і розширюється до 50 м у західному напрямку (рис. 156).

Дослідження проводилися суцільною площею. Культурний шар майже повністю знищений, материк також знищений до 15—20 см. Очевидно, тераса, на якій розміщалися пам'ятки, дещо підвищувалася в давнину з двох боків і з часом була розорена, а земля з неї сповзла у нижчу частину заплави.

Поверхня всієї тераси і мису покрита безліччю матеріальних залишків: уламків кераміки, кременю, обгорілого каменю, людських та тваринних кісток, уламків перепаленої глиняної обмазки тощо.

Дослідження проводилися на двох краях тераси — східному і західному, які найбільше піднімалися над заплавою (рис. 156).

На східному краї, в урочищі, що зветься місцевими жителями Острів, відкрито площу суцільною ділянкою 3900 м². На західному краї, в урочищі Пасовище, відкрито площу суцільною ділянкою 1248 м².

Обидва поселення венедів були короткотривалими. Про це свідчить незначна кількість рухомого матеріалу в об'єктах та культурному шарі. На цих поселеннях проживало, судячи з

кількості житлових і господарських комплексів та їх розташування, не більше одного покоління людей. Саме тому, городоцькі пам'ятки є важливими для відтворення планіграфії поселень, соціальної структури венедського суспільства.

Поселення зубрицької культури в урочищі Пасовище

Пам'ятка відкрита повністю. Вона займає першу терасу, що примикає безпосередньо до берега річки. Висота тераси коливається від 0,5 м над рівнем заплави у південно-західній частині до 2,5 м у східній. Тераса інтенсивно розорюється.

В результаті дослідження встановлено, що у межах розкопу глибина залягання материка неоднакова. Проведене нівелювання показало, що він понижується в напрямку від берега річки, від 0,2 м на краю тераси до 0,8 м у 25 м від нього. Материк являв собою глину жовтого кольору, а над ним розташований передматериковий шар товщиною 10—15 см у вигляді темно-брунатного супіску.

На дослідженій площі виявлено два житла, вісім господарських споруд та вісім ям-погребів.

Житло 11 знаходилось приблизно у центрі розкопу на відстані 24 м від краю тераси і виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Житло має форму наближену до квадратної і орієнтоване стінами за сторонами світу. Його розміри 3,8 × 3,8 м, висота земляних стін 0,1—0,2 м від рівня долівки. Стіни прями, долівка

глиняна, добре утрамбована. У центрі житла знаходилася округла яма діаметром 0,44 м та глибиною 0,45 м від рівня долівки. У 0,3 м на південний схід від неї розміщена ще одна овальна яма розмірами 1,3 × 0,9 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки. У західній частині цієї ями знаходилася стовпова ямка півкруглої форми діаметром 0,4 м і глибиною 0,05 м від рівня дна ями. У 0,1 м на схід від овальної ями, біля стіни житла, була третя стовпова ямка округлої форми діаметром 0,67 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки. Ще одна стовпова ямка знаходилася посередині південної стіни, у 0,7 м на захід від попередньої ямки. Вона округлої у плані форми діаметром 0,5 м і глибиною 0,1 м від рівня долівки (рис. 157).

У заповненні житла знайдено кілька уламків ліпної кераміки, кістки тварин та кістяну проколку (рис. 158, 7—12).

Житло 12 знаходилося у 4 м на південь від житла 11 і виявлено на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Воно має форму наближену до прямокутної і орієнтоване короткими стінами за сторонами світу. Розміри житла 4,8 × 3,8 м, висота земляних стін 0,2—0,25 м від рівня долівки. Стіни житла прямовисні, долівка нерівна, утрамбована лише в центральній частині житла. Посередині західної стіни знаходився прямокутний виступ розмірами 1,4 × 1,1 м. Рівень його дна відповідає рівню долівки житла. У виступі вирізана приступка напівовальної форми розмірами 1,2 × 0,4 м і висотою 0,1 м від рівня виступу. Від виступу, який позначав вхід у житло, у північно-східному напрямку, тобто до центру житла, тягнеться підпрямокутне заглиблення розмірами 2,6 × 1,92 м, направлене гострим кутом вглиб споруди. Починаючи від входу, це заглиблення поступово понижується, досягаючи в центрі житла глибини 0,52 м від рівня долівки. Біля входу його глибина складає 0,12 м від низу сходинки. Стіни заглиблення, яке було своєрідним коридором, скошені донизу. Дно дещо лінзоподібне і добре утрамбоване. У північно-східній частині коридору вирізана ніша напівкруглої форми розмірами 0,4 × 1,1 м і висотою 0,4 м від рівня дна коридору. У східній частині ніші знаходилося глинобитне вогнище у вигляді сильно випаленого череня округлої форми діаметром 0,5 м і товщиною 0,4 см. Ще одне глинобитне вогнище знаходилося у кінці кори-

дору на його долівці у спеціальній ніші. Його діаметр 1 м, товщина череня 2 см. По обидві сторони коридору знаходилися стовпові ямки округлої форми діаметром 0,32 м, глибиною 0,24 м від рівня долівки. Стовпи, що стояли тут, підтримували, очевидно, якесь внутрішнє покриття коридору-заглиблення (рис. 159).

У заповненні житла виявлено значну кількість ліпної кераміки, кістки тварин, кремінний наконечник стріли з відламаним черешком, кістяну проколку та кам'яний розтироч (рис. 158, 1—6).

Споруда 5 знаходилася найближче до берегової лінії тераси і виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Вона має підпрямокутну в плані форму розмірами 2,3 × 3,2 м і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни споруди дещо скошені до дна і збереглися на висоту 0,8 м від його рівня. Дно рівне, не утрамбоване. В західній частині споруди вирізана сходинка напівкруглої форми розмірами 1,6 × 1,2 м і висотою 0,4 м від рівня дна.

У заповненні об'єкту виявлено незначну кількість уламків кераміки та кістки тварин.

Споруда 8 знаходилася на західному краї розкопу і виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має кvasолеподібну у плані форму розмірами 1,6 × 2,8 м і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Східна частина споруди має глибину 0,4 м, західна — 0,2 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, дно рівне.

У заповненні будівлі знайдено кілька уламків ліпної кераміки.

Споруда 9 розміщена на відстані 10—12 м на схід від жител 11 і 12 і виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має неправильну у плані форму розмірами 2,6 × 4 м і орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни споруди прямі і збережені на висоту 1,3 м від рівня долівки. Долівка не рівна і не утрамбована. У південній частині знаходився виступ-останець прямокутної форми розмірами 0,6 × 0,9 м і висотою 0,7 м від рівня долівки. Із протилежної північної сторони теж залишений материковий виступ розмірами 0,8 × 1 м і висотою 0,1 м від рівня долівки. У східному краї останця знаходилася ямка округлої форми діаметром 0,25 м і глибиною 0,5 м від рівня останця.

У заповненні споруди знайдено уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 11 розміщена у 2 м на північний захід від споруди 19 і у 4 м на схід від житла 12. Вона має неправильну у плані форму, близьку до яйцеподібної, і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Розміри споруди $1,4 \times 2,1$ м, стіни прямі, збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована. У західній частині споруди знаходилася сходинка у вигляді материкового останця розмірами $0,56 \times 0,8$ м і висотою 0,1 м від рівня долівки. Біля північної стіни, ближче до північно-східного кута, розміщена стовпова ямка овальної форми розмірами $0,28 \times 0,4$ м і глибиною 0,1 м від рівня долівки.

У заповненні споруди було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Споруда 13а розміщена між спорудою 11 і житлом 12, на відстані 0,4 м на схід від нього. Вона має підпрямокутну у плані форму розмірами $2 \times 2,2$ м і орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни споруди дещо скошені донизу і збереглися на висоту 0,4 м від рівня долівки. Долівка нерівна, не утрамбована. Південну частину споруди займає підвальна яма овальної форми розмірами $2 \times 1,2$ м і глибиною 0,6 м від рівня долівки. Стіни ями скошені до дна долівки споруди з північного боку. У південно-західному куті, в стіні підвальної ями вирізана ніша розмірами $0,2 \times 0,6$ м і висотою 0,4 м від рівня дна ями. Ще одна ніша розмірами $0,32 \times 0,6$ м вибрана у стіні північного кута. Її висота 0,2 м від рівня долівки.

У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Споруда 13 знаходилася на східному краї поселення і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами $2,52 \times 1,7$ м і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни споруди дещо скошені донизу і збереглися на висоту 0,24 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована. У південно-східній частині споруди знаходилася яма напівкруглої форми розмірами $1,6 \times 2$ м і глибиною 0,4 м від рівня долівки. У північно-східній стіні ями вирізана ніша шириною 0,2—0,4 м і висотою 0,4 м від рівня дна ями. Дно ями рівне і не утрамбоване. У північно-західній частині споруди, безпосередньо біля стіни знаходилася стовпова яма округлої

форми діаметром 0,2 м і глибиною 0,24 м від рівня долівки (рис. 157, 2; 160—163).

У заповненні споруди, серед чорного гусу знайдено велику кількість ліпної кераміки, переважно чорно- та сіролощеної.

Споруда 15 знаходилася у 8 м на північний схід від житла 12 і виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами $2,2 \times 3,4$ м і орієнтована довгими стінами за сторонами світу. Стіни споруди прямі і збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована. У південній частині споруди знаходилася підвальна яма овальної форми розмірами $1,4 \times 1,8$ м і глибиною 0,44 м від рівня долівки. Вздовж північної частини споруди залишений материковий останець-прилавок шириною 0,2—0,6 м і висотою 0,1 м від рівня дна.

У заповненні споруди знайдено незначну кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Споруда 16 знаходилася на північній околиці поселення у 17 м на схід від споруди 15 і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Споруда має квасолеподібну у плані форму розмірами $3,5 \times 2$ м та глибиною 0,3 м від рівня дна і орієнтована короткими стінами за сторонами світу. Вона складається із двох з'єднаних між собою підвальних ям, вирізаних у дні споруди. Перша з них знаходилася у північній частині і мала округлу форму розмірами $1,6 \times 1,8$ м та глибину 0,9 м від рівня долівки. Стіни ями скошені донизу, дно лінзоподібне. У східній частині ями вибрана ніша розмірами $0,4 \times 1,4$ м, висотою склепіння 0,52 м від рівня долівки, а у південній та північній стінах залишений материковий виступ-сходинка напівовальної та прямокутної форми розмірами $0,2 \times 0,6$ м і висотою 0,12 м від рівня дна ями. Друга яма, що займала південну частину споруди, мала підквадратну форму розмірами $1,6 \times 1,6$ м і глибину 0,5 м від рівня долівки. Стіни її прямі, дно рівне. Рівень дна цієї ями знаходився на 0,4 м вище рівня дна першої ями. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 9 знаходилася на південній околиці поселення і виявлена на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами $1,6 \times 2$ м і глибину 0,52 м від рівня виявлення. Стіни ями прямі, дно лінзо-

подібне. У південно-західній частині знаходилася стовпова яма овальної форми розмірами $0,52 \times 0,32$ м і глибиною $0,15$ м від рівня дна. Вздовж південної стіни була вирізана ніша шириною $0,2$ м і висотою склепіння $0,16$ м від рівня дна ями. У заповненні знайдено два уламки ліпної кераміки та кілька кісток тварин.

Яма № 13 знаходилася у 10 м на північ від ями № 9 та у 4 м на схід від господарської будівлі 8 і виявлена на глибині $0,2$ м від сучасної поверхні. Вона має яйцеподібну у плані форму розмірами $1,6 \times 2$ м і глибину $0,2$ м від рівня виявлення. Стіни ями дещо скошені до низу, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено один уламок ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 20 розміщена у $9,5$ м на схід від житла 12 і виявлена на глибині $0,4$ м від сучасної поверхні. Вона має підпрямокутну у плані форму розмірами $1 \times 1,6$ м і глибину $0,65$ м від рівня виявлення. В західній стіні на рівні дна ями вибрана ніша розмірами $0,4 \times 0,4$ м. Стіни прямовисні, дно плоске. У заповненні знайдено уламок від ліпної посудини та кістяну проколку, кілька кісток тварин.

Яма № 25 знаходилась у 2 м на схід від житла 11 і виявлена на глибині $0,4$ м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму з дещо скошеними до дна стінами та рівним дном. Її розміри $1 \times 1,4$ м, глибина $0,2$ м від рівня виявлення. У заповненні виявлено кілька уламків рустованої та лощеної кераміки.

Яма № 26 знаходилася у $0,4$ м на схід від житла 11 і проявилася на глибині $0,5$ м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром $1,4$ м і глибину $0,28$ м від рівня виявлення. В розрізі вона трапецієподібна, дно рівне. У чорно-гумусному заповненні було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 27 знаходилася у $5,3$ м на схід від житла 12, із західного боку споруди 15. Вона має округлу форму діаметром $1,2$ м і глибину $0,4$ м від рівня виявлення. Стіни ями прямовисні, дно рівне. У чорно-гумусному заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 28 знаходилась у $2,5$ м на схід від споруди 15. Вона має овальну у плані форму розмірами $1 \times 1,4$ м і глибину $0,24$ м від рівня виявлення. Стіни ями прямовисні, дно лінзоподібне. У північно-західній частині знаходився

материковий останець розмірами $0,2 \times 0,6$ м і висотою $0,6$ м від рівня дна. У заповненні споруди виявлено кілька дрібних уламків кераміки та кістки тварин.

Яма № 34 розташована на північному краї поселення у $8,2$ м на північ від споруди 16. Вона має округлу у плані форму діаметром $1,2$ м і глибину $0,2$ м від рівня виявлення. Стіни ями прямовисні, дно рівне. У заповненні виявлено фрагмент лощеної кераміки та кілька кісток тварин.

Всю масу керамічного матеріалу, зібраного в процесі дослідження культурного шару та залишків будівель поселення, складають виліплені від руки горщики, миски, кухлики. Найбільше кераміки містило заповнення споруди 13 (рис. 158, 160—162).

Поверхня переважної більшості посудин лискована, темно-сірого або чорного кольору, тісто добре відмучене, випал міцний. Частина посуду, переважно горщиків, груба, з слабим випалом і значною домішкою товченого черепка, каменя, органічного матеріалу. Орнамент є лише на кількох посудинах. Це наліпи у вигляді плоских шишечок на шийці або вінцях, насічки або пальцеві вдавлення по краю вінця. Один чорнолощений горщик мав під вінцями два ряди округлих вдавлень у вигляді ямок-кружечків.

Основну кількість посуду складають горщики. За формою вони поділяються на кілька типів.

Тип I складають великі слабoproфільовані біконічної форми посудини з дещо розхиленими вінцями. Від них збереглися лише уламки верхньої частини (тип 6 за нашою класифікацією) (рис. 160, 3, 4). Близькі аналогії їм відомі в пшеворській культурі та на пам'ятках зубрицької культури [Козак, 1992, рис. 16, 7—10, рис. 25, 3].

Тип II об'єднані середньoproфільовані горщики конічної форми середніх і малих розмірів з добре вираженими вінцями, виділеною шийкою і високими плечиками (тип 4 за нашою класифікацією). Відомі в пшеворській культурі в окремих випадках, але найбільш поширені на зубрицьких пам'ятках Подністров'я та Волині [Козак, 1992, рис. 25, 4, 6] (рис. 161, 4).

Тип III складають округлободі конічні горщики з розлогими вінцями, високою шийкою і округлим тулубом (рис. 162, 17). Найбільш

характерні для пам'яток зарубинецької культури [Максимов, 1982, табл. IV, 3—4; Каспарова, 1969, рис. 20, 2, 4]. У зубрицькій культурі зустрічаються лише на ранніх пам'ятках, переважно волинських [Козак, 1992, рис. 25, 9].

До типу IV належать кілька горщиків яйцеподібної форми. Вінця не виділені, плечики більше чи менше нахилені до середини. Аналогічні посудини відомі у пшеворській культурі у всіх періодах її розвитку. На зубрицьких пам'ятках трапляються в поодиноких випадках (рис. 161, 11).

Другу за кількістю групу кераміки складають миски. Вони репрезентовані двома формами.

Перша форма — це широко відкриті миски конічної форми. Відрізняються між собою більшим чи меншим нахилом стінок — від близької до циліндричної до тарілкоподібної форми. Частина з них має горизонтально сформовані, накладені, сильно потовщені вінця (рис. 162, 7). Миски цього типу характерні для пшеворської культури, а з потовщеними вінцями — для пізньолатенського часу [Козак, 1984, рис. 22, 7, 8]. У зубрицькій культурі останні зустрічаються тільки на першій фазі її розвитку (тип 3 за нашою класифікацією).

Друга форма — це миски з ледь виділеною шийкою, короткими, високо піднятими плечиками та конічною нижньою частиною. Вінця потовщені, але не профільовані (рис. 161, 12). Аналогічні посудини, як і попередній тип, добре відомі на пам'ятках пшеворської культури кінця пізньолатенського часу та початку ранньоримського періоду [Козак, 1984, рис. 22, 7, 8].

Одним екземпляром представлена глибока миска S-подібного профілю з розлогою шийкою, похилими плечиками і заокругленою придонною частиною (рис. 160, 6). Вінця дещо потовщені. Подібні посудини раніше не були відомі у зубрицькій культурі. Близькі за формою миски зустрічаються на зарубинецьких пам'ятках Прип'ятського Полісся і сягають своїм походженням поморсько-кльошової культури [Каспарова, 1969, рис. 10, тип 6].

Кухлики трапилися в кількох екземплярах. Вони мають конічну форму. Краї вінця окремих посудин потовщені. Один кухлик такої форми мав у тулубі наскрізні отвори і слугував,

очевидно, за цідилку (друшляк). Кілька кухлів мали ручки. Одним екземпляром (рис. 160, 7) представлений кухлик з циліндричною шийкою та заокругленим тулубом. Кухлики подібних форм відомі у пшеворській і зарубинецькій культурах, а також широко використовувалися носіями зубрицьких пам'яток.

З інших предметів виявлених на поселенні визначено дві кістяні проколки, виготовлені з реберних кісток тварин, кам'яний розтирач та кремінний наконечник стріли без черешка. У споруді 13 знайдено кам'яне скребло (рис. 158, 5, 6; 163, 16).

Найімовірніше, що поселення в Городку в урочищі Пасовище існувало протягом другої половини I ст. н. е.

Відмінною рисою цього поселення є наявність порівняно великого проценту округлобоких, з високою шийкою горщиків, виділених у тип III, які властиві зарубинецькій культурі. Вперше у зубрицькій культурі на Волині зафіксовані посудини, орнаментовані плоскими шшечками на вінцях або під вінцями. Такий орнамент є показовим для дакійської культури.

Не відомі аналогії і житлу 12, яке мало підвальне приміщення з глибоким вогнищем в одному з кутів. Можна лише зазначити, що влаштування підвальних приміщень у житлах досить часто практикувалося дакійцями — носіями пам'яток липицької культури [Циглик, 1974].

Поселення в Городку-Пасовище є поки що єдиною на Волині пам'яткою, що повністю відноситься до першої фази існування зубрицької культури. Його нечисельні, але досить виразні матеріали поєднують у собі в чистому вигляді елементи пшеворської, зарубинецької та, деякою мірою, дакійської культури. Ці матеріали ілюструють складові частини, на основі яких, в процесі їх інтеграції, сформувалася нова зубрицька культура.

Поселення зубрицької культури в урочищі Острів

Культурний шар поселення практично знищено оранкою і він не має матеріальних залишків. Зазначимо надзвичайну бідність археологічного матеріалу в спорудах зубрицької культури, як і в об'єктах інших культур. Цей факт пояснюється, мабуть, короткотривалістю їх існу-

вання, а також повною зруйнованістю культурного шару.

Поселення складалося з 4 жител, 8 господарських споруд та 25 ям-погребів, сконцентрованих у двох групах, відстань між якими складає 20 м. Довжина поселення від крайніх об'єктів 90 м, ширина 20—40 м.

Житло 2 виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це квадратна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни житла прямовисні, долівка рівна, утрамбована. Розміри житла $2,8 \times 2,8$ м, висота земляних стін 0,15—0,2 м від рівня долівки. У долівці знаходилося п'ять ямок від стовпів. Три з них, діаметром 0,2—0,3 м та глибиною 0,12—0,22 м від рівня долівки, розміщалися по трьох кутах житла, крім південного. Одна ямка діаметром 0,25 м і глибиною 0,13 м від рівня долівки знаходилася посередині північно-східного кута. Найбільша яма діаметром 0,6 м і глибиною 0,34 м від рівня долівки була у центрі. Простежено, що долівка навколо цієї ями утрамбована набагато сильніше, ніж на іншій площі житла. Стовп, який стояв тут, був зайвий у конструкції житла. Він виконував якусь іншу функцію, наприклад, визначав центр житла або служив елементом інтер'єру (стіл, стовп для розташування одягу, посуду, шкір тощо), а можливо, виконував якусь невідому нам ритуальну функцію (рис. 164, 1).

У заповненні житла виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки, в тому числі розвал горщика біконічної форми та фрагмент чорнолощеної миски, кілька прясел, виготовлених зі стінок ліпних посудин, кістки тварин (рис. 165).

Житло 3 виявлене на глибині 0,4 м на західному краї поселення. Житло має видовжену, прямокутну у плані, форму із заокругленими кутами. Стіни вертикальні, долівка добре збережена, рівно утрамбована. Житло орієнтоване довгими сторонами за лінією північ—південь. Його розміри $1,7 \times 4,5$ м, висота земляних стін 0,22 м від рівня долівки. Посередині житла знаходилося глинобитне вогнище. Воно мало округлу у плані форму діаметром 0,8 м та товщину череня 0,2—0,23 м. Основа вогнища дещо заглиблена в материк. Вогнище підмазувалося чотири рази. Вздовж північної частини стіни розміщений материковий прилавок розмірами 0,3—2 м, що піднімався на 0,18 м вище рівня

долівки. Посередині східної стіни, поруч з вогнищем знаходилася підвальна яма. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,5 м та глибину 0,6 м від рівня долівки житла. Стіни ями вертикальні, дно рівне, плоске (рис. 167, 1).

У заповненні житла знайдено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житло 4 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Воно займало протилежний від житла 3 край поселення. Це напівземлянка прямокутної форми орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни житла прямовисні, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри будівлі $2,7 \times 3,1$ м, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. До східної сторони житла прилягала прибудова, очевидно, лежанка або господарський прилавок, можливо, сіни. Вона мала розміри 1×2 м та була піднята на 0,3 м вище долівки житла. Південна частина прибудови, розмірами $0,5 \times 1,4$ м була піднята на 20 см відносно її північної частини. До західного краю південної стіни прилягав материковий останець довжиною 1,2 м та шириною 0,3 м. Останець підносився на 0,24 м вище рівня долівки і правив, очевидно, за господарський прилавок. У північно-західному куті житла, навпроти прилавка розміщалися підвальна яма, яка своєю північно-західною частиною підбоєм заходила у стінку. Стіни ями з боку житла дуже похилі. Глибина ями 0,6 м від рівня долівки житла, розміри верхньої частини $1,2 \times 2$ м. Навпроти входу, біля підвальної ями простежені у долівці залишки вугілля та пополу, а також пропалені плями. Очевидно, це залишки вогнища діаметром приблизно 1,2 м (рис. 168, 1—4).

У заповненні ями, яке складав темно-сірий гумус з домішкою вугликів та пополу і шматками глиняної обмазки, виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житло 6 знаходилося на рівній відстані між житлами 2 та 4 у центрі поселення. Виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Житло має видовжену овальну, близьку до дугоподібної, у плані форму з прямими стінками та рівним, сильно виоптаним дном. Розміри житла 2×4 м, висота земляних стін 0,2 м від рівня долівки. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. У 0,4 м від північної стіни

знаходилося глинобитне вогнище. Воно мало округлу у плані форму діаметром 1 м та товщину череня 0,15 м. З північної сторони до вогнища прилягала підвальна яма овальної форми розмірами 0,7 × 1,3 м та глибиною 0,15 м від рівня долівки. Яма була заповнена вугіллям (рис. 164, 2).

У заповненні житла, яке складав темносірий гумус з включенням вугликів та попелу, виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Всі чотири житла, виявлені на поселенні, є різними за формою, конструктивними особливостями, інтер'єром. Об'єднує їх лише наявність потужних глинобитних вогнищ та припічних ям. У двох житлових спорудах знаходилися материкові останці-прилавки. У трьох — ями-погреби. В цілому, житлові споруди цього поселення, як і всієї зубрицької культури, не є стандартними і відображають, очевидно, процес становлення форми, конструкції, інтер'єру.

На особливу увагу заслуговує житло 2. Воно виділяється серед інших підквадратною формою, незначним заглибленням долівки в материк, наявністю стовпових ям по кутах. Останні свідчать про стовпову конструкцію будівлі. Зазначимо, що форма і конструкція цього житла є типовими для пізньозарубинецьких пам'яток. Цей висновок підтверджується наявністю стовпової ями посередині житла та окремими формами посуду з характерними ознаками пізньозарубинецької культури Подніпров'я.

Споруда 4 розміщена на відстані 10 м на південь від житла 2 і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Споруда має овальну у плані форму і орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Її розміри 2,6 × 3,6 м, глибина 0,22 м від рівня виявлення. Стіни споруди похилі, дно рівне, дещо витоптане. Північно-західна частина об'єкту зайнята підвальною ямою овальної форми розмірами 2,2 × 2,4 м та глибиною 0,6 м від рівня дна споруди. Північно-східну частину ями займав материковий виступ-прилавок розмірами 0,2—0,3 × 2,8 м та висотою 0,2 м вище рівня дна. У центрі ями вибрана ще одна яма неправильної форми розмірами 0,8 × 1,2 м та глибиною 0,2 м від рівня дна ями. У центрі її знаходилася стовпова яма, діаметром 0,2 м та глибиною 0,2 м

від рівня дна. Посередині східної стіни споруди розміщено заглиблений виступ розмірами 1,2 × 1,2 м та глибиною стінок 0,2 м від рівня виявлення. Очевидно виступ правив за вхід у приміщення (рис. 169, 1—4).

У заповненні споруди виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 8 знаходилася у 2 м на схід від житла 3 і виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має близьку до округлої у плані форму розмірами 2,2 × 2,4 м та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі донизу. Дно рівне. Споруда орієнтована короткими стінами за лінією північ-південь. Вздовж східної та західної стін розміщені материкові прилавки. Вони мають ширину 0,2—0,4 м, довжину 1,6—2,2 м, висоту 0,15 м від рівня долівки споруди (рис. 170, 1).

У заповненні будівлі знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 9 знаходилася приблизно у 10 м на схід від житла 3 та споруди 8 і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має неправильно-овальну форму у плані і орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Розміри споруди 1,6 × 2,4 м, глибина 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно плоске, дещо утрамбоване, рівне. Північно-східну частину долівки займала округла у плані підвальна яма діаметром 1,2 м та глибиною 0,4 м від рівня дна споруди. Стіни ями вертикальні, дно рівне. Північний край будівлі обіймав материковий останець — прилавок. Він нависав над підвальною ямою (рис. 170, 2).

У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки, кістки тварин.

Споруда 10 розміщена на відстані 1,5 м на південь від споруди 9 і виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Споруда має неправильну у плані форму розмірами 2,6 × 3 м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до дна, дно трохи утоптане, рівне. Західну частину споруди займала підвальна яма. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,7 м та глибину 0,55 м від рівня дна ями. Стіни похилі, дно плоске, рівне. У північній стіні ями розміщалися два материкових виступи-прилавки. Один з них розташований на висоті 0,1 м від дна ями, другий на 0,42 м вище першого. Розміри першого прилавку 0,2 × 1 м, другого — 0,3 × 0,7 м. Ще

один материковий останець розташований у південній стіні ями на висоті 0,8 м від рівня дна. Його розміри 0,3 × 0,6 м. Останці, очевидно, використовувалися для господарських потреб (рис. 170, 3).

У заповненні споруди виявлено близько десяти уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 11 займала південний кут поселення. Виявлена на глибині 0,3 м від поверхні. Вона має підквадратну у плані форму, розмірами 2,8 × 2,8 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни споруди вертикальні, дно рівне, плоске. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Вздовж східної та південної стін розташовані материкові останці-прилавки. Вони мали розміри 1,2—1,35 × 0,4—0,6 м і розміщувалися на висоті 0,58 м вище дна споруди (рис. 171, 1).

Заповнення об'єкту складав темно-сірий гумус перемішаний з великою кількістю глиняної обмазки та попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду, кістки тварин. На дні споруди лежав людський череп, який при розчистці розсипався.

Споруда 22 займала північний край поселення, протилежний від споруди 11, у 8 м на північний схід від житла 4. Виявлено на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це близька до квадратної, з сильно заокругленими кутами, напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 2,8 × 2,8 м, висота земляних стін 0,5 м від рівня дна. Стіни прямовисні, дно рівне, дещо утопане. У північному куті зроблено нішу півкруглої форми діаметром 0,6 м. Це був, очевидно, вхід. Ліворуч від входу, вздовж північно-східної стіни залишено два материкових останця, один під одним. Розміри вищого останця 0,3 × 0,8 м і висота 0,4 м від рівня долівки, розміри нижчого — 0,8 × 0,6 м і висота 0,2 м від рівня дна. Ці останці були мабуть основою господарських прилавоків. Ще один материковий останець розміщувався вздовж південно-східної стіни. Його ширина 0,5—0,8 м, висота 0,3 м від рівня долівки (рис. 171, 2).

У заповненні споруди знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Всі виявлені на поселенні господарські споруди є характерними для пам'яток зубрицької культури.

Ями-погребі поселення зубрицької культури концентрувалися двома групами — одна з них, що складалась з 13 ям (№ 2, 4, 6, 8, 10, 15, 18, 20, 23, 48—50) розміщала у своєрідному трикутнику південніше жител 2, 3, 6, а друга, в яку входило також 13 ям (№ 32—39, 41—44) концентрувалася навколо житла 4.

Яма № 2 має неправильну, близьку до овальної у плані форму розмірами 2 × 2,2 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні трапилося два уламки сіролощеної кераміки та кістки тварин.

Яма № 4 має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено фрагменти ліпного посуду, оброблена кістка, ймовірно, ручка ножа та кістки тварин.

Яма № 6 має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,38 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі донизу, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 8 має округлу у плані форму діаметром 1,68 м та глибину 0,48 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно нерівне, із вм'ятинами. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 10 була поряд з ямою № 8. Вона має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,42 м від рівня виявлення. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 15 має овальну у плані форму розмірами 1,4 × 2 м та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно лінзоподібне. До південного боку ями прилягало невелике вогнище у вигляді скупчення попелу та вугликів, округлої форми діаметром 0,2 м та привогнищева яма округлої форми діаметром 0,4 м і глибиною 0,15 м від рівня виявлення. У заповненні знайдено чотири уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 18 має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні було близько десяти дрібних уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 170, 4—6).

Яма № 19 має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,2 м від рівня вияв-

лення. Стінки сильно похилені донизу, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено один уламок ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 20 має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,22 м від рівня виявлення. Стіни ями сильно похилені до дна, дно лінзоподібне. При зачистці знайдені уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 23 має овальну у плані форму, розмірами 1,7 × 1,8 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо звужені донизу, дно плоске. Біля східної стіни знаходився материковий останець-прилавок. Його розміри 0,4 × 1 м, висота 0,2 м від рівня дна ями. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 32 має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,4 × 1,7 м та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено п'ять уламків ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Яма № 33 має округлу у плані форму діаметром 2,1 м та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно рівне. При зачистці виявлено один фрагмент ліпного посуду та багато кісток тварин (рис. 169, 5).

Яма № 34 має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 0,35—0,4 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та сильно погнилі кістки дрібних тварин.

Яма № 35 має овальну у плані форму розмірами 1,8 × 2 м та глибину 0,25—0,4 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилені до дна, дно нерівне, поглиблене під північну стіну. У заповненні знайдено чотири уламки ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Яма № 36 має округлу у плані форму діаметром 1,65 м та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стінки ями сильно звужені до дна, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено кілька дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 37 має близьку до округлої у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стіни ями з одного боку прямовисні, з протилежного — дещо звужені до дна. Дно понижене до того боку ями, стіни якого похилі. У заповненні знайдено шість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 38 має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 1,6 м від рівня виявлення. Стіни дещо звужені донизу, дно з одного боку похиле. У заповненні було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 169, 6).

Яма № 39 складалася з двох частин — округлої глибокої та дугоподібної, менш глибокої, що примикає до неї з півночі. Округла яма має діаметр 1,5 м та глибину 0,56 м від рівня виявлення. Стіни звужені до дна, дно рівне. Друга яма має розміри 0,8 × 1,6 м та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно плоске. У заповненні було знайдено кілька невизначених уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Яма № 40 має округлу у плані форму діаметром 1,5 м та глибину 0,7 м від рівня материка. Стіни прямовисні, дно дещо заглиблене у центрі. У заповненні, яке складав темно-сірий гумус, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 42 виявлена на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 0,5 м від рівня материка. Стіни вертикальні, дно плоске. У заповненні, яке складав темно-сірий гумус з домішкою вугликів та попелу, знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 43 має овальну форму розмірами 1,6 × 2 м та глибину 0,68 м від рівня материка. Стіни ями були дещо звужені донизу, дно рівне. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 44 має округлу у плані форму діаметром 1,8 м та глибину 0,36 м від рівня виявлення. Стіни ями звужені донизу, дно нерівне. Заповнення ями складав темний гумус з великою кількістю золи, попелу, глиняної обмазки. При розчистці споруди виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 48 має округлу форму діаметром 1,6 м та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо похилені до лінзоподібного дна. До північної стіни ями прилягав материковий виступ висотою 0,2 м від рівня дна. Ширина виступу 0,2 м, довжина 1,2 м. У заповненні ями знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 49 має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,25 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У запов-

ненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 50 має близьку до округлої форми діаметром 1,2 м та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено добре збережений ліпний горщик та кістки тварин (рис. 169, 7).

Кераміка, що походить з поселення, мало-чисельна і, за невеликим винятком, дуже фрагментована. Вся кераміка ліпна. Більша частина посуду має дещо підлощену поверхню, інша — шорстку. Кілька уламків мисок та горщиків були чорнолощеними. Лише один фрагмент горщика з ями № 33 мав орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець. Профілі всіх посудин плавні, краї вінець заокруглені, денця не виділені або ледь виділені у профілі. У тісті, з якого формувалися посудини, помітна домішка органічних речовин, трохи піску, товченого каміння або черепків, інколи сухої глини. Випал посуду добрий або середній, колір — від брунатного до темно-сірого. За асортиментом посуд поділяється на кухонні горщики, призначені для столу миски та кухлі.

Найчисленнішими є горщики. Вони представлені кількома типами.

Тип I складають посудини з добре вираженою розхиленою шийкою, похилими округлими плечиками та конічною придонною частиною. Перелом стінок розташований вище середини висоти посудини (тип 4 за нашою класифікацією) (рис. 168, 2).

Тип II найчисленніший в колекції. Йому відповідають високі стрункі посудини конічного профілю з розхиленою довгою шийкою, слабо вираженими, дуже похилими плечиками (тип 6 за нашою класифікацією) (рис. 168, 4).

До *типу III* відносяться кілька горщиків біконічного профілю. Шийка розхилена, плечики прямі, перелом плечиків в бочки ребристий (тип 3 за нашою класифікацією) (рис. 165, 1).

До *типу IV* належить горщик із загнутими до середини плечиками, ледь виділеною вертикальною шийкою та конічною придонною частиною (рис. 169, 7).

Тип V складають кілька горщиків біконічної форми з розлогою високою шийкою та похилими плечиками (тип 7 за нашою класифікацією).

Всі форми горщиків є типовими для зубрицьких пам'яток, відображаючи їх еkleктизм.

Зокрема, типи I і II мають аналогії у пшеворській культурі ранньоримського часу, типи III—IV є близькими до пізньозарубинецьких пам'яток. Зарубинецьке походження має також орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець [Козак, 1984, рис. 19; 1992, рис. 16—30; Максимов, 1982, табл. XXIII—XXVIII; Обломский, 1991, рис. 9].

Такий же зарубинецько-пшеворський симбіоз демонструють форми мисок.

Одну з них складають глибокі посудини S-подібного профілю із заокругленими заломами (тип 1 за нашою класифікацією) (рис. 169, 6).

Другу форму представляє глибока миска з прямою високою шийкою, чітко зазначеним переломом від коротких плечиків до плавно заокруглених бочків (тип 2 за нашою класифікацією).

Третю форму складають кілька мисок конусоподібного профілю без плечиків з розлогими вінцями (тип 3 за нашою класифікацією) (рис. 165, 5).

Якщо перші дві форми мають своїми прототипами миски зарубинецької культури [Максимов, 1982, табл. II, 14—20, III, 13—15, IV, 9—15, V, 8, 16, 23, то третя форма є прямим продовженням традицій виготовлення мисок у пшеворській культурі [Козак, 1984, рис. 22, 4].

Кухлики мають, переважно, форму зрізаного конуса, типу для зубрицьких пам'яток.

Один кухлик мав біконічну форму з вушком на шийці. Ще один фрагмент належав, мабуть, округлобокому кухлику з вушком (рис. 169, 8).

Цей керамічний матеріал ще раз ілюструє поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів культури, що є типовим явищем для першої і другої фаз розвитку зубрицьких пам'яток.

Знаряддя праці з поселення складаються з трьох глиняних прясел, кількох кістяних проколів, кістяної голки, залізного ножа.

З прясел — два плоскі шириною 1 см та висотою 3 см та одне округле діаметром 3 см. Поверхня виробів шорстка, робота груба (рис. 165, 2, 3).

Проколки виготовлені з реберних або суглобових кісток дрібних тварин. Довжина проколів 8—10 см. Одна проколка виготовлена з рогу маленької кози. Її довжина 10 см. Голка вистругана з невеликої суглобової кістки, у

ширшому кінці просвердлено отвір. Довжина виробу 8 см (рис. 167, 3—7).

Залізний ніж поганої збереженості, з сильними накипами іржі. Кінці черешка та лева відламані, лезо конічної у розрізі форми, черешок від лева відділений уступом із сторони спинки. Довжина збереженої частини ножа 12 см (рис. 167, 2).

Серед виробів з кістки трапився амулет. Він виготовлений з ікла дикого кабана, сильно потертий від використання. В основі ікла просвердлений отвір для нанизання нитки. Амулет відображає один з елементів вірувань мешканців поселення, зокрема захисну магію (рис. 167, 8).

Поселення у Городку в урочищі Острів могло існувати в межах I—II ст. н. е. Враховуючи той факт, що поселення функціонувало

недовго, цей строк можна звужити до рамок кінця I — першої половини II ст. н. е.

Хронологічне співставлення обох поселень за характером їх керамічних комплексів дозволяє зробити висновок, що пам'ятка в урочищі Пасовище є ранішою, ніж та, що розташована в урочищі Острів. На першій відсутні керамічні форми, характерні для розвинутої фази зубрицької культури, в той час, коли на другому поселенні є лише окремі ранні зубрицькі посудини. Це дозволяє віднести поселення в урочищі Пасовище до фази I розвитку зубрицької культури на Волині, а поселення в урочищі Острів — до фази II функціонування цієї культури. Цілком вірогідно, що в урочище Острів переселилися, в певний час, вихідці з патріархальної родини, що проживали в урочищі Пасовище.

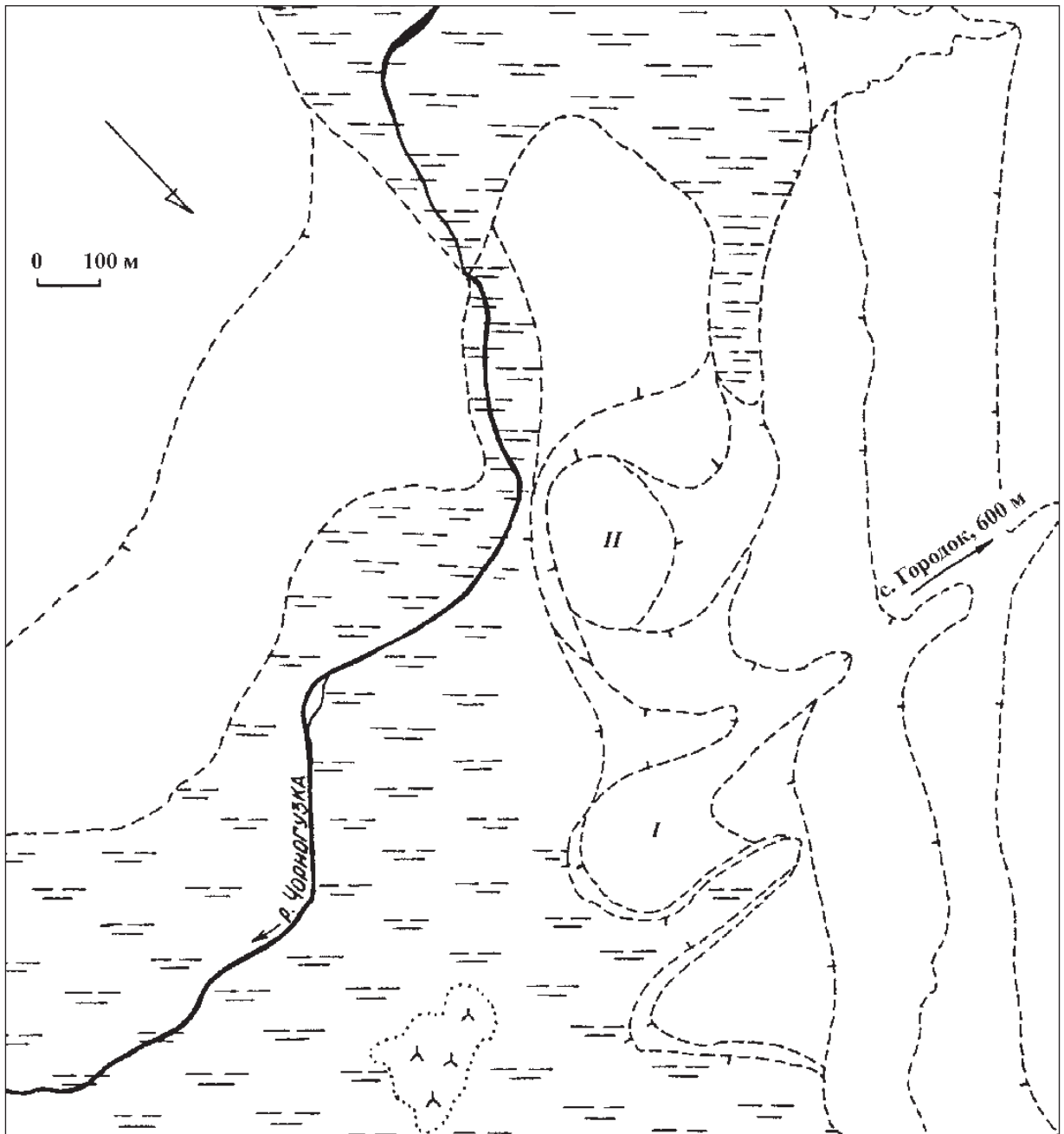

Рис. 156. Городок. Ситуативний план урочища Пасовище (I) та урочища Острів (II).

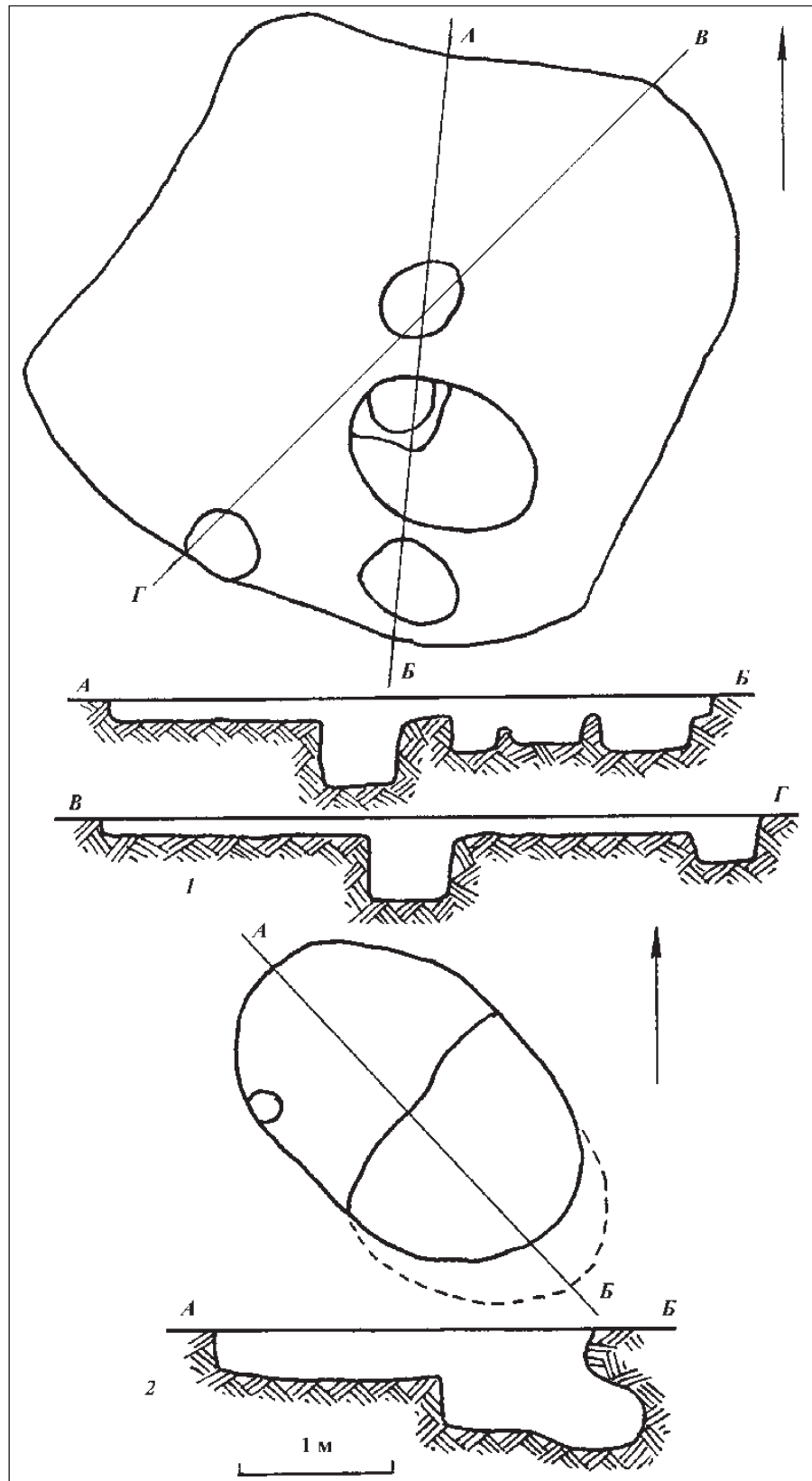

Рис. 157. Городок, ур. Пасовище. Плани та розрізи житла 11 (1) і господарської споруди 13 (2).

Венеди

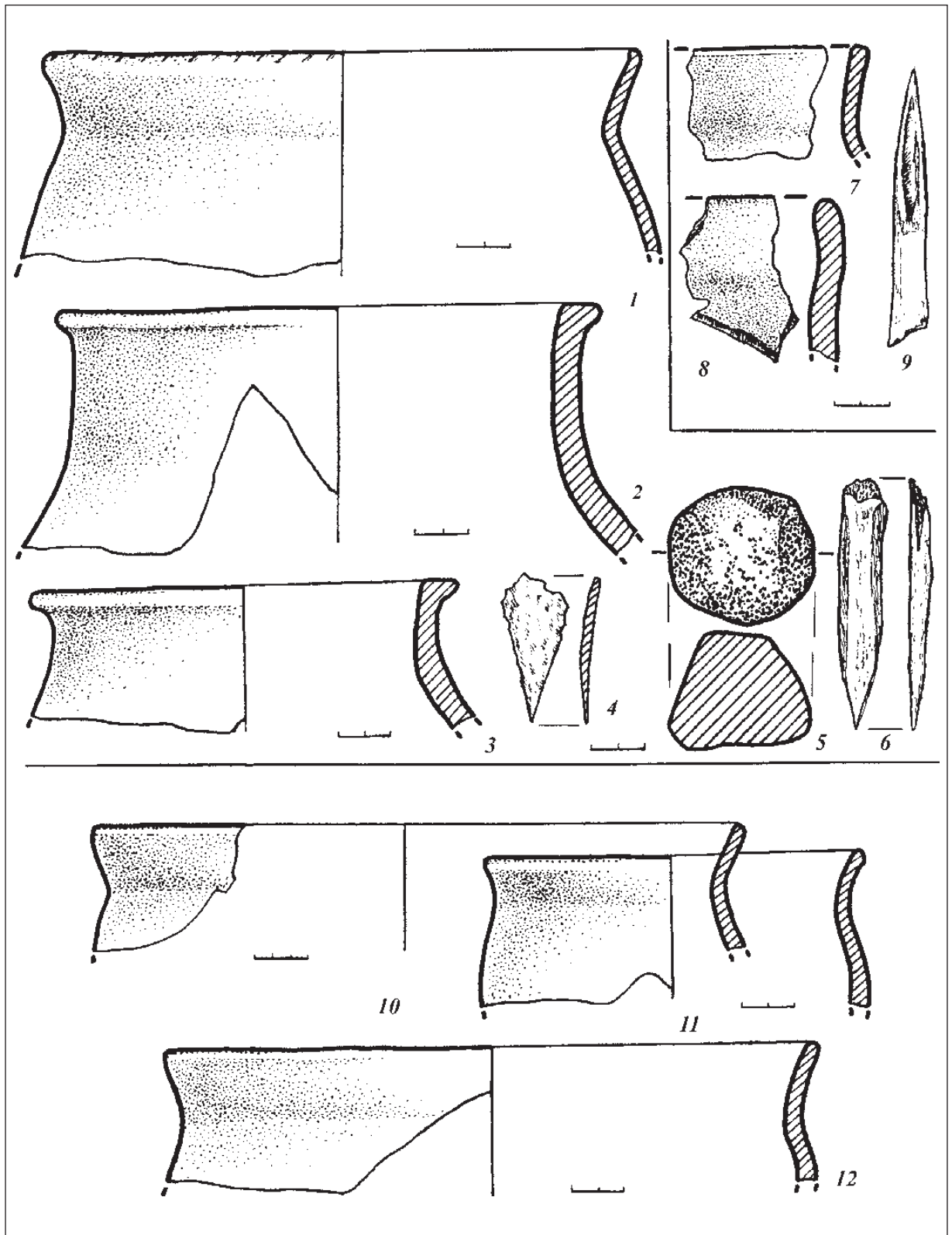

Рис. 158. Городок, ур. Пасовище. Комплекс житла 12 (1—6). Комплекс житла 11 (7—12).

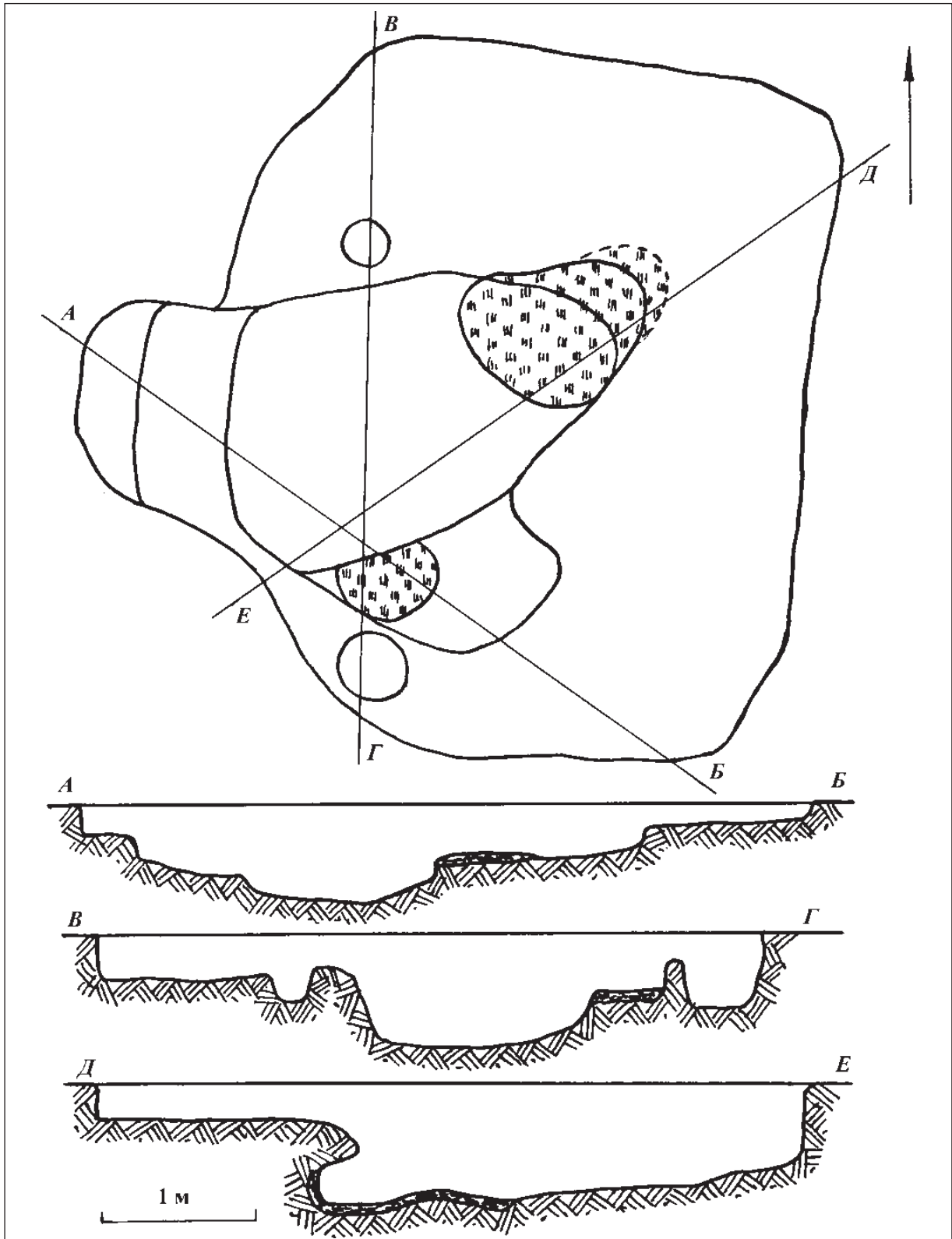

Рис. 159. Городок, ур. Пасовище. План та розрізи житла 12.

Венеди

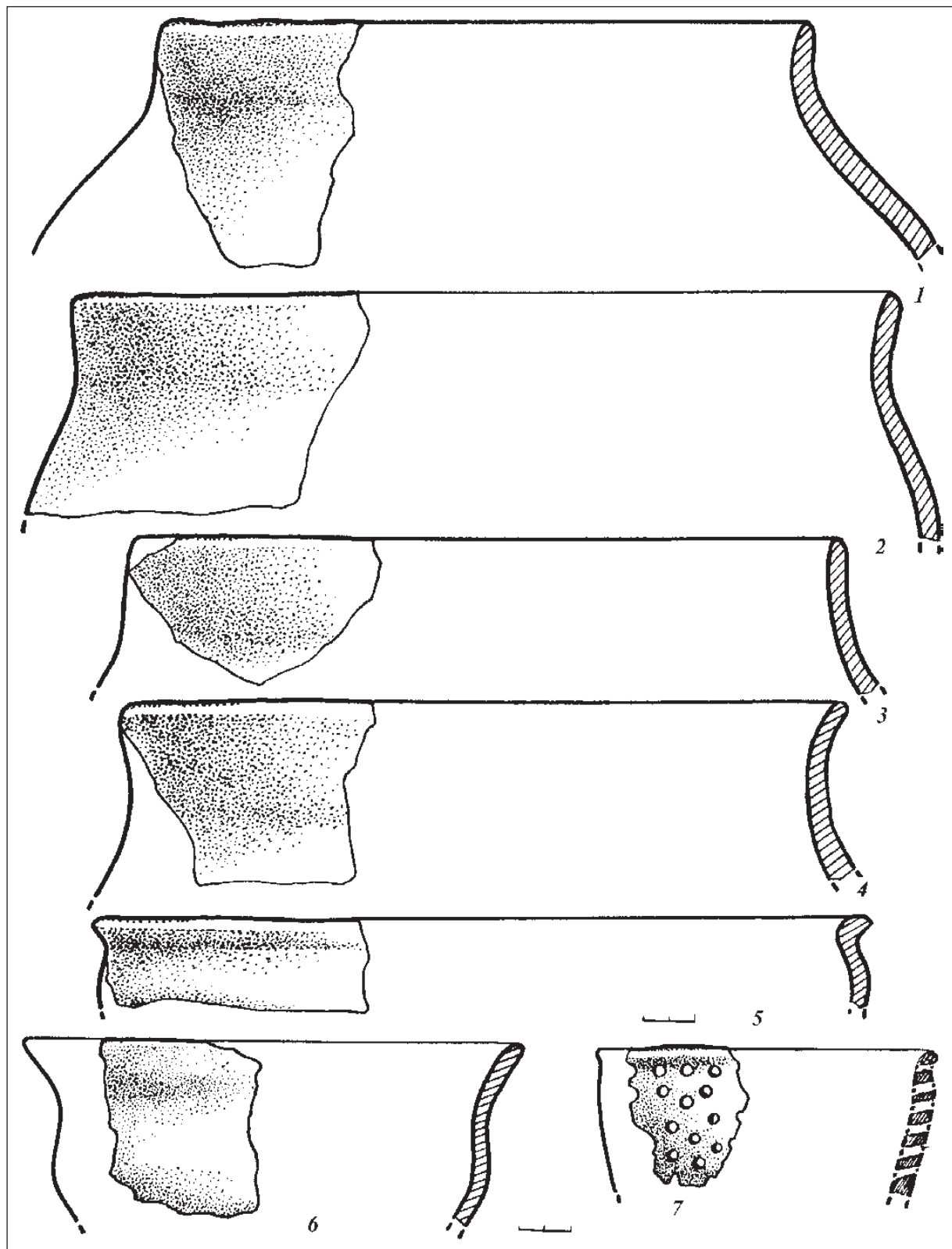

Рис. 160. Городок, ур. Пасовище. Ліпна кераміка зі споруди 13 (1—5) та господарської ями № 34 (6—7).

Денис Козак

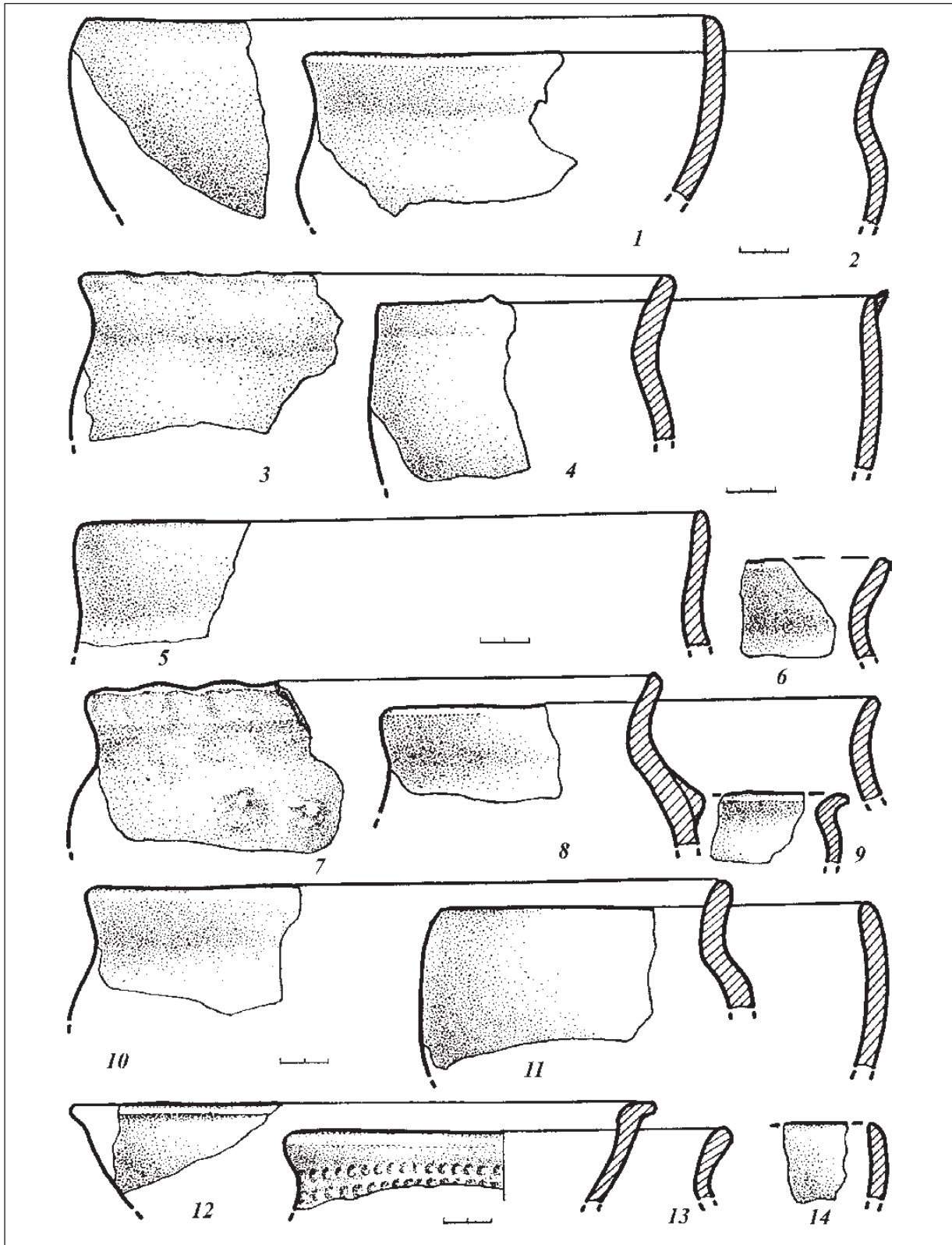

Рис. 161. Городок, ур. Пасовище. Липна кераміка зі споруди 13 (1—14).

Венеди

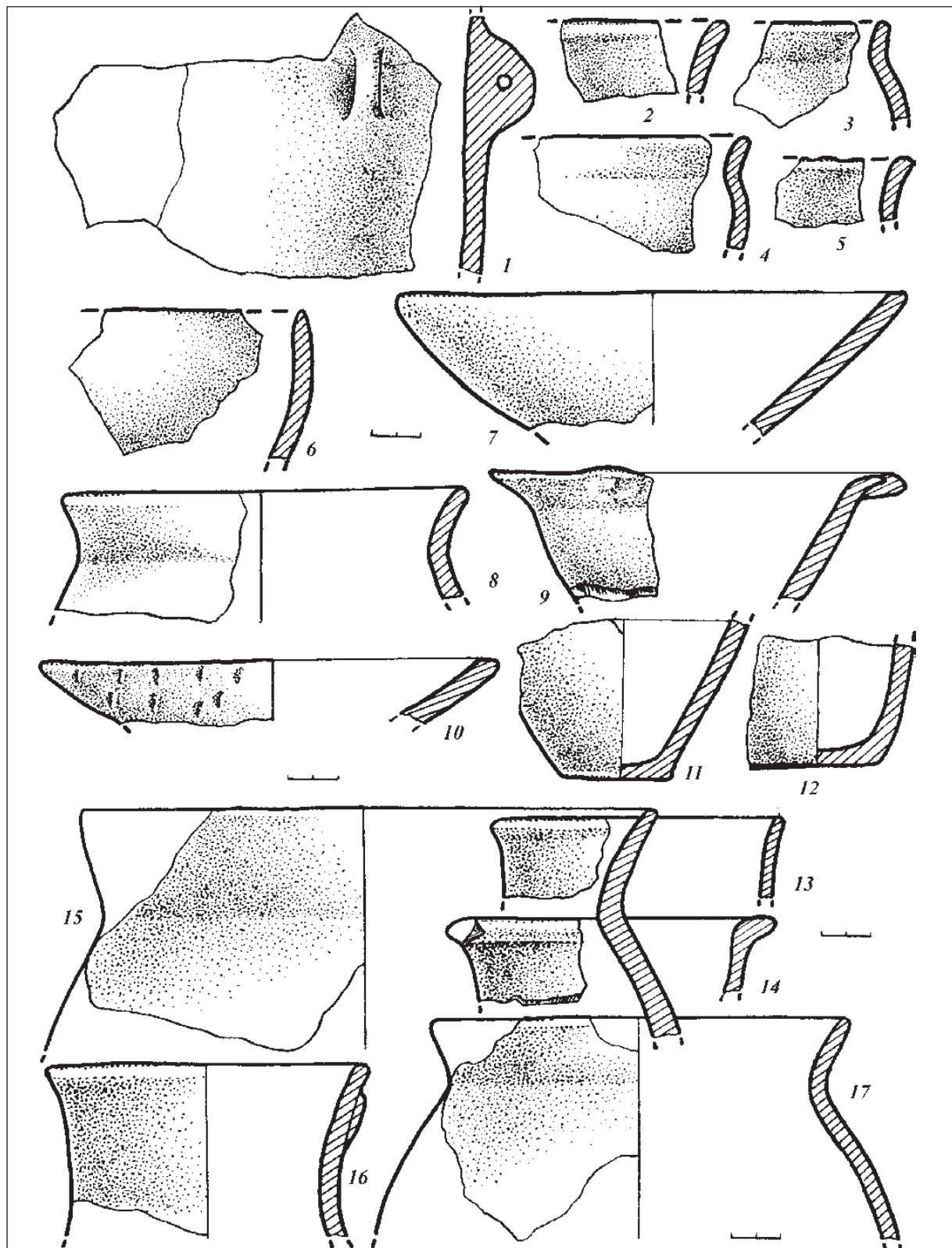

Рис. 162. Городок, ур. Пасовище. Липна кераміка зі споруди 13 (1—17).

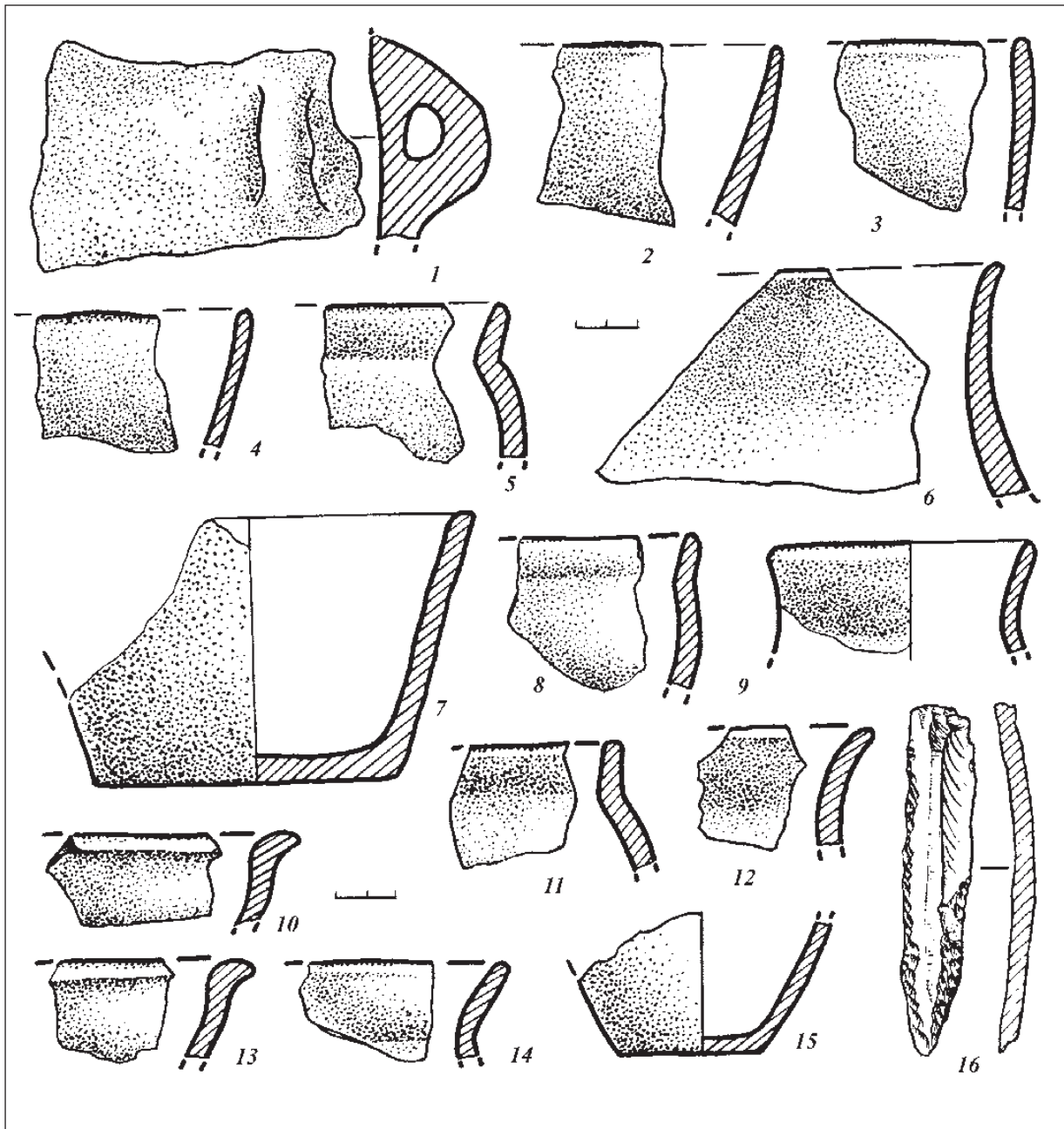

Рис. 163. Городок, ур. Пасовище. Кераміка зі споруди 13 (1—16).

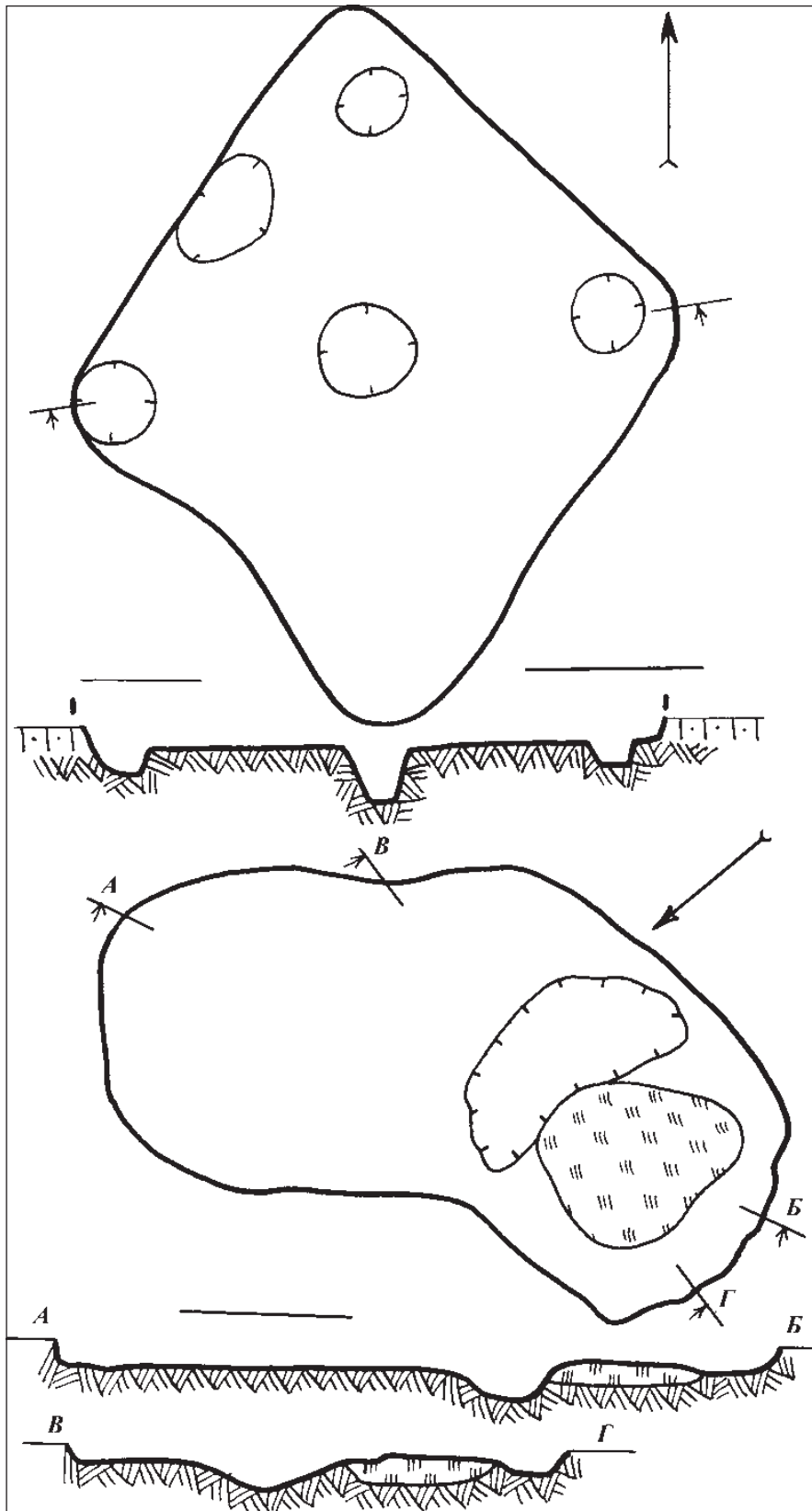

Рис. 164. Городок, ур. Острів. Плани та розрізи жител 2 (1) і 6 (2).

Денис Козак

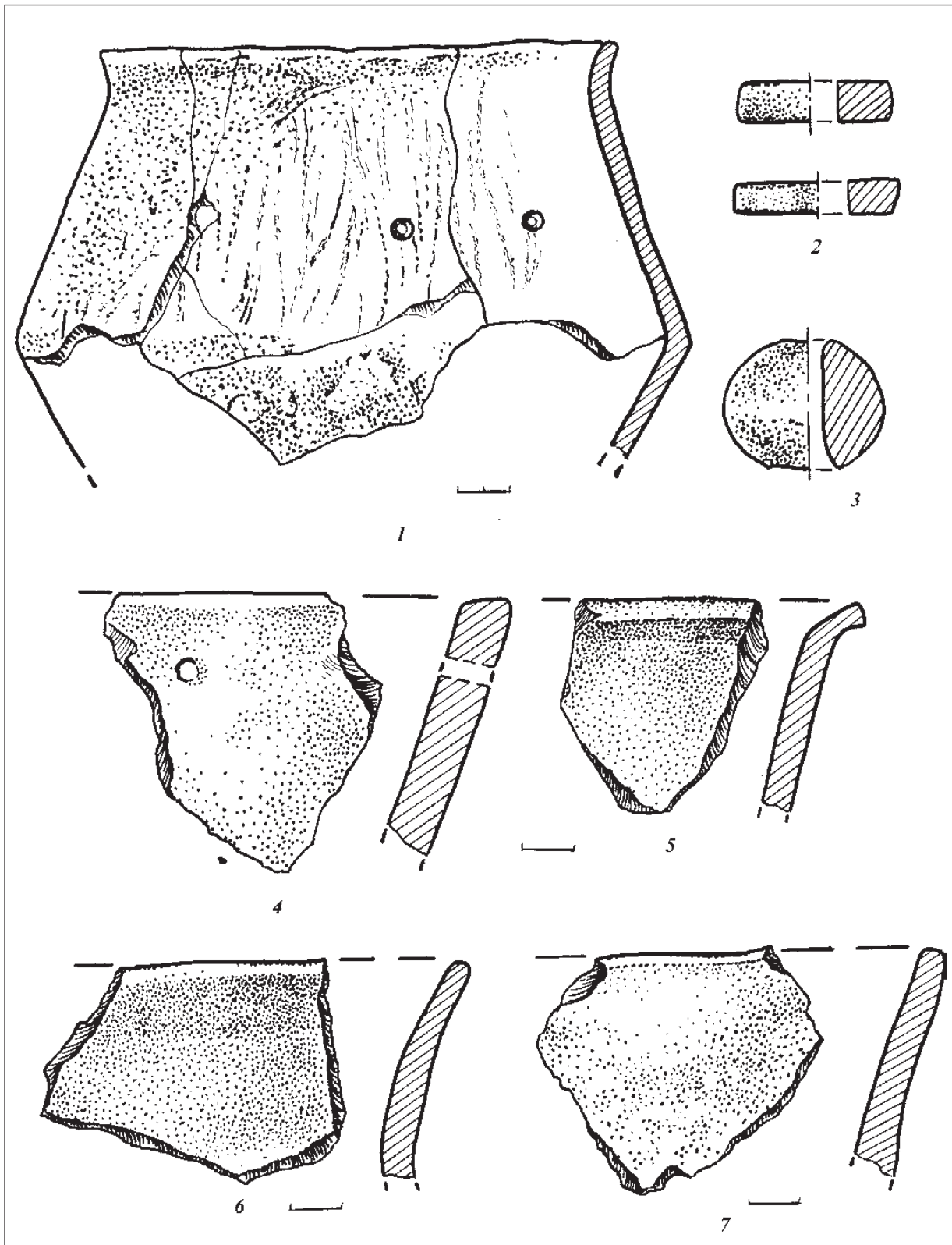

Рис. 165. Городок, ур. Острів. Комплекс житла 2 (1—7).

Венеди

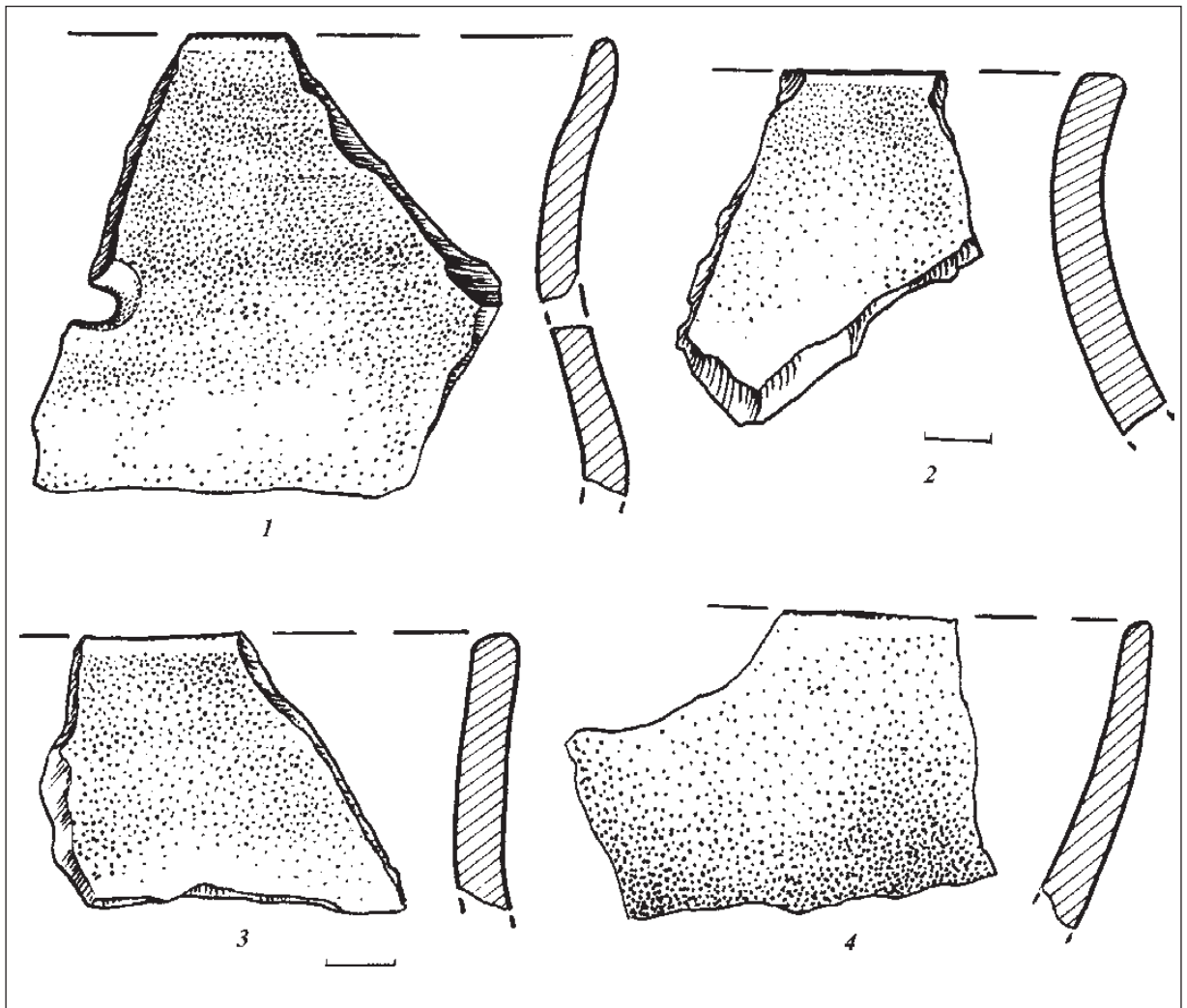

Рис. 166. Городок, ур. Острів. Комплекс житла 2 (1—4).

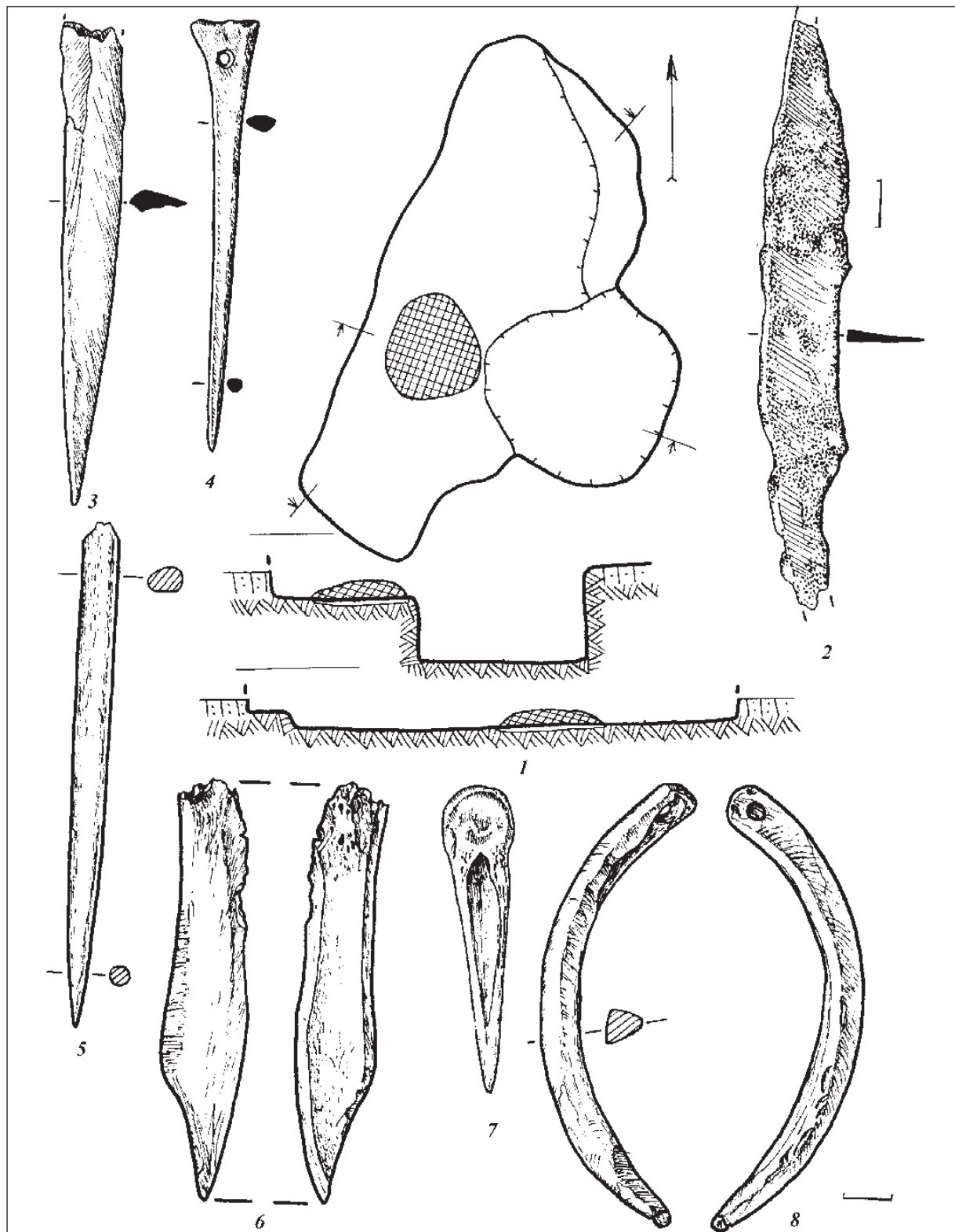

Рис. 167. Городок, ур. Острів. План та розрізи житла 3 (1). Знахідки з житла 4 (2), культурного шару (3—6), ями № 2 (7).

Венеди

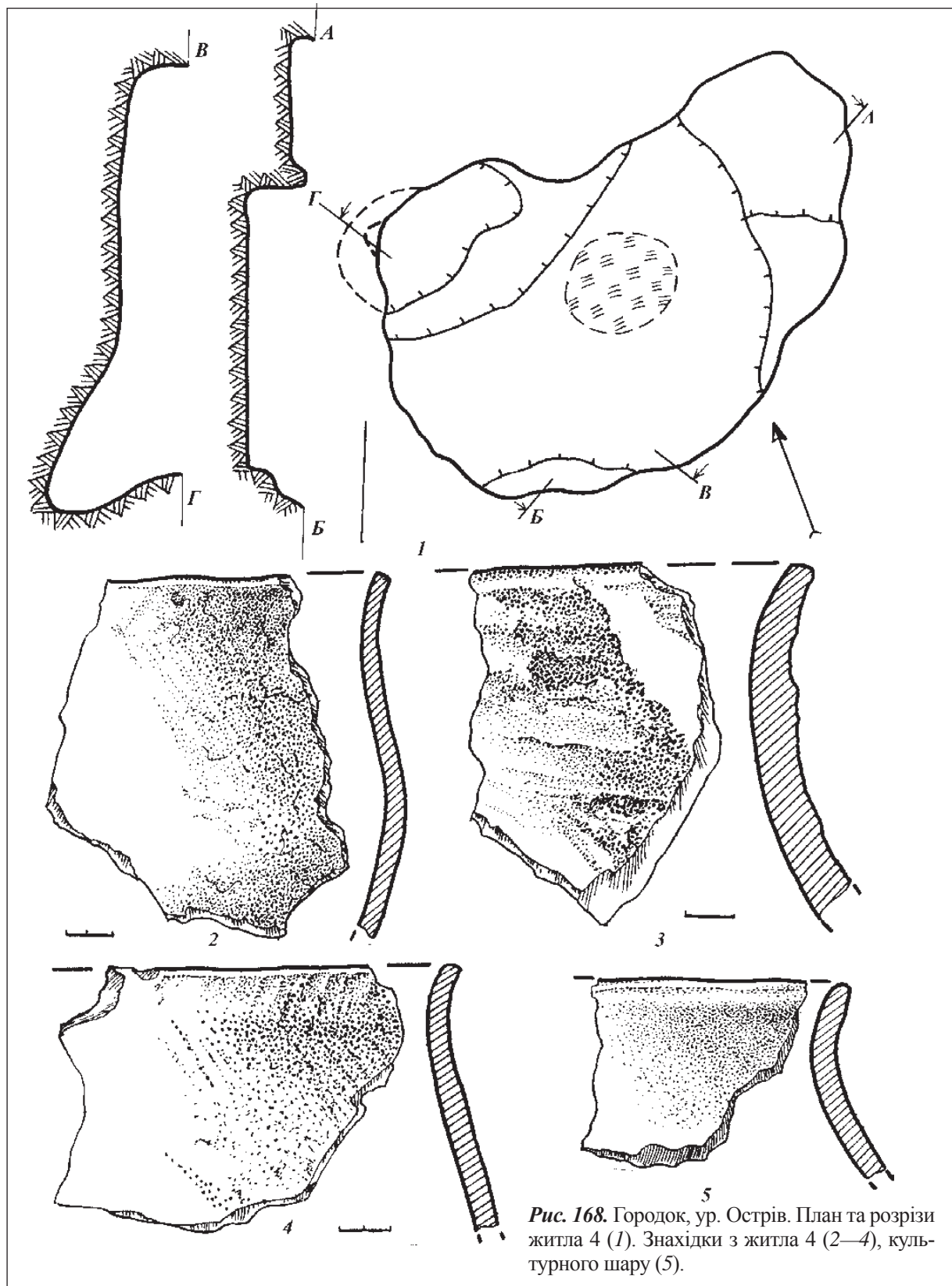

Рис. 168. Городок, ур. Острів. План та розрізи житла 4 (1). Знахідки з житла 4 (2—4), культурного шару (5).

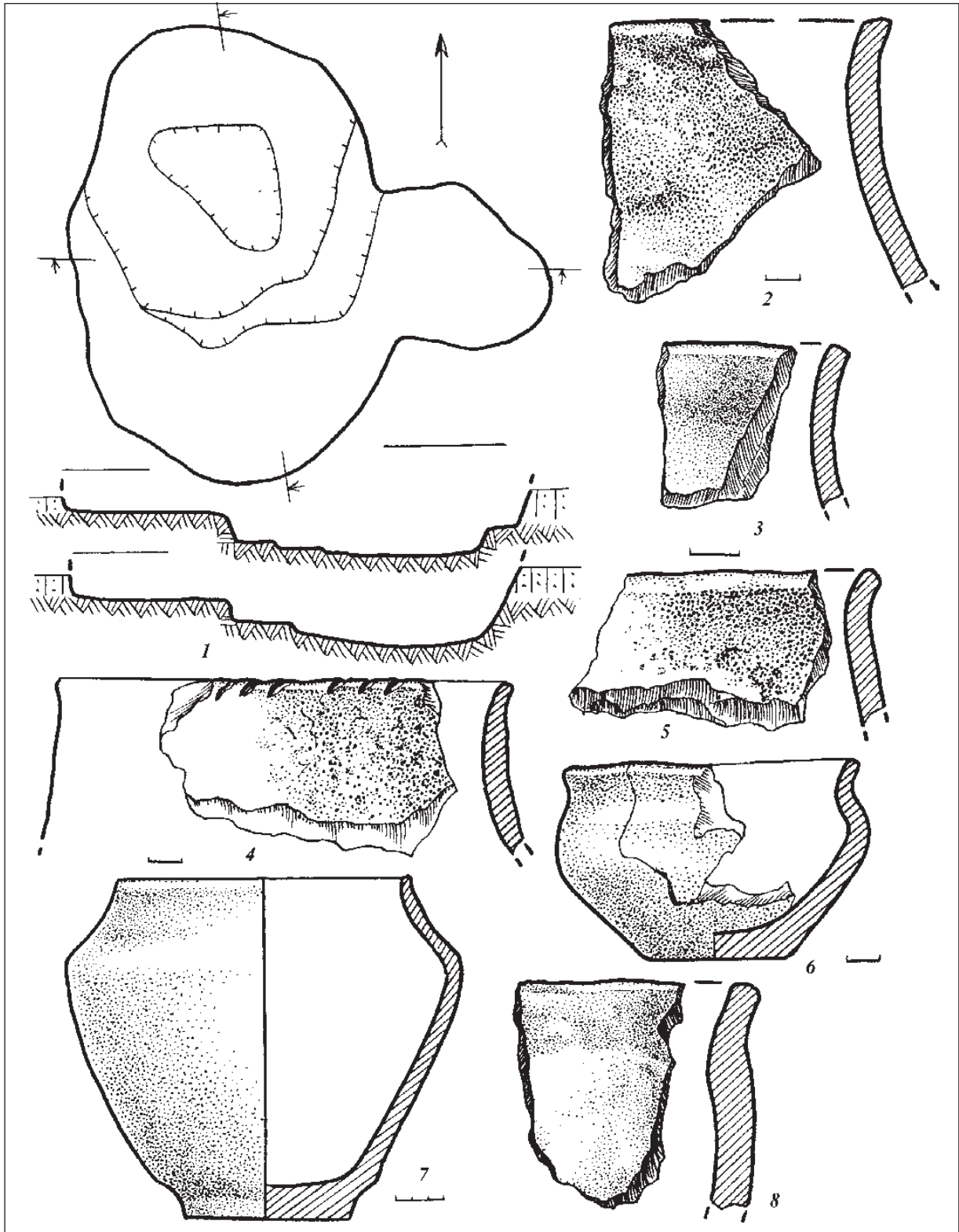

Рис. 169. Городок, ур. Острів. План та розрізи споруди 4 (1). Знахідки зі споруди 4 (2—4), ями № 33 (5), ями № 38 (6), ями № 50 (7).

Венеди

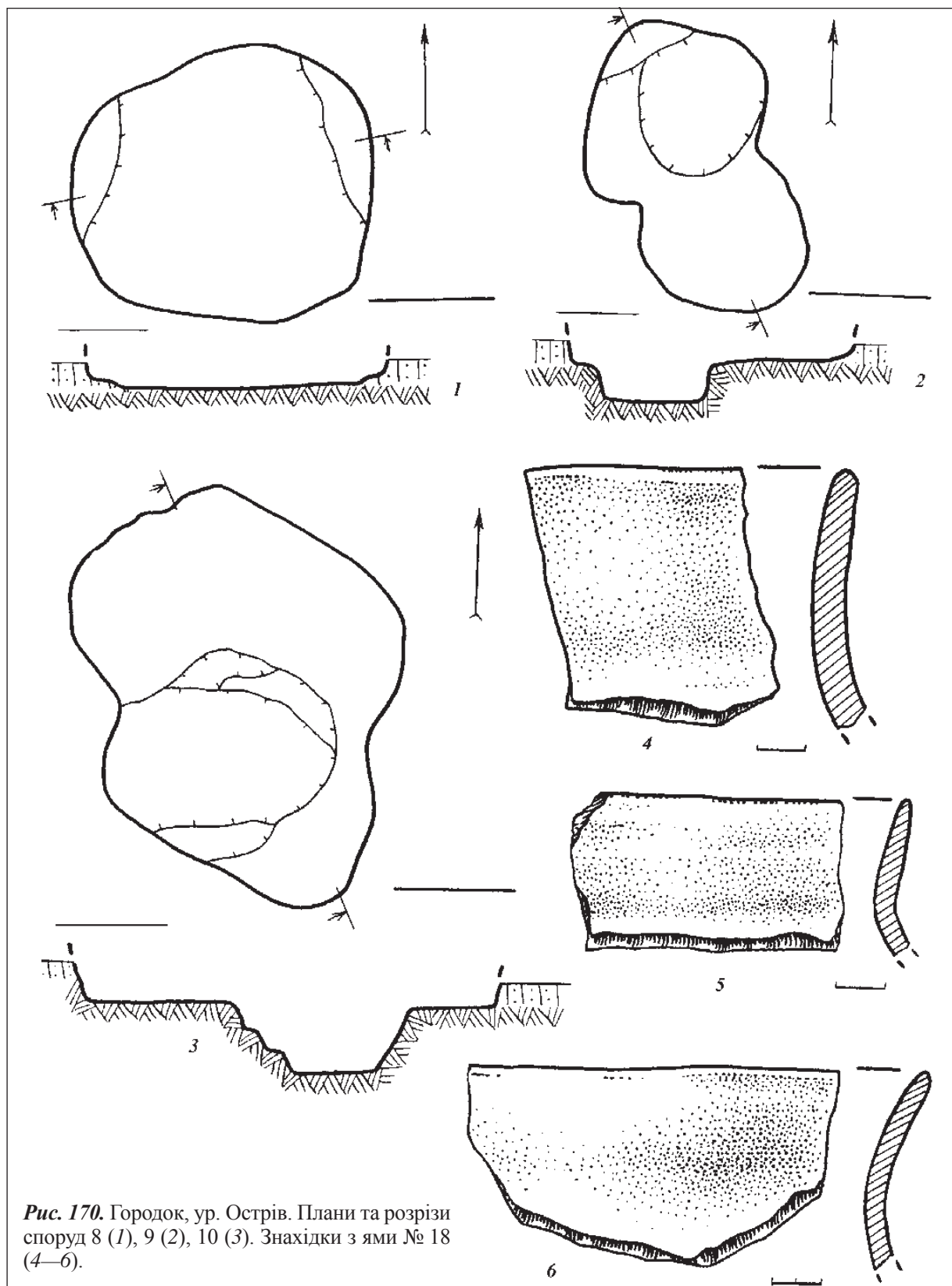

Рис. 170. Городок, ур. Острів. Плани та розрізи споруд 8 (1), 9 (2), 10 (3). Знахідки з ями № 18 (4—6).

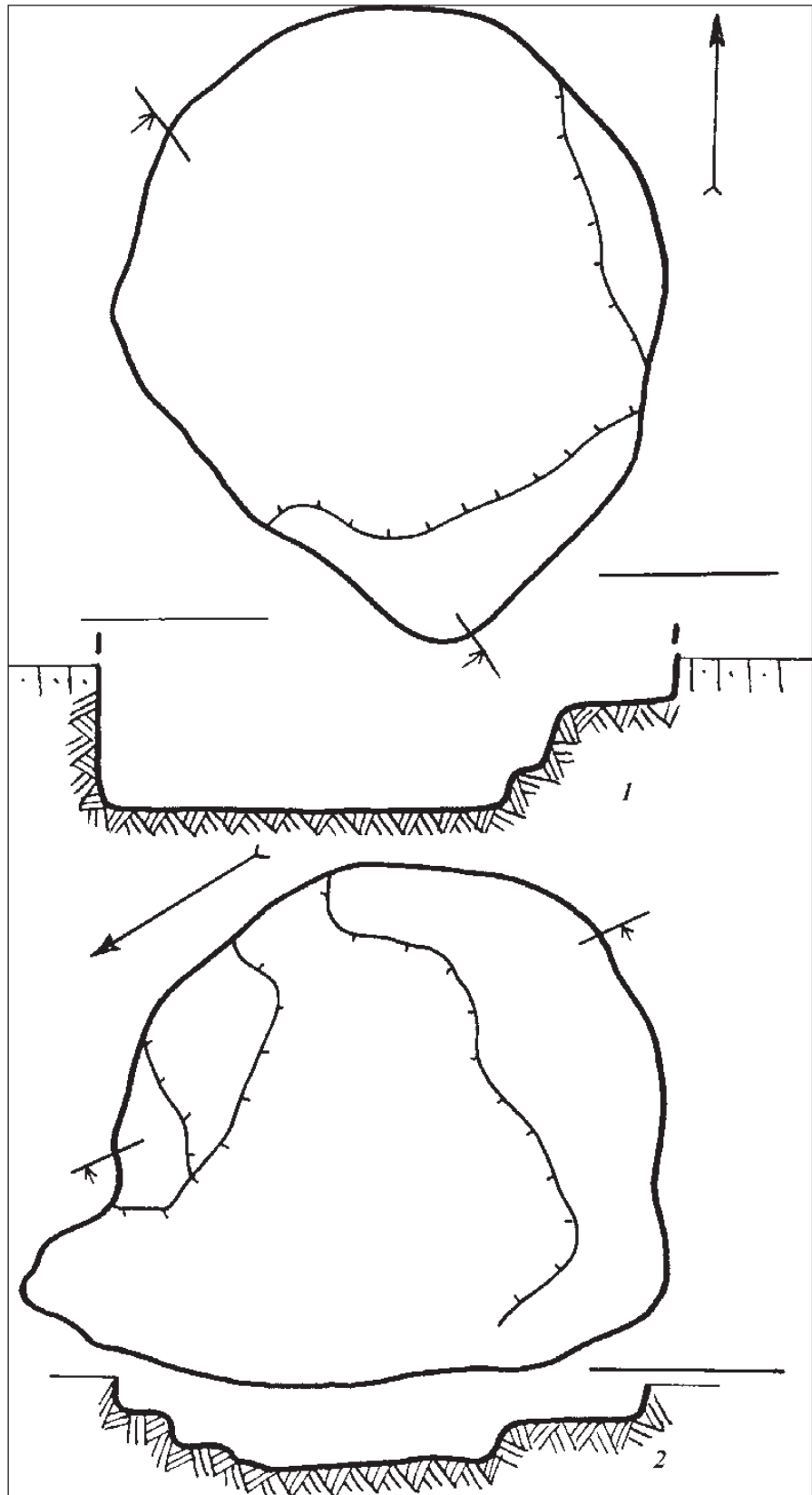

Рис. 171. Городок, ур. Острів. Плани та розрізи споруд 11 (1), 22 (2).

Венеди

Загаї II

Поселення розташоване на відстані 1,5 км на схід від села в ур. Над Ставом. Воно займає середню частину досить стрімкого сонячного схилу, у підніжжі якого протікає безіменний потічок, що впадає у Несвітський ставок. Ширина селища 30—40, довжина 800—1000 м (рис. 172).

У 1995 і 1997 рр. тут велися археологічні роботи. Відкрито площу 3600 м². Культурний шар збережений погано, здебільшого він роззорений. Матеріальні залишки — на глибині 0,3—0,4 м. Нижче залягає суглинок сірого кольору, що переходить у глинистий материк. Селище тришарове — крім старожитностей зубрицької культури, тут виявлено матеріали пшеворської культури пізньолатенського часу та вельбарської культури.

До селища зубрицької культури належать 6 жител, 3 господарські споруди та 23 господарські ями-погреби (рис. 173).

Житло 2 відкрите на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно має неправильну (близьку до прямокутної із звуженою східною частиною) форму з дещо заглибленою в материк долівкою. Стіни прямовисні, кути заокруглені. Долівка знівельована відносно рельєфу місцевості, рівна, дуже міцно утрамбована. Розміри житла 2,6 × 3,5 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Житло орієнтоване кутами строго за сторонами світу. У північно-східній короткій стінці вирізано яму, дно якої лежить на рівні долівки житла і яка має вихід до нього. Яма округлої форми діаметром 1,2 м. Стіни вертикальні, дно рівне. Посередині жит-

ла глинобитне вогнище, розташоване у ямі овальної форми розмірами 0,85 × 1,2 м і глибиною 0,32 м від рівня долівки. Стіни похилі до нерівного дна. Дно і стіни обмазані глиною, випалені. Яма-вогнище заповнена попелом, вугіллям, дрібними перепаленими кістками, уламками кераміки. З північного і південно-західного боків від ями-вогнища відкрито чотири стовпові ямки діаметром 0,18—0,2 і глибиною 0,12—0,16 м від рівня долівки (рис. 174).

Заповнення житла складалося з темного гумусу з домішкою вугілля, попелу, прошарками глиняної обмазки. У заповненні виявлено незначну кількість ліпної кераміки. Виділяється стрункий, добре профільований горщик. На долівці споруди, біля вогнища знайдено дві людські щелепи та фігурку жінки з відбитими ногами та головою. Фігурка належить до пізньотрипільської культури. На дні ями, що вибрана у стінці, знайдено антропоморфне, висічене з каменя-пісковика, зображення ідола. На камені можна простежити прориси бородатого старого чоловіка. Про культовий характер житла свідчать також глиняна фігурка і дві людські щелепи, які мали, певно, тотемний характер. Житло 2 було, ймовірно, общинним святилищем (рис. 174, 2—6).

Житло 3 відкрите на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це видовжена, прямокутна у плані напівземлянка наближеної до сегментоподібної форми, орієнтована короткими стінами з півночі на південь. Стіни добре збережені, злегка похилі донизу. Долівка нерівна, з вм'ятинами і кротовинами, міцно утрамбована.

Розміри житла $3 \times 6,3$ м, висота земляних стін $0,4—0,55$ м від рівня долівки. У долівці відкрито ряд стовпових ям. Три з них, діаметром $0,25—0,3$ м і глибиною $0,17—0,3$ м від рівня долівки, розміщувалися по кутах і посередині східної коротшої стіни. Ще п'ять ям, діаметром $0,2—0,3$ м і глибиною $0,13—0,4$ м від рівня долівки, знаходилися по кутах і посередині західної короткої стіни. Найбільші за діаметром і глибиною ями розташовані посередині стін. Ще кілька ям від стовпів розміщувалися вздовж довгих стін. Їх діаметр від $0,25$ до $0,32$ м, глибина від $0,21$ до $0,39$ м від рівня долівки. Слідів стаціонарного вогнища на долівці не виявлено. Проте в центральній і західній частинах долівки траплялися скупчення попелу і вугілля, обпалені камені. Ймовірно, вогнище не мало постійного місця у житлі (рис. 175, 1).

Заповнення житла складалося з сірого гумусу, сильно насиченого вугіллям, попелом і дрібними уламками глиняної обмазки. У заповненні виявлено значну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. На долівці знайдено три глиняних чорнолощених прясла, залізний ніж, лощило, кістяний односкладовий гребінь (рис. 175, 2—13).

Житло 7 виявлене на глибині $0,6$ м від сучасної поверхні на найвищому місці селища. Це злегка заглиблена у материк споруда квадратної форми із заокругленими кутами орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни житла прямовисні, долівка рівна, але з вм'ятинами, дуже міцно утрамбована. У західній стіні житла вирізана ніша глибиною $0,7$ м і шириною $2,2$ м. Дно ніші заглиблене на $0,2—0,22$ м нижче рівня долівки житла. Ніша мала, ймовірно, господарське призначення і використовувалася як підвал. Розміри житла $3—3,4$ м, висота земляних стін $0,3—0,35$ м від рівня долівки. У долівці виявлено 11 ям від стовпів. Вони розташовані по кутах і по середині стін. Одна ямка розміщена у центрі долівки. Діаметр ямок $0,2—0,25$ м, глибина $0,12—0,2$ м від рівня долівки. Залишків опалювальної споруди у житлі не виявлено (рис. 176, 1—8).

Заповнення об'єкту складалося з темно-сірого гумусу із значною кількістю вугликів і великих шматків глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одному з боків. У заповненні знайдено велику кількість уламків ліпного посуду та багато кісток тварин, в

тому числі череп бика чи корови. На долівці виявлено залізний ключ (рис. 176, 2—8).

Житло 8 відкрите на глибині $0,4$ м від рівня сучасної поверхні. Воно має близьку до квадратної у плані форму і заглиблену у материк долівку на $0,3—0,42$ м від рівня виявлення. Орієнтоване кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, долівка рівна, добре утрамбована, знівельована відносно сучасної поверхні. Розміри житла $3,3 \times 3,6$ м. Приблизно у центрі долівки, ближче до північного кута, містилися залишки глинобитного вогнища округлої у плані форми діаметром $0,4$ м та товщиною череня $2—3$ см. У долівці житла по периметру стін розміщувалося п'ять ямок від стовпів округлої форми діаметром $0,2—0,3$ м та глибиною $0,12—0,35$ м від рівня долівки (рис. 177, 1).

Заповнення житла складалося з темного гумусу із значною кількістю домішок попелу, вугілля та глиняної обмазки. У заповненні знайдено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин. На долівці лежала кістяна проколка (рис. 177, 2—6).

Житло 13 виявлене на глибині $0,45$ м від рівня сучасної поверхні. Це близька до округлої у плані із звуженою північною частиною напівземлянка орієнтована стінами по лінії південь—північ. Стіни похилі, долівка рівна, міцно утрамбована. Розміри житла $2,4 \times 2,5$, висота земляних стін $0,4—0,43$ м від рівня долівки. Посередині долівки впоперек житла є ніша шириною 1 м і глибиною $0,2$ м від рівня долівки. Вона служила, ймовірно, підвалом. Вздовж північної стіни зроблено з материка прилавок шириною $0,5$ і висотою $0,2$ м від рівня долівки. Впоперек житла, вздовж ніші — три стовпові ямки діаметром $0,15$ і глибиною $0,15—0,18$ м від рівня підлоги. Стовпи, що стояли тут, були, ймовірно, основою перекладки, на яку спиралися верхні кінці крокв. Нижні кінці опиралися, мабуть, на землю. Відсутність стовпових ям вздовж стін може вказувати на те, що це житло не мало надземних стін (рис. 178, 5).

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу із значною кількістю попелу, вугликів та глиняної обмазки. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду I—II ст. н. е. та кістки тварин (рис. 178, 6—8).

Житло 16 відкрите на глибині $0,45$ м від рівня сучасної поверхні. Це близька до квадратної у плані із заокругленими кутами спо-

руда, орієнтована довгими стінами по лінії північ-південь. Стіни вертикальні, долівка рівна, знівельована відносно рельєфу місцевості, дуже міцно утрамбована. Розміри житла $2,8 \times 3,4$ м, висота земляних стін $0,2—0,25$ м від рівня долівки, у якій знайдено п'ять ямок від стовпів, розташованих по периметру стін на відстані $0,4—1,5$ м одна від одної. Діаметр ямок $0,2—0,4$ м, глибина $0,15—0,22$ м від рівня долівки. Вздовж житла від південної стіни в напрямі на північ вибрано нішу шириною 1 м, довжиною 2,4 м, глибиною $0,25$ м від рівня долівки. Дно ніші міцно утрамбоване. Вздовж західної стіни ніші вибрано дві стовпові ями діаметром $0,25$ м і глибиною $0,12—0,18$ м від рівня дна ніші. Ніша правила, очевидно, за приступку до господарського прилавка, розміщеного вздовж східної стіни (рис. 178, 1).

Заповнення житла складалося з темно-сірого гумусу з великою кількістю вугликів, попелу, глиняної обмазки. У заповненні виявлено небагато уламків ліпного посуду та кісток тварин (рис. 178, 2—4).

Господарську споруду 1 виявлено на глибині $0,5$ м від рівня сучасної поверхні, на східному краї розкопу. Вона має підпрямокутну у плані форму із заокругленими кутами і орієнтована стінами строго за сторонами світу. Стіни похилі, дно ночноподібне. Розміри споруди $2,5 \times 4,2$ м, висота земляних стін $0,2—0,25$ м від рівня дна. Північну частину споруди займала підвальна яма неправильної форми. Стіни у її верхній частині розширюються, утворюючи підбій. Діаметр ями $2,3$ м, глибина $1,4$ м від рівня дна споруди. З південного боку до ями прилягають два материкові виступи-східці. Один з них розташований на глибині $0,3—0,35$ м від рівня дна споруди. Його розміри $0,71 \times 1,3$ м (рис. 177, 7). Другий виступ розміщено на $0,3$ м нижче першого і на $0,3$ м вище дна ями. Його розміри $0,25 \times 0,8$ м. Вздовж східної стіни ями зроблено материковий виступ-прилавок, довжиною 2 м, шириною $0,5$ м. Прилавок піднімався на $0,2—0,25$ м вище дна споруди. Дно не утрамбоване.

Заповнення об'єкту складалося з темного гумусу з домішкою попелу та вугликів. У ньому виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду 2 виявлено на глибині $0,4$ м від рівня сучасної поверхні на $4,9$ м вище споруди

ди 1. Це прямокутна у плані напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни дещо похилі донизу, дно рівне, знівельоване відносно рельєфу місцевості, не утрамбоване. Розміри споруди $2,6 \times 3,4$ м, висота земляних стін $0,3—0,35$ м від рівня дна. Слідів від стовпових ям не виявлено (рис. 177, 14).

У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів, попелу та глиняної обмазки, виявлено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруду 7 відкрито на глибині $0,45$ м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму і орієнтована довгими стінами по лінії схід—захід. Стіни злегка заглиблені у материк, підлога рівна, дуже міцно утрамбована. Розміри будівлі $2,4 \times 3,6$ м, висота земляних стін $0,25$ м від рівня підлоги. Східну частину споруди займала яма округлої у плані форми діаметром $1,8$ і глибиною $0,35$ м від рівня підлоги. У центрі ями — ямка від стовпа діаметром $0,4$ і глибиною $0,35$ м від рівня дна ями. По периметру стін споруди, на відстані $0,3—0,4$ м одна від одної, розміщувалися 10 стовпових ям діаметром $0,2—0,25$ м, глибиною $0,15—0,2$ м від рівня підлоги. Ще одну стовпову яму, діаметром $0,4$ і глибиною $0,2$ м від рівня підлоги споруди, знайдено ближче до західної стіни. Можливо, вона разом із стовповою ямою, що знаходилася всередині господарської ями у східній частині житла, являла собою залишки стовпів, на які спиралося перекриття даху. Стіни споруди, судячи з великої кількості ям по периметру, були стовпово-плотівими (рис. 178, 10, 11).

Заповнення об'єкту — темно-сірий гумус із значною кількістю глиняної обмазки та попелу. В ньому знайдено невелику кількість уламків посуду та багато кісток тварин. Крім того, у споруді на підлозі лежало шість погано випалених конусоподібних і округлих тягарців до вертикального ткацького верстата. Можливо, ці знахідки визначають призначення об'єкту.

Вогнище № 1 містилося у ямі овальної форми розмірами $1,4 \times 1,6$ і глибиною $0,22$ м від рівня виявлення. Дно викладене глиняними вальками товщиною $5—7$ см. Яма заповнена вугіллям та попелом, серед якого трапилося кілька уламків ліпного посуду.

Яма № 3 виявлена на глибині $0,4$ м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром $1,5$ м і глибину $0,9$ м від рівня

виявлення. Стінки ями вертикальні, дно лінзоподібне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 4 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має неправильну, близьку до овальної у плані форму, розміри 1,8 × 2,2 м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі до дна, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

На відстані 2,2 м на південний захід від ями № 4, виявлено господарську яму № 5. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стінки похилі донизу, дно рівне. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою глиняної обмазки, виявлено кілька уламків кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

У 2,9 м на південний захід від ями № 5, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні знаходилася господарська яма № 6. Вона має овальну у плані форму з прямими стінками і рівним, дещо заглибленим на північ дном. Розміри ями 1,3 × 3,8 м, глибина 0,4—0,45 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів і попелу. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

У 2 м на північ від ями № 6, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні виявлена господарська яма № 7. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,48—0,5 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі донизу, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою глиняної обмазки та вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 10 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі до дна, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів, попелу та глиняної обмазки. У заповненні виявлено декілька уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Яма № 11 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Яма має округлу у плані фор-

му діаметром 2 м і глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стінки ями дещо звужені донизу, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 12 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,41 м від рівня виявлення. Стінки ями дещо звужені до дна, дно рівне. Заповнення об'єкту складав темно-сірий гумус з домішкою попелу та вугликів. У заповненні виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 13 виявлена на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стінки ями дещо похилі донизу, дно рівне. У заповненні ями, яке складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу і глиняною обмазкою, виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 14 виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,2 × 2 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стінки ями вертикальні, дно рівне. Заповнення складав темно-сірий гумус з домішкою вугликів та попелу. Знайдено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 15 виявлена на відстані 2 м на схід від ями № 14, на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,6 × 1,8 м і глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стінки прямі, дно рівне. Стінки біля дна заокруглені. Заповнення ями складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу, глиняної обмазки. У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 17 розташована у 2 м на захід від ями № 16, на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,15 × 2,4 м, глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стінки ями звужені до дна, дно рівне. Заповнення ями складав темний гумус з незначною домішкою вугликів та уламками глиняної обмазки. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 18 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні у 1,3 м на захід від ями № 17. Яма має овальну у плані форму розмірами 1,2 × 1,6 м та глибину 0,9 м від рівня виявлення. Стінки ями дещо звужені до дна, дно рівне. У заповненні ями виявлено кілька уламків ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 20 виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Яма має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибину 1,2 м від рівня виявлення. Стінки ям дещо звужені донизу, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішкою вугликів та попелу і дрібних уламків глиняної обмазки, знайдено кілька фрагментів ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 21 знаходиться у 2,8 м на захід від ями № 20 і виявлена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 2 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі, дно рівне. У заповненні, яке складалося з темно-сірого гумусу з незначною домішкою вугликів та попелу, виявлено уламок ліпного посуду зубрицької культури та кістки тварин.

Яма № 31 простежена на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні. Має овальну у плані форму розмірами 0,87 × 0,62 м і глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стінки ями похилі, дно плоске. Стінки і дно випалені. У ямі лежали лопатки і череп корови. Серед кількох уламків ліпного посуду трапилася бронзова булавка із спіралеподібною головкою, характерна для зарубинецької культури.

Яма № 35 виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має округлу у плані форму діаметром 1,2 м і глибину 0,32 м від рівня виявлення. Стінки похилі, дно рівне. У заповненні виявлено три уламки ліпних посудин.

Яма № 36 виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1 м і глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стінки дещо похилі, дно рівне. У заповненні виявлено кілька уламків посуду I—II ст. н. е. та кістки тварин.

Яма № 37 знаходилася на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має овальну у плані форму розмірами 1 × 1,3 м і глибину 0,36 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні, яке складав темно-сірий

гумус з домішкою вугликів, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 38 простежена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму з похилими стінками та лінзоподібним дном. Розміри ями 1,2 м, глибина 0,45 м від рівня виявлення. У заповненні, яке складав темний гумус з домішкою глиняної обмазки та попелу, виявлено близько 10 уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 39 простежена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Має округлу у плані форму діаметром 1,3 м і глибину 0,38 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно плоске. У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів, попелу та глиняної обмазки, виявлено один уламок ліпної кераміки та багато кісток тварин.

Яма № 40 знаходилася на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона має округлу форму діаметром 0,8 м і глибину 0,28 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно нерівне. Заповнення об'єкту складав темний гумус з домішкою вугликів та попелу. У ямі знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 41 виявлена на північному краї розкопу. Вона простежена на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Має овальну у плані форму розмірами 1 × 1,3 м і глибину 0,52 м від рівня виявлення. Стінки вертикальні, дно рівне. У яму веде сходинка вирізана в материка. Вона розташована на висоті 0,3 м від рівня дна ями, ширина сходинки 0,6 м.

У заповненні ями, яке складалося з темно-сірого гумусу з домішкою вугликів та глиняної обмазки, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

В об'єктах зубрицької культури виявлено виключно ліпну кераміку. Це, переважно, горщики, рідше миски, кухлики, диски. Поверхня шорстка, рідше підлощена або лощена. Колір черепка сірий або темно-сірий, брунатний. У домішку входить шамот, рідше жорства. Випал середній і слабкий. Горщики досить часто орнаментовані косими насічками по вінцях, причому насічки розташовані на значній відстані одна від одної. У двох випадках посудини були орнаментовані по вінцях пальцевими вдавненнями. Вдалося реконструювати верхні частини 27 посудин. З них 22 горщики, 4 миски, 1 тарілка. Вінця семи горщиків були орнаментовані

насічками і одного пальцевими вдавненнями по краю. Пальцевими вдавненнями були прикрашені також краї тарілки.

Серед інших виробів, що належать до зубрицької культури, два ножі, ключ, булавка, голка, спиця для плетіння сітей, кістяні проколки, намистина, прясла, гребінь з кості, кам'яний ідол.

Ножі виявлені у культурному шарі. Один з них має довжину леза 9 см, довжину черешка 6 см, товщину спинки 0,5 см. Лезо від черешка відділено двома уступами. Другий ніж менших розмірів (довжина леза 5 см, черешка 2,5 см, ширина леза 0,4 см) (рис. 177, 13; 178, 4).

Ключ виявлений у житлі 7. Він виготовлений з плоского залізного стержня. Одна сторона загнута у формі гачка, другий кінець відламаний. Довжина ключа 12 см (рис. 176, 8).

Шпилька виготовлена з округлого залізного дроту. Один кінець загострений, другий, верхній, загнутий у кільце. Довжина виробу 5 см.

Голка виготовлена з бронзового дроту. У товстому кінці просвердлено вушко. Довжина голки 9,5 см (рис. 177, 16).

Серед кістяних виробів відзначимо, у першу чергу, гребінь з житла 3. Він виготовлений з одного уламка кістки. Має півкруглу спинку і вертикальні бочки. Над зубчиками знаходяться три прорізані горизонтальні жолобки, які слугували прикрасою. Ширина гребеня 5,5 см, товщина 1,2 см (рис. 175, 7).

Цікавим є кістяний гачок для плетіння сітей, поверхня відшліфована, очевидно, в результаті тертя виробу руками. Один кінець загострений і має відтягнуте крильце, другий кінець тупий. Довжина виробу 20 см.

Проколка виготовлена з ребра тварини. Поверхня відшліфована. Довжина проколки 6,5 см.

Кістяне лоцило (коньок) виготовлено з суглобової кістки. Одна сторона витерта, шорстка. Довжина 14 см.

Намистина має округлу, дещо приплюснуту форму з отвором посередині. Скло патиноване, темно-сірого кольору.

Глиняні прясла виготовлені з того ж тіста, що і кераміка. Представлені біконічною, біконічно-приплющеною і конічною формами. Поверхня чорнолощена. Діаметр прясел 3—4 см (рис. 177, 8—10).

Ідол з житла виготовлений з каменю-вапняка. Зображення людини схематичне (рис. 174, 5). Виділяються голова і плечі. Шия не виділена. Інших зображень на камені не виявлено. Поверхня каменя рихла, пошкоджена. Ширина виробу в плечах 0,35 м, висота 0,25 м, товщина каменя 5—6 см¹¹. Разом з ідолом знаходилася глиняна фігурка жінки з відколотими ногами і головою. Фігурка належить до пізньотрипільської культури.

За типологією кераміки, а також часом побутування односкладового гребеня поселення датується II ст. н. е.

¹¹ Детальніше опис ідола поданий у розділі «Світотгляд».

Рис. 172. Загаї II. Реконструкція поселення (худ. П. Л. Корнієнко).

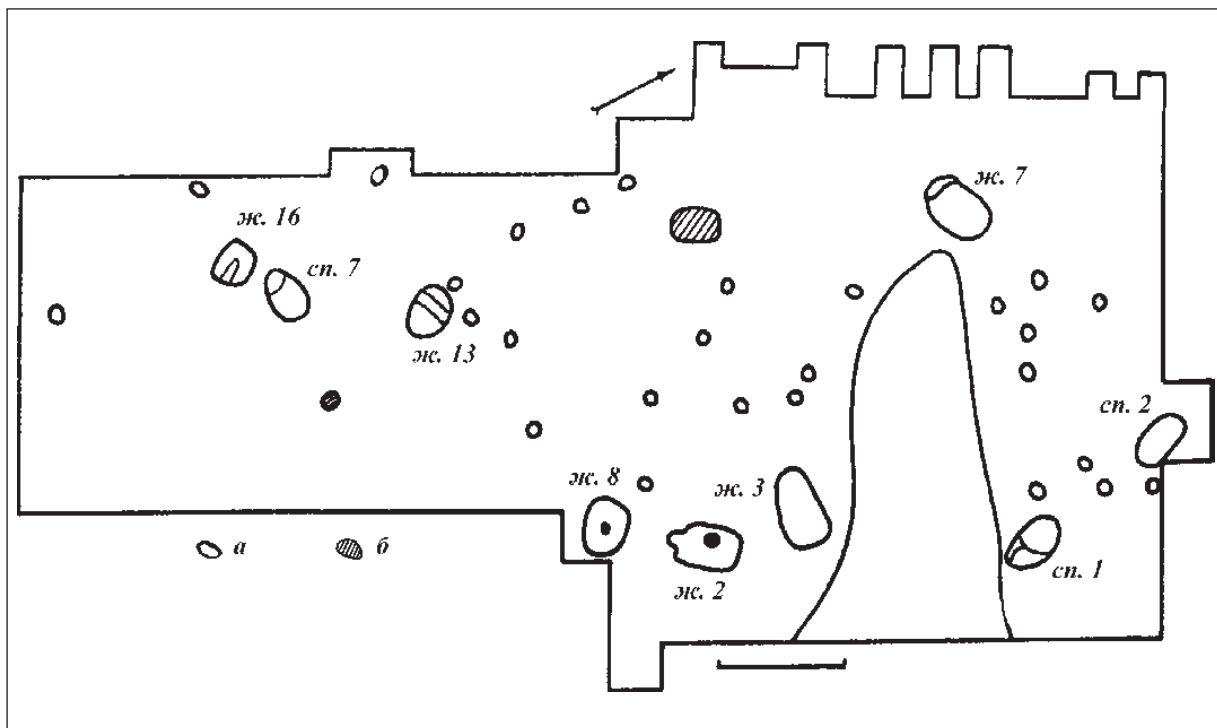

Рис. 173. Загаї II. Схема розташування об'єктів на поселенні (а — зубрицька культура, б — пшеворська культура).

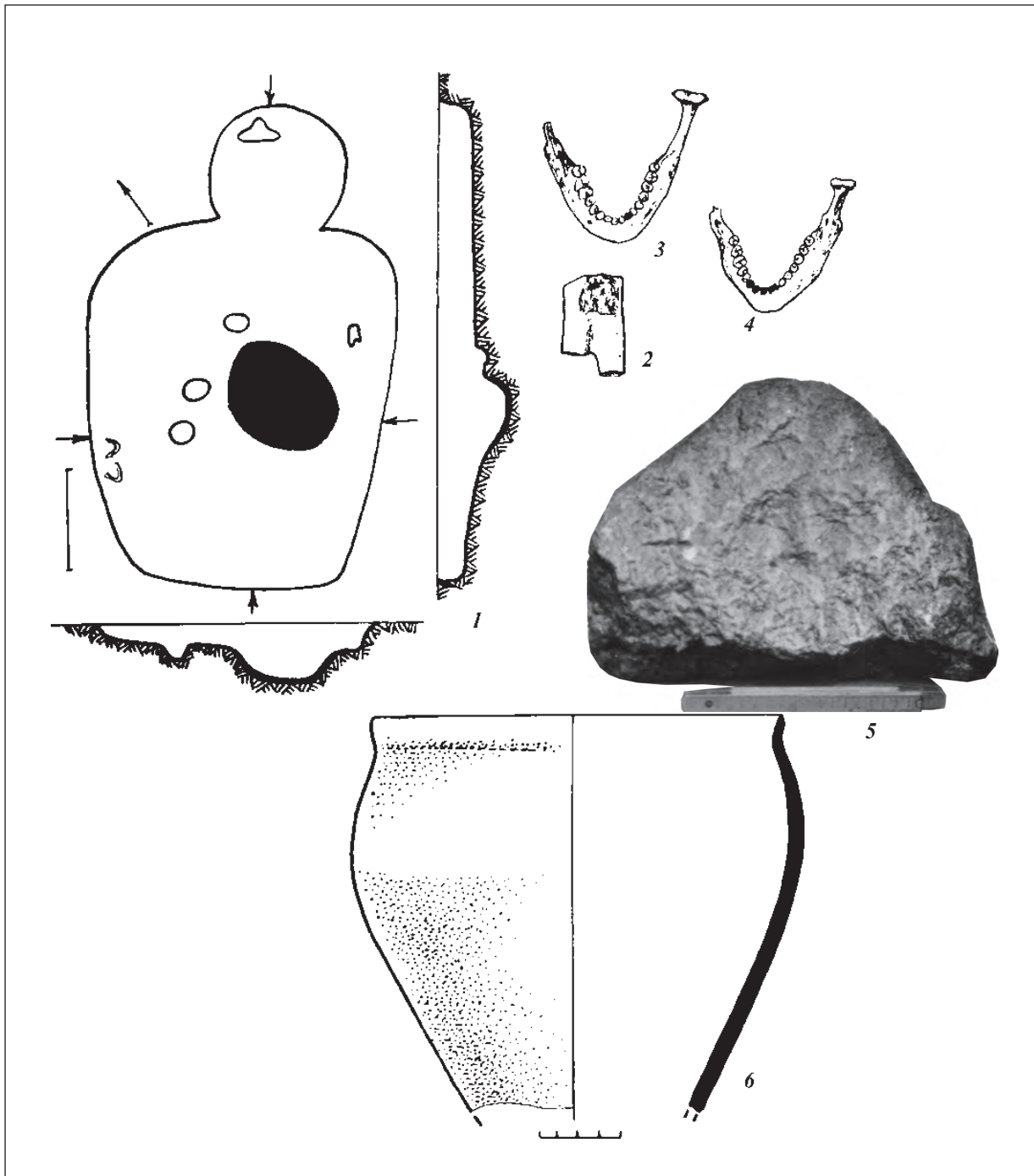

Рис. 174. Загаї II. План та розріз житла 2 (1). Комплекс житла 2 (2—6).

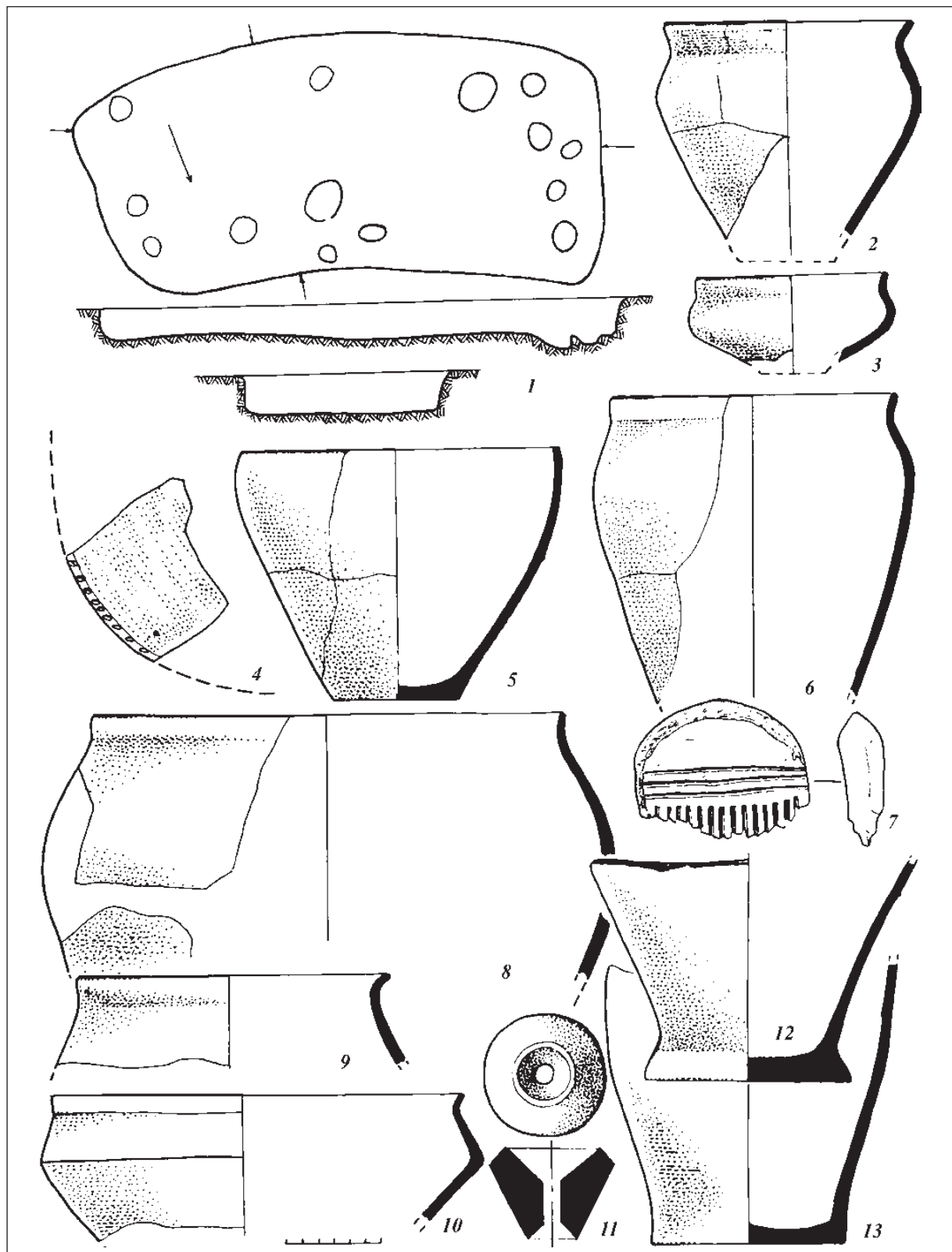

Рис. 175. Загаї II. План та розрізи житла 3 (1). Комплекс житла 3 (2—13).

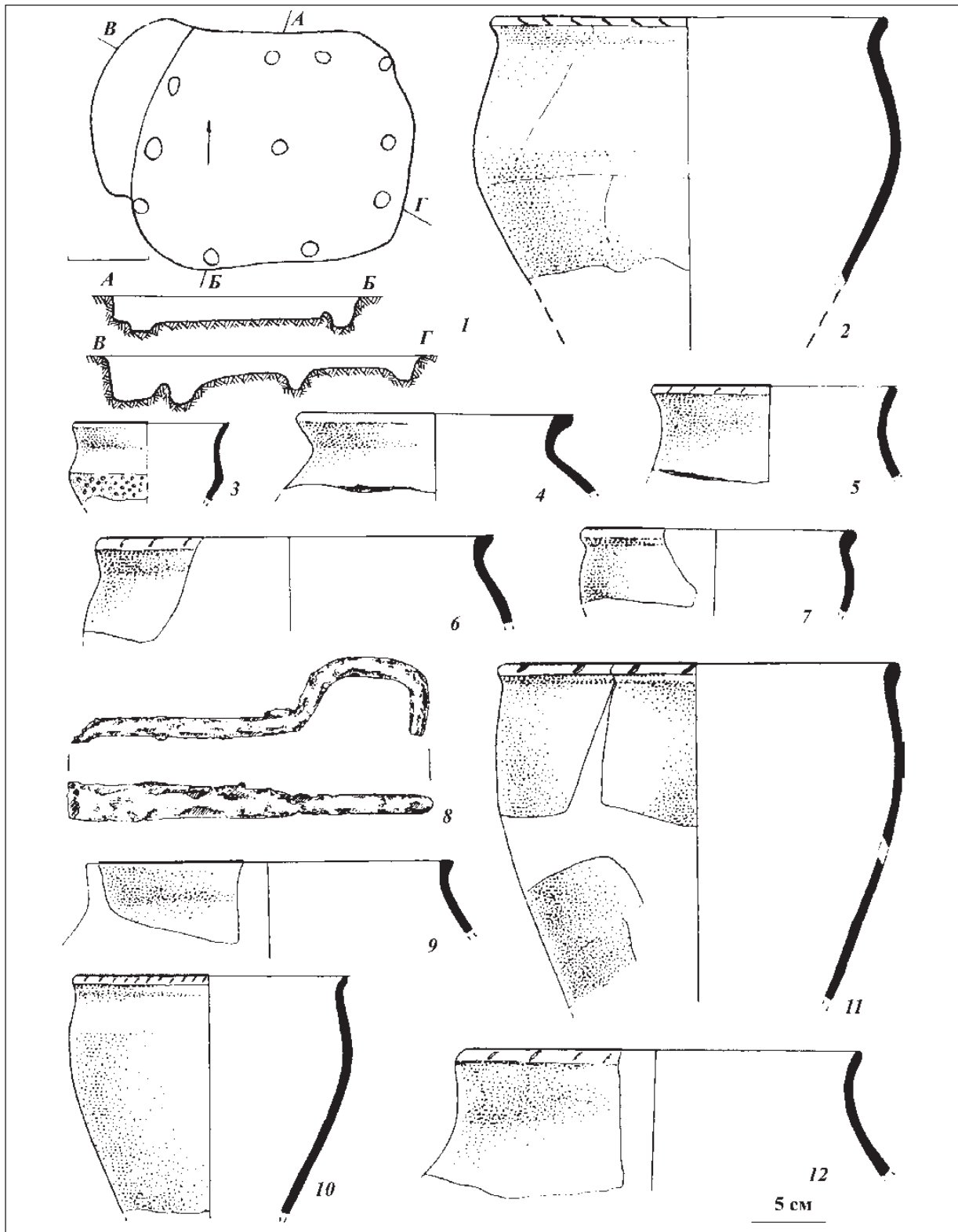

Рис. 176. Загаї II. План та розрізи житла 7 (1). Знахідки з житла 7 (2—8), господарських ям № 3 (9—10) та № 14 (11—12).

Венеди

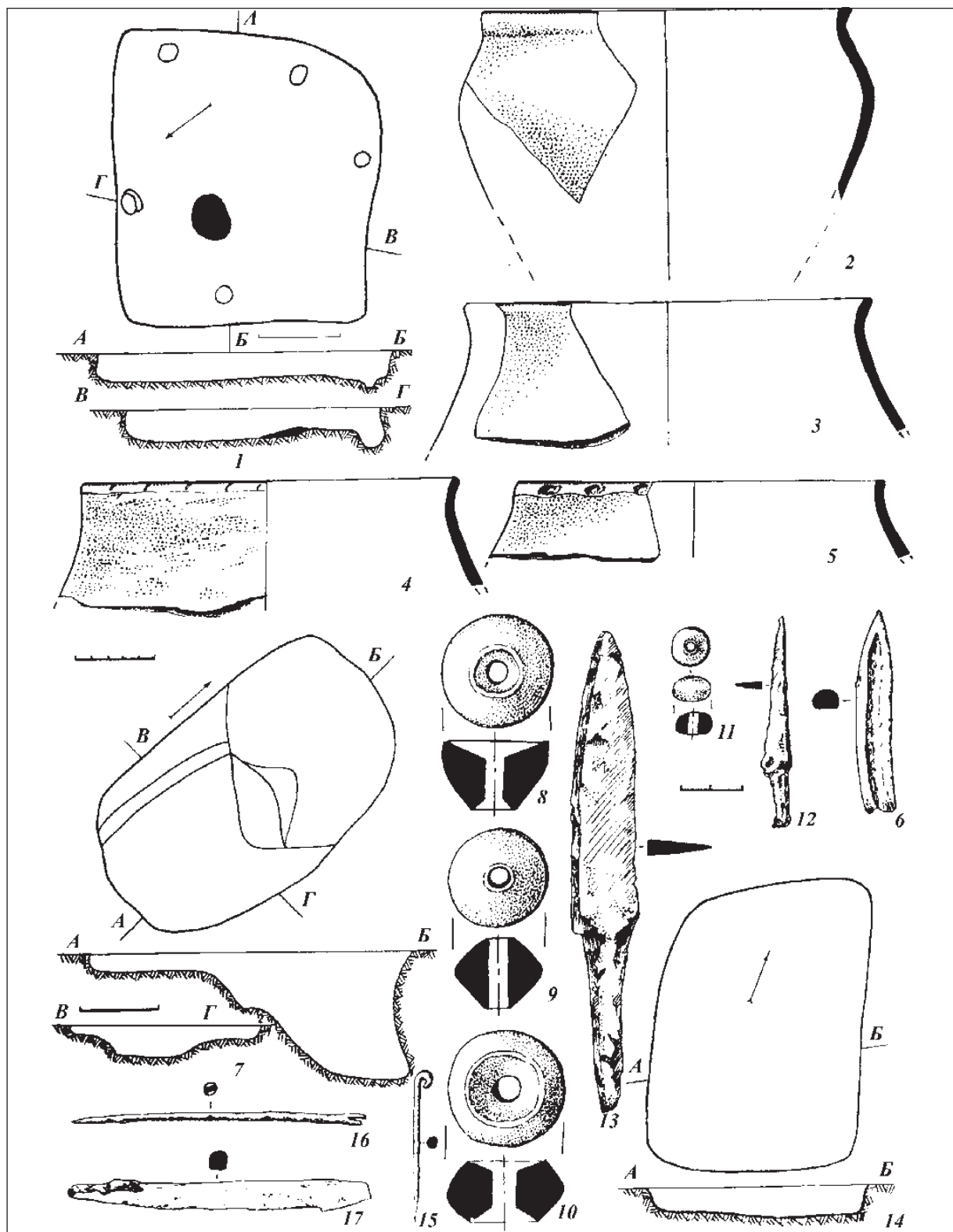

Рис. 177. Загаї II. План та розрізи житла 8 (1). Знахідки з житла 8 (2—6), споруди 1 (7), споруди 2 (14) та культурного шару (8—13, 15—17).

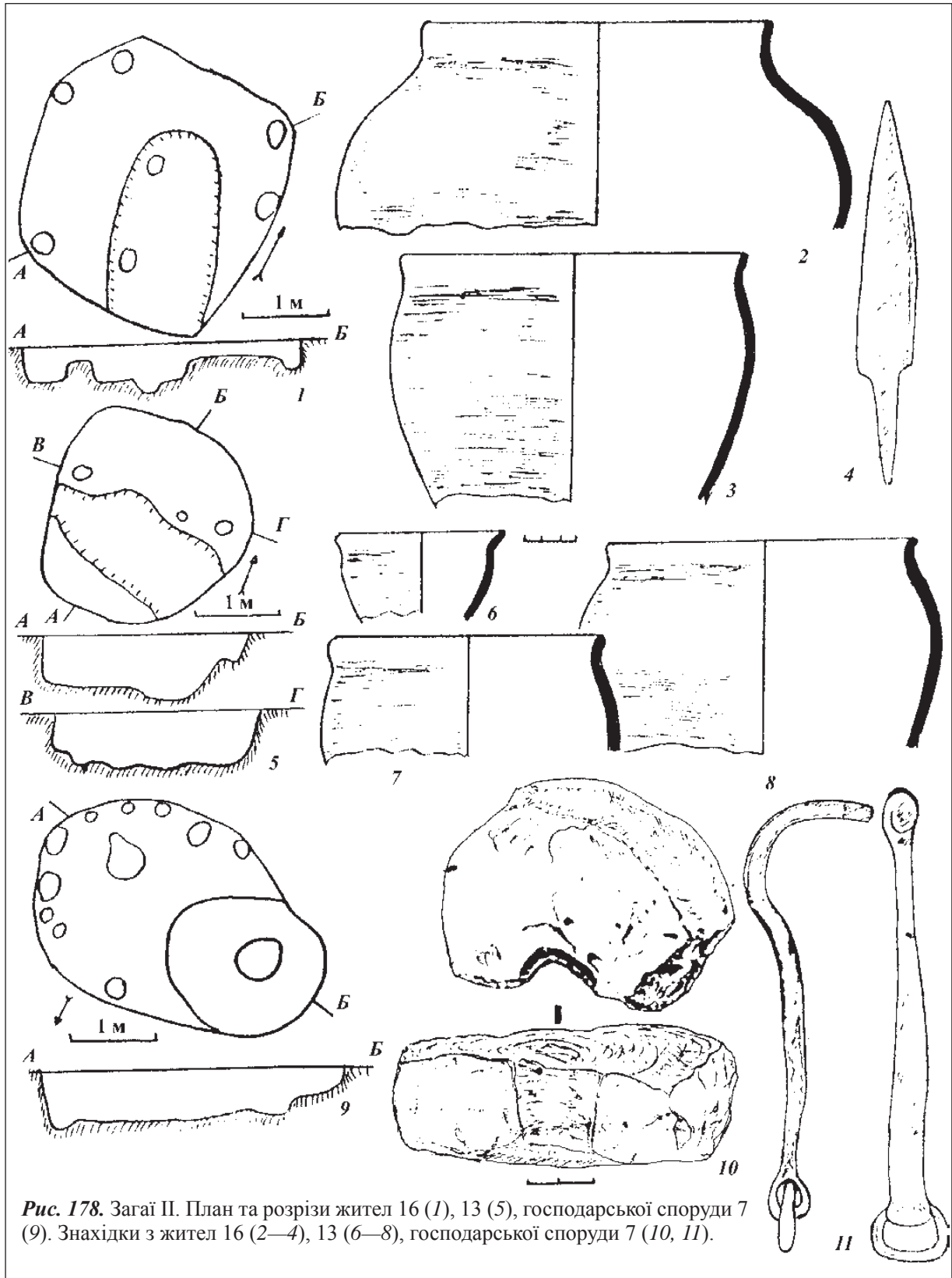

Рис. 178. Загаї II. План та розрізи жител 16 (1), 13 (5), господарської споруди 7 (9). Знахідки з жител 16 (2—4), 13 (6—8), господарської споруди 7 (10, 11).

Линів

Линівський археологічний комплекс знаходився в південній частині Волинської області, що належить до Іваничівського рівнинно-хвилястого геоморфологічного району Волинської ерозійної височини. Цей район характеризується різноманітними ерозійними формами рельєфу: ярами, балками, річковими долинами різної будови і розмірів [Геренчук, 1975, с. 42].

Найбільше розчленування поверхні спостерігається в районі села Линів, яке лежить серед міжрічкових лесових хвилясто-горбистих підвищень з абсолютними висотами понад 250 м над рівнем моря. Саме тут проходить частина головного європейського вододілу.

Археологічний комплекс розташований у верхів'ях р. Черногузки в урочищі Друга Безодня, яке являє собою місцевість вододільних горбів зі спадистими схилами, порізаних невеликими балками. Заплава річки в цьому місці стиснута цими пагорбами, заболочена і має ширину 200—800 м. Вона вкрита різнотравними злаковими угрупованнями з перевагою осоки.

Поселення знаходиться на мисоподібному пагорбі з карбонатними чорноземами, який заходить в заплаву річки в південному напрямку. Крутизна південних і східних схилів мису становить 4,1 %, західних — 5,5 %. Із заходу він відокремлений невеликою балкою від системи пагорбів, що складають урочище Третя Безодня, а зі сходу — неширокою улоговиною від мисоподібного виступу урочища Перша Безодня. Ширина пагорба становить приблизно 250 м, а висота — 40 м над рівнем заплави

річки. На гребені мису є відносно рівний майданчик розмірами 100 × 200 м. Власне, на ньому і знаходилося багатошарове поселення, яке містило об'єкти зубрицької культури.

Урочище Щербата Долина

Поселення займає південний схил і гребінь мисовидного підвищення (рис. 179). Розкоп площею 300 м² закладено посередині схилу. Культурний шар розміщений на глибині 0,3 м від сучасної поверхні і має потужність 0,2—0,3 м. Інтенсивність культурного шару поселення зубрицької культури зростає у напрямі до хребта схилу. Проте площадка, розміщена на хребті, була зайнята до недавнього часу будівлями хутора. Культурний шар тут, здебільшого, знищений. На дослідженій площі виявлено, крім об'єктів різного часу, дві господарські споруди та дві ями-погреби зубрицької культури. Всі ці об'єкти знаходилися у верхній частині схилу.

Споруда 2 виявлена на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Вона має видовжено-овальну форму і орієнтована стінами по лінії схід—захід. Розміри споруди складають 2,23 × 1,1 м, висота земляних стін 0,23 м від рівня долівки. Стіни похилі, долівка рівна, дещо утрамбоване. Західну частину споруди займає підвальна яма овальної форми, розмірами 0,9 × 2 м та глибиною 0,8 м від рівня долівки. Стіни прямовисні, дно рівне. В західному куті простежена стовпова яма округлої форми діаметром 0,15 м та

глибиною 0,12 м від рівня дна підвальної ями. Ще дві стовпові ями діаметром 0,2 м та глибиною 0,1—0,23 м знаходилися біля північної стіни споруди.

У заповненні, крім кісток тварин, виявлено кілька уламків кераміки зубрицької культури.

Споруда 3 знаходилася поруч із спорудою 2. Вона має овальну у плані форму розмірами 2,1 × 3,1 м і орієнтована стінами за лінією північ-південь. Висота земляних стін 0,25 м від рівня долівки. Стіни прямовисні, долівка рівна, із слідами утрамбованості. У долівці, по периметру стін, виявлено сім ямок від стовпів. Їх діаметр 0,15—0,2 м, глибина 0,15—0,28 м від рівня долівки. У північно-східному куті розташована підвальна яма овальної форми розмірами 1 × 0,8 м та глибиною 0,38 м від рівня долівки.

У заповненні об'єкту було знайдено ліпний посуд, в тому числі уламки горщика, вінця якого орнаментовані поперечною насічкою.

Господарська яма № 2 має округлу у плані форму діаметром 1,1 м та глибину 1,1 м від рівня виявлення. Стіни ями прямовисні, дно рівне. У заповненні знайдено кілька дрібних уламків ліпного посуду, кістки тварин.

Господарська яма № 3 теж була округлої форми. Її діаметр 1,6 м, глибина 0,9 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно рівне. У заповненні трапилося кілька фрагментів ліпного посуду та кістки тварин.

В об'єктах і в культурному шарі поселення, переважно, навколо об'єктів, знайдено невелику кількість ліпної кераміки. Це, здебільшого, дрібні уламки горщиків, мисок, кухликів.

Урочище

Друга Безодня

Поселення зубрицької культури займає всю площу гребеня тераси і має розміри 50 × 70 м (рис. 179—182). Розкопками 1988—1989 рр. охоплено практично всю територію поселення. Досліджено площу 3,4 тис. м². Культурний шар залягає на глибині 0,3 м і має потужність до 0,5 м. Він інтенсивно насичений уламками глиняної обмазки, попелом, вугіллям, фрагментами кераміки та кістками тварин. Найбільша кількість матеріальних залишків пов'язана із зубрицькою культурою та вельбарською культурою.

Венеди

Нижче (0,6—0,7 м від сучасної поверхні) залягає суглинок, який на глибині 0,8 м переходить у материкову глину. На відкритій ділянці виявлено 8 жител, 7 господарських споруд та 17 господарських ям.

Житло 1 виявлене на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Воно являє собою напівземлянку складної конструкції орієнтовану кутами за сторонами світу. Основа споруди має прямокутну у плані форму розмірами 3,4 × 5,2 м. Висота земляних стін складає 0,4—0,6 м від рівня долівки. Стіни житла прямовисні, долівка знівельована відносно тогочасного рельєфу, помітно утрамбована. У південній частині житла, ближче до центру, на долівці, розміщалося вогнище з глинобитною основою. Воно мало округлу форму діаметром 1,1 м, товщина череня 1—1,5 см. Ще одна опалювальна споруда знаходилася в борту західної стіни житла, ближче до північно-західного кута на висоті 0,20 м від рівня долівки. Це була глинобитна піч. Стінки печі збереглися на висоту 4—5 см. Піч мала прямокутну форму розмірами 1,1 × 1 м. Черинь глиняний, товщиною 1,5—2 см. Черинь печі і долівка житла перед її устям були перекриті шаром попелу та вугілля товщиною 0,7—1 см. З двох боків від печі, у 0,4 м від неї, знаходилися дві стовпові ями діаметром 0,4—0,6 м і глибиною 0,28—0,32 м. Очевидно, стовпи, які стояли тут, були основою перегородки, що відділяла піч від житлового простору (рис. 183).

У житлі простежено три ніші, розміщені у стінах, які використовувалися, мабуть як господарські приміщення — підвали. Одна з них (№ 1) займала північно-західний кут споруди у 0,7 м на північ від печі. Ніша мала округлу у плані форму діаметром 2 м і глибину 0,29 м від рівня долівки житла. Стіни прямовисні, зі сторони житла — похилі, дно рівне. Долівка перед ямою дуже витоптана, увігнута, дещо зсунута у яму.

Безпосередньо до описаної господарської будівлі із західної сторони примикала друга яма-ніша теж вибрана у стіні житла. Вона мала овальну у плані форму розмірами 1,2 × 1 м. Стіни прямовисні, дно рівне і лежить на 15 см вище долівки. Долівка перед цією нішею теж помітно витоптана.

Третя яма-ніша займала північно-східний кут житла. Вона мала округлу у плані форму

діаметром 1,6 м та рівне дно, яке збігалось з рівнем долівки. У протилежній житлу частині дно ями дещо знижене. Стіни прямовисні. Перед ямою долівка була втоптана на глибину 0,18 м.

Посередині західної частини простежено два материкових виступи шириною 0,8—1 м, розташованих сходишками на висоту 0,18—0,2 м один від одного. Долівка житла перед нижчою сходишкою була утоптана на глибину 10 см. Сходишки визначали, очевидно, вхід у житло.

Вздовж житла (паралельно довгим стінам) розміщалися три ями від стовпів на відстані 2 м одна від одної. Їх діаметр 0,2—0,4 м, глибина 0,16—0,3 м від рівня долівки. Можна припустити, що стовпи, які стояли тут, були основою перегородки, яка ділила житло на дві частини — східну і західну. У східній частині був вхід, а праворуч від нього, у стіні, знаходилася підвальна яма № 3. У західній частині розміщалися вогнище, піч та дві господарські ями (№ 1, 2). Долівка у цій частині житла дуже утрамбована.

У заповненні житла виявлено багато кісток тварин, щелепу людини та уламки людської черепної коробки, уламки кераміки. На долівці лежало глиняне прясло, кілька тягарців від ткацького верстата, залізний псалій.

Житло 1 є найбільшим серед житлових об'єктів виявлених на поселеннях зубрицької культури. Воно є унікальним також за кількістю господарських та опалювальних споруд. Можливо, тут жила сім'я, яка за соціальним статусом і заможністю виділялася з-поміж решти членів родової общини, що мешкали на цьому поселенні.

Житло 3 знаходилося на відстані 4,5 м на захід від житла 1 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, під обмазкою великого наземного будинку вельбарської культури (№ 2). Це напівземлянка овальної форми, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни прямовисні, долівка рівна, міцно утрамбована. Стіни і долівка вимазані темною болотною землею. Розміри житла 3,4 × 4,2 м, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. У долівці виявлено 11 ямок від стовпів. Вони розташовані по периметру стін на відстані 0,4—1 м один від одного. Найбільші з ямок розташовані посередині коротких стін. Їх діаметр 0,4—0,6 м, глибина 0,22—0,3 м від

рівня долівки. На стовпи, які стояли тут, опиралася, очевидно, поперечна перекладина, що була гребенем двосхилого даху. Інші стовпи мали діаметр 0,3—0,5 м, глибину 0,19—0,28 м від рівня долівки (рис. 184; 185).

У заповненні житла знайдено багато уламків ліпного посуду та кісток тварин. На долівці у північно-східному куті лежав добре збережений невеликий горщик.

Житло 7 виявлене у 8 м на північ від житла 1 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це землянка видовжено-овальної (горошиноподібної) форми орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни вертикальні, добре збережені, долівка рівна, знівельована відносно тогочасної поверхні, добре утрамбована. Розміри житла 6 × 2 м, висота земляних стін 0,8—1 м від рівня долівки. Житло складалося з двох з'єднаних між собою, приблизно округлих ям — більшої у південно-західній частині і меншої у північно-східній. Діаметр першої складає 2,6 м, другої — 2,1 м. Дно у першій ямі знаходиться на 0,2 м нижче, ніж у другій (рис. 186).

Вздовж південно-східної частини житла розташований материковий прилавок шириною 0,8 м, який підносився на 0,2 м над рівнем долівки і був розміщений на одному рівні з долівкою у південно-західній частині житла. Посередині південної стіни розташована материкова приступка розмірами 0,3 × 1 м, яка підносилася на 0,2 м над рівнем долівки і визначала, очевидно, вхід у житло. З протилежної сторони, посередині північної стіни розташоване глинобитне вогнище. Воно розміщене у ніші, вибраній у стіні при долівці. Ніша за формою нагадує купол печі. Вогнище має овальну у плані форму розмірами 0,4 × 0,6 м. Товщина випаленої глини складає 1,5—2 см. У північному куті, у стіні при підлозі, вибрана господарська ніша, дно якої дещо знижене по відношенню до долівки. Ніша заглиблена у стіну на 0,4 м.

У заповненні, в якому була значна кількість уламків глиняної обмазки та попелу, знайдено велику кількість уламків ліпного посуду, кілька проколів з рогу дикої кози, односкладовий кістяний гребінь та багато кісток тварин (рис. 187; 188).

Житло 8 знаходилося на відстані 15 м на південь від житла 7 і у 3 м на південь від жит-

ла 3 на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. Це овальна у плані напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, добре утримована. Розміри житла 2,6 × 3,7 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Біля південної стіни споруди, приблизно посередині її довжини, на долівці знаходилися рештки глинобитного вогнища. Воно має округлу форму діаметром 0,8 м. Черинь збережений лише окремими фрагментами. Глина під черенем сильно пропалена. Під західною стіною розміщувалася овальної форми підвальна яма розмірами 0,6 × 1,4 м та глибиною 0,22 м від рівня долівки. Стіни ями прямовисні, дно рівне (рис. 189).

У заповненні житла знайдено невелику кількість фрагментів ліпного посуду та кістки тварин.

Житло 11 виявлене на північно-західному краю поселення на глибині 0,6 м від сучасної поверхні у 14 м на північний захід від житла. Над житлом був шар глиняної обмазки, який належав житлу вельбарської культури, розтягнутому при оранці. Це наземна споруда овальної форми розмірами 3 × 3,5 м. Її основу складало заглиблення, близьке до прямокутної форми із звуженою південною частиною, орієнтоване довгими стінами за лінією північ-південь. Стіни котловану вертикальні, долівка рівна, глиняна. Розміри заглиблення 2,2 × 2,6 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. Посередині долівки розміщувалося глинобитне вогнище. Воно мало округлу у плані форму діаметром 0,5 м і товщину череня 3—4 см. У західній частині житла, приблизно посередині, вирізана материкова приступка розмірами 1,1 × 0,6 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. Довкола котловану на відстані 0,2—0,4 м від борту виявлено 8 ямок від стовпів. Вони розміщувалися на відстані 0,8—1 м одна від одної. Ямки мали округлу форму діаметром 0,25—0,3 м і глибину 0,12—0,25 м від рівня материка. Слідів утримованості між стовповими ямами та котлованом не простежено (рис. 190; 191).

Судячи з розміщення ям, житло мало стовпово-плотову основу стін. Між вертикальними стовпами впліталися жердини, які обмазувалися глиною, вірогідно, з двох боків. Судячи з відбитків на глиняній обмазці, виявленій у заповненні, жердини мали діаметр 4—5 см.

У заповненні об'єкту виявлено невелику кількість уламків посуду та кістки тварин.

Житло 12 розташоване впритул до північної стіни житла 11. Це овальна у плані напівземлянка, орієнтована короткими стінами за лінією північ-південь. Стіни житла вертикальні, долівка глиняна, рівна, добре утоптана. Розміри житла 2,3 × 3,4 м, висота земляних стін 0,35—0,4 м від рівня долівки. У долівці знаходилися дві стовпові ями. Одна з них розміщувалася у південно-східному куті, друга в протилежному — північно-східному. Ямки округлої форми діаметром 0,3 та глибиною 0,25 м від рівня долівки. Слідів опалювального пристрою у житлі не простежено. Окремі ділянки були вкриті розпорошеним шаром попелу та вугликів, але чіткої концентрації не вдалося зафіксувати (рис. 192, 1—3).

У заповненні споруди зібрано кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Житла 16 і 19 знаходилися на південно-західному краю поселення, на похилій терасі, яка прилягала до площадки на гребені схилу.

Житло 16 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Це прямокутна у плані напівземлянка орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни вертикальні, долівка глиняна, добре утримована. Розміри житла 2,4 × 2,1 м, висота земляних стін 0,3—0,4 м від рівня долівки. У західному куті житла, на материковому підвищенні розміщувалося глинобитне вогнище. Воно мало близьку до округлої у плані форму діаметром 1,1 м. Глиняний черинь товщиною 2—3 см був підкладений шаром ліпної кераміки.

У заповненні споруди виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 193, 1—3; 194).

Житло № 19 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Воно напівземлянкове, неправильної у плані форми розмірами 4,2 × 7 м і висотою земляних стін 0,35—0,4 м від рівня долівки. Житло орієнтоване довгими сторонами за лінією схід-захід. Стіни вертикальні, долівка глиняна, горбкувата, сильно витоптана, дещо підвищена у західній та північній частинах (рис. 195).

У західній половині житла розташована овальна яма-підвал, розмірами 1,5 × 2,1 м та глибиною 0,9 м від рівня долівки. У яму ведуть дві сходинки у вигляді материкових останців. Один з них, верхній, розміщений на глибині 0,3 м від рівня долівки, другий на 0,2 м нижче

першого. Розміри першої сходинки $1,0 \times 0,4$ м, другої — $0,5 \times 0,3$ м. Поруч із сходами, зі східного боку, розміщений материковий останець розмірами $0,7 \times 0,7$ м, який підносився на $0,5$ м від дна ями. Ще один материковий прилавок розміщений у північно-східній стіні ями у вигляді ніші розмірами $0,3 \times 2$ м та глибиною $0,55$ м від рівня долівки житла. У північній частині ями знаходилася стовпова ямка округлої форми діаметром $0,4$ м та глибиною $0,7$ м від рівня дна ями. Посередині південної стіни вибрана ніша трикутної форми розмірами $2,2 \times 1,4$ м. Дно її лежить на рівні долівки житла. З двох боків виступу розташовані стовпові ями округлої форми діаметром $0,3$ — $0,45$ м та глибиною 8 — 15 см. Відстань між ямками складала $1,2$ м. Найбільш вірогідно, що цей виступ визначав вхід у житло. Він слугував за своєрідні сіни. Сліди від двох стовпів, виявлені тут, очевидно, підтримували двері. Той з них, який стояв на лінії контурів житла, був одночасно і підпорою стін споруди. Навпроти входу помітна сильно витоптана долівка. Тут, приблизно в центрі споруди, зафіксовано кілька перепалених плям, можливо, залишків вогнищ. Знайдено три такі плями діаметром $0,15$ — $0,2$ м.

По периметру стін виявлено 12 стовпових ямок діаметром $0,2$ — $0,4$ м та глибиною від 7 до 20 см. Всі ці ямки були основою стовпів, які в різний час підтримували стовпово-плотову стінку житла. Ще 5 ям діаметром $0,3$ — $0,5$ м, глибиною 7 — 15 см, розташовані впоперек житла, розділяючи його на дві половини — південну та північну. Південна частина має підняту на $0,2$ — $0,3$ м долівку відносно долівки північної частини споруди.

У заповненні житла виявлено багато уламків ліпної кераміки, кістки тварин, три прясла, одне з яких кістяне (рис. 196).

Господарська споруда 4 виявлена на глибині $0,8$ м від сучасної поверхні. Це овальна у плані, із закругленими кутами, напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни споруди вертикальні, долівка рівна, із слідами утоптаності. Розміри споруди $3 \times 4,6$ м, висота земляних стін $0,4$ м від рівня долівки. Центральну частину споруди, ближче до західної стіни, займає підвальна яма. Вона має близьку до овальної у плані форму діаметром 2 м та глибину $0,6$ м від рівня долівки споруди. Стіни ями прямовисні, дно рівне. Під північною і

південною стінами ями, навпроти одна одної, розташовані дві стовпові ями діаметром $0,3$ — $0,4$ м та глибиною $0,15$ м від рівня долівки. У заповненні об'єкту знайдено кілька уламків ліпної кераміки, кістки тварин, у тому числі, череп бика чи корови, два амулети з іклів дикого кабана.

Споруда 5 виявлена у $3,2$ м на схід від споруди 4 на глибині $0,6$ м від сучасної поверхні. Споруда має близьку до овальної у плані форму розмірами $2 \times 2,4$ м та глибину $0,6$ м від рівня виявлення. Стіни споруди прямовисні, долівка рівна із слідами утоптаності та вм'ятинами. Вздовж західної стіни залишений материковий останець-прилавок довжиною $1,8$ м та шириною $0,6$ м. Останець мав висоту $0,7$ м від рівня долівки споруди. У заповненні будівлі виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки, колесоподібне прясло, багато кісток тварин.

Споруда 7 примикала безпосередньо до житла 7 і частково перекривалася ним. Має видовжено-овальну форму і орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди $3 \times 5,2$ м, висота земляних стін $0,6$ м від рівня долівки. Стіни споруди вертикальні, долівка рівна. У долівці вибрані дві великі підвальні ями («А» та «В»), які займають, практично, весь простір споруди. Проміжки між ними утворюють материкові прилавки (рис. 197).

Яма «А» розташована у північно-східній частині споруди. Вона має округлу форму діаметром $2,5$ м та глибину $0,5$ м від рівня долівки. Стіни дещо звужені до дна, дно плоске, утрамбоване. З південно-західного боку ями розташовані два материкові останці. Один з них розміщений на висоті $0,3$ м від рівня дна ями, другий — на $0,3$ м нижче. Розміри останців $0,2$ — $0,4 \times 2$ м. Останці могли визначати вхід у споруду, або, ймовірніше, використовуватися у господарських потребах. З протилежного боку ями розташований невеликий материковий виступ розмірами $0,4 \times 0,7$ м, який розміщався на висоті $0,7$ м від рівня дна ями. Виступ-прилавок використовувався для господарських потреб.

Яма «Б» займає північно-західну частину споруди. Вона має округлу у плані форму діаметром $2,8$ м та глибину $0,5$ м від рівня долівки споруди. Стіни ями вертикальні, дно рівне, утопане. У південному куті споруди розміщені два материкових останці, які, ймовірно, визначали вхід у

приміщення. Один з них розташований на висоті 0,12 м від рівня дна ями, другий — на 0,18 м вище першого. Розміри останців 0,2—0,6 × 0,8 м.

У заповненні котловану споруди виявлено велику кількість уламків ліпних посудин, кілька глиняних тягарців для ткацького верстата та кістки тварин.

Споруда 8 виявлена на глибині 0,7 м від сучасної поверхні на східній околиці селища. Вона має овальну у плані форму і орієнтована короткими стінами за лінією північ-південь. Стіни споруди вертикальні, дно рівне, глиняне, дещо утрамбоване. Розміри будівлі 2,8 × 4,2 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня долівки. При розчистці виявлено кілька уламків посуду та кістки тварин (рис. 198, 1—3).

Споруда 12 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у 1 м на південь від житла 19. Вона має овальну у плані форму і орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Розміри споруди 1,7 × 2,6 м, висота 0,8 м від рівня дна. Стіни будівлі дещо звужені до дна, дно рівне. До західної стіни прилягає овальна у плані прибудова розмірами 1,2 × 1,3 м. Дно прибудови лежить на 0,2 м вище дна споруди. У східній стіні споруди розташований материковий прилавок розмірами 0,9 × 1,5 м та висотою 0,2 м від рівня дна. У північному і південному краях прилавка розміщені стовпові ямки округлої форми діаметром 0,2—0,3 м та глибиною 11—12 см від рівня поверхні прилавка. Ще один материковий прилавок розміщений у західній стіні споруди. Його розміри 0,4 × 1,2 м, висота 0,22 м від рівня дна споруди.

Отже, основу споруди 12 складала яма неправильної форми, у якій розміщувалися три материкові останці та прибудова у вигляді додаткової ями овальної форми. У заповненні будівлі знайдено незначну кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда 14 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні поряд з житлом 19. Вона має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,8 × 2,6 м та глибину 0,53 м від рівня виявлення. Долівка споруди витоштана, стіни вертикальні. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Посередині долівки розміщена стовпова яма округлої форми діаметром 0,4 м та глибиною 0,15 м від рівня долівки. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 198, 4, 6).

Споруда 15 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні у 0,3 м на захід від споруди 14. Вона має овальну у плані форму, розмірами 2,5 × 3,4 м та глибину 0,45 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно дещо витоштане, рівне. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією північ-південь. Біля південно-східної стіни знаходилася стовпова яма округлої форми діаметром 0,4 м та глибиною 0,2 м від рівня дна споруди. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 199, 5, 7).

Господарська яма № 3 знаходилася на відстані 1 м на схід від житла 1. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. Стіни і дно випалені на товщину до 5 см. Попід стінами і на дні лежала велика кількість уламків тягарців до ткацького верстата (рис. 199). Вдалося зібрати 12 екземплярів. Яма була заповнена перепаленою глиною та великими шматками глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на одній із сторін. Очевидно, яма використовувалася для випалу тягарців для ткацького верстата. У заповненні знайдено уламок від двох горщиків, які вдалося реставрувати.

Яма № 7 знаходилася на глибині 0,6 м від сучасної поверхні поруч із спорудою 4. Яма має близьку до овальної у плані форму розмірами 2 × 2,4 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі до дна, дно лінзоподібне. У західній стіні вибрана материкова приступка, розмірами 0,2 × 0,8 м, яка розташована на висоті 0,15 м від рівня дна. У заповненні погребу знайдено багато уламків ліпного посуду, у тому числі й добре збережена глиняна курільниця, а також кістки тварин. Над заповненням ями знаходилося скупчення глиняної обмазки, під яким лежали роздавлені горщики та миски. У скупченні обмазки виявлено також два прясла у формі усіченого конуса, характерні для зубрицької культури в Подністров'ї та для липицьких пам'яток.

Яма № 17 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні поруч з житлом 11. Яма має видовжено-овальну форму розмірами 0,8 × 2 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 34 виявлена на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у 6 м на захід від житла 19.

Вона має округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні знаходилася верхня частина ліпного горщика, глиняна лячка та кістки тварин.

Ще 13 ям-погребів розташовані окремим скупченням в східній частині поселення на площі 15×20 м на відстані 15 м від житлових комплексів на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні.

Яма № 13 має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі до дна, дно лінзоподібне. У заповненні знаходився один уламок чорнолощеної кераміки та кістки тварин.

Яма № 14 має овальну у плані форму розмірами $1,3 \times 1,6$ м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни звужені донизу, дно лінзоподібне. У заповненні знаходилося декілька фрагментів ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 15 має видовжено-овальну форму розмірами $1 \times 1,8$ м та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до дна, дно лінзоподібне. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 16 має округлу у плані форму діаметром 1,6 м та глибину 0,9—1 м від рівня виявлення. Стіни похилі донизу, дно рівне. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 18 має овальну у плані форму розмірами $1 \times 1,6$ м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 19 має округлу у плані форму діаметром 1,4 м та глибину 0,5 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, унизу закруглені, дно лінзоподібне. У заповненні було кілька дрібних уламків ліпного посуду.

Яма № 23 має округлу у плані форму діаметром 1,1 м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне. У заповненні знайдено невелику кількість фрагментів ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 24 має близьку до округлої у плані форму розмірами $1,6 \times 2$ м та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно нерівне. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 200).

Яма № 26 має овальну у плані форму, розмірами $1,2 \times 1,55$ та глибину 0,25 м від рівня

виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. Під однією із стін знаходилася стовпова ямка округлої форми діаметром 0,22 м та глибиною 0,2 м від рівня дна. У заповненні було кілька уламків ліпних посудин та кістки тварин.

Яма № 27 має близьку до округлої у плані форму діаметром 2 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно плоске. У заповненні знайдено невелику кількість фрагментів ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 28 має овальну у плані форму розмірами $0,8 \times 1$ м та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено один уламок ліпної посудини та кістки тварин.

Яма № 29 має близьку до овальної у плані форму. Основну її частину складає підвальна яма округлої у плані форми діаметром 1,25 м та глибиною 1,5 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно рівне. До ями ведуть п'ять сходинок, вибраних у стіні. Розміри сходинок $0,2—0,85 \times 0,4$ м. Вони розміщені на висоті $0,2—0,4$ м одна від одної. Дно ями випалене на товщину 3—4 см. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 201).

Яма № 32 має округлу у плані форму діаметром 1,5 м та глибину 0,6 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У ямі виявлено один уламок від ліпної посудини, фрагмент тягарця від ткацького верстата та кістки тварин.

Керамічний комплекс зубрицького поселення складає виключно ліпний посуд (рис. 202—204). Він включає фрагменти горщиків, мисок, кухликів. Кілька посудин знайдено цілими. Черепки мають темно-брунатний і темно-сірий колір, випал міцний (рис. 204). У тісто додавали товчені черепки, суху глину, деколи — товчений камінь (кремій). Органічні домішки трапляються рідко. Палеоботанічні дослідження, проведені на 1600 уламках кераміки, виявили лише один відбиток зерна. На кераміці зафіксовані рідкі сліди згладжування соломою.

В основу типології покладені посудини, які збереглися повністю, і ті, які вдалося реконструювати. При цьому до уваги приймалися такі ознаки, як висота найбільшої випуклості (у верхній частині, вище середини і т. д.), характер плечиків (похилі, круті), характер шийки (відігнута, вертикальна, загнута до середини).

До цілих екземплярів додаються фрагментарні посудини, причому лише ті, верхня частина яких збереглася до перелому плечиків. Однотипність з цілими формами визначалася візуально. Така система класифікації охоплює основну кількість існуючого в господарстві посуду. З 80 посудин 54 (67 %) горщики, 15 мисок (19 %), 11 кухликів (14 %) і одна курильниця.

Горщики, виявлені на селищі, поділяються на ряд типів.

Tun I. Конічні сильнопрофільовані (14 екз.). Мають добре виділену розхилену шийку, округлі високі плечики і конічну придонну частину. Найбільше розширення тулубу припадає на верхню частину. Горщики орнаментовані пальцевими вдавленнями по вінцях (3 екз.), гудзиками на переломі плечиків (1 екз.), нігтеподібними защипами на тулубі (1 екз.). Ці горщики є типовими для зубрицьких керамічних комплексів (рис. 195, 5; 202, 2).

Tun II. Конічні слабопрофільовані (10 екз.). Вони мають ледь розхилену шийку і слабо виділені похилі плечики. Найбільше розширення тулубу у верхній частині. Один горщик орнаментований пальцевими вдавленнями на вінцях. Такі посудини мають коріння у поморсько-кльошовій культурі і є характерними для зубрицьких пам'яток (рис. 183, 8).

Tun III. Середньопрофільовані посудини струнких пропорцій (13 екз.). Мають коротку, добре розхилену шийку, округлі, довгі, середньо виділені плечики і округлу придонну частину. Найбільше розширення тулубу знаходиться дещо вище половини висоти. Два горщики мали маленькі вушка під вінцями. Ці посудини мають свої прототипи у зарубинецькій культурі (рис. 197, 2).

Tun IV. Приземкуваті, широкогорлі посудини з короткою вертикальною або ледь-ледь вираженою шийкою, високими, округлими, сильно роздутими плечиками і конічною придонною частиною (8 екз.). Деякі мають потовщені профільовані вінця. Характерні лише для території Волині I—II ст. н. е. (рис. 189, 5).

Tun V. Посудини біконічної форми. Великі і середніх розмірів, високі і приземкуваті (3 екз.). Мають добре виражену шийку, похилі плечики і конічну придонну частину. Найбільше розширення тулуба припадає на половину висоти. Цей тип на зубрицьких пам'ятках Волині складає 5—8 % і частіше зустрічається у Подністров'ї (рис. 189, 3; 202, 5).

Tun VI. Широкогорлі, приземкуваті посудини, що нагадують макітри. Мають конічну форму з ледь визначеними шийкою та плечиками (4 екз.). Ці посудини, як і горщики типу II, мають свої прототипи у поморсько-кльошовій культурі (рис. 189, 1).

Tun VII. Два великі горщики банкоподібної форми. Шийка не виділяється, стінки дещо звужені до дна. Як і попередні посудини, вони теж генетично пов'язані з поморсько-кльошовою культурою (рис. 188, 5).

Миски. Ці посудини, здебільшого, мають лощену поверхню і дрібні домішки, переважно піску. Поділяються на два основних типи.

Tun I. Глибокі миски S-подібного профілю (2 екз.). Їх шийка відігнута, плечики відділені чітким гострим заломом від шийки і конічної придонної частини. Дно плоске, деколи на кільцевому піддоні. Такі миски характерні для пшеворської, а також зубрицької культур ранньоримського часу (рис. 184, 2).

Підтип цього часу складають миски, які відрізняються від вище описаних посудин заокругленим профілем і високими короткими плечиками (7 екз.). Дно плоске, не виділене в профілі (рис. 192, 3).

Кілька мисок цієї форми прикрашені ямками по тулубу із складним геометричним орнаментом у вигляді лощених смужок з поперечними насічками. Дві миски мали у верхній частині тулуба вушка. Миски з високими плечиками і округлим тулубом характерні для пізніх комплексів зарубинецької культури [Каспарова, 1976, рис. 8, 5—10]. У зубрицькій культурі зустрічаються на ранній фазі.

Tun II. Посудини з прямою або дещо загнутою до середини, шийкою, чітко виділеним, потовщеним із зовнішнього боку заломом плечиків у придонну частину. Краї вінця округлені або горизонтально зрізані. У деяких виробках вони потовщені (рис. 187, 1).

Такі миски мають аналогії у зарубинецькій культурі Полісся і Середнього Подніпров'я (пізня фаза) та пізньозарубинецьких пам'ятках, переважно, Поділля.

Одним екземпляром представлена широкогорла миска конічного профілю. Має ледь виділену шийку і плечики та сильно звужену придонну частину. Такі форми мають аналогії у поморсько-кльошовій культурі (рис. 196, 10).

Кухлі. Посудини цього виду, які використовувалися у господарстві для пиття, представлені двома типами.

Тип I. Досить великі кухлі біконічного профілю (6 екз.). За розмірами близькі до невеликих горщиків. Шийка не виділена. Плечики або прямі, або похилі донизу. Придонна частина конічна. Такі кухлі характерні для пшеворської культури ранньоримського часу. На зубрицьких поселеннях зустрічаються в поодиноких випадках (рис. 186, 2).

Тип II. Кухлі у формі зрізаного конуса (5 екз.). Між собою відрізняються розмірами і кутом нахилу стінок. Деякі мають ручки. Такі кухлики характерні для пам'яток поморсько-кльошової культури, дакійського керамічного комплексу. На зубрицьких пам'ятках зустрічаються переважно у Подністров'ї (рис. 192, 2).

Одним екземпляром представлена курільниця. Вона має конічну форму. Дно відсутнє, придонна частина вертикальна. Стінки конусом звужуються догори. Тулуб суцільно покритий наскрізними маленькими отворами. Виріб збережений повністю, сильно випалений, міцний, стінки товсті. Внутрішня частина покрита кіптявою. Аналогії цій посудині поки що не знайдені. Висота курільниці 13 см, ширина основи 10 см, ширина верхньої частини 6 см (рис. 202, 4).

Інші речі, виявлені на зубрицькому поселенні, представлені глиняними пряслами, великою кількістю кістяних проколов, кістяними лощиками, гребінцями, кам'яними брусками, уламком глиняної лячки, металевими ножами, глиняними тягарцями до ткацького верстата (рис. 205—207).

Прясла мають сплющено-округлу і циліндричну форму, а також форму зрізаного конуса та біконічну. Виготовлені з глини. Кілька прясел першої форми зроблені з бочка ліпної посудини. Діаметр прясел 3—3,5 см. Діаметр отвору 0,5—0,7 см. Якщо перші дві форми характерні для зубрицьких пам'яток Волині, то форма зрізаного конуса до цього часу зустрічалася виключно у Подністров'ї. Походження цієї форми прясел пов'язується з дакійською культурою (рис. 205, 1—6; 207, 2—7).

Лячка мала ложкуподібну форму. Виготовлена з вогнетривкої глини. Розміри виробу 3,5 × 6,5 см (рис. 206, 9).

Глиняні тягарці для ткацького верстата мали циліндричну, біконічну, овальну форми. Посередині розміщався отвір. Їх розміри 7—8 × 10—12 см, діаметр отвору до 1 см (рис. 206, 11; 207, 1).

Проколки виготовлялися з кінців рогу тварин (оленя, кози) та ребер. Робоча частина сильно зашлифована. Розміри проколов від 9 до 21 см (рис. 206, 1—8).

Кістяні лошила (2 екз.) зроблені із суглобових кісток. Одна сторона сильно витерта. Довжина лошил 17—20 см (рис. 205, 10).

Кілька кістяних брусків мали чотирикутну форму довжиною 9—11 см. Середня частина сточена.

У житлі 3 виявлено глиняну паляничку. Вона мала округлу форму діаметром 10 см та товщиною 1,8 см. У тісті помітні грубі органічні домішки (полова, солома). Витвір імітував, очевидно, хліб.

Металеві вироби представлені кількома ножами. Один з них зберігся повністю, має довгий черешок, спинка дугоподібна, ледь звужена до вістря. Довжина ножа 8 см.

Цікавою, поки що єдиною, знахідкою у зубрицькій культурі є частина кінських вудил. Це залізний стержень діаметром 0,5 см і довжиною 9,5 см, обидва кінці якого мають круглі вушка. Аналогії цьому виробу є у пшеворській культурі (рис. 205, 8).

Гребінець виготовлений з одного шматка кістки. Спинка має дугоподібну форму. Гребінець орнаментований по краю спинки і вздовж зубців врізною лінією, до якої примикають подвійні кільця з ямками у центрі. Розміри гребінця 5,5 × 7 см, товщина 1 см (рис. 206, 10; 207, 11).

Аналогічні гребінці відомі в ряді культур Центральної Європи, зокрема у пшеворській та вельбарській. Такі гребені належать до типу I варіанту «А» за класифікацією А. Хмельовської. Вони поширені в основному у I—II ст. н. е. [Chmelowska, 1971, s. 97].

Поселення датуються другою половиною I—II ст.

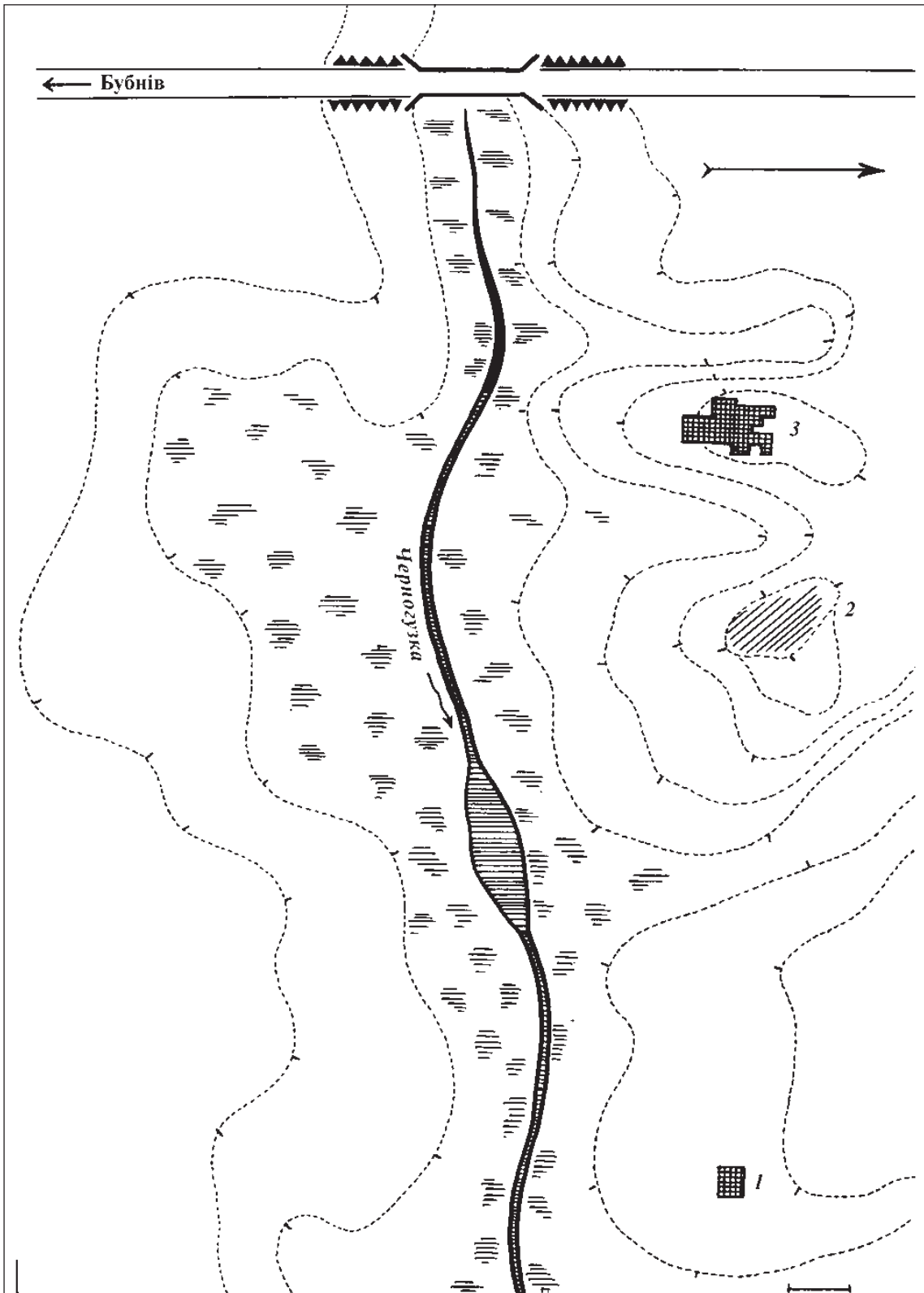

Рис. 179. Линів. Ситуаційний план.

Венеди

Рис. 180. Лінів. Реконструкція поселення (за Д. Н. Козаком, П. Л. Корнієнком).

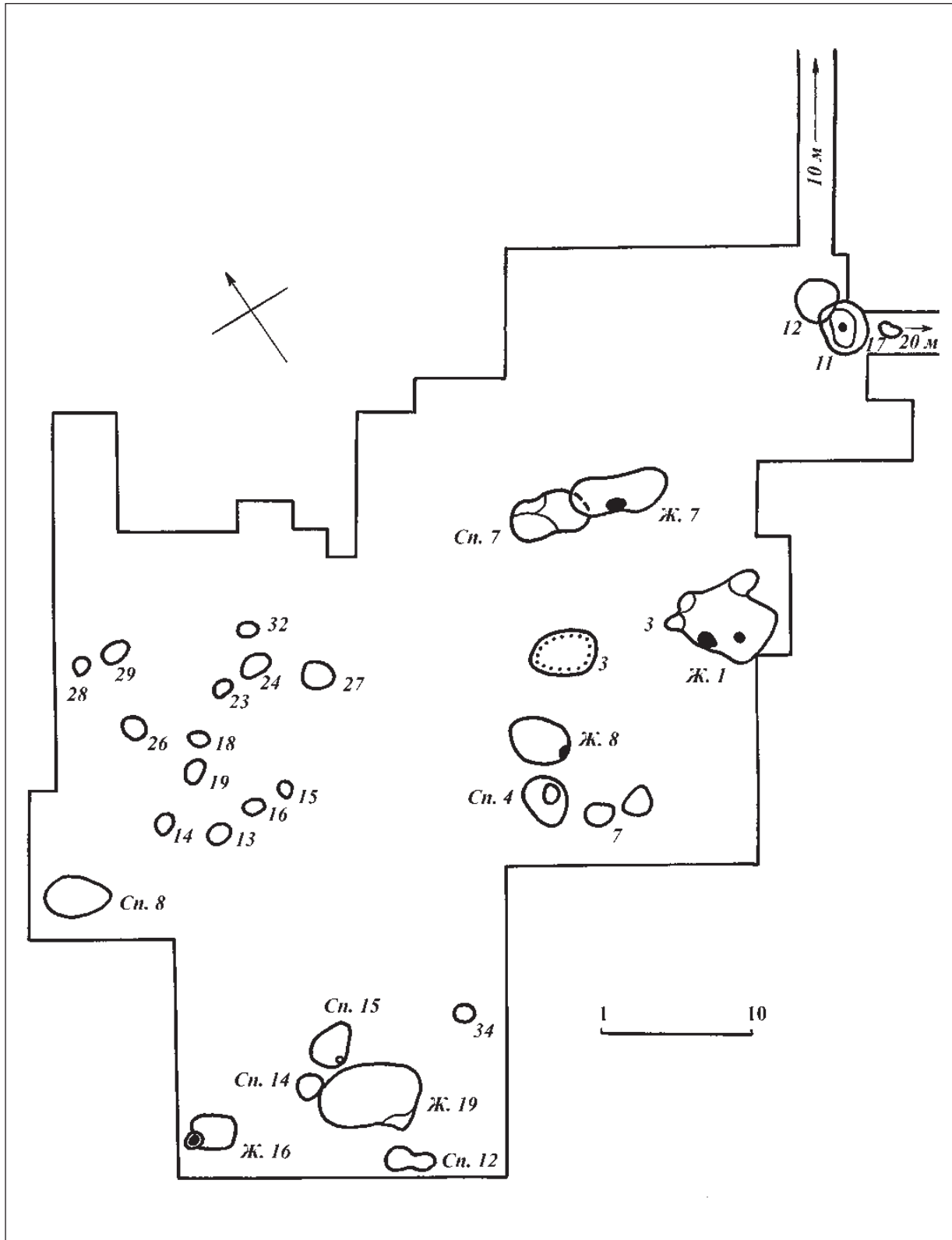

Рис. 181. Линів, ур. Друга Безодня. Розташування об'єктів зубрицької культури.

Венеди

Рис. 182. Линів. Вид на пам'ятку Друга Безодня.

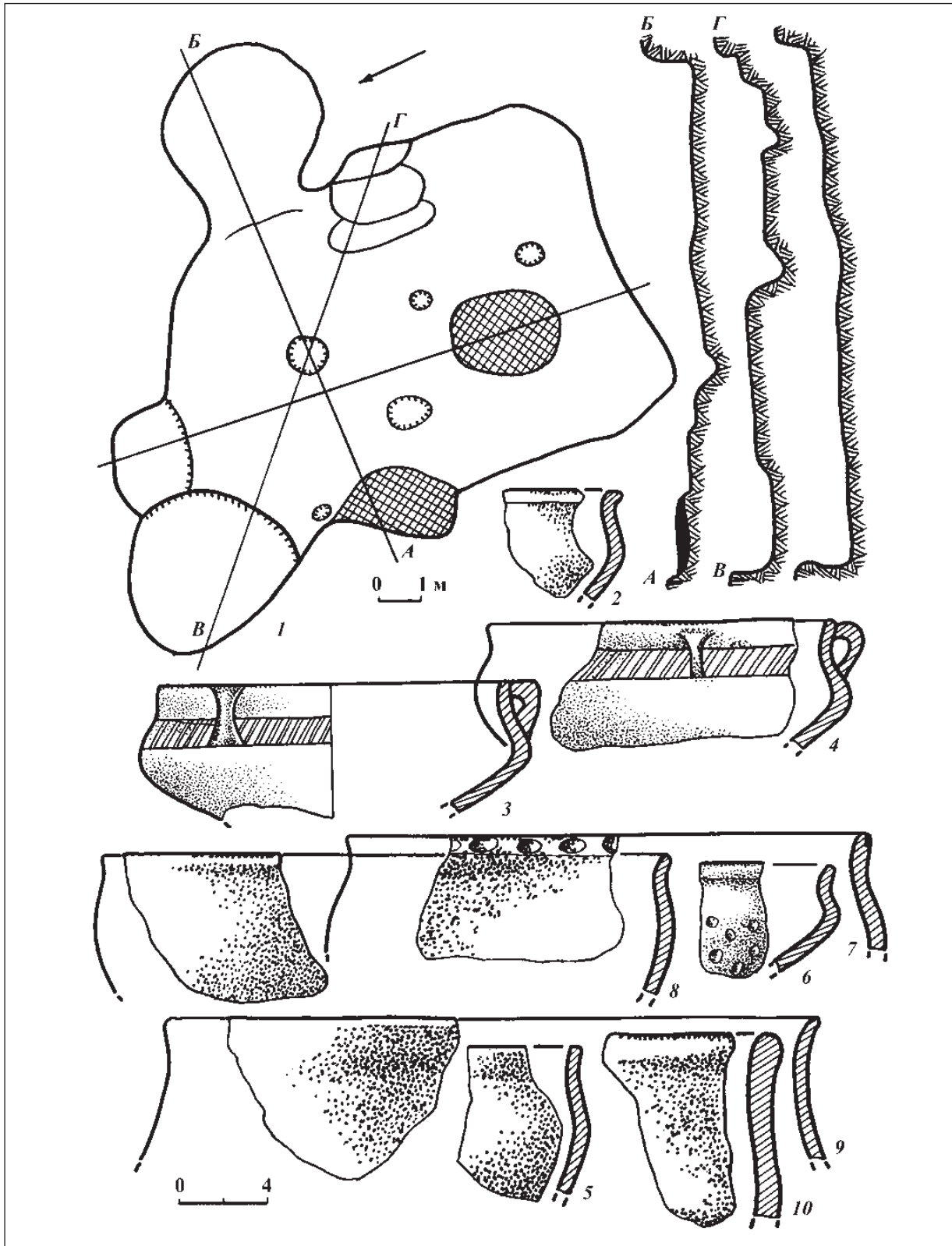

Рис. 183. Линів. План та розрізи житла 1 (1). Комплекс житла 1 (2—9).

Венеди

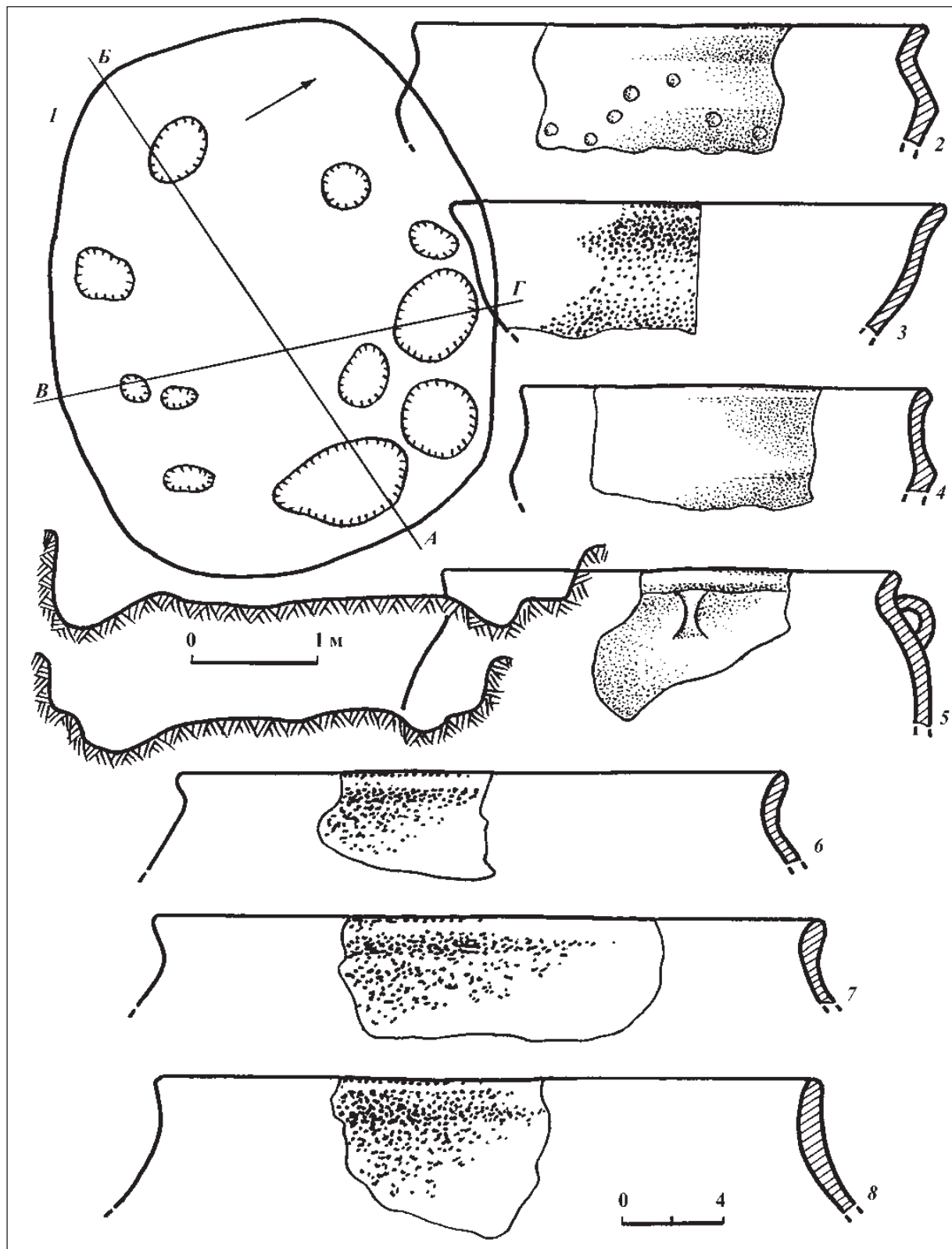

Рис. 184. Линів. План та розрізи житла 3 (1). Комплекс житла 3 (2—7).

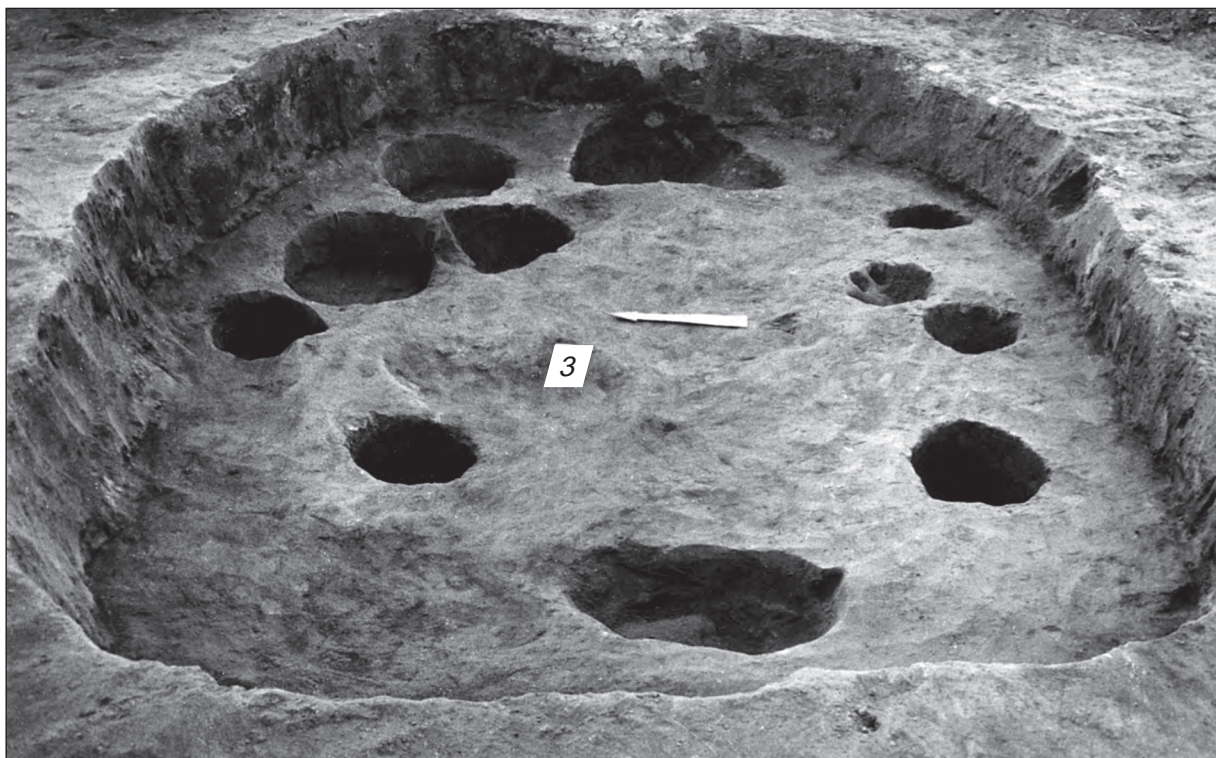

Рис. 185. Линів. Фото житла 3.

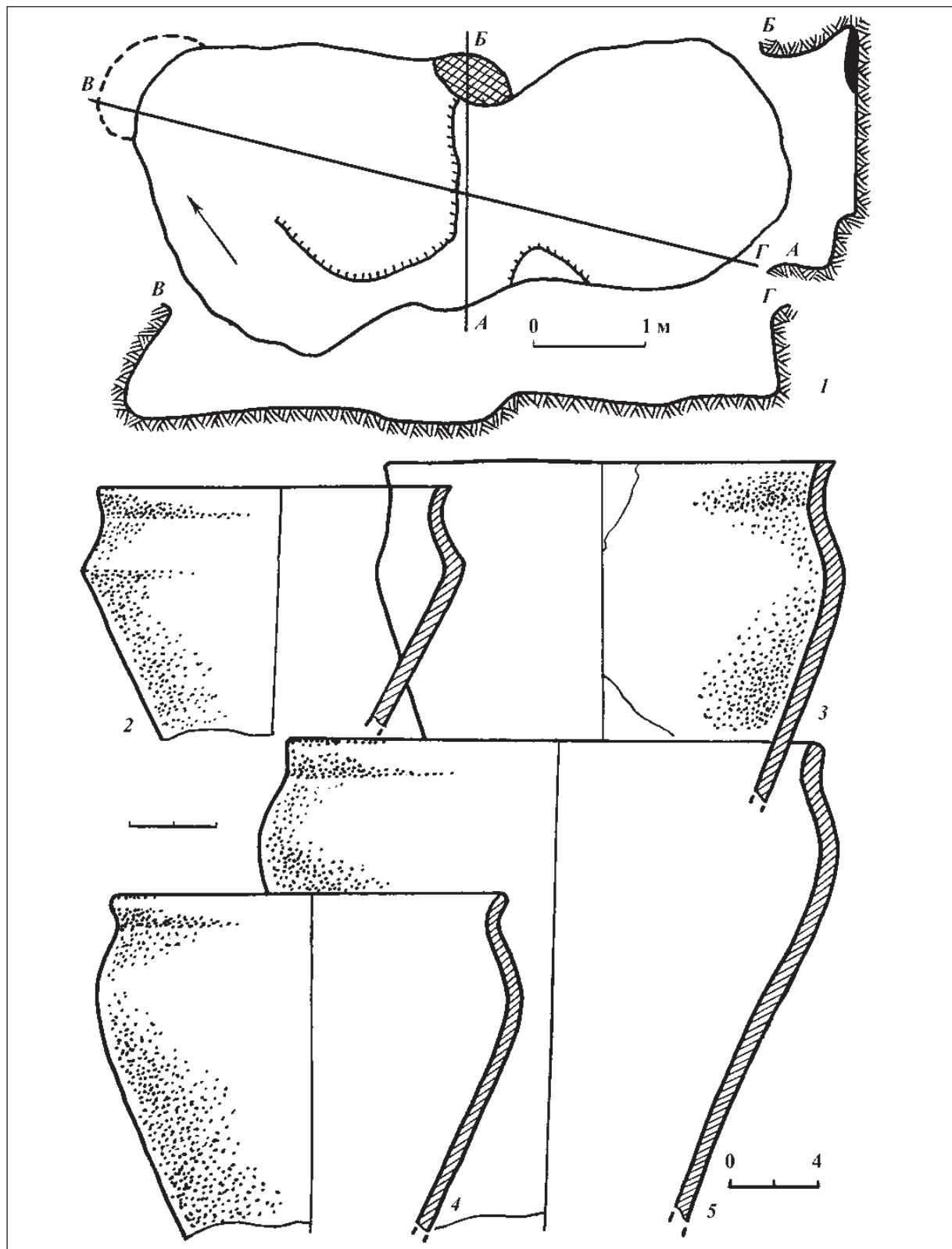

Рис. 186. Линів. План та розрізи житла 7 (1). Комплекс житла 7 (2—5).

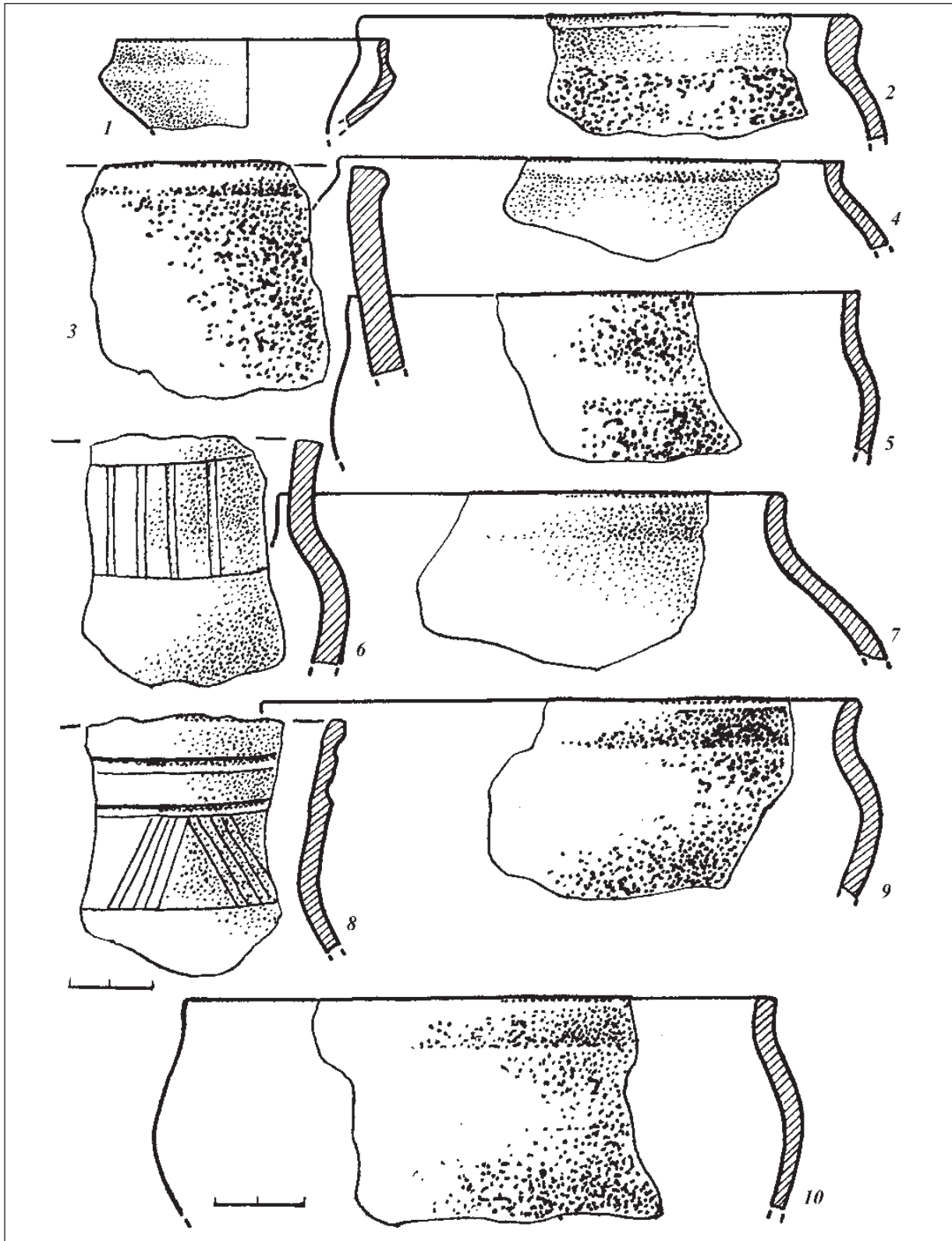

Рис. 187. Линів. Кераміка з житла 7 (1—9).

Венеди

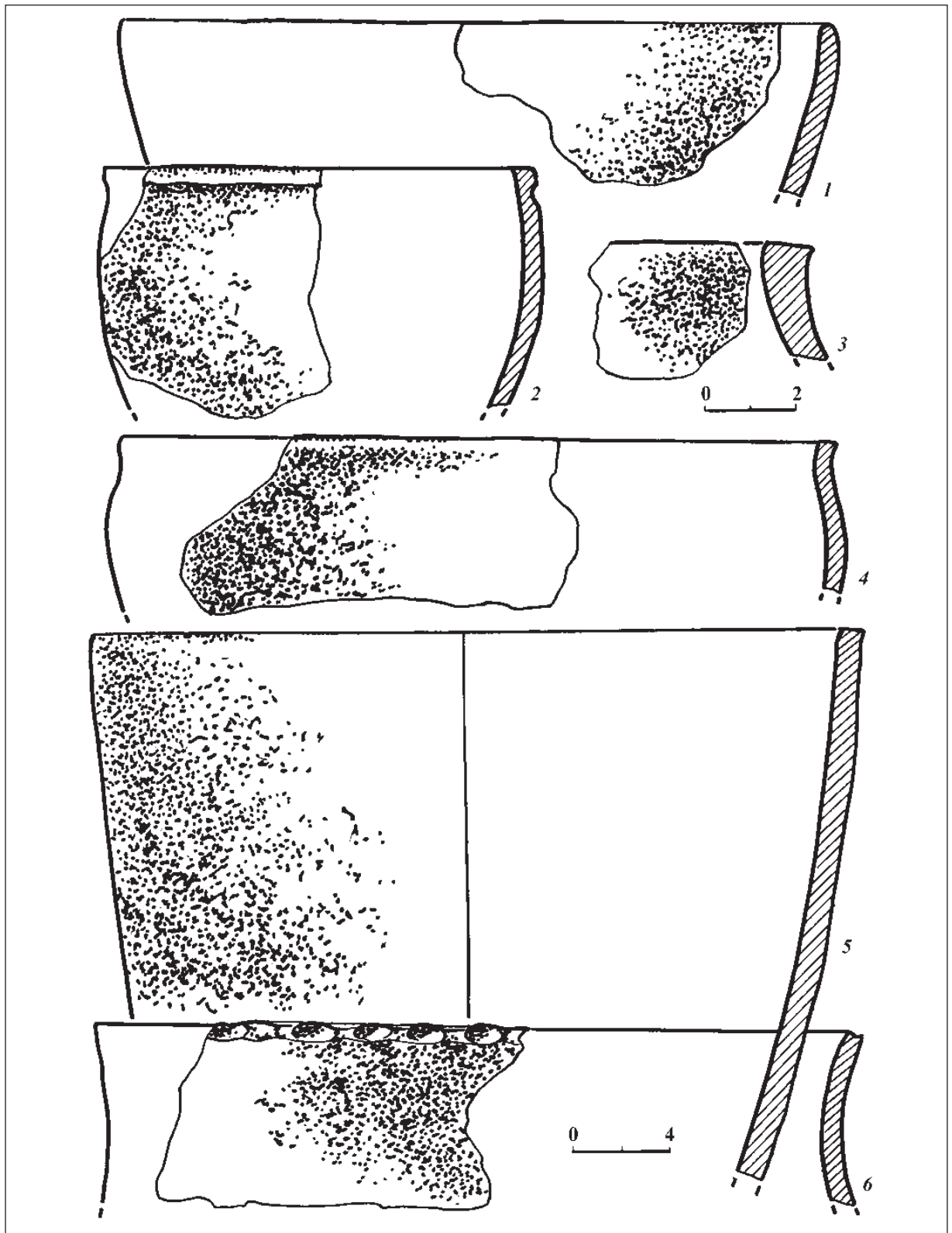

Рис. 188. Линів. Кераміка з житла 7 (1—6).

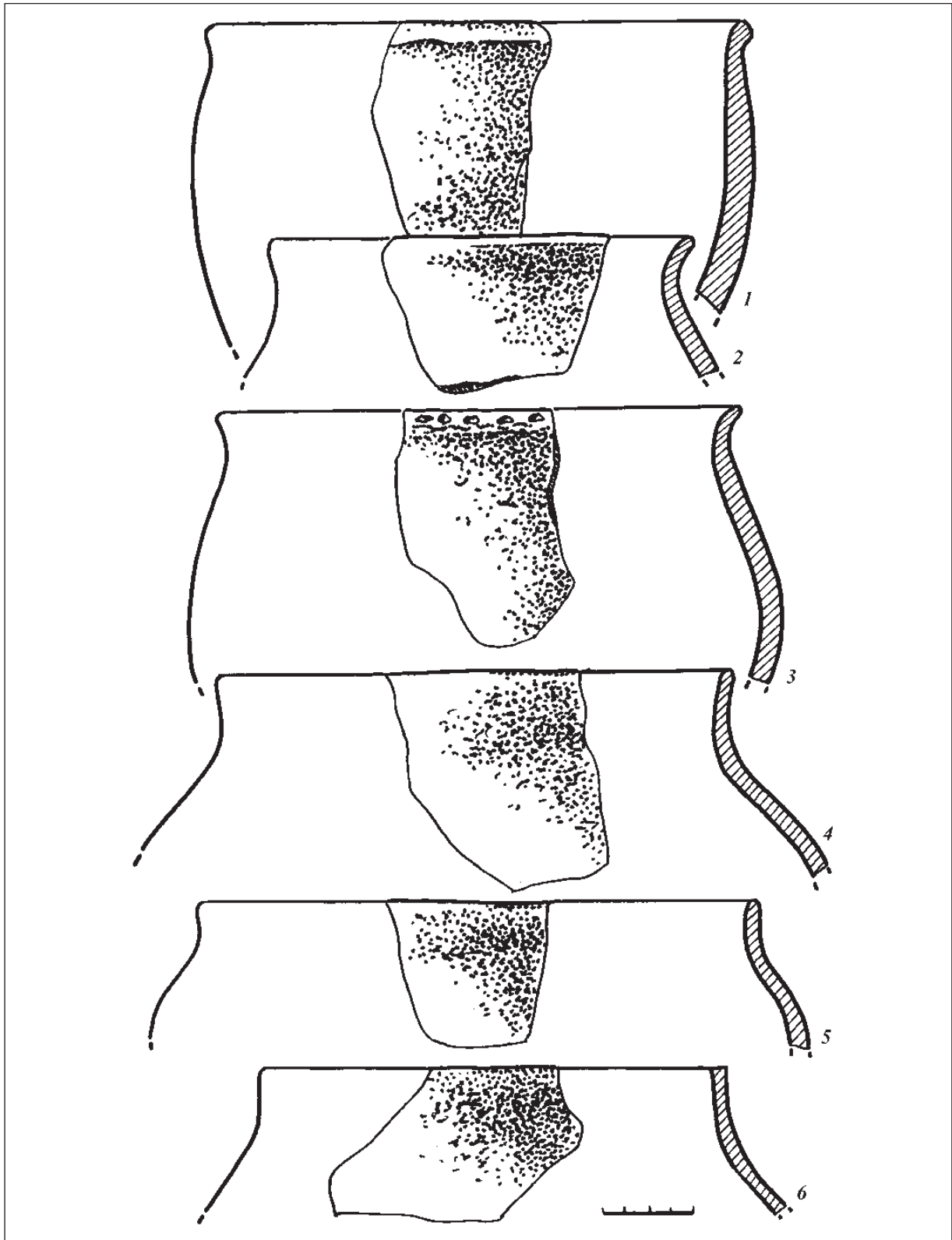

Рис. 189. Линів. Ліпний посуд з житла 8 (1—6).

Венеди

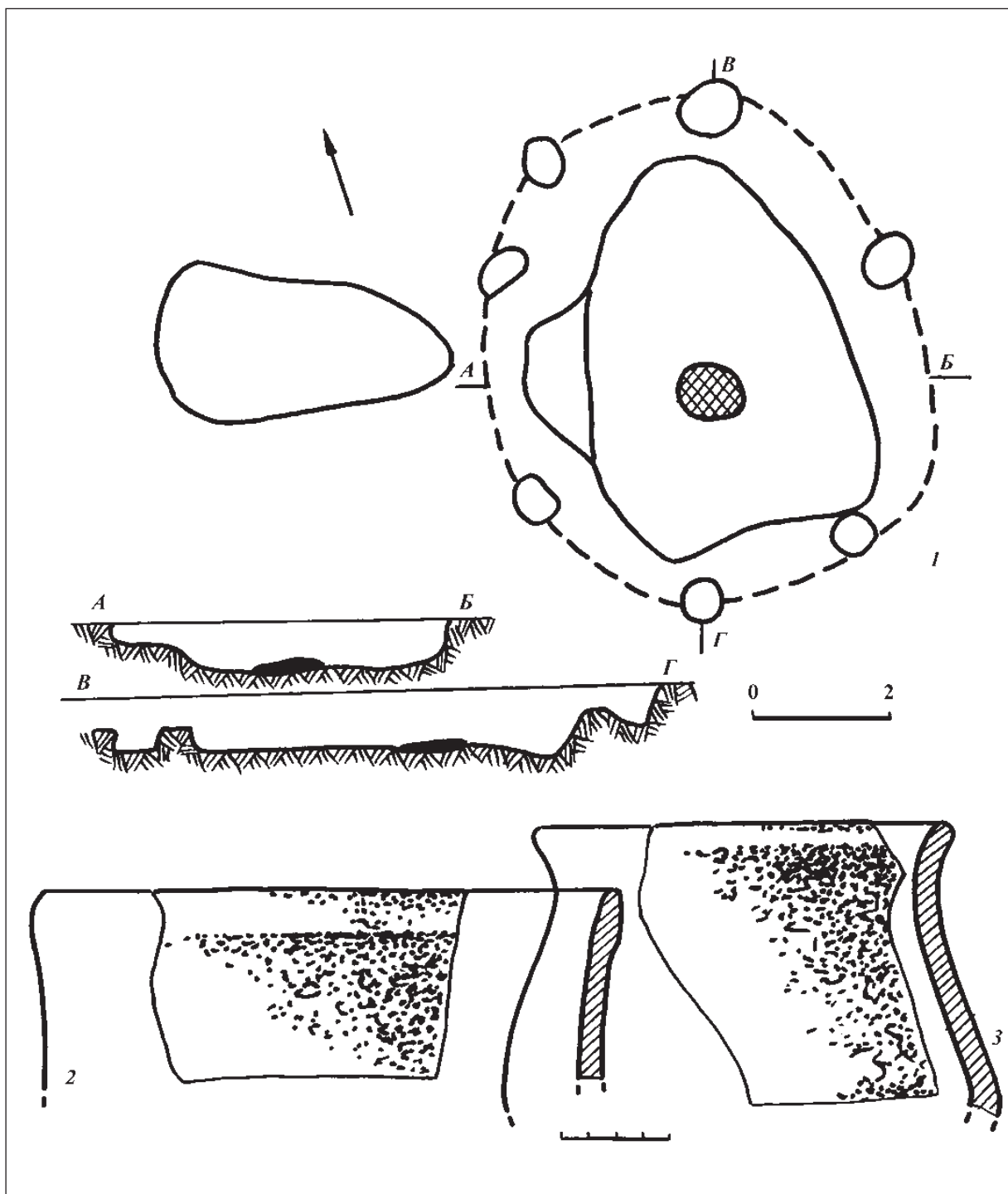

Рис. 190. Линів. План та розрізи житла 11 і господарської ями № 17 (1). Кераміка (2, 3).

Рис. 191. Линів. Фото житла 11.

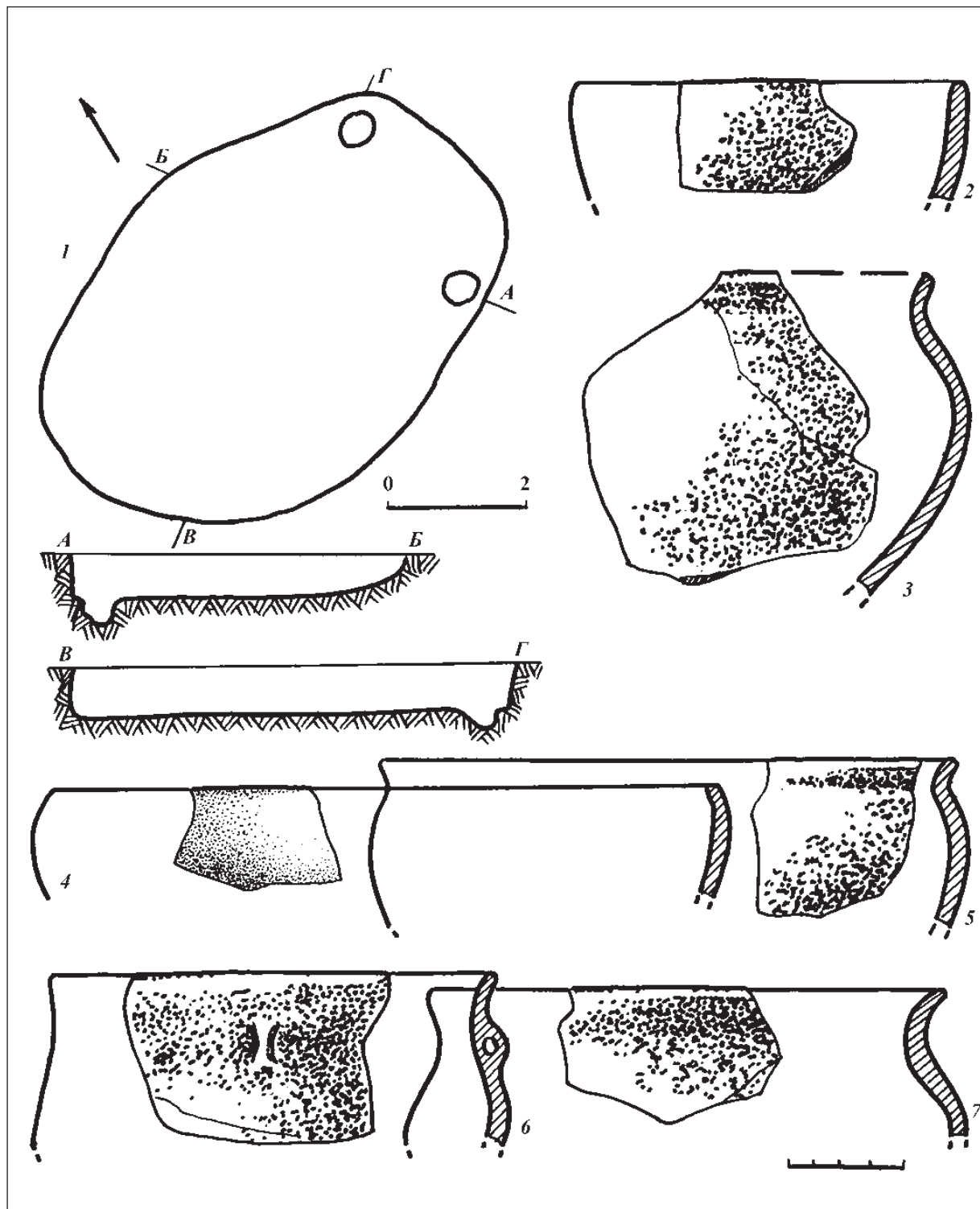

Рис. 192. Линів. План та розрізи житла 12 (1). Кераміка з житла 12 (2, 3), та культурного шару (4—7).

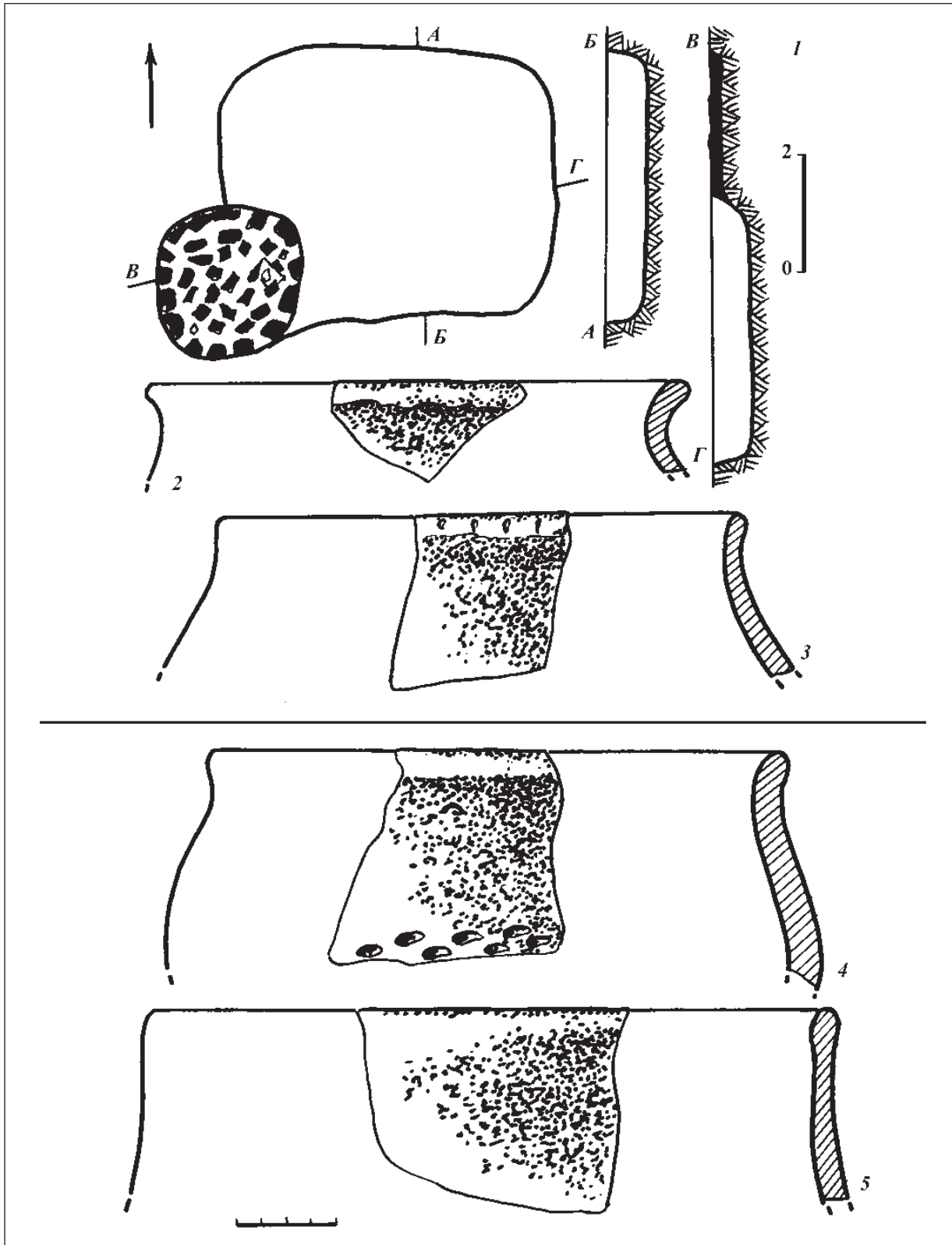

Рис. 193. Линів. План та розрізи житла 16 (1). Кераміка з житла 16 (2, 3) та культурного шару (4, 5). Венеди

Рис. 194. Линів. Фото житла 16.

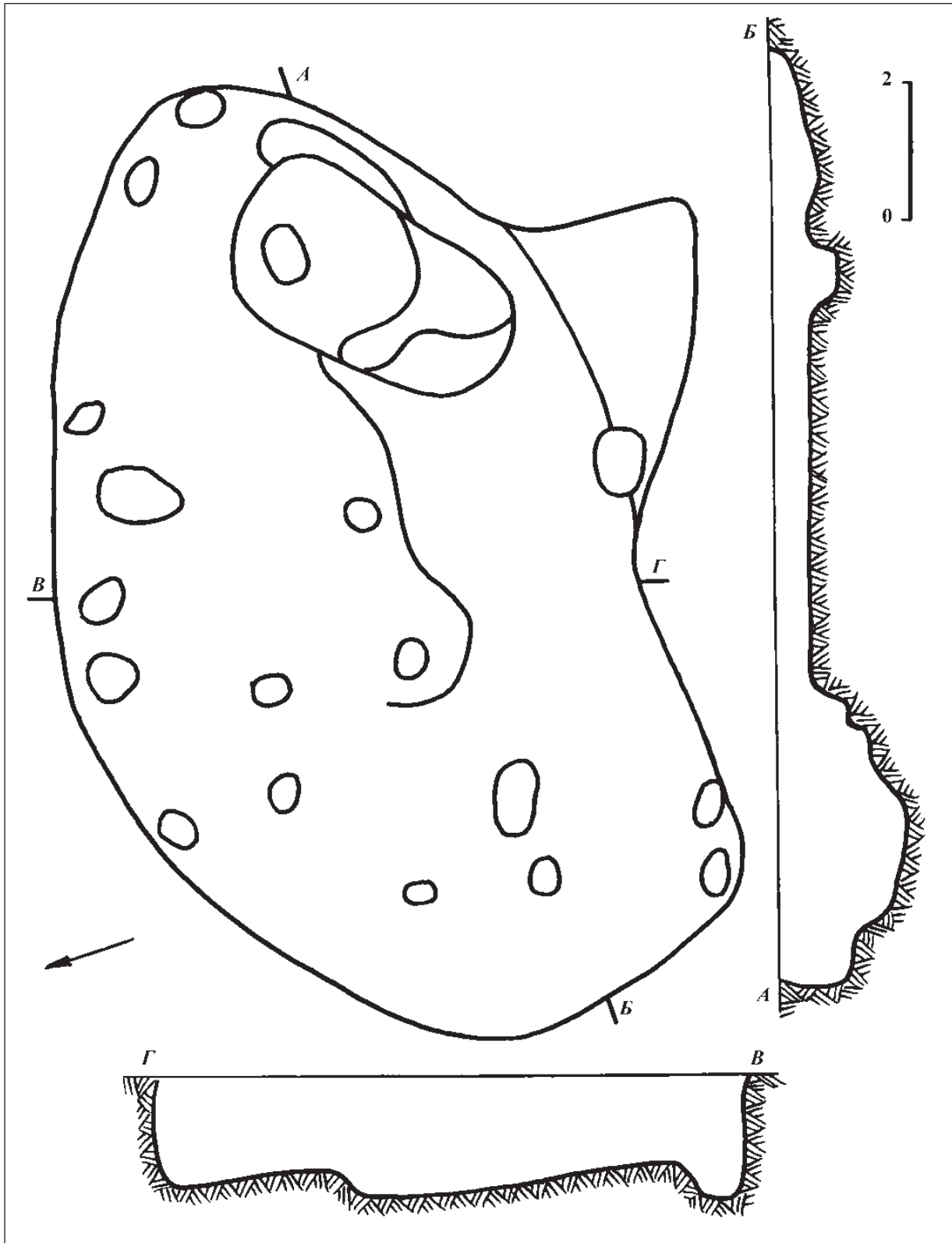

Рис. 195. Линів. План та розрізи житла 19.

Венеди

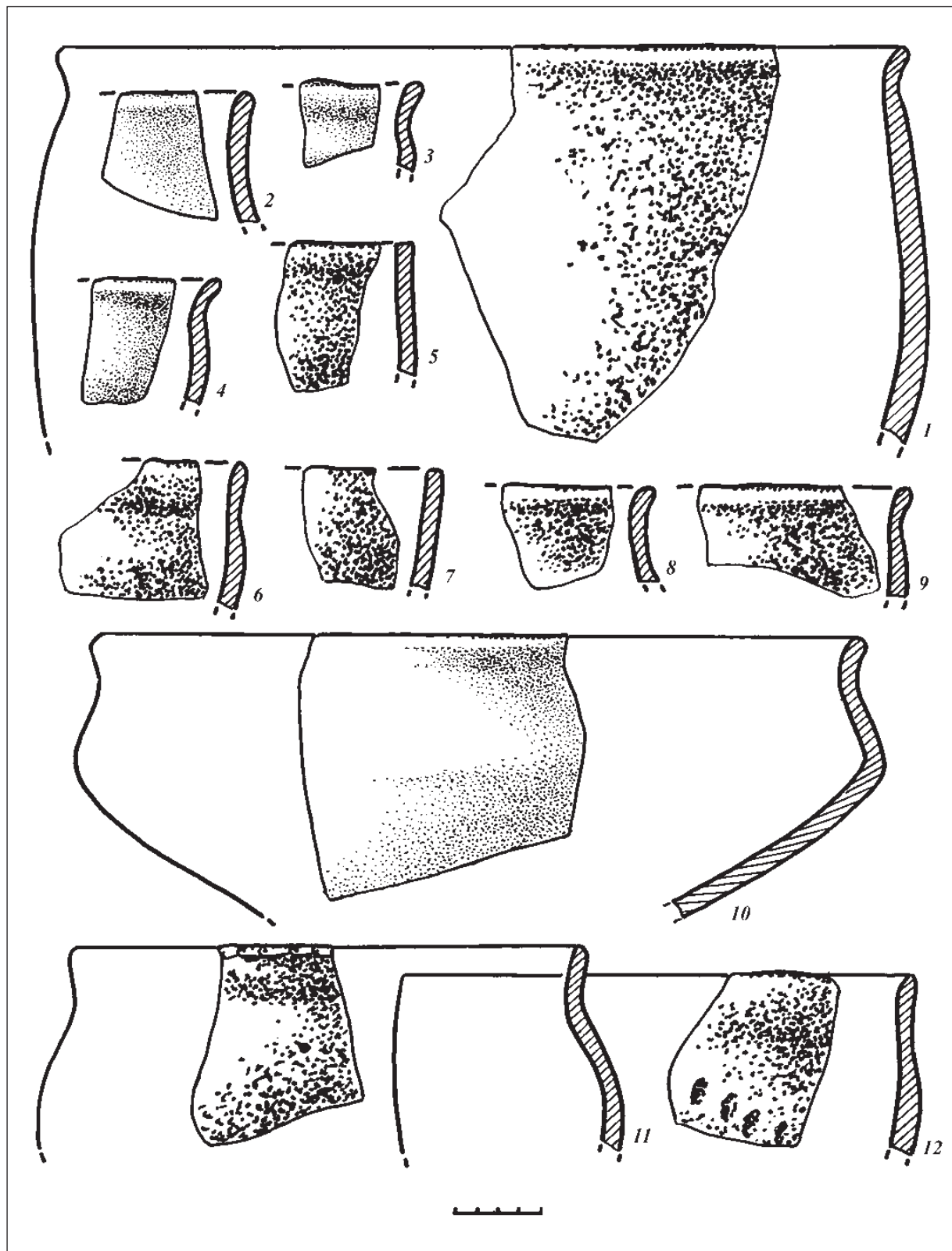

Рис. 196. Линів. Кераміка з житла 19.

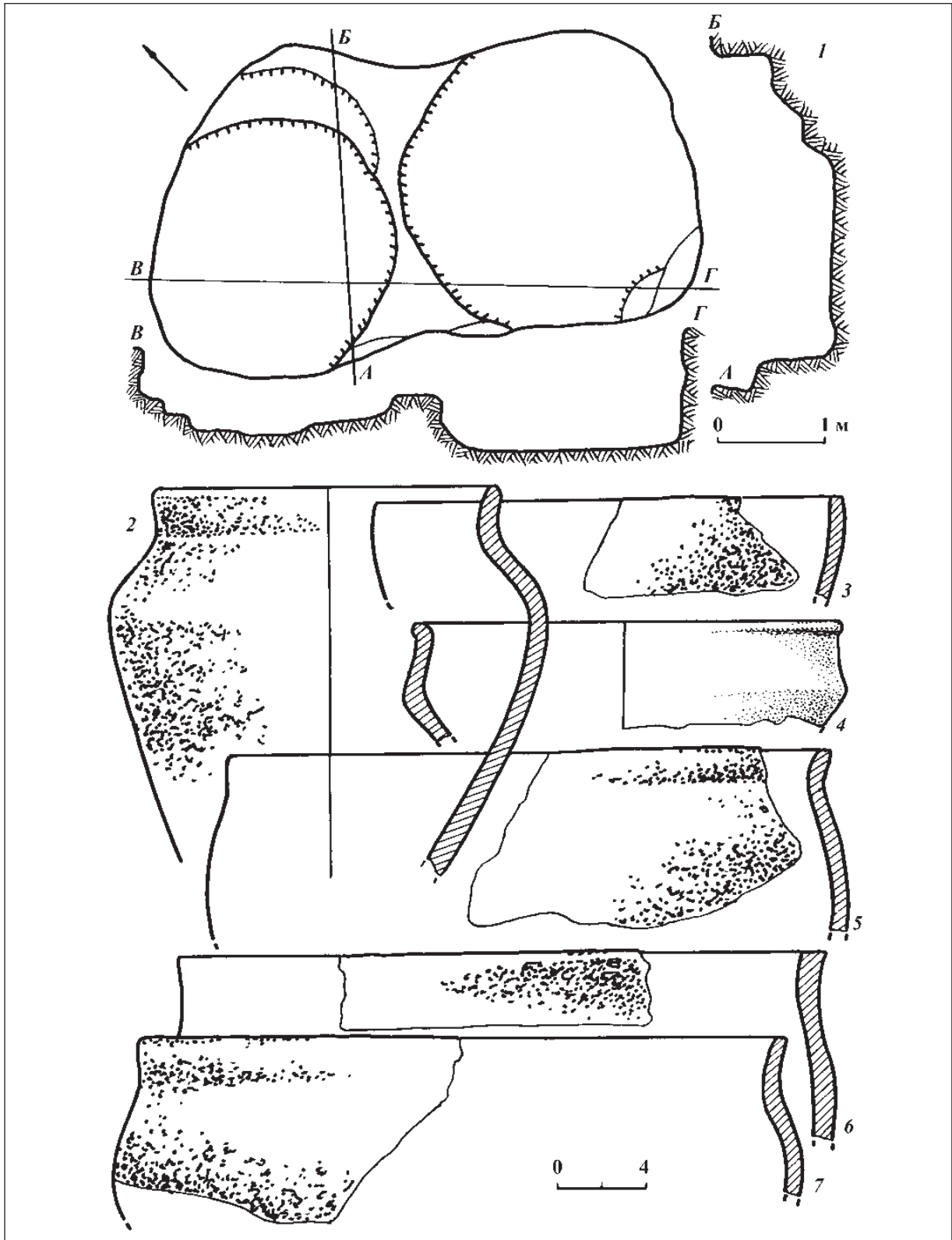

Рис. 197. Линів. План та розріз господарської споруди 7 (1). Кераміка із споруди 7 (2—7).

Венеди

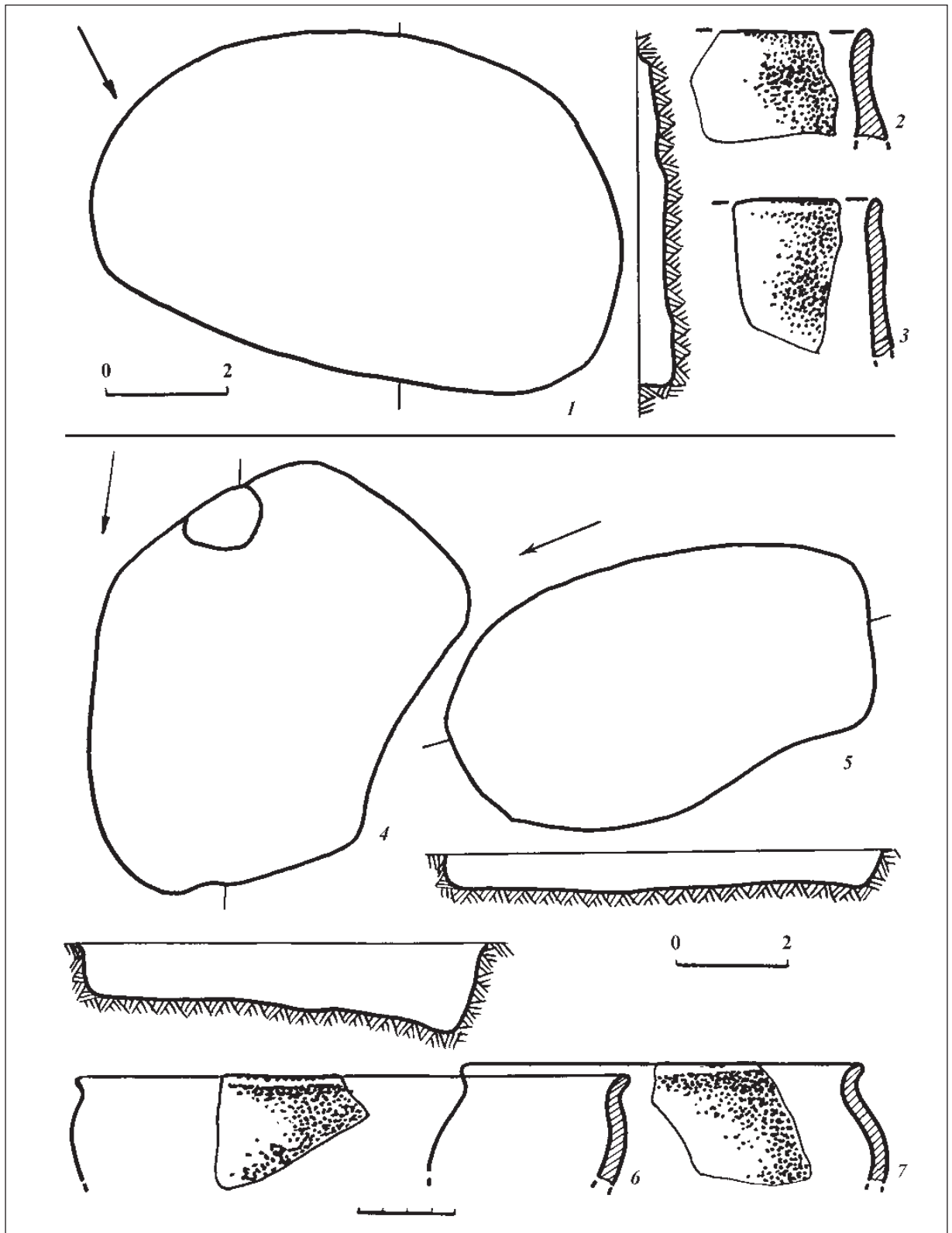

Рис. 198. Линів. Комплекс споруд 8 (1—3), 14 (4, 6), 15 (5, 7).

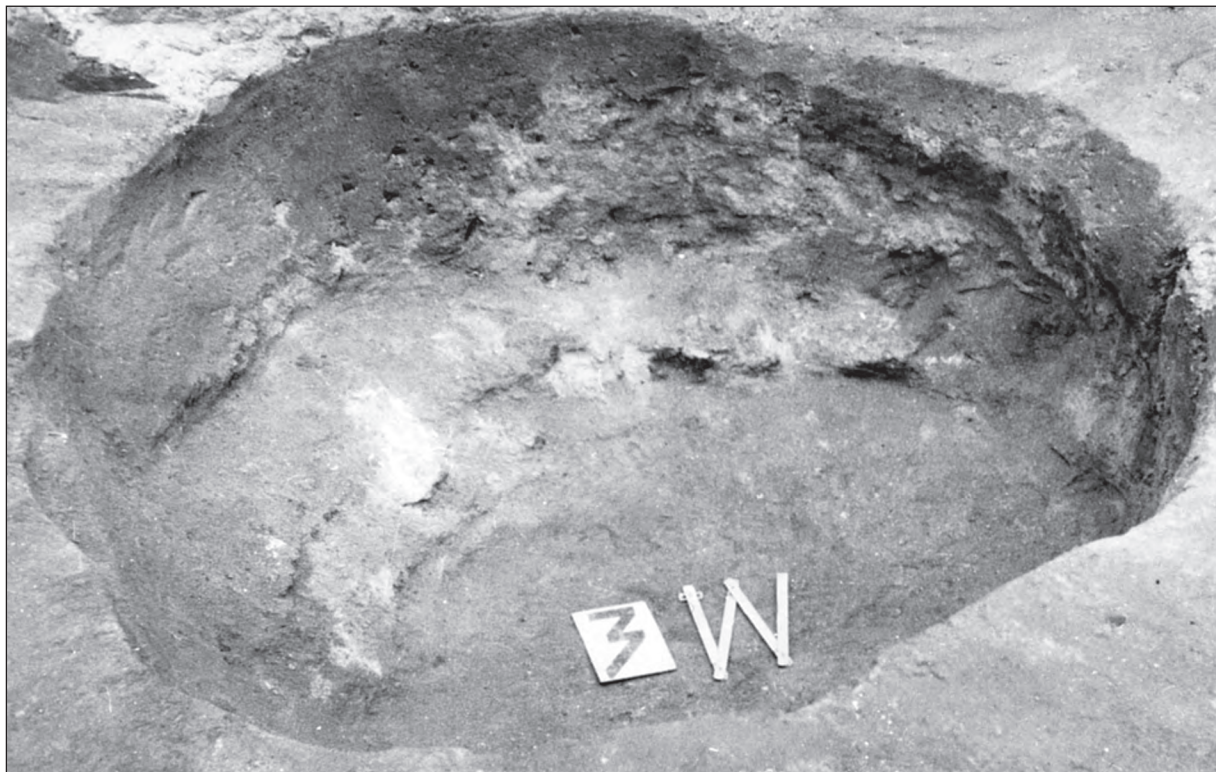

Рис. 199. Линів. Фото господарської ями № 3.

Рис. 200. Линів. Фото господарської ями № 24.

Рис. 201. Линів. Фото господарської ями № 29.

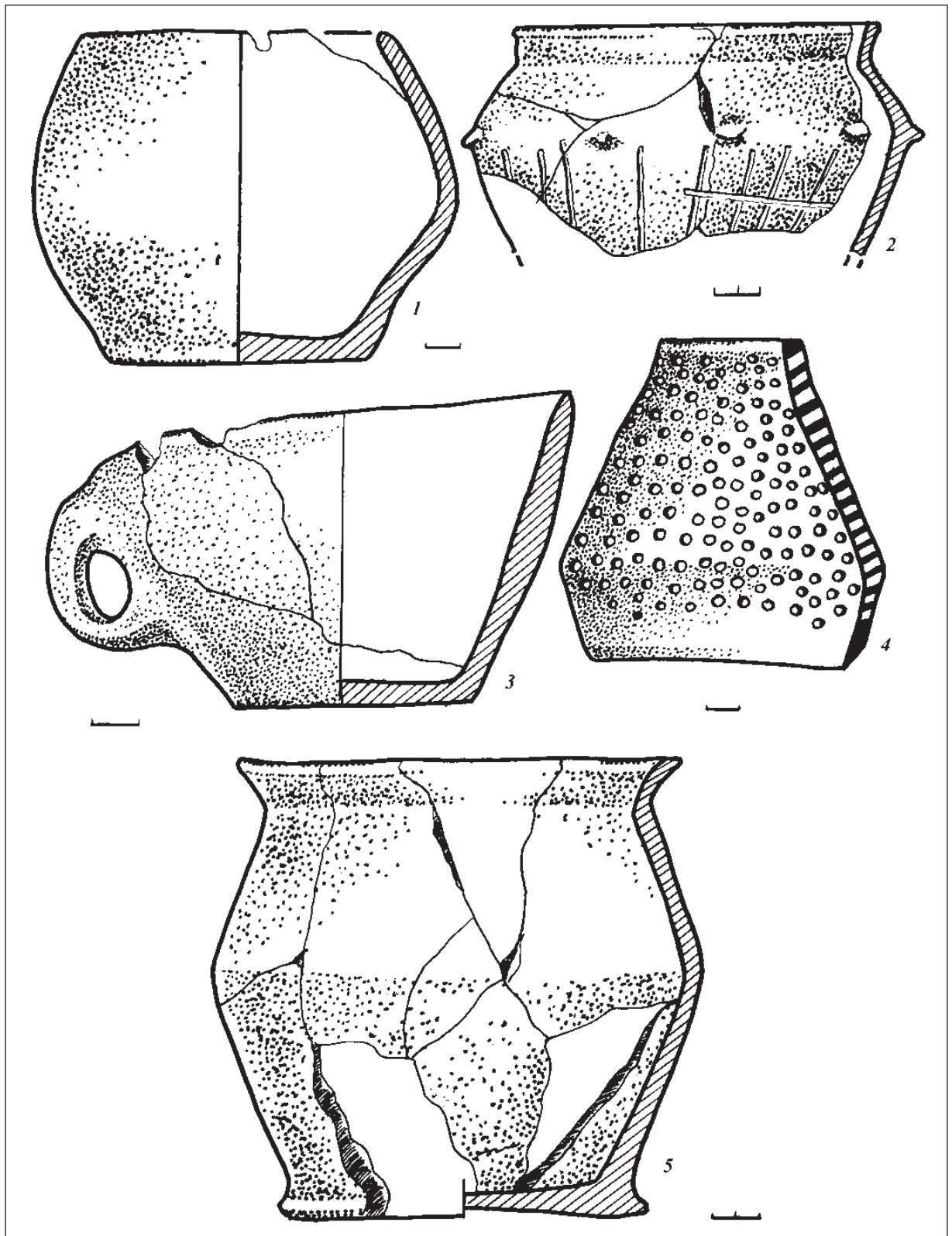

Рис. 202. Линів. Липний посуд (1 — житло 3; 2, 5 — яма № 3; 4 — яма № 7; 3 — культурний шар).

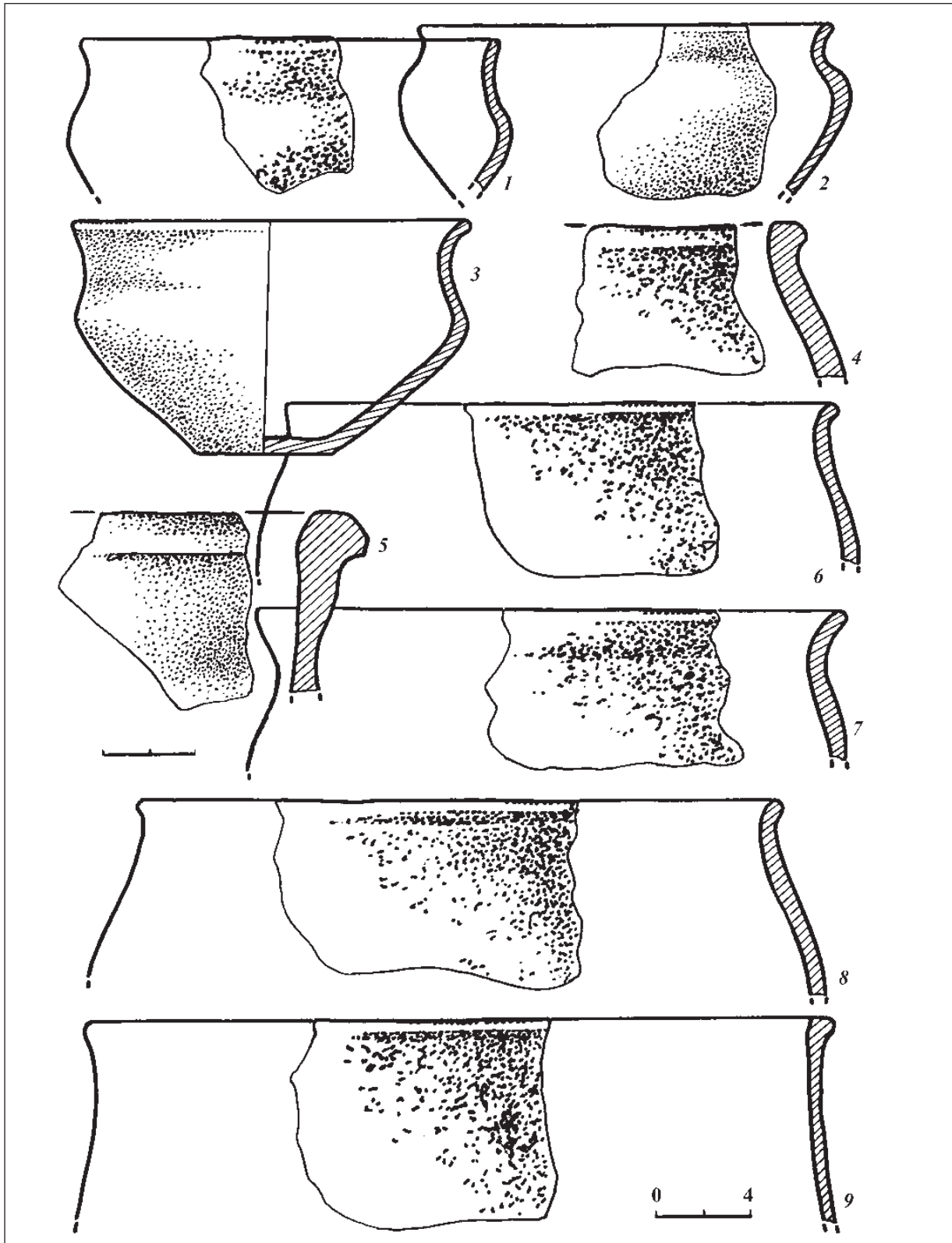

Рис. 203. Линів. Кераміка з культурного шару (1—9).

Венеди

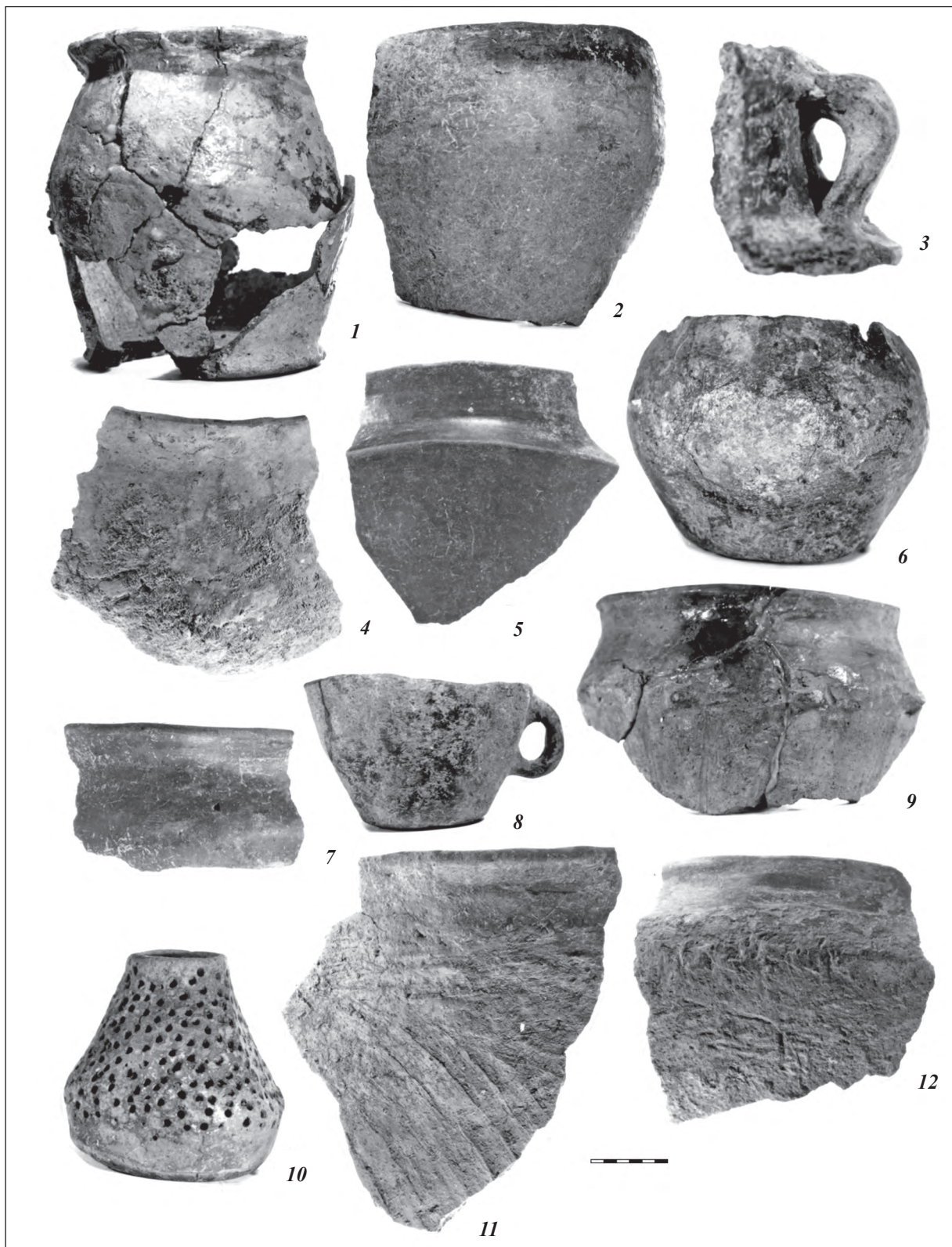

Рис. 204. Линів. Фото зразків кераміки (1—12).

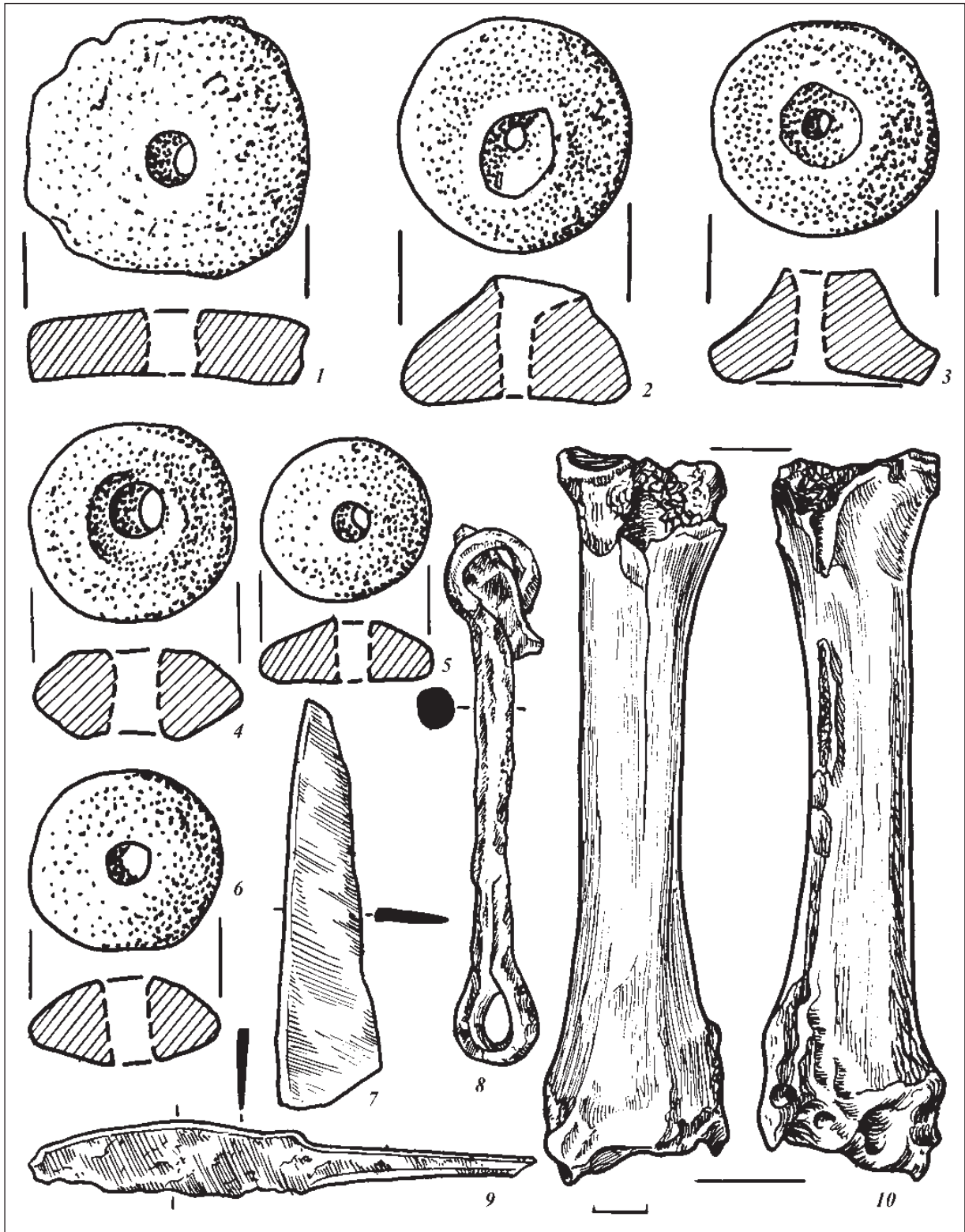

Рис. 205. Лівів. Глиняні прясла (1—6), кістяне лощило (7), залізні ножі (8, 10) та залізний псалій (10) (1—4, 8, 10 — культурний шар; 5, 6 — житло 19; 7, 9 — житло 1).

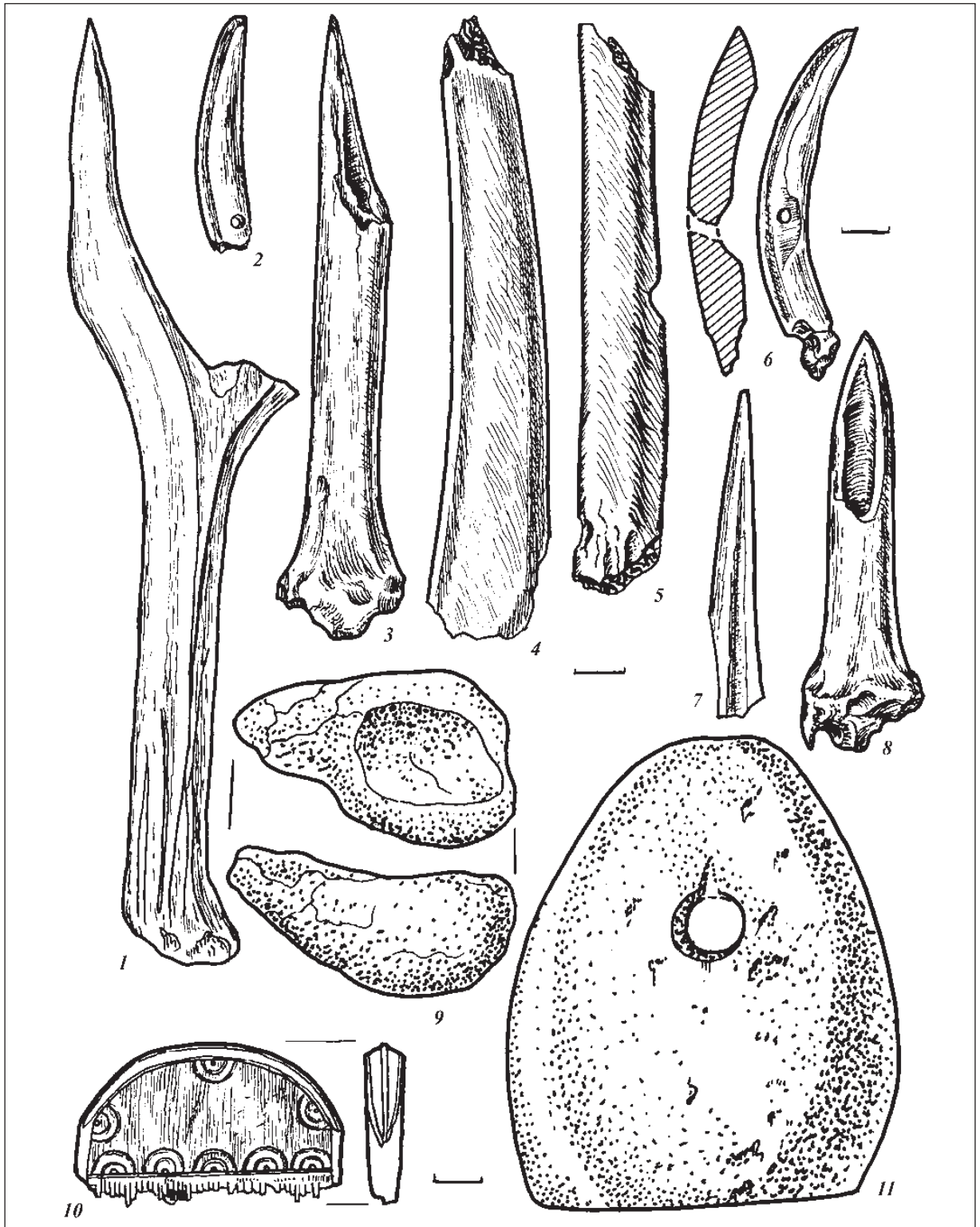

Рис. 206. Линів. Кістяні проколки (1, 2, 5, 9, 12), кістяні амулети (6, 7), кістяні скребки (3, 4), глиняний тягарець (8), кістяна ллячка (10), кістяний гребінець (11) (1 — яма № 29; 2, 9, 10 — культурний шар; 3, 8 — житло 3; 4—7 — житло 1; 8—11 — житло 7; 12 — житло 19).

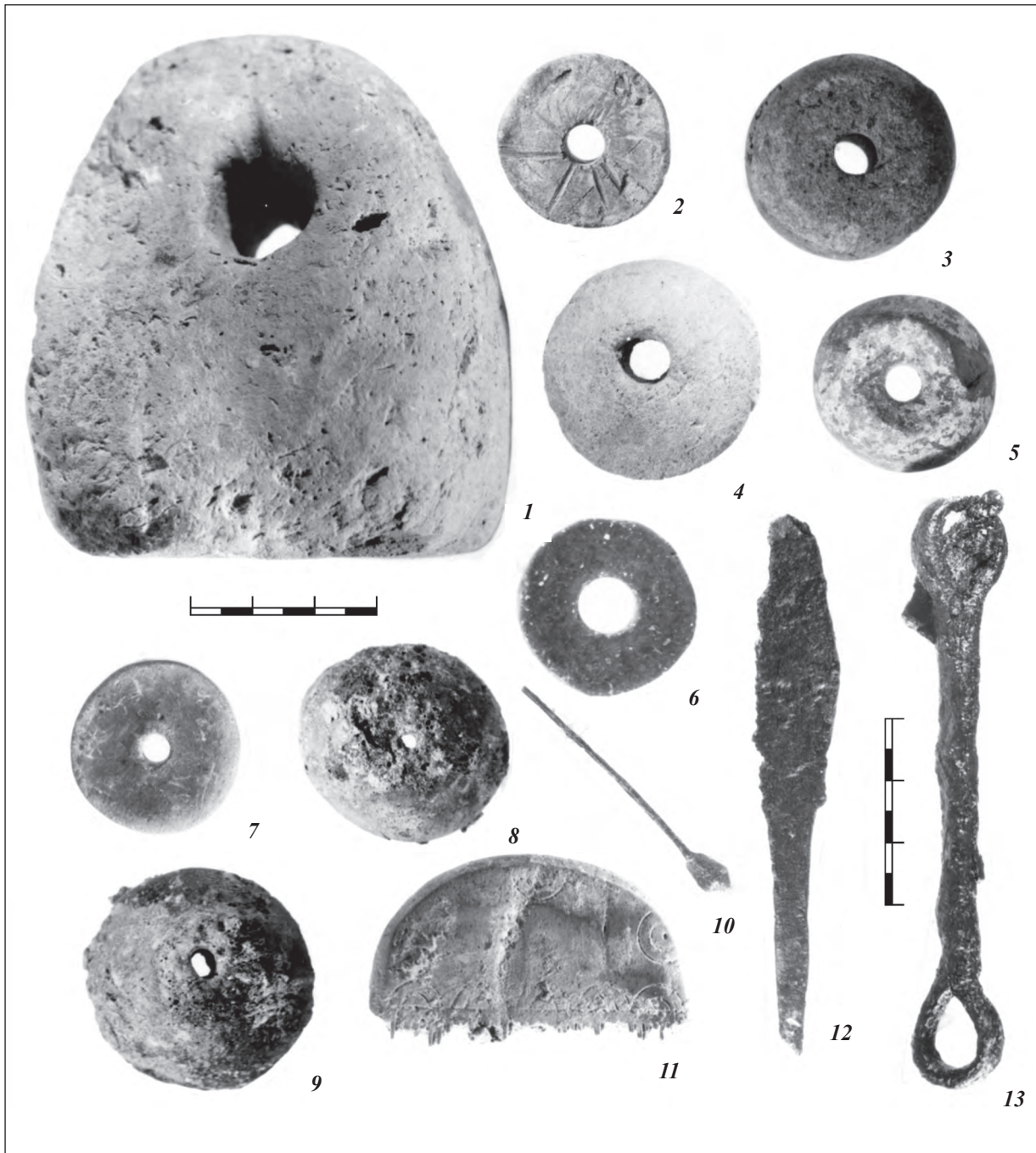

Рис. 207. Линів. Фото виробів з глини, кості, заліза (1—13).

Підріжжя

Поселення відкрите російським археологом І. П. Русановою у 1967 р. В цьому ж році нею проведені тут невеликі розкопки в межах розкопу I, закладеного в центрі поселення, розмірами 16×6 м (96 м^2) [Русанова, 1967]. Виявлено залишки трьох жител, однієї господарської споруди та кількох господарських ям (житла 1, 2, 3, споруда 1), що належать до початку нової ери (рис. 208).

У 1968 р. І. П. Русанова продовжила роботу на поселенні, відкривши площу 464 м^2 . Виявлено чотири заглиблені будівлі, одна з яких (житло 4) відноситься до перших століть нової ери, а три (житла 5, 6, 7) до раннього середньовіччя [Русанова, 1968] (рис. 209).

У 1971 р. широкі археологічні дослідження на поселенні проведено Волинським загonom Ранньослов'янської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом В. К. Воляника. У складі загону працював автор. На пам'ятці закладено три розкопки загальною площею 1622 м^2 [Воляник, 1972, с. 361] (рис. 210). На дослідженій площі виявлено 16 жител, 83 господарські ями, 19 вогнищ, кілька скупчень кераміки, які відносяться до різних культурних епох. З них три житла (1, 3, 10), більшість господарських ям і всі вогнища належать до перших століть нової ери, а сім жител (2, 4, 5, 6, 7, 8, 9) та кілька господарських ям (№ 17, вісім ям між житлами 6 і 7) належать до раннього середньовіччя (рис. 211, 212).

Таким чином, у п'яти розкопах поселення, загальною площею ($96 + 464 + 1622$) 2182 м^2 виявлено сім жител та близько 80 госпо-

дарських споруд, що належать до рубежу ери, 10 жител і 9 господарських ям, які відносяться до VI—VII ст. н. е.

У процесі розкопок зібрано велику колекцію яскравого керамічного матеріалу та інших рухомих матеріалів. Всі вони складають значну наукову базу для вивчення культурно-етнічної історії Волині. Проте ці матеріали не стали предметом окремої публікації і використані В. К. Воляником лише для написання кандидатської дисертації.

На жаль, нам недоступні матеріали, в основному кераміка, відвезені І. П. Русановою до Інституту археології РАН. Це дещо збіднить повноту керамічного комплексу, але не матиме вирішального значення для характеристики пам'ятки.

Поселення розташоване на підвищенні низького лівого берега р. Стир на відстані 1,5 км на захід від с. Підріжжя Ковельського району Волинської області. Воно займає верхній майданчик підвищення, а також його пологий схил до річки. Розміри поселення складають 80×120 м.

За спостереженнями І. П. Русанової, культурний шар поселення знаходиться на глибині $0,2\text{—}0,4$ м і поділяється на дві частини. Верхня частина світліша, рихла і містить матеріали раннього середньовіччя. Нижня частина культурного шару темніша, чорна, щільна. Пересихаючи, вона перетворюється на дрібний порошок. Цей шар насичений матеріальними залишками поселення перших століть нашої ери. На деяких ділянках поселення ці два горизонти розділяються тонким прошарком піску.

Житла розташовані на схилі і мають незначно заглиблену у материк долівку. Остання знівельована відносно схилу, тому більше заглиблена у верхній частині схилу і майже не має заглиблення в його нижній частині.

Всі чотири житла, виявлені у розкопі І. П. Русанової, розміщені компактно, однією групою разом з господарською спорудою, на відстані 0,8—1,2 м одне від одного, у його східній частині. Житла, виявлені у розкопі І і ІІ 1971 р., примикають до групи об'єктів виявлених І. П. Русановою.

Отже, можна зробити висновок, що поселення зубрицької культури займало центральну і східну частину пагорба.

Подіємо стислий опис відкритих об'єктів.

Житло 1 відкрите частково, його північна частина знаходилася за межами розкопу. Житло мало, очевидно, прямокутну форму. Воно заглиблене у материк на 0,1—0,5 м і орієнтоване довгими стінами за лінією південний захід—північний схід. Контури північної частини не простежені, оскільки в цій частині воно не заглиблене у материк. Відкрита частина житла має розміри 2,4 × 5 м. По контуру житла, як всередині, так і за його межами, простежуються нерегулярно розміщені стовпові ямки діаметром 0,15—0,2 м та глибиною 0,1—0,15 м. Біля південно-східної стіни житла розміщено заглиблення у вигляді коритоподібної ями глибиною 0,3 м від рівня долівки та діаметром 1,8 м. Ще одна велика підвальна яма розміщена у середній частині південно-західної стіни. Її діаметр 1,3 м, глибина 0,3 м від рівня долівки. Третя велика підвальна яма розміщена у південно-західному куті. Вона має діаметр 0,8 м, глибину 0,15 м від рівня долівки. Судячи з розміщення стовпових ям, стіни житла мали стовпово-плотову конструкцію (рис. 208).

При розчистці споруди виявлено невелику кількість кераміки та кістки тварин.

Житло 2 відкрите повністю. Воно розташоване у 0,8 м на південь від житла 1. Це напівземлянка, яка має форму не зовсім правильного, видовженого прямокутника. Орієнтована довгими стінами за лінією схід—захід з невеликим відхиленням на північ. Розміри споруди 2,4 × 4,8 м, висота земляних стін 0,5—0,35 м від рівня долівки. Стіни нахилені донизу, долівка рівна, утрямбована. У центральній частині житла, ближче до східної сторони, виявлені за-

лишки опалювальної споруди. Від неї залишилися уламки глиняного череня, який утворює коло діаметром 0,8 м. Вогнище влаштоване на материковому останці висотою 15—30 см, шириною 0,4—0,5 м, що тягнувся вздовж північної стіни. Під глиняною підмазкою і над нею простежені смуги вугілля і перепаленої чорної землі. По периметру стін, всередині і за межами контурів, відкрито ряд стовпових ям, які свідчать про стовпово-плотову конструкцію стін цього житлового об'єкта (рис. 208).

У заповненні споруди виявлено багато уламків ліпної кераміки зубрицької культури та кістки тварин.

На відстані 0,6 м на схід від житла 2 виявлено господарську споруду 1. Вона має прямокутну форму із заокругленими кутами і орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни споруди вертикальні, дно рівне. Її розміри 1,4 × 1,8 м, висота земляних стін 0,35 м від рівня долівки. У східній частині до споруди прилаштоване заглиблення у вигляді сходинки, шириною 0,7 м і глибиною в материк 0,1 м. Споруда була заповнена сильно перепаленою вуглистою землею. На дні знаходилося хаотичне скупчення сильно перепаленого каміння (рис. 208).

При розчистці об'єкту виявлено велику кількість ліпної кераміки та кістки тварин.

Житло 3 простежене лише частково. Його південна частина заглиблена у материк на 15 см, північна частина не заглиблена і з'єднується з культурним шаром. Вздовж стін проходять ряди невеликих стовпових ямок, але в цілому розміри житла визначити не вдалося. Долівка простежується слабо. На думку І. П. Русанової, досліджене житло могло мати неправильний прямокутний контур з виступом у східній частині. У центрі цього виступу знаходилася стовпова яма діаметром 0,2 м і глибиною 0,25 м від рівня долівки. У південно-східному куті житла розташована вогнищева яма діаметром 0,4 м і глибиною 15 см від рівня долівки. На дні ями укладені дрібні сильно обпалені камені. Яма була заповнена вугіллям (рис. 208).

У заповненні житла знайдено невелику кількість уламків ліпної кераміки зубрицької культури.

Відкрита площа житла 4 є коритоподібним заглибленням у материк, довжиною 3,3 м та глибиною 1,2 м. Стіни сильно нахилені донизу,

тому по долівці ширина житла складає 1,7 м. У центральній частині знаходилося глиняне вогнище. Воно мало вигляд площадки випаленої глини, розмірами 0,5 × 0,75 м, яка була піднята над рівнем долівки на 0,55 м. У долівці житла по кутах і, в материку, вздовж стін, за межами котловану простежені ямки від вертикальних стовпів. Їх діаметр 0,2—0,3 м, глибина від 0,1 до 0,4 м (рис. 209).

У заповненні житла та довкола нього, знайдено багато уламків ліпного посуду. Вся кераміка має шорстку, рустовану чи лощену поверхню жовтого або чорного кольорів. Є посудини з прямими вінцями, посудини з дещо відхиленими вінцями, прикрашеними насічками по краю, уламок миски з циліндричним верхом, біконічні горщики. Зустрічається ямковий орнамент по перетину тулуба, ритий орнамент по лощеному черепку у вигляді ліній, що пересікаються, і паралельних ліній з пунктиром між ними.

На всій площі розкопу 1967/1968 рр. виявлено близько десятка ям-погребів. Більшість з них має округлу або овальну форму діаметром 0,6—2 м, глибиною 0,2—0,6 м від рівня виявлення (рис. 208). Лише у деяких з цих ям трапилися дрібні уламки ліпної кераміки перших століть нашої ери.

Житло 4а¹² знаходилося у розкопі I 1971 р. (рис. 211). Воно мало вигляд котловану овальної у плані форми, орієнтованого довгими стінами за лінією північ-південь. Стіни житла сильно звужені донизу, долівка рівна, утоптана. Розміри споруди 1,75 × 3,35 м, висота земляних стін 0,77 м від сучасної поверхні. Вздовж східної стіни розташований материковий виступ-лежанка або прилавок. Його ширина 0,25 м, висота 0,55 м від рівня долівки (рис. 213).

У заповненні виявлено дрібні уламки ліпної кераміки зубрицької культури.

Житло 4б¹³ є напівземлянкою, що має близьку до овальної у плані форму розмірами 1,7 × 3,55 м. Житло орієнтоване довгими стінами за лінією схід-захід. Висота земляних стін складає 0,95 м від рівня долівки. Стіни вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. У північній стіні знаходився вхід з двох сходинок. Ширина входу 1,3 м (рис. 214).

У заповненні виявлено багато уламків ліпного посуду і кістки тварин. Посуд має рустовану, шорстку або лощену поверхню. Ряд уламків має штриховану поверхню у вигляді відбитків соломи або трави.

Житло 4в¹⁴ є наземним. Його основу складало заглиблення овальної форми розмірами 1,5 × 2,8 м і глибиною 0,4 м від рівня виявлення. Довкола цього заглиблення на відстані 0,3—0,9 м розташовані ямки від стовпів діаметром 0,2—0,4 м та глибиною 0,1—0,3 м від рівня виявлення. Площадка окреслена стовповими ямками, має неправильну форму площею 40 м² і покрита шаром попелу, перемішаного з піском, шматками глиняної обмазки, уламками ліпних посудин зубрицької культури (рис. 215).

У трьох розкопах 1971 р. розчищено 68 господарських ям. Ями мають округлу або овальну у плані форму діаметром від 0,6 до 1,8 м та глибину від 0,5 до 1,4 м. Стіни ям здебільшого прямовисні або дещо звужені до дна. Дно плоске, в окремих випадках лінзоподібне.

У 38 ямах-погребках виявлено по одному або по кілька уламків ліпної кераміки, що належать до зубрицької культури, кістки тварин. У 30 ямах не виявлено знахідок, які б могли визначити їх культурну належність. Все ж виходячи з форми, розташування між житлами зубрицької культури, характеру заповнення, ці об'єкти можна віднести до перших століть н. е.

По всій площі розкопів I та II без видимого порядку розташовані вогнища (рис. 211, 212). Всього виявлено 19 об'єктів, які можна віднести до цього типу споруд. Вони являли собою більш чи менш щільне скупчення каміння, інколи кременя, деколи помітні кам'яні вимостки з вугіллям та попелом. Деякі об'єкти досить добре збережені, наприклад, вогнище № 2, яке являє собою черинь, вимощений обпаленим камінням, піском і глиною. Товщина череня 4 см. Його розміри 0,34 × 0,29 м. Навколо череня розташовані обпалені камені. Розміри розвалу вогнища 0,8 × 0,79 м. Довкола вогнища знайдено багато уламків ліпного посуду зубрицької культури.

Вогнище № 6 являє собою щільну вимостку з каменя та глини товщиною близько 10 см. Розміри вимостки 0,34 × 0,36 м. Навколо збереженої частини вимостки простежено скупчення

¹² Житло 1 за нумерацією у звіті В. К. Воляника.

¹³ Житло 3 за нумерацією у звіті В. К. Воляника.

¹⁴ Житло 10 за нумерацією у звіті В. К. Воляника.

ня обпаленого каміння, розташованого по колу діаметром 1—1,2 м. У скупченні і на вимостці вогнища виявлено уламки ліпного посуду зубрицької культури.

Збереглися кам'яно-глиняні вимостки вогнищ № 10, 11. У середині вогнища № 16 простежено вертикально розташовані вуглики — очевидно, рештки згорілого стовпа.

Важко визначити призначення вогнищ. Можливо, деякі з них є залишками від дерев'яних жител, сліди яких на піску не збереглися. Інша частина, імовірно, служила для господарських і домашніх потреб у літній період.

У культурному шарі та об'єктах поселення виявлено чималу кількість уламків ліпного посуду різного розміру, інколи розвалів окремих посудин. Це виключно ліпна кераміка (рис. 216—219).

За тістом і характером обробки поверхні вона поділяється на три групи. Найбільшу групу складає посуд, що має шорстку поверхню, домішку піску і шамоту у тісті. До цієї групи відносяться переважно горщики середніх та великих розмірів. Деколи краї вінець прикрашені округлими ямковими вдавленнями або поперечними насічками.

До другої групи відносяться посудини з лощеною поверхнею. Стінки у цих посудин тонкі, без крупної домішки, чорного або жовтого кольору. До цієї групи входять, переважно миски.

До третьої групи відносяться фрагменти, як правило, великих товстостінних посудин, покритих грубими розчісами, з рустованою поверхнею або з відбитками соломи на поверхні.

Асортимент посуду вузький, але дуже різноманітний за формами: горщики, миски, кухлики, сковорідки. Найчисельнішою групою у керамічному комплексі є горщики. Їх можна розділити на три головні типи.

Тип 1¹⁵. Найбільш поширений. Його складають опуклобок, присадкувато-широкогорлі горщики великих і середніх розмірів (12 посудин). Шийка ледь розхилена або вертикальна, плечики та придонна частина заокруглені. Перелом стінок знаходився у верхній частині. Діаметр вінець значно менший від найбільшої

опуклості. Ряд горщиків має рустовану поверхню (рис. 218, б).

Серед керамічного комплексу поселення вони складають до 30 %. Досить багато таких посудин є і у Боратині (30,8 % від усієї кількості горщиків). На інших зубрицьких пам'ятках вони складають незначний процент.

Тип 2 складають присадкувато-широкогорлі горщики з високою розхиленою шийкою, похилими, округлими плечиками і конічною придонною частиною. Перелом стінок вище половини висоти, діаметр вінець дещо менший або дорівнює найбільшій опуклості. Один з горщиків мав під шийкою пальцеві вдавлення. На стінках пальцем нанесені півкола (рис. 218, л).

На пам'ятках зубрицької культури горщики цього типу складають близько 11 % і є характерними, головним чином, для Волині. На Подністровських поселеннях вони становлять ледве 3 % [Козак, 1992, с. 48, рис. 25].

Тип 3. Це конічні середньопрофільовані посудини середніх розмірів зі стрункими пропорціями, шийка коротка, ледь зазначена, плечики круті, округлі, придонна частина конічна або ледь заокруглена. Перелом стінок у верхній частині, діаметр вінець дещо менший від найбільшої опуклості. Горщики цього типу близькі до типу 1, але значно вужчі, довші й менші (рис. 216, 4).

На поселеннях зубрицької культури представлені більш-менш рівномірно і складають від 8 до 30 %. На поселенні в Підбірцях на Верхньому Подністров'ї, де особливо помітні впливи поморсько-кльошової культури, такі посудини складають 69,5 %. У Підріжжі їх кількість приблизно 20 %.

Тип 4. Його складають конічні слабопрофільовані посудини середніх розмірів, стрункі. Шийка добре розхилена, плечики слабо виражені, похилі, придонна частина слабо звужена, заокруглена. Перелом стінок трохи вище половини висоти. Діаметр вінець дещо більший за найбільшу опуклість стінок (рис. 217, 7).

Такі посудини зустрічаються приблизно рівномірно на всіх досліджених селищах зубрицької культури і складають близько 13 % від усієї кількості посудин. Дещо більше їх у Подністров'ї.

Тип 5 представлений двома біконічними горщиками з розхиленими, добре вираженими

¹⁵ Типи кераміки поселення відповідають загальній типології керамічного комплексу зубрицької культури.

шийками, довгими та похилими плечиками і конічною придонною частиною. Перелом стінок на середині висоти, діаметр горла дещо менший від найбільшої опуклості стінок. Перелом стінок заокруглений (рис. 217, 4). Посудини цього типу найчастіше зустрічаються на зубрицьких пам'ятках Подністров'я. Найбільше їх виявлено на поселенні фази III існування культури у Давидові (33,3%), на волинських зубрицьких поселеннях вони складають від 5 до 8%.

Крім цього, на поселенні виявлено кілька поодиноких своєрідних горщикоподібних посудин.

Одна з них має наближену до тюльпаноподібної форму. Профіль стрункий. Шийка висока, розхилена, значно більшого діаметру, ніж найбільша випуклість. Кілька посудин такого типу виявлено на поселеннях першої фази розвитку зубрицької культури Подністров'я. Генетично вони пов'язані з тюльпаноподібними посудинами липицької культури (рис. 217, 3).

Ще один горщик великих розмірів має високу пряму шийку. Вінця не виділені, плечики похилі (рис. 216, 1). Судячи з верхньої частини, він мав форму глека. Подібна посудина відома з могильника зарубинецької культури Велемичі [Славяне и их соседи..., 1993, табл. I, 37].

Ще один горщик мав своєрідну кулеподібну форму. Шийка висока, ледь розхилена, тулуб округлий (рис. 219, 12). Горщики такого типу були поширені у культурах пізньолатенського часу. Вони часто зустрічаються на пам'ятках останніх століть до н. е., зокрема, у пшеворській культурі [Marciniak, 1957, tabl. VII, XV, XVII], а також у поянешті-лукашівській культурі, куди потрапили, очевидно, з пшеворської або ясторфської культур.

На відміну від пізньолатенських кулеподібних горщиків, посудина з Підріжжя не має потовщених, профільованих гранями вінець.

Миски представлені, практично, одним типом (тип 1). Це глибокі посудини S-подібного профілю. Шийка розхилена, плечики чітким, заокругленим переломом відділені від шийки і конічної придонної частини. Дно плоске, деколи на підставці. Між собою миски розрізняються висотою шийки і більшою чи меншою висотою плечиків. Аналогічні миски досить поширені серед кераміки пшеворської культури [Козак, 1992, с. 58], а одна з них, з вузьким

дном на підставці та заокругленим профілем, є аналогічною виробам зарубинецької культури [Каспарова, 1969, рис. 8, 5—10] (рис. 219).

Ще одна добре збережена глибока широкогорла миска цікава тим, що має легко розхилену горловину, яка дугоподібною лінією переходить у бочки. Бочки від тулуба відділені гострим заломом (рис. 219, 1). Дно широке. За стилем ця миска нагадує посудини відомі в пшеворській культурі, проте точної аналогії їй знайти не пощастило.

Кухлики є двох форм. Головна — конічна, що нагадує горщики типу 3. Ці кухлики приземкуваті, з розхиленими вінцями, слабо вираженими високими плечиками та конічною придонною частиною (рис. 216, 5). Одна посудина на переломі плечиків прикрашена пальцевими вдавленнями. Подібні глиняні вироби добре відомі у пшеворській та зарубинецькій культурах, на пізньозарубинецьких пам'ятках України [Славяне и их соседи..., 1993, табл. I, 34; VIII, 20, 33; XIX, 18].

Єдиною і своєрідною є посудина-кухлик, близької до циліндричної форми, з ледь розхиленою горловиною (рис. 216, 3). За походженням кухлики такої форми можна пов'язати з посудом пшеворської культури пізньолатенського часу. Проте наша посудина не має потовщених країв вінець з кількома гранями, на відміну від пізньолатенських посудин [Marciniak, 1957, tabl. XLVIII, 6].

До керамічного комплексу поселення належать також кілька плоских дисків (рис. 218, 4). У керамічному комплексі зубрицької культури вони складають у цілому 9,4% [Козак, 1992, с. 61]. Ці вироби зустрічаються практично на всіх пам'ятках цієї культури і є одним з визначників зубрицьких пам'яток.

Вони використовувалися, переважно, в ранньоримський час. До кінця II ст. ці вироби складають на Подністровських пам'ятках 1,8%, тобто практично зникають. Диски мають, як правило, один лощений бік, другий бік — шорсткий. Ці вироби є характерними для пам'яток ранньозалізного часу Волині і Подністров'я, зокрема, поселень лежницької групи. Потім широко використовуються племенами поморсько-кльшової культури цього регіону, а також зарубинецькими племенами Полісся. Для пшеворської культури не властиві. Ймовірно, на зубрицьких пам'ятках по-

ширилися під впливом зарубинецької культури Полісся. Не цілком зрозумілим є призначення цих виробів. Існує думка, що вони використовувалися як покришки для горщиків. Але кількість горщиків незрівнянно більша від кількості дисків, не співпадає також їх діаметр з діаметром горловини більшості горщикоподібних посудин. Він, як правило, менший. Очевидно, диски використовувалися як сковорідки, на яких випікали хлібні коржі.

З інших предметів, виявлених у розкопах, які ймовірно належать до горизонту поселення рубежу ер, є підковоподібна залізна пряжка із спіралеподібним завитком, кілька залізних ножиць та втулок наконечників списів, поганої збереженості, дві бронзові пластини окуття ромбоподібної форми із штампованим ор-

наментом у вигляді концентричних кілець по кутах і у центрі та бронзова голка з жолобком біля вушка для нитки.

Ці матеріали у фондах Інституту археології НАН України відсутні.

На поселенні не виявлено датуючих предметів, тому, при визначенні часу його існування, ми змушені спиратися на порівняльно-типологічний аналіз найбільш масового речового матеріалу — кераміки.

Спираючись на цей аналіз, час функціонування поселення у Підріжжі можна визначити II ст. н. е. Але взявши до уваги наявність тут певної кількості посудин, що мають яскраво виражені риси Поліського варіанту зарубинецької культури, а також пшеворської культури, цю дату треба звзвити до рубежу I—II ст. н. е.

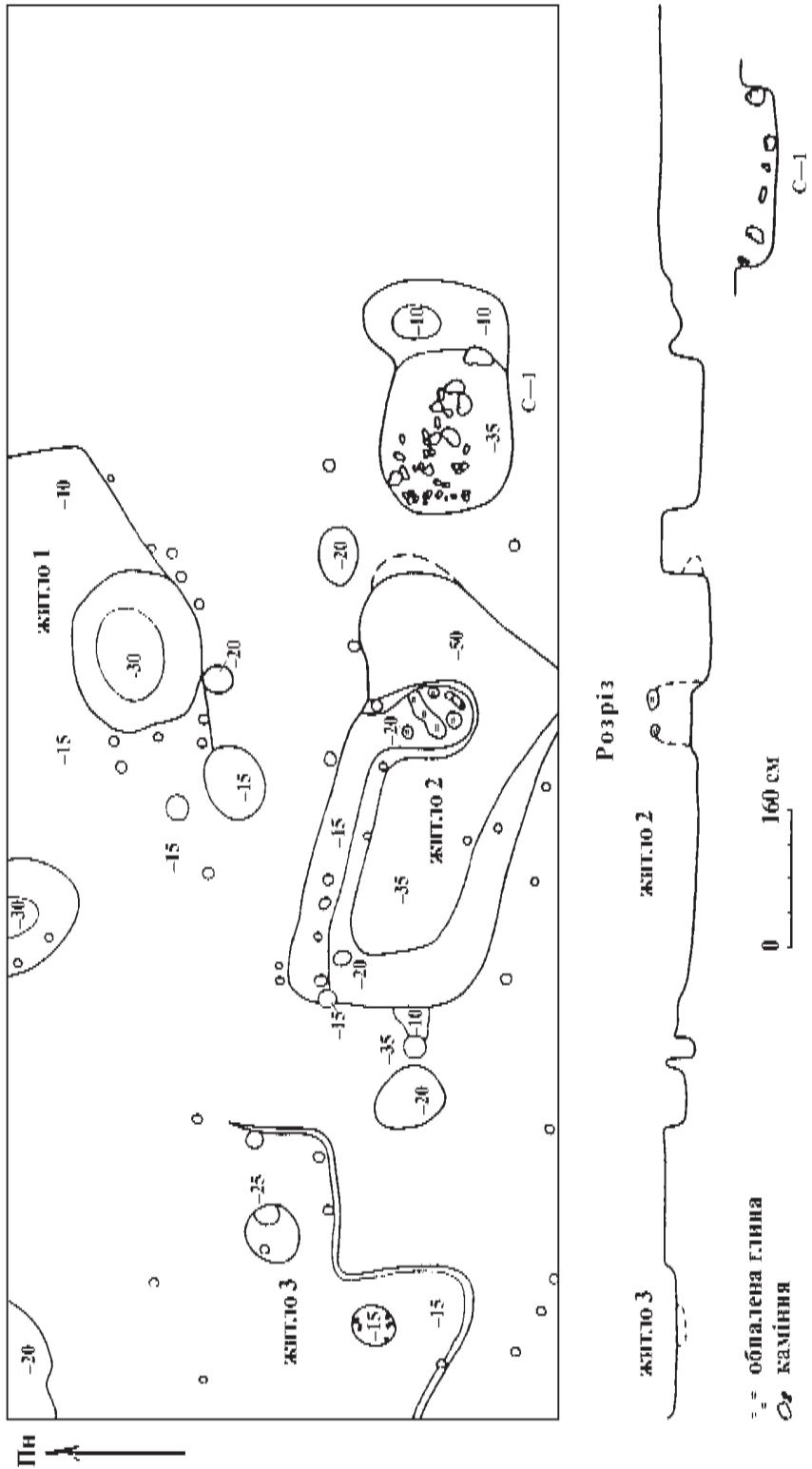

Рис. 208. Підрізжя. Розміщення об'єктів у розкопі І (за І. П. Русановою).

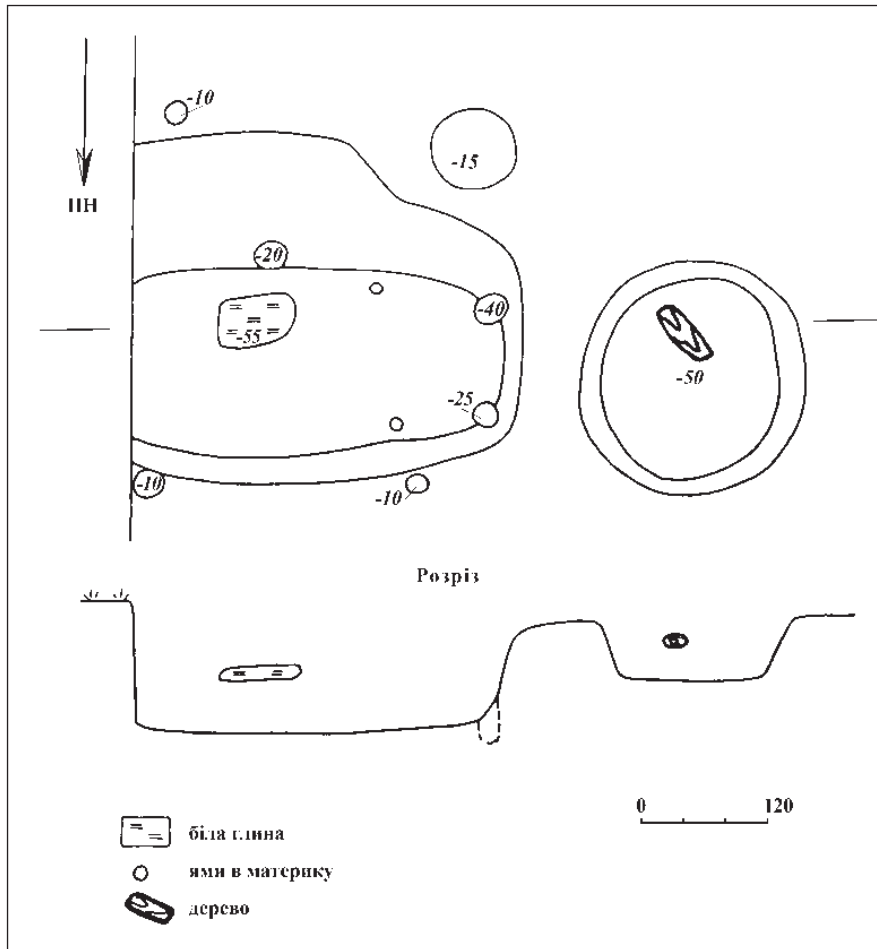

Рис. 209. Підріжжя. План та розрізи житла 4 (за І. П. Русановою).

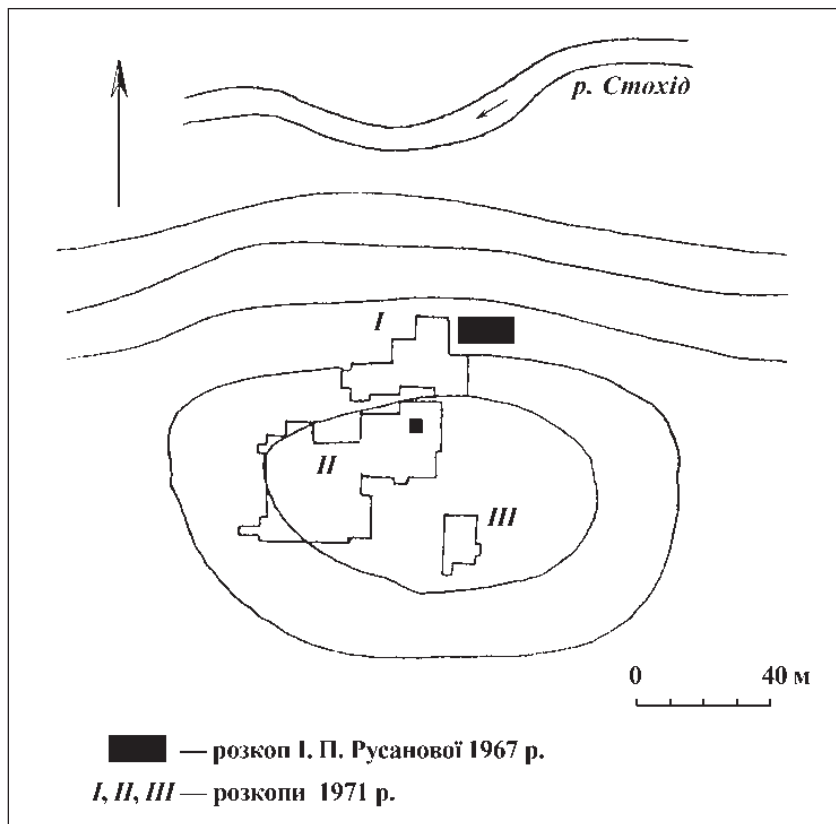

Рис. 210. Підріжжя. Загальний план.

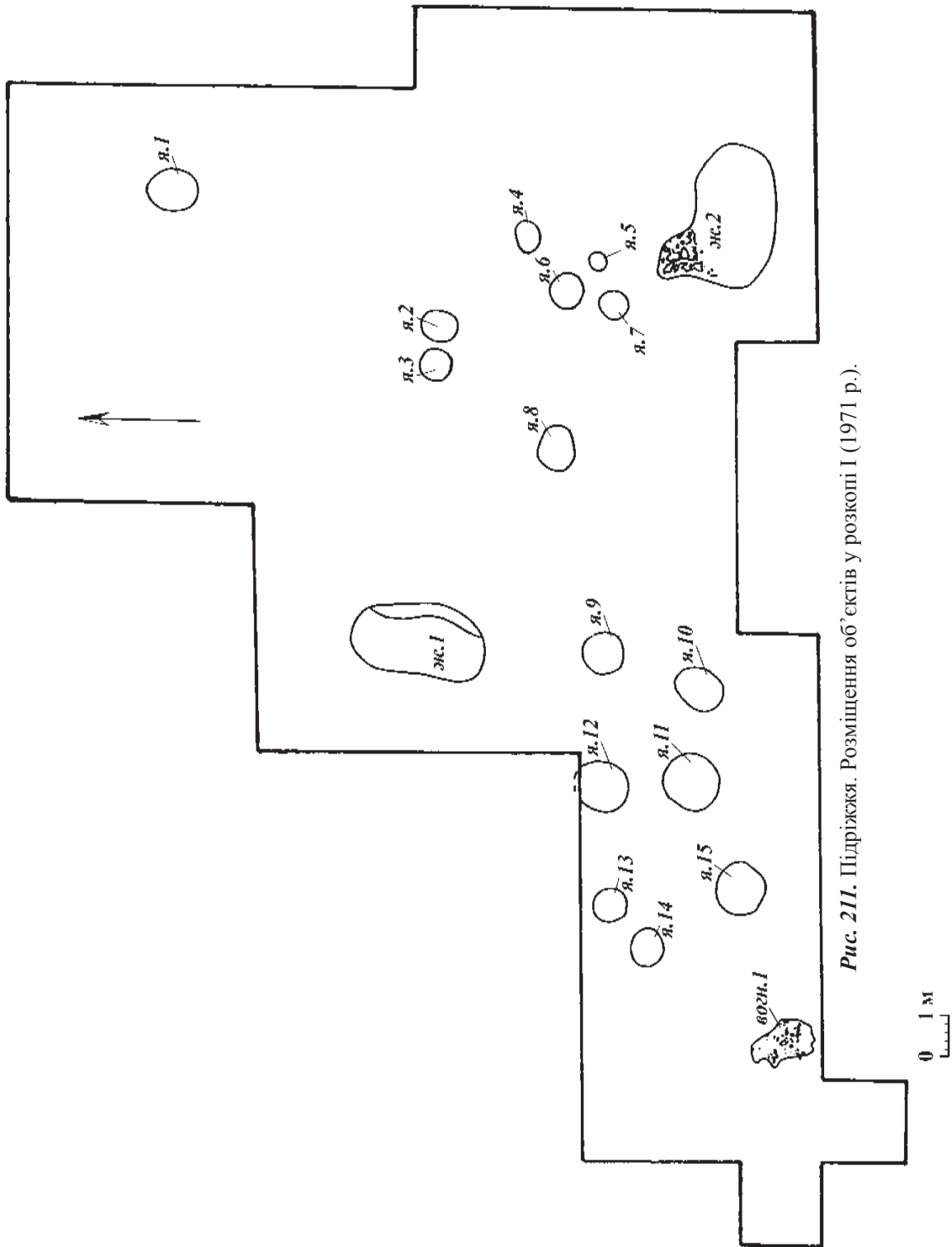

Рис. 211. Підрізжя. Розміщення об'єктів у розкопі I (1971 р.).

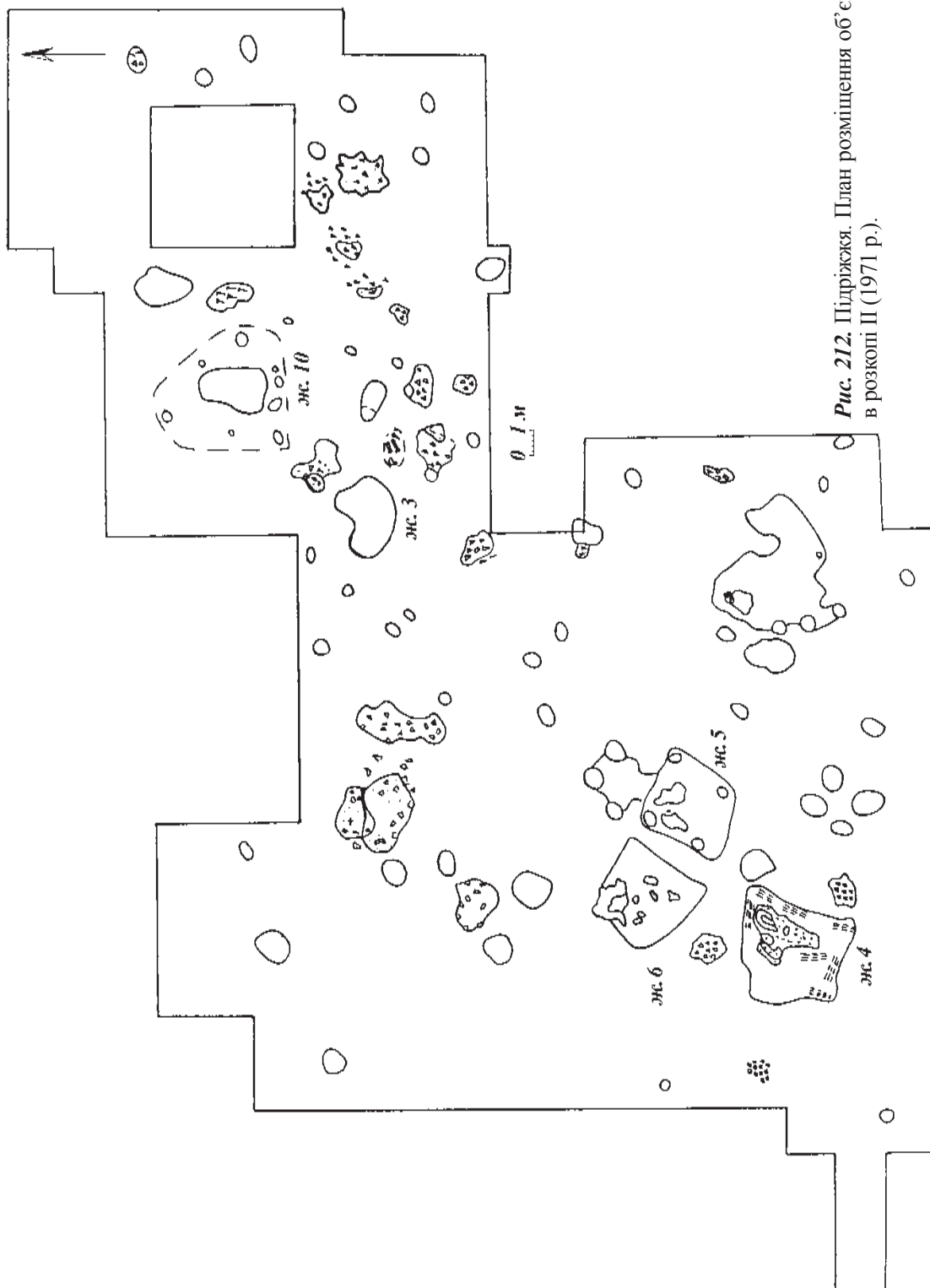

Рис. 212. Підріжжя. План розміщення об'єктів в розкопі II (1971 р.).

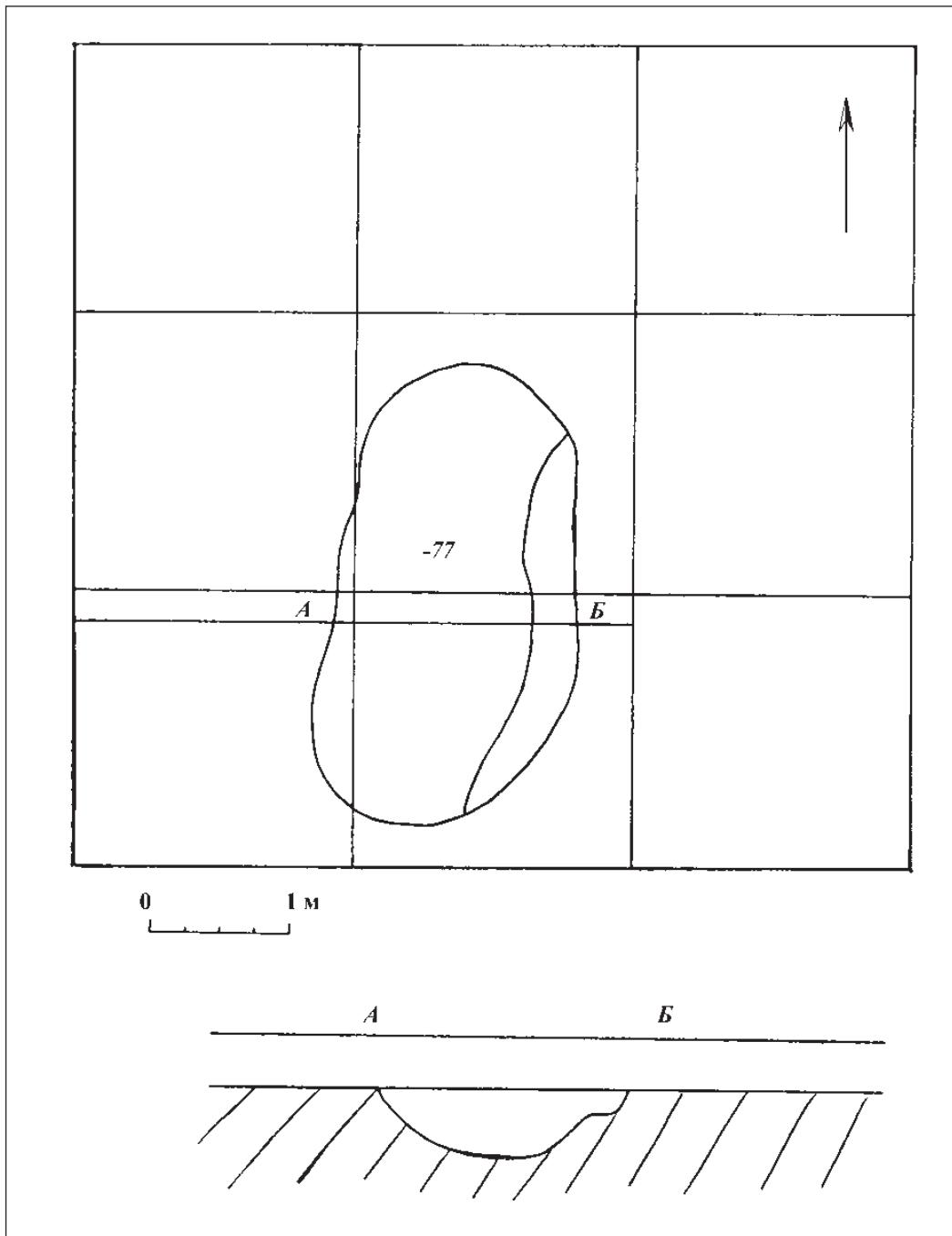

Рис. 213. Підріжжя. План та розріз житла 4а (1971 р.).

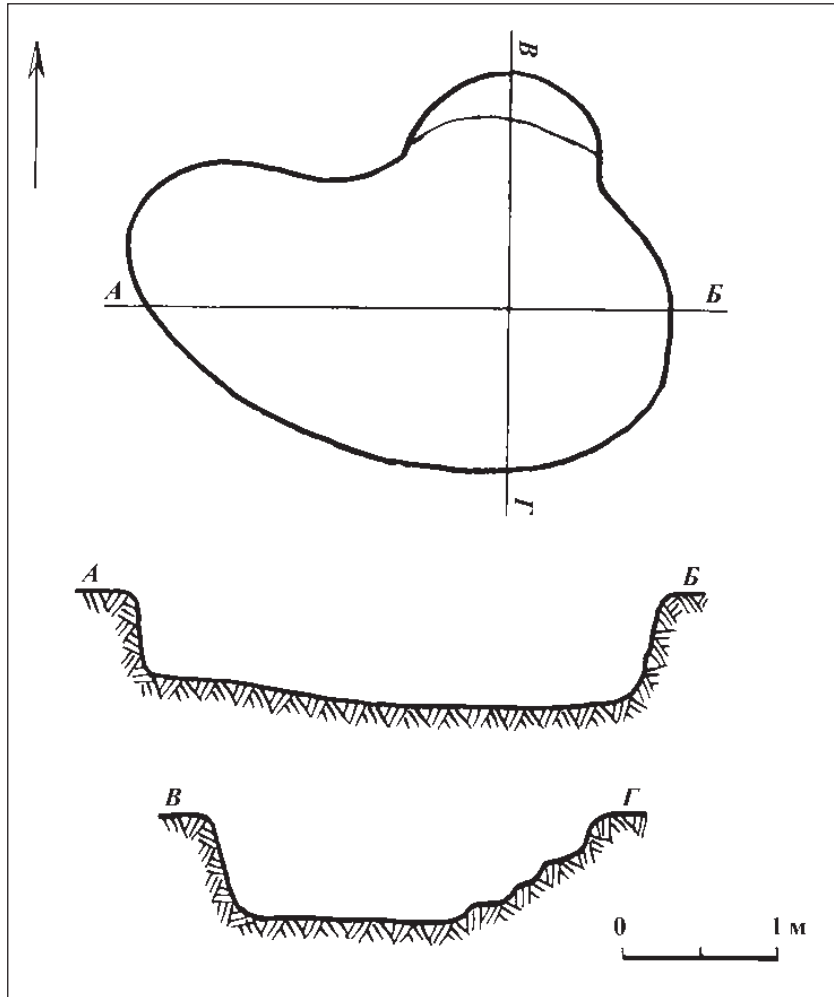

Рис. 214. Підріжжя. План та розрізи житла 46 (1971 р.).

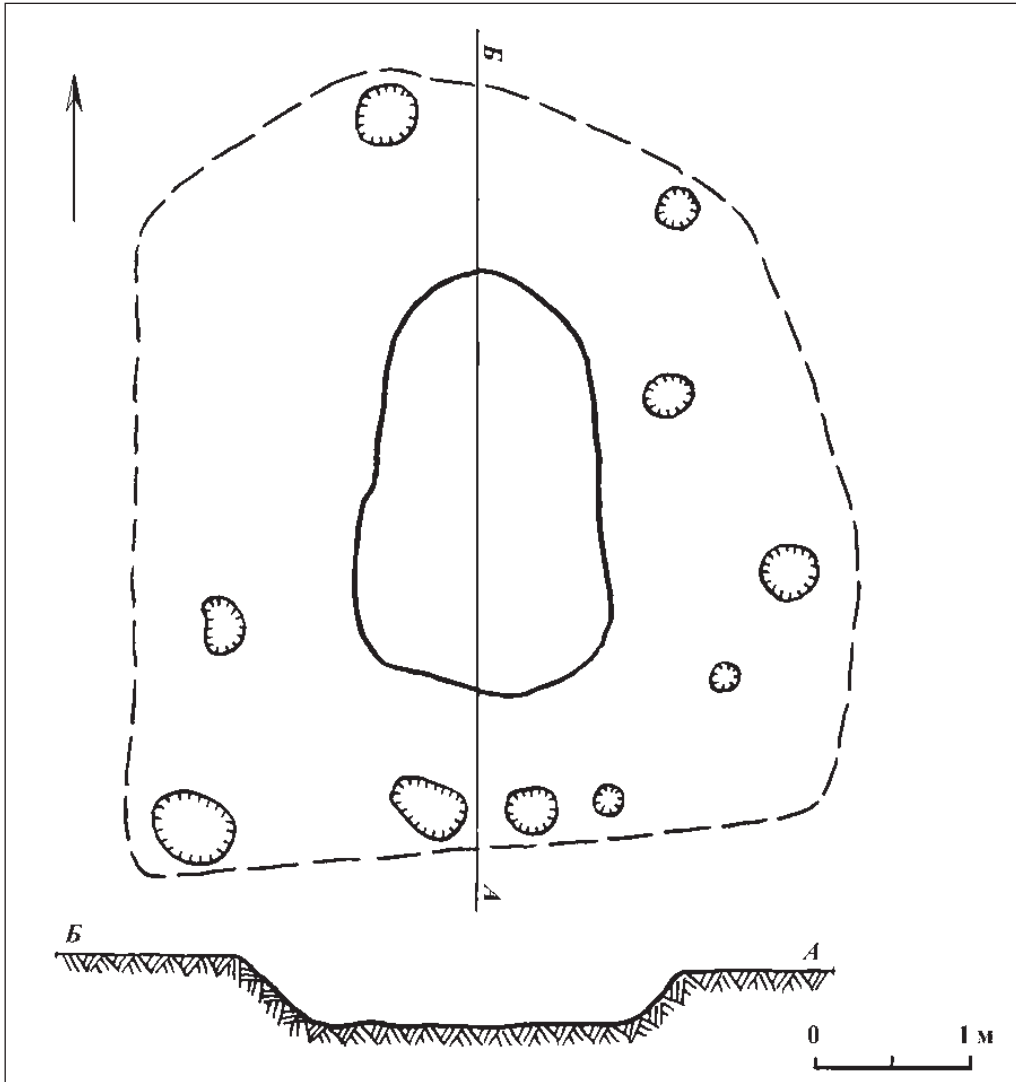

Рис. 215. Підріжжя. План та розріз житла 4в (1971 р.).

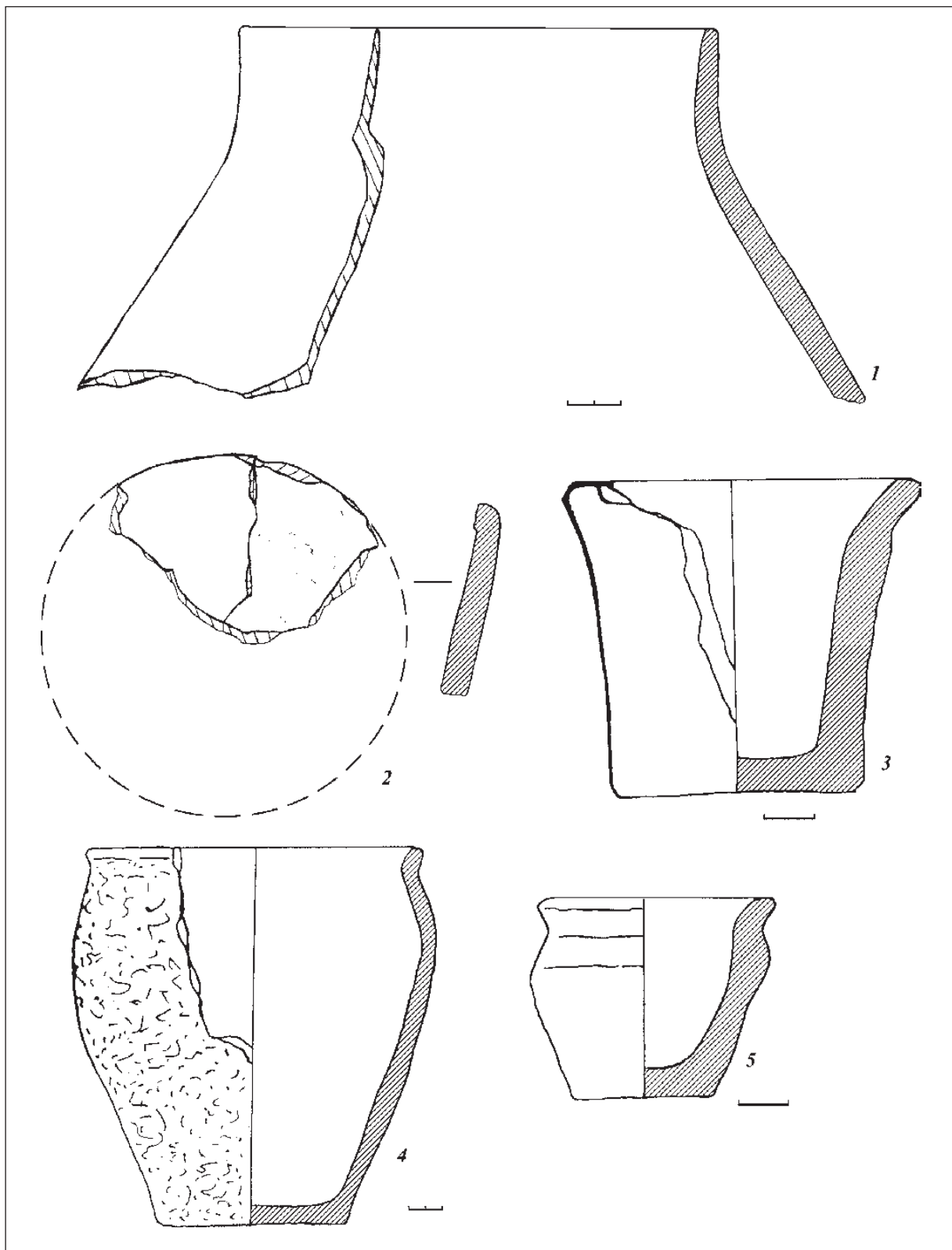

Рис. 216. Підрізжя. Кераміка з ям № 11 (1), 32 (2) та культурного шару (3—5).

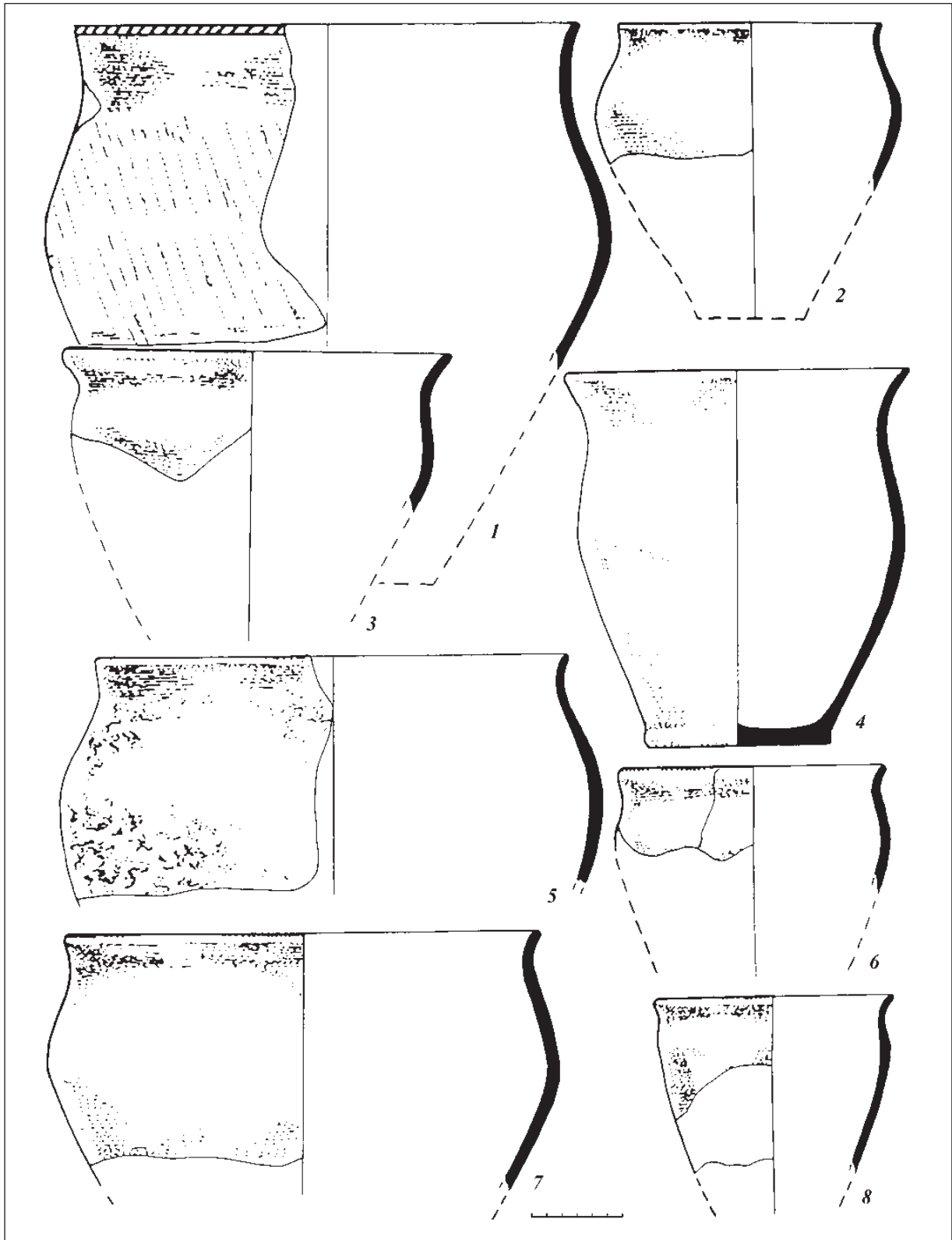

Рис. 217. Підрізжя. Знахідки з ям № 11 (1), 20 (3) та культурного шару (2, 4—7).

Венеди

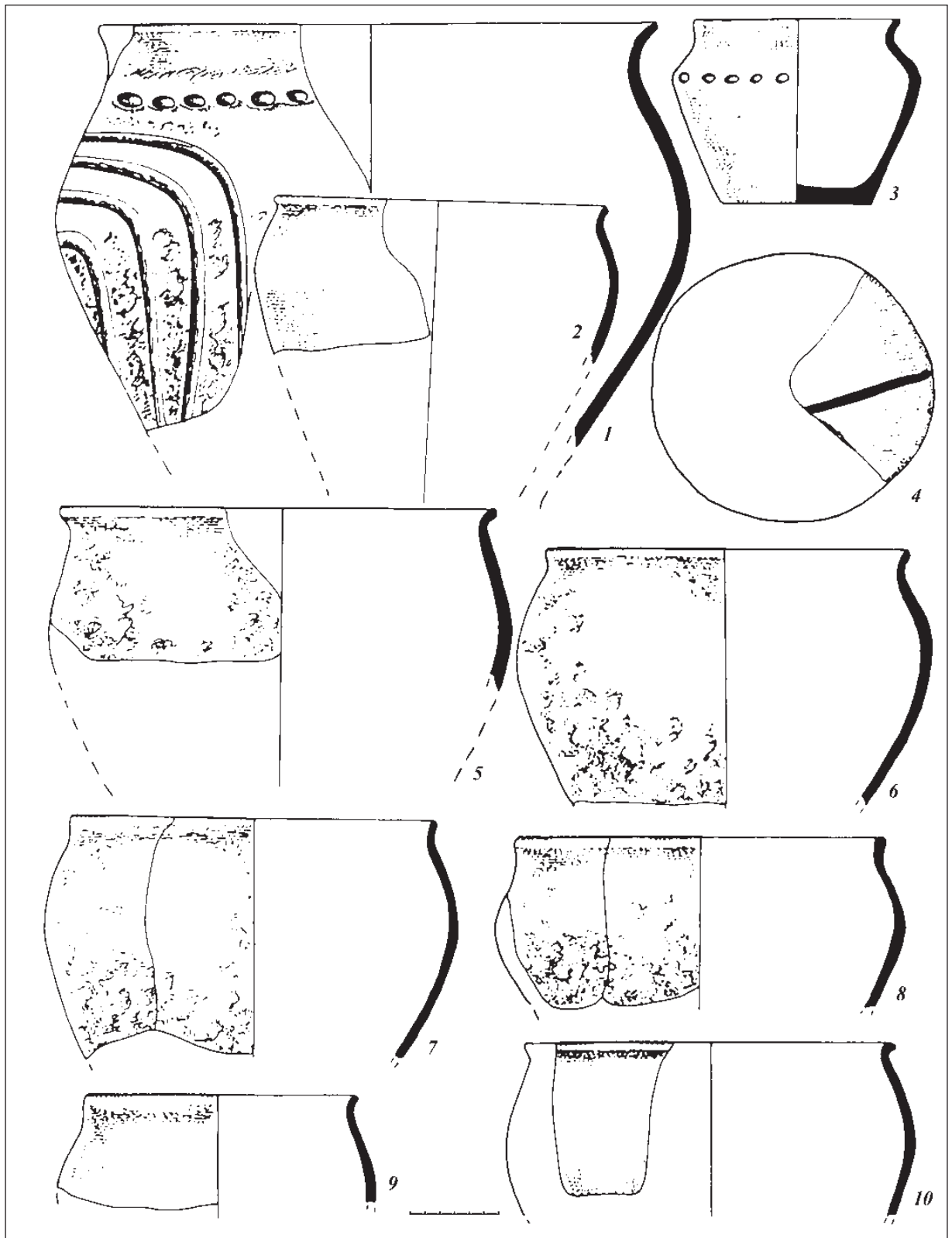

Рис. 218. Підрізжя. Кераміка з культурного шару (1, 2, 4—9), вогнища 5 (3, 10).

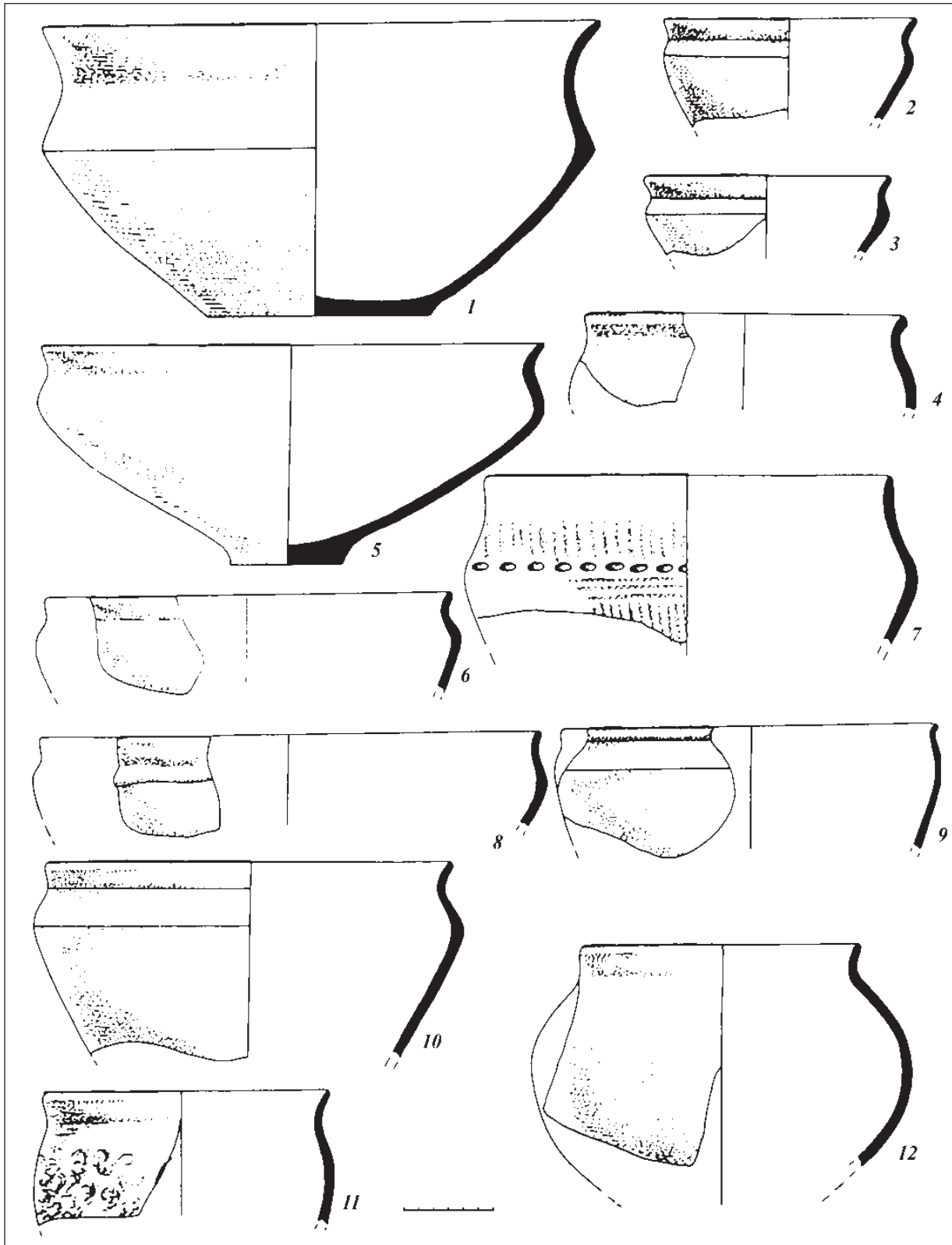

Рис. 219. Підрізжя. Кераміка з культурного шару (1—6, 8—12), ями № 38 (7).

Венеди

Хорів

На неолітичному поселенні М. А. Пелещищин дослідив господарську споруду зубрицької культури.

Поселення розташоване на відстані 1,5 км на схід від села в урочищі Ожогоща і займає невеликий південний схил над болотистою долиною.

Споруда мала овальну форму розмірами 2,8 × 2,4 м і була заглиблена в материк на 0,3 м. Долівка нерівна, з вм'ятинами. У заповненні споруди, крім кісток, виявлено чимало уламків ліпного посуду, вивченого автором.

Посуд представлений горщиками і мисками. Горщики мають шерехату поверхню бру-

натного кольору, а всі миски лощену, чорного кольору. Серед горщиків є посудини середньої величини з високими добре вираженими плечиками (тип 1), округлободі стрункі посудини з добре вираженою розхиленою шийкою і похилими плечиками та конічною чи заокругленою придонною частиною (типи 6, 8), а також кілька конічних горщиків (типи 4, 5) (рис. 220).

Миски мають S-подібний профіль з гострими заломами плечиків у бочки, а також конічний профіль з вираженими вінцями або без них.

За типологією кераміки об'єкт можна віднести до другої половини I ст. н. е.

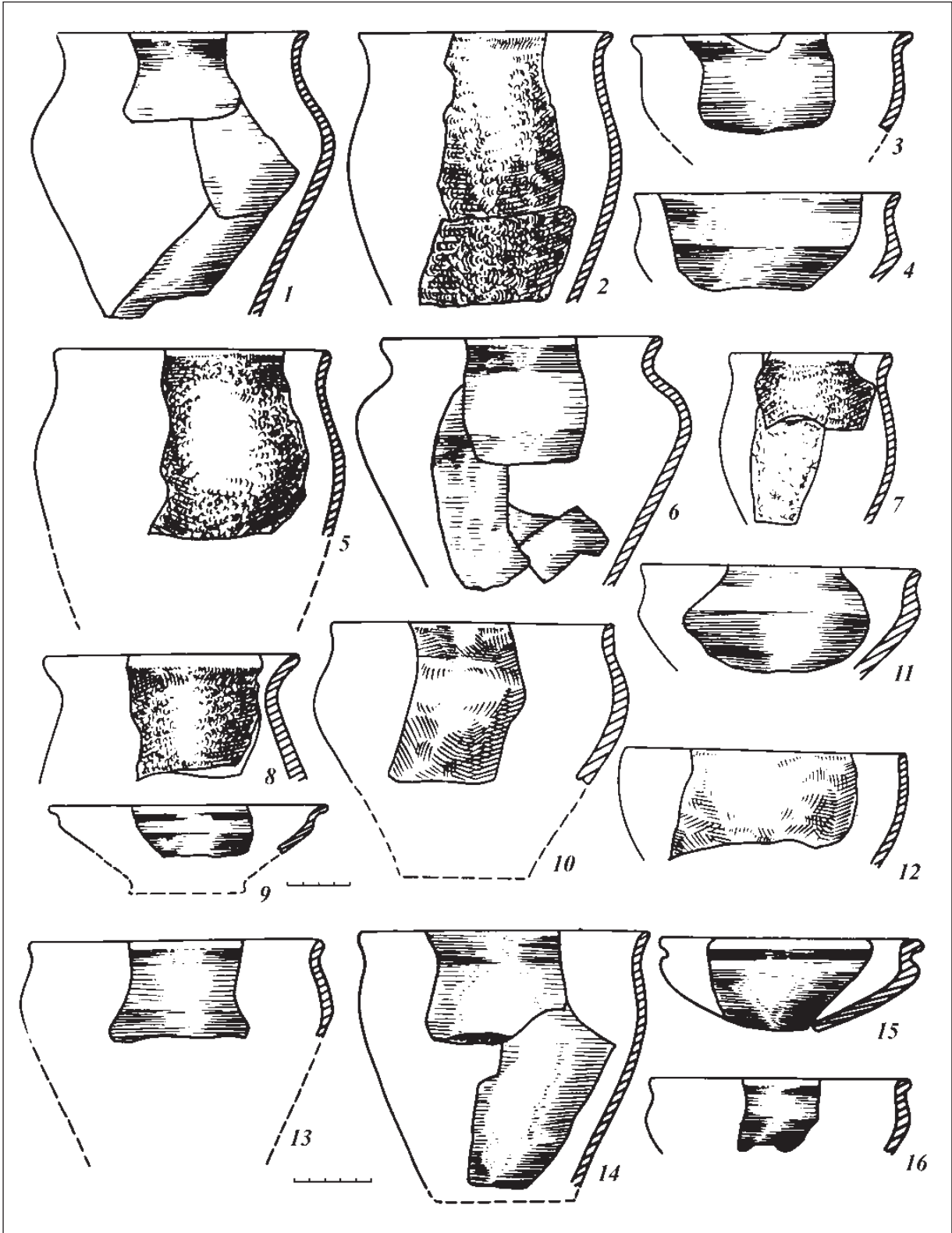

Рис. 220. Хорів. Кераміка з господарської споруди (1—16).

Венеди

Хрінники (ур. Шанків Яр)

Пам'ятки археології в районі Хрінницького водосховища між селами Хрінники—Набережне—Товпизин уже давно відомі широкому загалу — любителям старовини й науковцям.

Неодноразово в різних місцях водосховища проводилися розвідкові роботи і невеликі дослідження (М. А. Пелицишин, Т. В. Бітковська, Б. А. Прищепа).

Пам'ятки різних епох, розміщені по берегах водосховища, інтенсивно руйнуються при обвалах високих берегів. На очах у воду звальюються рештки житлових та господарських об'єктів. Речі з цих об'єктів, а також культурного шару поселень стали власністю чисельних колекціонерів і випадкових людей — рибалок, місцевих любителів старовини. Лише у Луцьку у різних осіб знаходиться більше тисячі унікальних предметів різних періодів: кремінних знарядь праці, ліпних посудин, фібул, шпор, пряжок, гребенів тощо.

У 1993 році на одній з таких пам'яток, між селами Набережне (Цегельня) та санаторієм «Хрінники» в урочищі Шанків Яр почалися планомірні рятувальні роботи. Завданням досліджень було проведення рятувальних робіт, в першу чергу, на об'єктах, що руйнуються, з наступним дослідженням берегової лінії на ширину 6—12 м.

За нашими спостереженнями сьогодні знищено 20—30 м берегової лінії. Залишки пам'яток розташовані на смузї шириною не більше 10—15 м, а в окремих місцях до 5 м. Пам'ятки знаходяться на верхній терасі високого берега, який має найбільше підвищення у

західній частині урочища, навпроти санаторію «Хрінники», і поступово знижується до північного сходу у напрямі до Цегельні (с. Набережне) на відстані 40—50 м від русла лівого берега р. Стир. З напільної сторони за 10—20 м від берега починається схил, який переходить у заболочені ділянки. Висота берега складає 10—15 м. Довжина пам'ятки — 650 м уздовж берега, ширина збереженої частини 10—15 м.

Культурний шар поселення досить потужний і складає від 1,5 м у західній частині до 0,4 м на протилежному краї, тобто його потужність зменшується по мірі зниження берегової тераси.

Культурний шар насичений матеріальними залишками різних епох: періоду бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльшової, пшеворської, зубрицької та вельбарської культур, ранньосередньовічних слов'ян, райковецької культури та періоду Київської Русі (X—XII ст.). Об'єкти всіх цих епох територіально не виділяються і розташовані по всій площі пам'ятки. Найбільш інтенсивними є залишки поселення вельбарської культури та поселення X—XII ст.

Поселення зубрицької культури, судячи із залишків об'єктів, було розміщене на високому березі широкої заплави р. Стир (сьогодні заплава, залита водою, утворює Хрінницьке водоймище).

Очевидно, що більша частина поселення, як і поселень інших періодів, знищена зсувом берегів. Виявлені об'єкти зубрицької культури концентрувались у 10—12 м від берега,

приблизно посередині урочища та на його західному краї, навпроти санаторію «Хрінники», складаючи п'ять груп. Відстань між групами об'єктів становить приблизно 4—30 м. Культурний шар слабо насичений, знахідки у невеликій кількості концентруються лише в об'єктах та навколо них.

Очевидно, ці п'ять територіальних груп складають житлово-господарські комплекси поселення зубрицької культури (рис. 221).

У *групі I* знаходиться житло 6 та господарська споруда 2.

Житло 6 виявлено у розкопі I-93 у південно-західній частині урочища Шанків Яр. Більша частина житла знищена житловою спорудою 3 княжої доби. Судячи із збереженої частини, житло було напівземлянкою прямокутної форми, орієнтованою довгими сторонами за лінією схід—захід. Ширина житла 2 м, довжина збереженої частини 1,1 м. Висота земляних стін складає 0,25 м. Стіни дещо похилені до дна, долівка материкова, із слідами утрамбованості (рис. 222, 1).

У заповненні виявлено невелику кількість ліпної кераміки, яка дає можливість віднести споруду до фази I зубрицької культури (рис. 222, 3—5).

У 16 м на південний захід від житла знаходилася споруда 2. Вона мала прямокутну форму з видовженим західним кутом і була заглиблена у материк на 0,22 м від рівня долівки. Розміри споруди 2,8 × 1,5 м, орієнтація — стінами за сторонами світу. У центрі долівки розміщена стовпова яма округлої форми діаметром 0,3 м та глибиною 0,3 м від рівня долівки (рис. 222, 2).

При розчистці будівлі знайдено невелику кількість ліпної кераміки зубрицької культури, кістки тварин.

У *групі II* (розкопи VI, XIV, XX) виявлено житло 16, споруду 5 та господарські ями № 4 та 6. Всі господарські об'єкти розміщені навколо житла 16.

Житло 16 має прямокутну у плані форму із заокругленими кутами і орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь. Стіни житла вертикальні, долівка рівна, добре витоптана, в окремих місцях підмазана чистою глиною. Розміри житла 3,2 × 4,7 м, висота земляних стін 0,35—0,4 м від рівня долівки. У долівці будівлі виявлено чотири стовпові ями. Одна з них ді-

аметром 0,35 м та глибиною 0,27 м знаходилася у центрі житла. Ще одна яма округлої форми діаметром 0,3 м та глибиною 0,05 м була у південно-західному куті. Дві стовпові ямки діаметром 0,3 м та глибиною 0,1 і 0,18 м розміщалися у південно-східному куті на відстані 0,7 м одна від одної, вздовж стіни. Посередині північної короткої стіни виявлена підвальна яма овальної у плані форми розмірами 0,8 × 1,1 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки житла. Слідів опалювального пристрою не виявлено.

У заповненні споруди знайдено невелику кількість уламків ліпної кераміки, кістки тварин, кістяне лощило (рис. 223, 1—9).

Споруда 5 знаходилася у 10 м на південний захід від житла і виявлена, як і житло 16 на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні, на самому краю берега, що руйнується. Вона має прямокутну у плані форму і орієнтована довгими стінами по лінії схід—захід. Розміри споруди 1,4 × 2 м, висота земляних стін 0,15—0,22 м від рівня дна. Дно рівне, материкові стіни прямовисні. Східну частину споруди займає підвальна яма овальної у плані форми розмірами 1,2 × 1,8 м та глибиною 0,5 м від рівня дна споруди. У західній частині ями розміщений материковий останець, який правив за сходинок з дна споруди до підвальної ями (рис. 224, 1). Споруда була заповнена попелом та перепаленою глиняною обмазкою. Серед ліпної кераміки, знайденої при зачистці будівлі, виділяється велика частина кухонного горщика конічної форми з широкою горловиною та вузьким дном (рис. 224, 2—5; 225).

Господарська яма № 4 знаходилася в кількох метрах на південний захід від житла. Вона має овальну у плані форму з вертикальними стінами та рівним дном. Розміри ями 2 × 1,2 м, глибина 0,3 м від рівня виявлення. При розчистці знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 6 виявлена у 2 м на захід від житла на краю берега. Частина ями знищена обривом берега. Вона має овальну у плані форму розмірами 0,8 × 1,6 м та глибину 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Стіни ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні було кілька ліпних уламків кераміки та кістки тварин.

У *групі III*, сконцентрованій у розкопі XVIII-2000—2001, знаходилися житла 66 і 68 та господарські ями № 40, 49 і 57.

Житло 66 виявлене на глибині 0,5 м від сучасної поверхні на відстані 12 м від краю берега. Це напівземлянка яйцеподібної у плані форми розмірами 2,2 × 3,9 м, орієнтовна довгими стінами за лінією північ—південь. Глибина житла 0,3 м від рівня виявлення. У північній стороні будівлі знаходився напівкруглий материковий виступ розмірами 0,4 × 1,8 м. У виступі була сходинка розмірами 0,2 × 0,8 м. Безпосередньо до виступу примикала підвальна яма овальної форми розмірами 0,64 × 0,68 м і глибиною 0,12 м від рівня долівки. Долівка житла горбкувата, глиняна, добре утрамбована, стіни вертикальні. До краю західної стіни примикала ще одна підвальна яма розмірами 0,82 × 0,98 м та глибиною 0,14 м від рівня долівки (рис. 226).

У південно-західній частині житла було заглиблення розмірами 1,62 × 1,69 м і глибиною 0,15 м від рівня долівки. На борту заглиблення, яке було, очевидно, вибитою долівкою, на невеликому виступі знаходилося глинобитне вогнище. Воно мало напівкруглу форму розмірами 0,48 × 0,5 м. Товщина череня складала від 0,7 до 2 см. Біля вогнища була стовпова ямка діаметром 0,15 м і глибиною 0,1 м від рівня дна заглиблення. Ще одна стовпова ямка розміщлася приблизно у центрі житла. Третя яма від стовпа виявлена у господарській ямі в західній частині споруди. Всі ці стовпові ямки мають округлу у плані форму діаметром 0,18—0,23 м і глибину 0,1—0,13 м від рівня підлоги.

У заповненні житла знайдено невелику кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 227, 1—4).

Житло 68 виявлене у 10 м на південь від житла 66 у розкопі XVIII на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це було житло-майстерня напівземлянкового типу овальної форми, орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь, із звуженою західною частиною. Стіни житла вертикальні, дно і прилавок утрамбовані. Розміри житла 1,8 × 2,6 м, висота материкових стінок 0,6 м від рівня долівки. Житло складається з великої глиняної печі, ями перед нею та материкового прилавка довкола ями.

Глиняна піч займала вузьку західну частину житла. Вона має округлу в плані форму діаметром 0,9 м. Купол печі зберігся на висоту 0,3—0,4 м. Товщина стінок печі 2—3 см, товщина череня 4—5 см. Черінь дуже міцний, сильно випалений (рис. 228, 1).

На схід від цієї печі, яка мала, очевидно, виробничий характер, розміщлася яма округлої у плані форми діаметром 1,4 м та глибиною 0,3 м від рівня череня печі. Дно ями сильно утоптане. Довкола ями розміщався материковий останець-прилавок шириною 0,3—0,5 м. Прилавок піднімався на висоту 0,3—0,4 м від рівня дна ями. Його глибина складає 0,3 м від рівня виявлення.

Житло мало, без сумніву, виробничий характер. У печі можна було випалювати кераміку, топити метал, випалювати глиняні хлібці та тягарці до ткацького верстата. Останні досить часто трапляються у культурному шарі та спорудах поселення.

У заповненні житла виявлено, крім ліпної кераміки, кілька розбитих глиняних хлібців та тягарців до ткацького верстата (рис. 228, 2—5).

Господарська яма № 49 розміщена у 1,5 м на північ від житла 68. Вона має правильну овальну форму розмірами 1,6 × 2 м та глибину 0,65 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно плоске.

У заповненні ями знайдено значну кількість уламків ліпної кераміки, в тому числі фрагмент чорнолощеної миски, прикрашеної на переломі шийки пальцевими вдавленнями, фрагмент горщика, орнаментованого косими насічками по краю вінець. На дні ями лежав амулет з ікла дикого кабана (рис. 227, 10—12).

Господарська яма № 40 знаходилася у 5 м на північ від ями № 49 між житлами 66 і 68. Вона має зверху округлу у плані форму діаметром 1,7 м та глибиною 0,8 м від рівня виявлення. У середині яма має грушоподібну форму. Діаметр дна ями складає 1,2 м. Стінки скошені у верхній частині і розширені у нижній. У заповненні ями виявлено кілька уламків від ліпних посудин, в тому числі прикрашених по краю вінець косими насічками (рис. 227, 5—8).

Господарська яма № 57 знаходилася на відстані 2 м на схід від житла-майстерні 68. Вона мала овальну у плані форму розмірами 0,6 × 0,8 м та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, дно лінзоподібне. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Групу IV складають об'єкти, виявлені у розкопі XXII. Це житла 88, 102, споруди 53, 62, господарські ями № 84, 91, 92, 94, 97, 98.

Житло 88 виявлене під західним бортом розкопу ХХІІ на глибині 0,55 м від рівня сучасної поверхні. Це була близька до квадратної у плані землянка орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни житла вертикальні, долівка у центральній частині сильно утоптана, внаслідок чого утворилося заглиблення до 0,12 м. Під стінами сліди утрамбованості слабші, а під південною стіною непомітні. Розміри житла склали $3,9 \times 3,95$ м, висота земляних стін $0,95$ — 1 м від рівня долівки (рис. 229).

Під північною стіною знаходився материковий останець-прилавок шириною 1 м та висотою $0,31$ м від рівня долівки. Довжина прилавка складає $2,6$ м. Прилавок опускається із західного боку і зливається тут з долівкою. Ще один материковий останець розміщувався у південно-західному куті. Його розміри $0,6 \times 1,2$ м, висота $0,51$ м від рівня долівки. Останець був, очевидно, основою господарського прилавка. Такого ж самого характеру материковий останець розміщувався у північно-східному куті житла. Його розміри $0,3 \times 1$ м та висота $0,51$ м від рівня долівки.

Заповнення житла складав темно-сірий гумус із значною домішкою вугликів, попелу, дрібних шматочків глиняної обмазки. У заповненні виявлено 174 уламки ліпних посудин зубрицької культури. З них чорнолощених уламків 12, решта мають шорстку або спеціально шорстковану поверхню. Серед кераміки переважають фрагменти горщиків з насічкою та пальцевими вдавленнями по краю вінець. Є одна ребриста чорнолощена миска. На кераміці також присутній чорнолощений геометричний орнамент із ритих прямих ліній. Цікавим є уламок орнаментований прямими і хвилястими лініями. Кухонна кераміка має грубо оброблену поверхню з наліпами, у тісті великі домішки товченого каменю, кременю та органіки (рис. 230).

Крім кераміки, у житлі трапилася скляна трьохчастинна блакитна намистина (складається з трьох з'єднаних кулонок), кілька точильних каменів, кілька прясел виготовлених з черепків, одне глиняне прясло. Заслужує на увагу також уламок каменя черепашника з добре заглаженою поверхнею на одній із сторін. Імовірно, це уламок ротаційних жорен.

Житло 102 виявлене на глибині $0,5$ м від сучасної поверхні. Це була невелика, близька

до прямокутної у плані напівземлянка орієнтована довгими стінами за лінією південь-північ. Стіни прямовисні, долівка рівна, добре утрамбована, особливо у центрі житла. Розміри будівлі $2,95 \times 1,9$ м, висота земляних стін $0,4$ м від рівня долівки. Слідів вогнища не виявлено. Заповнення споруди складав сірий гумус із залишками глиняної обмазки, керамікою, кістками тварин. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки зубрицької культури, у тому числі горщик, що добре зберігся (рис. 231, 232).

Споруда 53 знаходилася у розкопі ХХ, недалеко від житла 88 та господарської ями № 84. Основу споруди складала яма округлої у плані форми діаметром $1,5$ м та глибиною $0,76$ м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне, плоске. З південної сторони до споруди примикав підвальний прилавок розмірами $0,8 \times 1,23$ м, який піднімався на $0,3$ м над рівнем дна ями (рис. 233, 1).

У заповненні будівлі виявлено уламки диска-покришки, уламок чорнолощеної миски зарубинецького типу, уламки іншого посуду, кістки тварин (рис. 233, 2—5).

Споруда 62 виявлена на глибині $0,6$ м від сучасної поверхні. Вона мала близьку до прямокутної у плані форму з дещо видовженою північною стіною і заокругленими кутами. Її розміри $3,5 \times 2,4$ м, висота земляних стін $1,32$ м від рівня долівки. Посередині споруди виявлена велика яма, яка за формою повторює контури споруди. Розміри ями $2 \times 2,28$ м, висота земляних стін $0,63$ м. З південного боку яма має підбій, стіни з північного боку прямовисні. Довкола ями утворився прилавок шириною $0,4$ — $0,7$ м. Його глибина $0,4$ м від рівня виявлення. До ями вів материковий виступ з північного боку у вигляді сходинки. Він розташований у гострому, видовженому краю ями і має розміри $0,3 \times 0,7$ м. Приступка опущена донизу на $0,4$ м від прилавка. З північного боку прилавка розміщена ніша розмірами $0,3 \times 1$ м, яка опущена до ями на $0,3$ м. Дно ями і підбійна її частина вимазані вогнетривкою глиною і сильно випалені. У черинь товщиною до 10 см умонтовано кістки тварин, у тому числі роги оленя (рис. 234).

Складається враження, що ця споруда була сушаркою. На приступки-прилавки, очевидно уклали якісь дерев'яні конструкції (колоди

або дошки), на яких щось сушилося (зерно, кераміка, м'ясо тощо). Сушка здійснювалася за рахунок теплого повітря чи диму від вогню, який палили на дні ями.

У заповненні споруди, яке складалося з темного гумусу з невеликою домішкою попелу та вугликів, виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду першої половини I ст. н. е. Всього виявлено 18 уламків ліпного посуду. Вся кераміка підлощена або лошена, чорного кольору. Кілька вінець потовщені, що характерно для керамічних комплексів III фази пізньолатенського часу та початкової фази ранньоримського часу (перша половина — середина I ст. н. е.).

Яма № 84 виявлена недалеко від споруди 53 та житла 88. Вона овальної у плані форми, розмірами 1,2—1,66 м та глибиною 0,5 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилені донизу, дно плоске. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 233, 6—15).

Яма № 91 округлої форми діаметром 1,2 м та глибиною 0,7 м від рівня виявлення. Стіни ями розширені до дна, внаслідок чого яма має яйцеподібну форму. Дно рівне, плоске. Серед чисельних фрагментів ліпної кераміки, що трапилися у заповненні, виділяється чорнолощена миска та верхня частина глечика, вінця якого прикрашені пальцевими вдавленнями.

Господарська яма № 92 розміщала у 1 м на північ від ями № 91 і мала округлу у плані форму діаметром 1,2 м та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стіни ями звужені донизу, дно плоске. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська яма № 94 знаходилася на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Вона була округлої у плані форми діаметром 1,4 м та глибиною 0,85 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно рівне, плоске. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська яма № 97 теж була округлої форми діаметром 2 м та глибиною 0,8 м від рівня виявлення. Стіни ями прямовисні, дно плоске. У заповненні було багато фрагментів ліпної кераміки, кам'яна плитка, кістки тварин.

Господарська яма № 98 округла, діаметром 1,4 м та глибиною 0,42 м від рівня виявлення. Стіни заокруглені до дна, дно лінзоподібне. У заповненні трапився уламок бочка та денця від ліпних посудин, кістки тварин.

Групу V складають об'єкти (споруди 32, 36, 57; господарські ями № 69, 75, 80, 90, 99), розташовані в межах розкопів XX та XXII. Всі ці господарські об'єкти розташовані компактною групою, що тягнеться зі сходу на захід майже по одній лінії. Житлового приміщення тут не виявлено. Можливо, воно мало наземну конструкцію, яка не збереглася або ж знаходиться поза межами дослідженої території поселення.

Споруда 32 (розкоп XX, між розкопом XIV і розкопом XV) мала видовжену валикоподібну форму і складалася з двох спарених ям. Довжина споруди 3,1 м, ширина 1,5 м, глибина 0,6 м від рівня виявлення. Стіни споруди зверху прямовисні, донизу розширюються, з підбоєм. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу (рис. 235).

У споруді було багато уламків ліпного посуду, в тому числі фрагмент горщика з насічками по вінцях та уламок гострореберної миски, а також кістяне ложило, амулет із зуба коня, проколка і трубчаста кістка, можливо, голкотримач (рис. 236, 1—8).

Споруда 36 (розкоп XX) неправильної у плані форми, з нерівними стінами і орієнтована по лінії північ—південь. Стіни вертикальні зі східного боку і розхилені донизу із західного, утворюючи підбій. Дно рівне, плоске, дещо витопане. Розміри споруди 1,8 × 2,8 м, висота земляних стін 0,6 м від рівня дна (рис. 237).

Серед великої кількості ліпної кераміки трапилися грубо ліплені миска з пальцевими вдавленнями на вінцях та по ребру плечиків, лійчаста мисочка, фрагмент ліпного горщика з гудзиком, характерний для дакійців (рис. 238).

Господарська споруда № 57, як і ряд господарських ям (№ 90, 97, 99), розміщалися компактно зі східного боку від житла 88 і, очевидно, складала один господарський комплекс. Споруда має овальну у плані форму і орієнтована кутами приблизно за сторонами світу. Розміри споруди 1,8 × 2 м, висота земляних стін 0,58 м від рівня виявлення. Стіни прямовисні, дно не утопане, рівне. Східну частину ями займає материковий останець розмірами 1,2 × 0,4 м, який піднімався на 0,4 м вище рівня долівки.

У заповненні виявлено кілька уламків ліпної кераміки зубрицької культури.

Господарські ями № 58, 69, 72, 75 і 78 знаходилися у межах розкопу XX і XXI, недалеко від споруд 32, 36 та 53.

Яма № 69 неправильної у плані форми розмірами $1,6 \times 1,68$ м та глибиною 0,5 м від рівня виявлення, стіни вертикальні, дно нерівне. У заповненні ями виявлено небагато уламків посуду та кістки тварин.

Яма № 75 була під південним бортом розкопу XX. Вона округла у плані діаметром 0,9 м та глибиною 0,35 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно плоске. У заповненні була ліпна кераміка, прясло, виготовлене із стінки посудини, ріг кози, кістки інших тварин.

Яма № 80, яка розміщалася недалеко від ями № 75 має яйцеподібну форму розмірами $0,5 \times 0,7$ м та глибину 0,25 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно плоске. У дні ями знаходилася стовпова яма діаметром 0,2 м і глибиною 0,25 м від рівня дна ями. При розчистці виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарські ями № 90, 99 знаходилися поряд з житлом 88 та господарською спорудою 57, зі східного боку від них.

Яма № 90 була виявлена при дослідженні житла 10 у його північній стіні. Яма має неправильну, близьку до округлої у плані форму діаметром 0,8 м та глибиною 0,42 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно рівне. У заповненні було кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Господарська яма № 99 була близькою до овальної у плані форми з дещо деформованою західною частиною. Розміри ями $2 \times 2,4$ м, висота земляних стін 0,4 м від рівня дна ями. Стіни прямовисні, дно рівне. У заповненні ями було декілька уламків від ліпних посудин зубрицької культури та кістки тварин.

Окремо від всіх п'яти груп об'єктів розміщене житло 49. Можливо, господарські споруди, що належать до нього, розміщені поза межами дослідженої площі поселення (рис. 221).

Житло 49 виявлене у розкопі XIV-97 приблизно на відстані 30 м на південний схід від житла 16. Його північно-західну частину перекривав завал глиняної обмазки від вельбарського житла 47. Житло 49 було прямокутним у плані напівземлянкою орієнтованою кутами за сторонами світу. Стіни житла заокруглені до дна, долівка рівна, глиняна, дуже міцно утрабована. У розрізі котлован житла мав човноподібну форму. Його розміри $2,2 \times 3,3$ м, висота земляних стін 0,6 м від рівня долівки,

у східній частині житло дещо розширене. У південно-західному куті житла знаходився материковий останець-прилавок. Його довжина 1,6 м, ширина 0,6 м. Останець піднімався на 0,2 м над рівнем долівки і дещо підвищувався до східного кута. Вздовж стін житла розміщалося п'ять стовпових ям діаметром 0,18—0,2 м та глибиною від 0,1 до 0,3 м від рівня долівки. Житло мало, очевидно, стовпово-плотову конструкцію.

Заповнення житла складав жовто-брунатний з сірими пасмами гумус з великою кількістю перепаленого дерева, попелу, вугілля. У заповненні виявлено значну кількість ліпної кераміки, характерної для зубрицької культури фази II. Серед кераміки виділяються фрагменти великого кухонного горщика, миски та кухлика. У східному куті житла лежала велика кількість тягарців до ткацького верстата. Всі тягарці погано випалені, сирі (рис. 239).

Аналіз житлових споруд, виявлених на поселенні, дозволяє встановити їх подібність до жител, досліджених на інших пам'ятках зубрицької культури Подністров'я і Волині. Різна форма, розміри, розбіжності в елементах інтер'єру цих жител свідчать про відсутність стійких традицій житлобудівництва у венедських общин. Очевидно, I—II ст. н. е. було часом становлення цих традицій, які набрали більш-менш сформованого вигляду у черняхівську добу (III—IV ст.), остаточно закріпилися в період раннього середньовіччя (V—VI ст.).

Кераміка є, в переважній більшості, єдиним видом рухомого матеріалу, що походить з об'єктів і культурного шару поселення (рис. 240—246).

Вся кераміка ліпна, темно-брунатного кольору, середньої і поганої якості випалу, з великою домішкою органічних речовин, товченого каменя, сухої глини. Стінки посудин, особливо горщиків, товсті, пористі. Деколи трапляється орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець або пальцевих вдавлень по ребру. Два глечики мали пальцеві вдавлення по вінцях.

Кераміка представлена трьома групами за функціональним призначенням: горщики, миски, кухлики.

Горщики поділяються на кілька типів.

Найчисельніші великі і середні за розмірами посудини з високими, більшою або меншою мірою розхиленими вінцями, добре ви-

раженими округлими плечиками, розміщеними у верхній частині, і конічною придонною частиною. Дно без закраїн. Цей тип посудин відповідає типу 3 горщиків у загальній класифікації кераміки зубрицької культури (рис. 243, 1, 2, 5, 7).

Такі горщики є типовими для зубрицької культури Волині. Своїм походженням вони пов'язані із зарубинецьким керамічним комплексом Прип'ятського Полісся [Козак, 1992, с. 48—51].

Другий за чисельністю тип має більш вдовжені пропорції, розхилені назовні вінця та похилі плечики (тип 5 загальної класифікації) (рис. 224, 5).

Це одна з поширених форм зубрицького посуду, генетично пов'язана з пшеворською керамікою [Козак, 1992, с. 49].

З цією ж культурою пов'язуються слабо-профільовані посудини середніх розмірів із слабо виділеними вінцями та покатами плечиками. Найбільша випуклість припадає на середину висоти (типи 6, 7 загальної класифікації) (рис. 227, 1; 232, 4). Певний вплив на появу горщиків цієї форми у зубрицькій культурі мали дакійські племена липицької культури. Тому закономірно, що найбільш характерними вони є для пам'яток Подністров'я.

Звертає увагу великий горщик з житла 49. Він має ледь розхилену горловину з заокругленими, дещо потовщеними краями вінець та сильно роздуті округлі бочки. На плечиках розміщався якийсь наліпний аксесуар, можливо, гудзик або підкова (рис. 239, 1).

Прямі аналогії цій посудині знаходимо у зарубинецькій культурі, особливо на пам'ятках Прип'ятського Полісся. Досить багато таких горщиків виявлено на поселенні у Підріжжі [Козак, 1992, рис. 28—30].

Своєрідними для комплексу кераміки поселення є фрагменти горщиків з житла 66 та господарської ями № 49. Посудини виділяються щільним складом тіста, добрим випалом та лощеною поверхнею брунатного кольору. Вінця посудин були потовщеними (рис. 227, 11).

Такий посуд властивий пшеворській культурі кінця пізньолатенського — початку ранньоримського часу у Подністров'ї та на Волині [Козак, 1984, рис. 8; Козак, 1992, с. 16—22, рис. 7].

Миски складають другу за чисельністю групу кераміки. Їх поверхня шорстка або підлощена,

чорного або брунатного кольору, інколи добре залощена. Лощиння середньої якості. У керамічному комплексі незначні домішки піску.

За формою миски поділяються на три типи¹⁶.

Тип 1 (найчисельніший) складають глибокі посудини S-подібного профілю. Шийка розхилена, плечики чітким, гострим переломом відділені від шийки і конічної придонної частини. Між собою миски відрізняються за висотою шийки і більшою чи меншою висотою плечиків. Варіантом мисок цього типу є один екземпляр із житла 49 з заокругленим профілем (рис. 224, 2).

Такі миски досить поширені серед кераміки пшеворської культури ранньоримського часу [Козак, 1992, с. 58]. S-подібні миски заокругленого профілю характерні для пізніх комплексів зарубинецької культури [Каспарова, 1976, рис. 8, 5—10].

Тип 2 складають миски з прямою або ледь загнутою до середини шийкою, чітко виділеним, потовщеним із зовнішнього боку заломом плічок до придонної частини. Краї вінця заокруглені або горизонтально зрізані. Миски цього типу з господарської ями № 49 та з житла 68 прикрашені на заломі плечиків у бочки пальцевими вдавленнями (рис. 228, 3).

Аналогії їм знаходимо, переважно у зарубинецькій культурі в різних регіонах її поширення [Кухаренко, 1964, табл. VI, 37—39; Максимов, 1972, табл. XIV, 10]. Але найхарактернішими вони є для пізньозарубинецьких пам'яток, особливо, пам'яток Південного Побужжя [Хавлюк, 1975, рис. 4, 5].

До типу 3 належать миски напівсферичної форми. Вони мають прямі або ледь нахилені до середини плечики, шийка не виділена, придонна частина різко звужена, дно, як правило, не виділене закраїною (рис. 244, 7). Серед мисок зубрицької культури ця форма займає невелике місце. На відміну від перших двох типів, рівномірно поширених на всіх пам'ятках, миски типу 3 виявлені не всюди. Найбільше їх на селищі Підбірці поблизу м. Львова (60 % всіх мисок). На інших поселеннях — одиниці. Генетично ці миски пов'язані з зарубинецькою, а ще глибше — з поморсько-кльошовою культурою. Не дивно, що найбільше їх число є на зарубинець-

¹⁶ Типологія мисок на поселенні відповідає класифікації мисок у загальній схемі.

ких пам'ятках Полісся, де особливо помітний вплив поморсько-кльошової культури.

Кухлики за складом тіста і обробкою поверхні не відрізняються від горщиків. Лише у двох випадках зовнішня поверхня кухликів була заглажена. Основну кількість складають кухлики конічної форми. Між собою різняться розмірами і різним кутом нахилу стінок. Деякі з них близькі до циліндричної форми. Кілька кухлів цього типу мали виділені вінця. У житлі 68 трапився кухлик біконічної форми, а у культурному шарі знайдено досить великий кухоль з масивною ручкою Х-подібної форми, орнаментований врізним геометричним мотивом (рис. 223, 2, 7; 239, 3; 245, 5; 246, 3).

Наявність на поселенні у Хрінниках кухликів конічної форми заслуговує на увагу, оскільки до цього часу вони траплялися лише на дністровських пам'ятках, де складають до 50 % від усіх посудин цього виду [Козак, 1992, с. 61]. Своїм походженням вони пов'язані з липицькою культурою [Козак, 1992, с. 61; Циглик, 1975, рис. 26—27].

В цілому, керамічний комплекс поселення у Хрінниках є типовим для зубрицької культури і найбільш близьким до кераміки поселення у Підріжжі, що розташоване на р. Стохід [Козак, 1992, рис. 28—30].

Він характеризується перевагою посудин, що генетично близькі до посуду зарубинецької культури Прип'ятського Полісся. Наявність тут конічних кухликів та слабопрофільованих горщиків вказує на певні зв'язки із зубрицькими общинами Верхнього Подністров'я.

До інших знахідок, виявлених в об'єктах та культурному шарі поселення, відносяться односкладовий кістяний гребінь, кістяний амулет, кілька кістяних проколов, глиняних прясел, тягарців до ткацького верстата, округлих плоских дисків.

Односкладовий кістяний гребінь знайдено у культурному шарі поселення. Він має дуго-

подібну форму. Над зубцями розміщено орнамент у вигляді трьох заглиблених солярних знаків. Розміри гребеня 7,5 × 6,5 см (рис. 247).

Аналогічні гребені виявлено на селищах зубрицької культури Загаї II, Майдан-Гологірський [Козак, 1992, с. 65]. Такі гребені відомі в ряді культур Центральної Європи, у тому числі пшеворській та вельбарській на території Польщі. Вони належать до типу I, варіанта «А» за класифікацією А. Хмельовської і поширені головним чином у I—II ст. до н. е. [Chmelowska, 1971, s. 97].

Амулет виготовлений з ікла дикого кабана. Виріб сильно відполірований. У товстішому кінці просвердлений отвір для нитки. Довжина амулета 11 см (рис. 238, 5).

Кістяна проколка зроблена з ребра тварини. Поверхня відполірована. Гострий кінець відламаний. Довжина проколки 10,5 см (рис. 227, 12).

Прясло мало біконічну форму, поверхня лощена, чорного кольору. Діаметр прясла 4 см, діаметр отвору 1 см (рис. 225, 6).

Тягарці до ткацького верстата виготовлені з глини, часто без домішки, погано випалені. Вони мали пірамідальну, конусоподібну, кільцеподібну, овальну форму. По центру (у кільцеподібних виробках) або на 2/3 ваги тягарця зроблений отвір для підв'язування. На деяких тягарцях є відбитки товстих ниток (рис. 239, 5—8).

Диски-покришки сформовані з такого ж тіста, як і посуд, як правило, добре випалені, світло-брунатного кольору. Діаметр дисків 13—15 см, товщина 1—1,2 см (рис. 245, 3, 6).

Призначення цих виробів не визначене. Є припущення, що вони використовувалися як покришки до глечиків або як сковорідки, на яких пекли коржики.

Час існування поселення зубрицької культури у Хрінниках можна визначити другою половиною I—II ст. н. е.

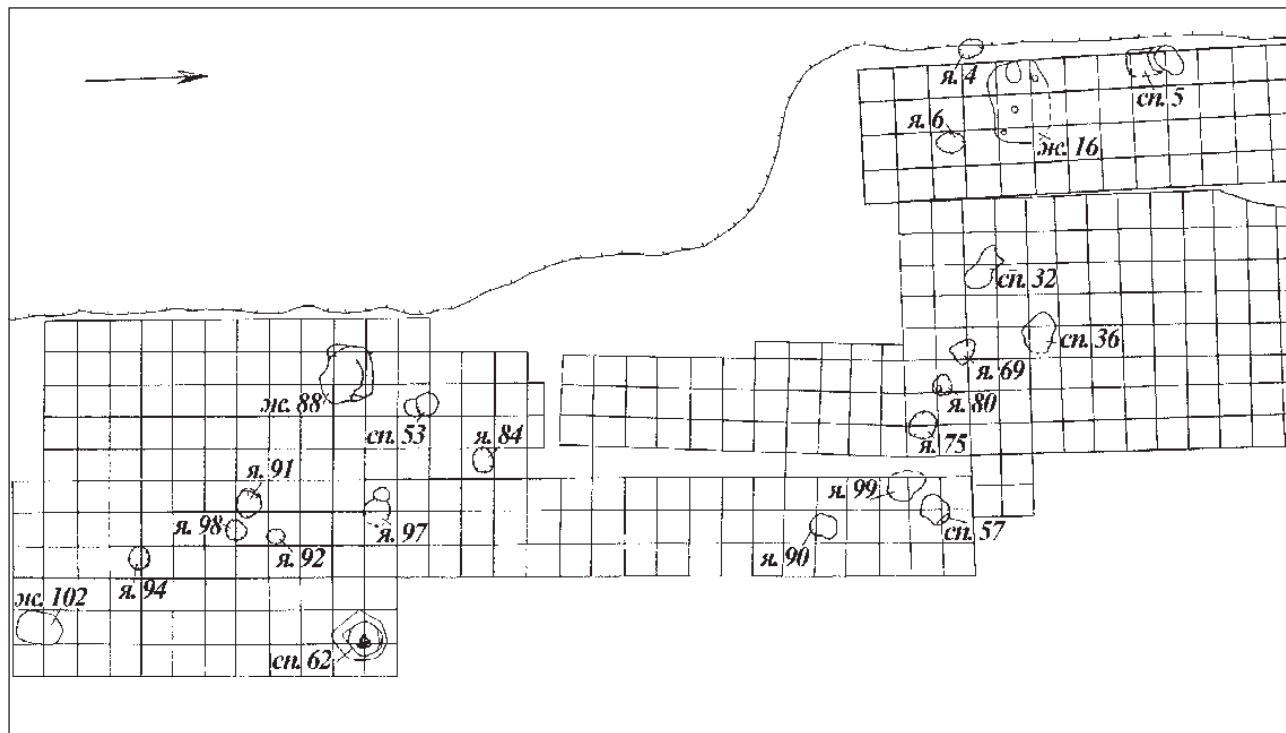
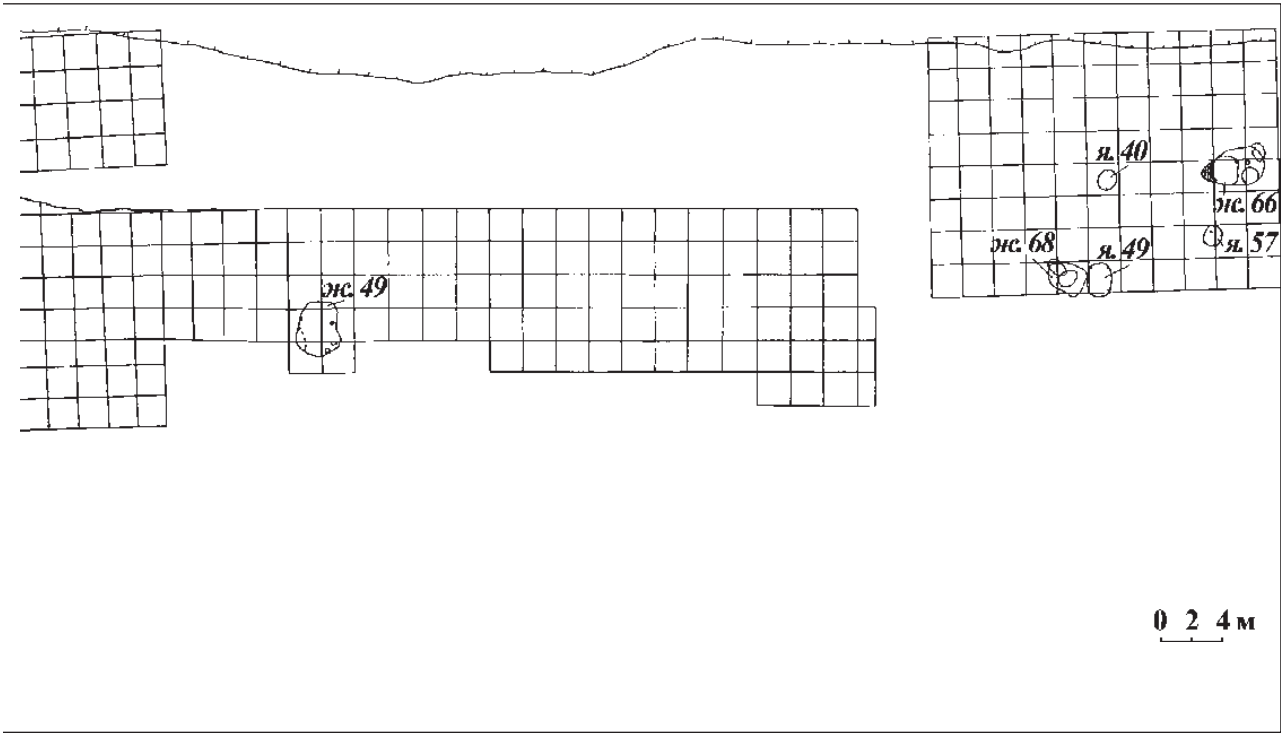

Рис. 221. Хрінники, ур. Шанків Яр. Схема

розташування об'єктів зубрицької культури.

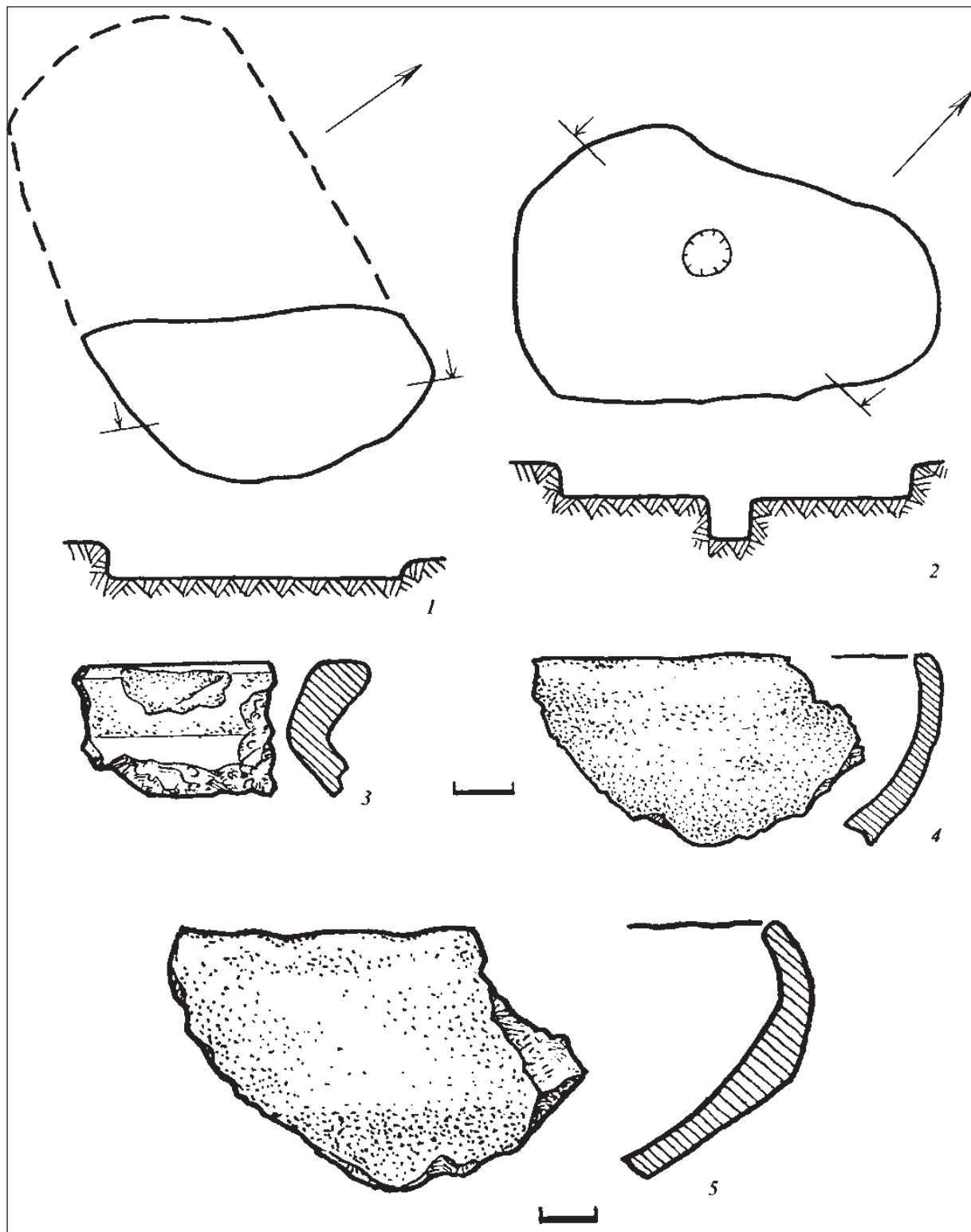

Рис. 222. Хрінники, ур. Шанків Яр. 1 — залишки житла 6; 2 — план та розріз споруди 2; 3—5 — матеріали з житла 6.

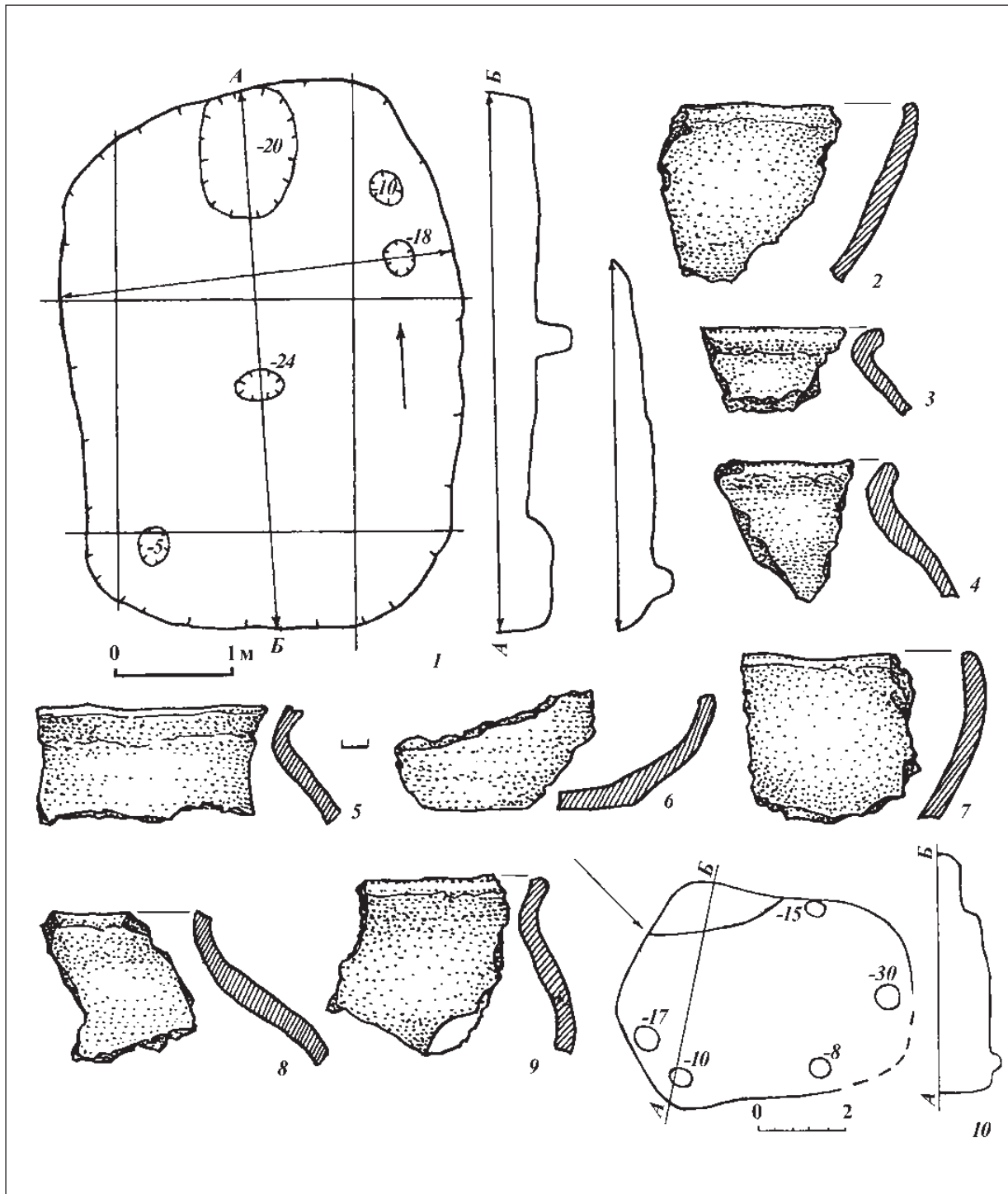

Рис. 223. Хрінники, ур. Шанків Яр. Комплекс житла 16 (1—9). План та розріз житла 49 (10).

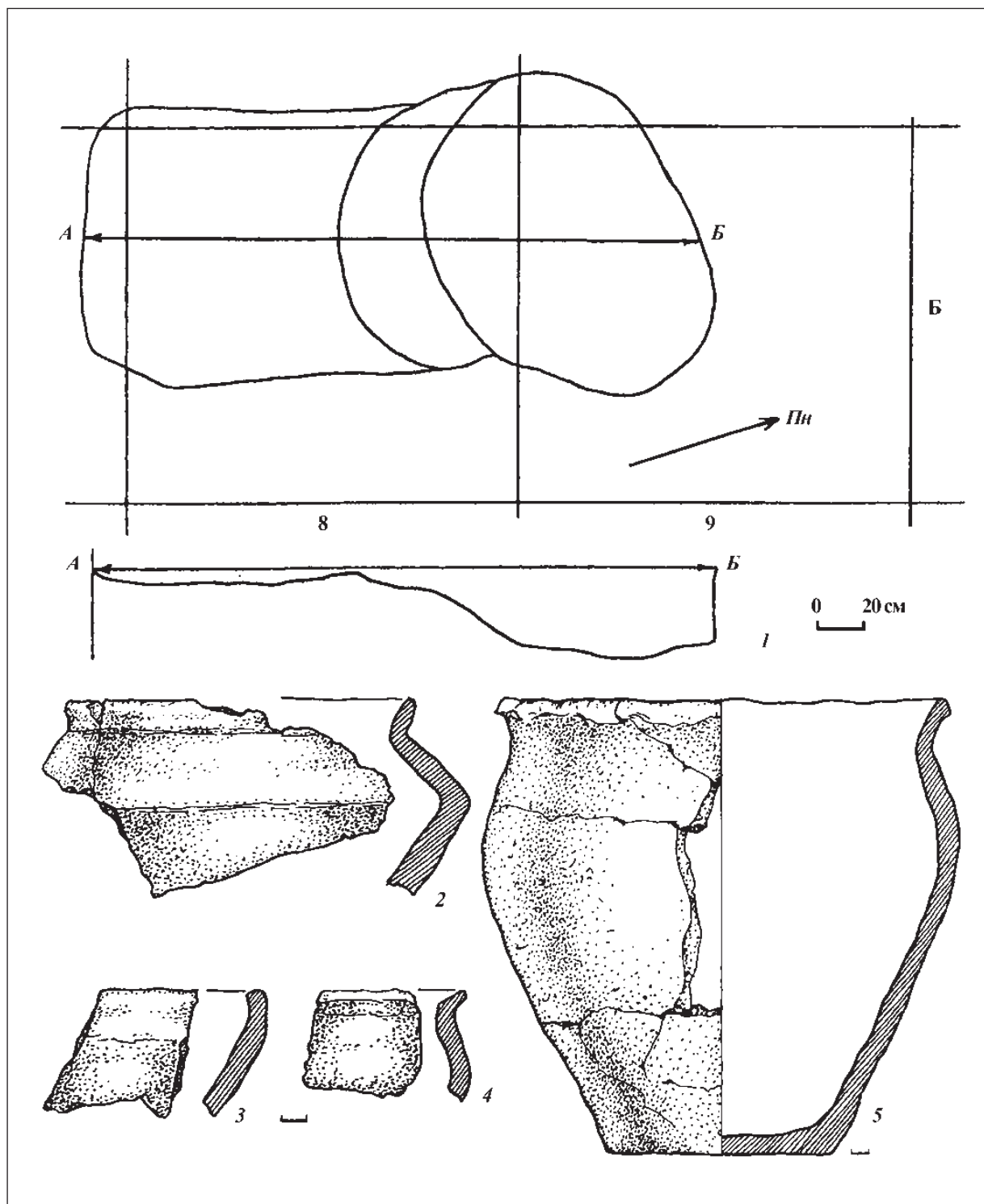

Рис. 224. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розріз споруди 5 (1). Кераміка зі споруди 5 (2—5).

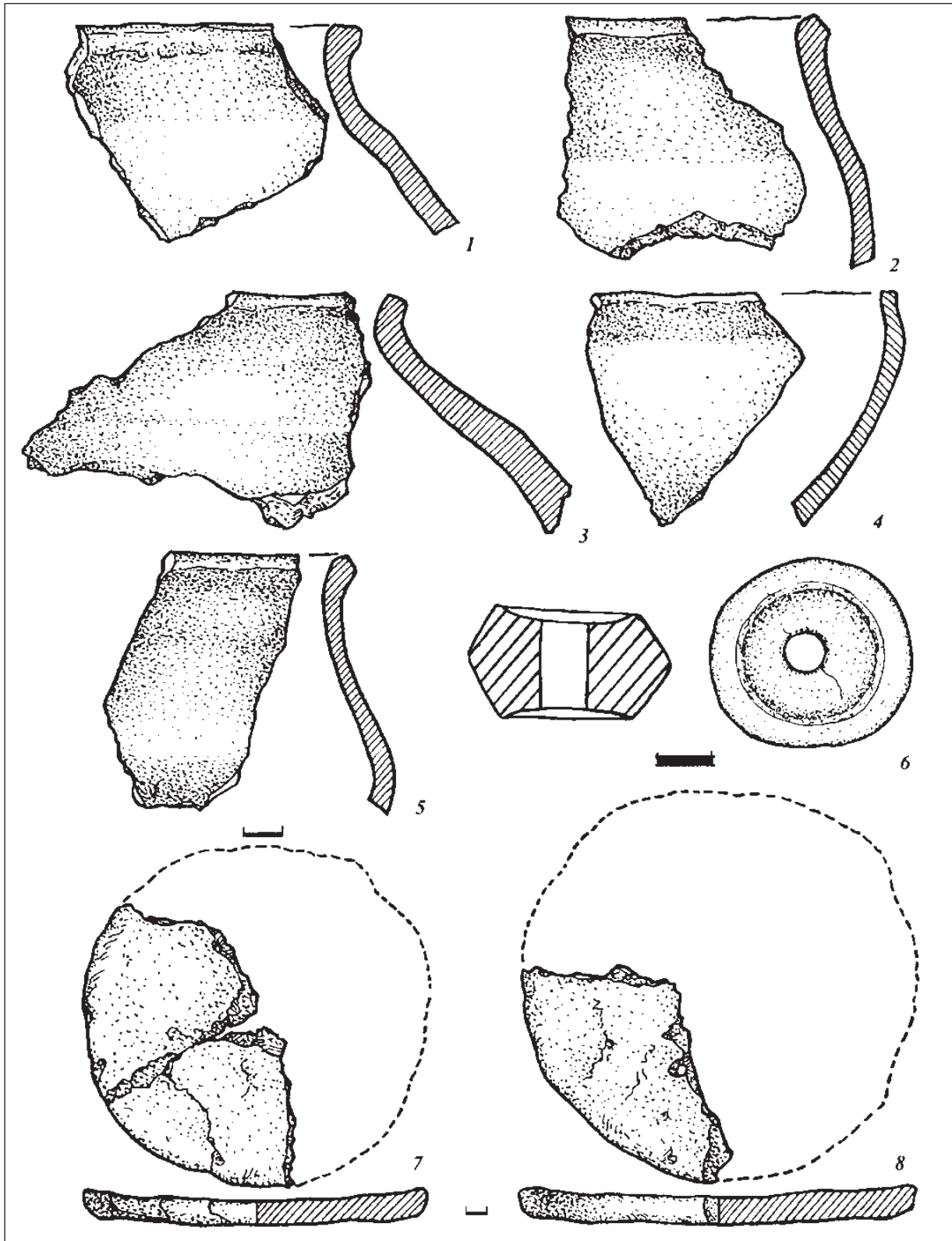

Рис. 225. Хрінники, ур. Шанків Яр. Знахідки з господарської споруди 5.

Венеди

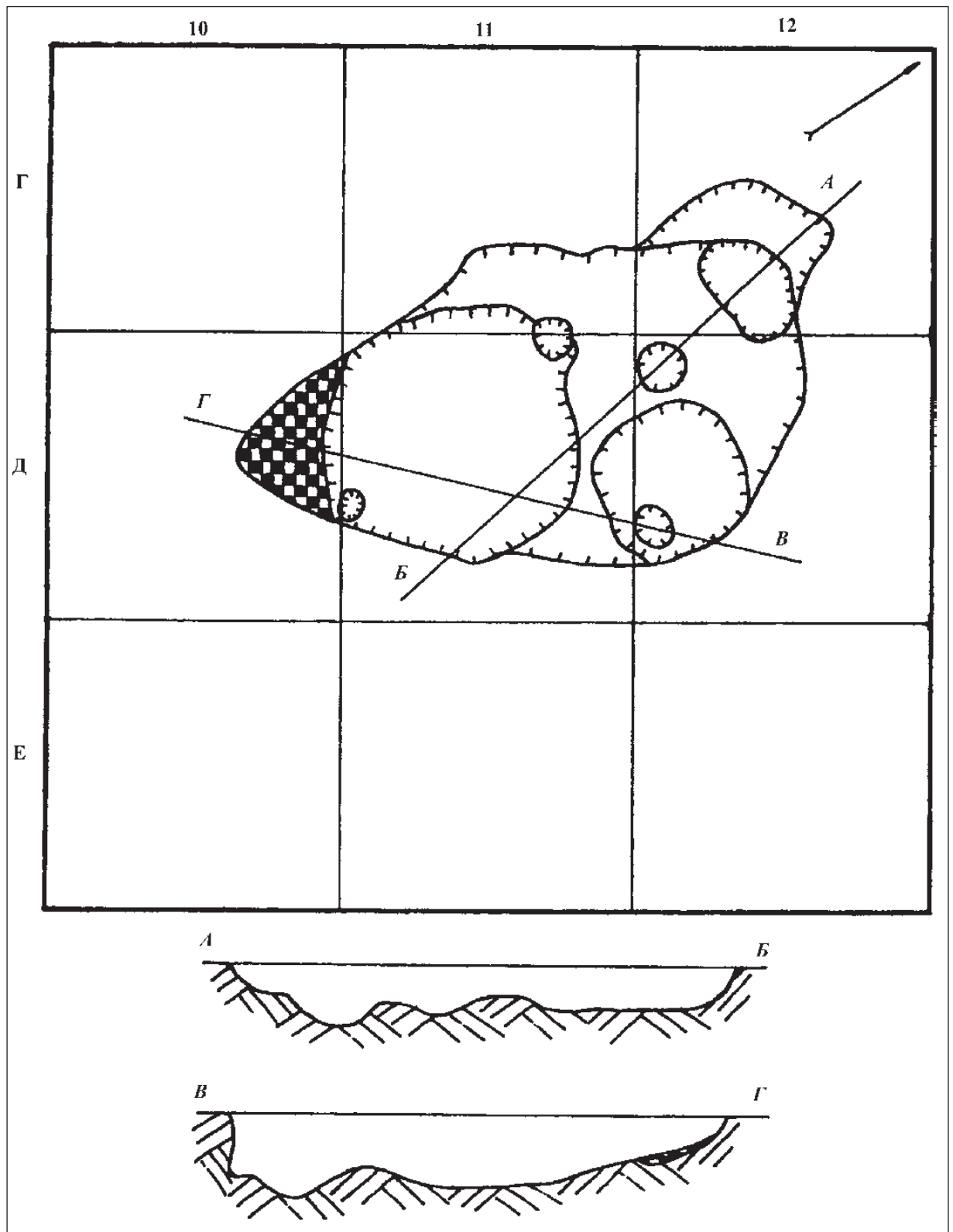

Рис. 226. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розрізи житла 66.

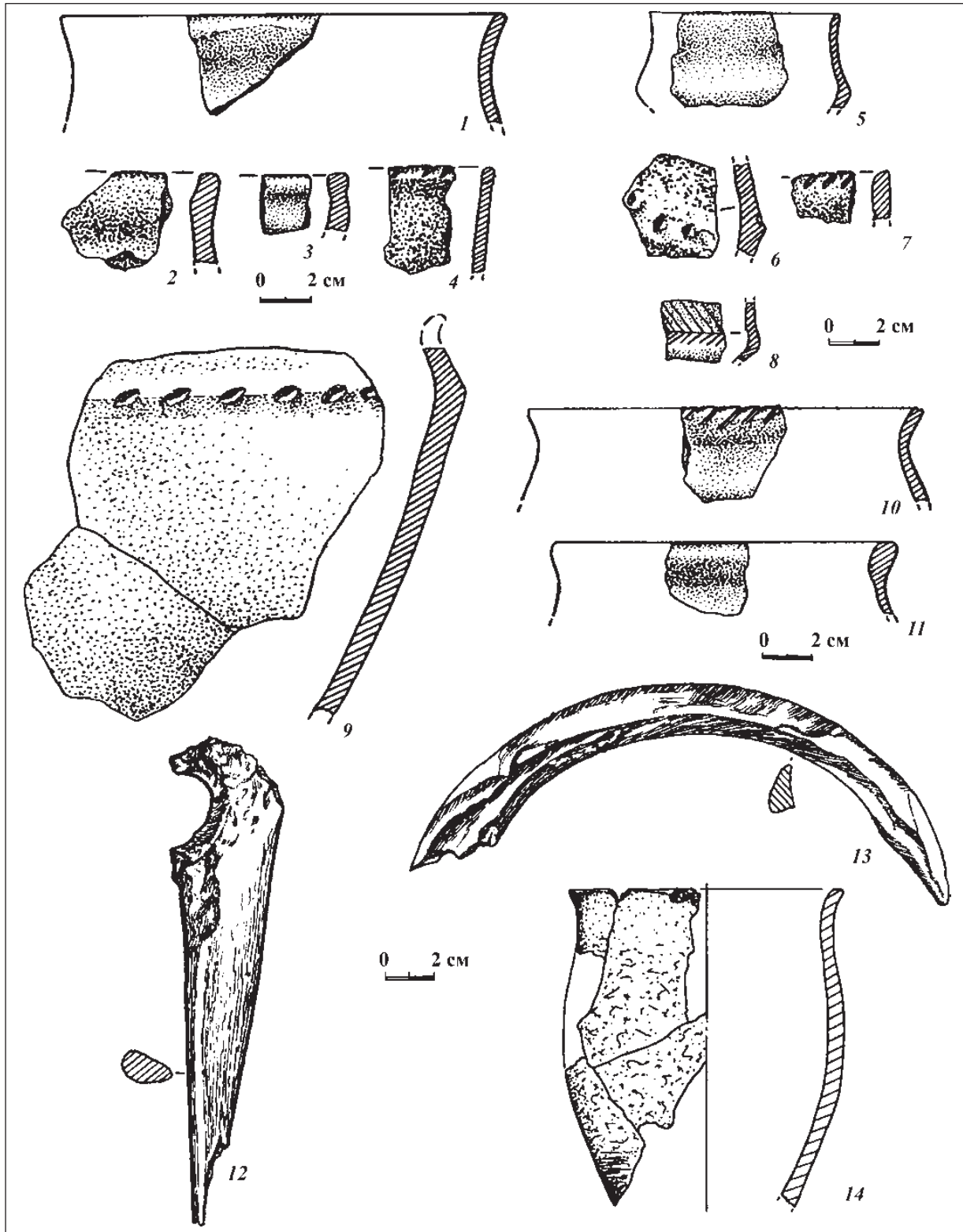

Рис. 227. Хрінники, ур. Шанків Яр. Кераміка з житла 66 (1—4), господарської ями № 40 (5—8), господарської ями № 49 (10—12) та речі з культурного шару (9, 13, 14).

Венеди

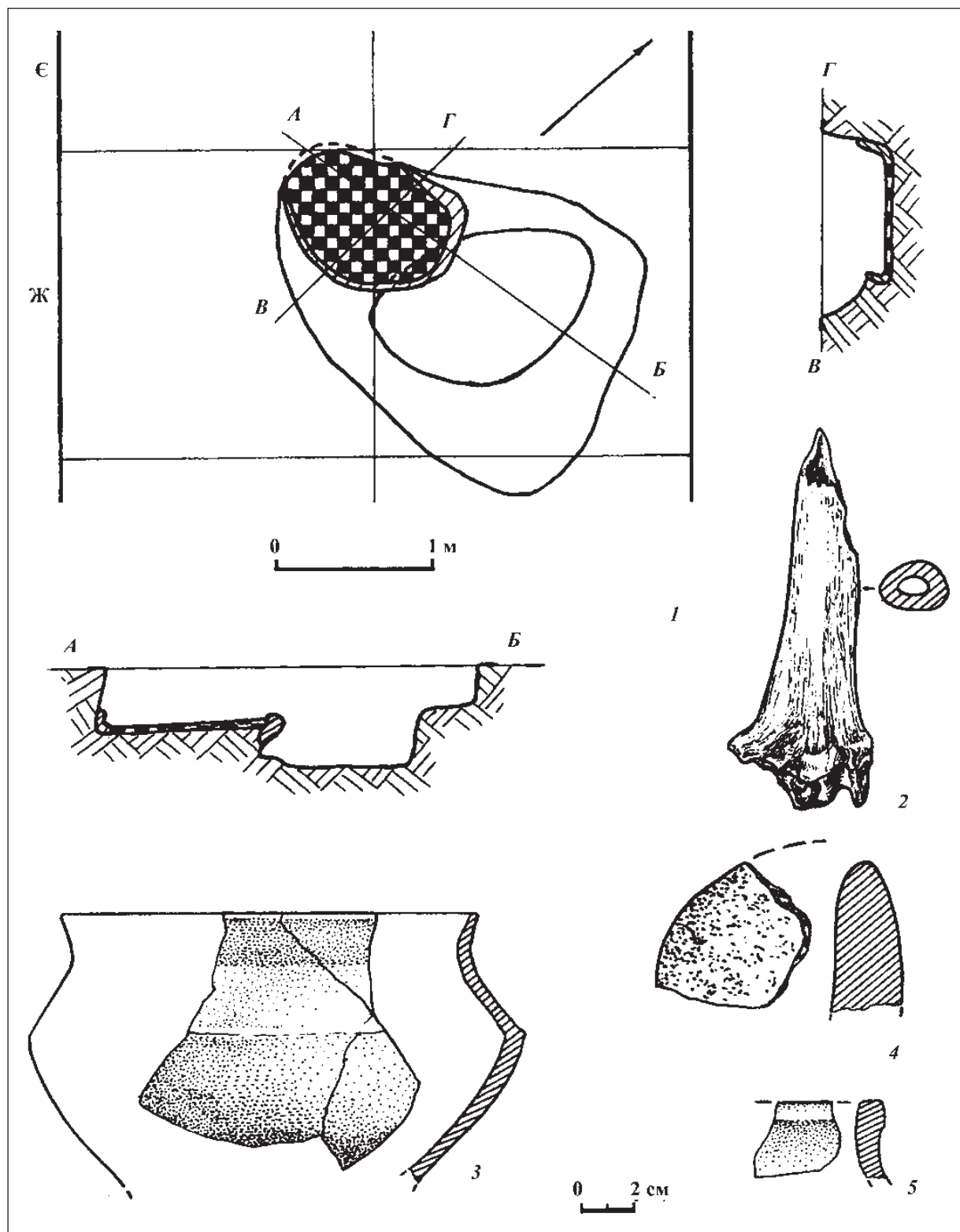

Рис. 228. Хрінники, ур. Шанків Яр. Комплекс житла 68: 1 — план та розрізи; 2—5 — матеріали з житла.

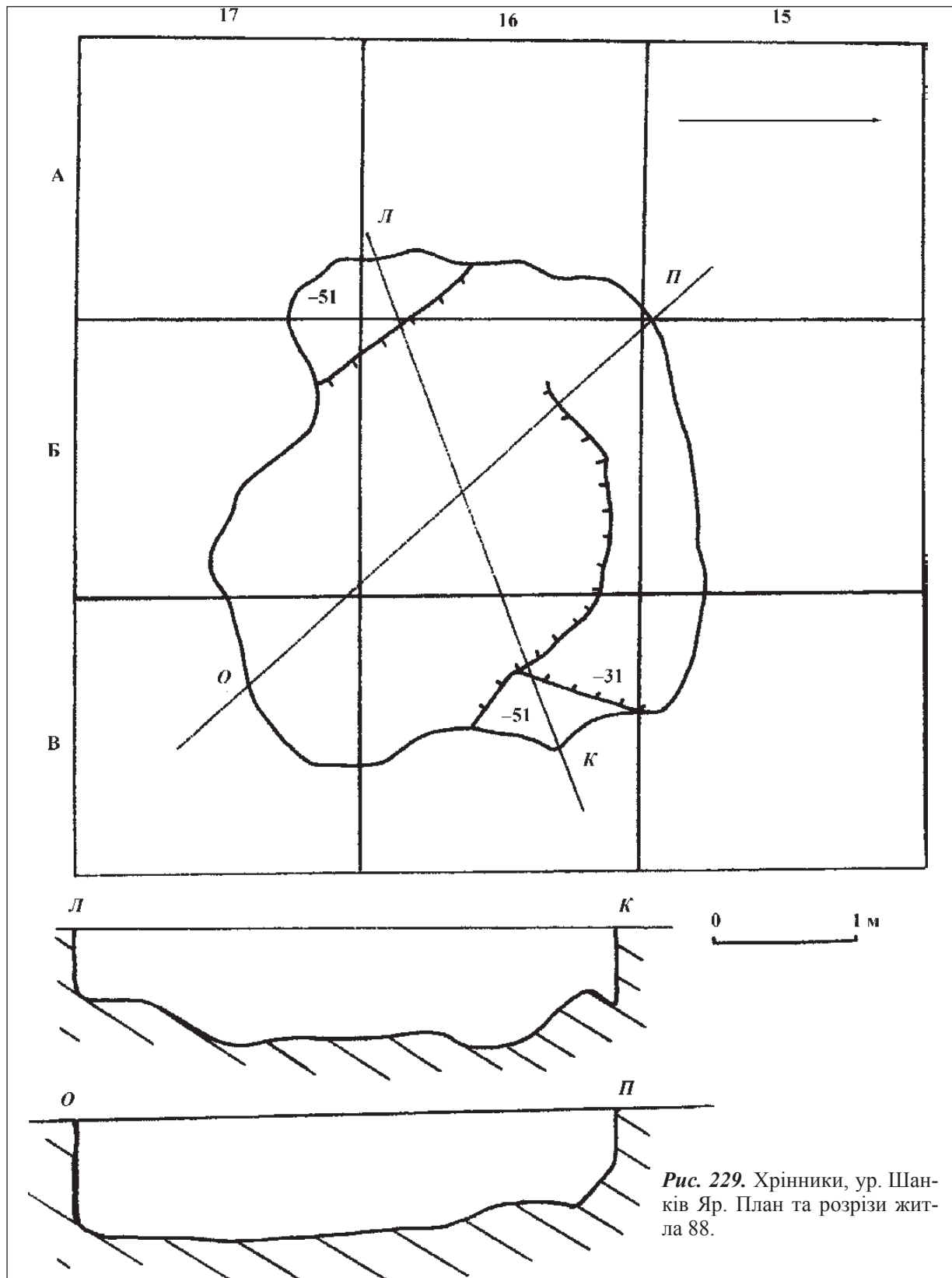

Рис. 229. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розрізи житла 88.

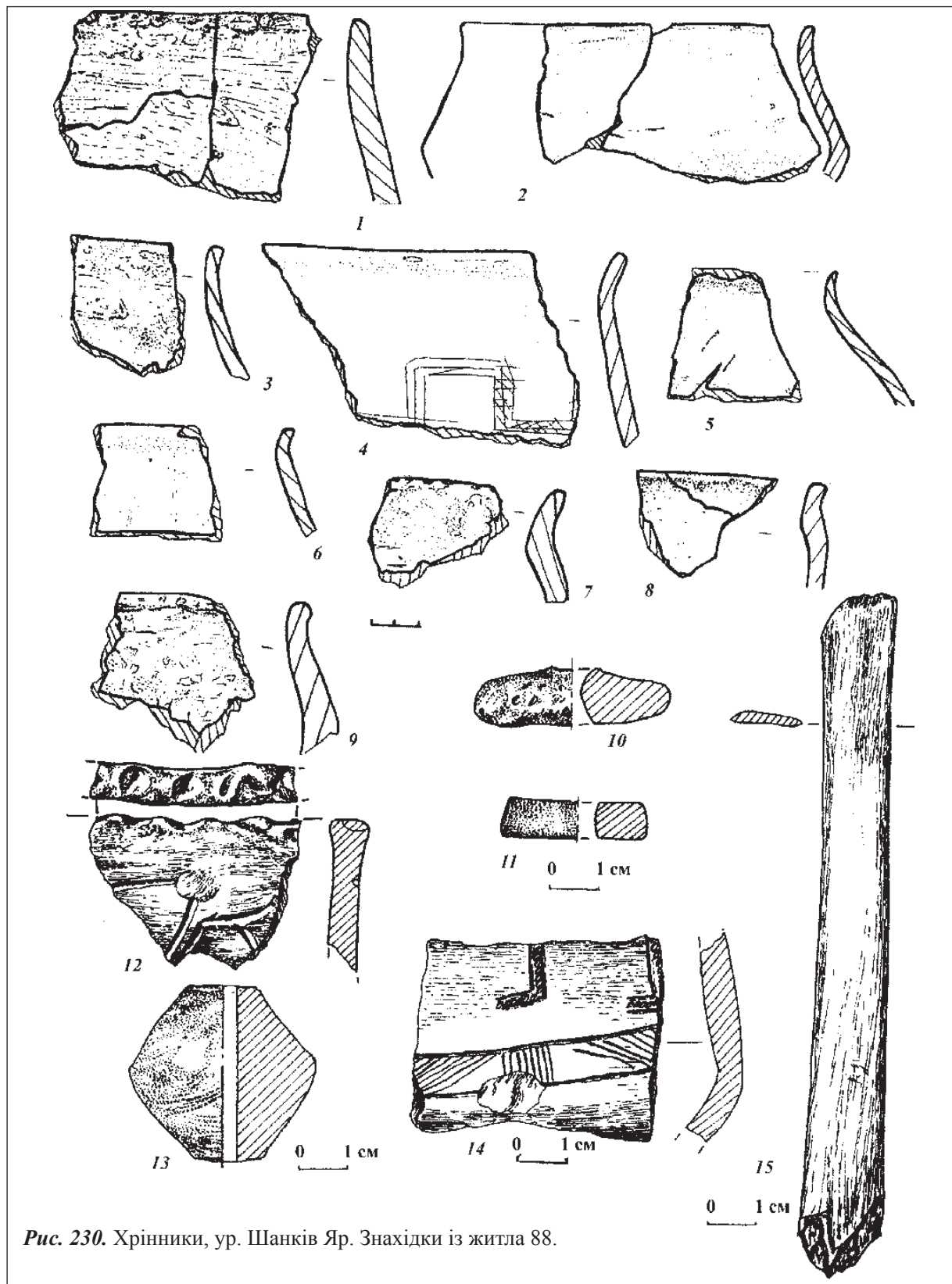

Рис. 230. Хрінники, ур. Шанків Яр. Знахідки із житла 88.

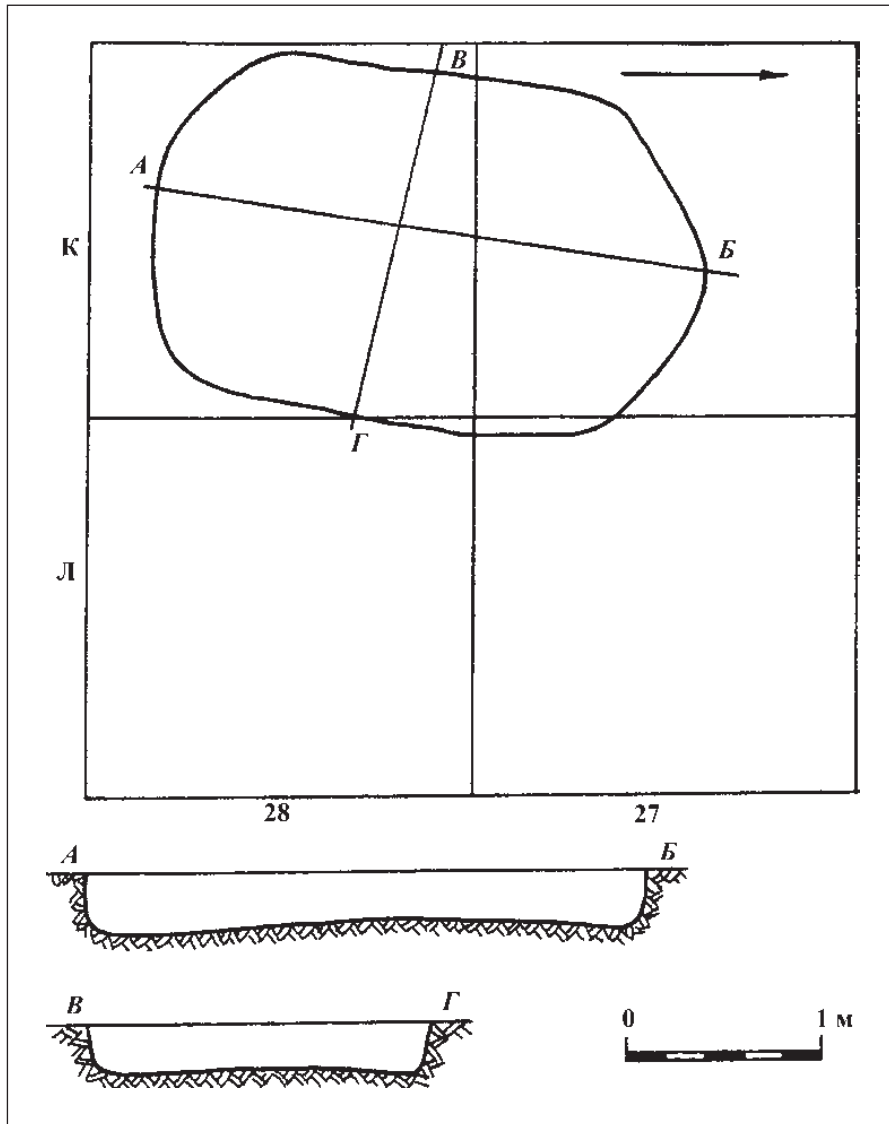

Рис. 231. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розрізи житла 102.

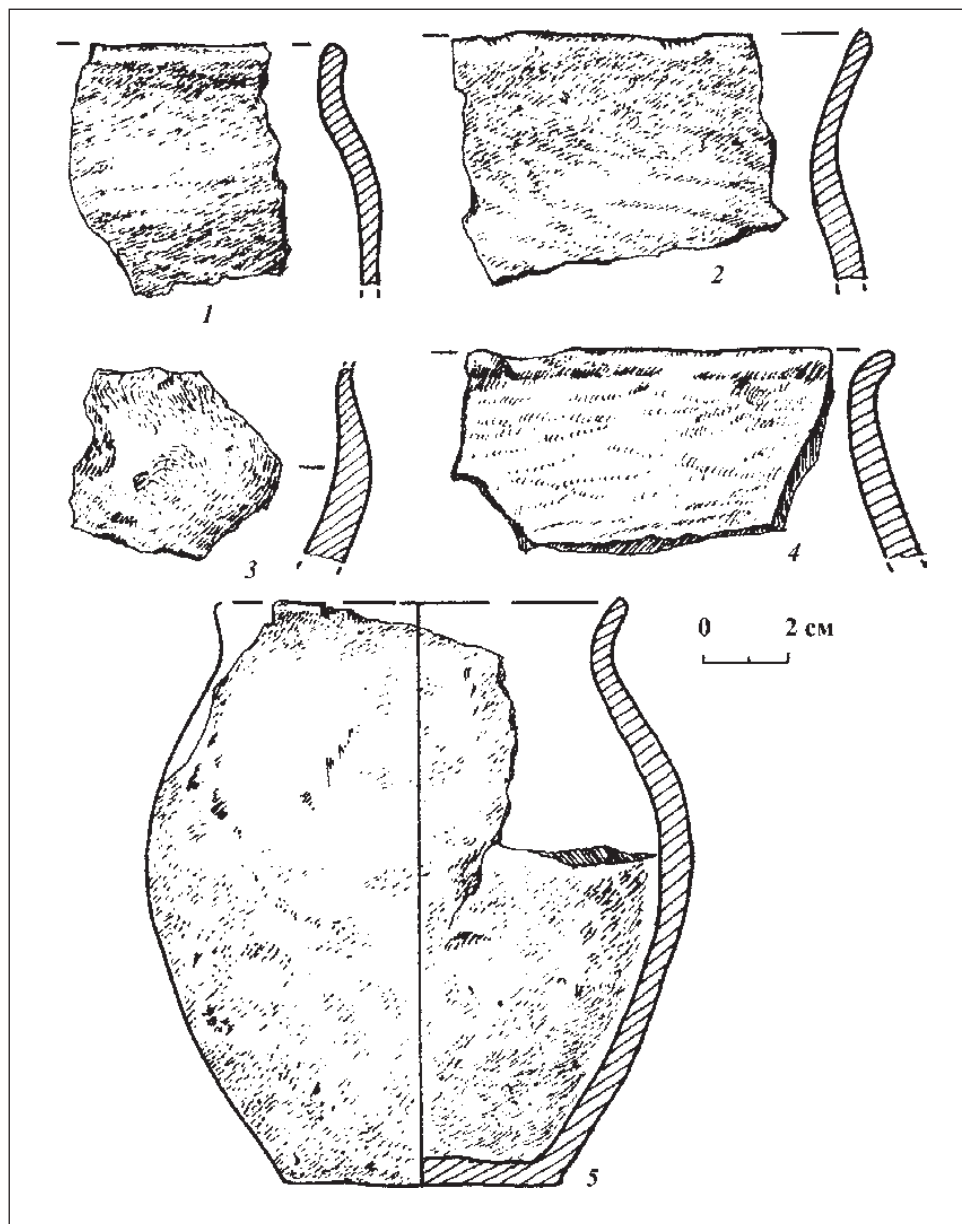

Рис. 232. Хрінники, ур. Шанків Яр. Кераміка з житла 102.

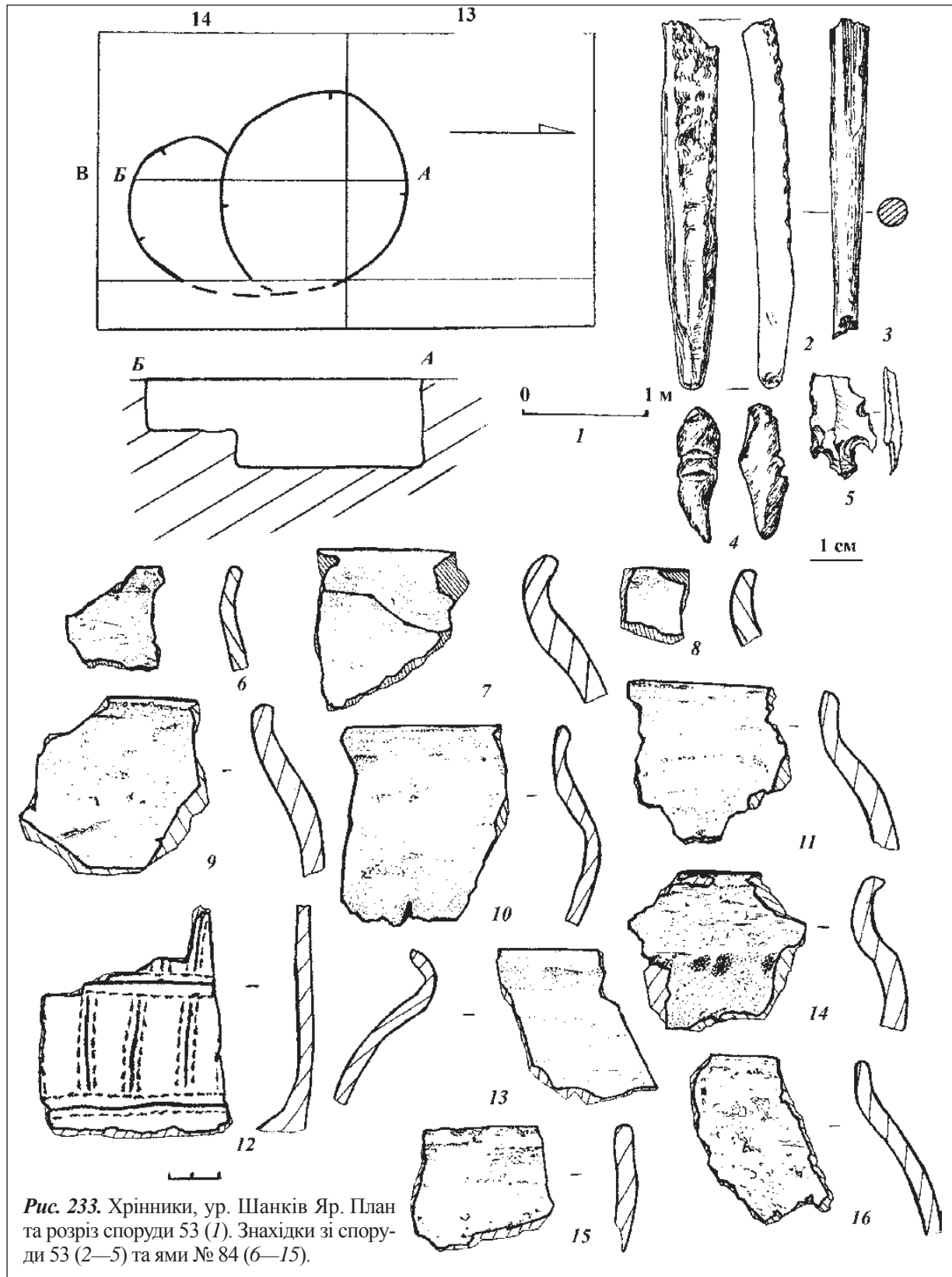

Рис. 233. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розріз споруди 53 (1). Знахідки зі споруди 53 (2—5) та ями № 84 (6—15).

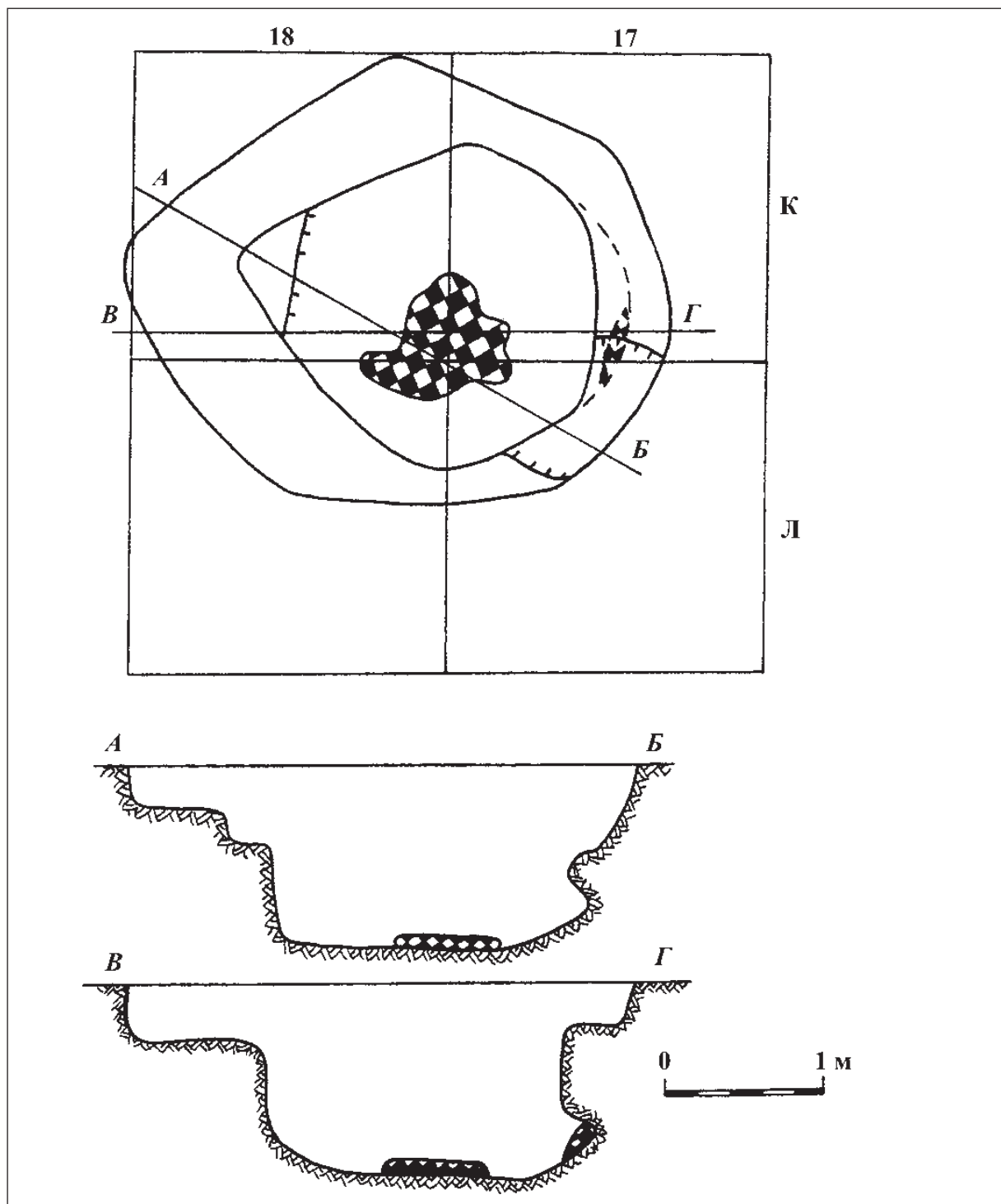

Рис. 234. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розрізи споруди 62.

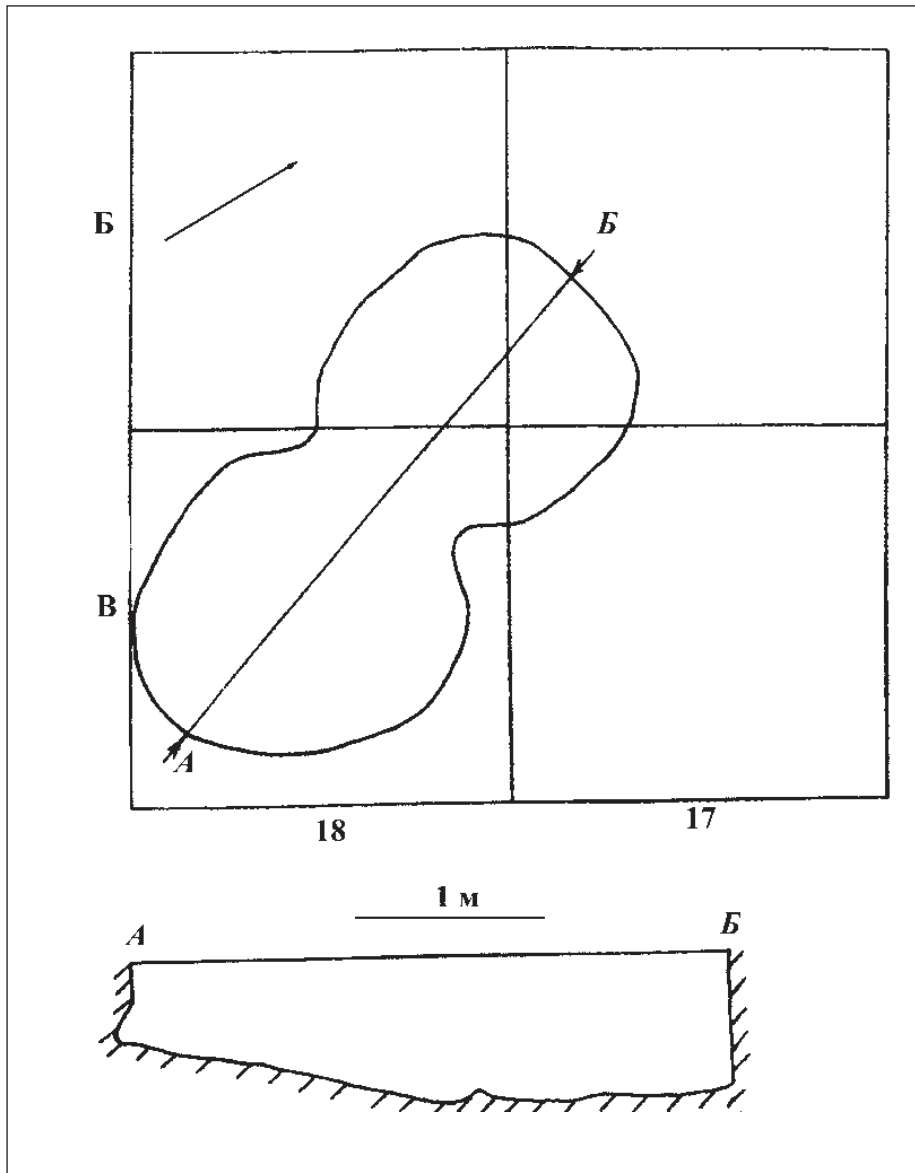

Рис. 235. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розріз споруди 32.

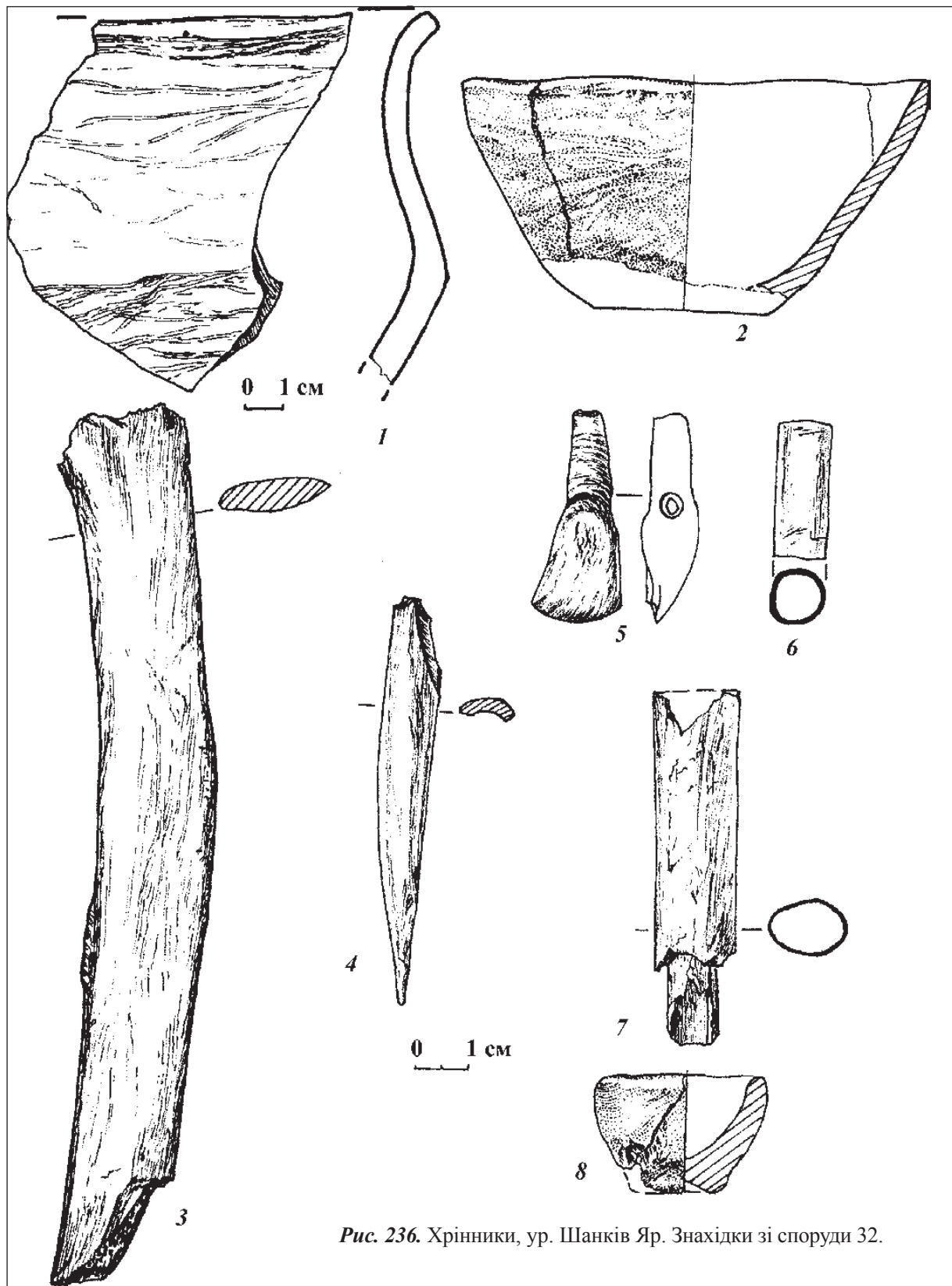

Рис. 236. Хрінники, ур. Шанків Яр. Знахідки зі споруди 32.

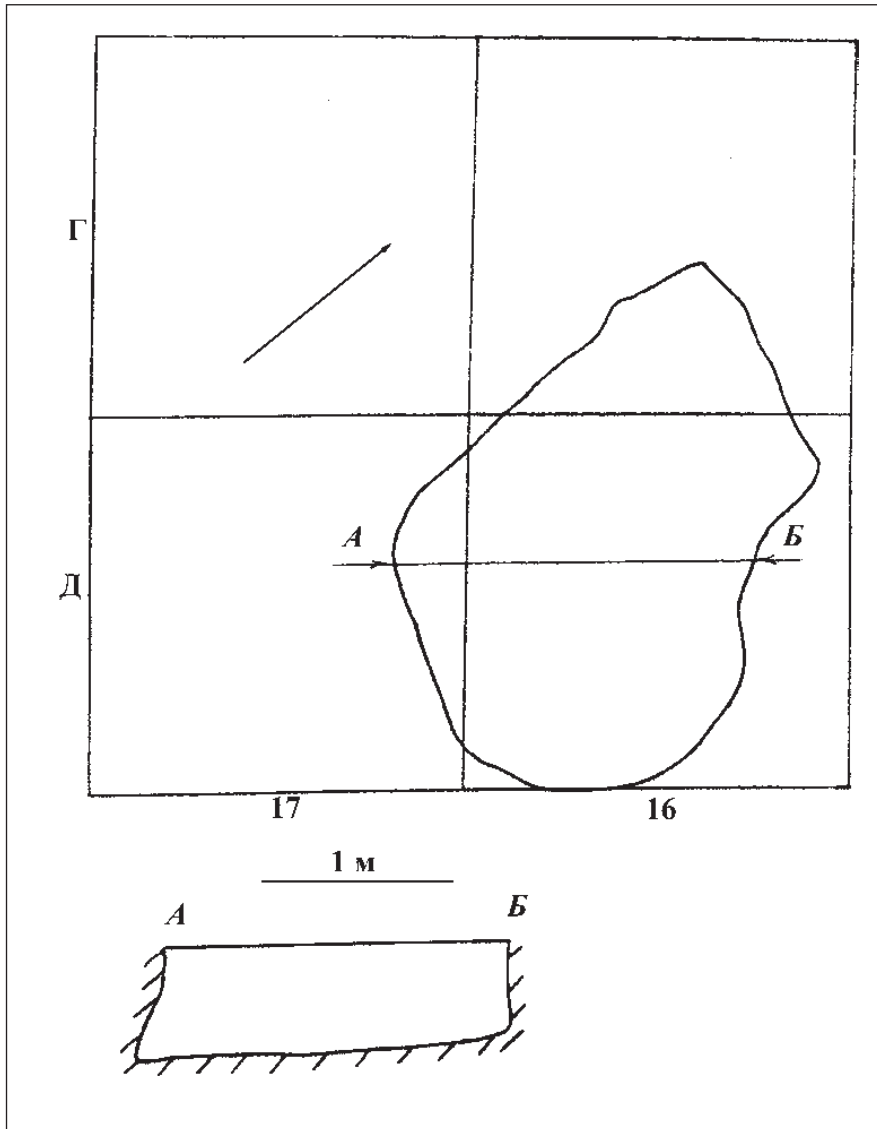

Рис. 237. Хрінники, ур. Шанків Яр. План та розріз споруди 36.

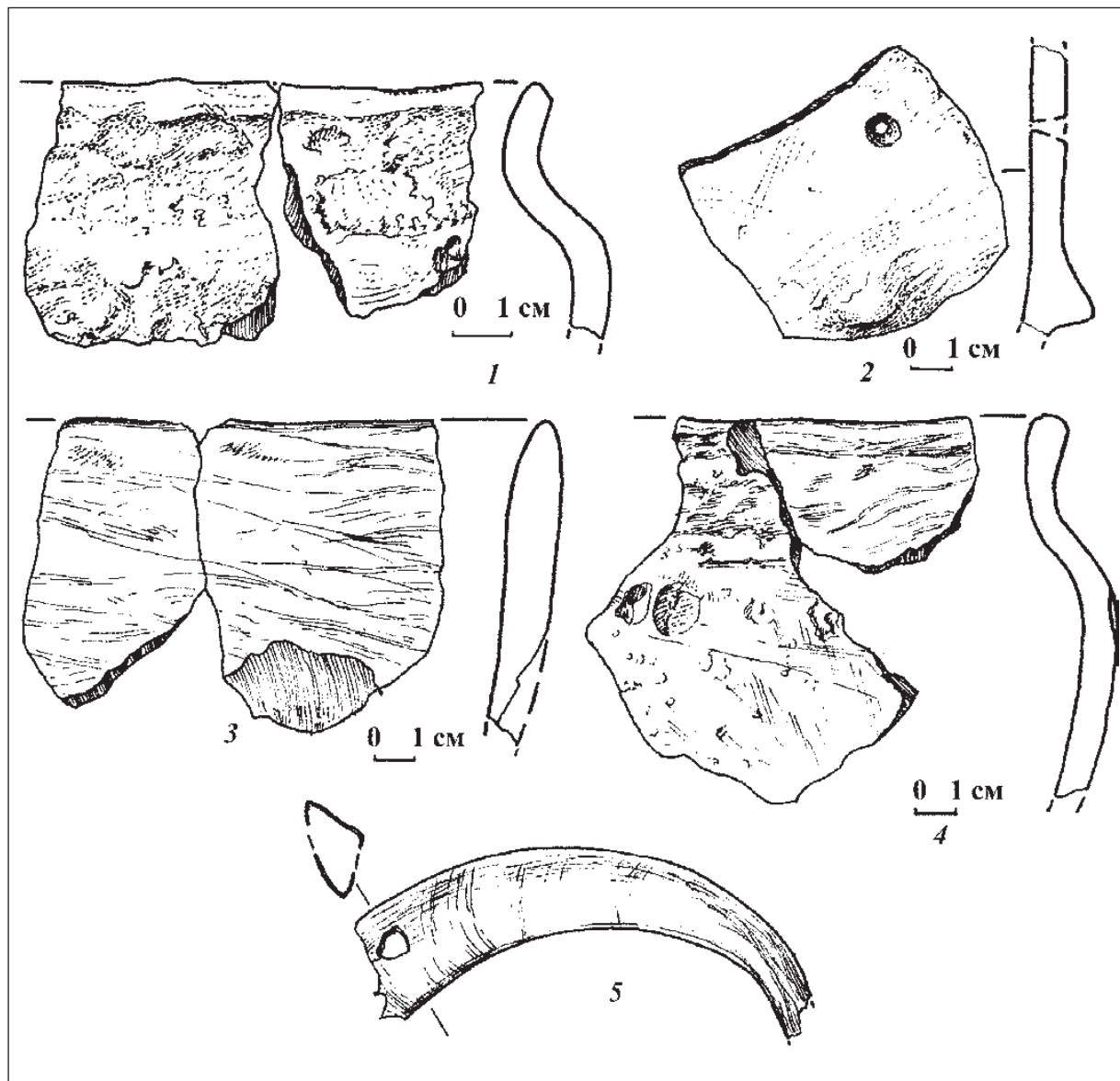

Рис. 238. Хрінники, ур. Шанків Яр. Знахідки зі споруди 36.

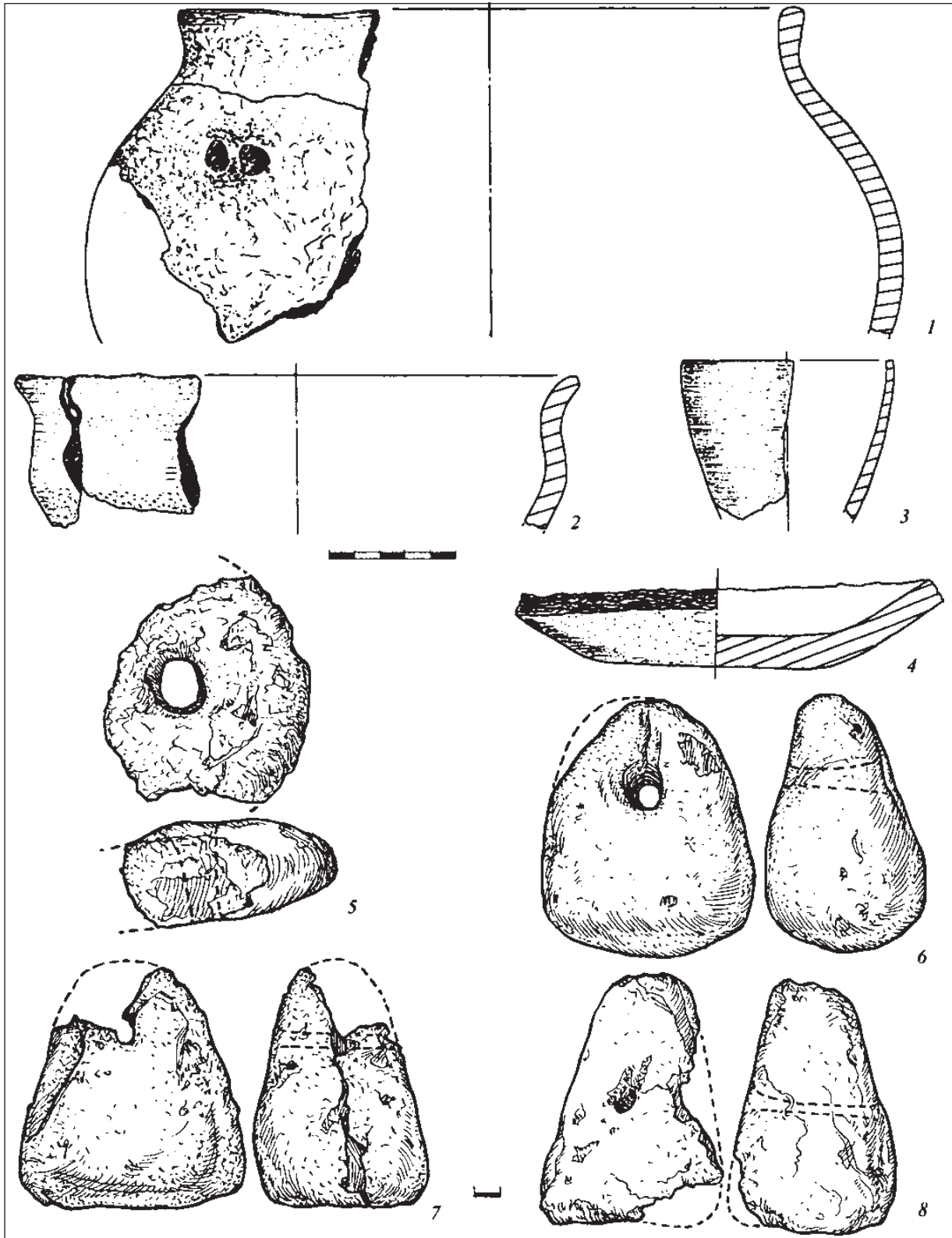

Рис. 239. Хрінники, ур. Шанків Яр. Комплекс знахідок з житла 49.

Венеди

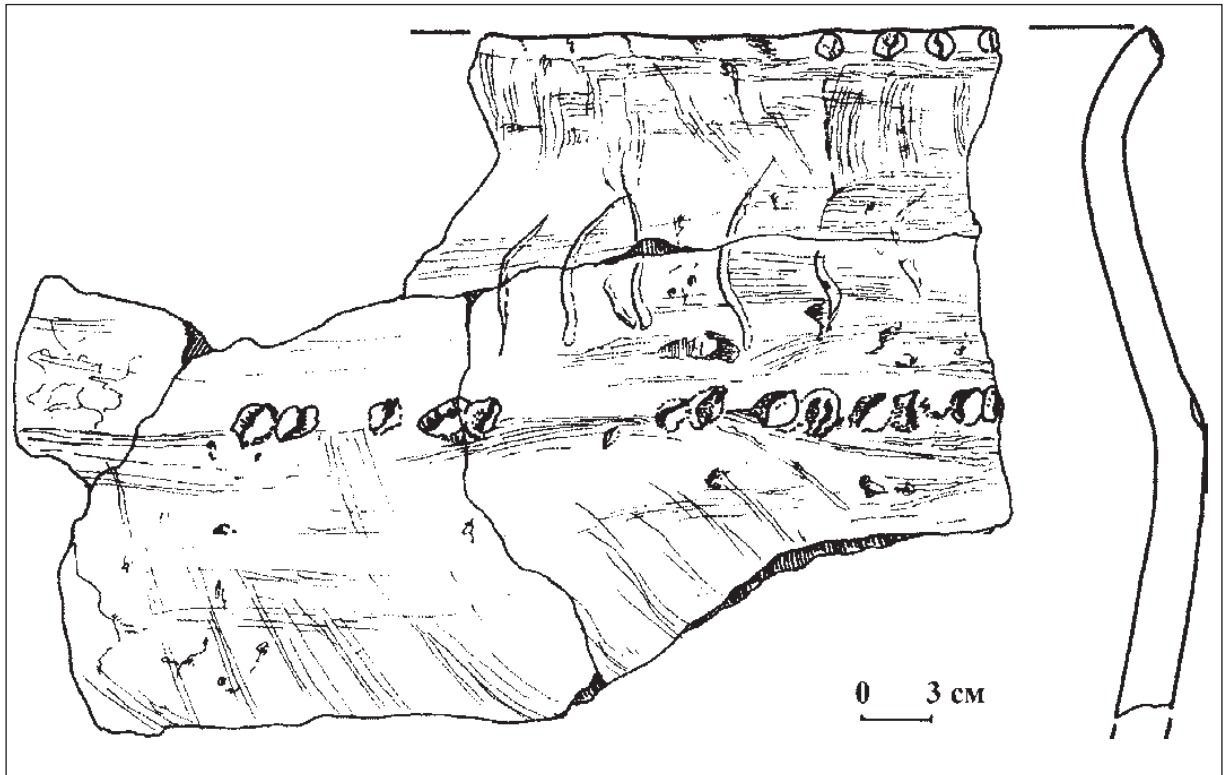

Рис. 240. Хрінники, ур. Шанків Яр. Фрагмент ліпного горщика з культурного шару.

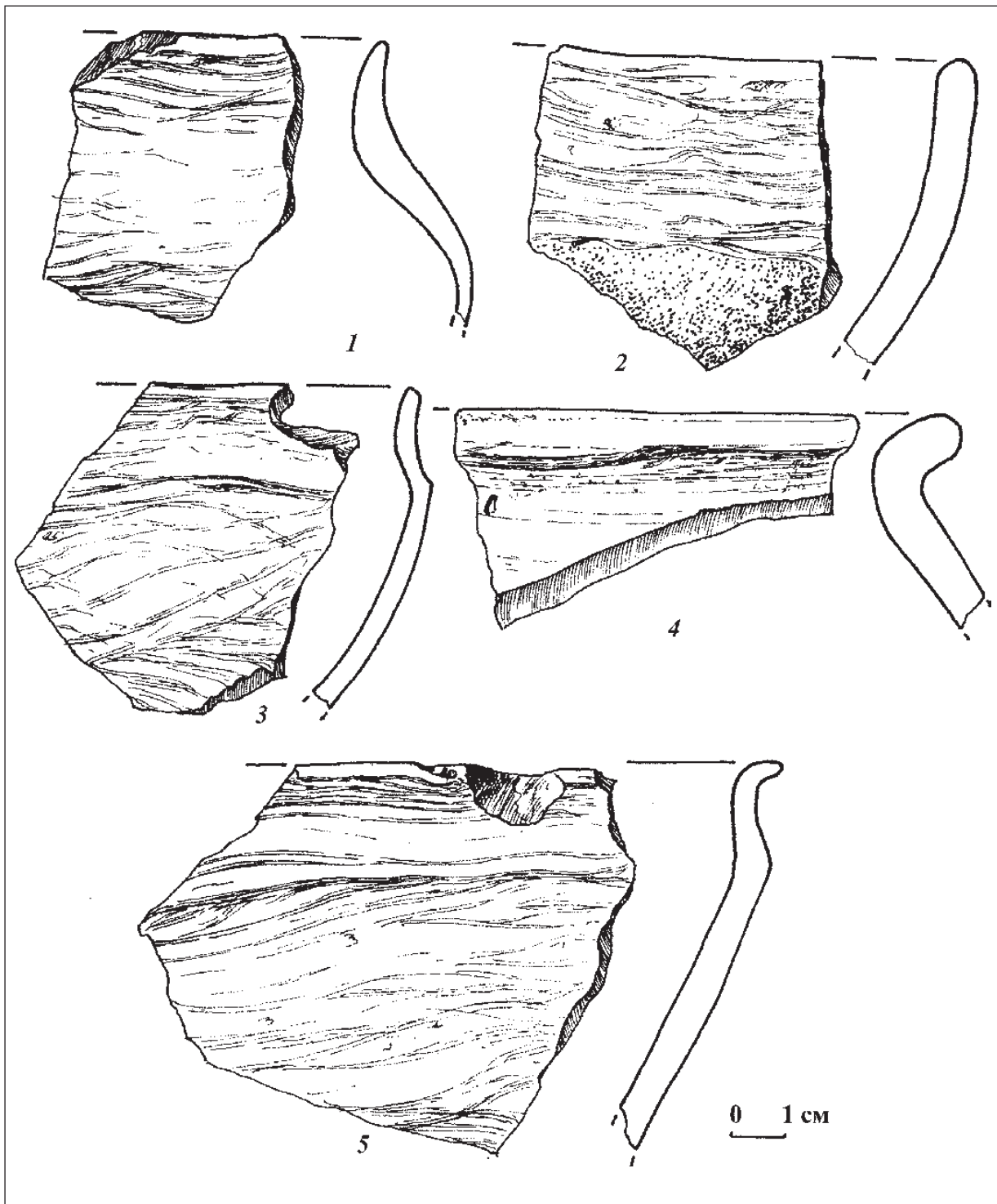

Рис. 241. Хрінники, ур. Шанків Яр. Ліпна кераміка з ями № 84.

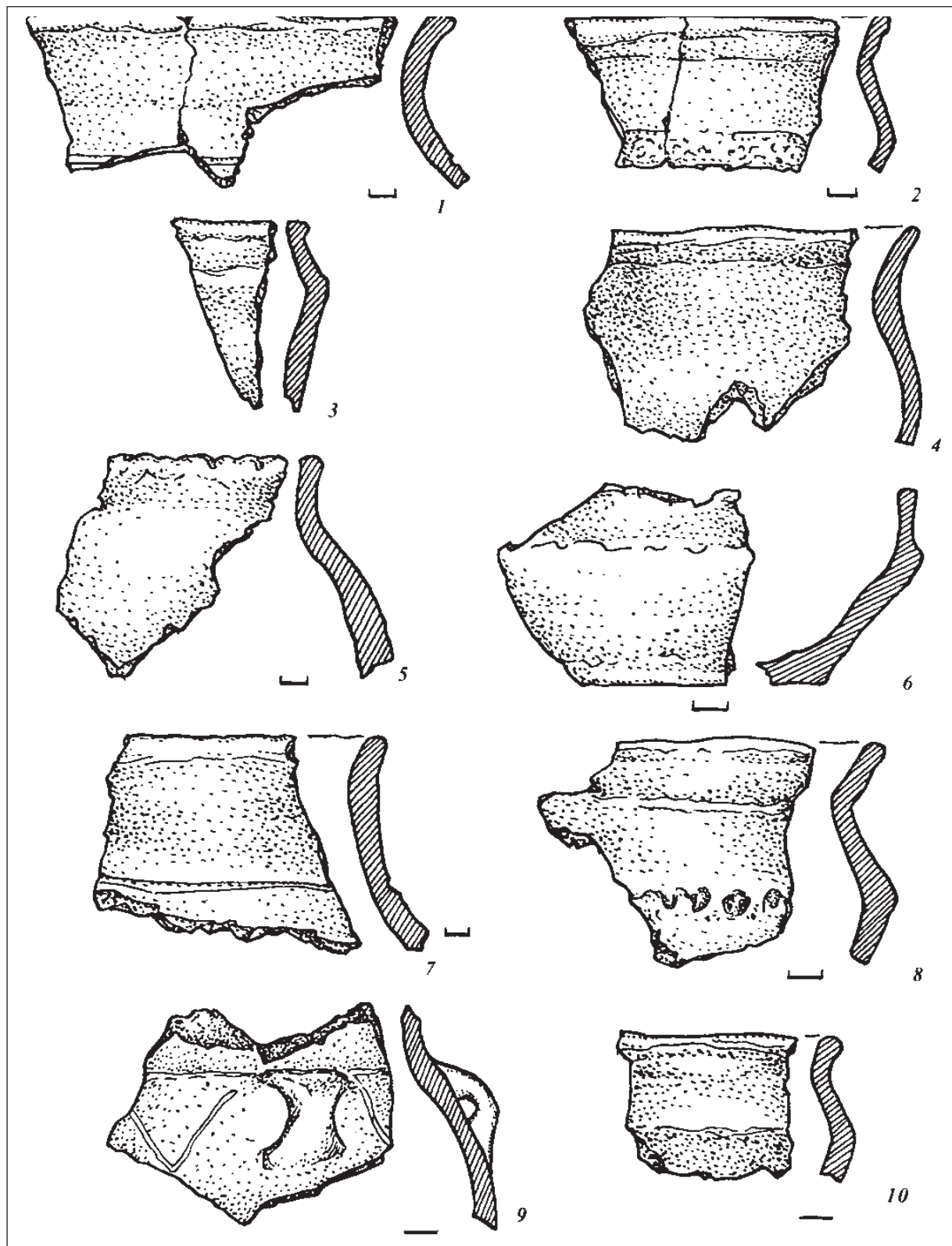

Рис. 242. Хрінники, ур. Шанків Яр. Кераміка з культурного шару.

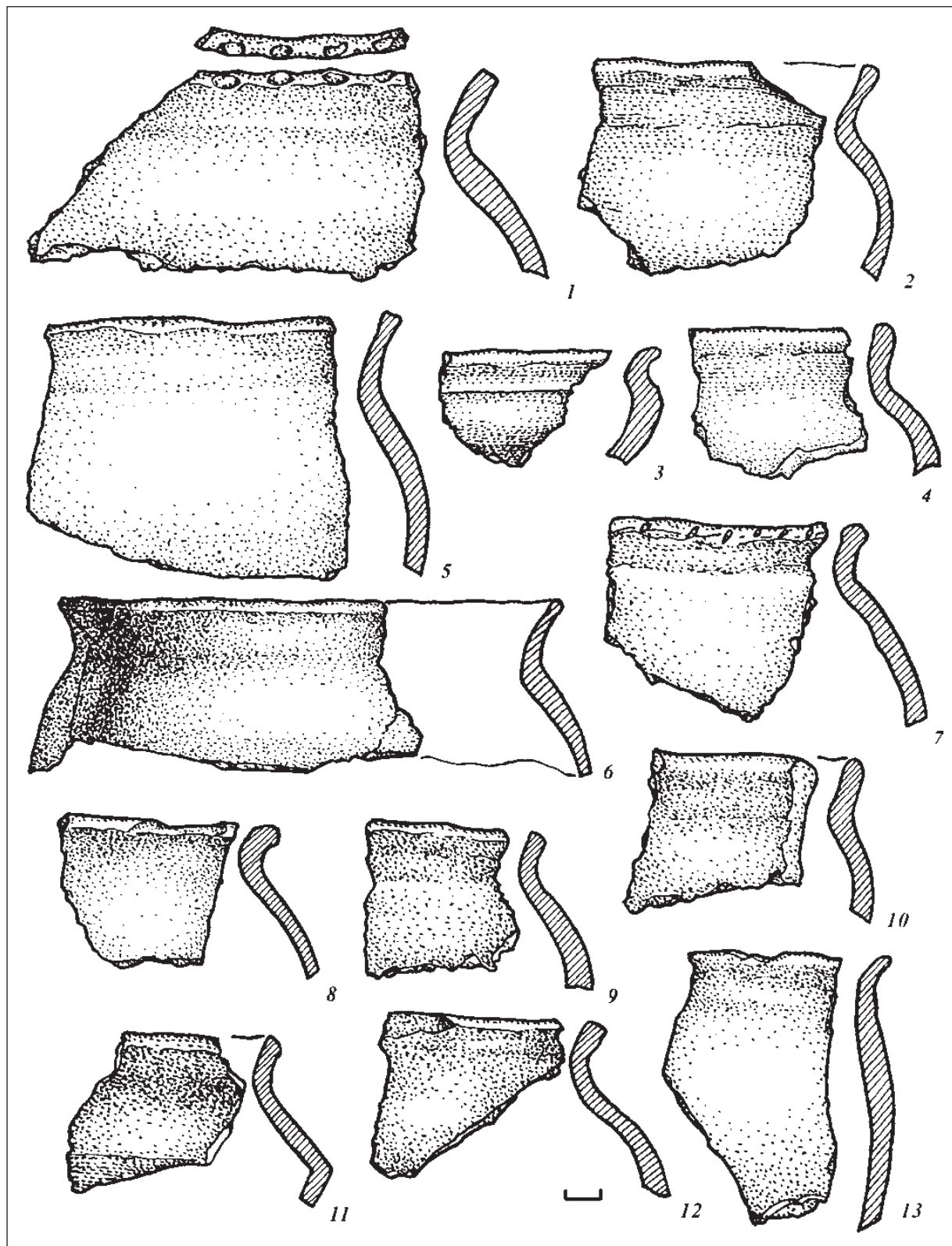

Рис. 243. Хрінники, ур. Шанків Яр. Кераміка з культурного шару.

Венеди

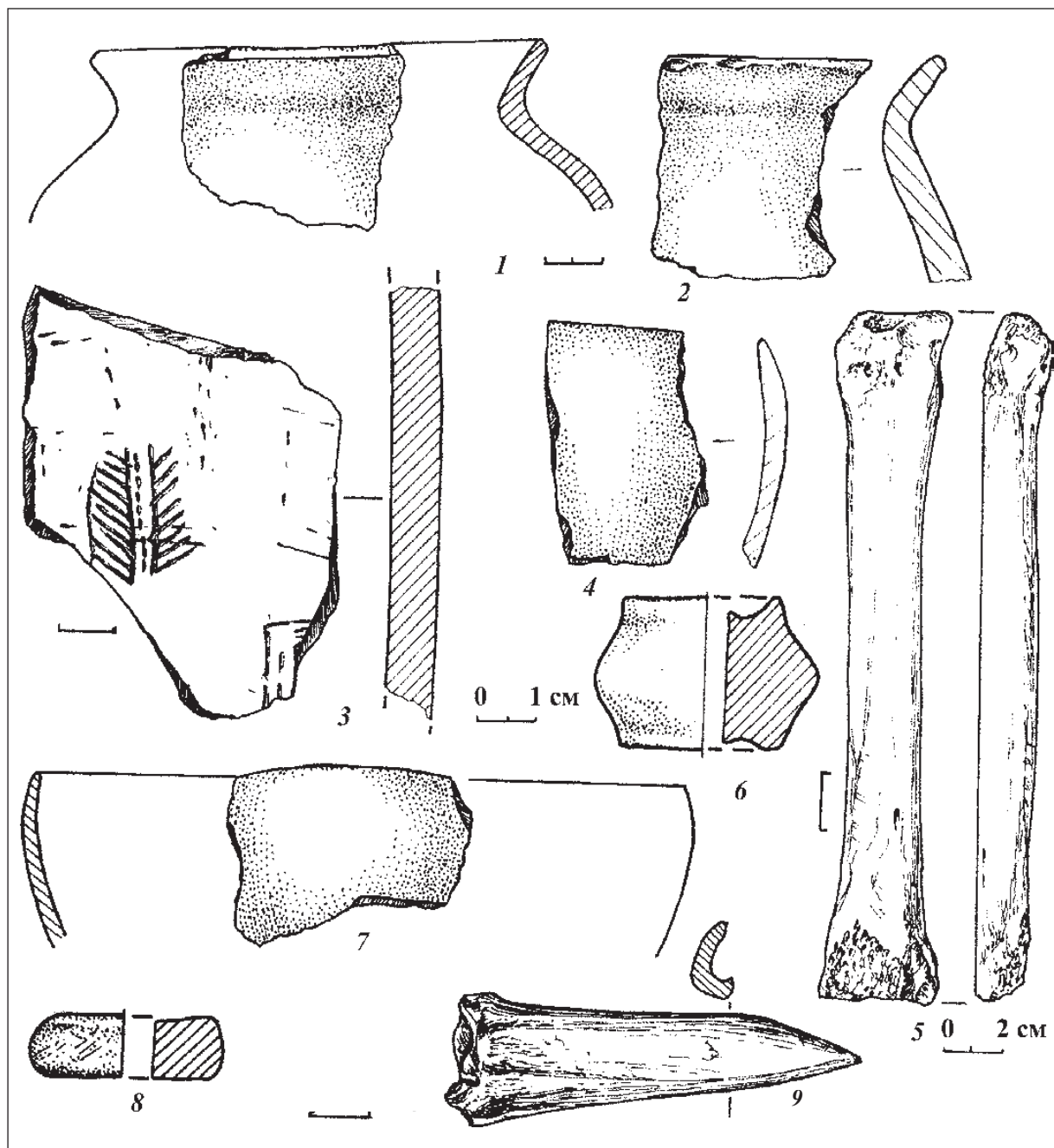

Рис. 244. Хрінники, ур. Шанків Яр. Липна кераміка, кістяні вироби і залізна пряжка з культурного шару.

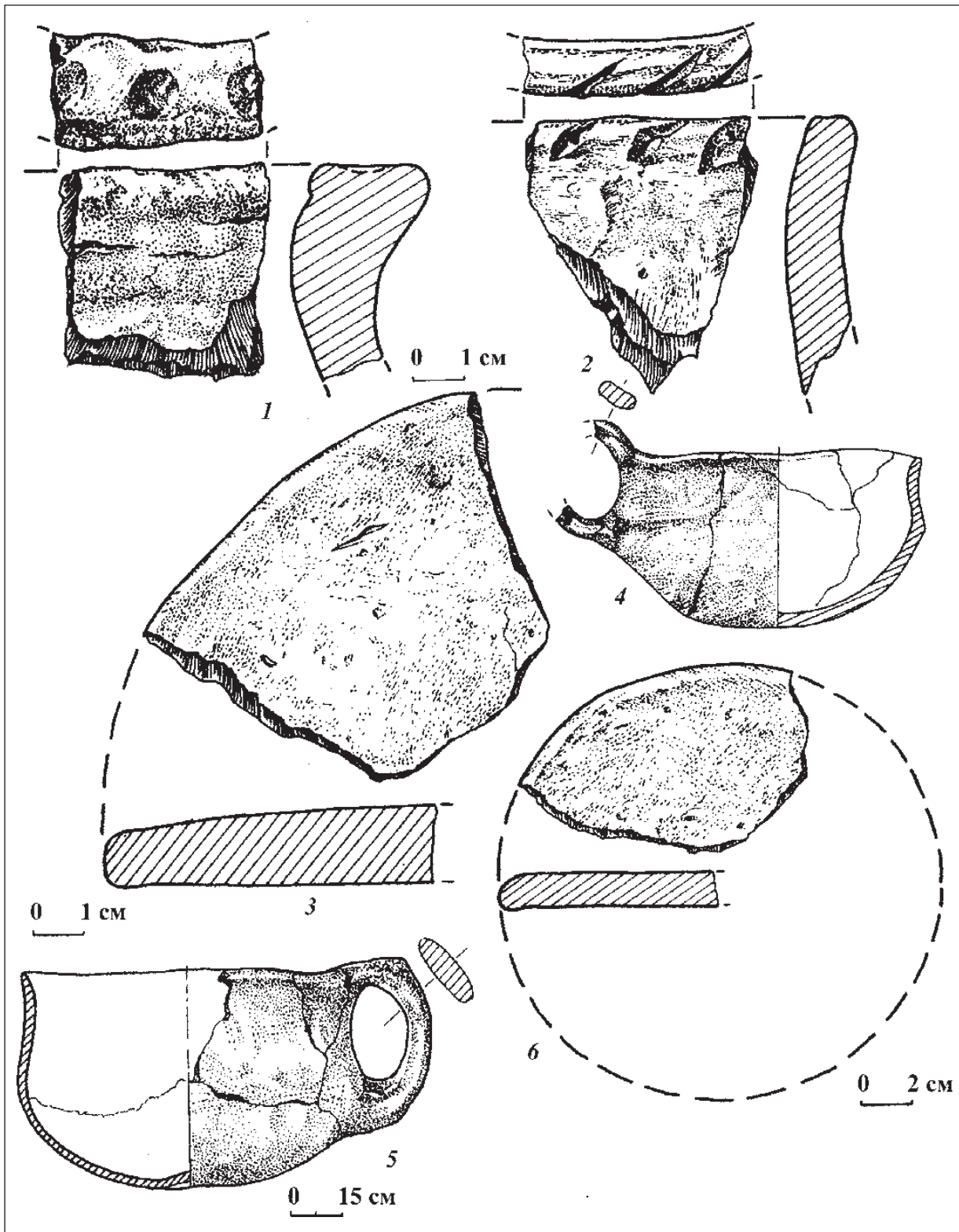

Рис. 245. Хрінники, ур. Шанків Яр. Липна кераміка з культурного шару.

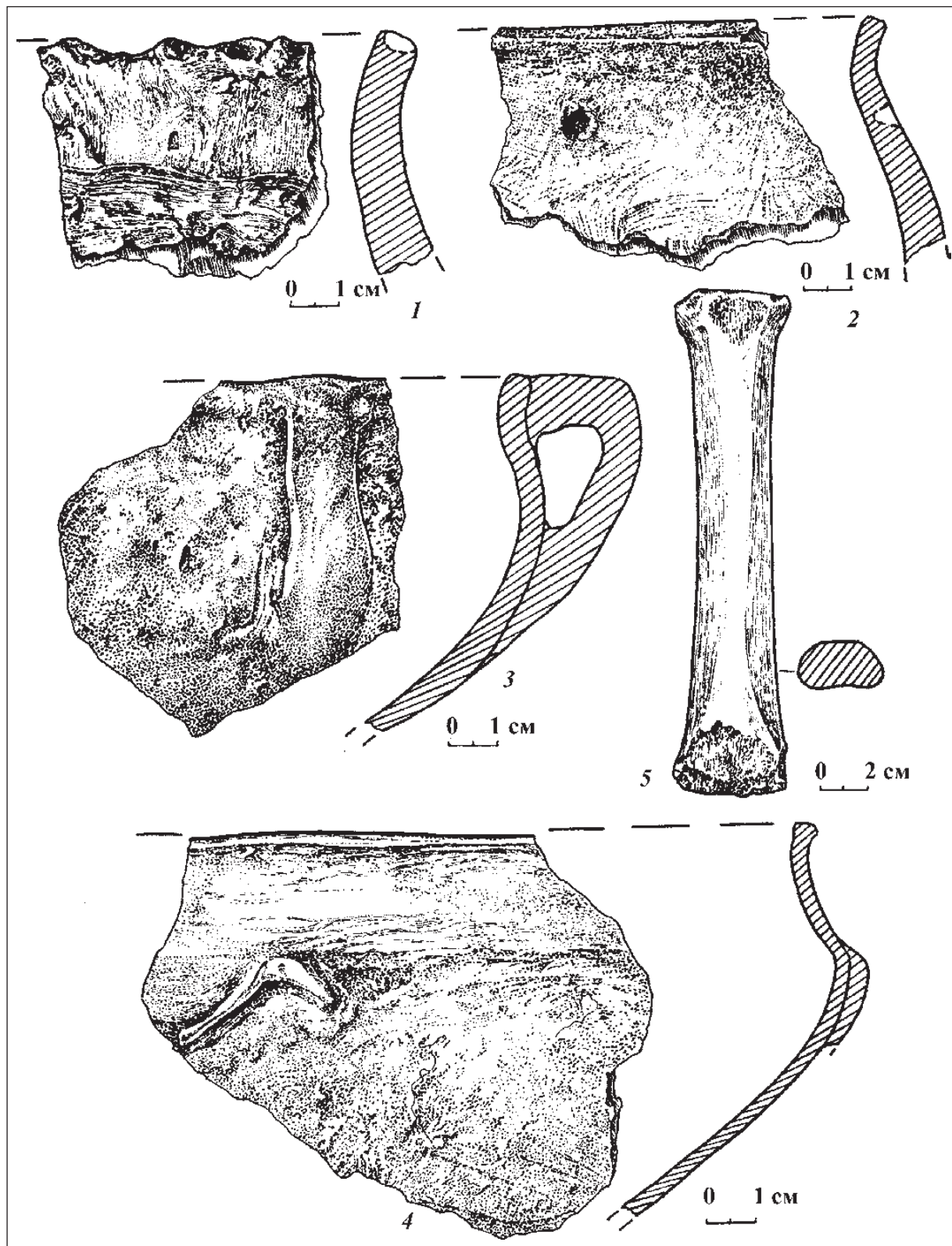

Рис. 246. Хрінники, ур. Шанків Яр. Липна кераміка та кістяне лоцило з культурного шару.

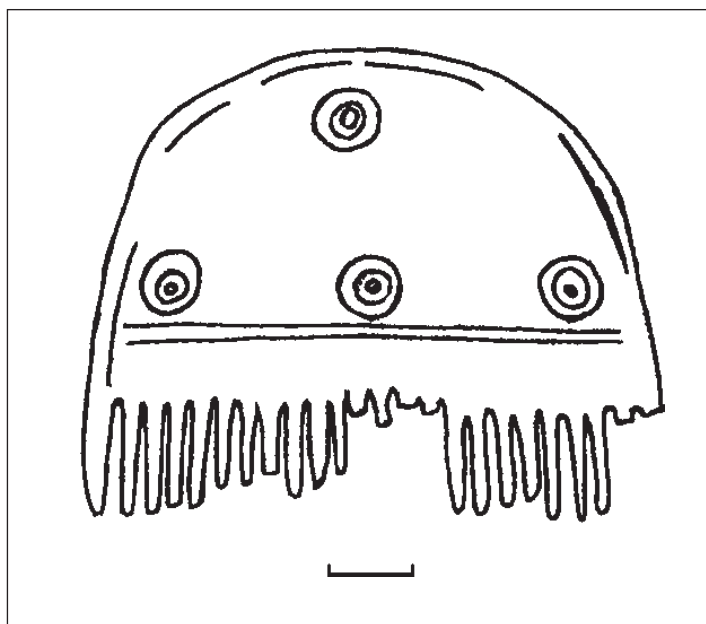

Рис. 247. Хрінники, ур. Шанків Яр. Кістяний гребінь з культурного шару.

ЛІТЕРАТУРА

- Абашина Н. С., Гороховський Є. Л.* Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III. // Археологія.— 1975.— № 18.— С. 61—71.
- Алексеева Е. М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1978.— Г 1—12.
- Амброз А. К.* Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Д 1—30.
- Аммиан Марцеллин.* История.— Т. 1—3.— К., 1906—1908.
- Антонова Е. Б.* Обряды и верования первобытных земледельцев Востока.— М., 1990.
- Ауліх В. В.* Зимнівське городище.— К., 1972.
- Афанасьев А. Н.* Поэтические воззрения славян на природу.— Т. 3.— М., 1869.
- Байбурин А. К.* Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология.— Л., 1981.— С. 215—226.
- Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян.— Л., 1983.
- Баран В. Д.* Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин.— К., 1961.
- Баран В. Д.* Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА.— 1964.— № 116.— С. 213—253.
- Баран В. Д.* Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 39—45.
- Баран В. Д.* Етнокультурні процеси в межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. // УІЖ.— 1970.— С. 44—52.
- Баран В. Д.* Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія.— 1971.— № 1.— С. 103—113.
- Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.
- Баран В. Д.* До питання про підгрунтя черняхівської культури // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 49—61.
- Баран В. Д.* Черняхівська культура.— К., 1981.
- Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблемы расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 5—48.
- Баран В. Д., Гонкало О. В.* Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи.— К., 2006.
- Баран В. Д., Гороховський Є. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 30—79.
- Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян.— К., 1991.
- Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-І) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— 1997.— С. 177—178.
- Баран Я. В.* Слов'янська община.— Київ—Чернівці, 2004.
- Березовец Д. Т.* Поселение уличей на Тясмине // МИА.— 1963.— № 108.— С. 97—111.

- Бибиков С. Н.** Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.
- Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В.** О черной металлургии рубежа эры // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 3—12.
- Бидзиля В. И., Пачкова С. П.** Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА.— 1969.— № 160.— С. 51—74.
- Боровський Я. Є.** Світогляд давніх киян.— К., 1992.
- Брайчевский М. Ю.** Древнеславянское святилище у с. Иванковцы на Днестре // КСИИМК.— 1953.— Вып. 59.— С. 45—53.
- Брайчевский М. Ю.** Ромашки // МИА.— 1960.— № 82.— С. 100—148.
- Брайчевский М. Ю., Довженко В. И.** Поселение и святилище в с. Иванковцы в Среднем Поднестровье // МИА.— 1967.— № 139.— С. 238—262.
- Братченко С. Н.** Лук і стріли доби енеоліту-бронзи півдня Східної Європи // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 70—82.
- Бромлей Ю. В.** Этнос и этнография.— М., 1973.
- Буданова В. П.** Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.
- Бураков А. В.** Козырьское городище рубежа и первых веков нашей эры.— К., 1976.
- Вакуленко Л. В., Янушевич З. В.** Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1974.— Вип. 14.
- Васильев Л. С.** Проблемы генезиса китайской цивилизации.— М., 1976.
- Велецкая Н. Н.** Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М., 1978.
- Винокур І. С.** Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е. // Старожитності Східної Волині.— Чернівці, 1960.
- Винокур І. С.** Языческие изваяния Среднего Поднестровья // МИА.— 1967.— № 139.
- Винокур І. С.** Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // СА.— 1969.— № 1.
- Винокур І. С.** Історія та культура черняхівських племен.— К., 1972.
- Винокур І. С.** Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 112—135.
- Винокур І. С.** Соціально-економічний розвиток ранньосередньовічних східних слов'ян у світлі нових археологічних даних // Історія Русі-України.— К., 1998.— С. 20—25.
- Воляник В. К.** Поселение у с. Подрижье на Волини // Археологические открытия 1971 г.— М., 1972.— С. 361.
- Воляник В. К.** Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія.— 1974.— № 13.
- Генинг В. Ф.** Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.
- Генинг В. Ф.** Проблема соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии.— Ижевск, 1976.— С. 3—35.
- Геренчук К. І.** Природа Волинської області.— Львів, 1975.
- Горбаненко С. А.** Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережного Дніпра другої половини I тис. н. е.— К., 2007.— 196 с.
- Гороховський Є. Л.** Фібула з с. Озаринці на Поділлі // Тез. доп. V Подільської історико-краєзнавчої конф.— Кам'янець-Подільський, 1980.— С. 130—138.
- Готьє Ю. В.** Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства.— Л., 1925.
- Греков Б. Д.** Киевская Русь.— М., 1953.
- Грушевський М. С.** Історія України-Руси.— Т. 1.— К., 1991.
- Гудкова А. В.** О классификации памятников III—IV вв. в Днестро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Приднестровья и Подунавья.— К., 1989.— С. 34—45.
- Гудкова О. В.** Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури // Археологія.— 2002.— № 2.— С. 36—40.

- Гуревич Ф. Д.* Збручський ідол // МИА.— 1941.— № 6.— С. 279—287.
- Густинская* летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.
- Давня історія України.*— Т. 3.— К., 2000.
- Даниленко В. М.* Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— № 19.— С. 65—92.
- Даркевич В. П.* Символы небесных светил в орнаменте Киевской Руси // СА.— 1960.— № 4.— С. 56—67.
- Довженко В. Й.* Військова справа в Київській Русі.— К., 1950.
- Довженко В. И.* Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье // КСИИМК.— 1952.— № 43.
- Еремина В. И.* Историко-этнографические истоки мотива «вода — чара» // Фольклор и этнография.— Л., 1984.
- Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 69.
- Зеленин Д. К.* Магические функции примитивных орудий.— М., 1931.
- Зеленин Д. К.* Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов.— М.—Л., 1937.
- Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография.— М., 1991.
- Ибн-Фадлан.* Записки // Памятники истории Киевского государства IX -XII вв.— Л., 1936.
- Ивакин Г. Ю.* Священный дуб языческих славян // Советская этнография.— 1979.— № 2.— С. 106—115.
- Иванов А. П.* Рожь.— М.—Л., 1961.
- Иванов В. В.* О последовательности животных в обрядовых фольклорных текстах // Проблемы славянской этнографии.— Л., 1979.— С. 150—157.
- Иванов В. В., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы (древний период).— М., 1965.
- Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.
- Иордан.* О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.
- Ипатьевская* летопись // ПСРЛ.— М., 1962.
- История* крестьянства в Европе.— Т. 1.— М., 1985.
- История* культуры древней Руси.— Т. 1—2.— М., 1951.
- История* первобытного общества.— М., 1988.
- Каргер М. К.* Древний Киев.— Т. 1.— М.—Л., 1958.
- Каспарова К. В.* Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— № 160.— С. 131—168.
- Каспарова К. В.* Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 53—111.
- Каспарова К. В.* Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // Археологический сборник.— 1976.— Вып. 17.— С. 35—66.
- Ключевский В.* Курс русской истории.— Т. 1.— М., 1952.
- Козак Д. Н.* Підберізіці — поселення пшеворської культури на Львівщині // Археологія.— 1977.— № 23.— С. 71—78
- Козак Д. Н.* Некоторые проблемы изучения пшеворской культуры // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 97—110.
- Козак Д. Н.* Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.
- Козак Д. Н.* Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія.— 1982.— № 37.— С. 31—48.
- Козак Д. Н.* Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 77—105.
- Козак Д. Н.* Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА.— 1984.— Вып. 178.— С. 55—60.
- Козак Д. Н.* Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі.— К., 1984а.

- Козак Д. Н.** Вельбарская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 68—75.
- Козак Д. Н.** Могильник пшеворської культури біля с. Гринів на Верхньому Подністрів'ї // Археологія.— 1985а.— № 52.— С. 52—64.
- Козак Д. Н.** Пшеворская культура и волыно-подольская группа // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985б.— С. 25—34.
- Козак Д. Н.** Поселение пшеворской культуры у с. Подберезцы Львовской обл. // СА.— 1986.— № 1.— С. 75—90.
- Козак Д. Н.** Волынь в первой половине I тыс. н. э. // Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов.— Т. IV.— К., 1988.— С. 98—105.
- Козак Д. Н.** Поселение вельбарской культуры Боратин I на Волини // СА.— 1989.— № 2.— С. 186—191.
- Козак Д. Н.** Особливості культурогенезу на території північно-західної України в першій пол. I тис. н. е. // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 43—56.
- Козак Д. Н.** Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1992.
- Козак Д. Н.** Взаємовідносини слов'ян і германців на території України у першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 24—36.
- Козак Д. Н.** Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія.— 1995.— № 4.— С. 50—66.
- Козак Д. Н.** Духовна культура давніх слов'ян // Історія української культури.— Т. 1: Історія культури давнього населення України.— К., 2001.— С. 620—666.
- Козак Д. Н., Боровский Я. Е.** Святинища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 84—101.
- Козак Д. Н., Козак О. Д.** Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища // Археологія.— 2004.— № 1.— С. 75—87.
- Козак Д. Н., Опрыск В. Г., Шкоропад В. В.** Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок.— К., 1999.
- Козак Д. Н., Орлов Р. С.** Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 104—115.
- Козак Д. Н., Пашкевич Г. О.** Про землеробство племен Верхнього Подністрів'я і Західного Побужжя у перших століттях нашої ери // Археологія.— 1985.— № 50.— С. 18—27.
- Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В.** Давні землероби Волині.— К., 2004.
- Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.** Культурний процес на Україні в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1986.— № 56.
- Козлова К. И.** Проблемы изучения этнокультурных контактных зон Среднего Поволжья // Вопросы этнографии Удмуртии.— Ижевск, 1976.— С. 39—48.
- Королюк В. Д.** Основные проблемы формирования контактной зоны в Восточной Европе и бессинтезного региона в Юго-Восточной и Центральной Европе // Проблемы социальной формации. Историко-типологическое исследование.— М., 1975.
- Королюк В. Д., Литаврин Г. Г., Флоря Б. Н.** Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 10—33.
- Корсунский А. Р.** О социальном строе вестготов в IV в. // ВДИ.— 1960.— № 3.— С. 54—71.
- Корсунский А. Р.** Вестготы и Римская империя конца IV — начала V вв. // Вестник МГУ.— 1965.— № 3.— С. 87—97.
- Костомаров Н. И.** Исторические произведения.— К., 1990.
- Кравченко Н. М.** Обухівський камінь з петрогліфами // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.— 1999.— С. 94—105.
- Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л.** О некоторых особенностях развития местной культуры населения Среднего Приднепровья в первой половине I тыс. н. э. // СА.— 1979.— № 2.— С. 51—69.

- Крип'якевич В. П.** Історія України.— Львів, 1990.
- Кропоткин В. В.** Черняховская культура и Римская империя // *Miedzynar. Kongr. arheologii slowianskiej.*— Warszawa, 1965, s. 283—284.
- Кропоткин В. В.** Пшеворское погребение I в. н. э. из с. Звенигород Львовской области // *КСИА.*— 1974.— Вып. 140.— С. 51—57.
- Крушельницька Л. І.** Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи.— К., 1985.
- Крушельницька Л. І., Оприск В. Г.** Поселення східнопоморськомазовецької культури у верхів'ях Західного Бугу // *Археологія.*— 1975.— № 18.— С. 75—79.
- Кубишев А. І., Покляцький О. В., Симоненко О. В.** Про взаємини сарматів з населенням зарубинецької культури // *Археологія.*— 1987.— № 58.— С. 56—63.
- Кузьмина Е. Е.** Распространение коневодства и культура коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света // *Средняя Азия в древности и средневековье.*— М., 1977.— С. 28—52.
- Кухаренко Ю. В.** К вопросу о славяно-скифских и сарматских отношениях // *СА.*— 1954.— Вып. 19.— С. 111—120.
- Кухаренко Ю. В.** Зарубинецкая культура.— САИ.— Вып. Д 1—19.— М., 1964.
- Кухаренко Ю. В.** Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.
- Латышев В. В.** Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.— Т. 2.— СПб., 1993.
- Левашова В. П.** Сельское хозяйство. Очерки из истории русской деревни // *Труды ГИМ.*— 1856.— Вып. 32.— С. 42—43.
- Літопис Руський** (За Іпатським списком).— К., 1989.
- Лосев А. Ф.** Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.
- Лотман Ю. М.** Каноническое искусство как информационный парадокс // *Проблема канона в средневековом искусстве Азии и Африки.*— М., 1973.— С. 16—22.
- Ляпушкин И. И.** Городище Новотроицкое.— М.—Л., 1958.
- Мавродин В. В.** Очерки по истории феодальной Руси.— М., 1949.
- Магомедов Б. В.** Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда // *Славяне и Русь.*— К., 1979.— С. 48—67.
- Магомедов Б. В.** Жертвенник-эсхара позднеримского времени на р. Ингулец // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / Тез. докл. республ. конф. молодых ученых.*— К., 1981.— С. 87—88.
- Магомедов Б. В.** Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.
- Магомедов Б. В.** Черняховская культура. Проблема этноса.— К., 2001.
- Максимов Е. В.** Памятники зарубинецкого типа в Суботове // *КСИАУ.*— 1960.— Вып. 9.— С. 29—42.
- Максимов Е. В.** Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье // *МИА.*— 1969.— № 160.— С. 39—50.
- Максимов Е. В.** Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.
- Максимов Є. В.** Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // *Археологія.*— 1978.— № 28.— С. 45—54.
- Максимов Е. В.** Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.
- Максимов Е. В.** Зарубинецкая культура по материалам Украины.— Автореферат дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1983.
- Максимов Е. В., Орлов Р. С.** Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // *Раннесредневековые восточнославянские древности.*— Л., 1974.— С. 11—21.
- Малєєв Ю. М.** Язичеське капище на березі Роставиці // *Вісник КДУ.*— 1975.— № 17.— С. 76—80.
- Махно Є. В.** Ягнятинська археологічна експедиція // *АП УРСР.*— 1952.— Т. 3.— С. 154—159.
- Мачинский Д. А.** К вопросу о территории обитания славян в I—IV вв. н. э. // *АСГЭ.*— 1976.— Вып. 17.— С. 82—101.

- Медведев А. П.* О культурной принадлежности лепной керамики из погребений сарматского времени Донской Лесостепи // КСИА.— 1993.— Вып. 207.— С. 56—59.
- Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие // САИ.— 1966.— Вып. Е1—36.
- Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа Гора.— К., 1968.
- Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа.— М., 1976.
- Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.
- Мишулин А. В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 230—280.
- Морозов И.* Хиерогамията от Летница // Археология.— 1976.— Т. 18.— Кн. 4.— С. 1—13.
- Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.
- Никитина Г. Ф.* Население лесостепной полосы Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э.— Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1965.
- Никитина Г. Ф.* Погребальный обряд культуры полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1974.
- Обломский А. М.* О финале среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА.— 1987.— № 3.— С. 68—85.
- Обломский А. М.* Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в I—V вв. н. э.— Москва—Сумы, 1991.
- Обломский А. М., Томашевич В. В.* О контактах позднезарубинецкого населения водораздела Днестра и Дона с сарматами Подонья // КСИА.— 1993.— Вып. 207.— С. 48—55.
- Павленко Ю. В.* Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.
- Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е.— К., 1974.
- Пачкова С. П.* К вопросу о памятниках позднелатенского времени на Верхнем Днестре // Проблемы этногенеза славян.— К., 1978.— С. 57—71.
- Пачкова С. П.* Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Пднестровья.— К., 1983.— С. 4—63.
- Пачкова С. П., Янушевич З. В.* Землеробство племен зарубинецької культури // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.
- Петров В. П.* Масловский могильник на р. Товмач // МИА.— 1964.— № 116.— С. 118—167.
- Петров В. П.* Черняховский могильник // МИА.— 1964а.— № 116.— С. 53—117.
- Поболь Л. Д.* Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971.
- Повесть* временных лет.— Ч. I.— М.—Л., 1950.
- Попович М.* Мировоззрение древних славян.— К., 1985.
- Природа* Волинської області., 1975.
- Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія.— 1971.— № 3.— С. 37—48.
- Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі VI—VII ст.— К., 1975.
- Радаевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в XI—XIV вв.— М., 1978.
- Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сарматских племен.— М., 1977.
- Раппопорт Ю. А.* Космогонический сюжет на хорезмских сосудах // Передняя Азия в древности и средневековье.— М., 1977.— С. 38—71.
- Русанова И. П.* Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура Древней Руси.— М., 1966.— С. 233—237.
- Русанова И. П.* Работы Древлянского отряда в 1966 г. // АО 1966.— М., 1967.— С. 239—240.
- Русанова И. П.* Разведки на Волини // АО 1967.— М., 1968.— С. 238—239.
- Русанова И. П.* Исследования раннеславянских поселений на Волини // АО 1968.— М., 1969.— С. 324—327.
- Русанова И. П.* Славянские древности VI—IX ст. между Днестром и Западным Бугом // САИ.— 1973.— Вып. Е1—25.
- Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Збручское святилище // Всесоюзная археол. конф. «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тез. докл.— Баку, 1985.— С. 303—304.

- Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян.— М., 1993.
- Рыбаков Б. А.* Древние русы // СА.— 1953.— № 17.— С. 23—104.
- Рыбаков Б. А.* Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур: Древняя Русь.— М., 1953а.— С. 10—112.
- Рыбаков Б. А.* Календарь IV в. из земли полян // СА.— 1962.— № 4.— С. 66—89.
- Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Симаргл-Перефлут // СА.— 1967.— № 2.— С. 91—116.
- Рыбаков Б. А.* Языческое мировоззрение русского средневековья // ВИ.— 1974.— № 1.
- Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.
- Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси.— М., 1987.
- Самойловский И. М.* Суботовский могильник // КСИАУ.— 1960.— Вып. 9.— С. 93—96.
- Свешников И. К.* Могильники липицкой культуры во Львовской области (раскопки у сел Звенигород и Болотное) // КСИА.— 1957.— Вып. 68.— С. 69—74.
- Седов В. В.* Древнерусское языческое святилище в Перыни // КСИИМК.— 1953.— Вып. 50.— С. 92—103.
- Седов В. В.* Формирование славянского населения Среднего Поднестровья // СА.— 1972.— С. 116—130.
- Седов В. В.* Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.
- Симоненко А. В., Лобай Б. И.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э.— К., 1991.
- Скиба Л. Є.* Світогляд племен Середньої Наддніпрянщини на рубежі нової ери.— К., 1992.
- Славяне* и их соседи в конце I тыс. до н. э.— первой половине I тыс. н. э.— М., 1993.
- Славяне* Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.
- Смирнова Г. И.* Работы Западноукраинской экспедиции в 1954 г. // КСИИМК.— 1957.— № 67.— С. 101—108.
- Смирнова Г. И.* Поселение у с. Незвиско в первых веках новой эры // МИА.— 1964.— № 116.— С. 190—212.
- Смішко М. Ю.* Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР.— 1952.— Т. 3.— С. 337—377.
- Смішко М. Ю.* Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині в період розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.— К., 1976.— С. 28—38.
- Смішко М. Ю., Свешніков І. К.* Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Рівенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип.3.— С. 59—73.
- Старшая Эдда.* Древнеисландские песни о богах и героях.— М.—Л., 1963.
- Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях.— Харьков, 1885.
- Сумцов Н. Ф.* Личные обереги от глаза.— Харьков, 1886.
- Сымонович Э. А.* О датировке поселений первых веков н. э. в Луке-Врублевецкой // КСИИМК.— 1955.— Вып. 57.— С. 23—32.
- Сымонович Э. А.* Две статуэтки коня из Побужья // КСИИМК.— 1958.— Вып. 72.— С. 22—27.
- Сымонович Э. А.* Городище Колочин I на Гомельщине // МИА.— 1963.— № 108.— С. 97—137.
- Сымонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики // МИА.— 1964.— № 116.— С. 270—361.
- Симонович Е. О.* Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія.— 1983.— № 43.— С. 26—43.
- Тацит К.* О происхождении германцев и местоположении Германии / Соч. в 2-х томах.— Т 1.— Л., 1970.
- Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв.— К., 1984.
- Терпиловский Р. В.* Колочинская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 58—59.
- Терпиловский Р. В.* К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura welbarska u mlodszym okresie Rzymskim.— Lublin, 1989.— Т. 11.— С. 231—246.
- Терпиловський Р. В.* Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. // Матеріали до української етнології.— К., 1995.— С. 84—86.

- Терпиловский Р. В., Абашина Н. С.** Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.
- Техов Б. В.** Об ажурных поясных пряжках из Юго-Осетии // СА.— 1964.— № 4.— С. 49—60.
- Тимощук Б. О.** Північна Буковина — земля слов'янська.— Ужгород, 1969.
- Тимощук Б. О.** Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.— К., 1976.
- Тимощук Б. О.** Давні слов'яни на території Північної Буковини // УІЖ.— 1978.— № 6.— С. 89—98.
- Тимощук Б. А.** Восточнославянская община VI—X вв. н. э.— М., 1990.
- Тимощук Б. А., Винокур И. С.** Памятники черняховской культуры на Буковине // МИА.— 1964.— № 116.— С. 186—195.
- Тимощук Б. А., Никитина Г. Ф.** Памятники первых веков н. э. у с. Неполоковцы // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 89—94.
- Тиханова М. А.** О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168—194.
- Тиханова М. А.** Раскопки поселения III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА.— 1963.— № 2.
- Токарев С. А.** Религия древних славян // Религия в истории народов мира.— М., 1965.
- Токарев С. А.** Ранние формы религии.— М., 1990.
- Толочко П. П.** Древний Киев.— К., 1983.
- Толочко П. П., Боровський Я. Є.** Язичницьке капище в «городі Володимира» // Археологія Києва.— К., 1979.— С. 3—10.
- Топоров В. Н.** О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» // Труды по знаковым системам.— Тарту, 1971.— Вып. 5.
- Трубачев О. Н.** Этногенез и культура древнейших славян.— М., 1991.
- Федоров Г. Б.** Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— № 83.
- Фокєєв М. М.** Населення Буджацького степу у I ст. до н. е.— IV ст. н. е.— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Одеса, 1998.
- Хавлюк П. І.** Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія.— 1971.— № 4.— С. 84—96.
- Хавлюк П. І.** Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дніпра // Археологія.— 1975.— № 18.— С. 7—13.
- Хвойка В. В.** Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.
- Цигилик В. М.** Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.
- Цыгылык В. Н.** Двухслойное поселение у с. Оселивка на Днестре // АО 1975 г.— М., 1976.— С. 402—403.
- Цыгылык В. Н.** Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г.— М., 1981.— С. 318—319.
- Циндровська Л. О.** Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія.— 1984.— № 47.— С. 79—81.
- Шелов Д. Б.** Танаис и Нижний Дон в первых веках нашей эры.— М., 1972.
- Шелов Д. Б.** Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 16—21.
- Шишкін Р. Г.** Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I—V ст. н. е.— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996.
- Щукин М. Б.** Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой // АСГЭ.— Л., 1972.— № 14.— С. 43—52.
- Щукин М. Б.** К предистории черняховской культуры. Тринадцать секвенций // АСГЭ.— 1973.— № 20.— С. 66—89.
- Щукин М. Б.** О начальной дате черняховской культуры // Prace archeologiczne.— 1976.— Т. 22.— С. 304—315.

- Щукин М. Б.** О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АСГЭ.— 1987.— № 28.— С. 103—118.
- Щукин М. Б.** На рубеже эр.— СПб., 1994.
- Янушевич З. В.** Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка // Acta museorum Agriculturne.— Praga, 1973.— Vol. 8.— № 1.
- Янушевич З. В.** Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям.— Кишинев, 1976.
- Almgren O.** Studien über Nordeuropäische Fibelformen.— Stockholm, 1897.
- Almgren O.** Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen.— Leipzig, 1923.
- Benedikow I.** The Tracian Horseman // Tracian legends.— Sofia, 1978.— P. 9—37.
- Bichir Ch.** Cultura Caprica.— București, 1973.
- Chmelowska A.** Grzebieńie starożytnie i szedniowieczne z ziem Polskich.— Łódź, 1971.
- Dąbrowska T.** Cmentarzisko kultury przeworskiej Warczewcu pow. Węgrow // MSW.—1973.— T. 2.— S. 127—206.
- Dąbrowska T.** Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie latenskim i wczesnym okresie rzymskim // MSW.— 1973a.— T. 2.— S. 127—255.
- Dąbrowska T., Liana T.** Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Wierbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszow w 1960 r. // WA.—1963.—T. 29.— S. 44—58.
- Dąbrowski K.** Cmentszysko z okresu rzymskiego w Osiecku pow. Garwolin // MS.—1958.— S. 255—297.
- Dąbrowski K i I.** Osada latensko-rzymska we wsi Piwonice pow. Kalisz // MS.— 1968.— T. XI.— S. 423—503.
- Dąbrowski K., Kolendo E.** Z badań nad mieszami rzymskimi w Europie Śródkowej i Północnej // AP.— 1967.— T. XII.— 2.
- Filip J.** Keltové ve Střední Evropě.— Praha, 1956.
- Gedl M.** Szkieletowy obrządek podzębów w kulturze Łużyckiej.— Krakow, 1964.
- Gizbert W.** Wuniki badań nad odciskami rosz Pleszowa koło Nowej Huty // Acta societatis botanicorum Poloniae.— 1958.
- Godłowski K.** Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie pow. Kłobuck // MA.— 1959.— T. 1.
- Godłowski K.** Zrūdla archeologiczne do dziejów rolnictwa w Polsce i stan ich opracowania // Studia z dziejów Gospodarstwa Wiejskiego.— Wrocław; Warszawa, 1966.— T. 3.— № 1.
- Godłowski K.** Budownictwo, rozplanowanie w wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // WA.— 1969.— T. 34.
- Godłowski K.** Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // MSM.— 1973.— T. II.— S. 353—384.
- Godłowski K.** Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim // Prace komisji archeologicznej.— 1985.— № 23.
- Grabarczyk T.** Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim.— Warszawa—Łódź, 1983.
- Hadaczek K.** Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały archeologiczne, antropologiczne, etnograficzne.— T. I.— Krakow, 1912.
- Hajnalova E.** Some aspects of plant growing in the la Tène and early roman periods in North-West Slovakia // FP.— 1975.— Vol. 46.
- Helbaer H.** The origin and migration of rye // Plant life in Sijght-West Asia.— Edinburgh. 1971.
- Jahn M.** Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung.— Lipsk, 1921.
- Jakimowich R.** Sprawozdania z dziajalności P. U. K. na okres warszawski-północny // WA.— 1921.— T. 6.— S. 145—224.
- Jamka R.** Cmentarzisko w Kopkach (pow. Niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolicy Zachodniej // PA.— 1936.— T. 5.— z. 1.— S. 23—62.

- Jamka R.** Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciosnach pow. Łódź // Prace archeologiczne.— 1962.— s. 122—158.
- Jaskanis J.** Cecele.— Kraków, 1996.
- Kietlińska A., Dąbrowska T.** Cmentarzysko z okresu rzymskiego we wsi Specymierz pow. Turek // MS.— 1963.— T. IX.— S. 143—254.
- Klichowska M.** Najstarsze zboży z wikopalisk Polskich // AP.— Vol. 20.— Z. 1.— 1975.
- Kokowski A.** Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w. p. n. e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy.— Lublin, 1983.— 4.— S. 2—7.
- Kolendo J.** Źródła pisane w badaniach nad strefami kulturowymi i etnicznymi w Europie środkowej w okresie rzymskim // Problemy kultury wielbarskiej.— Słupsk, 1981.— S. 65—78.
- Kolnic T.** Popelnicowe pohrebisko z młodszej doby rzymskiej a początku doby stanowienia narodów w Ockove pri Pritstanach // SA.— 1956.— T. 4/2.— S. 233—300.
- Kolnik T.** Pogrebisko w Besanowe. Prispewok k studii doby rzymskiej na Slovensku // SA.— 1961.— T. 2.
- Koperski A.** Rezultaty badan archeologicznych na poznorzymskiej osadzie w Korytnikach woj. Przemysl // AKK.— 1978.— T. 18.— S. 239—246.
- Kossak G.** Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre Bedeutung für die germanischen Kulturverhältnisse. Aus Bayerns Frühzeit.— München, 1962.
- Kostrzewski J.** Die ostergermanischtn kultur der spätlatenzeit.— Leipzig—Würzburg, 1919.
- Kostrzewski J.** Cmentarzysko z okresu późnolatenckiego i rzymskiego w Domoradzicach pow. Rawicz // FAP.— 1954.— T. 4.— S. 153—272.
- Kostrzewski J.** Wielkopolska w Pradziejach.— Warszawa, 1958.
- Kozak D. N.** Eine Bestattung aus dem ersten nach christlichen Jahrhundert am oberlauf des Dnyestr // Germania, 1982.— 60.— 2.— Z. 533—545.
- Kozłowska R.** Cmentarzysko z okresu późnolatenckiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie pow. Gostynin // MS.— 1958.— T. 4.— S. 142—174.
- Liana T.** Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // WA.— 1970.— T. 35.— Z. 1.— S. 429—490.
- Liana T., Piętka-Dabrowska T.** Sprawozdania z badan ratowniczych w 1959 r. na st. 1 w Wierbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszów // WA.— 1962.— T. 28.— S. 142—174.
- Lowmiański H.** Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich.— Warszawa, 1953.
- Lowmiański H.** Początki Polski.— T. 1.— Warszawa, 1963.
- Lowmiański H.** Religia słowian i jej upadek.— Warszawa, 1986.
- Marciniak J.** Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolatenckiego w Wilanowie koło Warszawy // MS.— 1957.— T. 2.
- Moszynski K.** Kultura ludowa Słowian.— Kraków, 1934.
- Okulicz J.** Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.— Warszawa, 1973.
- Parducz M.** Denkmäler der Sarmatenzeit // Ungarns, III-AN, 28.— Budapest, 1944.— S. 60—65.
- Parvan V.** Getica.— Bucuresti, 1926.
- Piaskowski Y.** The manufacture of medieval damascened Knives // Journal of the Iron and Steel Institute.— 1964.— P. 561—568.
- Piaskowski J.** Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z dorzecza Prypeci, Dniestru i Bugu // MA.— 1967.— T. III.— 197 s.
- Pieta K.** Siedlisko z doby rzymskiej w Beluši // SA.— 1974.— T. XXII—1.— S. 98—102.
- Poulic J.** Slovane na Morave.— Brno, 1948.
- Prahistoria** ziem Polskich. Późni okres lateński i okres rzymski.— 1981.— T. V.
- Renfrew J.** Palaeoethnobotany.— London, 1973.
- Sawichka J.** Grob z okresu cesarstwa rzymskiego z Sobolewa (pow. Garwoliński) // WA.— 1923.— T. 8.— S. 23—32.
- Silven U.** Provinzialromerska Emaly-Spannen.— 1961.— S. 115—123.
- Smiszko M.** Kultury weresnego okregu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej.— Lwów, 1932.

- Smiszko M.** Znaleźisko wczesnorzymskie w Kolokolinie pow. Rohatynsky // WA.— 1935.— T. 13.— S. 159—161.
- Szmit Z.** Sprawozdania z poszukiwan archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich kolo Bielska Podlaskiego // WA.— 1927.— T. 7.— S. 107—122.
- Thomas S.** Studien zur den germanischen Kömmen der römischen Kaizerzeit // Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmälpflege.— Leipzig, 1960.— Bd. 8.— S. 54—215.
- Tymieniecki K.** Ledzicze (Lechici) czyli Welko-polska w weku IX // Przegląd Welkopolski.— 1946.— T. 2.
- Váňa Z.** Die Welt der alten Slawen.— Praha, 1983.
- Walenta X.** Wybrane zagadnienia obrzadku pogrzebowego wczesney fazy kultury wielbarskiej // Problemy kultury wielbarskiej.— Słupsk, 1981.— S. 193—209.
- Wielowiejski J.** Przemiany gospodarczo-spoleczne u ludnosci południowej Polski w okresie późnolatenkim I wzymskim // MS.— 1960.— T. 6.
- Wielowiejski J.** Kontakty Noricum i Panonii z ludami polnocnymi.— 1970.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	—	Археологические открытия
АП УРСР	—	Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	—	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	—	Вестник древней истории
ВИ	—	Вопросы истории (Москва)
КСИА	—	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	—	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	—	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	—	Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ	—	Полное собрание русских летописей
СА	—	Советская археология
САИ	—	Свод археологических источников
АР	—	Archeologia Polski
FAР	—	Fontes arheologica Poznanienses
МА	—	Materialy Archeologiczne
MS	—	Materialy Starozytne
MSW	—	Materialy Starozytne i wczesnosredniowieczne
РА	—	Pamiętki Archeologicke
SA	—	Slovenska Archeologia
WA	—	Wiadomości Archeologiczne

ББК Т4 (4Укр) 431.13
УДК 904 (477.8) "652"

Козак Д. Н. Венеди.— К., 2008.— 470 с., 247 рис.

ISBN 978-966-02-4419-1

In the monography results of 30-years archaeological discover sites of Zubritska culture, for the first time open by the author in Dnister region and in Volhyn region are brought. The significant source of information has allowed to make clear quite a number of questions conditions of life Zubritsky communities: genesis, features of material culture, the basic features of an economy, ideology and military science, relations with neighbors and ethnocultural groups.

Comparison of written and archaeologic sources gives the basis to consider, that Zubritska culture and the subsequent sites of Cherniahiv culture of this region belonged to the western part of numerous venedy tribes, described by the Roman historian Corneliy Tacit. Similarity of material culture Zubritsky sites of the Western Ukraine, also Late Zarubintsi and Kyiv antiquities of Dniper region to bring out clearly that the lands between Vistula and Dnipro in first half I of millenium A.D. concerned to slavic area.

Recommended for archaeologists, historians, ethnographers, specialists of museum of regionals, students of humanitarian, and also everyone who is interested in a history of Ukraine.

Наукове видання

Затверджено до друку Ученою радою
Інституту археології НАН України

Відповідальний редактор: д. і. н., професор *Терпиловський Ростислав Всеволодович*

Рецензенти: д. і. н. *Магомедов Борис Вікторович*
к. і. н. *Абашина Наталя Серафимівна*

Редагування та ілюстрації: *авторські*
Технічний редактор: *Петрашенко О. М.*
Комп'ютерна верстка: *Горбаненко С. А.*

Здано до набору 12.09.2007. Підписано до друку 12.12.2007. Формат видання 70×90^{1/16}. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 47,57. Обл.-видавн. арк. 55,66. Фіз. арк. 29,38+0,25.
Тираж видання 1000 екз. Зам. №

Наклад виготовлено в типографії ПП «КОРВІН ПРЕСС»
м. Київ, вул. Пшенична, 2
тел./факс (044) 403-32-29, e-mail: korvinpress@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
друкованої продукції КІ № 1689 від 16.02.2004 р.